

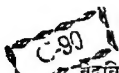
DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY****KOTA (Raj)**

Students can retain library books only for two weeks at the most

BORROWER S No	DUE DTATE	SIGNATURE

हरिदाससंस्कृतसंग्रहमाहासमाख्य-

काशीसंस्कृतसीरिजपुस्तकमालायाः

१०५

वेदविभागे (६) पष्ठं पुष्पम् ।

सामवेदीय-

B-137
5445

ताण्ड्यमहाब्राह्मणम् ।

सायणाचार्यविरचितभाष्यसहितम् ।

श्रीकाशीहिन्दूविश्वविद्यालयप्रधानमीमांसाध्यापकेन

"वेदविशारदेन, मीमांसाकेसरिणा"

पण्डितमन्त्रेण श्रीचिन्नस्वामिशस्त्रिणा

मीमांसाचार्येण पं० पट्टाभिरामशस्त्रिणा च

भूमिकाटिप्पण्यादिभिरसंयोज्य संशोधितम् ।

(द्वितीयो भागः)

प्रकाशकः—

जयकृष्णदास हरिदास १ संशोधितः

चौखम्बा संस्कृत सीरिज

बनारस सिटी

द्वितीयोपकरणम्
प्राचीनसंस्कृतम्

— विषयविषयम् ।

वि० सं० ताण्ड्यब्राह्मणम् प्रथमे पर्याये तिरुद्र ।

राजकीयनियमानुसारेणाऽप्य सवेदीयम् । (५) दश्या ।

तु (७) संहितोपनिषत् (८) वंशब्राह्मणञ्चेति । उक्तं हि सायणाचार्यैरेव तत्रादिभाष्यारम्भे—

अथै हि ब्राह्मणग्रन्थाः प्रौढं ब्राह्मणमादिमम् ।

षड्विंशस्य तृतीयं स्यात् ततस्सामविधिर्भवेत् ॥

आपेयं देवताध्यायो भवेदुपनिषत्ततः ।

संहितोपनिषदंशो ग्रन्था अथबुदीरिता ॥ इति ।

इतराद्ब्राह्मणग्रन्थानपेक्ष्य बृहत्वात् निषिलसोमयागतद्वस्तोनादिविधायकत्वाच्चाऽस्यैव प्राधान्यमध्यवसीयते । अत एवाऽऽदिमत्वमस्य । बृहत्वाच्च प्रौढं ब्राह्मणमित्यप्यभिधीयते ।

नाम्नः प्रवृत्तिनिमित्तम् ।

ताण्डिनाम कश्चिद्विरामोत्सामवेदाचार्यः । तेनेदं दृष्टं ब्राह्मणमिति ताण्डिब्राह्मणं ताण्ड्यमहर्षिब्राह्मणमित्यादिना व्यपदिश्यते । अत्र च पञ्चविंशतिरध्यायाः । तेन कारणेन पञ्चविंशतिब्राह्मणमित्यपि व्यपदिश्यते । भाष्यग्रन्थेष्वेवाऽस्याऽध्यायव्यपदेशो दृश्यते । मूलपुस्तकेषु तु प्रपाठकव्यपदेश एव । एवं प्रपाठकपञ्चमवलम्ब्यैका पश्चिक्तेत्यपि व्यवहारो यथैतरेष्वब्राह्मणे । एकञ्च पञ्चपश्चिकात्मकमिदं ताण्ड्यमहर्षिब्राह्मणम् । एतच्छेषभूतान्येवाऽन्यानि ब्राह्मणानि षड्विंशादीनि ।

प्रतिपाद्यनिषयाः ।

अत्रैव ह्यग्निष्टोममस्थायं ज्योतिष्टोममारभ्य सहस्रसंवत्सरपर्यन्तास्सोमयागा अनुक्रमेण विहिताः । तद्वद्भूतानि यानि सामवेदोक्तान्यत्राणि, स्तोत्राणि, तद्वत्संख्याविशेषा स्तोत्रा, तेषां विधुतिप्रकारः, स्तोममागश्चेत्यादानि तान्यपि विहितानि । तन् प्रगीतमन्त्रसाध्यगुणिनिष्ठगुणाभिधानं स्तोत्रम् । ‘ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं बोधीय स्तोत्रमुपाकुर्यात्’ (तै सं ३ १ २) इति विधिना तत्तद्ग्रहचमसादिपात्रेषु तत्तद्देवताभ्यः सोमरसे गृहीत्वा स्थापिते धनन्तरं मदीनामकमण्डपे औदुम्बर्याख्यस्थूणासमीपे उपविष्टैरुद्गातृप्रतिहर्षाख्यैस्त्रिभिर्ऋत्विग्भिः सामविशिष्टाभिर्ऋग्भिः क्रियमाणस्तनुतिविशेषः स्तोत्रः । तेषां च स्तोत्राणां ‘एव साम तुचे क्रियते स्तोत्रीयम्’ इति विधिबलात् त्रैविध्यं सामं ग्रातव्यं भवति । तत्र ये संख्याविशेषा उक्तास्ते स्तोमषडध्याविशेषा त्रिष्टुत्, पञ्चदश, सप्तदश, एकविंश, त्रिणव, अत्र-तुष्टत्वारिंश, अष्टाक्षत्वारिंश इति नव प्रकाराः । इमे एव प्रकारास्ता वचिदनभ्यस्ताश्च तत्तद्विध्यनुसारं क्रियेरन् । त्रिष्टुत् इति त्रिविधं, अन्यत् सर्वं सुगमम् ।

स्तोमप्रकारः ।

त्रिविधं तत्र सा) आरत्रयमावृत्ताभिस्त्रिभिर्ऋग्भिस्त-
नपवमानाख्यभेदः स्तोत्रम् । तत् तिसृषु कथु पञ्चदश

सारमाहृत्या गातव्यम् । तत्र प्रथमे पर्याये-प्रथमामृचं त्रि, द्वितीयानृतीये सृष्टसृष्टच गायेत् । द्वितीये पर्याये-तामेव प्रथमामृचं सृष्टत्, द्वितीयां त्रि, तृतीया सृष्टच गायेत् । तृतीये पर्याये प्रथमाद्वितीये सृष्टत्, तृतीया च त्रिगायेत् । एव पञ्चदशस्तोत्रा सङ्ग-
यते । अथमेक प्रकार । एवं नवप्रकारेषु स्तोत्रेषु मिलित्वा (२८) अष्टविंशतिसंख्या
का विष्टुतयस्सन्ति । एते सर्वेऽपि प्रकारा अत्र ताण्ड्यब्राह्मणे विहिता । तेषां च यथा-
मानं गणनार्थं गानकाले कुशानिक्षेपो गायद्भिरेकैस्त्रिभिः कर्तव्यतया सूत्रकारैर्विहित ।
अथ सीद्गाम प्रवेशगाम उदुम्बरवृक्षीय एकत्र तष्ट काष्ठविशेषो रुपुकाय कुशाशब्द-
वाच्य । तानु तानु विष्टुनिषु विभिन्नप्रकारतया कुशा निक्षेपणीया । तन्निक्षेपणप्रकारश्च
याज्ञिकवाच्यपरम्परामिदं विष्टुपानधौनिना च सुखावबोधार्थमुपरितनचित्रेण प्रकाशयते ।
तत्र त्रिकृत्स्तोमविष्टुतौ सत्यपि प्रकारत्रये कुशानिक्षेपप्रकारे भेदानावादेक एव प्रकार
प्रदर्शितचित्रे । अन्यस्तोमविष्टुनिषु च अपायर्थं सर्वे प्रकारा प्रदर्श्यन्ते—

त्रिकृत्स्तोमस्य विष्टुतिः—

	१	२	३
तृ प	—	—	—
द्वि प			
प्र प	—	—	—

(३) उच्यती—

	१	२	३
तृ प	≡	—	≡
द्वि प			
प्र प	—	—	—

पञ्चदशस्तोमस्य तिस्रो विष्टुतयः—

(१) पञ्चपथिनी—

तृ प	—	—	≡
द्वि प			
प्र प	≡	—	—

(२) अपरा विष्टुति —

तृ प	—	≡	≡
द्वि प			
प्र प	≡	—	—

सप्तदशस्तोमस्य सप्त विष्टुतयः—

(१) दशसप्ता—

तृ प	—	≡	≡
द्वि प			
प्र प	≡	—	—

(२) अस्याएवाऽन्य प्रकार —

तृ प	≡		≡
द्वि प			
प्र प	≡	—	—

तृ प तृतीय पर्याय । द्वि प द्वितीय-पर्याय । प्र प प्रथम पर्याय ।

१. प्रथमा ऋक्, २ द्वितीया ऋक्, ३ तृतीया ऋक् प्रथमे पर्याये निरर्द्ध ।
द्वितीये अनुचीना, पुनस्तृतीये तिरदनीनाश्च कुशा निक्षेपणीया ।

(३) सातसिन्धुता—

१. २ ३.

तृ. प — ≡ ≡

द्वि. प । । ।

प्र. प ≡ ≡ —

(४) अन्य प्रकार—

तृ. प. ≡ — ≡

द्वि. प. । । ।

प्र. प. ≡ — ≡

(५) अन्य प्रकार—

तृ. प ≡ ≡ ≡

द्वि. प. । । ।

प्र. प ≡ — —

(६) अन्य प्रकार—

तृ. प ≡ ≡ ≡

द्वि. प । ||| ।

प्र. प — — —

(७) मन्त्राख्या—

तृ. प — — ≡

द्वि. प । ||| ।

प्र. प ≡ ≡ —

एकविंशस्तोमस्य चतस्रो विष्टुतयः—

(१) सातसिन्धुता—

१ २ ३

तृ. प ≡ — ≡

द्वि. प । ||| |||

प्र. प ≡ ≡ —

(२) उद्यती—

तृ. प ≡ ≡ ≡

द्वि. प । ||| |||

प्र. प ≡ —

(३) प्रतिष्ठुति—

तृ. प ≡ — ≡

द्वि. प । ||| ।

प्र. प ≡ ≡ ≡

(४) सूत्र्या—

तृ. प ≡ ≡ ≡

द्वि. प । । ।

प्र. प ≡ ≡ ≡

प. तृतीय पर्याय । द्वि. प द्वितीय पर्याय । प्र. प ५४म पर्याय ।

पमा ऋक्, २ द्वितीया ऋक्, ३, तृतीया ऋक्.

त्रिणवस्तोमस्य द्वे विष्टुती—

(३) उद्यती—

१. २. ३.*

(१) प्रतिष्ठिता—

१ २ ३
तृ प ≡ — ≡
द्वि प | ≡ ≡
प्र प ≡ ≡ —

तृ प ≡ ≡ ≡

द्वि प | ≡ ≡ ≡

प्र प ≡ ≡ —

(२) उद्यती—

तृ प ≡ ≡ ≡
द्वि प | ≡ ≡ ≡
प्र प ≡ ≡ —

(४) प्रत्यक्षोद्दिष्टी—

तृ प ≡ ≡ ≡

द्वि प, ≡ ≡ ≡

प्र प ≡ ≡ ≡

त्रयस्त्रिंशस्तोमस्य पञ्च विष्टुतय—

(१) समन्वया—

तृ प ≡ — ≡
द्वि प | ≡ ≡ ≡
प्र प ≡ ≡ —

(५) अन्या विष्टुति —

तृ प ≡ — ≡

द्वि प ≡ ≡ ≡

प्र प ≡ ≡ ≡

चतुर्विंशस्तोमस्यैका विष्टुति—

(२) तैदीयस्सष्टकमा—

तृ प ≡ ≡ ≡
द्वि प ≡ ≡ ≡
प्र प ≡ ≡ ≡

(१) प्रतिष्ठिता—

तृ प ≡ — ≡

द्वि प | ≡ ≡ ≡

प्र प ≡ ≡ —

तृ प, तृतीय पर्याय । द्वि प द्वितीय पर्याय । प्र प, प्रथम पर्याय ।
१ प्रथमा ऋक्, २ द्वितीया ऋक्, ३. तृतीया ऋक्, ग ।

चतुश्चत्वारिंशस्तोमस्य तिष्ठो
विष्टुतयः—

(१) प्रतिष्ठिता—

१ २ ३.
तृ प
द्वि प |
प्र. प

(२) निर्गम्या—

तृ प
द्वि प |
प्र प

(३) तृतीया—

तृ प
द्वि प |
प्र प.

(१) प्रथमा—

१ २. ३.
तृ प
द्वि प |
प्र. प.

(२) नेदीयस्तक्रमा—

तृ प
द्वि प
प्र प

आहत्य नवप्रकारेष्वपि स्तोमेषु अथ

विशतिविष्टुतयः ॥

तृ प. तृतीय पर्याय । द्वि प. द्वितीय पर्याय । प्र प. प्रथम पर्याय ।
प्रथमा ऋक्, २. द्वितीया ऋक्, ३. तृतीया ऋक्,

एव वाऽत्र ब्राह्मणे उद्गातृगणकर्त्तव्या एव पदार्था अनुकान्ता , न तु होतृगणकर्त्तव्या आध्वर्यवा वा । युक्तं चैतत् । वेदत्रयसम्बन्धिमिरक्षैस्महितो हि सोमयागोऽनुष्ठीयते । तत्र यजुर्वेदेन याजुषाण्यज्ञानि अध्वर्युगणकर्त्तव्यानि दीक्षा, सोमकृयण, वेदिनिर्माण, दीक्षणीयाप्रायणीयादीनां, प्रवर्ग्योपमद, प्रीथोमीयादिपशुयाग, सोमाभिषेक, ग्रहचमसादिग्रहण, तदङ्गमन्त्रपाठ, होमार्दानि यजुर्वेदेन, विधीयन्ते । *याज्यापुरेणुवाक्यादीनि आच्य, प्रउग, निःश्वेत्य, मरुत्वतीयप्रभृतीनि शम्बाणि, तदङ्गभूतानि प्रतिगरादीनि च ऋग्वेदेन विधीयन्ते । तत्र तत्तत्कार्योपयुक्ता मन्त्रास्तत्तन्मन्त्रभागेषु पठ्यन्ते । ते च ते च विधयस्तत्तद्ब्राह्मणभागेषु पठ्यन्ते । तत्र सामवेदोक्तक्रियाकलापानुष्ठातारथत्वात् ऋत्विज (क) उद्गातार इति उद्गातृगण इति बोध्यन्ते । यजुर्वेदविहितकर्मकलापानुष्ठा-

* तत्तद्देवतानुद्दिश्य तत्तद्विषया त्याग एव याग इत्युच्यते । तादृशहविस्त्यागप्रकार इत्यम्-अध्वर्यु जुडादिपात्रे हविर्गृह्णात्वा होतारमवलोक्य तमाज्ञापयति—‘अग्नयेऽनुगृही’ति, अग्नये अनुवाक्या पठ इत्यर्थः । अन्वाक्या ऋक्, प्रपमनुवचनादनुवाक्येति सज्ञासन्देहोऽयम् । तेन तद्देवतायामृचिपठिताया तत् आग्नीध्रनामकमृत्विज ब्रूयात्—‘आध्रावये’ति । मनेदानीं हवि प्रदानुमिष्यते, तत् अग्नये ध्रावयेत्यर्थः । एतच्छ्रुत्वा स प्रतिब्रूयात्—‘अस्तु ध्रौपडि’ति । अस्तु इत्यङ्गीकारे, ध्रावयामीत्यर्थः । ध्रौपद् इति ध्रावणप्रकारः । अनन्तरं अध्वर्यु ‘यज’ इति होतारं वदेत् । हे ! होत प्रवृत्तदेवतायां याज्या पठ इति तदर्थः । ततो होता तामृच पठित्वा तदन्ते वपदकारमपि ‘वोपद्’ ‘वयद्’ इत्यादिक पठेत् । ततोऽध्वर्यु स्वहस्तास्थित हविरमौ प्रतिपेत् । तत्समकालमेव यजमान तत्तद्देवतोद्देश्यकत्यागप्रतिपादकं वान्यमुच्चारयेत् स्वस्वत्वनिष्ठितिवोधकं च, यथा—‘इदमग्नये न मम’ ‘आग्नये इदं न मम’ इत्यादि । इदं अमौ प्रक्षिप्यमाणं हवि अग्नये भवतु । न मम मदीयस्मभ्यन्धो योऽज्ञाऽऽसीत् इत परं स नेति तदर्थः । अयमेव प्रकार औत्सर्गिक इष्टिषु । पशुसोमयागेषु तु मैत्रावरुण इति होतुरनन्तरं ऋत्विक् पुरेणुवाक्या पठेत् । अनन्तरं च होता याज्या पठेदिति विशेषः । गानमन्तरा त्रैलोक्यं विहाय चैकस्त्रयैणचां पाठपूर्वकं क्रियमाणं देवतास्तुतिविशेषं शङ्खमित्युच्यते । होत्रा शङ्खे पठ्यमाने तत्पुरतस्सियतेनाऽध्वर्युणा तत्प्रीत्माह्वनार्थं पठ्यमानं ‘ओयामो देव’ ‘मदामोद् इव’ इत्यादिशब्दराशि प्रतिगर इत्युच्यते । अत्र न प्रक्रम्येत, न च्यास्तत्तत्संज्ञेषु ।

(क) १ उद्गाता	१ अध्वर्यु	१ होता	१ ब्रह्मा
२ प्रस्तोवा	२ प्रतिप्रस्थाता	२ मैत्रावरुण	२ ब्राह्मणाच्छंसी
३ प्रनिहर्ता	३ नेत्र	३ अच्छावाक	३ आग्नीध्र
४ सुब्रह्मण्य	४ उचैता	४ आवस्तुत्	४ पोता
इत्युद्गातृगणः ।	इत्यध्वर्युगणः ।	इति होतृगणः ।	इति ब्रह्मणः ।

तारः अध्वर्यव इति अध्वर्युगण इति बोध्यन्ते । हांतृगण इति होतार इति वा ऋग्वेद-
विहितकर्मांशुष्टातार कथ्यन्ते । कर्मस्वेतेषु बहुव्रकलापविस्तृतेषु न्यूनातिरेकतायास्त-
न्माविततया तदभावाय निरीक्षितारस्मन्ति केचन ये ब्रह्माण ब्रह्मगण इति बोध्यन्ते ।
ते च वेदनयकुशला निरीक्षणपटवश्च भवेयुः ।

एवमेभिष्वोडशभिर्ऋत्विग्भिर्मिलितैरेककाले कर्तव्यतया विहितस्सोमयागः । तादृशा
एव सोमयागा आद्येऽत्र निरूपिता बह्वः । तेषां स्वरूपमग्रे विवरिष्यते । तत्सुराग्रह-
णाय ततः पूर्वमिदमत्र कर्मणा प्रत्यक्षवेदविहितानां स्वरूपं निश्चिदिव निरूपयामः ।

वेदोक्तकर्मणां चातुर्विध्यम् ।

वेदेषु तावच्चतुः प्रकाराणि कर्माणि विहितानि-(१) दर्विहोमा (२) इष्टय (३) प-
शुयागा (४) सोमयागाधेनि । तत्र प्रतिदिनं सायम्प्रातः कालयो दध्ना, पयसा,
तण्डुलैः, एवमादिभिर्वाऽन्यैर्विहितैर्द्रव्यैः क्रियमाणोऽभिहोत्ररात्रयो होमः, एतादृशाश्च
ऽन्ये होमविशेषा केचन दर्विहोमपदवाच्याः । ते च होमपदेनैव व्यपदेशमर्हन्ति,
नेष्टिपदेन यागपदेन वा ।

एव प्रत्यमावास्थ्यं प्रतिपौर्णमासं वा चरुपुरोडासादिभिः तत्र तत्र विहितद्रव्यवि-
शेषैः क्रियमाणा यागविशेषा इष्टय इत्युच्यन्ते । इमा यागपदेनाऽपि व्यपदेशमर्हन्ति ।
अल्पकालसाध्यत्वात् प्रायेणेष्टिपदेनैव व्यपदेशः ।

एवं प्रतिवर्षं तु अन्येषु वा कालेषु तत्तत्फलोद्देशेन पशोर्हृदयादिभिरङ्गैरनुष्ठीयमाना
यागा पशुयागाः ।

एवं प्रतिवसन्तमन्यदा वा तेषु तेषु फलेष्वभिलषितेषु तत्सिद्धये सोमगत्या कृतां
त्रयेणाऽधिगम्य तामभिप्रात्य प्रह्वमसादिषु तदर्थंविहितपानेषु तं रसं पूरयित्वा तत्र
स्तत्तद्देवताभ्यो दानं सोमयाग इत्युच्यते । सर्वेऽर्षामे होमा यागाश्च सदारेणाऽऽहिताग्नि-
नैव त्रैवर्गिकेन कर्तव्यानि न निरगिनाः । अतस्तदर्थं गार्हपत्यादक्षिणान्याहवनीयरूपास्त्र-
योऽग्नयस्सम्पादनीयाः । तदर्थं च यत् कर्म तदग्न्याधानमित्युच्यते । तच्च पूर्वोक्तत्र-
चतुष्टयाभिन्नम् । तेन चाऽग्न्याधयेन कर्मणा सम्पादिता एवाऽग्नयो यज्ञकर्मसू-
च्यन्ते । तदपि च येन पुरुषेणाऽऽधानं कृतं तस्मा एव ते, नाऽन्यस्मै । नाऽन्यकृताधा-
नसिद्धेष्वाग्निषु अन्यो यागादिकमनुष्ठानमर्हति । तत्राऽऽधानप्रभृति यावज्जीवं गार्हपत्यो
वार्यः । दक्षिणान्याहवनीर्या तु तत्तत्कर्मकाले गार्हपत्यादुद्भूत्य तत्तदायतने स्थापनी-
र्याः । यदर्थमुपात्तौ समाप्ते तस्मिन् कर्मणि तत्रैवाऽऽयतनयो स्वयमेव शाम्यतः । अथ
वा ततो गृहीत्वा लौकिककार्ये उपयोक्तुं शक्येते, न यज्ञेषु ।

† यद्यपि सम्पादयत्ययोरप्यग्न्योराधानसम्पादयत्वमुक्तम्, तथाऽपि न तयोर्वैज्ञानिक-
प्रयुक्तयोगः । समायागं योग्यं सध्यः । आवस्यं गृहमर्हतीत्यावसध्यः । अतयाऽग्नित्रय-
साध्यत्वमेव यज्ञकर्मणाम् । तत्राऽपि नित्यपार्यत्वं गार्हपत्यास्येति ध्येयम् ॥

एवं नित्यं धार्यमाणस्य गार्हपत्यस्य केनाऽपि निमित्तेन नाशे तदानीमेवाऽन्य-
 उगतप्रायश्चित्तं कृत्वा पुनर्गार्हपत्यं उत्पादनीयम् । बहुकालपर्यन्तमपि विच्छिन्नी सत्या
 पुनराधानविधिना स निष्पादयितव्यम् ।

एतावत्प्रकाराभ्येन वेदे तत्तदधिनारिभिरनुष्ठेयत्वेन विहितानि कर्माणि । एतेषामेव
 च विकृतिभूता बहवो यागा एतेषामेव विस्तृतानि रूपाणि ।

यागानां प्रकृतिविकृतिभावः ।

तत्र—इष्टिसदृशा इष्टीनां विकृतयः । पशुयागसदृशा पशुयागानां विकृतयः ।
 सोमयागसदृशास्सोमयागानां विकृतयः । सादृश्यं क्वचित् द्रव्यपटितरत्नेन, क्वचिदेव-
 तापटितरत्नेन, क्वचिच्च देवतापाचिपदनिष्ठाशरसान्यादिनाऽवगन्तव्यम् ।

प्रकृतिविकृतिलक्षणम् ।

यस्य कर्मणस्तन्निधौ तदपेक्षितानुष्ठेयाङ्गानामपिलानामपि विधानं तत् कर्म प्र-
 तिपद्येनोच्यते । यस्य कर्मणस्तन्मात्रे वैशेषिकाण्येवाऽङ्गानि विहितानि, सामान्याङ्गानि
 तु पूर्वनिर्हृतसादृश्यादिना तत्प्रकृतिं निधित्य तत् एवाऽऽनेतव्यानि भवन्ति सा वि-
 कृतिः । 'यत्र हि समप्राज्ञोपदेशस्सा प्रकृतिः' 'यत्र हि अन्यतः अज्ञानामानयनं सा वि-
 कृतिः' इति हि तयोर्लक्षणं सामान्यतः कथयन्ति न्यायविदः ।

कर्मणां प्रकृतिविकृतिभावविभागः ।

तत्र कर्मणां सामान्यतः प्रकृतिविकृतिभावविभाग इत्यम्—सर्वासामिष्टीनां प्रकृति-
 भूते दर्शपूर्णमासेष्टौ अमीषोमीयपशुयागस्य च । सर्वेषां पशुयागानां प्रकृतिभूतोऽमीषो-
 मीयपशुयागः । सर्वेषां सोमयागानां प्रकृतिभूतो ज्योतिष्टोमोऽ मिष्टोमसोऽयारुस्मोमयागः ।
 अथञ्च सामान्यनियमः । विष्टिमादृश्यादिना तु तत्र तत्र प्रकृतिविकृतिभावः आपस्त-
 म्यादिभिर्महर्षिभिर्जैमिन्यादिभिश्चोक्त उपपादितश्चेति तत् एवाऽवगन्तव्यम् ।

इष्ट्यादीनामङ्गाङ्गिभावः ।

इष्टीनामन्येष्टयज्ञत्वं, पशुयागाज्ज्ञत्वं सोमयागाज्ज्ञत्वं च भवति । पशुयागानां सोम-
 यागाज्ज्ञत्वेमेव, नेष्टयज्ञत्वं न वा पशुयागान्तराज्ज्ञत्वं । सोमयागा अपि सोमयागान्तरा-
 ज्ञानि भवन्ति, नेष्टयज्ञानि, न वा पञ्चज्ञानीति मन्तव्यम् ।

तत्तत्कर्मणां तत्तद्वेदविहितत्वम् ।

तत्राऽमिहोत्रं याजुर्वेदिकं यजुर्वेदविहिताङ्गकलापविशिष्टं सदनुष्ठीयते । न तत्र ऋग्वे-
 दसामवेदयोरुपयोगोऽस्ति । दर्शपूर्णमासादीष्टयः पशुयागाश्च ऋग्वेदयजुर्वेदाभ्याम् । तत्र-
 र्वेदेन याज्यापुरोनुवाच्यासामिषेनीप्रैषादयस्समर्प्यन्ते । तदनुरोधेन ते क्रियन्ते । अन्या-
 न्यज्ञानि शाखाच्छेदनं, द्विनिर्वापा, वषातः, प्रोक्षणं, पेपणं, पुरोडाशधपणं, प्रयाजा,

नुयाजादिक्रियाकृत्पासर्वे यजुर्वेदेन विधीयन्ते । एवं पशुयामेऽपि यूपच्छेदनादि
उपाकरणादिक्रियासमूहो यजुर्वेदेन । याज्यादयस्तु ऋग्वेदेन । सोमयागस्तु ऋक्साम-
यजुर्वेदैस्त्रिभिरपि । उक्तं चाऽऽपस्तम्बेन—“यज्ञं व्याख्यास्याम । स त्रिभिर्वेदैर्विधी-
यते ऋग्वेदयजुर्वेदसामवेदै । ऋग्वेदयजुर्वेदाभ्यां दर्शपूर्णमासौ । यजुर्वेदेनाऽग्निहोत्रम् ।
सर्वैरग्निष्टोम ” (आप० प० १ १-७) इति

कर्मणां नित्यत्वादिविवेकः ।

एतानि कर्माणि त्रिधा विभक्तानि नित्यनैमित्तिककाम्यभेदेन । तत्र तत्तद्विधतका-
लेषु अक्षर्यकर्तव्यान्त्यकरणे प्रत्यवायजनकतया च कथितानि नित्यानि । क्वचिन्मित्त-
सम्पाते तदानीमेवाऽवश्यानुष्ठेयतया विहितानि नैमित्तिकानि । तत्तत्कलप्राप्त्यर्थमनुष्ठे-
यानि काम्यानि । तत्र नित्येषु नैमित्तिकेषु चाऽवश्यानुष्ठेयता अकरणे प्रत्यवायजनकता
च, काम्येषु तु कर्मसु सत्या फलेच्छया कर्तव्यता, असत्या तु न । अतो न तन्नाऽवश्य-
कर्तव्यता, न वाऽकरणे प्रत्यवायजनकतेति विवेकः । यद्यपि वस्तुतः विवेचने नित्यनै-
मित्तिकयोर्हमयोरपि नैमित्तिकत्व एव पर्यवसानम्, उभयोरपि निमित्ते सत्येव कर्तव्यतया
विधानात्, तथाऽपि यत्र निमित्तप्राप्तिर्निश्चया तत् नित्यं, यत्र तु सा अनियता तन्नैमित्ति-
कमिति शास्त्रोचो व्यवहारः ।

त्रय्या उद्देशः, प्रमाणत्वञ्च ।

एतादृशमेतेषामुच्चावचानां कर्मणां विधानमेव वेदत्रय्या मुख्यमुद्देश्यम्, तदर्थमेव
त्रेयं प्रवृत्ता, तेनैव चाऽस्या प्रमाणत्वमपि । प्रमाणान्तरानवगतावाधितार्थबोधकत्वं हि
प्रमाणलक्षणं प्रामाणिकं कथयन्ति । यदि चेयं सादमेवाऽर्थमवबोधयेत् तर्ह्येव प्रमाणपद-
बोमर्हेदारोदुम् । अन्यथाऽस्या लौकिकप्रमाणसिद्धवस्तूपपादकत्वे वैज्ञानिकपदार्थप्रतिपाद-
नपरत्वे वाऽऽख्यादिकामात्रपर्यवसायित्वे वाऽऽनर्थक्यमप्रमाणता चाऽऽपद्येत । अभिपि-
क्ता चेयमायैक्यविद्विरात्माकीनै प्राचीनै प्रमाणकोटिप्रथमस्थाने । सति चैव आधुनिका
केचन तत्तादृशेऽतिर्क्वशे पथि विविधविद्यामर्मसर्वस्वसमभिलाषिणि पदनिक्षेपेणाऽऽ-
त्मानं क्लेशयितुमनिच्छन्तोऽपारयन्तो वा, तृणाग्रचविणा पङ्कवग्राहिणा वा केषां चन
लौकिकानां मनः परितोषणमेवाऽऽत्मीयविद्यापरिपोषणं मन्दना तदुचितमध्यानमन्दि-
ष्यन्तो वेदेषु नैकविधानं वैज्ञानिकप्रमृतीन् वादान् तत आविर्भावयन्तस्तेनैवाऽऽत्मानं
धन्यं मन्यन्ते, आत्मविद्याय कृतार्थयन्ति प्राचीनार्थमहर्षिमार्गयोगिनश्च विचारचातुरी-
विहीनान् विगतधिषण्णान् वा विचिन्तयन्तीति नैतच्चित्रमिदानीं निरर्थकस्वच्छन्दप्रवृत्ति-
मनि कलिहृतककुपिते कालेऽस्मिन् ।

ऋग्वेदयजुर्वेदयोर्गवामयनान्तपरत्वम् ।

अस्तु, प्रकृतमनुसराम । एवं कर्मस्वरूपतद्विधानप्रवृत्तेष्वपि वेदेषु ऋग्वेदयजु-
र्वेदयोर्अग्निहोत्रमिष्टयं पञ्चवथ विविधा इति तिस्र एव विधा विक्षेपनो विहिता । ज्यो-

तियोम(१)धनुस्सस्य, वाजपेय, राजस्य, अश्वमेध, द्वादशाह, गवामयनचेत्येतावन्त एव सोमयागा विहिता । तथा हि—सत्स्वप्यास्माकीनपूर्वपुरुषादृतेषु बहुषु प्रमाणेषु तत्तद्वेदानामनेकशाखोपबृंहितत्वबोधकेषु इदानीमुपलभ्यमाना द्वित्रा एव शाखाग्रन्था एकै-
कस्मिन् वेदे दृश्यन्ते । ऋग्वेदे ऐतरेयब्राह्मण, शाखायनब्राह्मण(कौपीतकिब्राह्मण)चेति द्वे एव । संहिता त्वेकैव शाकलीया । यजुर्वेदे—तैत्तिरीयशाखा, कठशाखा, मैत्राय-
णीयशाखा, कपिष्ठलशाखा चेति शाखाचतुष्टयं कृष्णयजुर्वेदे । काण्वशाखा माध्यन्दिनशा-
खेति द्वे शुक्रयजुर्वेदे । तत्र कृष्णयजुर्वेदीयासु शाखासु चतसृष्वपि मन्त्रभागो ब्राह्मणभा-
गश्च परस्परं सन्निष्ठवेव । शुक्रयजुर्वेदे तु ते पृथक्भूते । माध्यन्दिनसंहिता, माध्यन्दिनीय
शतपथब्राह्मणम्, काण्वसंहिता काण्वशतपथब्राह्मणमिति व्यपदिश्यन्ते च ते भागा ।
परन्तु शाखयोरनयो मन्त्रभागो ब्राह्मणभागे वा सूस्मात् सूस्मतमं पारस्परिको भेदः ।
तत्र सर्वोऽपि याजुर्वेदिकशाखासु दर्शपूर्णमासादीष्टय, अग्न्याधानम्, अग्निहो-
त्रम्, पुनराधानम्, आप्रयण, चातुर्मास्यानि, काम्या इष्टय, काम्या पशवः,
सौत्रामणी, अग्निचयनम्, तद्भेदा, (२)सप्त सोमसस्या, राजस्य, अन्त्येष्टि, पुरुष-
मेधो, ऽश्वमेधो, गवामयन चेत्येतावन्त्येव कर्माणि, तदत्रभूतान् याज्यापुरोनुवाक्यादींश्च
पदार्थान् विदधत्सामनन्ति च । तत्र त्वर्थं विशेष—तैत्तिरीयशाखामेका विहायाऽन्या
याजुष्यश्चास्मा पूर्वांशेष्वेव कर्मसु पर्यवसन्ता । तैत्तिरीयशाखा परमितोऽप्यधिकमग्रे
किञ्चिदिवाऽऽत्मानं व्यापारयति । तत्र हि सावित्र, नाचिकेन, वैश्वसृजा, रुक्मैतुक्प्रभृतय
क्षुप्रचयनविशेषा, सवा, नक्षत्रेष्टय, एकाहा, केचनाऽहीना, मन्त्राणि द्वादशाहप्रभृत्ये-
कोनपञ्चाशद्रात्रपर्यन्तानि, सहस्रसंवत्सरसत्र च विधीयन्ते । समानेन कपने यजु-
र्वेदस्सप्तहविर्यना, सप्त सोमसस्या, केचन सोमयागविशेषा इत्यत्रैव पर्यवस्यति,
नोपरितनीपूतरततिषु प्रवर्तते । प्रावेणाऽमुमेवाऽनुधावत पन्यानमुमे अपि बहुच-
ब्राह्मणे इदानीमुपलभ्यमाने । यद्यप्यनुपलभ्यमानासु प्रतिपाद्यविषयविषये नैदन्ता
निर्णेतुं पार्यते, तथाऽपि सामान्यतो दृष्टेनाऽनुमानेनेदमभ्युहितुं शक्यतेऽुद्यालैरनुमातृ-

(१) अग्निष्टोम, उक्थ्य, योडशी, अतिरात्रश्चेति चतस्रस्तोमसस्या । संस्या
नाम ऋतूपरम । यस्मिन् सामिन् ऋतुस्समाप्यते स तत्संस्याकं कथ्यते । यथा—अग्नि-
ष्टोम इति कस्यचित् सामविशेषस्य नाम । तत् अन्तिमं साम यस्मिन् सोमयागे, अर्थात्
तदेवाऽन्ते गेयतया विहितम्, ततो न सामान्तरस्य गानं तस्मिन् यागे । सा सप्ताग्नि-
रग्निष्टोमाख्ये सामिन् क्रियमाणाऽग्निष्टोमसंस्थेत्युच्यते । तद्विशिष्टं ऋतुरग्निष्टोमसं-
स्याकं, एवमुक्थ्यसंस्याकं, योडशीसंस्याकं, अतिरात्रसंस्याकं इति व्यवहियन्ते
ऋतव । एव सस्यापदं विहायाऽपि अग्निष्टोम उक्थ्य इत्यपि व्यवहारो भवत्येतेषाम् ।

(२) अग्निष्टोम, अत्यग्निष्टोम, उक्थ्य, योडशी, अतिरात्र, वाजपेय, अतो-
र्यामः, इति सोमसस्या । इमा पूर्वततय इत्युच्यन्ते ।

भि — एवैव रीतिरनुसृता भवेत्ताभिरपि तत्तद्वेदीयाभिरिति । न चाऽयमस्ति मनस्समाधे-
रवकाशो—यद्वाद्वादशाहस्यस्य सप्तस्याऽह्नीनस्य चाविगानात् तस्यैव चोत्तरव्रतुतते प्र-
तिवात् तद्व्रताना पदार्थानामानुलोम्येन प्रतिलोम्येन वा कयाचिद्विधयाऽनुष्ठानात् तद-
तिरिक्तस्याऽनधिगतस्य नवीनतयाऽधिमन्तव्यस्य कस्यचिदभावात् तैर्नैव गतार्था-
ऽधिगतार्था योत्तरकनुततिरिति । यतो हि प्रमाणान्तरविषयेषु पुरुषपुण्यगोचरेषु वेदैश्-
समधिगम्येपूर्वावचेषु कर्मस्वरूपेषु नैकविधेषु अपुरुषतन्त्रं विधिं विना तत्स्वरूपा-
वगतिः, तदनुष्ठाने निश्चिद्व्यवस्थितं न कदापि केशादिपि भवेत् । अन्यथा तत्त-
त्प्रवृत्तिभूतान्, एनामिष्टि, एकं पञ्चशान, एकं सोमयागस्य विधाय तावदेव विरमन्त्या-
मपि भगवत्या श्रुतौ तत्तद्विहितभूतान् विविधानपि व्रतगणान् स्वमनीषावलेनैव प्र-
स्थाऽनुष्ठानं प्रभवन्त्येव मनीषिण इति किमर्थं तद्विधानायेयान् प्रयाग आश्रितस्तथेति
पर्यनुयोगस्य किमन्यदुचितमुत्तरं भवेत् ? अत उत्तरैषामपि व्रताना यदि ज्ञापनमभि-
रूपितं, ततो विधानभावरूपकमेवेत्यन्युपगन्तव्यम् । अतश्च सत्यामपि विधेरावश्यक-
ताया यदा तत्र तूष्णीभावा, तदा नूनमवषम्यते उभयोषाममूया शाखानामत्रैव
विरमणमभिप्रेतमिति । तत्रैतदशाखोपेभ्या यत् किञ्चिद्विवाऽग्रे गतं तैत्तिरीयशाखाया,
तदनन्तरगतया द्वितीयविवरणपट्टिकाया स्पष्टं ज्ञातुं शक्यते । तत्र चंहिताया पाण्ड-
पट्टके नाऽस्ति वक्तव्यो विशेषः । समग्रं परं योऽस्ति सोमयागविषये स एव तत्र
पट्टिकाया प्रदर्श्यते ।

सामवेदे प्रतिपाद्या निषयाः ।

सामवेदे त्वष्टिपशुचातुर्मास्यादीनि सर्वशेषेभ्यः कर्माणि सोमयागानामेव घट्टना
बहुविधाना विधानमुपलभ्यते । तत्र शाखासहस्रसम्पिततया प्रथमाने सामवेदे इदानी-
मुपलभ्यमानास्ति एव शाखा कौशुमी राणायनीया जैमिनीया (तलवकारीया) चेति ।
तत्राऽपि कौशुमशाखैव विशेषतो वितता जगति । इतरे तूभे अत्यल्पेषु पुरुषेषु पर
विश्रान्ता । तत्र ताण्ड्यब्राह्मणमिदं कौशुमशाखीयम् । अत्रैवाऽग्निष्टोममुयास्तहस्र
सम्बत्सरान्तास्सोमयागास्तर्वेऽपि विहिता । यद्यप्यन्यदस्ति तलवकारशाखीयं जैमिनीयं
ब्राह्मणं, तथाऽप्युयावदहस्रपूवणगोचरमात्रे व्यवतिष्ठते । अतो यावदामूलम् तस्या-
ऽन्यलोकनं तावज्ज तद्विषये निश्चितं वर्णयितुमीदमे ।

पाण्ड्यब्राह्मणविषयाः ।

यच्च द्वितीयं पाण्ड्यब्राह्मणं “पाण्ड्यशाख्यं द्वितीयं स्यात्” इत्युक्तं, तत् वास्तव्यं
ताण्ड्यब्राह्मणस्याऽऽमृतम् । अत एव तस्य “ताण्ड्यशेषः” इत्यप्यपरं नाम । भाष्य-
कारोऽपि च “अषाडिमन् ताण्ड्यशेषो ब्राह्मणे” इत्येव भाष्यमवतारयति । ताण्ड्योच्चा-
नामेव वेदायिन् कर्मणा भेदादिर्न अनुष्ठाना चाऽऽपीयसा कर्मणा स्वरूपं चेत्येषामेवाऽन-

प्रतिपादनात् । तत्र विधीयमाना अनूर्वतया (ताण्डयेऽविहिता) यागा पथैव येषा
नामान्यधस्तादुल्लिख्यन्ते—

१ श्येनयाग (अभिचारफलक)	प्रपा०	३	खं०	८
२ इषु	"	३	"	९
३ सदश	"	३	"	१०
४ यज्ञ	"	३	"	११
५ वैश्वदेवाख्य त्रयोदशरात्र सत्रम्	"	३	"	१२

अतः परं सायं प्रातस्सन्ध्यानुष्ठानं, अद्भुतशान्तिश्च प्रपाठकद्वयेनोच्यते । एतावत्येव
पद्विंशतब्राह्मणीया कथा ।

कात्यायनापस्तम्बीययोः श्रौतसूत्रयोरेतद्वलम्बित्वमेवोत्तरततिषु ।

इदमेव ताण्ड्यमहाब्राह्मणमवलम्ब्यते स्म प्राधान्येन कात्यायनापस्तम्बाभ्यां मह-
विभ्यां स्वश्रौतसूत्र एकाहादिसहस्रसम्बत्सरान्तानां ऋतूनां स्वरूपविवरणायेति प्रतीयते
करतलामलकवत् । यतः कात्यायनेनाऽन्यूनानतिरिचमिदंब्राह्मणोक्तं ब्रह्मास्सख्यश्च
यथायथमाहता क्वचित् क्वचिदतिसूक्ष्म भेदं विहाय । आपस्तम्बेन तु तैत्तिरीयशा-
ख्योक्तान् प्रधानतोऽभिधाय तत्रानुक्तविषय इदमीय एव कम आधितः सख्या च ।

इदन्निवहं किञ्चिद्वक्तव्यम्—महर्षिरापस्तम्ब उत्तरततिविधानप्रस्तावे ब्राह्मणत्रय
मुदाहरति—ताण्डकम्, शाठ्यायनकम्, भाजिकं चेति । (आप० धौ० सू० २१. १६.
५, १४. २१ १६. ४, १८ २१. १६. १५.) परं तदीयाऽऽनुपूर्वी तदर्थो वा न
ताण्ड्ये उपलभ्यते । शाठ्यायनकादिकं तु नाम्नैव परमवशिष्टं न तत्र विचारणीयमस्ति ।

एवमेवमग्राऽपि 'इति छन्दोगब्राह्मणं भवति' (आ० धौ० १०, १, ३, ३५.)
इति यदुल्लिखितं तदप्यत्र नोपलभ्यते । परं तु नामनिर्देशमन्तरा बहूनि वाक्यान्तु-
द्धृतानि महर्षिणाऽऽपस्तम्बेन ताण्ड्यतस्त्वसूत्रे । तेषु कानि चन स्थलान्यधस्तादु-
ल्लिख्यन्ते । सख्यातश्च तत्रत्यानि वाक्यान्वलोक्तनीयानि—

आपस्तम्बश्रौतसूत्रे

ताण्ड्यब्राह्मणे

प्रपा	क	सू	अध्या	खं	३।
१०	१.	४	१	१	१.
१०.	१	५	१	१.	४.
१०.	१	६	१	१.	२, ३
१०.	१	५.	१	१	४.

आपस्तम्बश्रौतसूत्रे

ताण्ड्यब्राह्मणे

प्रपा.	अ	सू.	अध्या	श्री	धा.
२२.	२२.	९	२०	३	१
२२.	२३	१४	२०	४	१.
२२	२२	१८	२२.	६	१
२२	२३	१०	२२	१२	१
२२	२४	५	२२	१६	१. -२
२३	२	१८	२३	१३	१
२३	३.	९	२३	१६	१
२३	६	६	२४	७	१
२३	६	११	२४	१०	३
२३	१०.	११	२५	४	४
२३	११	११	२५	७	३
२३	१२. १-१७.		२५	१०	४-४

एषु तान्येव वाक्यान्नुभयत्र समानाधराणि परिदृश्यन्ते । अपि चैतेभ्य इदानीमु-
पलभ्यमानेभ्यो बौधायनीयापस्तम्बीयकत्यायनीयादिभ्य कल्पसूत्रेभ्योऽतिप्राचीनं सा-
मवेदीयमार्थैककल्पमात्रा वदयनाम्नैव वा सुप्रसिद्धं नियमं कल्पसूत्रमासीत् यस्य प्रणेता
महर्षिर्महाक आसीत्, यन्नोदाजहार भगवान् आचार्यधर्मपरस्वामी स्वग्रन्थे पूर्वमीमांसा-
भाष्ये कल्पसूत्राधिकरणे । एतद्वाक्यकारोऽपि बहुनोदाहरति 'अत्र कल्प' 'इति कल्प' ।
'अत्र कल्पशस्त्र' 'इति महाकल्पो द्रष्टव्य' इत्यादिना । तदपि नाम्नैव परमवशिष्ट-
न रूपेण । सत्यप्येव क्वचित् क्वचिद्देशे विषयेषु अत्यन्तं विस्तृतास्मृतौ महर्षी कत्या-
यनापस्तम्बौ । तत्र च कारणं शाखान्तरानुसरणं अर्थात् ब्राह्मणान्तरोक्तार्थोपर्यहरणाभि-
लाष एव तयोरिति प्रतिभाति । विषयस्याऽस्य पाठकमहाशयानां सुप्रज्ञानाय पट्टिका
वाचिदधस्ताभिर्दिश्यते । अन्ये सा विद्यदयेत् या च यावतो च मानाऽनुसृता का-
त्यायनापस्तम्बाभ्यामेतद्व्याख्यात इति ।

सं. अनुनामानि

१ गवामयनम्

२ अग्निष्टोम.

३ व्यूढदादशाह

एकाह्वा. पदु--

१ ज्योति

२ गी

३ आयु

४ अभिजित्

५ विरयजित्

६ सार्वजित्

साहस्राः चत्वारः--

१ ज्योति

२ सार्वज्योति

३ विद्वज्योति

४ त्रिरात्रसम्मि

साधस्काः पञ्च--

१ स्वर्गकामार्दाना प्रथम

ताण्ड्यत्रा

अ. सं

४,५ अध्यायो

६ अध्याय

१०-१५ अध्याया

कात्याय. श्री

॥ सं सं सं

१३ अध्याय

७-११ अध्याया

१२ अध्याय

आपस्त. श्री

२ सं सं सं

२१ १५

११-१४ प्रपाठका

अग्ने

मुत्वाहस्सह्या

३६१

१

१२

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

५ अध्यायकालस्य पथम	१७	९	"	"	३३	३३	६	१०	१
त्रिगृत्स्तोमाः त्रयः--									
१ प्रजापतेरपूर्व. प्रथम.	१७	१०	३३	५	"	३४	७	२	१
२ बृहस्पतिगवो द्वितीय	१७	११	"	"	११	३३	७	५	१
३ इज.			"	"	३०	३३	७	१७	
३ तर्जस्वार तृतीय	१७	१२	"	६	१	३३	७	२०	१
चातुर्मास्यानि चारयारि--									
१ वैश्वदेवस्थानिक. अग्निष्टोम	१७	१३	३३	७	३	३४	८	३	१
२ वाजपेयस्थानिक. अग्निष्टोम	१७	१३	"	"	६	३३	८	४	३
३ राकभेधस्थानिक त्रिरात्र	१७	१४	"	"	८	३३	८	१३	३
४ शुनातीरीयस्थानिक. अग्निष्टोम	१७	१३	"	"	१०	३४	९	१	१
१ उपहव्य अनिरुक्त	१८	१	"	८	७	३३	९	८	१
२ ऋतपेय	१८	२	३३	८	१०	३३	२	११	१
३ अन्य ऋतपेय	१८	३	३३	८	१५	३४	९	११	१
४ वैश्वस्तोम	१८	४	३३	९	७	३४	१०	१	१
५ तीमशुल	१८	५	३३	९	१५	३३	१०	६	१
६ वाजपेय	१८	६, ७	१४ अध्याय			१८	१०	८	१

सं वेनुनामादि

राजसूयः--

- १ पवित्र
- २ अभिषेकनीय
- ३ दशपेय
- ४ वेशवपनीय
- ५ धुष्टिद्विरान

द्व्यष्टसोमाः--

- १ राद
- २ विराद
- ३ औपशद
- ४ पुनस्तोम
- ५ चतुष्टोम
- ६ अन्यद्व्यष्टोम
- ७ उभित
- ८ बलमित

† एतदनन्तरं उपच्छद, छद सर्वतोमसं इति ग्रामकर्म विहितं आपस्तम्बीये ।

ताण्ड्य, वा अं सं	वात्स्याय, औ अं सं	आपस्त, औ अं सं	मुत्याहस्संख्या
१८ ८	१५ अध्याय	१८ ८--१२	—
१८ ८	"	"	१
१८ ८	"	"	१
१८ ९	"	"	१
१८ १०	"	"	१
१८ ११	"	"	२
१९ १	२२ १० ७	२० १० २०	१
१९ २	२२ १० १०	२० १० २१	१
१९ ३	२२ १० ११	२० १० २१	१
१९ ४	२२ १० १६	२० ११ १	१
१९ ५	२२ १० १८	२२ ११ १४	१
१९ ६	२२ १० १८	२२ ११ १४	१
१९ ७	२२ १० २१	२२ ११ ११	१
२० १	२२ १० २१	२२ ११ ११	१

९ अपचिन्ति प्रथम	१९	८	२०	१०	२८	२०	१०	२८	१
१० अपचिन्तिद्वितीय	१९	८	२०	१०	२८	२०	१०	२८	१
११ पक्षी	१९	१०	२०	१०	२८	२०	१०	२८	१
१२ ज्योति	१९	११	२०	१०	२८	२०	१०	२८	१
१३ ऋषभ	१९	१२	२०	११	२८	२०	११	२८	१
१४ गोमद	१९	१३	२०	११	२८	२०	११	२८	१
१५ मरुतोम	१९	१४	२०	११	२८	२०	११	२८	१
१६ शुक्राय	१९	१५	२०	११	२८	२०	११	२८	१
१७ इन्द्रस्तोम	१९	१६	२०	११	२८	२०	११	२८	१
१८ इन्द्रास्तोम	१९	१७	२०	११	२८	२०	११	२८	१
१९ विष्णु प्रथम	१९	१८	२०	११	२८	२०	११	२८	१
२० विष्णु द्वितीय	१९	१९	२०	११	२८	२०	११	२८	१

एतदन्तरं वृत्तसन्दर्भो पदविद्याशास्त्रेणैव आपस्तम्बेनाऽत्र निरूपितो

* नयोक्त्याऽतिरात्रः--

१ ज्योतिष्टोम	२०	१	२३	१	१८	२२	१३	११	१
२ सार्वस्तोम	२०	२	२३	१	२९	२२	१३	१७	१
३ अतोयोम	२०	३	२३	१	१९	२२	१३	१९	१

* अत्र यागानां मन्त्रे वाक्यायनं किञ्चित् विरोधदति ।

सं प्रगुनामानि

तापत्र. आ

अ. र्द.

४ नवसप्तदश

५ विषुवदतिरात्र

६ गौष्टोमातिरात्र

७ आशुष्टोमातिरात्र

८ अभिजिदतिरात्र

९ विश्वजिदतिरात्र

१० निरुदतिरात्र

११ वसुदशतिरात्र

१२ सप्तदशतिरात्र

१३ एनविशातिरात्र

अथ अष्टौना

त्रयो द्विरात्रा ---

१ अत्रिरात्रा द्विरात्र

२ वैत्रयो द्विरात्र

३ कापियनो द्विरात्र

चतुर्विरात्रा ---

१ गर्गविरात्र

२०, १४--२१, ३

रात्र्याय श्री

ज. र्द. स.

२३ १ १४

२३ १ १५

२३ १ १६

२३ १ १७

२३ १ २०

२३ १ १८

२३ १ १८

२३ १ १८

२३ १ १८

२३ १ १८

आपस्तं धी.

प्र. र्द. स.

२२ १३ २०

२२ १३ २०

२२ १३ २२

२२ १३ २३

२२ १३ २४

२३ १३ २५

२३ १३ २६

२३ १३ २७

२३ १३ २८

२३ १३ २९

पुत्साहस्तं ग्या

प्र. र्द. स.

२२ १३ २०

२२ १३ २०

२२ १३ २२

२२ १३ २३

२२ १३ २४

२३ १३ २५

२३ १३ २६

२३ १३ २७

२३ १३ २८

२३ १३ २९

२७

१

१

३

२ अस्यमित्रात्र (अवमेध)

३ वैदशिरात्र

४ छन्दोमयमान

५ अन्तर्वसु

६ पराक

चतुष्टयः चतुष्टयाः--

१ चतुष्टयः

२ जामदग्न्य

३ वादिष्ट

४ विधाभिन्नस्य संजय

त्रयः पञ्चरात्राः--

१ अभ्यासंग्य

२ पञ्चशास्त्रीय

३ अन्तर्महाप्रत

त्रयः पञ्चरात्राः--

१ ऋतुनी पञ्चरात्र

२० अष्टाश्वे

२१ २ ८

२२ २ ८

२३ २ ८

२४ २ ८

२५ २ ८

२६ २ ११

२७ २ ११

२८ २ ११

२९ २ ११

३० २ ११

३१ २ ११

३२ २ ११

३३ २ ११

३४ २ ११

३५ २ ११

३६ २ ११

३७ २ ११

३८ २ ११

३९ २ ११

४० २ ११

४१ २ ११

४२ २ ११

४३ २ ११

४४ २ ११

४५ २ ११

४६ २ ११

४७ २ ११

४८ २ ११

४९ २ ११

५० २ ११

५१ २ ११

५२ २ ११

५३ २ ११

५४ २ ११

५५ २ ११

५६ २ ११

५७ २ ११

५८ २ ११

५९ २ ११

६० २ ११

६१ २ ११

६२ २ ११

६३ २ ११

६४ २ ११

६५ २ ११

६६ २ ११

६७ २ ११

६८ २ ११

६९ २ ११

७० २ ११

७१ २ ११

७२ २ ११

७३ २ ११

७४ २ ११

७५ २ ११

७६ २ ११

७७ २ ११

७८ २ ११

७९ २ ११

८० २ ११

८१ २ ११

८२ २ ११

८३ २ ११

८४ २ ११

८५ २ ११

८६ २ ११

८७ २ ११

८८ २ ११

८९ २ ११

९० २ ११

९१ २ ११

९२ २ ११

९३ २ ११

९४ २ ११

९५ २ ११

९६ २ ११

९७ २ ११

९८ २ ११

९९ २ ११

१०० २ ११

* अस्य देवपगाह इति संज्ञा वात्यायनीये ।

† अस्य प्रतयान् इति संज्ञा वात्यायनीये ।

सं. वतुनामानि	ताण्ड्ये. III	कात्याय श्री			आपस्त श्री.		मुल्याहसंख्या
	अं. खं.	अं.	खं.	सू.	प्र.	ख.	सू.
१ त्रिकटुक	२२ २	२३	५	४	२२	२२	६
२ १ व्यासस्य	२२ ३	२३	५	३	२२	२३	६
३ सप्त सातरात्राः--							
१ सप्तर्षीणां सातरात्र	२२ ६	२३	५	६	२२	२२	१३
२ प्रजापते सातरात्र	२२ ५	२३	५	६	२२	२२	१५
३ छन्दोमपयमान	२२ ६	२३	५	६	२२	२३	१७
४ जामदग्न्य	२२ ७	२३	५	६	२२	२२	१९
५ प्रजापतेरवधानिम्	२२ ८	२३	५	६	२२	२३	१
६ जनकसातरात्र	२२ ९	२३	५	११	२२	२३	५
७ पृथ्वीस्तोम	२२ १०	२३	५	१३	२२	२३	२०
१ अष्टरात्र	२२ ११	२३	५	१५	२२	२३	७
नचरात्री द्वौ--							
१ देवाना नचरात्र	२२ १२	२३	५	१६	२२	२३	९
२ अन्यो नचरात्र	२२ १३	२३	५	१७	२२	२३	९
चत्वारो दशरात्राः--							
१ त्रिकटुप्	२२ १४	२३	५	१९	२२	२३	१७

* २ कौयुर्विन्द

६ ३ अन्य कश्चित्

४ देवपुरम्

१ गदादशरात्र षोडशीक

२२ १५
२२ १६
२२ १७
२२ १८

२२ १
२३ ५
२३ ५
२३ ५

२२ २४
२२ २४
२२ २४
२२ २४

१०
१०
१०
११

द्वो त्रयोदशरात्री--

१ आसद्वादशाह

२ प्रतिष्ठाफलक

त्रयः चतुर्दशरात्राः--

१ सर्वार्थसाधनम्

२ अन्य चतुर्दशरात्र

३ प्रतिष्ठासाधनम्

२३ १
२३ २

२४ १
२४ १

१३ १
२३ १

१३
१३

१ चतुर्दशरात्राः--

१ सर्वार्थसाधनम्

२ अन्य चतुर्दशरात्र

३ प्रतिष्ठासाधनम्

२३ ३
२३ ४
२३ ५

२४ १
२४ १
२४ २

२३ १
२३ १
२३ १

१४
१४
१४

चतुर्दशरात्राः--

१ दैवत्वप्राप्तिकलक

२ त्रयप्रत्ययफलक

३ सप्तद्विगोभयफलक

२३ ६
२३ ७
२३ ८

२४ १
२४ १
२४ १

२३ २
२३ २
२३ २

१५
१५
१५

इति परं तैत्तिरीयब्राह्मणोक्तस्सवाक्या एवादशा एवमहा आपस्तम्बेनाऽनुकान्ता ।

* अत्र पूर्वशरात्र इति संज्ञा कल्प्यानीये ।

१ धस्य छन्दोमदशाह इति कल्प्यानीये संज्ञा ।

१ प्रजापलक

१ ऐन्द्र योद्धशरान

१ प्रजापते समदशरान

१ देवाना अष्टादशरान

१ वायोरेतेनविशतिरात्र

१ पुरुषफलसाधन विशतिरात्र

१ द्यौः परुधिरीतिरात्री---

१ पशुफलसाधन

२ नक्षत्रवर्षसफलक

१ द्वाविशतिरात्र

१ द्रयोविशतिरात्र

१ द्यौः चतुर्विंशतिरात्री---

१ स्वर्गसाधनम्

२ प्रजापशुसाधनम्

१ प्रजापते पञ्चविशतिरात्र

१ पञ्चविंशतिरात्र

१ सप्तविंशतिरात्र

१ अष्टाविंशतिरात्र

अ.	र.	अ	रा	सू	प्र	रा	सू
२३	९	२४	१	२५	२३	२	१५
२३	१०	२३	२	१	२३	२	१६
२३	११	२४	२	१	२३	२	१७
२३	१२	२४	२	१	२३	२	१८
२३	१३	२४	२	१	२३	२	१९
२३	१४	२४	२	१	२३	२	२०
२३	१५	२४	२	३	२३	३	२१
२३	१६	२४	२	३	२३	३	२२
२३	१७	२४	२	११	२३	३	२३
२३	१८	२४	२	१२	२३	३	२४
२३	१९	२४	२	१३	२३	३	२५
२३	२०	२४	२	१४	२३	४	२६
२३	२१	२४	२	२२	२३	४	२७
२३	२२	२४	२	२२	२३	४	२८
२३	२२	२४	२	२२	२३	४	२९
२३	२४	२४	२	२३	२३	४	३०

१ एकोनविंशदान	२३	२५	नास्ति	२३	५	११	२९
१ त्रिंशदानः	२३	२६	"	२३	५	१३	३०
१ प्रजापतेरैकविंशदान.	२३	२७	"	२३	५	१	३१
१ द्वाविंशदानः	२३	२८	२५	२३	५	३	३२
अथस्त्रिंशदानाः त्रयः—							
१ प्रतिष्ठाफलक	२४	१	२५	२३	५	६	३३
२ नक्षत्रफलक.	२५	२	२७	२३	५	१०	३३
३ सर्वफलसाधन.	२५	३	२९	२३	५	८	३३
१ चतुर्विंशदान	२५	४	३२	२३	५	१२	३४
१ पञ्चविंशदान	२५	५	नास्ति	२३	६	१	३५
१ षट्त्रिंशदान	२५	६	२३	२३	६	३	३६
१ सप्तविंशदान	२५	७	३५	२३	६	५	३७
१ अष्टविंशदान	२५	८	३५	२३	६	=	३८
१ एकोनचत्वारिंशदान	२५	९	नास्ति	२३	६	९	३९
१ द्वाविंशदान.	३५	१०	२५	२३	६	११	४०
एकोनपञ्चाशदानाः सप्त—							
१ पापव्याप्तिफलक	२५	११	३८	२३	११	२	४१
२ क्षीफलक.	२५	१२	६	२३	७	४	४२
३ आजीनाभ्यञ्जनाह्वय.	२५	१३	८	२३	७	७	४३

सं, वतुनामांनि

ताण्ड्य वा
अ ख

कात्याय. श्री
व ख म

आपस्त श्री
प्र म सू

मुद्राहसंख्या

४ मयत्तरसस्मिता

२४ १४

२४ ३ ६५

२३ ७ ११ ६९

५ सवितुः ककुभ

२४ १५

२४ ३ १९

२३ ८ १ ४९

६ प्रतिष्ठाफलक

२४ १६

२४ ३ २२

२३ ११ ४ ४९

७ प्रजाविभवफलक

२४ १७

२४ ३ २२

२३ ८ ६ ४०

१ एकशङ्खान

२४ १८

२४ ३ १७

२३ ८ ८ ६१

१ शतराज

२४ १९

२४ ३ २५

२३ ८ ११ १००

१ यवमयन (पूर्वविहितम्)

२४ २०

२४ ६ २

२३ १ ७

१ आदित्यानामयनम्

२५ १

२४ ४ ३

२३ ९ १ ३६१

१ अश्विरासमयनम्

२५ २

२४ ४ ११

२३ ९ १० ३६१

१ दत्तिवातवतोरयनम्

२५ ३

२४ ४ १६

२३ १० १ ३६३

१ छण्डपादिनामयनम्

२५ ४

२४ ४ २१

२३ १० ६ १८०

१ तपद्विनामयनम्

२५ ५

२४ ५ १

२३ ११ १ ३६१

१ प्रजापतेर्द्विदशवत्सरम्

२५ ६

२४ ५ १९

२३ ११ ८ ४२३२

१ शत्रुत्यानामयनम् षट्त्रिंशत्संवत्सरम्

२५ ७

२४ ५ २०

२३ ११ १ १०९९६

१ शतसंवत्सरम्

२५ ८

२४ ५ २३

२३ १२ १ ३६१००

१ अग्रे सहस्रम्

२५ ९

२४ ५ १०

२३ १२ २ १००२

* अत्र क्रमे वैपरीत्यं काश्यपनीये ।

सं. क्रमुनामनि

प्रीति सारस्यतसप्राणि --

१ मित्रावरुणयोरयनम्

२ इन्द्रान्योरयनम्

३ अर्यम्णोरयनम्

ये इष्टव्यने--

१ वार्यङ्कतम्

२ मुरायणम्

१ सर्पाणां सपत्रम्

१ त्रिसंवरसरम्

१ प्रजापतेः सहस्रसंवरसरम्

१ विदधृजानमयनं सहस्रसंवरसरम्

१७८ आहस्य क्रमुसंख्या

ताण्ड्य सं
अ. न.

२५ १०

२५ ११

२५ १२

२५ १३

२५ १४

२५ १५

२५ १६

२५ १७

२५ १८

वात्स्याय. श्री
अ सं. सू.

२४ ५ ३१

२४ ६ ३४

२४ ६ ३७

२४ ६ ३०

२४ ७ १

२४ ४ ४८

नारित

नारित

२४ ५ २४

आपस्तं श्री

■ ग सू

२३ १२ ४

२३ १३ ४

२३ १२ ४

२३ १३ ११

२३ १४ १

२३ १४ ८

२३ १४ १०

२३ १६ १२

२३ १४ १४

आहस्य क्रमुसंख्या--७८१६११--

२८

* अत्रायसंवरसंशब्दो दिनपरक इति मीमांसवैर्निर्णीतम् । परन्तु तदेतद्वाङ्मणसम्बन्धेन सूत्रकाराभिप्रायेण च विदम्बे । अतो यथाश्रुतमेया-
उस्माभिर्गृहीतम् ।

एव च ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सर्वसङ्कलनया १७८ संख्याका ७८१६११ मुत्पाका-
स्सोमयागा विहिता । ते तथैवोद्धृता कात्यायनेन, आपस्तम्बेन तु तैत्तिरीयशास्त्रेभ्यो
स्तैस्तद्देहि । तदिदमुपरितन्या पट्टिका स्पष्टीभवति ।

शांखायनबौधायनयोरेन्यावलम्बित्वम् ।

यद्यपि शांखायनबौधायनयोरेवोपमा उत्तरतती कश्चित् विधातु प्रवृत्तौ, परन्तु ता-
वन्त्यामेव कां चन विलक्षणा रीतिमनुभरत इति न तयो ताण्ड्यानुसारिष्व मनाग-
पीति स्फुटमेव ।

तैत्तिरीयशास्त्रा तु कियन्तं विदध्वानमनुसरति ताण्ड्यमहाब्राह्मणं इत्युक्तम् । न
तावत्पुष्पधनि सर्वशेन । तत्र हि सप्तमकाण्डे एकाह एक , द्विरानप्रवृत्त्येकोनपञ्चो-
शाद्वात्रान्ता अहीना सत्राणि च कृतव उक्ता । ते च संख्यायामरूपीयास । तत्राऽपि
केचनैव ताण्ड्योक्तं केचिच्च न । तदिदमधस्तनी पट्टिका विवरिष्यति—

तैत्तिरीयसंहिताया सप्तमकाण्डे—	प्रपा	अनु	सप्तमकाण्डे—	प्रपा	अनु
* अग्निष्टोम	१	१	१२ चतुर्दशरात्र	३	४
* अतिरात्रस्सर्वस्तोम	१	३	१३ " "	३	५
अथाऽहीनाः—			१४ पञ्चदशरात्र	३	६
अह्निरसा द्विरान	१	४	१५ " "	३	७
गर्गनिरात्र	१	५-७	१६ सप्तदशरात्र	३	८
१ अत्रेधत्तुरात्र	१	८	१७ विंशतिरात्र	३	९
२ जमदग्नेधत्तुरात्र	"	९	१८ एकविंशतिरात्र	३	१०
३ पयरात्र	"	१०	१९ अनुविंशतिरात्र	४	१
४ साध्याना पञ्चात्र	२	१	२० " "	४	२
५ कौसुमविन्दस्सप्तरात्र	"	२	२१ त्रिंशद्वात्र	४	३
६ बृहस्पतेरष्टरात्र	"	३	२२ द्वाविंशद्वात्र	४	४
७ प्रजापतेर्नवरात्र	"	४	२३ त्रयस्त्रिंशद्वात्र	४	५
८ दशरात्र	"	५	२४ पद्त्रिंशद्वात्र	४	६
९ एकादशरात्र	"	६	२५ एकोनपञ्चाशद्वात्र	४	७
१० द्वादशरात्र	"	७-१०	२६ श्यामयनम्	५	१
११ त्रयोदशरात्र	३	३	२७ " "	५	२
			२८ उत्सर्गिणामयनम्	५	३

एव सर्वसम्मेलनेनाऽष्टाविंशतिरेव सोमयागास्तैत्तिरीयसंहिताया निरूपिता । ब्राह्मणे
तु केचन सवा प्रतिपादिता । ते यथा—

तैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके सप्तमप्रपाठके-

१ बृहस्पतिसव	१	७ ओदनसव	७-९
२ वैश्यसव	२	८ पञ्चद्वारदीय	१०, ११
३ ब्राह्मणसव	३	९ अग्निष्टुत्	१२
४ सोमसव	४	१० इन्द्रस्तुत्	१३
५ पृथिसव	५	११ आतोर्याम	१४
६ गोसव	६	१२ विघ्न	१६

मेलनेन द्वादश सवा ब्राह्मणे विहिता । पूर्वमुक्तासहितागता ऋग्वेदोऽष्टाविंश-
ति । सर्वे मिलिताश्चत्वारिंशत् इतरशाखापेक्षया तैत्तिरीयकेऽधिका । अश्वमेधान्तं तु
समानमिनराभिरिति पूर्वमुक्तम् । किञ्चेदमप्यपरमवश्यं वक्तव्यमवधेयं च यदितरशा-
खापेक्षया तैत्तिरीयशाखाया सहिताभागे ब्राह्मणभागे ताण्ड्यकेन सह च परस्परमक्ष-
रशस्मवादीनि बहूनि समुपलभ्यन्ते वाक्यानि । कथमेतादृशमक्षरसाम्यमत्रैव शाखाया
समापतितं नाऽन्यत्रेति बहु विचारयन्तोऽपि वयं न कामपि हृदयगमा मुक्तिं प्रामा-
णिङ्मीतुमपलब्धवन्तोऽद्यथावत् । तेषां बहूनां वाक्यानां मध्ये केषांवन स्थलनिर्देशिनां
सख्या परमधस्तान्निर्दिशाम । शक्यते च तया स्थल तेषामविगमयितुं ताण्ड्यादिषु ।

ता ब्राह्मण			तैत्तिरीयसहिता				तैत्ति ब्राह्मण.			
अ.	ख	ग्रा	का	प्र	ख	प	थ	प्र	अ	द
१७	१३	१७					१	४	११	
१७	१४	१					१	४	१०	४
१८	८	१०					१	८	८	२
१८	८	१२					१	८	८	२
१८	८	१६					१	८	८	२
१८	८	१८					१	८	८	३
१८	१०	७					१	८	८	३
१८	११	५					२	७	१४	३
२०	३	३					२	७	१४	३
२०	३	४					२	७	१४	३
२०	११	३	७	१	३	१				
२०	११	११	५	४	१०	३				
२०	१७	६	२	४	१२					
२१	८	८	५	४	१०	२				
२१	४	५	५	४	१०	१				

तां ब्राह्मण			तैत्ति संहिता				तैत्ति ब्राह्मण			
अ	प्र	ब्रा.	स	प्र	अ	प	अ	प्र	अ.	द.
०१	४	१०	५	३	१८	२				
२१	४	१३					३	८	१९	
१२	१४	६	७	२	५	०				
२३	१	२	७	३	३	१				
२५	१८	१					३	१०	९	
२५	१८	२					३	१०	९	
२५	१८	३					३	१०	९	
२५	१८	५					३	१०	९	

एतत्पता प्रबन्धेन ताण्ड्यकड्विज्ञयो प्रतिपादा (विषया) यागा , तेषा सख्या ताण्ड्यब्राह्मणस्य क्षात्रान्तरीयब्राह्मणादिभास्वय, क्षात्रान्तरीययोरपि श्रौतसूत्रयोरित-
दनुसारिव चैत्यादिक सप्रमाणमुपन्यस्त सोदाहरणमपि । सर्वमिदमुत्तरततित्तररूप-
तदङ्गादिनि रूपणमौद्गात्रपदार्थेभ्येव सामयेदीयेषु । तत्रैवाऽस्य प्रवृत्तौचित्यात् । नाऽऽ-
ध्वर्यवेषु होत्रेषु वा । ते तु उक्ताभ्य ष्व सस्थाभ्य आरापोढापादिना स्वयमूहित्वाऽनु-
ष्ठेया । उत्तरकृतयो हि अग्निष्टोमादिषु चतसृषु संस्थामु अन्यतमसंस्थायामेव सन्ति-
ष्ठन्ते । ताश्च समुपपादितास्तदङ्गानि च वेदान्तरयोर्यथायथम् । अतो यस्या सम्भाया
सन्तिष्ठने ऋतुसदीया आध्वर्यवा पदार्था होत्राश्च तत्र कर्तव्या । अथमेव न्याय-
स्त्वं ऋतुध्वपीति ध्येयम् ।

सामविधानब्राह्मणविषयः ।

अनन्तरं सामविधानब्राह्मणम् । न तत्र यज्ञादिकं तदङ्गानि वा विधीयन्ते । कृच्छ्र-
चान्द्रायणादीनि प्रायश्चित्तानि विधीयन्ते तत्तत्प्रायश्चित्तार्थम् । तानि च प्रायश्चित्तानि
तत्तत्सामाध्ययनरूपाभ्येव । होमा अपि तदङ्गतया केचन तत्र कश्चित् कश्चिदिदिता ।
एतच्च प्रपाठकग्रन्थमकम् ।

आर्षेयब्राह्मणविषयः ।

तत आर्षेयब्राह्मणम् । तदपि प्रपाठकग्रन्थपरिमितम् । तत्र संहितामन्थोक्तानां
साम्नामृष्यादिकं प्रतिपाद्यते ।

दैवतब्राह्मणविषयः ।

अनन्तरं दैवतब्राह्मणम् । तच्च खण्डग्रन्थमकम् । तत्र निधनानां देवता , छन्दांसि
तेषां वर्णनं स्यात्, तेषां देवता , नक्षत्रमन्त्रिर्वचन चेति प्रतिपाद्यन्ते ॥

छान्दोग्योपनिषत् ।

तत् उपनिषत् । साऽष्टाध्यायी परब्रह्मविषयिणी - छान्दोग्योपनिषदिति प्रसिद्धा । सा जीवामपरमात्मनोरन्यादिकं जगन्मिथ्यात्वादिकमित्याद्यात्मज्ञानोपधिकान् विषया प्रतिपादयति ।

संहितोपनिषत् ।

तत्संहितोपनिषत् । अत्र मन्त्रसंहिताभेदा, तत्तदध्ययनप्रशसा, मन्त्रदर्शनादिकम्, तत्तत्फलादिकं चेति कथ्यते ।

वंशब्राह्मणविषयः ।

अनन्तर वंशब्राह्मणग्रन्थमन्तिर्म ब्राह्मणम् । तत्र च सम्प्रदायप्रवर्तकाणामाचार्याणां परम्परानुकीर्तनम् । सेय विद्यापरम्परा न जन्मपरम्परा । वशो हि द्विविधो—विद्यया जन्मना च । सेय विद्यापरम्परेत्यवगन्तव्यम् । एव सामवेदीया ब्राह्मणग्रन्थास्तद्विषयाद्याऽनुकान्ता यथामति । तत्प्रसङ्गागताऽशास्त्रान्तरसम्बन्धिन्योऽपि वार्तास्तदुपष्टम्भिका कश्चिद्विरुता । इदानीं सामवेदसंहिताविषये कथनाऽश परिशिष्यते विवरी-
तुम् । तमिदानीं विवृणुम ॥

सामवेदसंहिताविभागः ।

सामवेदसंहिताया भागद्वयमस्ति—आचिक गान चेति । आचिकोऽपि द्विविधः—(छन्दआचिक), पूर्वाचिक उत्तराचिकश्चेति । भागद्वयमपि केवलमृचामेव पाठ । अनयो. योनिग्रन्थ उत्तराग्रन्थ, इत्यपि व्यवहारः । तत्राऽग्रे गीयमानानां साम्नामाधारभूता ऋच एव पठिता । उत्तराग्रन्थे च ऋतुषु गीयमानानां साम्नाऽऽधारभूता ऋच एव सूक्तात्मना पठिता । सूक्ता नामर्चा समुदायः । स्तोत्रं हि सूक्तनिर्बर्त्यम् । तथा हि—‘एकं साम त्वे क्रियते स्तोत्रीयम्’ इति सामगानां साधारणो विधिः । तृचम् ऋचत्रयम् । अस्याऽयमर्थः—एकस्य साम्न एकाऽऽधारभूता ऋक् । तस्यामेवोत्पन्नं साम । तथर्चा सह उत्तरे द्वे मिलित्वा तिसृषु एकस्य साम्न आगृह्या गाने कृते स्तं त्रसम्पत्तिर्भवतीति । नस्त्यैव गानस्यऽऽगृह्यसम्पादनप्रकारं पूर्वं स्तोमविन्दुतिप्रदर्शनेन प्रदर्शितः । एवम्-
त्रयसमुदायस्तृच इत्युच्यते । यावति समुदाये स्तुतिर्विष्पाद्यते तत् सूचमित्युच्यते । तत्र छन्दआचिकग्रन्थे एकैकस्य साम्न उत्पत्त्याधारभूता ऋच एकैकश एवाऽऽ-

* छान्दोग्योपनिषदिय सायणाचार्यैरपि व्याख्यातेति गम्यते । यतस्तैर्वंशब्राह्मणमाध्यादौ लिख्यते—“श्रीवादिब्राह्मणान्यादौ सप्त व्याख्याय चाऽन्तिमम् । वंशाख्यं ब्राह्मणं विद्वान् सायणो व्याचिक्वीरपि” इति ।

मन्यन्ते, न सूक्तरूपेण । तासां समुचितसंख्या (५८५) पञ्चाशत्युत्तरा पञ्चशती ।
विशेषविवरणमेत्यम्—

	कृच	
प्रथमप्रपाठके—	१६	चतुर्थे— १८
द्वितीये—	१७	पञ्चमे— १९
तृतीये—	१९	षष्ठे— १९

समुचितम् ॥ ५८५ ॥

उत्तरार्चिके तु सूक्तसंख्या (४००) चतुर्दशतमम् । यद्यप्येकस्य नाम्न त्रिषु ऋ-
गनेन स्तोत्र सम्पादनं इत्युक्तम्, स सामान्यविधिः, एकस्वामृचि गानं विहितं स्तोत्र-
म्पादकम् । तस्यैकैर्चगानमिति व्यवहारः । तत्र ऋग्वेदात्मकसूक्ते न तथैव गानम् ।
किन्तु ये द्वे ऋचौ ते ऋग्नयारमना प्रप्रयनं कृत्वा गानं कर्तव्यम् । अस्त्यैव प्रगाय इति नाम ।
एव चाऽऽज्यपृष्ठादिषु स्तोत्रे वैकैर्चगानं तृचगानं चेति द्वयमेव । ऋक्चतुष्टयादिपटि-
तानां तु सूक्तानां उत्तराग्रन्थे पठितानां बहिष्पवमानस्तोत्रं उपयोग इति विवेचन्यम् ॥
तदर्थमेव हि तानां तत्र पाठः । तत्र—एकैर्चसूक्तानि सख्याया (१३) त्रयोदश ।
द्व्युक्तानि (६६) षट्षष्टिः । तृचार्चकानि (२८७) सप्तशतित्यधिकं शतद्वयम् ।
चतुर्चार्चकानि (९) नवः । पञ्चार्चार्चकानि (४) चत्वारि । षड्चार्चकानि (१०)
दश । सप्तार्चार्चके द्वे । अष्टार्चार्चकमेकम् । नवार्चार्चकानि (३) त्रीणि । दशार्चार्च-
कानि (३) त्रीणि । द्वादशार्चार्चकमेकम् । एवमुत्तरार्चिके नवप्रपाठार्चकमेकदशप्रपाठाणां
सूक्तानां समुदिता संख्या चतुर्दशती । एतेषां सूक्तानामुक्तसंख्या (१२२५) पञ्चविंश-
त्युत्तरशतद्वयाधिकमेकं सहस्रम् । उभयोरार्चिकग्रन्थयोरिति (१८१०) दशाधिक-
मष्टादशशतम् । तत्र अध्यनर्चं पुनपुनराहृतम् । ता पुनराहृति विहाय गणने (१५४९)
एकोनपञ्चाशदधिकं पञ्चदशशतम् । उत्तराग्रन्थस्थानां सूक्तानामृचा च विशेषविवरणी
पटिकाऽधस्तनी अवलोकनीया (१) ।

(१) इदं परिगणनपटिधनिर्माणदिकं सर्वमपि स्वबुद्धिपरिधमेणैव सम्पा-
दितम् । न तु ग्रन्थान्तरे पुस्तकान्तरे वाऽन्यैस्संज्ञाकृत्य निश्चितं मुद्रापितं वा तत्त-
थैवोद्भूत्याऽपि सन्निवेशितमिति पाठकैरवगन्तव्यम् ॥ एवमेवाऽग्रे पूर्वं वा यो विषय-
विवेचन, परिगणन, पटिकाधनिर्माणदिरूपस्य सर्वोऽपि व्यापार आत्मीय एव । न तु
चौरेणाऽन्यत्र आहुत्याऽऽभावनप्रकाशनं कृमिन्वपि सुधियो विदाकुर्वन्तु ।

सामवेदीयोत्तराग्रन्थस्थानां स्तोत्रीयाणां सूक्तानां संख्याप्रदर्शिनी पट्टिका।

प्र०	एक्यं	द्वि०	तृत्यं	च०	पञ्च्यं	षष्ठ्यं	सप्तम्यं	अष्ट	नव्यं	दशम्यं	द्वा०	आहत्यसं०	सं०
१		११	३४									४५	१०४
२		६	३०	१	१							३८	१११
३		५	३५	१		०	०					४५	१४५
४		३	३०	१						२	२	३८	१४४
५		४	२८	०	१	५		१	३	१		४३	१७०
६	०	९	३३	३	१	१						४९	१४२
७	७	१४	०८	१	१							५१	१०८
८		१०	३८	२		१						५१	१४८
९	४	४	२१			१						४०	१११
	१३	६६	२८७	९	४	१०	२	१	३	३	२	४००	१२२५

गाने प्रकृतिग्रन्थः ।

इदानीं गानभागे निरूप्यते । गानभागश्चतुर्विधः — प्रकृति, आरण्यकम्, ऊहो, रहस्य चेति । तत्र प्रकृतिभागे तावत् एतैस्स्यामृच्येकैव साम समुपगतम् । अत्रत्या अन्ये प्रयेण पूर्वार्चिकाम्नाता एव । तासामेव चोपरि रचन्तरादीनि सामानि गीयन्ते । अत्र च वेदान्तरवत् न त्रैस्वर्यमात्रं चानुस्वर्यमात्रं वा, किन्तु निपादादिस्वरमात्रकमत्र नियतम् । लोकेऽपि गान्धर्वविद्याया इम एव स्वरास्मात् निदानभूता प्रसिद्धा । अत एव गानशास्त्रमूलभूतो गान्धर्ववेदोऽपि सायवेदोऽप्येवमेव पूर्वार्च्यं परिगण्यते । एवं विजातीयस्वरसमाहारस्यैव सामशब्दाभिधेयत्वं रचन्तरादिशब्दवाच्यस्य चैत्यध्यवसायते । अमुनैव चाऽभिसन्निभना भोमासरा अपि रचन्तरादिशब्दानां गीतिमात्रवाचिन्व सिद्धा तयन्ति । एतादृशानि सामानि परस्परतानि पठन्ते प्रकृतिग्रन्थे ।

गाने आरण्यकम् ।

आरण्यकाख्येऽपि ग्रन्थे प्रकृतिवदेव सामानि पठितानि । वस्तुनोऽयमारण्यकभागा प्रकृतिग्रन्थस्यैवाऽऽश्रयत, न पृथग्गणनमर्हति । परं तत्र पठितानां सामान्यारण्यमानयेयत्वप्रतिपादनात् ग्रन्थस्यैवाऽऽरण्यकत्वव्यवहारः प्रसजः । अत एव प्रकृते पूर्वभागास्य ग्रामगेयत्व उत्तरभागस्याऽऽरण्यगेयत्वमिति आमारण्यभेदेन व्यवहारभेदः प्रकृत इति भाति ॥

ऊहग्रन्थस्वरूपम् ।

ऊहग्रन्थे तु 'एकं सामं तृचे क्रियते स्तोत्रीयम्' इति विधिमनुसृत्य तत्तत्कृतुषु तृचे कर्तव्यानां स्तोत्राणां सम्पत्तये तृचात्मके ऋक्समुदाये साम्ना पाठः । तत्राऽपि 'यथोन्वा तदुत्तरयोगीयति' इति विधिबलात् योन्पूचमादायेव श्रित्वसम्पादनं कर्तव्यम् । तथैव चोत्तरार्चिके पाठः ऋचाम् । तत्र येन क्रमेणैव पठितास्तैर्नैव क्रमेणोपादीयन्ते ऊहग्रन्थे गीयन्ते च वस्तुकाले । तदर्थमेवाहग्रन्थप्रकृतिः । योनिग्रन्थे हि (प्रकृती) एतैस्स्यामृच्येकैव सामोत्पन्नमिति पूर्वमुक्तम् । तानि तथैव वृत्तौ नोपयोज्यमर्हन्ति । तृचमानस्यैव तत्र कर्तव्यताविधानात् । तादृशं तृचगानं तु तत्काले ऊहित्वा कर्तव्यम् । तत्र मन्दुदुर्द्वानामस्यास्यशक्तिमन्यथाकरणं वा सम्भावयन्तोऽस्मत्पूर्वाचार्या तत्र तत्र यज्ञेषु स्तोत्रसम्पत्तये यथा गतव्यं, तथोहं वृत्त्वा तं ग्रन्थान्मकृत्वाऽऽरभन् । सोऽयमूहग्रन्थः । अत एव च श्रीमांसका ऊहग्रन्थं पौरुषेयमभिदधति ।

तत्र प्रकृतिग्रन्थदृष्टकामपेक्षयाऽनाऽन्वादाश्च एव क्रमः जायते । सा च क्रमो द्वादशाहान्तर्गतदशरात्रमारभ्याऽनुश्रवेषु वस्तुषु कर्तव्यानां स्तोत्राणां क्रममनुसृत्य । सोऽपि च क्रमः साष्टम्येऽत्र चतुर्विधाशान्तः क्रम एव । एवं च ब्राह्मणक्रममेवोपादत्ते ऊहग्रन्थो-

ऽपि । प्रकृतिग्रन्थस्तु न तथेति व्यवहीभवति । अनयैव रीत्याऽतिप्राचीनकालत दक्षिण-
देशेऽध्ययनाध्यापनपरिपाटी प्रचलति । तत्रोद्ग्रन्थस्तथैव मुद्रितोऽपि । सति चैवमेतत्पू-
र्वसंस्करणभूमिकाया पण्डितप्रवरै श्रीमत्पद्मनभसामश्रमिहोदयै सामवेदमहिताग्रन्थे एकै-
कस्मिन् सूक्ते यत्र कुत्रचिदाम्नातान्यपि मामान्येकत्र कृत्वा यन्मुद्रापण कृतम्, तद-
न्येयकाया सौकर्याय परम्, न त्वध्ययनरीत्यनुसारेण, सा तु पूर्वोक्तप्रकारेणैव । सा च
रीति दक्षिणदेशे ग्रन्थाशरेषु मुद्रितेभ्यस्मामवेदीयसहिताग्रन्थेभ्योऽवगन्तव्या । मत्पव-
सरे सति वा सामाग्रीसमुत्पादे वयमपि यतिष्य महे तान् मुद्रापयितुं प्रकाशयितुं च ।

रहस्यग्रन्थस्वरूपम् ।

एवमेव रहस्यग्रन्थोऽरण्यगेयसामभिरेव दशरात्रादिकतूपयोगिभिस्तुचर्गनैस्तद्ग्र-
थित । तत्राऽध्ययनेषु कृत्वा क्रम आहतो योऽस्त्यूहग्रन्थे । एव च प्रकृतिग्रन्थमूलक
ऊहग्रन्थ, आरण्यकग्रन्थमूलको रहस्यग्रन्थ इति विवेच्यम् ।

२ तत्र प्रकृतिग्रन्थे—(१)आग्नेयम्, (२)ऐन्द्रम्, (३)पावमानम्, इति पर्वत्र-
यम् । ऐन्द्रेऽवान्तरभेदा पञ्च बहुसामप्रसृत्य । आरण्यके च—(१)अर्कपर्वं (२)द्वन्द्व-
पर्वं (३)व्रतपर्वं (४)शुक्रियपर्वं (५)महानाम्नीपर्वं, इति पञ्च पर्वणि । ऊहे—(१)दश-
रात्रम् (२)मवत्परम् (३)एकाह, (४) अहीन, (५) सत्रम् (६) प्रायश्चित्तम् (७) छु-
द्रम्, इति सप्त विभागा । अनेनैव क्रमेणैव एव सप्त विभागा रहस्येऽपि । तत्र प्रकृतौ
(वेयगाने) आरण्यके, ऊहे, रहस्ये च कुत्र कियन्ति मामानि, इति सुगवबोराय तद्वि-
वरणी सूचिका काचिदत्रोद्ध्रियते—

प्रकृतौ (वेयगाने)—		आरण्यके—	
पर्वनाम	सामसंख्या	पर्वनाम	सामसंख्या
गायत्रिसाम	१	अर्कपर्वणि	८९
१ आग्नेयपर्वणि	१८०	द्वन्द्वपर्वणि	७७
२ ऐन्द्रपर्वणि बहुसामि	१३०	व्रतपर्वणि	८४
„ एकसामि	६४	शुक्रियपर्वणि	४०
„ बृहत्याम्	१५०	महानाम्नीपर्वणि	६
„ त्रिष्टुभि	४९		
„ अनुष्टुभि	७६	आहत्य सामसंख्या	२९६
३ पावमाने	३८४		
आहत्य सामसंख्या	११९८	प्रकृत्यारण्यकयोस्तत्परम्परासिद्धा ।	
		सामसंख्या	१४९४

* प्रकृतिग्रन्थस्य वेयगानमित्यपि सज्ञाऽप्येतत्परम्परासिद्धा ।

ऊहग्रन्थे—

क्रनुनाम	सा म
१ दशरात्रे	२००
२ सवत्सरे	१५०
३ एकाहे	१५८
४ अहीने	१४६
५ सत्रे	१२१
६ प्रायश्चित्ते	५०
७ छुट्टे	८७
आहत्य सामसंख्या	<u>१३६</u>

रहस्यग्रन्थे—

क्रनुनाम	सा सं
दशरात्रे	२९
संवत्सरे	४१
एकाहे	२३
अहीने	११
सत्रे	१४
प्रायश्चित्ते	१९
छुट्टे	<u>५३</u>
आहत्य सामसंख्या	<u>१९</u>

उपसंहारः ।

एवं सामवेदीया मन्त्रभागगता ब्राह्मणभागगताश्च विषया यथायथमनतिष्ठन्त्य २९-
बुद्धिबलं विवृताः । तदुपपद्यमानैव च वेदान्तरीया अपि केचन विषया विवृतिपथमा-
नीता । यज्ञादिस्वरूपमपि यथोचितं किमिदं विवेचितम् । ग्रन्थेऽत्र यत्तत्संशोधनमार-
ब्धमस्माभि तत् प्रवृत्तिं तत्तन्मात्राधारभूतामुत्तराग्रन्यस्थानामृचा तत्तत्स्थले टिप्पण्या
समप्रत्योद्दिष्टं कृतम् । एतन्मूलवाक्यसदृशानां शास्त्रान्तरैषवाक्यानां स्थानोत्प्लेखो
यथोपलब्धमकारि । ग्रन्थान्ते एतद्ग्रन्थोपलम्प्यानां लोकसिद्धार्थावबोधकानामर्थवादगता
भागवत्वाक्यानां सूची काचन संयोजिताऽनादिकालसिद्धास्मरप्राचीनार्यसभ्यतागौरवसू-
चनाय । पूर्वमीमांसायां विषयवाक्यतया उदाहरणतया वा गृहीतानामेतद्भाष्यवाक्या-
नामेकात्रीकरणं कृतम् । विश्वसिद्धिं व्यापारेणाऽनेन सामवेदविषयविवरणेन यज्ञादिस्वरूप-
विवेचनेन च भगवान् समगानप्रिय प्रियार्थतुराशुतोषो विद्वन्भरो यज्ञोद्वरो यज्ञात्मा
सन्नुष्टस्त्वादिति । यदि मुमनसोऽपि परितुष्येयुर्निमित्तसरा, सावधानेन मनसा कृतशो-
धनेऽपि अपरिहार्येण मनुष्यदोषेणाऽवस्थितिमुपगतानुपेक्षं वाच्यं दोषान्, तर्क्यं महा-
ननुग्रहं, परिधमस्य परमं लोकतमम्, ग्रन्थस्याऽपि च महदुद्धारणम् । अन्यथा त्वत्स्यैव
परमेस्वरपरितोषमनुत्तमं फलमिति तावत्तैव सन्तुष्यतव्यं जन ।

उपहारः ।

कार्ये प्रतिक्षणं स्मृतिपथमागत्य मामसीनमुत्साहमभिवर्धयता संस्कृतविद्याजीवा-
तूनां त्यागोत्साहमयैकजीवितानां पवित्रतमभुवनदर्शभूतचरितानां पूज्यपण्डित
प्रवरमदनमोहनमालवीयमहोदयानां करमलयोस्तादर प्रणामनतिपुरस्सरं समु-
पहरामि ग्रन्थमिमं गौरवाविष्टेन चेतसा ।

अर्पणसमर्पणम् ।

एवमनुकूलमस्मानुचिनापयप्रदर्शनेन विविधविषयोपदेतेन चाऽस्यादरेण प्रेमातिश-

येन आशार्चनेन चाऽनुगृह्यतवद्भ्यः पण्डितकुलतिलकेभ्यः तलस्पर्शपाण्डित्यभरसम्पा-
दितयशः पूरपरिप्लाविनदिगन्तेभ्यः पवित्रमयजीवितेभ्यः महामहोपाध्यायतर्कभूषणा-
दिविविधोपाधिविभूषितेभ्यः मान्यवर श्रीप्रमथनायमहोपाध्यायमहोदयेभ्यः समर्प-
यामि प्रणमपरम्पराम् ॥

धन्यवादाः ।

एतत्पुस्तकसंशोधनाय स्वपुस्तकालयतः हस्तलिखितपुस्तकप्रेषणेनाऽऽस्मान्तीवोप-
कृतवद्भ्यो बडोदाराजकीयपुस्तकालयाध्यक्षेभ्यः श्रीमद्भ्यः Dr. विनयतोपभट्टाचार्य
महोदयेभ्यः, मद्रनगरस्याद्वयारपुस्तकालयाध्यक्षेभ्यः श्रीमद्भ्यः Mr. कुञ्जन्राजमहो-
दयेभ्यः, मूलपुस्तकप्रेषणेन नितान्तमुपकृतवद्भ्यो लवपुरोवास्तव्येभ्यः प० श्रीमगवहत्त-
महोदयेभ्यश्च (येषामेवोपाकारोऽत्र मुद्रणकार्ये प्राधान्यमवालभ्यत तेभ्यः) सहार्दम-
त्रेक्षन् धन्यवादान् विनयामि ।

एवमेव निर्दिष्टसमये कार्यासमाप्त्या पुस्तकानां पुनरप्रतिप्रेषणेन मयोन्यङ्ग्यमान
पुस्तकालयीय नियममप्यविगण्य कृपयैव पर यावत्कार्यसमाप्तिं कार्यापयोगीनि पुस्त-
कानि भण्डित एव स्थापनायाऽनुमतवद्भ्यो विश्वविद्यालयीयपुस्तकालयाध्यक्षेभ्यः श्रीग-
ङ्गाशङ्करमिश्रमहोदयेभ्यः, तादृशेनैव प्रेरणां तावन्तमेवोपाकारमाद्यत्तवद्भ्यो गौयनका-
महाविद्यालयीयपुस्तकालयाध्यक्षेभ्यः श्रीकृष्णपन्तमहोदयेभ्यश्चोत्सृजामि धन्यवादा-
न्नेकान् ।

आशिषः ।

मया सहैवाऽनवरतमवस्थाय संशोधनकार्ये सर्वविधं मायमनुष्ठितवन्त मद्दन्नेव
सन्तः श्रीमन्तः प० पट्टाभिरामशर्माणं सीमासाचार्यमभिवर्धयाम्यमन्देन वैदिकेना-
ऽऽशिषा राशिना ।

एतादृशप्रार्थनाप्रभ्यमुद्रापणकृतादरातिशयं चौखम्बासुद्रणालयाधिपति श्रीजय-
कृष्णदासहरिदासगुप्तमहोदयः सानुजमेतादृशकार्यकारणे पुनः पुनः प्रोत्सा-
हयन्नापूर्यश्चाशिषोपसंहरामि लेखमिमम् ।

उद्यमः पूर्णनामाप कृपाया यस्य लेशतः ।

कलाधरकृतोत्तमं कलये तं कृपोदधिम् ॥

इति शिवम् ॥

वाराणसी हनुमद्व-
अधिकमात्रं शु १४
वै सं. १९९३
३१ ८ १९३६ ई.

इति विदुषामाश्रयो

विधेयतमश्च

चिन्नस्वामिशाली

ताण्ड्यमहाब्राह्मणद्वितीयभागान्तर्गतविषयाणां सूची ॥

विषया —

पृष्ठम्—

अथोदशाध्याये प्रथमखण्डे—

व्यूढद्वादशादस्य दशरात्रान्तर्गतपञ्चमस्याऽहो बहिष्पवमानस्तोत्रे तृचविधानम्	१
तस्मिन्नेव स्तोत्रे द्वितीयतृचविधानम्	२
प्रथमद्वितीययोस्तृचयोर्विंशष्टफलरेतुताकयनम्	३
अत्रैव तृचान्तरविधानम्	४
तस्य स्तोमविधानम्	५

अथोदशाध्याये द्वितीयखण्डे—

अथमाज्यस्तोत्रविधानम्	५
द्वितीयाज्यस्तोत्रविधानम्	६
तृतीयाज्यस्तोत्रविधानम्	८

अथोदशाध्याये तृतीयखण्डे—

तत्रैव माष्यन्दिनपवमानस्य त्रयाणां तृचानां विधानम्	९-१०
प्रथमतृचे गायत्रिसामविधानम्	१०
तत्रैव सामान्तरविधानम्	१०
तस्य साम्नो गाने सान्तर्यविधि	१०
तस्मिन् साम्नि निधनविधि	११
तत्रैव सामान्तराणां यदूनां विधानम्, तेषां तत्तत्फलसाधनत्वेन स्तुतिश्च	११-१६

अथोदशाध्याये चतुर्थखण्डे—

पृष्ठस्तोत्रनिर्वर्तकस्य शान्वरसाम्नस्संज्ञाचतुष्टयप्रदर्शनम्	१७
तदाधारभूतानां शान्वरीणां स्तुति	१७-१९
साम्ना गानविधानम्, गाने विशेषश्च	२०
तत्रैव साम्नि तत्तत्फलसाधनत्वेन तत्तन्निधनानां विधि	२१
तत्रैव प्रस्तावोद्गानयोः क्षिप्रत्वविधानम्	२२
तत्रैव पुरीषपदगानविधि, तस्य प्रशंसा च	२२
ब्राह्मणाच्छसिनः पृष्ठस्तोत्रविधानम्, तत्र सामविधि, तत्रैव विकल्पेन स्तोत्रीयान्तरविधानश्च	२३
तस्यैव तत्तत्फलसाधनत्वेन विधि	२४
तस्यैव कर्तृविशेषे व्यवस्था	२५

अथोदशाध्याये पञ्चमखण्डे—

आर्भवपवमाने गातव्यानां साम्ना तदाधारभूतानां तृचानां विधानम्	२६-३४
---	-------

विषया —

पृष्ठम्—

त्रयोदशाध्याये षष्ठ्यङ्के—

उक्थस्तोत्रसम्बन्धितोत्रीयाणां साम्नाय विधि , }
तत्र स्तोमकलृप्तिप्रदर्शनपूर्वकं स्तुतिश्च } ३४-३९

त्रयोदशाध्याये सप्तम्यङ्के—

दाशरात्रिकस्य षष्ठ्याऽहो बहिष्पवमानस्तोत्रे तृचाना विधानम् ३९-४४

त्रयोदशाध्यायेऽष्टम्यङ्के—

आज्यस्तोत्राणां चतुर्णां विधानम् ४५-४६

त्रयोदशाध्याये नवम्यङ्के—

तत्रैव माध्यन्दिनपवमाने तृचाना साम्नाय विधानम् ४७-५४

त्रयोदशाध्याये दशम्यङ्के—

होत्रादीनां चतुर्णां पृष्ठस्तोत्रेषु ऋचा साम्नाय विधानम्, तेषां स्तुतिश्च ५५-६१

त्रयोदशाध्याये एकादश्याङ्के—

तत्रैव पृष्ठेऽह्न्यार्धपवमाने ऋचा साम्नाय विधानम् ६१-६७

त्रयोदशाध्याये द्वादश्याङ्के—

तत्रैवोऽस्यस्तोत्रेषु त्रिष्वपि स्तोत्रीयाणां साम्नाय विधानम् ६८-७०

षडहसमाप्तौ नियमा ७१

तत्रैव मध्वशनविधि ७२

चतुर्दशाध्याये प्रथम्यङ्के—

दाशरात्रिकसप्तम्यङ्काऽहो बहिष्पवमाने स्तोत्रीयाविधानम्, तासां स्तुतिश्च ७३-८०

चतुर्दशाध्याये द्वितीय्यङ्के—

चतुर्णामाज्यस्तोत्राणां विधि , तेषां स्तुतिश्च ८२-८३

चतुर्दशाध्याये तृतीय्यङ्के—

तस्मिन्नेव सप्तमेऽह्नि माध्यन्दिनपवमानसम्बन्धिनां }
तृचानां साम्नाय विधानम्, तेषां स्तुतिश्च } ८४-९३

चतुर्दशाध्याये चतुर्थ्यङ्के—

पृष्ठस्तोत्रसम्बन्धिनां प्राकृत्यातिरिचानां तृचानां साम्नाय विधि ९३-९७

चतुर्दशाध्याये पञ्चम्यङ्के—

तस्मिन्नेवाऽह्न्यार्धपवमाने तृचानां साम्नाय विधानम्, तद्वेदनफलश्च ९७-१०७

चतुर्दशाध्याये षष्ठ्यङ्के—

उक्थस्तोत्राणां त्रयाणां ऋचां साम्नाय विधानम्, तेषां स्तुतिश्च १०८-१११

चतुर्दशाध्याये सप्तम्यङ्के—

अष्टमस्याऽहो बहिष्पवमानस्तोत्रविधि ११२-११६

चतुर्दशाध्यायेऽष्टम्यङ्के—

तस्मिन्नेवाऽह्नि आज्यस्तोत्राणां विधानम्, तेषां प्रथमा च ११६-११६

विषया —

पृष्ठम्—

चतुर्दशाध्याये नवमखण्डे—	
माध्यन्दिनपवमाने तृचाना साम्नाय विधानम्	११९—१२८
चतुर्दशाध्याये दशमखण्ड—	
पृष्ठस्तोत्रसम्बन्धिनामृचा साम्नाय विधानम्	१२९—१३२
चतुर्दशाध्याये एकादशखण्डे—	
तत्रैवाऽह्न्यार्भवपवमानसम्बन्धिनामृचा साम्नाय विधानम्	१३२—१४१
चतुर्दशाध्याये द्वादशखण्डे—	
उत्पत्तौत्रसम्बन्धिना तृचसाम्ना विधानम्	१४०—१४५
पञ्चदशाध्याये प्रथमखण्डे—	
दाशरुत्रिस्तस्य नवमस्याऽहो बहिष्पवमानस्तोत्रे तृचाना विधानम्	१४६—१५०
—	
पञ्चदशाध्याये द्वितीयखण्डे—	
तस्मिन्नेवाऽह्नि आन्यस्तोत्राणां विधानम् , तेषां स्तुतिश्च	१५१—१५४
पञ्चदशाध्याये तृतीयखण्डे—	
तस्मिन्नेवाऽह्नि माध्यन्दिनपवमाने तृचसाम्ना विधानम्	१५५—१६४
पञ्चदशाध्याये चतुर्थखण्डे—	
पृष्ठस्तोत्रसम्बन्धिना तृचाना साम्नाय विधानम्	१६५—१६७
पञ्चदशाध्याये पञ्चमखण्डे—	
आर्भवपवमाने तृचाना साम्नाय विधि तेषां स्तुतिश्च	१६८—१७८
पञ्चदशाध्याये षष्ठ्यखण्डे—	
उत्पत्तौत्रेषु साम्ना विधानम्	१७९—१८१
—	
पञ्चदशाध्याये सप्तमखण्डे—	
दशमेऽह्नि विस्मृतस्य षडार्यस्य परे प्रतिबोध- निषेधकथनम्, तत्रैव धर्मविशेषविधानञ्च	१८१—१८२
तत्रैव बहिष्पवमानस्तोत्रे ऋचा विधि	१८३—१८६
पञ्चदशाध्यायेऽष्टमखण्डे—	
दशमेऽह्नि आन्यस्तोत्रविधानम्	१८७—१८९
पञ्चदशाध्याये नवमखण्डे—	
दशमस्याऽहो माध्यन्दिनपवमानस्तोत्रविधि	१८९—१९४
पञ्चदशाध्याये दशमखण्डे—	
दशमेऽह्नि पृष्ठस्तोत्रे तृचाना साम्ना च विधि	१९४—१९९
पञ्चदशाध्याये एकादशद्वादशयो खण्डयो—	
दशमेऽह्न्यार्भवपवमानस्य स्तोत्रीयादीनां विधि	१९९—२०७
षोडशाध्याये प्रथमखण्डे—	
ज्योतिदशब्दनिर्वचनम्, ज्योतिशेषे त्रिष्टुदादीनां निवेशप्रकार, दक्षिणाविधि, तस्य स्तुतिश्च	२०८—२१५

विषया —

पृष्ठम्—

गवाख्यस्यैकाहस्य विधि	पोऽशाध्याये द्वितीयखण्डे—	२१५—२१७
आयुस्संज्ञस्यैकाहस्य विधि	पोऽशाध्याये तृतीयखण्डे—	२१८—२२०
अभिजिद्विद्वजित्सर्वजितामेकाहना विधि , तत्र सामविशेषाणां विविध	पोऽशाध्याये चतुर्थांदिषु चतुर्थे खण्डे—	२२०—२२८
चतुर्णां साहस्राणां विधि , तेषां सामविशेषाणां विधि	पोऽशाध्यायेऽष्टमादिषु एकादशान्तेषु खण्डेषु—	२२८—२५३
धान , प्रतिपद्विधान फलार्थवादय		
पञ्चानां सायस्काणां तत्तत्फलानां वेदे यूपीयवृक्षस्य	पोऽशाध्याये द्वादशादिषु पौडशान्तेषु खण्डेषु—	२५३—२६८
भौमिक्यसाधनस्य च विधि		
चतुर्णां ब्राह्मणानां तदधिकारिणां , स्तोत्रेषु स्तोमविशेषाणां विधानम्	सप्तदशाध्याये आदितश्चतुर्थे खण्डेषु—	२६९—२८०
पञ्चानामग्निद्रुतां तत्तत्फलानां तत्तत्स्तोमानान् च विधानम्	सप्तदशाध्याये षष्ठमादिषु नवमान्तेषु खण्डेषु—	२८०—२८८
त्रयोणां त्रिवृता तेषां स्तोमानां विधि	सप्तदशाध्याये दशमादिषु त्रिषु खण्डेषु—	२८८—२९४
भौमिक्यचतुर्मास्यानां निरूपणम्	सप्तदशाध्याये त्रयोदशचतुर्दशयोः खण्डयोः—	२९४—३०७
उपह्वयादीनां पण्णा वाजपेयान्तानां निरूपणम्	अष्टादशाध्याये आग्निस्सप्तसु खण्डेषु—	३०७—३३७
राजसूयस्य कालविधि , तदन्तर्गतयोः पवित्राभियेचनीयाख्ययोः	अष्टादशाध्यायेऽष्टमखण्डे—	
स्तोमयागयोर्विधानम् , तत्र साम्नां तृचानां च विधानम्		
राजसूयान्तर्गतदशपेयस्य साङ्गस्य विधानम् , तत्र दक्षिणा-	अष्टादशाध्याये नवमखण्डे—	
द्रव्याणां वनमप्राकाशाद्यादीनां विविध		
राजसूयान्तर्गतत्रयोदशपेयस्य साङ्गस्य विधानम् , तत्र साम्नां विधि	अष्टादशाध्याये दशमैकादशखण्डयोः—	३४१—३४७
पुनर्विशाध्याये आदितश्चतुर्दशयोः खण्डयोः—		
राजादिविधनपर्यन्तानां विंशतिसंख्याकानां द्वन्द्वस्तोमानां क्रमशो	पुनर्विशाध्याये आदितश्चतुर्दशयोः खण्डेषु—	३४८—३५६
विधानम् , नव साम्नां स्तोमानां च विधि		

- विषया -

पृष्ठम्—

विंशाध्याये आदितो दशसु खण्डेषु—	
ज्योतिषोमायेवविंशतिरात्रपर्यन्ताना त्रयोदशसंख्याकानामति- रात्राणा विधानम्, तेषु स्तोमवृत्ति, तद्वेदनफलं, तत्राऽधि- कारिणा निरूपणञ्च	३९५-४१२
विंशाध्याये षड्दशादिषु त्रयोदशान्तेषु खण्डेषु—	
अक्षिरसादीना त्रयाणा कापिवनान्ताना द्विरात्राणा विधानम्, तेषा नामनिर्बचनम्, तत्र फलाधिकारिणा निरूपणञ्च	४१२-४१९
विंशाध्याये चतुर्दशप्रभृतिसोऽशान्तेषु खण्डेषु—	
गर्गत्रिरात्रस्य विधि, तक्षामनिर्बचनम्, तत्प्रशसा, तत्रैकोन- सहस्रसंख्याकाना गवा दिनत्रये विभज्य दानञ्च	४१९-४३४
एकविंशाध्याये आदितस्त्रिषु खण्डेषु—	
गर्गत्रिरात्रे देयदक्षिणाद्रव्यप्रशंसा, तत्र साम्ना विधि, तत्र शबलीहोमाद्यहविषिञ्च	४३५-४४५
एकविंशाध्याये चतुर्यखण्डे—	
अथत्रिरात्रस्य विधि, तत्र साम्ना स्तोत्राणाञ्च विधानम् यूपविषये विशेषाभिधानञ्च	४४५-४५०
एकविंशाध्याये पञ्चमखण्डे—	
वैदत्रिरात्रस्य विधानम्	४५०-४५१
एकविंशाध्याये षष्ठखण्डे—	
छन्दोमपवमानारयस्य त्रिरात्रस्य विधि	४५२
एकविंशाध्याये सप्तमखण्डे—	
अन्तर्बहुसहकस्य त्रिरात्रस्य विधि	४५३-४५४
एकविंशाध्यायेऽष्टमखण्डे—	
पराकाण्यस्य त्रिरात्रस्य विधानम्	४५४-४५५
एकविंशाध्याये नवमादिषु द्वादशान्तेषु खण्डेषु—	
चतुर्विंशदीना चतुर्णा चतुरात्राणा विधि, तत्र द्विकपालादीना- मह्वयागाना विधि, तत्र साम्ना स्तोत्राणा विधानञ्च	४५६-४७०
एकविंशाध्याये त्रयोदशादिषु पञ्चदशान्तेषु खण्डेषु—	
अभ्यासंग्यादीना त्रयाणा पञ्चरात्राणा विधानम्, तेषा प्रशंसा, तत्र कालविधानञ्च	४७०-४७९
द्वाविंशाध्याये आदितस्त्रिषु खण्डेषु—	
पञ्चरात्राणा त्रयाणा विधि, तेषा प्रशसा, तत्राऽधिकारिणिरूपणञ्च	४८०-४८३
द्वाविंशाध्याये चतुर्यप्रभृत्येकादशान्तेषु खण्डेषु—	
सप्तरात्राणा सप्ताना विधानम्, तत्र फलस्याऽधिकारिणाञ्च निरूपणम्	४८३-४९४

विषया —

पृष्ठम् —

द्वाविंशाध्याये द्वादशत्रयोदशयो रण्डयो —	
द्वयोर्नवरात्रयोर्विधि , तत्र फलविशेषप्रतिपादन तद्वेदनप्रशंसा च	४९४-४९६
द्वाविंशाध्याये चतुर्दशप्रभृतिषु सप्तदशांतेषु खण्डेषु —	
दशरात्राणां चतुर्णां विधि , तत्प्रशंसा च	४९६-५०१
द्वाविंशाध्यायेऽष्टदशखण्डे —	
पौण्डरीकाक्षयस्यैकादशरात्रस्य विधि	५०१-५०२
त्रयोविंशाध्याये प्रथमद्वितीययो खण्डयो —	
त्रयादशरात्रयोर्द्वयोस्त्रयोर्विधि	५०३-५०६
त्रयोविंशाध्याये तृतीयचतुर्थपञ्चमेषु खण्डेषु —	
चतुर्दशरात्राणां त्रयाणां सत्राणां विधि , नैषामहं बलुति , तत्प्रशंसा च	५०६-५१२
त्रयोविंशाध्याये षष्ठादिषु नवमान्तेषु खण्डेषु —	
पञ्चदशरात्राणां चतुर्णां सत्राणां विधानं , तत्प्रशंसा च	५११-५१६
त्रयोविंशाध्याये दशमखण्डे —	
षोडशरात्रस्य सत्रस्य विधि	५१७
त्रयोविंशाध्याये एकादशखण्डे —	
सप्तदशरात्रस्य सत्रस्य विधानम्	५१८
त्रयोविंशाध्याये द्वादशे खण्डे —	
अष्टादशरात्रस्य सत्रस्य विधि	५१९
त्रयोविंशाध्याये त्रयोदशे खण्डे —	
एकोनविंशतिरात्रस्य सत्रस्य विधि	५२०-५२१
त्रयोविंशाध्याये चतुर्दशे खण्डे —	
विंशतिरात्रस्य सत्रस्य विधानम्	५२१-५२२
त्रयोविंशाध्याये पञ्चदशत्रयोदशयो खण्डयो —	
द्वयोरेकविंशतिरात्रयोस्त्रयोर्विधि , तत्र फलविशेषप्रतिपादनञ्च	५२३-५२७
त्रयोविंशाध्याये सप्तदशे खण्डे —	
अन्नःशफलसाधनस्य द्वाविंशतिरात्रस्य सत्रस्य विधि , सत्रादहं बलुति , तत्प्रशंसा च	५२७-५२८
त्रयोविंशाध्यायेऽष्टादशे खण्डे —	
प्रतिष्ठासाधनस्य त्रयोविंशतिरात्रस्य सत्रस्य विधि	५२८
त्रयोविंशाध्याये एकोनविंशतिविंशयो खण्डयो —	
द्वयोश्चतुर्विंशतिरात्रयोर्विधि , तत्प्रशंसा च	५२९-५३२
त्रयोविंशाध्याये एकाविंशत्तथात्रिंशान्तेषु खण्डेषु	
पञ्चविंशतिरात्रप्रभृतिद्वात्रिंशद्वात्रयन्तानां नष्टानां सत्राणां केषु विधानम्	५३३-५३९

विषया —

पृष्ठम्—

चतुर्विंशध्याये आदितस्त्रिषु खण्डेषु—

त्रयस्त्रिंशद्वात्राणां त्रयाणां स त्रयाणां विधानम् }
 तत्राऽहं कल्पति, साम्नामृचाद्य विधानम् } ५४०-५४३

चतुर्विंशध्याये चतुर्थखण्डे—

समृद्धिफलकस्य चतुस्त्रिंशद्वात्रस्य सत्रस्य विधि ५४३

चतुर्विंशध्याये पञ्चमखण्डे—

पशुफलकस्य पञ्चस्त्रिंशद्वात्रस्य विधि ५४८

चतुर्विंशध्याये षष्ठखण्डे—

पशुसाधनकस्य षट्त्रिंशद्वात्रस्य सत्रस्य विधि ५४८-५४९

चतुर्विंशध्याये सप्तमखण्डे—

१०० पशुफलकस्य सप्तस्त्रिंशद्वात्रस्य विधि ५४९-५५०

चतुर्विंशध्याये अष्टमखण्डे—

अष्टास्त्रिंशद्वात्रस्य सत्रस्य विधि ५५०

चतुर्विंशध्याये नवमखण्डे—

अनन्तश्रीजयफलकस्यैकोनचत्वारिंशद्वात्रस्य सत्रस्य विधानम् ५५१

चतुर्विंशध्याये दशमखण्डे—

परमराज्यप्रतिष्ठाफलकस्य चत्वारिंशद्वात्रस्य सत्रस्य विधि ५५१-५५२

चतुर्विंशध्याये एकादशाग्निषु सप्तदशान्तेषु खण्डेषु—

विधृतिसहकानां सप्तानामेकोनपञ्चाशद्वात्राणां सत्राणां विधि, }
 तेषामहं कल्पति, तत्रप्रश्नां च } ५५२-५५५

चतुर्विंशध्याये द्वादशे खण्डे—

द्वाद्विफलकस्यैकषष्टिरात्रस्य सत्रस्य सत्रस्य विधि ५५६-५५८

चतुर्विंशध्याये एकोनविंशे खण्डे—

अमृतफलकस्य शतरात्रस्य सत्रस्य विधि, तत्राऽहं कल्पति च ५६९

चतुर्विंशध्याये विंशे खण्डे—

सर्वकामसाधनस्य गवामयनाख्यस्य सवत्सरसाध्यस्य मन्त्रस्य विधि, }
 तदहं कल्पति च } ५७०

पञ्चविंशध्याये प्रथमखण्डे—

स्वर्गसाधनस्याऽऽदित्यानां पृष्ठसाधनस्य विधि, }
 तत्राऽहं कल्पति, अथा प्रश्नां च } ५७१-५७५

पञ्चविंशध्याये द्वितीयखण्डे—

पुरस्तात्पृष्ठभाष्यस्याऽद्वितीयसामयनस्य विधि, तत्राऽहं कल्पति, तत्रप्रश्नां च ५७५-५७७

पञ्चविंशध्याये तृतीयखण्डे—

सस्तुतिकस्य दतिषातवतोरयनस्य विधि ५७७-५७९

नियमा —

पृष्ठम्—

पञ्चविंशाध्याये चतुर्थतण्डे-

सर्वद्विसाधनस्य कुण्डपायिनामयनस्य विधिः,
तदहं वस्तुमिप्रदर्शनम्, तत्प्रशस्ता च

५७९—५८१

पञ्चविंशाध्याये पञ्चमस्तण्डे-

सर्वद्विफलकस्य तपश्चितामयनाख्यस्य सत्रस्य विधिः
पञ्चविंशाध्याये षष्ठस्तण्डे-

५८१—५८२

सर्वद्विफलकस्य प्रजापतेर्द्वादशसंवत्सराख्यस्य सत्रस्य विधिः तत्स्तुतिश्च
पञ्चविंशाध्याये सप्तमस्तण्डे-

५८२—५८३

सर्वद्विसाधनस्य षट्त्रिंशत्संवत्सरस्य नाक्षत्र्यानामयनस्य विधिः
पञ्चविंशाध्याये षष्ठमस्तण्डे-

५८४

स्वर्गसाधनस्य साध्यानां शतसंवत्सरस्य सत्रस्य विधिः, तत्प्रशस्ता च
पञ्चविंशाध्याये नवमस्तण्डे-

५८५—५८६

अन्नाद्यफलकस्य अग्नेस्सहस्रसप्तत्याख्यस्य सत्रस्य विधिः
पञ्चविंशाध्याये दशमैराशद्वादशेषु तण्डेषु-

५८७

सारस्वतसनाणां त्रयाणां विधिः, तत्र दीक्षोपसंश्लेषः,
साकथनम्, सदं प्रमृतीनां निर्माणप्रकारश्च

५८८—५९०

पञ्चविंशाध्याये अष्टमस्तण्डे-

एकयजमानकस्य दार्पद्रुताख्यस्येष्टयजनस्य विधिः, तत्राऽवमृष्टानविविधः
पञ्चविंशाध्याये अष्टमस्तण्डे-

५९०—६००

सर्वद्विसाधनस्य तुरायणाख्यस्येष्टयजनस्य विधिः
पञ्चविंशाध्याये पञ्चदशस्तण्डे-

६०१

प्रतिष्ठाफलकस्य सर्पाणां मन्त्रस्य विधिः तत्प्रशस्ता च
पञ्चविंशाध्याये षोडशस्तण्डे-

६०२—६०३

प्रजातिसाधनस्य त्रिंशत्संवत्सरमाख्यस्य सत्रस्य विधिः
पञ्चविंशाध्याये सप्तदशस्तण्डे-

६०४—६०५

सर्वद्विसाधनस्य प्रजापतेस्सहस्रसंवत्सरस्य सत्रस्य विधिः
पञ्चविंशाध्याये षष्टादशस्तण्डे-

६०४—६०६

सहस्रसंवत्सरस्य विश्वसृजामयनाख्यस्य सत्रस्य विधिः,
तत्राऽहं श्लुतिः, संवत्सरपदार्थनिर्णयपूर्वकं विश्वसृजामयने-
ऽधिकारप्रतिपादनं च

६०६—६१०

पञ्चविंशाध्यायेऽभिहितानां ऋचूनां सप्तमहं
६१०—६११

ताण्डपमहाब्राह्मणद्वितीयभागान्तर्गतत्रिणयसूची समाप्ता ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥

ताण्ड्यमहाब्राह्मणम् ॥

त्रयोदशाध्याये

प्रथमः खण्डः ॥

यस्य निश्चयसित वेदाः यो वेदेभ्योऽखिल जगत् ।

निर्ममे समहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

इत्थं व्यूढद्वादशाहमध्यवर्तिनो दशरात्रस्याऽऽदितश्चतुर्णामह्नां
स्तोमकल्हतिः प्रदर्शिता । अथ पञ्चमस्याऽह्नस्तोमकल्हतिं विधातुकाम-
स्तावद्व्यहस्पवमानस्याऽऽद्यं स्तोत्रीयं तृचं दर्शयति—

(१) “गोवित् पवस्व वसुविद्धिरण्यविदि”ति पञ्चम-
स्याऽह्नः प्रतिपद्भवति ॥ १ ॥

प्रतिपद्यते प्रारभ्यतेऽनयेति प्रतिपत् । यद्यप्यत्र प्रतिपदिति एकैव
शब्दः प्रतीयते, तथाऽपि (२) “तृचसुक्तानामादिग्रहणेन विधिरनादेश” इति
परिभाषितत्वात् एतदादिकस्तृच एव ग्राह्यः । अयं तृचः पञ्चमस्याऽह्नः
शाक्तेरपृष्ठस्य त्रिणवस्तोमस्य यदाद्य यदिस्पवमानस्तोत्रं तस्य प्रारम्भे
कार्यं इत्यर्थः ॥ १ ॥

अस्मिन्नहनि अस्य तृचस्य सङ्गतिमाह—

गोविद्वा, एतद्वसुविद्धिरण्यविद्यच्छकवर्षः ॥ २ ॥

अस्मिन्नहनि होतृपृष्ठस्य स्तोत्रे शक्यस्तोत्रीयाः । अत एतत्पञ्चम-
महः शाकरं शक्यं इति यत् एतत् गोविद्धै गवालम्भकम् । तथा हिरण्य-

१. गोवित्पवस्व वसुविद्धिरण्यविदेतोषा इन्दो भुवनेध्वरित ।

एव सुवीरो अस्मि सोम विद्वान्निर्वासा नर उगरेरेष आसते ॥ १ ॥

एव तृचशा अस्मि सोम विद्वतः पवमान वृषम ता विधावसि ।

स न पवस्व वसुमद्विरण्यविद्वत् स्याम भुवनेषु जीवसे ॥ २ ॥

ईशान इमा भुवनानि ईयसे युजान इन्दो हरित सुपर्णः ।

तास्ते हरन्तु मधुमदृत पयस्तव प्रते सोम तिष्ठन्तु कृष्ट्य ॥ ३ ॥

२. लाट्या धौ १. ३. १.

सा. सं. उ ३. २. १.

वित् । हिरण्यं द्विविधम्—रजतं सुवर्णञ्च । तस्य लम्भकम् । तथा वसु-
धित् (१) अनेकेषामपि वसुनां मणिमुक्तादीनां धनानां लम्भकम् । तत्त-
स्मादेतैः पादैः शक्यं एष शब्दसामान्यादुच्यन्ते । ताश्च पञ्चमेऽहनि
सङ्गता इति तद्वारेण गोविदित्यादिलिङ्गवत्तस्तुचस्य तेनाऽह्ना सङ्गतिः ॥
मनु कथं शकरीणां हिरण्यादिलम्भकत्वमित्यत्राऽऽह—

पशवश्चाकार्यः सर्वं पशुभिर्विन्दते ॥ ३ ॥

शक्ये पशवः पशुरूपाः । पशुत्वञ्च (२) उत्तरत्रोपपादयिष्यामः । पशु-
भिरपेक्षितं सर्वं धनं विन्दते पुरुषो (३) लभत इति प्रसिद्धम् । तस्मा-
च्छकरीणां गवादिलम्भकत्वमुपपन्नम् ॥ ३ ॥

अथाऽस्मिन्नेव तृचे लिङ्गान्तरं प्रदर्श्याऽऽनुगुण्यमाह—

“एवं सुवीरो अस्ति सोमविश्वविदि”त्येष वाव
सुवीरो यस्य पशवस्तदेव तदभिवदति ॥ ४ ॥

‘एवं सुवीर’ इत्यस्मिन्स्तृचे सुवीरशब्दो दृश्यते । यस्य यजमानस्य
पशवः स्वभूता एव एष सुवीरः सोमनर्वायवान् । पञ्चमस्याऽहोऽनु-
ष्ठातुश्च पशवो भवन्ति । शकरीणां पश्वारम्भकत्वात् । यदेतदहस्तन्मग्धि-
पशुमस्वम्, तदेतत् सुवीरशब्दोपेतं मन्त्रवाक्यमभिवदति अनिलद्वय-
प्रतिपादयति ॥ ४ ॥

अथ लिङ्गान्तरं प्रदर्श्यं सङ्गतिमाह—

“तास्ते क्षरन्तु मधुमदघृतं पयः” इति मधुमदं घृतं
पयः पशवः क्षरन्ति तदेव तदभिवदति ॥ ५ ॥

तथा तस्मिन्स्तृचे ‘तास्ते क्षरन्ति’ति पादः ध्रूयते । पशवश्च मधुमद-
माघुर्ययत् घृतं क्षरणशीलं पयः क्षरन्ति स्नाययन्ति । पशवश्च शक्ये इत्यु-
क्तमात्राश्च पञ्चमेऽहनि सङ्गता इति तस्मिन्मन्त्रवाक्यं तदेवाऽभिवदति ५
अथाऽनुरूपावय द्वितीयं तृचं विधत्ते—

(४) “यजमानस्य विश्वविदि”त्यनुरूपो भवति ॥ ६ ॥

१ अन्येषामपीति क. ख. पु. २ (तां वा १३. ४. १३) इत्यत्रेति घेय ।

३ लभत इत्यर्थं प्रसिद्ध इति क. ख. पु.

४. यजमानस्य विश्वविदि त्रैते सर्वा अधिष्ठत । सूर्यस्येव न रश्मयः ॥ १ ॥

केतु कृष्ण दिक्षपरि विश्वा रूपाभ्यर्पयि । समुद्रस्रोमं पिबन्ते ॥ २ ॥

जज्ञानो नात्रमिष्यति यजमान विश्वमणि । कदं देवो न सूर्य ॥ ३ ॥

सा घट ३. १. २.

अयमनुरूपाद्यो बहिष्पवमानस्य द्वितीयस्तृच इत्यर्थः ॥ ६ ॥

‘विदवविदि’त्यस्य पदस्य तात्पर्यं दर्शयन्नहो सङ्गतिमाह—

विद्वमेव तद्वित्तमभिवदति विद्वं हि पशुभिर्वि-
न्दते ॥ ७ ॥

तत् विदवविदिति पद् विद्व सर्वमेव वित्तं मोगसाधनं धनमभि-
वदति । विद्वञ्च तद्वित् वेदनीयं लभ्यनीयमिति व्युत्पत्त्या शङ्खपातमकै
पशुभिश्च विद्वं सर्वं वित्तं विन्दते लभते । हि हेतौ । हि यस्मादेव (१)
तस्माच्छाङ्खरेऽहनि अयं तृचः सङ्गत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

अथ पादान्तरमनूपाऽऽनुगुण्यं दर्शयति—

“प्र ते सर्गा असृक्षते”ति सृष्टानीव ह्येतर्हानि ॥ ८ ॥

असृक्षतेति भूतकालसम्बन्धिना लडा। सृष्टेर्भूतकालसम्बन्धः प्रतीय-
ते । एतर्हि एतस्मिन् काले महानि सृष्टानीव हि अनुष्ठानेनोत्पादि-
तान्येव अल्लु (२) इतः पूर्वेषामहो चतुर्णां निष्पन्नत्वात् । तस्मादस्मिन्न
हनि भूतकालसम्बन्धिसृष्टिलिङ्गकस्तृचो योग्य इत्यर्थः ॥ ८ ॥

पूर्वेष्वहस्त्रिषवाऽनुरूप इति द्वितीयतृचस्य सशां निर्धुवनं तद्वेदनफ-
लञ्च प्रतिपादयन् प्रथमद्वितीयावेतौ तृचौ सयुज्यं विशिष्टफलहेतुता
माह—

पूर्वमु चैव तद्रूपमपरेण रूपेणाऽनुवदति यत्पूर्वं रूप-
मपरेण रूपेणाऽनुवदति तदनुरूपस्याऽनुरूपत्वम्, अनुरूप
एनं पुत्रो जायते य एवं वेद स्तोत्रीयानुरूपौ तृचौ भवतः
प्राणापानानामवबुध्यै ॥ ९ ॥

(३) एतत्पूर्वमेव (४) व्याख्यातम् ॥ ९ ॥

अथ तस्य बहिष्पवमानस्य स्तोत्रीयानुरूपतृचद्वयादूर्ध्वं सप्तर्चद्वयं
विधत्ते—

सप्तर्चौ भवतः छन्दसां घृत्यै ॥ १० ॥

१. तस्मात्कालेऽहनि इति ग. पु. २. इतः पूर्वेषामनुत्पत्त्यादिनि. क. ख. पु.

३. व्याख्यातमेतत् इति क. ख. पु. ४ (व. मा. ११. ९. ४.) इत्यत्रेति शेषः ।

(१) एक सप्तर्चं प्रथम सूक्तम्-(२) 'प्र सोमासो अधन्विषु' रिति । द्वितीय सप्तर्चं सूक्तम्-(३) 'प्र कविरि'ति । एतौ सप्तर्चौ कार्यौ । एतच्च सप्तर्चासा मान्वाच्छन्दसा गायत्र्यादीना सप्तसङ्ख्याना घृतस्य धारणाय भवति ॥१०॥
अथ सप्तर्चद्वयादूर्ध्वं चतुर्ऋचं विधत्ते—

चतुर्ऋचो भवन्ति प्रतिष्ठाप्यै ॥ ११ ॥

अतस्तु अथो यास्मिन्नसौ चतुर्ऋचं (४) 'यस्य यत् न' इत्यादीना चतस्र णा ऋचा सहो भवतीत्यर्थः । चतुर्ऋचस्य करण प्रतिष्ठाप्यै प्रतिष्ठानाय भवति । लोके हि चतुर्ऋचः पञ्चादयः फलकाम्याश्च प्रतिष्ठिता दृश्यन्ते । अत्राऽपि चतुस्सङ्ख्यायोगात् प्रतिष्ठाहेतुत्वम् ॥ ११ ॥

१. 'प्र सोमासो अधन्विषु' रित्येकसप्तर्चः । 'प्र कविरि'ति द्वितीयसप्तर्चः इति क. उ. पु.

२ ॥ सोमासो अधन्विषु पवमानास इन्द्रस्य । धीयाना अभ्यु पुरते ॥ १ ॥

अभि गावो अधन्विषुरापो न प्रवता यनी । पुनाना इन्द्रमाशत ॥ २ ॥

प्र पवमानि चन्वासि सोमेन्द्राय मादन । ऋमिर्यतो विनीयसे ॥ ३ ॥

इवो यदक्षिभिरस्रुत पवित्र परिदीयसे । अरमेन्द्रस्य धाम्ने ॥ ४ ॥

एव सोम दृमादन पवस्व यवंगभृतिः । सरिनयो अनुमाय ॥ ५ ॥

पवस्व इन्द्रहन्तम उवषेभिरनुमाय । शुचि पावश्वे अद्भुत ॥ ६ ॥

शुचि पावक उच्यते सोमस्तुतस्समधुमान् । देवावीरयशसहा ॥ ७ ॥

सा.स.उ. ३.१.३

३. प्र कविर्देवनीतयेऽभ्या वागेभिरव्यत । साङ्गान्विद्वा अभि स्पृश ॥ १ ॥

स हि ध्या जरितुम्य आ बाज गोमन्तमिन्वति । पवमानस्सहोन्नयम् ॥ २ ॥

परि विश्रानि चेतसा मृज्यसे पवसे मती । स न सोमधवो विद ॥ ३ ॥

अभ्यर्ष्य बृहद्यसो मधवद्व्यो ध्रुव रयिम् । इव स्तोतुम्य आभर ॥ ४ ॥

एव राजेव सुप्रतो गिरः सोमाऽऽविवेशिष । पुनानो बद्धे अद्भुत ॥ ५ ॥

स वद्विरष्टु दुष्टो मृज्यमानो गभस्लो । सोमध्वगु सोदति ॥ ६ ॥

ऋद्धिर्मखां न मह्यु पाविष सोम मरुक्षि । दधत्तोत्रे सुवीर्यम् ॥ ७ ॥

सा.स.उ. ३.२.४

४. यव यस्य नो अग्न्यसा पुष्ट पुष्ट परिष्व । निदवा च सोम सौमना ॥ १ ॥

इन्द्रो यथा तव स्तवो यथा ते जातमग्न्यस । निर्वादिषि प्रिये सदा ॥ २ ॥

उत नो गोविदस्ववित्पवस्व सोमाऽग्न्यसा । मधुतमोभिरदभिः ॥ ३ ॥

यो जिषाति न जीयते हन्ति स्रज्जुमभीत्य । स पवस्व सद्भुजवित् ॥ ४ ॥

सा.स.उ. ३.२.५

(१) अथाऽन्यं त्वं विधत्ते—

तृच उत्तमो भवति येनैव प्राणेन प्रयन्ति तमभ्यु-
चन्ति ॥ १२ ॥

(२) 'यास्ते घारा' इति तृचो बहिष्पवमानस्य उत्तमोऽन्त्यो भवति ।
शिष्टं सिद्धम् ॥ १२ ॥

इत्थं स्तोत्राया ऋचो विधायाऽस्य स्तोत्रस्य स्तोमं विधत्ते—

त्रिणव एव स्तोमो भवति प्रतिष्ठायै पुष्ट्यै त्रिवृद्धा
एव पुष्टः ॥ १३ ॥

त्रीणि ऋचां नवकानि यस्मिन् स त्रिणवः । स एव स्तोमोऽस्य
बहिष्पवमानस्य भवति । प्रतिष्ठायै प्रतिष्ठार्थम्, त्रयाणां नवानां पादत्रय-
स्ताभ्याम् । पादत्रययुक्तस्य च फलकादेः लोके प्रतिष्ठानदर्शनात् त्रि-
णवस्य प्रतिष्ठाहेतुत्वम् । तथा पुष्ट्यै पुष्टिरभिवृद्धिः । तस्मात्प्रतिष्ठेऽप्य-
त्रिणवस्तोमः । कुत एतत्? स्तोमस्त्रिवृद्धे ऋङ् नवकात्मकः त्रिवृत्स्तोम-
एव सत्तु । पुष्टः त्रिरस्यासेनाऽभिवृद्धः । एव त्रिणवस्तोमाख्यो भवति ।
अतस्त्रिणवस्य पुष्ट्यात्मकत्वात् पुष्टिहेतुत्वम् ॥ १३ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
त्रयोदशाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥

अथ द्वितीयः खण्डः ॥

अथ प्रथमस्याऽऽन्यस्तोत्रस्य स्तोत्राय त्वं दर्शयति—

(३) "तव त्रियो वर्षस्येव विद्युतः" इत्याग्नेयमाख्यं
भवति ॥ १ ॥

१ अथ चतुर्जन्वाद्धर्षं 'यास्ते घारा मधुस्तुत' इति त्वत्पुण्यं विधत्त इति मुद्रितं
पुस्तकपाठः ।

२ यास्ते घारा मधुस्तुतोऽवृषमिन्द ऊजये । तामिः पवित्रमासदः ॥ १ ॥

सो अर्षेन्दाय पीतये तिरो वारण्यव्यया । सीदन्तृतस्य योनिमा ॥ २ ॥

त्व सोम परिख्व स्वादिष्टो आतिरोभ्यः । बरिबोषितं घृतं पयः ॥ ३ ॥

सा स.उ.३.२.६.

३ तव त्रियो वर्षस्येव विद्युतोऽमेधिकत्रि उपसामिवेतनः ।

‘तद्य धिय’ इति सूचः आग्नेय अभिदैवस्यमाज्यं प्रथममाज्यस्तोत्रं भवति ॥ १ ॥

तस्य सूचस्य पञ्चमेनाऽह्ना सकृत्तिमाह—

श्रीर्वै पशवः श्रीः शक्यैः तदेव तदभिवदति ॥ २ ॥

श्रीर्वै सम्पदूपा एव पशवः । लोके हि पशुमान् श्रीमानिति व्यपदिश्यते । अतश्शक्यैऽपि श्री श्रीरूपाः । तान् पञ्चमेनाऽह्ना सम्पदा । अतः धिय इति श्रीशब्देन युक्त मन्त्रवाक्य धियात्मक पञ्चमेनाऽह्ना सम्पद शक्यै इति यत् तदेवाऽभिवदति ॥ २ ॥

अथ लिङ्गान्तरमनूपाऽऽनुगुण्य दर्शयति—

“अग्नेष्टिकिञ्च उपसामिधेतय” इतीतानीध ह्येतर्ह्यहानीति ॥ ३ ॥

‘उपसामिधेतय’ इत्यस्मिन्पादे इत्य इति गतिप्रतिपादकशब्दो दृश्यते । एतर्हि एतस्मिन् पञ्चमस्याऽह्नोऽनुष्ठानकाले अहानि इतानीध हि । अतस्तत्प्रतिपादकेन ‘इत्य’ इत्यनेन युक्तस्तुचस्सङ्गत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

अथ पश्चान्तरमनूपाऽऽनुगुण्यमाह—

“आ ते यतन्ते रथो यथा पृथग्नि” इत्येव ह्येतर्ह्यहानि यतन्ते ॥ ४ ॥

‘आ ते यतन्ते’ इत्यस्मिन्पादे यतन्ते इति दृश्यते । यती प्रयत्न इति धातुः । एतर्ह्येतस्मिन् काले अहानि प्रथमद्वितीयादीभ्यनुष्ठितान्य हाम्येव जायतन्ते तत्फलमामिधस्य प्रयतन्ते इव प्रयतमानाभीव भवन्ति । हि यस्मादेव तस्मात् रथ्यश्वो यथा पृथग्वहनयोग्यः एवमाहुः प संप्रतिधातुयुक्तस्तुचोऽस्मिन्नहनि विनियोगानुगुण इत्यर्थः ॥ ४ ॥

अथ द्वितीयस्याऽऽज्यस्य स्तोत्राय सूच दर्शयति—

(१) “पुरूरुणाचिद्धस्तपयो नूनं वां वरुणे” इति मैत्रा

यदोषधीरभिसृष्टो वतानि च परि स्वयं विनुषे अघमाघनि ॥ १ ॥

वातेष्वज्ज इयितो वशां अत्रुषु यदन्ना वेविपादितिष्ठसे ।

आ ते यतन्ते रथो यथा पृथक् शर्पास्त्यग्ने अजरस्य पशुतः ॥ २ ॥

मेधाकारं विदधस्य प्रसाधनमग्निं होतारं परिमूतरं मतिम् ।

त्वामर्मस्य हविषं समानमिच्छां यदो वृणते नान्यं त्वत् ॥ ३ ॥

सा घ.उ.१.२.७.

१. पुरूरुणा विष्णुस्यवो नूनं वां वरुण । मित्रं वशि वां शुभमिम् ॥ १ ॥

वरुणम् ॥ ५ ॥

'पुरुषे'ति तुचः मैत्रावरुणं मित्रावरुणदेवताकं द्वितीयमाज्यस्तोत्रं भवति ॥ ५ ॥

तत्र वरुणशब्दप्रयोगस्य तात्पर्यं दर्शयति—

यद्वै यज्ञस्य दुरिष्टं तद्वरुणो गृह्णाति तदेव तदवयजति ॥ ६ ॥

यद्वै यस्मिन् यज्ञस्य यज्ञसम्बन्धि दुरिष्टं दुर्यजन (१) दुरितमित्यर्थः । तद्वरुणो देवो गृह्णाति आदत्ते । तस्मादत्रत्यं 'वरुण' इति पदं सम्बोधनं वरुणस्य देवस्य (२) प्रकाशनद्वारा तदेव यज्ञसम्बन्धि दुरिष्टमवयजति निरूपयति ॥ ६ ॥

अथ तृतीयमाज्यस्तोत्रं दर्शयति—

(१) "उत्तिष्ठन्नोजसा सहे"त्यैन्द्रम् ॥ ७ ॥

'उत्तिष्ठन्नि'ति तुचस्यैन्द्रं इन्द्रदेवस्य तृतीयमाज्यस्तोत्रं भवति ॥ ७ ॥ सयैतस्य उत्तिष्ठन्नित्यादिपदत्रयस्य तात्पर्यं दर्शयन् सङ्गतिमाह—

पञ्च वा ऋतव उत्थानस्य रूपमोजसा सहेत्योजसैव वीर्येण सहोत्तिष्ठन्ति ॥ ८ ॥

अस्मिन् तुचे उत्तिष्ठन्निति पदेन उत्थानं उद्गत्याऽवस्थानं प्रतीयते । तस्य चोत्थानस्य वसन्ताद्याः पञ्चसंख्यो रूपम् । ऋतुविशेषे हि सर्वमोपविषनरूपत्यादिकं उद्गच्छत्युत्तिष्ठति । अथ उत्थानं वसन्ताद्युत्पञ्चकारणकम् । तस्मादस्याहुः पञ्चमत्वेन पञ्चसंख्यायोगात् तत्प्रतिपादकं नोत्तिष्ठन्निति पदेन युक्तस्तुषोऽस्मिन्नहनि सङ्गतः । अपि च 'ओजसा सहे'त्यपि पदं दृश्यते । ततश्च ओजसैव बलारम्भेनैव वीर्येण सहोत्तिष्ठन्ति उरिषताः उच्छ्रिताः सर्वेभ्योऽधिका भवन्ति ॥ ८ ॥

ता वा सन्त्यगद्गुणेषामस्याम धाम च । वयं वा मित्रा स्याम ॥ २ ॥

पात नो मित्रा पायुमिष्व त्रायेषां मुत्रात्रा । साह्याम दस्युं तनुभि ॥ ३ ॥

सा.पं.उ. १.२.८.

१. अन्यायाङ्गतकर्मजन्य दुरितमिति ख. पु

२. प्रमादशमनस्य द्वारेति ख. पु

३. उत्तिष्ठन्नोजसा सह पीत्वा शिप्रे अवेपय । सोममिन्द्रं चमू मुतम् ॥ १ ॥

अनु त्वा रोदसी उमे स्पर्धमानमददेताम् । इन्द्रं यदस्युदा मव ॥ २ ॥

वाचमशपदीमह नवसक्तिमृता वृषम् । इन्द्रात्परितन्व ममे ॥ ३ ॥

सा.पं.उ. ३.२९

अथ चतुर्थमाज्यस्तोत्रं वर्णयति—

(१) “इन्द्राग्नी युवामिम” इति राधन्तरमैन्द्राग्नम् ॥९॥

‘इन्द्राग्नी युवामिम’ इति तृचो राधन्तर रधन्तरसामस्तम्यन्धि पे
न्द्राग्न इन्द्राग्निदेवताक चतुर्थमाज्यस्तोत्रं भवति । कथमस्य रधन्तर-
सम्बन्धः ? उच्यते—‘इन्द्राग्नी आगत सुतमि’ति राधन्तरेऽहनि चतुर्थमा
ज्यम् । तत्र वेन्द्राग्नी इति सम्बोधनेनाऽभिमुखीकृत्य आगमनं सोमपा-
तञ्च तयो प्राथ्यते । अस्मिन् चूचेऽपि नाटश एवाऽयं इति अर्पणसामा
न्यादस्याऽपि राधन्तरत्वम् ॥ ८ ॥

नन्वेतत् शकरोपृष्ठक पञ्चममहः न राधन्तरपृष्ठकम् । कुतोऽस्मिन्नह-
नि राधन्तरस्यैन्द्राग्नस्य सङ्गतिरिति तत्राऽऽह—

रधन्तरमेतत्परोक्षं यच्छकर्थ्यो राधन्तरमेव तद्रूपं
निर्णोतयति स्तोमः ॥ १० ॥

यच्छकर्थ्यं’ शाकुर साम एतत्परोक्षं परोक्षेण रूपांतरेण घर्त्तमानं
रधन्तर रधन्तरादुत्पन्नायात् । तदुत्पत्तिश्चेत्तरेयके समाज्ञाता—(२) ‘यृहच
या इदमग्रे रधन्तरमि’ति प्रकथ्य वैराजवैरूपयोः सृष्टिमुक्ता’ति द्वे भूत्वा यृ-
हच वैराजञ्च रधन्तरञ्च वैरूपञ्चाऽऽयमन्येता तद्रूपन्तरं गर्भमधस्तच्छा-
कुरमसृजते’ति । तस्माद्रधन्तरमेव रधन्तरसम्बन्धेन तद्रूपं निर्णोतय-
ति प्रकाशयति । स्तोमश्चेतेषु चतुर्धाऽप्येषु पूर्वोक्त एव त्रिणवः कारणं ।
यद्विष्पद्यमानादीनां पश्चानां प्रातस्तपनिकानामेवा स्तोत्राणां इत्य स्तो-
त्राणां एव विहिता । प्राकृतमेव गायत्रसाम गान्तव्यम्, अन्यस्याऽनुपदे-
शादिति बोद्धव्यम् ॥ १० ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
त्रयोदशाध्याये द्वितीयः खण्डः ॥

१. इन्द्राग्नी युवामिमैऽभि स्तोमा अनुषत् । पिबत द्यम्भुवा सुतम् ॥ १ ॥

या वा सति पुष्टश्छो निपुता दायुषे नरा । इन्द्राग्नी ताभिरागतम् ॥ २ ॥

ताभिरागच्छत नरोपेद सवनं सुतम् । इन्द्राग्नी सोमपीनके ॥ ३ ॥

अथ तृतीयः खण्डः ॥

अथ माध्यन्दिनस्य पवमानस्य त्रयः स्तोत्रीयास्तृचाः । तत्र प्रथमं दर्शयति—

(१) “अर्षा सोम शुभत्तम” इति विष्णुमत्स्यो गायत्र्यो भवन्ति ॥ १ ॥

‘सोमा अर्षन्तु विष्णवे’ इति दर्शनाच्छ्रित्यायेन ‘अर्षा सोमे’त्याद्यास्तिस्रोऽपि विष्णुमत्स्य गायत्र्य गायत्रीच्छन्दस्का । एता माध्यन्दिन पवमानस्याऽऽद्या भवन्ति ॥ १ ॥

विष्णुमत्स्य गायत्र्यस्त्रयोभयं स्तौति—

ब्रह्म वै गायत्री यज्ञो विष्णुर्ब्रह्मण्येव तद्यज्ञं प्रति-
ष्ठापयति ॥ २ ॥

ब्रह्म ब्राह्मणजातिरेव गायत्री, प्रजापतेर्मुखाः सहोत्पत्तेः । यद्ब्रह्म विष्णु व्यापनशीलत्वाद्ब्रह्मण्यश्चाभिधेयः । तत्तथा सति गायत्रीविष्णुमतीस्तोत्रीयाः कुर्वन् ब्रह्माणे ब्राह्मणजातावेव यज्ञं प्रतिष्ठापयति ॥२॥

अथ तृचान्तरं तस्य पवमानस्य दर्शयति—

(२) “सोम उष्वाणस्तोतृभिरि”ति सिमानां रूपधुं-
स्वेनैवैतास्तद्रूपेण समर्द्धयति ॥ ३ ॥

‘सोम उष्वाण’ इति तृचः स्तोत्रीयः माध्यन्दिनपवमानस्य । तस्मिन् ‘अनूपे गोमान् गोभिरक्षा’ इति गावः प्रतीयन्ते । तद्वच्च सिमानां शक्य-

१ अर्षा सोम शुभत्तमोऽमि श्रोणानि रोहन्त । सीदन् योनौ वनेष्वा ॥ १ ॥

अप्सा इन्द्राय वामवे वदणाय मरुद्भूय । सोमा अर्षन्तु विष्णवे ॥ २ ॥

इयं तोत्राय नो दद्यदस्मभ्य सोम विद्वत । आ पवस्व सहाविणम् ॥ ३ ॥

सा. सं. उ. ३. २. ११.

२. सोम उष्वाणस्तोतृभिरविष्णुभिरधीनाम् ।

अस्वेयैव हरिता याति धारया मन्द्राय याति धारया ॥ १ ॥

अनूपे गोमान् गोभिरक्षा सोमो दुग्धामिरक्षा ।

समुदं न सवर्णान्वयमन्यन्दी मदाय तोषते ॥ २ ॥

सा सं. उ. ३. २. १२

रीणामस्मिन्नहनि पृष्ठधभूतानां रूपम्, तासां पश्चात्प्रकृत्वात् । (१) 'पशवो वै शक्यम्' इति ज्ञान्मातम् । तत्तस्मात्स्वेन स्वकीयेनैव रूपेण एतां स्विमाः शकरीः समर्घयति समृद्धाः करोति ॥ ३ ॥

अथ तृचान्तरं विधत्ते—

(२) 'यत्सोमं चित्रमुकूयामि' इति गायत्र्यं मन्त्रं-
त्रिष्टुभो रूपेण तस्मात् त्रिष्टुभां लोके क्रियन्ते ॥ ४ ॥

'यत्सोमं चित्रमि' इति माध्यन्दिनपवमानस्याऽन्त्यस्तुचो भवति । तत्रत्या प्रथमां गायत्र्यः अक्षरसङ्ख्यायां गायत्रीकडम्बकास्मरयो मधन्यस्तैस्त्रिष्टुमेन रूपेण वृषण्वच्छब्दन योगात् त्रिष्टुभो भवन्ति । यस्मादेवं तस्मात् त्रिष्टुभा लोके स्थाने क्रियन्ते स्तोत्रोपात्तेन विधीयन्ते । प्रकृतौ हि माध्यन्दिनपवमानस्याऽन्त्यस्तुचस्तैस्त्रिष्टुभः । (३) 'प्र तु व्रचे' इति । अतो माध्यन्दिनपवमानान्यस्य त्रिष्टुप्स्थानस्यम् ॥ ४ ॥

अथ 'अषां सोमं तुमसम्' इति विहिते प्रथमे तुचे पूर्ववद्गायत्रसाम विधाय तदितिकर्तव्यताप्रतिपादकं ब्राह्मणञ्चातिदिशति—

गायत्रं भवति यदेव गायत्रस्य ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

गतमेतत् ॥ ५ ॥

अथाऽस्मिन्नेव तुचे सामान्तरं विधत्ते—

यत्त्वं भवति पशवो वै यत्त्वं पशूनामवहृथ्यै ॥ ६ ॥

यत्त्वाय साम गायत्रसमनन्तरमस्मिन्नेव तुचे गातव्यम् । तच्च यत्त्वं पशवो वै पशव एव । तस्माद्यत्त्वात्तच्छब्दः । तस्माद्यत्त्वात्तान् पशूनामवहृथ्यै अवगोचनाय प्राप्स्यै भवति ॥ ६ ॥

अथाऽस्य सास्रो गाने सान्तराय विधत्ते—

सन्ततं गायति यज्ञस्य मन्तर्यै ॥ ७ ॥

१ तो मा १३ ४ १३.

२. यत्सोमं चित्रमुकूयामि दिव्यं पार्थिवं वसु । त न पुनान आ भर ॥ १ ॥

वृषा पुनान आयुषि स्तनयन्नधि बर्हिषि । हरिस्त्वन्न्योनिमासद् ॥ २ ॥

युव हि स्वस्त्वर्पती इन्द्राय सोमं योपती । ईशाना रिप्यत थियः ॥ ३ ॥

सा. ख. उ. ३. १. १३

१ सा प उ. १, १, १०.

सन्ततमविच्छिन्नं गायति यद्वस्य सन्तानार्थम् । सामान्तरेषु हि प्रत्यृचं प्रस्तावादिभक्तिपञ्चकसम्पूर्णस्य साम्नो गानाद्विच्छेदो भवति । अत्र तु प्रथमायामेव प्रस्तावमकिं कृत्वा उत्तरयोः प्रस्तावमकिमकृत्वा गानात्साम्नस्सान्तत्यं भवति । उत्तरयोः प्रस्तावमकिलोपार्थमेव योनि भूते छन्दस्साम्नि तृचे यणवस्य गानम्, इतरथा सामान्तरषदेवैकस्या मेव गानं स्यात् । एतच्च सूत्रकृता (१) 'सन्तनि चोद्यमानमेकैकस्यां सर्वमि'त्यादिना प्रपञ्चितम् । (२) 'सन्ततं गायतीति च भक्तिलोपदर्शना-दि'ति च वदता सूत्रकृता यणवसन्तनिनोरुत्तरयोः प्रस्तावमकिलोप एवाऽभिप्रेत इत्ययमेवाऽर्थो गम्यते ॥ ७ ॥

अथाऽस्य साम्नस्सम्बन्धिनीं निघनविभक्तिमनूयाऽह्वा सकृतिमाह—

अध्यर्द्धेडं तथा छेतस्याऽहो रूपम् ॥ ८ ॥

इद् इडेत्येवं रूपा अध्यर्धा इडा यस्मिन् तदध्यर्द्धेडं एतद्यणवम् । तथा हि तादृशमेव खल्वेतस्य पञ्चमस्याऽहो रूपम् । 'अध्यर्धमैडं पञ्चमस्ये'ति हीडाविभक्तिरनुक्रान्ता ॥ ८ ॥

अथाऽस्मिन्नेव तृचे पुनरावृत्ते सामान्तर विधत्ते—

शाकलं भवति ॥ ९ ॥

शकलेन दृष्टं साम शाकलम् । एतदार्यं साम 'अर्धा सोमे'त्यस्मिन्नावृत्ते तृचे गेयम् ॥ ९ ॥

तदेतत्प्रतिष्ठाहेतुरिति स्वीति—

एतेन वै शकलः पञ्चमेऽहनि प्रत्यतिष्ठत्प्रातिष्ठति
शाकलेन तुष्टवानः ॥ १० ॥

एतेन खलु साम्ना पुरा शकल ऋषिर्दाशरात्रिके पञ्चमेऽहनि प्रत्य तिष्ठत् अनेन साम्ना स्तुत्वा पुत्रपदवादिभिः प्रतिष्ठितोऽभवत् । तस्मा-विदानीन्तनोऽपि शाकलेन साम्ना स्तुवन् प्रतिष्ठा लभते ॥ १० ॥

अथाऽस्मिन्नेव तृचे पुनरावृत्ते सामान्तर विधत्ते—

वार्शं भवति ॥ ११ ॥

वृशेन दृष्टं साम वार्शं 'अर्धा सोमे'त्यस्मिन्नेव तृचे गातव्यम् ॥ ११ ॥
अथोक्तमृषिसम्बन्धमाध्यायिकया प्रदर्शयन् सर्वकामप्राप्तिसा

घनतपैतत् स्तौति—

वृशो वैजानन्नयरुणस्य त्रैधातवस्यैक्ष्वाकस्य पुरोहित
आसीत्स ऐक्ष्वाकोऽधावयत् ब्राह्मणकुमारं रथेन व्य-
च्छिनत्स पुरोहितमब्रवीत्तव मा पुरोधायां विदमीदृशुषा-
गादिति तमेतेन साम्ना समैरयत्तद्वाच स तर्ह्यकामयत्
काममनि साम वार्शं काममेवैतेनाऽवरुन्धे ॥ १२ ॥

विजानो. पुत्रो वृशो नाम कश्चिद्वयि । स ऐक्ष्वाकस्य इत्याकु-
लजातस्य त्रैधातवस्य त्रिधातुः पुत्रस्य इयरुणस्य एतन्नाम्नो राज्ञः
पुरोहितः पुरोधा आसीत् । स ऐक्ष्वाको राजा रथवाहानश्वातधावय-
त् शीघ्रमगमयत् । पथो मध्येऽवस्थित कञ्चिद्वनाक्षणकुमारं ब्राह्मणस्य
पुत्रं रथेन रथावयवेन चक्रणं व्यच्छिनत् विच्छिन्नरावयवमकरोत् । स
कुमारः पुरोहितवृशमब्रवीत्—तव पुरोधायां पुरोहित्ये घत्तमाने मा इदं
इदानीं ईदृक् पथरूपं हिंसन उपागात् प्राप्नोदिति । एवमुक्तवन्त एतेन
वार्शेन साम्ना समैरयत् सङ्गतावयवमकरोत् । तद्वाच तत् पलु तर्हि
तस्मिन् काले स ऋषिरकामयत् । यस्मादेव तस्माद्वार्शं साम काममनि
कामप्रदम् । अतोऽनेन स्तुवन् एतेन साम्ना अभिलषितं सर्वमेव काम-
यितव्यं फलं अवरुन्धे लभते ॥ १२ ॥

अस्मिन् साम्नि अथर्द्धाभिधाने(१) 'इडा याऽनादेश' इति सूत्रका-
रेण अथर्द्धेडा आदिष्यत इत्युक्तम् । तस्मिन् अथर्द्धेडाऽस्मिन्नहनि आलु-
क्य दर्शयति—

अथर्द्धेडं तथा स्रोतस्याऽहो रूपम् ॥ १३ ॥

उपास्थाने आदिष्टा इदं इदंयेवं रूपं अथर्द्धा इडा यस्य तत्तथो-
क्तम् । तथा स्रवेतस्य पञ्चमस्याऽहो रूपं प्रागुक्तम् ॥ १३ ॥

अथाऽन्यस्मिन् वृत्ते सामान्तरं विधत्ते—

मानवं भवति ॥ १४ ॥

मनुना वृष्टं साम मानवम् । तत् 'सोम उष्वाणस्सोतुभिरि'ति
विहिते वृत्ते गातव्यम् ॥ १४ ॥

अथैतत् स्तौति—

एतेन वै मनुः प्रजापतिं भूमानमगच्छत्प्रजायते
बहुर्भवति मानवेन तुष्टुवानः ॥ १५ ॥

एतेन खलु साम्ना मनुः पुरा प्रजापतिं प्रजोत्पत्तिं भूमानमातिशयेन
बहुत्वञ्चाऽगच्छत् । तस्माद्यतनोऽपि मानवेनाऽनेन साम्ना स्तुवन् प्र
जायते पुत्रपौत्रादिरूपेणोत्पद्यते । ततो (१) बहुपुत्रादीमिरनेकाविधश्च
भवति ॥ १५ ॥

अथाऽस्मिन्नेव तृचे पुनरावृत्ते सामान्तरं विधत्ते—

आनूपं भवति ॥ १६ ॥

अनूपेन दृष्टं सामाऽऽनूपम् । तत् 'सोम उपवाण' इति तृचे गेयं
भवति ॥ १६ ॥

अथैतत्पशुबाहुव्यप्राप्तिसाधनामिति स्तौति—

एतेन वै वध्र्यश्च आनूपः पशूनां भूमानमाश्नुत
पशूनां भूमानमश्नुत आनूपेन तुष्टुवानः ॥ १७ ॥

आनूपो अनूपस्य पुत्रः वध्र्यश्वाख्य ऋषिरेतेन साम्ना पुरा पशूनां
भूमानं बहुलत्वं आश्नुत प्राप्नोत् । अतोऽद्यतनोऽप्यानूपेन स्तुवन्
पशूनां बहुलत्वं प्राप्नोति ॥ १७ ॥

अथाऽस्मिन्नेव तृचे सामान्तरं विधत्ते—

वाग्रं भवति ॥ १८ ॥

वग्रेण दृष्टं साम वाग्रम् । तत् 'सोम उपवाण' इत्यस्मिन्नेव तृचे
पुनरावृत्ते गेयम् ॥ १८ ॥

अथ संश्रयैवेतत्साम प्रशस्तम् । तेन चाऽऽ एव प्रशंसा कृता भव-
तीत्याह—

सामाऽऽर्पेणेण प्रशस्तं यं वै गामश्चं पुरुषं प्रशंस्-
न्ति वाम इति तं प्रशंस्सन्त्यहरेवैतेन प्रशंस्सन्ति ॥ १९ ॥

एतत्साम आर्पेणेण वाग्नवत्यपि ऋषिसम्बन्धप्रदर्शनेन प्रशस्तं श्रेष्ठं
लोके यं गामश्चं पुरुषं प्रशंसन्ति स्तुवन्ति लोकिकाः तं वाग्रं
इति श्रौत्यवाचकेन वामशब्देन प्रशंसन्ति । तस्मादिदं साम रेफाधिकृतं

वामशब्दाभिधेयत्वात् प्रशस्तम् । एतेन साम्ना अहरेव दाशरात्रिकं
पञ्चममहरेतदेव प्रशसन्ति ॥ १० ॥
साम्नातामभ्यर्द्धोपास्थाने पूर्वमादिष्टामभ्यर्द्धं सिद्धवदनूयाऽऽ
सारूप्य दर्शयति—

अभ्यर्द्धं तथा ह्येतस्याऽहो रूपम् ॥ २० ॥

गतमेतत् ॥ २० ॥

अथाऽग्निमेव 'सोम उष्माण' इति सूचे मेव सामान्तर दर्शयति—

त्रिणिधनमाग्नेयं भवति प्रतिष्ठायै ॥ २१ ॥

त्रीणि निधनानि यस्य तत्त्रिणिधनम् । आग्नेय अग्निसम्बन्धि । ए
तत्सर्वं साम 'सोम उष्माण' इति सूचे मेयम् । तद्वत् निधनत्रयवत्त्वेन
त्रित्वसत्त्वायोगात् प्रतिष्ठायै प्रतिष्ठानाय साम्येताऽवस्थानाय भवति ।
लोके हि त्रिपादाः फलकादयः प्रतिष्ठिता दृश्यन्ते । तानि च त्रीणि नि
धनानि अस्य साम्नो योन्या(१) 'प्र सोम देव वीतय' इत्यस्या प्रदर्श्यन्ते—
१ उवा २ ३ णा २ ३ ४ सा, उवा श्रीषी, ३ १ उवा २ ३ इचू २ ३ ४
तामिति ॥ २१ ॥

अथोक्तमग्निसम्बन्धं प्रदर्शयन् तेजोब्रह्मवर्चसप्रापकत्वेनैतत्साम
प्रशसति—

अग्निः सृष्टो नोददीप्यत त प्रजापतिरेतेन साम्नो
पाधमत् स उददीप्यत दीप्तिश्च वा एतत्साम ब्रह्मवर्च-
सश्च दीप्तिश्चैतेन ब्रह्मवर्चसश्चाऽवबुधे ॥ २२ ॥

अग्निः प्रजापतेर्मुखात् सृष्ट उपपन्नः नोददीप्यत ऊर्ध्वं नाऽऽबलत् ।
तमग्निं प्रजापतिः सृष्ट एतेन साम्ना साधनेन उपाधमत् वायुना प्रा
बलयत् । एता शब्दाग्निसंयोगयोरिति घातुः । सोऽग्निस्तत उददीप्यत
ऊर्ध्वं दीप्तोऽभूत् । तस्मादेतत्सामदीप्तिश्च दीप्तिसाधनत्वाद्दीप्यात्म
क तेजोरूपम्, तथा ब्रह्मवर्चसश्च । अत एतेन दीप्तिब्रह्मवर्चसलक्षणो-
भयरूपेण साम्ना स्तुवन् यजमान दीप्तिं शरीर तेजश्चैव, ब्रह्मवर्चसं
श्रुताध्ययनादिजन्यं ब्रह्म तेजश्चाऽवबुधे प्राप्नोति ॥ २२ ॥

१ प्र सोम देव वीतये विन्धुन दिव्ये अर्णवा ।

अशो पयसा मदिरा न जायते विरज्ज्वा कोश मधुस्तुतम् ॥ १ ॥

सा. स. पू. प्र ६. अ. १. द. ३. अ. ४.

अथ 'यत्सोम चित्रमि'ति (पृ. १०) विहितेऽन्तिमे तृचे गातव्यं साम
दर्शयति—

शैशवं भवति ॥ २३ ॥

शिशुना दृष्ट साम शैशवम् । तत् 'यत्सोम चित्रमि'ति तृचे गा-
तव्यम् ॥ २३ ॥

अथैतत्साम जयहेतुरिति विवक्षुस्तर्ह्यमाख्यायिकामाह—

शिशुर्वा आङ्गिरसो मन्त्रकृतां मन्त्रकृदासीत् स पि-
तृन् पुत्रका इत्यामन्त्रयत्, त पितरोऽब्रुवन् धर्मं करोषि
यो नः पितृन् सतः पुत्रका इत्यामन्त्रयत् इति, सोऽब्रवी-
दहं वाच वः पिताऽस्मि यो मन्त्रकृदस्मीति, तं देवेष्वपृ-
च्छन्त ते देवा अब्रुवन्नेव वाच पिता यो मन्त्रकृदिति
तद्वै स उदजयदुज्जयति शैशवेन तुष्टुवानः ॥ २४ ॥

शिशुर्नामाऽऽङ्गिरसः अङ्गिरोगोत्र ऋषि मन्त्रकृतां मन्त्रस्य कर्तृणां
तपोमाहात्म्येनाऽन्तर्हितानां मन्त्राणां मध्ये मन्त्रकृत् मन्त्रस्य कर्ता
अतिशयेन मन्त्रस्य द्रष्टाऽऽसीत् । स च विद्यातिशयेन दत्तस्सन्
पितृन् स्वकीयान् पुत्रका इत्यामन्त्रयत् । पुत्रा एव पुत्रकाः । हे पु-
त्रका इत आगच्छनेति (१) आमन्त्रणमाह्वानं कृतवान् । एवमामन्त्रणा-
नन्तर शिशु पितरोऽब्रुवन् । कथमिति ? हे शिशो स्वमधर्ममन्याय्यं
करोषि । यत् स्वपितृन् तव पितृभूतान् सतो भवतः नोऽस्मान् पुत्रका
इति वैपरीत्येनाऽऽमन्त्रयत् इति । एवं तैरुक्तस्सन् स पुनरब्रवीत्—अहं
वाच अहमेव युष्माकं पिताऽस्मि भवामि । योऽहं मन्त्रकृन्मन्त्रस्य कर्ता
द्रष्टाऽस्मीति । अतः सोऽहमेव पिताऽस्मीति । एवं परस्परं विवदमानाः
ते देवेष्वपृच्छन्त विवादिनिर्णेतुषु देवेषु सत्सु प्रश्नं कृतवन्त—अस्मा-
कं मध्ये को वा पिता, के वा पुत्राः ? इति । एवं पृच्छयमानास्ते देवा
अब्रुवन्—युष्माकं मध्ये यो यो मन्त्रकृत् एष एव पिता, अन्ये पुत्रा
इति । तत्ततोऽनन्तरं स आङ्गिरसः शिशुर्दज्जयत् उत्कर्षेण जितवान् ।
तस्मादद्यतनोऽपि शैशवेन साक्षा स्तुवन् उज्जयति उत्कृष्टजय-
ति ॥ २४ ॥

अथाऽऽधारभूतानामृचां छन्दस्महत्याद्वारेण प्रशंसति—

गायत्रीषु स्तुवन्ति प्रतिष्ठायै ब्रह्मवर्चसाय येनैव प्राणेन प्रपन्ति तमभ्युद्यन्ति ॥ २५ ॥

गायत्रीषु त्रिपदास्तु 'यत्सोम चित्रमि' त्याद्यास्तु शैशवेन स्तुवन्ति त त्यातिष्ठायै प्रतिष्ठानाय ब्रह्मवर्चसाय च भवति । गायऽप्यादिप्रपादत्वेन प्रतिष्ठितत्वात्सेजोरूपतया ब्रह्मवर्चसहेतुत्वाच्च । अस्य यवमानस्तोत्रस्याऽऽद्यस्तुत्रो गायत्रस्ताऽप्राणस्तुतः । अथमन्त्यस्तृषोऽपि गायत्रस्ताऽप्राणस्तुतः (१) 'त्रिवृजि प्राण' इति हि ब्राह्मणम् । तथा च येनैव प्रयमेत यवमानस्तोत्र प्रारभन्ते तमेव प्राणमभिलक्ष्य उद्यन्ति तस्त्वो ज परिसमापयन्ति ॥ २५ ॥

मघैतावाद्यन्तां तृषो गायत्र्या कथं माध्यन्दिने सवने सङ्गच्छेते ? त्रैष्टुम हि माध्यन्दिन सवनमित्याशङ्क्यामाह—

विष्णुमत्यो गायत्र्यो जयन्ति तदु त्रैष्टुभाद्रूपास्त यन्ति स्तोमः ॥ २६ ॥

एतास्तुत्रद्वयगता गायत्र्यो (२) विष्णुमत्यो विष्णुशब्दयुक्ता भवन्ति विष्णुश्चेन्द्रस्याऽनुज । त्रिष्टुमा सह जातत्वादिन्द्रश्चैष्टुमः । अत एव अत्रया विष्णुशब्दवात् त्रिष्टुभो रूपम् । तदु तस्मादेव कारणात् त्रैष्टुभात् त्रिष्टुभस्यमिधो रूपान्न यन्ति नाऽपगच्छन्ति । त्रैष्टुमेन रूपेण योगात् त्रिष्टुम एवेमा भवन्तीत्यर्थः । एवं तवस्तु सामसुक्तप्रकारेण प्रत्येकं तृचे क्रियमाणेषु यस्त्रिणवः स्तोमो निष्पद्यते स एव माध्यन्दिनयवमानस्य स्तोमः कार्यः ॥ २६ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते ब्राह्मणीये वेदा
र्थप्रकाशे त्रयोदशाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥

अथ चतुर्थः खण्डः ॥

अथ पृष्ठस्तोत्रनिर्घतकं शाकबरसाम विधित्सुः तस्य संज्ञाचतुष्टयं प्रदर्श्य निर्वक्ति—

इन्द्रः प्रजापतिमुपाधावद्वृत्रं हनानीति तस्मा एतच्छन्दोभ्य इन्द्रियं वीर्यं निर्माय प्रायच्छदेतेन शक्नुर्हीति तच्छकरीणां शकरीत्वं सीमानमभिनत्तस्मिन्मा मह्यमकरोत्तन्महया महान् घोष आसीत् तन्महानाम्नयः ॥१॥

वृत्रमावरकमसुर हनानि हन्यामिति वदन् इन्द्रः पुरा प्रजापतिमुपाधावत् उपागच्छत् । तस्मा इन्द्राय प्रजापतिः एतच्छकरीणां मकमिन्द्रियं बल वीर्यं वृत्रहननक्षमं सामर्थ्यं छन्दोभ्यः गायत्र्यादिभ्यस्सकाशात् निर्माय सारत्वेनाऽऽदाय प्रायच्छत् इच्छान् । एतेन वीर्येण वृत्रं हन्तुं शक्नुहि शक्तो भवेति वदन् यस्माच्छक्नुर्हीति प्रजापतिरबोधत्, तस्माच्छकरीणां शकरीत्वं शक्युत्पादकत्वात् शक्यं इति नाम सम्पन्नम् । आधाराधेययोरभेदविषयतया शकरीशब्देन बहुवचनान्तेन शकरीषु गातव्यं सामैवोच्यते । आधारव्यङ्गत्वाद्बहुवचनम् । एवं प्रजापतिना इत्थे वीर्यं सति तेन सीमानं वृत्रासुरस्य शिरसो मध्यदेशमभिनत् इन्द्रो विदारितवान् । तत्तस्मात्सीम्नो भेदकत्वात् सिमा इति शक्यत्वं उच्यते । ततस्सीम्नो भेदनानन्तरं मह्यं अनुकरणशब्दोऽयम् । एवंरूप शब्दमकरोत् । तत्तस्मादेतासां महया इति नाम सम्पन्नम् । ततो महान् घोषः शब्द आसीत् । तत्तस्मान्महानाम्नय इति संज्ञा आसां जाता । तत्संज्ञाचतुष्टयं आप्ये प्रदर्शितम्—‘येन्द्रो महानाम्नयः प्रजापतेर्वा विष्णोर्वा विश्वामित्रस्य वा सिमा वा महया वा शक्यत्वं वे’ति । एवम्भूतं शाकबरं साम होतुः पृष्ठतया कार्यमिति विधिरुज्जेतव्यः ॥१॥

अथैतस्याऽऽधारभूताः शक्यरीः पादसंख्यया स्तौति—

दिशः पञ्चपदा दाधारचूर्णपदपदा छन्दाऽसि सप्तपदा पुरुषं द्विपदा ॥ २ ॥

इदमत्राऽधगन्तव्यम्—महानाम्नामृचां प्रत्येकं त्रयोदशपादा अथो यन्ते । तत्र प्रत्युचमादितो द्वौ द्वौ पादौ मिलित्वा एकैका द्विपदा शक्यरी तां० म० ब्रा० Vol II ३

वदिर्भूता । ततस्त्रयः पादाः—(१) 'शिक्षा शचीमामि'त्याद्यास्तत्ताक्षराः शा-
कवराः । ततः 'स्वर्गाशुरि'ति व्युत्पन्ने पञ्चाक्षरः पादो धातुसङ्गकः । ततः
'प्रचेतन प्रचेतये'ति पादो वत्समञ्जकः । एतावपि पादौ शक्यव्यां वदिर्भू-
तोऽतोऽमञ्जकप्रयोग्यौ । अथ 'इन्द्रगुह्यायन इय' इति ऊधस्मञ्जकः पादः शा-
कः । ततः 'एवाहि शक' इति पञ्चाक्षरः पादः पुरुषसङ्गकोऽशाकः ।
'राये वाजाय वज्रिव' इत्याद्यास्त्रयः पादाः शाकराः । अथ 'मायाहि पिब
मत्स्वे'ति अयास्यनामकः पादः । एवमर्घातास्त्रयोदश पादाः ।
तत्र शक्यव्यां अद्यवधमृता* सप्त, अन्ये त्यशाकवरा* स्तोमवच्छकरीशे
पतया प्रयोज्या इति प्रथमा शकरी सप्तपदा जाता । एवमुत्तरयोरपि
शाकराशाकर(२)विभागो ज्ञानस्य । तदुक्तं सूत्रकारेण महानास्त्रोः
प्रकृत्य—(३)'तासां प्रथमाद्वितीये पदे द्विपदाश्रीणि शाकवरानि धातु-
र्वत्स ऊधस्तच्छाकवर पुरुषश्रीणि शाकराण्यध्यास्येति पदानि'
'उत्तमा तु व्यास्ये'ति । तिसृणां शकरीणामादेन एकैका द्विप-
दा । ततस्त्रयस्त्रयश्चाकवरा पादाः । ततो धातुर्वत्स ऊधश्चेति
सङ्गकास्त्रयः पादाः । तत्र ऊधस्सङ्गकः पादः शाकवरस्ततः पुरु-
षसङ्गकः एकः पादोऽशाकरस्ततस्त्रयः पादाः शाकराः ततोऽध्यास्यै-
कपदा । उत्तमायास्तु(४) 'शुरो यो गोषु गच्छति सखा सुशेषो बभ्रु-
रिति'ति द्वावध्यासाविति सूत्रार्थः ।

अत्र निदानकार—(५)'अथैतासु महानास्त्रोषु विप्रतिपादय-
न्तोऽशकारमिदमशाकवरमि'त्यारभ्य 'अशाकवरी प्रथमा द्विपदा,
शाकवरानि त्रीणि पराणि पदामि, धातुरशाकवरा पञ्चाक्षराः स
एव कृताकृतौ भवति वत्सोऽशाकवरोऽष्टाक्षरः, ऊधः, शाकवरमष्टाक्षरं
पुरुषोऽशाकवरः पञ्चाक्षरः, शाकराण्येव त्रीणि पराणि पदानि अध्यासो

१ विदामघनविदा धातुमनुधाविषो दिशः ।

शिक्षा शचीर्ना पते पूर्वार्णा पुरुषतो ॥ १ ॥

अभिष्ट्रामामिष्टिमिः स्वर्गाशु ।

प्रचेतन प्रचेतये इन्द्रगुह्याय न इवे ॥ २ ॥

एवाहि शको राये वाजाय वज्रिव ।

शविष्ठ वज्रिगृध्रसे माहिष्ठ वज्रिगृध्रसे । आया हि पिब मत्स्व ॥ ३ ॥

सा. सं. छ. आ. ७. १. ६. १

२ विवेक इति ख पु

३ लाट्या धौ. ७. ५. ९, १०.

४. सा. सं. छ. आ. ७. १. ६. १. ५. नि. सु. ३. १३. ५. ४९.

ऽशाकरोऽष्टाक्षर' इति । नन्वेवमेतास्तिष्ठोऽपि शक्यवर्त्यः सप्तपदा जाताः कथं पञ्चपदा षट्पदेति व्यवहारः । उच्यते—प्रातिलोभ्येनेयं स्तुतिः । द्वितीयायास्सम्बन्धि(१) 'सनः स्वर्यदतिद्विष' इत्यध्यासात् पूर्वमाज्ञातोऽन्त्यःपादः उत्तमाया शक्यवर्त्या द्विपदाया ऊर्ध्वे द्विरभ्यस्यते । अतस्तत्पादद्वयं पुनराज्ञातमेवेति कृत्वा अवशिष्टशाकरपादपञ्चकाभिप्रायेण सा तृतीया शकरी पञ्चपदा भवति । तथा प्रथमायाः शक्यवर्त्याः अध्यासात् पूर्वमाधी 'म० हिष्ट वज्रिन् क्रञ्जस' इति योऽयमन्त्यः पादः स एव द्वितीयायां शक्यवर्त्या द्विपदाया ऊर्ध्वे पुनराज्ञायत इति तदतिरिक्तपादपदकाभिप्रायेण सा द्वितीया शकरी षट्पदा भवति । तदुक्तं निदाने—(२) 'प्रतिलोमं वदन्ति पदतन्निद्रोहो भविष्यतीति सप्तपदा प्रथमा शक्यवरी, षट्पदा द्वितीयायास्त्रि प्रथमाया उत्तमं पदं तद्वितीयायाः प्रथमं प्रगाथस्तामुपृष्ठमिति पञ्चपदोत्तमा, यत् द्वितीयाया उत्तमं तत् तृतीयायाः प्रथमञ्च द्वितीयञ्चे'ति । अक्षरार्थस्तु—येय पञ्चपदा तृतीया शक्यवरी सा प्राक्याद्याः मध्यान्ताः पञ्च दिशो दायारधारयति । या षट्पदा शक्यवरी द्वितीया, सा वसन्तादीन् षड्गून् धारयति । सप्तपदा प्रथमा शक्यवरी गायत्र्यादीनि सप्त छन्दांसि धारयति । तिसृष्वपि शक्यवरीषु या प्रथमा द्विपदा सा पादद्वययुक्तं पुरुषं धारयतीति ॥ ३ ॥

अथैता शकरीः प्रकारान्तरेण स्तौति—

— द्योपशाः संस्तुता भवन्ति तस्माद् द्योपशाः पञ्चशवः ॥ ३ ॥

अस्य स्तोत्रस्य त्रिणवस्तोमकत्वात् सप्तविंशतिस्तोत्रीयाः । 'यवाद्येवे'त्यादीनि पुरीषपदानि पञ्च । एवं द्वात्रिंशत्सम्पद्यन्ते । तदिदमुच्यते 'द्योपशाः संस्तुता भवन्ती'ति संस्तुताः सहस्तुताः । विराट्सम्पत्तेरूर्ध्वे द्वे उपशे अतिरिक्ते यासां ता द्योपशा भवन्ति । यस्माद्भोक्त्राणां शक्यवरीणामेवंरूपता तस्मात् पञ्चशो गवाद्या द्योपशा द्विशृङ्गा आसन् ॥

अथ प्रकारान्तरेण स्तौति—

इहे अभितोऽथकारं तस्माच्छृङ्गे तीक्ष्णीयसी स्तूपात् ॥४॥

प्रथमायां स्तोत्रीयायां 'इन्द्रद्युम्नायन इष' इति पादं त्रिरावृत्य प्रथमोत्तमयोरुपरि इडाशब्दः प्रक्षिप्य गीयते । मध्यमे त्वथकारः । एवमुत्त

रयोरपि (१) 'इन्द्रो विदेतमु स्तुहि' 'पूर्त्ताः शविष्ठ शस्यत' इति पादयो । तदेतास्तूयते—अथकारमभिः अथा इति शब्दमामेत. पाद्वयोरिडे इडाशब्दौ भवता । तत्र चाऽथशब्दो ह्रस्वान्ते इडाशब्दो दीर्घान्त । यस्मादेव तस्मात् स्तूपात् स्तूपः शृङ्गयोर्मध्यः सहतो देशः । तस्मात् सकाशात् शृङ्गे तीक्ष्णायसी अतिशयेन तीक्ष्णे द्राघीयसी सूक्ष्माप्रे भवतः ॥ ४ ॥

द्विपदाया अशाकवराः प्रागनुकान्ता- तासा गान विधत्ते—

उपभुद्रा गायति तस्मादुपभुद्राः पशवः ॥ ५ ॥

उप शकवरीणा समीपे वर्तमाना भुद्राः (२) अल्पपरिमाणास्तद द्रुता ऋष उपभुद्रास्ता गायति गायेत् । यस्मादेवंरूपाणा शोक्करी-
णामेव रूपता तस्मात्पशवो गयाया अप्युपभुद्रा समीपवर्तिलघुदेह वासादियुताः ॥ ५ ॥

अशाकवरीणामुपभुद्रैर्व्यतिपद्य गानं विधत्ते—

असंश्लिष्टा गायति तस्मादसंश्लिष्टाः पशवः ॥ ६ ॥

(३) शकरीराकवरीश्च असंश्लिष्टा विविडन् गायति गायेत् । यस्मात् गवादिरूपा शकवरीणाऽशकवर्यश्चाऽसंश्लिष्टा तस्मात्पशवोऽप्यसंश्लिष्टाः स्वभावेतः स्वेकवाचारिणः ॥ ६ ॥

शाकजराशाकवरादल्पतिपद्गेण यच्छकवरीणा जानासं सत् स्तौति-

जानारूपा गायति तस्माजानारूपाः पशवः ॥ ७ ॥

ह्यष्टोऽर्घः ॥ ७ ॥

अथ शाकवरीणां गानसमये उदघोपञ्जनवर्द्धिर्गातव्यामिति विधातु मभिप्रेत्याऽऽह—

आपो वै क्षीररसा आसंश्ले देवाः पापवसीयसा
दविभयुर्यदप उपनिधाय स्तुवते पापवसीयसो विधृत्यै ॥ ७ ॥

१. घा. छ छ आ य. १ ६ २.

२. अल्पपरिमाणा द्विपदाया गायति । तस्मादेव कारणात्पशव उपभुद्रा उप वर्तमाना भुद्रैरुपकार्यैर्वत्यैरुपेता भवन्ति इति क. छ. पु.

३. द्विपदायैरुपकार्यैर्वतिपद्य परस्परमवशिलता अवयुक्ता गायवरीणां गायति । तस्मात्पशवोऽप्यसंश्लिष्टा अविरलास्तन्व धरणेषु तृणानि मक्ष्यन्ति इति, क. छ. पु.

आपश्च सल्लु पुण क्षीररसा. क्षीरस्य पयसो रस इव रसो माधुर्ये
यासां तथाविधा आसन् । तथा सति माध्वस्वमाध्वैपरीत्यदर्शनात्
पूर्वोक्ता देवा पापवसीयसात् पापं निरुष्ट वसीयः श्रेष्ठ उभयोस्ताङ्क
र्यादिभिर्भुं मीता अभवत् । एवञ्च अवकाशमिः सहिता अप उपति-
धाय समीपे स्थापयित्वा शकवरीमि स्तुवत इति यत्तत्पापवसीयस.
पापस्य निरुष्टस्य वसीयस उत्कृष्टस्य च विधृत्यै विधारणाय असा-
ह्येण स्थापनाय भवति । तदुक्त सूत्रकृता(१)-‘अपः साधका उपनिधाय
महानासीमिः स्तुवीरन्’ ‘यो यः सामाहं द्रूयात् स उद्घोपजनवे-
दि’ति ॥ ८ ॥

एतद्वेदन(२) प्रदांसति-

‘विधृतिः पापवसीयसो भवति य एवं वेद ॥ ९ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ ९ ॥

अथाऽस्य साक्ष काव्यानि निधनानि प्रदर्श्येत्तौति-

गायत्रमयनं भवति ब्रह्मवर्चसकामस्य स्वर्णिधनं म-
धुनाऽमुष्मिँल्लोक उपतिष्ठते, त्रैष्टुभमयनं भवत्योजस्का-
मस्याऽधकारणिधनमाज्येनाऽमुष्मिँल्लोक उपतिष्ठते,
जागतमयनं भवति पशुकामस्येडानिधनं पयसाऽमुष्मिँ-
ल्लोक उपतिष्ठते ॥ १० ॥

गायत्रे गायत्र्या सम्बन्धि मयनं गमन अनुष्ठानं भवति । कस्य ? ब्र-
ह्मवर्चसकामस्य ब्रह्मवर्चसं कामयमानस्य यजमानस्य । किं तत् गाय-
त्र्या । सस्वन्मयनम् ? स्वर्णिधनम्—स्वरिति निधनस्य करणम् । एव
कुर्वन् अमुष्मिन् स्वर्गलोके मधुना माक्षिकेन उपतिष्ठते । तिष्ठते स्तङ्ग-
तिकरण आत्मेने पद सङ्गच्छते इत्यर्थः । तथा ओजस्कामस्य बलकाम-
स्य यजमानस्य त्रैष्टुभ त्रिष्टुप्सम्बन्ध्ययनं भवति । किं तत् ? अथका-
रणिधनं अथेति निधनस्य करण त्रैष्टुभमयनम् । एवं कृतवान् अमुष्मिन्
लोके आज्येनोपतिष्ठते सङ्गच्छते । तथा पशुकामस्य यजमानस्य जा-
गतं जगत्याः सम्बन्ध्ययनं भवति । किं तज्जागतमयनम् ? इडानिधन-
इडेति शब्दस्य निधनत्वेन करणम् । इडायाः पशुरूपत्वाद् अमुष्मिन् लोके
पयसा उपतिष्ठते इडानिधनप्रयोक्ता यजमानः क्षीरेण सङ्गच्छते ॥ १० ॥

अथैतासां प्रस्तावोद्गानयोः क्षिप्रं विधातुमाह—

अञ्जसाऽऽर्यो मात्यः शकरीः प्रारौत्सीदिति होवा-
चाऽलम्भं पारिजानतधंरजनः कौणेयो यथेनाः प्रति-
ष्ठापधंशक्षयतीत्येतदा एतासामञ्जयति प्रतिष्ठिता य
आभिः क्षिप्रं प्रस्तुत्य क्षिप्रमुद्गायति ॥ ११ ॥

मात्य इति गोत्रनिर्देशः । एवम्भूत आर्यो नाम ऋषिः अञ्जसा भार्ज-
वेत शीघ्रं शकरी प्रारौत्सीत् प्रकर्षेण वृत्तवान् इति खलु कौणेयः कुणेः पु-
त्रो रजनः पारिजानत पारिजानतोऽपत्यं अलम्भ एतासं हनृषिं प्रयुवा-
च उक्तवान् । तस्याऽभिप्राय उच्यते—एनाः शकरीः प्रतिष्ठाप प्रतिष्ठाप-
यितु यदि शक्यति शक्तो भविष्यति, तद्धोव कर्त्तव्यमिति प्रोक्षेधुर-
भिप्रायः । एतत् एषः एतासां शकरीणां कर्मणि पट्टी । एता शकरी
रक्षयति गमयति स्पष्टीकरोति वा । अञ्जस्य किङ्कलक्षणकान्तिगतिष्विति
धातुः । तथा प्रतिष्ठिता मनपावाक्ष करोति । एव इत्युक्तम्, कोऽसावेव
इति तदुच्यते—य आभिः शकरीभिः क्षिप्रं शीघ्रं प्रस्तुत्य प्रस्तावमागं
उच्यते क्षिप्रं शीघ्रमुद्गायति उद्गान करोति । प्रस्तुत्येति पूर्वकालता-
मान एव ह्यभ्यत्ययः ॥ ११ ॥

(१) एवाद्येव'त्यादीनि पञ्च पुरीषपदानि । तेषु नाम विधत्ते—

शकरीभिः स्तुत्वा पुरीषेण स्तुवते ॥ १२ ॥

शकरीभिः शक्रेण साक्षात् स्तुत्वाऽनन्तरं पुरीषेण । सामान्यामि-
मावनेकवचनम् । पुरीषैः पुरीषपदैः स्तुवते स्तुधीरन् ॥ १२ ॥

तदेताप्रशंसति—

पशवो वै शक्रर्यो गोष्ठः पुरीषं गोष्ठमेव तत्पशु-
भ्यः पर्यस्यन्ति तमेवैनान् प्रवर्त्तयन्त्यविस्रधंसाय ॥ १३ ॥

या एताः शक्रर्यस्ताः पशवो वै गोरूपा एव तद्वाचकैरिडाशब्दै-
र्यदुभिरुपेतत्वात् । यद्वा वत्ससंज्ञकेन ऊधस्संज्ञकेन च पादद्वयेन यो-
गात् शक्रर्यः पशवः ऊधसा वत्सेन च युक्ताः खलु पशवो लोक उप-
लभ्यन्ते । यदेतापुरीष पुरीषपदपतद्गोष्ठ गवामवस्थानप्रदेशः । तत्तथा

१. एवाद्येव, एवाद्यन्ते, एवाद्यन्त, एवादि पूयन्, एवादि देवा (सा ७, ७ वा,
७. १. १. १.) इति पञ्च पुरीषपदानि बोध्यानि ।

सति गोष्ठमेव तत्पशुभ्यः पर्यस्यान्ति परितः क्षिपन्ति निर्मिमते । तमेव गोष्ठदेशं प्रत्येतान् पशून् प्रवर्त्तयन्ति अविस्त्रसाय विस्त्रंसनाभाधाय अविनाशयेत्यर्थः ॥ १३ ॥

मैत्रावरुणपृष्ठं प्राकृतमेवेत्याभिप्रेत्य ब्रह्मणः पृष्ठस्तोत्रीयस्य त्वं दर्शयति—

(१) “इन्द्रो मदाय वावृध” इत्यवर्द्धन्त ह्येतर्हि ॥ १४ ॥

‘इन्द्रो मदाय वावृध’ इति तृतीयपृष्ठस्य स्तोत्रीयो भवति । तत्र वावृध इति भूतकालवाचालङ्गता वाधघातुः श्रूयते । एतर्हि एतस्मिन् काले पञ्चमस्याऽङ्गोऽनुष्ठानसमय अवर्द्धन्त हि यजमानास्समृद्धा भवन् । अतो भूतकालविषयवृद्धिप्रातिपादकशब्दोपेतस्तुचस्सङ्गत इत्यर्थः ॥ १४ ॥

अथाऽस्मिन् त्वे गेयं साम विधत्ते—

तासु बार्हद्गिरम् ॥ १५ ॥

बृहद्गिरेरिदं बार्हद्गिरम् । एतद्वार्यं साम तासु ‘इन्द्रो मदायेत्याद्याः’ तासु गातव्यम् ॥ १५ ॥

अथ विकल्पितं स्तोत्रीयान्तरं पुनस्तामान्तरविशिष्टं विदधाति—

(२) “स्वादोरित्था विपुवत” इति विपुवान् वै पञ्चम-
महस्तासु रायोवाजीपम् ॥ १६ ॥

‘स्वादोरित्थे’ति त्वो वा ब्रह्मसाम्ना स्तोत्रीयः कार्यः इत्यर्थः । यदे

१ इन्द्रो मदाय वावृध शब्दे वृत्रहा नृमि ।

तस्मिन्महत्स्वाजिपूतेमर्मे हवामहे स वाजेषु प्र नोऽवेष्टत ॥ १ ॥

आधि हि वीर सेन्योऽसि भूरि पारददि ।

आधि दध्नस्य विदधता यजमानाय शिषासि सुन्वते मूरि ते वधु ॥ २ ॥

यदुदीरत वाजयः ॥ ३ ॥

सा. सं. अ. ३. २. १४.

२. स्वादोरित्था विपुवत ॥ १ ॥

ता अस्य पृथानायुव सोमं धीणान्ति पृथनय ।

प्रिया इन्द्रस्य धेनवो वज्रं हिन्वान्ति सायक वस्वीरनु स्वरज्यम् ॥ २ ॥

ता अस्य नमसा सहस्रमर्पयन्ति प्रचेतस ।

मृतान्यस्य सखिरे पुष्पणि पूर्वचित्तये वस्वीरनु स्वरज्यम् ॥ ३ ॥

सा. सं. उ. ३. २. १५.

तद्दशरात्रस्य पञ्चममह एव विपुवान् । यथा गवामयनस्य पक्षभूतयोः
 पण्मासयोर्मध्ये वर्त्तमानमहः पक्षद्वयस्पर्शनात् विपुवानित्युच्यते, तथेदं
 पञ्चममहरपि द्वादशाहस्य कतो पूर्वभागस्य षट्कस्याऽवसाने वर्त्तमा-
 नत्वेन मध्यवर्त्तितात् विपुवान् (१) इत्याख्यायते । तस्माद्विपुवच्छब्दयु-
 कस्तु च सम्बन्धाद् इत्यर्थः । तान् विपुवच्छब्दयुक्तास्तु 'स्वाहोरित्ये'
 त्याविपु रायोवाजीयं रायोवाजो नाम कश्चिदपि । तत्सम्बन्धि साम
 गाढव्यू ॥ १६ ॥

अथ कामनामेवेन ब्रह्मसाम तथा विधित्सुराह—

इन्द्रो यतीन् सालावृकेभ्यः प्रायच्छत्तेषां अथ उद-
 शिष्यन्त पृथुरश्मिर्बृहद्गिरी रायोवाजस्तेऽब्रुवन् को न
 इमात् पुत्रान् भरिष्यतीत्यहमितीन्द्रोऽब्रवीत्तानधिनि-
 धाय परिचार्यं चरदूर्द्ध्वं स्तान् यदपित्वाऽब्रवीत् कु-
 मारका चरान् वृणोष्वमिति, क्षत्रं मह्यमित्यब्रवीत् पृ-
 थुरश्मिस्तस्मा एतेन पार्थुरश्मेन क्षत्रं प्रायच्छत् क्षत्र-
 काम एतेन स्तुवीत क्षत्रस्यैवाऽस्य प्रकाशो भव-
 ति, ब्रह्मवर्चसं मह्यमित्यब्रवीत् बृहद्गिरिस्तस्मा एतेन
 पार्हद्गिरेण ब्रह्मवर्चसं प्रायच्छत् ब्रह्मवर्चसकाम एतेन
 स्तुवीत ब्रह्मवर्चसी भवति, पशून् मह्यमित्यब्रवीद्वा-
 योवाजस्तस्मा एतेन रायोवाजीयेन पशून् प्रायच्छत्
 पशुकाम एतेन स्तुवीत पशुमान् भवति ॥ ७ ॥

पुनरुत्तिन्द्रो यतीन् एतत्सप्तकान् यश्चिरोधिनी जगान् सालावृ-
 केभ्यः सालावृक्याः पुत्रेभ्यः कोष्ठेभ्यः प्रायच्छत् भक्षणार्थं दत्तवान् ।
 तेषां यतीनां मध्ये अथ उदशिष्यन्त अवशिष्टाः सालावृकेरभक्षिता आ-
 सन् । के पुनस्ते? पृथुरश्मिर्बृहद्गिरि रायोवाजस्तत्र इति । ते अवशिष्टा-
 एवमब्रुवन्-को नोऽस्मानिमान् पुत्रान् पुत्रात्मना स्वीकृतान् कृत्वा भरि-
 ष्यति पोषयिष्यतीति । एवमुक्ते (२) अहं च युष्माकं पोषकोऽस्मीतीन्द्रो-
 ऽब्रवीत् । अथ तान् पृथुरश्म्यादीनाधिनिधाय रथे भारोप्य धर्षयन्
 पोषयन् पर्यंचरत् परिचर्यां कृतवान् । एव यदपित्वा पुनरब्रवीत्—

हे कुमारकाः मम पुत्रमृता* वरान् वृणीष्वं याचस्वामिति । तत्र पृथु
रश्मिर्मह्य क्षत्र बलमस्तिवत्यग्रवात् अवृणोत् । ततस्तस्मै पृथुरश्मये एते
न पार्थुरश्मेन साम्ना क्षत्र बल प्रायच्छदिन्द्रो दत्तवान् । तस्मादद्यतनो
'ऽपि क्षत्रकामो बलकाम एतेन पार्थुरश्मेन ब्रह्मसाम्ना स्तुवीत । भयैत-
द्वेदनफलम्-अस्य वेदितु क्षत्रस्य क्षत्रियजातेरिव प्रकाशः कीर्तिर्भवति,
प्रतितिष्ठति प्रतिष्ठितश्च भवति, य एव ब्राह्मणार्थं जानाति । अथ बृह-
वृगिरि ब्रह्मवर्चसं ब्राह्म तेजो मह्यमस्तिवति अवृणीत् अयाचत । त-
तस्तस्मै बृहद्विरये एतेन बार्हद्विरेण साम्ना ब्रह्मवर्चसं प्रायच्छत्
इन्द्रः प्रादात् । तस्माद्ब्रह्मवर्चसकामः ब्रह्मवर्चसं कामयमानो यज-
मान एतेन बार्हद्विरेण स्तुवीत, स ब्रह्मवर्चसी भवति । अथ रायोवा-
जो मष्टां पशून् देहीत्यग्रवात्, ततस्तस्मै रायोवाजाय एतेन रायोवा-
जीयेन साम्ना पशून् इन्द्रः प्रायच्छत् दत्तवान् । तस्मात् पशुकामो यज-
मान एतेन रायोवाजीयेन ब्रह्मसाम्ना स्तुवीत । स पशुमान् बहुपशुको
भवति ॥ १७ ॥

अथैतत्सामग्र्यं कर्तुंविशेषे व्यवस्थापयति—

पार्थुरश्मभुं राजन्याय ब्रह्मसाम कुर्यात् बार्हद्विरं
ब्राह्मणाय रायोवाजीयं वैश्याय स्वेनैवेनाभुंस्तद्रूपेण स-
मर्द्धयति स्तोमः ॥ १८ ॥

राजन्याय क्षत्रियाय पार्थुरश्मं ब्रह्मसाम कुर्यात् । एवमुत्तरत्राऽपि
योजना । क्षत्रियस्य हि स्वकीय रूप क्षत्रम् । ब्राह्मणस्य ब्रह्मवर्चसम् ।
वैश्यस्य पशवः । पाशुपाल्यं हि तस्य कर्म । एतानि त्रीणि सामानि एत-
त्त्रितयसाधनानीत्युक्तम् । तत्तया सति स्वेन स्वकीयेन(१) नियतेनैव
रूपेण एतान् राजन्यादीन् समर्द्धयति समृद्धान् करोति । अच्छावाक
पृष्ठस्तोत्रमपि कृतमेवेत्यवगन्तव्यम् । एतेषु चतुर्ष्वपि पृष्ठस्तोत्रेषु
पूर्वोक्तस्त्रिणव एव स्तोमः कार्यः ॥ १८ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे त्रयोदशाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥

अथ पञ्चमः खण्डः ॥

अथाऽऽभवपवमानस्याऽऽद्य तृच दर्शयति—

(१) “असाव्यशुं शुर्मदाधे”ति गायत्री भवति मदव
ग्रै रसवचृतीयसवनं मदमेव तद्रसं दधाति ॥ १ ॥

‘असाव्यशुरि’ति गायत्री गायत्र. सार्धपवमानस्याऽऽद्यस्तृचो
भवति । शिष्ट । सङ्गम ॥ १ ॥

अथ तृचार्धे र पिघचे—

(२) “अभि शुम्भं बृहद्यश” इत्यभीति रथन्तरस्यै खर्वं—
बृहदिति बृहत् उभयोस्सह रूपमुपैत्युभौ हि वर्णाधित-
दहः ॥ २ ॥

‘अभि शुम्भमि’ति द्वितीयस्तृच काव्यः । (३) ‘अभि स्वा शूर नोनुम’
इति रथन्तरस्य योनाधिमिश्रदर्शनात् अभोनिशब्दो रथन्तरस्य
रूप रथन्तरस्य साम्नो रूपम् । बृहदिति शब्दस्तु बृहत्साभ्नो याचक
त्वात्तस्य बृहतो रूपम् । तथा चोभयोर्बृहद्रथन्तरयो रूप ‘अभि शुम्भं बृह-
दि’ति सहोपैति सहितमुपगच्छति । एतत्पञ्चममहः उभौ हि वर्णाधुम
यवर्णात्मकमेव, सार्धताच्चतुर्थादह आनन्तर्यात् शाकरस्य रथन्तरम
भवतया रथन्तरसम्बन्धाच्च ॥ २ ॥

१. असाव्यशुमदायाऽऽद्य दक्षी निरिष्टा । श्येनो न योनिमाधदत् ॥ १ ॥

शुम्भमन्धो देववातमधु औत शुमिस्तुगम् । स्वदन्ति गाव पयोभिः ॥ २ ॥

आदीमश्व न होतारमशुशुम्भमन्धलाय । मघो रथ सधमादे ॥ ३ ॥

सा घ. उ १. २. ११.

२. अभि शुम्भं बृहद्यश इत्यस्मिन् दिदिहि देव देवयुम् ।

विकोश मध्यमं युव ॥ १ ॥

आ यच्यस्व सुदक्ष चम्बो. सुतो विशा बर्हिर्न विदयति ।

इष्टि दिव पवस्व रीतिमणो विन्वत्तविष्टये धियः ॥ २ ॥

सा घ. उ १. २. १५.

३. सा. घ. उ १. १. ११.

अथाऽन्यं तृचं विधत्ते—

(१) “प्राणा शिशुर्महीनामि” इति सिमानां रूपं मह्यो हि सिमाः स्वेनैवैनास्तद्रूपेण समर्द्धयति ॥ ३ ॥

‘प्राणा शिशुरि’ इति तृतीयस्तृचः । तच्च सिमानां शकरीणां रूपम् । कुतः ? मह्यो हि महत्यो हि सिमाः शक्यं । तथा च ‘प्राणा शिशुर्महीनामि’ इति शक्यमिधायकेन महीशब्देन योगात् स्वेन स्वकीयेनैव रूपेण एतां सिमाः समर्द्धयति समृद्धाः करोति ॥ ३ ॥

अथ तृचान्तरं विधत्ते—

(२) “पवस्व वाजसातय” इति वैष्णव्योऽनुष्टुभो भवन्ति ॥

वैष्णव्यो विष्णुशब्दयुक्ता अनुष्टुप्छन्दस्काः ‘पवस्वे’ एवाद्यास्तिस्रस्तोत्राया भवन्ति । ‘इन्द्राय सोम विष्णवे’ इति विष्णुशब्दयोगादिमा वैष्णव्यः ॥ ४ ॥

तदेतत्प्रशंसति—

यज्ञो वै विष्णुर्षदत्र नाऽपि क्रियते तद्विष्णुना यज्ञेनाऽपि करोति ॥ ५ ॥

अत्र विष्णुशब्देन व्यापको यज्ञ एवाऽभिप्रेतः । तथा चाऽत्रास्मिन्न

१. प्राणा शिशुर्महीना हिन्वन्मृतस्य दीक्षितम् ।

विष्ठा परि प्रिया भुवदघ द्विता ॥ १ ॥

उप त्रितस्य पाभ्योरमरु यद्गुहं पदम् ।

यज्ञस्य सप्त धामाभिरघ प्रियम् ॥ २ ॥

त्रीणि त्रितस्य धारया शृष्ट्वैरयद्रयिम् ।

मिमोक्षे अस्य योजना वि सुकृणु ॥ ३ ॥

सा. घ. उ. १. २. १८.

२. पवस्व वाजसातये पवित्रे धारया सुत ।

इन्द्राय सोम विष्णवे देवेभ्यो मधुमत्तरः ॥ १ ॥

त्वां रिहन्ति धीतयो हरि पवित्रे अद्भुद ।

वत्सं ज्ञातं न मातरः पवमाना विधर्मणि ॥ २ ॥

तव या च महिमत शुचिर्वा चाऽति जाप्रिये ।

प्रति द्रापिममुषया पवमान माहित्वना ॥ ३ ॥

सा. सं. घ. ३. २. १९.

इति यथाऽपि क्रियते अपिमत प्राप्तं न क्रियते नाऽनुष्ठायते तद्यत्नेन
यथात्मना विष्णुना अपिकरोति सम्पूर्णं करोति ॥ ५ ॥

अथ एचान्तरं विधत्ते—

(१) “इन्दुर्वाजी पवते गोन्वोषा” इति सिमानां
रूपं स्थेनैवैनास्तद्रूपेण समर्द्धयति ॥ ६ ॥

‘इन्दुर्वाजी’ति एषा स्तोत्रोपाः । अत्र च ‘गोन्वोषा’ इति गोसङ्घः प्रकी-
यते । तच्च सिमाना शङ्कराणां रूपम्, तासां गोरूपवात् । गतमन्यत् ॥

तद्वत् प्रकृताधामं वक्ष्याऽम्यस्तु च (२) ‘अभिधियाजी’त्याद्यो जाग-
तः । कथं तस्मिन्ने त्रैन्दुमस्तु च सङ्गच्छत इति तथाऽऽह—

त्रिन्दुभाः सत्योजगत्पो रूपेण तस्माज्जगतीनां लोके-
क्रियन्ते ॥ ७ ॥

त्रिन्दुभाः सत्योऽप्येता रूपेण जागतृरूपेण गोशब्देन द्योवात् जगत्पो
भवन्ति । तस्यादेव जगतीनां स्थाने क्रियन्ते । ‘गोन्वोषा’ इति गोशब्दो
दृश्यते । तस्य जागतृरूपत्वं प्रागाग्नातम्—(३) इन्द्रविद्विष्वक्नीमदि’
त्यादिना ॥ ७ ॥

अथ ‘असाव्यंशुरि’ति प्रथमविहिने तु चे पूर्वघट्टायत्र साम विधाय
तस्तावक (४) ‘इमे वै लोका गायत्रिर्मित्यादिकं तदुप्राक्षणञ्चाऽतिदिशति-

गायत्रं भवति यदेव गायत्रस्य ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

स्वष्टोऽर्थः ॥ ८ ॥

१. इन्दुर्वाजी पवते गोन्वोषा इन्द्रे सोम सह इन्द्रमदाय ।

इति रसो वाचते पर्यराति वरिष्ठेष्वनुवन्तस्य राजा ॥ १ ॥

अथ धारया मन्वा पुचानस्तिरो रोम पवते अदिदुग्ध ।

इन्द्रिन्द्रस्य सस्य जुषाणो देवो देवस्य पाशरो मदाय ॥ २ ॥

अभि प्रतभि पवते पुनावो देवा देवास्त्वेव रथेन पूषन् ।

इन्दुर्मर्गवृत्तया मसानो दश क्षिपो अम्यत सानो अम्ये ॥ ३ ॥

भा. घ. च ३ २. २०.

१. घा घ. ४. १. १. १८.

२. तां. प्रा. १०. ६. ३.

४. तां. प्रा. ७. १. १.

अथाऽस्मिन्नेवाऽऽवृत्ते तु चे सामान्तर विधत्ते—

सन्तानि भवति पञ्चमस्याऽहस्तसन्तत्यै ॥ ९ ॥

‘असाध्यशुरि’ति तु चे सन्तानिसंज्ञक साम कार्यम् । तच्च पञ्चम-
स्याऽङ्ग. सन्तत्यै अहरन्तरेण सन्तानाय सम्बन्धायाऽविच्छेदाय भव-
ति । कथमस्य सन्तानहेतुनेति चेत् ? उच्यते—सर्वाणि हि सामानि
योनिग्रन्थे एकैकस्यामेवार्थे उत्पन्नानि । इदन्तु तत्राऽपि (१)‘एषस्य
धारये’ति तु चे गीयते । तद्विदमत्र ‘असाध्यशुरि’ति तु चे ऊह्य गातव्य-
मिति विधीयते । तत्र किं तिसृषु ऋतुयोनिभूयासु दृश्यमान कृष्ण साम
‘असाध्यशुरि’त्यस्मिन् तु चे किमेकैकस्या गातव्यम् ? किं वा अत्राऽपि
तु चे कृष्णा उत्तरार्थे तु च द्वयमन्यत आहर्त्तव्यम् ? तथा चैकैकस्मि
ऋतुये एकस्य साम्नस्समापनात् त्रयस्तु चास्तिस्र स्तोत्रीया भवन्ती
ति न त्रिणवस्तोमविरोधाः, आहोस्वित् सामान्तरवत् योनिग्रन्थेऽप्ये
कैकस्यामेव गीतं साम पुनरुत्तरयोः प्रस्तावभाकेलोपेन तदेष गीयते ?
‘असाध्यशुरि’त्यपि तु चे तद्वदेव प्रथमाया गीत्वा उत्तरयोरपि प्रस्ताव
भाकेलोपेन तदेषोद्गातव्यमिति संशये—(२)‘सन्तानि चोद्यमानमेकैक
स्यां सर्वमि’त्यादिना पक्षद्वयं पूर्वपक्षयित्वा अन्तिम पक्ष सिद्धान्ति-
तवान्—(३)‘तिसृष्व्वाचार्या ऋतव्यं याऽन्यानि सामानी’ति । तथाचै
कैकस्या सामसमाप्तावपि प्रथमकृत प्रस्तावमेवोत्तरार्थमभ्युपेत्य उत्त
रयोः पृथक् प्रस्तावमावात् ओद्गारेण पृथगुद्गोपादानाच्चाऽस्य
साम्न सन्तनीत्यन्वयसंशेयम् । अत एवाऽस्याऽहस्तसन्तानहेतुत्वम् ।
तदप्युक्तम्—(४)‘सन्तानाच्च सन्तनी’ति ॥ ९ ॥

अथ प्रकारान्तरेण सन्तानहेतुतया स्तौति—

वाग्वा एषा प्रतता यदुद्गादशाहस्तस्या एष विपु-
वान् यत् पञ्चममहस्तामेवैतेन सन्तनोति ॥ १० ॥

यत् यो द्वादशाहः द्वादशानामह्ना समूहः क्रतुः एषा प्रतता प्रकर्षेण

१. एषस्य धारया मुनोऽन्या वारेमि पवते मदन्तिम [

श्रीदन्मर्मिरणामिव ॥ १ ॥

सा. सं. पृ. ६. १. ४. ७.

२. अत्र्या. शौ. ६. १. १.

३. लाट्या. शौ. ६. १. ६.

४. लाट्या. शौ. ६. १. ६.

विस्तारिता घागै वागेष । अतस्तस्या घाच यथ विपुवान् एताद्विपुवःसं-
लुक्कमहर्ष्यत द्वादशादस्य पञ्चममह । अद्वयद्वयद्वयस्मिन्तामेव हानं
एतेन सन्तमिसाम्ना सन्तनोति ॥ १० ॥

अथ 'अमिष्टुम्नमि'ति विहिते तृचे गेय साम दर्शयति—

क्यावनं भवति ॥ ११ ॥

क्यावनाय्य साम अस्मिस्तृचे गानव्यमित्यर्थः ॥ ११ ॥

तदेतत् स्तौति—

प्रजातिर्ध्वं क्यावनं प्रजायते बहुर्भवति क्यावनेन
तुष्टुवानः ॥ १२ ॥

प्रजातिः प्रजननहेतुः अलु क्यावनं साम । तस्मात्क्यावनेन तु-
ष्टुवानः स्तुतवान् प्रजायते पुनरपौत्रादिरूपेणोत्पद्यते । अस्य पुत्रादय
उत्पद्यन्त इत्यर्थः । ततो बहुरनेकरूपश्च भवति ॥ १२ ॥

अथाऽस्य क्यावनसंज्ञा निर्द्द्वन् वृष्टिफलहेतुतामाह—

पृथो वै लोकेभ्यो वृष्टिरपाकामसां प्रजापतिश्चया-
वनेनाऽक्यावययदक्यावयसक्यावनस्य क्यावनत्वं क्या
वयति वृष्टिं क्यावनेन तुष्टुवानः ॥ १३ ॥

पृथ्वीभ्योऽपि लोकेभ्यः पुरा वृष्टिरपाकामत् अपागमत् । तामप
क्रान्ता वृष्टिं प्रजापतिश्चयावनेन साम्ना अक्यावयत् अक्षारयत् सवैतः
प्रावर्षयत् । यद्यस्मादनेन साम्ना साधनेनाऽक्यावयत्, तत्तस्माच्चया-
वनस्य साम्नश्चयावनत्वमिति नाम सम्पन्नम् । यस्मादेवं तस्माच्चयतनो-
ऽपि क्यावनेन तुष्टुवानः स्तुवन् पुनरा वृष्टिं क्यावयति क्षारयति ॥ १३ ॥

अथ 'प्राणा शिशुरि'ति विहिते तृचे गेय साम दर्शयति—

क्रोश भवति ॥ १४ ॥

क्रोशाख्य साम तस्मिस्तृचे गेयमित्यर्थः ॥ १४ ॥

अस्य च संज्ञामर्याभिर्द्द्वन् पशुपातिसाधनतामाह—

एतेन वा इन्द्र इन्द्रक्रोशे विश्वामित्रजमदग्नी
इमा गाव इत्याक्रोशत् पशूनामवरुध्यै क्रोश क्रियते ॥

एतेन अलु साम्ना साधनेन पुरा इन्द्रः इन्द्रक्रोशे एतत्सङ्गके

स्थाने हे विश्वामित्रजमदग्नी इमा गावो वर्त्तन्त इत्याक्राशत् उभेर्घोषं कृतवान् । तस्मादस्य साम्नः कोशनसाधनत्वात् कोशमिति नाम सम्प्रभमिति भावः । तस्मादिदानीमपि पशूनां गवादीनामवरुध्यै अवरोधनाय प्राप्तये कोशं साम क्रियते प्रयुज्यते ॥ १५ ॥

अथ 'पवस्य वाजसातय' इति तृचे विहिते गेयं साम दर्शयन् तद्ब्राह्मणञ्चाऽतिदिशति—

गौरीवित भवति यदेव गौरीवितस्य ब्राह्मणम् ॥ १६ ॥

गतमेतत् ॥ १६ ॥

अथाऽस्मिन्नेव तृचे पुनरावृत्ते सामान्तरं विधत्ते—

ऋषभः शाकरो भवति ॥ १७ ॥

ऋषभः शाकर इति साम्नः सत्ता । एतत्सर्वं साम अस्मिन्नेव तृचे गातव्यमित्यर्थः ॥ १७ ॥

तदेतत् स्तौति—

पशवो वै शकवर्यः पशुष्वेव तन्मिथुनमप्यर्जति प्रजाप्यै न ह वा अनृषभाः पशवः प्रजायन्ते ॥ १८ ॥

अस्मिन् पञ्चमेऽहानि विनियुक्ता शक्यस्तावत् पशवो वै गोरूपा एव । ऋषभश्चाऽत्र विधीयते । तत्तथा च तस्मिन्नहनि शकवरीणामृषभसंयोजनात् पशुष्वेव मिथुनं स्त्रीपुंसरूपे युगलमप्यर्जयति अस्यापयति प्रजाप्यै प्रजननाय । ऋज गतिस्थानार्जनोपाजनेष्विति धातुः । न खलु अनृषभाः ऋषभेण वियुक्ताः पशवः प्रजायन्ते घत्साञ्जनयन्ति । तस्मात् पशुसस्तुतानां शकरीणां समीपे ऋषभो विनियोगयोग्य इत्यर्थः ॥ १८ ॥

अथाऽस्मिन्नेव तृचे आवृत्ते सामान्तरं विधत्ते—

पार्यं भवति ॥ १९ ॥

पृथुना दृष्टं साम पार्यम् । तदस्मिन्नेव तृचे गातव्यम् ॥ १९ ॥

अथैतत् प्राम्यारण्यपशुमङ्गप्राप्तिसाधनमिति स्तौति—

एतेन वै पृथुर्वन्य उभयेषां पशूनामाधिपत्यमाश्नुतोभयेषां पशूनामाधिपत्यमश्नुते पार्येन तुष्टुवानः ॥ २० ॥

एतेन पार्येन साम्ना खलु पुरा वैन्यो वेनस्य पुत्रः पृथुर्नाम राजर्षिः

उभयेषां प्राग्व्याख्यानां पशूनामाधिपत्यमधिपतित्वं स्वामित्वमास्तुत
प्राप्नोतु । अतोऽनृतनोऽपि पार्थेन साक्षा तुष्टुवानः स्तुतवान् ॥
येषां पशूनां स्वामित्वं प्राप्नोति ॥ २० ॥

अथाऽस्मिन्नेव तृचे आवृत्ते सामान्तरं विधत्ते—

अष्टेडः पदस्तोभो भवति ॥ २१ ॥

अष्टाविद्धा यस्मिन् पादे स्तोभो यस्मिन् स तथोक्तः । एतच्च
पदद्वयं साम्ना संज्ञा । (१) 'घर्षां दिव' इत्यस्यां योनौ सप्तवारि सामा-
नि गीयन्ते । तत्र प्रथममष्टपदस्तामसकम् । तत् 'पवस्थ पाज' इत्य-
स्मिन् तृचे ऊहनस्यम् ॥ २१ ॥

अथाऽस्य साम्ना गान काञ्चिदुप विधायसुराह—

इन्द्रो धृत्राय वज्रमुदयच्छन्नं पांडशशिर्भोगैः पर्य-
भुजत् स एतं पदस्तोभमपद्व्यस्तं नापावेष्टपदपावेष्टपद्विष-
गायेत् पाप्मानोऽपहस्यै ॥ २२ ॥

इन्द्रो धृत्रमसुर इन्तुं वज्रं कुलिश उदयच्छन्नं इत्यमर्हत् । तं वृत्रासुरं
पोडशभिः पोडशमण्याकैर्भागः सप्तशरीरैः पर्यभुजत् पर्यवेष्टयत् आ-
वेष्टितवान् । स तथाविध इन्द्रः एतं पदस्तोभं एतत्सकृत् सामाऽपश्य-
त् । तेन पदस्तोभेन स्वहृष्टनाऽपावेष्टयत् अपगतवेष्टनमकरोत् आवेष्ट-
कान् सर्पभोगानपसारितवानित्यर्थः । तस्मादिदानीमित्तोऽपि स्तोता
अपावेष्टपद्विषाऽपगतवेष्टनं वेष्टनस्याऽपगमनं कुर्वन्निधं गायेत् । किम-
र्थम् ? पाप्मानः पापस्याऽपहस्यै अपहनताय विनाशार्थम् ॥ २२ ॥

एतदेव विधायने—

पाप्मा वाव स तमगृह्णासं पदस्तोभेनाऽपाहताऽप-
पाप्मानं हते पदस्तोभेन तुष्टुवानः ॥ २३ ॥

तमिन्द्र स वृत्रः पाप्मा वाव पापमेव भूत्वा अगृह्णात् । तं पाप्मानं प-
दस्तोभेनाऽपाहतं व्यनीनशत् । यत एवमनः कारणात्पदस्तोभेन तुष्टु-
वान् स्तुतवान् अपपाप्मानं हते पाप्मानं पापमपहते विनाशयति ॥ २३ ॥

१ घर्षां दिव पवते कृष्णो रघो दहो देवनाम्नुमार्थो नृभिः ।

इतिस्तुवानो अतो न सत्वाभिर्वा पाजं वि वृणुषे नदीन्वा ॥

घा. घ. पू. ६ २. १ ५.

अथाऽस्य पदस्तोमसङ्गां निर्वाक्य—

पदोरुत्तममपश्यत्तत्पदस्तोमस्य पदस्तोमत्वम् ॥१४॥

पदं पादात् ऋचः प्रतिपाद उत्तम अतिशयेनाऽऽचरितार स्तोममप-
श्यत् अदर्शत् । तत्तस्मात्पदस्तोमस्य साम्ना पदस्तोमार्थं पदस्तोम
इति नाम सम्पन्नम् ॥ १४ ॥

अथाऽस्य प्रतिष्ठाहेतुतामाह—

द्वादशनिधनो भवति प्रतिष्ठापै ॥ २५ ॥

स च पदस्तोमो द्वादशनिधनः द्वादश निधनानि यस्य स द्वा-
दशनिधनः, तादृशो भवति प्रतिष्ठापै प्रतिष्ठानाय । द्वादशमासात्मकः
सम्वासरो हि प्रतिष्ठाहेतुः तस्मात्प्राप्यात् द्वादशनिधनोऽपि पदस्तोमः
प्रतिष्ठाहेतुरित्यर्थः । तानि च द्वादशनिधनानि सुप्रकृतैषोक्तानि
(१) 'निधनानि पदानि पदस्तोमेषु तथेष्टाः' इति । अयमर्थः—पदस्तोमो
नाम 'घर्षा द्विघ' इत्यस्यां गीयमानानि चत्वारि सामानि अष्टेष्टपष्टि-
'उच्चतुरिष्टद्विरिष्टानीति । अत्र चाष्टेष्टः पदस्तोमो विहितः । तस्य
यानि चत्वारि पदानि याव्याष्टपिष्टाः तानि मिलित्वा द्वादशनिधनानि
भवन्ति ॥ २५ ॥

अथाऽन्तिमे सूत्रे गेयं साम विधत्ते—

दाशस्पत्यं भवति ॥ २६ ॥

दाशस्पत्याय साम 'इन्दुर्याजी पवत' इति सूत्रे गेयम् ॥ २६ ॥
वाङ्मयदह प्रशंसकमेतत्साम संज्ञाद्वारेण स्तौति—

यां वै गां प्रशंसन्ति दाशस्पत्येति तां प्रशंस-
न्त्यहरेद्यैतेन प्रशंसन्ति ॥ २७ ॥

लोके हि यां गां प्रशंसन्ति तां दाशस्पत्येति प्रशंसन्ति । दाश्वान
इति धातुः । दाशो दानस्य यतिः दाशस्पतिः । मायवरो निर्देशः । दाश-
स्पती साधुर्दाशस्पत्या बहुलस्य क्षीरस्य प्रदातुमीश्वरेति गा स्तुव-
न्ति । अतो दाशस्पत्यसङ्गा प्रशसाहेतुः । एतेन दाशस्पत्यसंबन्धेन साम्ना
अहरेद्यैदमनुष्ठीयमानं प्रशसन्ति स्तुवन्ति ॥ २७ ॥

अथैताप्यमानस्तोत्रमुपसंहरति—

निधनान्ताः पवमाना भवन्त्यहो धृत्यै स्तोमः ॥ २८ ॥

सर्वत्र तावद्यत्वार एव सामान्ताः स्वरो निधनमिडा वागिति ।
अचामन्यमक्षर स्वरपित्वा समापितं द्वारकारश्च द्वयमपि स्वर इति
कृत्वा इत्यदिश्यते । स्वरवागिडाभ्योऽग्या सामान्ता अगैव निधनमि
त्युच्यते । अस्मिन्श्च दाशम्यस्य स्वरवागिडाभ्यो विलक्षणमेष पदाव
सान् इत्युच्यते । तथा पूर्वयोरेपि पञ्चमानयोः । तस्मादेते त्रयः पवमाना,
निधनान्ता निधनसक्त सामान्तो येषां तथाविधा भवन्ति । तद्वन्न नि
धनान्तस्त्वमस्याऽनुष्ठीयमानस्य पञ्चमस्याऽहो धृत्यै धारणाय कल्पते ।
एव नचसु सामस्तु सूत्रेषु कियमाणेषु सप्तविंशतिस्तोत्रीयात्मकस्मिन्
चस्तोमो तिष्ठत्युच्यते । स एव स्तोमोऽस्याऽऽमवस्य भवति ॥ २८ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे त्रयोदशाध्यायस्य पञ्चम खण्डः ॥

अथ षष्ठः खण्डः ॥

अथोक्तयानां प्रथमस्य स्तोत्रीयं तु च दर्शयति—

(१) “आते अग्न इधमिहो”ति ॥ १ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ १ ॥

तदेतस्तौति—

अवच्छिद्यदिव वा एतद्यज्ञकाण्डं यदुक्तानि पदंति
सलोभत्वापैष ॥ २ ॥

१ आ ते अग्न इधमिहि शुभं त देवानाम् ।

यदस्या ते पनीयसीं समिदीदयति यवीष स्तोतृभ्य आ मर ॥ १ ॥

आ ते अग्न श्रुता इवि शुक्रस्य उपोतिपस्पते ।

मुच्यते दत्तं विशते इध्वावात्तृभ्य हुयत इपं स्तोतृभ्य आ मर ॥ २ ॥

ओमे मुच्यते विशते दर्शं धीणीय आसनि ।

ततो न उत्पुपूर्वा उग्रयेषु शवसस्पत इष स्तोतृभ्य आ मर ॥ ३ ॥

गतमेतत् ॥ २ ॥

अथ द्वितीयस्योक्थस्य स्तोत्रीयं तु च विधाय स्तौति—

(१) “इन्द्राय साम गायते”ति पूर्णाः कुकुभस्तेना-
नशनायुको भवति ॥ ३ ॥

‘इन्द्राय साम गायते’ति पूर्णाः अक्षरसङ्ख्यया सम्पूर्णा अन्यूनाः
कुकुभ ककुप्छन्दस्कास्तिष्ठः स्तोत्रीयाः ब्रह्मसाम भवन्ति । तेन
पूर्णस्य ककुभस्य तु चस्य करणेन यजमानोऽपि पूर्णस्तुप्तः सम् अम
शनायुकः अशनाया अशनेच्छा क्षुत्पीडा तद्गदितो भवति ॥ ३ ॥

प्रकारान्तरेण स्तौति—

— पुरुषो वै ककुप् पुरुषमेव तन्मध्यतः प्रीणाति ॥ ४ ॥

यदिह ककुप्छन्दस्तत् पुरुषो वै पुरुषात्मक एव । तच्चथा सति
मध्यतः उक्थानां मध्ये पुरुषमेव यजमानस्याऽऽत्मानमेव देहमध्ये
ऽवस्थितं प्रीणाति तर्पयति ॥ ४ ॥

अथ तृतीयस्योक्थस्य तु चस्य स्तोत्रीयं तु च प्रक्षयं स्तौति—

(२) “असावि सोम इन्द्र त” इति सिमानां रूपं
स्वेनैवैनां हतद्रूपेण समर्पयति ॥ ५ ॥

१. इन्द्राय साम गायत विप्राय बृहते बृहत् ।

ब्रह्महते विपक्षिते पनस्ये ॥ १ ॥

त्वमिन्द्रामिभुरसि त्वं सूर्यमरोचय ।

विश्वकर्मा विश्वदेवो महां असि ॥ २ ॥

विभ्राज ज्योतिषा स्वारगच्छो रोचन दिवः ।

देवास्त इन्द्र सङ्ख्याय येमिरे ॥ ३ ॥

सा. सं. उ. ३. २. २२.

२. असावि सोम इन्द्र ते अविष्टं पूष्णवा गदि ।

आ त्वा पृष्ठात्किमिदं रज सूर्यो न राक्षसिभिः ॥ १ ॥

आ तिष्ठ वृत्रहन्तय युष्मा ते ब्रह्मणा हरी ।

अर्वाचीन ॥ ते मनो भ्राता कृणोतु वरनुना ॥ २ ॥

इन्द्रमिदं वै बहतेऽप्रतिवृष्टसवसम् ।

अधीणां सुष्टुतीरुप यज्ञं च मानुषाणाम् ॥ ३ ॥

सा. सं. उ. ३. १. १३.

‘असावि सोम इन्द्र व’ इत्यञ्छावाकस्योक्तस्य स्तोत्रीयस्तृचो भवति । सोमः असावि भूमिपुतः रसावस्थामापन्नोऽभूदित्यर्थं प्रतीयते । शक्रर्यः सिमा इत्युच्यन्ते (१) ‘पशवो वै शक्रर्य’ इति श्रुतेः । तासां गोरूपत्वात् गवाञ् क्षीरादिरससम्बन्धस्त्विह एवेति सोम इति रसप्रतिपादकशब्दः सिमाना शक्ररीणां रूपम् । गतमन्यत् ॥ ५ ॥

अथ प्रथमस्तृचे गेयं सामं दर्शयति—

सञ्जयं भवति ॥ ६ ॥

सञ्जयावय सामं ‘आते भग्न इधामहो’ स्पर्शमस्तृचे गातव्यम् ॥१॥
अपाऽस्य सञ्जा आपवायिकया निर्धुवन् पशुसाधनतामाह—

देवाश्च वा असुराश्च समदधत यतरे नः सञ्जयां०—
स्तेषां नः पशवोऽस्तानिति ते देवा असुरान् सञ्जयेन समजयन् यत्समजयत्तस्मात्सञ्जयं पशूनामवबुध्यै सञ्जयं क्रियते ॥ ७ ॥

पुरा खलु देवाश्चाऽसुराश्च पशुविषयं स्पर्धमानाः समदधन् सञ्जयात् समकुर्वन्त—नोऽस्माकं मध्ये यतरे सञ्जयान् सम्यक् जयेयुः तेषामेव पशवो गवाद्या असान् सन्तु भवन्तिवति । एवं सञ्जयान् कृत्वा ततो युध्यमाना देवास्सञ्जयेनाऽनेन साक्षा असुरान् समजयन् अभ्यजयन् । यत्तस्मादनेन साम्ना समजयन् तस्मात् सञ्जयमिति तस्य साम्नो नाम सम्पन्नम् । अतोऽद्यत्वेऽपि यजमानस्य पशूनामवबुध्यै अवबोधनार्थं सञ्जयं सामं क्रियते ॥ ७ ॥

अथ द्वितीयस्यानेयस्य सामं विधत्ते—

सौमित्रं भवति ॥ ८ ॥

सुमित्रेण शृष्टं सामं सौमित्रम् । तत् ‘इन्द्राय सामं गायते’ति तृचे गेयम् ॥ ८ ॥

अथैतत् सर्वकामप्राप्तिसाधनमिति विवक्षुराह—

दीर्घजिह्वी वा इदं रक्षो यज्ञहा यज्ञियानवालिहृत्-
वरत्तामिन्द्रः कयाचन मायया हन्तुं नाशं सताऽथ ह

सुमित्रः कुत्सः कल्याण आस तमन्नवीदिमामच्छा ब्रू-
ष्वेति तामच्छा ब्रूत सैनमन्नवीज्ञाहैतन्न शुश्रुव प्रिय-
मिव तु मे हृदयस्येति तामज्ञपयत्तां संप्रसृतेऽहतां
तद्वाय तौ तर्ह्यकामयेतां कामसनि साम सौमित्रं काम-
मेवैतेनाऽवरुन्धे ॥ ९ ॥

दीर्घजिह्वी दीर्घा जिह्वा यस्याः सा दीर्घजिह्वी (१)'दीर्घजिह्वी च
हृन्दी'ति निपातनादाकारः । इदमीदृशी रक्ष राक्षसी यद्वहा यद्वस्य
हन्त्री यद्वियान् यद्वहान् चरुपुरोडाशसोमादीन् अवलिहन्ती दीर्घया
जिह्वया अवलेहनं कुर्वती आस्वादयन्ती मक्षयन्ती अक्षरत् अवर्त्तत ।
ता दीर्घजिह्वी राक्षसी इन्द्रः कयाऽपि मायया हन्तुं हिंसितुं नाऽशंसत
नाऽशक्नोत् । अथ तस्मिन् समये सुमित्र शोमनेन मैत्रीभावेन युक्तः
कल्याण प्रशस्तः कुत्साय ऋषिरास आविरभूत् । स इन्द्रस्तमृदिम
प्रवीत् इमा राक्षसी अच्छा मदभिमुखी यथा भवति तथा द्रूष्व द्रूहीति ।
ततस्तां राक्षसी अच्छा द्रूत स कापि यथा सा अभिमुखी भवति
तथाऽद्रूहीत् । एतत्साम अगायत । सा राक्षसी अभिमुखी सती एनमृ-
दिमप्रवीत् । अहेति हर्षे । एतद्वचन न शुश्रुव नाऽधौपमिति नैव, अपि
तु श्रुतवर्त्येवाऽस्मि । मे मम हृदयस्य प्रियमिव तु प्रियमेवाऽभूदिति ।
एवमभिमुखीकृता ता राक्षसी अज्ञपयत् इन्द्राय न्यवेदयत् । ततस्तां
राक्षसी संस्कृते मोक्षणादिसंस्कारेण विशुद्धे यद्ववाटे अहता कुत्स
इन्द्रश्चोमौ मिळित्वा अहिंसिष्टाम् । तदेव राक्षस्या हननं तर्हि तस्मिन्
काले तावकामयेताम् । कामयित्वा च हतवन्तौ । तस्मात् सौमित्रं सु-
मित्रेण दृष्टं साम कामसनि कामप्रदं सर्वकामप्राप्तिसाधनम् । तस्मादेतेन
सौमित्रेण सर्वमेव कामं यजमानोऽवरुन्धे ॥ ९ ॥

अथ प्रकारान्तरेणैतत् स्तौति—

सुमित्रः सन् क्रूरमकरित्येनं धागभ्यधदत्तं शुगा-
च्छत्स तपोऽतप्यत स एतत्सौमित्रमपश्यत्तेन शुचम-
पाहतापशुचं हते सौमित्रेण तुष्टुवानः १० ॥

अस्य रक्षसो यथानन्तरं हे कुत्स सुमित्र सर्वेषां भूतानां शोमन

अथैतेष्वध्यायेषु पूर्ववत्स्तोमकल्लप्तिं दर्शयित्वा स्तौति—

अणिच एव स्तोमो भवति प्रतिष्ठायै पुष्ट्यै त्रिवृद्धा

एष पुष्टः ॥ १६ ॥

(१)स्याद्यातमेतत् ॥ १६ ॥

इति चापङ्गमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ

प्रकाशे अथोदशाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥

अथ सप्तमः खण्डः ॥

एवं दाशरात्रिकस्य पञ्चमस्याऽहोः स्तोमकल्लप्तिरुक्ता । अथ षष्ठेऽह
नि षड्विंशमहोः प्रथमं स्तोत्राध्यायस्य तु च दर्शयति—

(२) “ज्योतिर्यज्ञस्य पवते मधुप्रियमि”ति षष्ठस्याऽहोः

प्रतिपञ्चवति ॥ १ ॥

अथ त्रिंशत्स्तोमकं दाशरात्रिकं षष्ठमहरत परमाध्यायपरिसमाप्तं
प्रतिपाद्यते । तस्य षष्ठस्याऽहोः ‘ज्योतिर्यज्ञस्ये’ति प्रतिपत् प्रतिपद्यते
अनयेति प्रतिपदिति प्रथमा ऋगुच्यते । (३) ‘तृचसूक्तानामादिप्रहणेन
विधिरनादेशे’ इति परिभाषया एतदादिकस्तु च एव ग्राह्यः । सोऽयं
षड्विंशमहोः षष्ठस्तोत्रो भवति ॥ २ ॥

अत्र ज्योतिश्शब्देन सूचितमर्थं प्रदर्श्य स्तौति—

ज्योतिर्वै गाधत्री छन्दसां ज्योतिः रेवती साम्नां

१. (तां. भा. १३ १. १२) इत्यत्र षष्ठ्यम् ।

२. ज्योतिर्यज्ञस्य पवते मधु प्रियं पिता देवानां अनिता विभूषणम् ।

दधाति रत्नं स्वधयोषोध्य मदिन्तमो मत्सर इन्द्रियो रस ॥ १ ॥

अभिकन्दन् कलशं वाज्यपति पतिर्दिव शतघारो विचक्षणः ।

हरिर्मित्रस्य सहनेषु खीदति ममृजानोऽविमि सिन्धुभिर्दृषा ॥ २ ॥

अग्रे सिन्धुना पवमानो अर्धहयग्रे वाचो अभियो गोषु गच्छति ।

अग्रे वाजस्य भजसे महदन स्वायुष सोतुभिस्सोम सुयसे ॥ ३ ॥

सा. सं. उ. ४. १. १.

३. अथ्या. भो. ६. १. १.

ज्योतिस्त्रयस्त्रिंशः स्तोमानां ज्योतिरेव तत्सम्पक् सन्द-
धात्यपि ह पुत्रस्य पुत्रो ज्योतिष्मान् भवति ॥ २ ॥

छन्दसा मध्ये गायत्री ज्योतिर्वै तेजोरूपैव । आग्निना सह प्रजापति-
मुखादुत्पत्तेः । नथा साम्नां मध्ये रेवती रैवतं साम ज्योतिस्तेजोरूपम् ।
रयिर्द्वन्द्वं तद्वदस्य प्रकाशोऽस्तीति प्रसिद्धम् । अतो रयिमद्वन्द्वमप्या-
येण रैवद्वन्द्वेनाऽभिधेयं साम प्रकाशात्मकम् । स्तोमानां त्रिवृदादीनां
मध्ये त्रयस्त्रिंशस्तोमो ज्योतीरूपः, तस्य त्रयस्त्रिंशद्देवतात्मकत्वात् ।
तथा सति 'ज्योतिर्यज्ञस्ये'ति ज्योतिश्शब्दप्रयोगादस्मिन्नहनि ज्योति-
रेव उक्तमिनयारमक सङ्ग्रहं सङ्गतं यथा भवति, नथा सन्दधाति सं-
युनक्ति । अस्य यजमानस्य यः पुत्रस्तस्य पुत्रोऽपि ज्योतिष्मान्-तेज-
स्वी भवतीति किमु वक्तव्यमस्य यजमानस्य ज्योतिष्मरस्य भवतीति ॥ २ ॥

अथाऽब्राह्मण्य पादान्तरमनूय स्तोति—

“मधु मिषमि”ति पशवो वै रेवत्यो मधुमिषं तदेव
तदभिवदति ॥ ३ ॥

रेवत्यो रैवत्याख्य साम पशवो वै पश्व्यात्मकमेव । तदेव मधुमिषं
रसातिशयेनेच्छाविषयं मधु मधुरस्य क्षीरादिरसस्य प्रदानेन च प-
शूनां मधुरस्य तन्मन्त्रित्वेतिपदं पशुद्वारा रेवत्यात्मकम् । तदेव मधु म-
मिवदति अभिप्रवीति शब्दसामान्येनेयं स्तुतिः ॥ ३ ॥

अथ पादान्तरमनूय स्तोति—

“मदिन्तमो मत्सर इन्द्रियो रस”इतीन्द्रियं वै वीर्यं
रसं पशवस्तदेव तदभिवदति ॥ ४ ॥

इन्द्रियात्मकं वीर्यं रसश्च पशवः वीर्यरसात्मकाः पशव इत्यर्थः ।
वृत्रं हतवत् इन्द्रस्य वीर्यं भूमौ परापतत् । तच्छीषधिक्रमेण परिणतं
ममूत् । ओषधीनाञ्च पशुमिरात्मनि धारणात् रसात्मकस्य क्षीरादे-
प्रदानाच्च पशूनां वीर्यरसात्मकत्वम् । गतमन्यत् ॥ ४ ॥

अथाऽनुरूपार्थं बहिःपवमानस्य द्वितीयं सूचं विधत्ते—

(१) “अमृक्षत प्रवाजिन” इत्यनुरूपो भवति ॥ ५ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ ५ ॥

तत्राऽसृक्षतेति पदसूचितेनाऽर्थेनाऽद्भुतसङ्कतिमाह—

सृष्टानीव ह्येतर्ह्यहानि ॥ ६ ॥

एतर्हि एतस्मिन् काले महान्येतदन्तानि सृष्टानीव उत्पादिताभ्येव । तस्माद्भूतकालविहितलुङ्शिरस्कः असृक्षतेति सृजिधातुः पष्ठेऽहनि सङ्कत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

अथ पूर्ववदस्य तृचस्याऽनुरूपसंज्ञां निर्णयन् तद्वेदनफलञ्च दर्शयन् स्तोत्रीयानुरूपौ तृचौ संहस्य स्तौति—

पूर्वमु चैव तद्रूपमपरेण रूपेणाऽनुवदति यत्पूर्वपुंरूपमपरेण रूपेणाऽनुवदति तदनुरूपस्याऽनुरूपत्वमनुरूप एनं पुत्रो जायते य एवं वेद स्तोत्रीयानुरूपौ तृचौ भवतः प्राणापानानामवरुध्यै ॥ ७ ॥

सिद्धमेतत् ॥ ७ ॥

अथ दशरुचं द्वयं विधत्ते—

दशरुचं भवतो दशाक्षरा विराद् वैराजमक्षमक्षायस्याऽवरुध्यै ॥ ८ ॥

(१) 'पवस्व देव धीरति' (२) 'सना च सोम जेषि चे'ति एतौ दश

ते विद्वा दाक्षणे षष्ठु सोमा दिव्यानि पार्थिवा । पवन्तामान्तरिक्षा ॥ १ ॥

सा. सं. उ. ४. १. २

१. पवस्व देवधीरति पवित्रं सोम रक्षा । इन्द्रमिन्दो वृषा विश ॥ १ ॥

आ वच्यस्व महि प्सरो वृषेन्दो शुम्भवत्तम । आ योनिं वर्णसिस्सदः ॥ २ ॥

अशुभ्रत प्रियं मधु घारा सुतस्य वेधस । अपो वसिष्ठ सुकृदु ॥ ३ ॥

महान्त त्वा महीरन्वापो अर्पन्ति सिम्धवः । यक्षोभिर्वासादिभ्यसे ॥ ४ ॥

समुद्रो अष्टु भामृजे निष्टम्भो धरुणो दिव । सोम पवित्रे अस्मयु ॥ ५ ॥

आचिक्रदद्वा हरिर्महामित्रो न दर्शत । समुर्येण दिगुने ॥ ६ ॥

गिरस्त इन्द्र ओजसा भर्मुज्यन्ते अपस्युव । याभिर्मदाय शुम्भसे ॥ ७ ॥

॥ त्वा मदाय घृष्वय उ रोकृन्नुमोमहे । तव प्रशस्तये महे ॥ ८ ॥

गोषा इन्दो नृषा अस्य देवसा वाजसा उत । आत्मा यज्ञस्य पूर्य ॥ ९ ॥

अस्मभ्यमिन्दविन्द्रिय मधो पवस्व धारया । पर्वज्यो वृष्टिर्मा इष ॥ १० ॥

सा. सं. उ. ४. १. ३

२. सना च सोम जेषि च पवमान माहि अथः । अपा नो वस्यसकृधि ॥ १ ॥

तां० द्रा० ६

धौ स्तोत्रीयानुरूपवृत्तद्वयानन्तरं कार्यौ । विराट्छन्दो दशाक्षरा अ
 ब्रज दशविधेन्द्रियतर्पकत्वेन दशसण्यायोगाद्वैराज विराट्सम्प्रवि ।
 तस्माद्दशसंख्याद्वारा एतौ दशर्चौ अद्यावस्य अन्नयोग्यस्याऽहो
 ऽवरुच्यै अवरोधनाय भवतः ॥ ८ ॥

अथाऽनयोक्तृत्वरस्य दशर्चस्य कश्चिद्विधो विधत्ते—

उत्तरो दशर्चो भवति सोदकं इन्द्रियस्य वीर्यस्य
 रसस्याऽनतिस्वाराय ॥ ९ ॥

‘समा च सोमे’त्युत्तरो द्वितीयो दशर्च सोदकः समानोदकः ‘अ
 था नो वस्यसस्कृधि’ति प्रयुक्तं समानोऽऽसानो भवति । किमर्थम् ।
 इन्द्रियस्य वीर्यस्य इन्द्रियात्मकस्य सामर्थ्यस्य रसस्य क्षीरादेस्तु अम
 तिस्वाराय अतिशय आतिशयेन क्षरणमपगतमनं तद्वाहिस्यात् । एक
 स्य पादस्य प्रयुक्तमावेष्टनात् तेन सत्पृष्ठमप्यत्र पादद्वयं दृढं भवती
 त्यर्थः ॥ ९ ॥

अस्यैव पादस्य कुतः पुनरावृत्तिरित्यत आह—

यत्र वै देवा इन्द्रिय वीर्यं शुं रसमपश्यंस्तदनु
 न्यतुदन् ॥ १० ॥

यत्र वै यस्मिन् अन्तु मन्त्रभागे देवाः पुरा इन्द्रियात्मकं वीर्यं रस
 स्तुऽपश्यन् तत्तदनुन्यतुदन् प्रयुक्तमभ्यस्यन् । यद्वा यत्र अन्तु स्थाने
 देवाः पुराऽनुष्ठानसमये इन्द्रिय वीर्यं अपश्यन् तत्रानुन्यतुदन् आन्तु
 पृथगेन व्यपश्यन् । तस्मादाधितो रसस्तुवर्णं कामयते । पिधानस्था

सना उयोनि सना स्वर्गिन्श्चा च सोम सौमगा । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ १ ॥

सना दक्षमुत ऋतुमत्र सोम मृषो अहि । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ २ ॥

पवीतारः पुत्रीतम सोममिन्शाय पातये । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ४ ॥

तत् सूर्ये न आ मज ऋत्वा तवोतिमि । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ५ ॥

तव ऋत्वा तवोतिमिज्योत्तरस्येव सूर्यम् । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ६ ॥

अभ्यर्च्य स्वायुष सोम त्रिर्दश रयिम् । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ७ ॥

अभ्यर्पानपश्युतो वाजित्समस्तु साविहि । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ८ ॥

त्वा यज्ञैरवीश्वन्पवमान विधर्मणि । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ९ ॥

रयि नविश्रमस्विनमिदो विद्वानुमा भर । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ १० ॥

नीयेन च सर्वासामुपर्यावर्त्यमानेन पादेन पिहितत्वात् अनतिक्षारे
भवतीत्यर्थः ॥१०॥

अथ चतस्र स्तोत्राया विधत्ते—

चतुर्ध्वो भवति प्रतिष्ठायै ॥ ११ ॥

चतुर्ध्वं च चतस्र ऋचो यस्मिन् समुदाये सोऽयं(१) 'तरत्समन्दी'
त्यादिकश्चतुर्ध्वो भवति । स च प्रतिष्ठायै यजमानस्य प्रतिष्ठानाय
भवति । चतुष्पदा हि गवाद्यो लोके प्रतिष्ठिता दृश्यन्ते ॥११॥

अथैतत् स्तौति—

ध्वस्त्रे वै पुरुषन्ती तरन्तपुरुमीढाभ्यां वैतदश्विभ्या-
ॐ सहस्राण्यादित्सतां तावैचेतां कथं नाविदमात्तमप्रति
गृहीत ॥ स्यादिति तौ प्रत्येतां ध्वस्त्रयोः पुरुषन्त्योरा स-
हस्राणि दग्धे तरत्समन्दीधावतीति ततो वै तत्तयो-
रात्तमप्रतिगृहीतमभवत् ॥ १२ ॥

ध्वस्त्रे शङ्खणा ध्वंसयिष्यौ पुरुषन्ती एतत्सहो लिङ्गव्यत्ययः । एत
त्सहो राजानौ वैतदश्विभ्या वितदश्विगोत्राभ्या तरन्तपुरुमीढाभ्यां
प्रापिभ्यां सहस्राणि सहस्रसययानि धनानि अदित्सतां दातुमैच्छताम् ।
ततस्तावृषो वैक्षेतां ईक्षणं पर्यालोचनमकुर्वताम्—नावावयोरिदं धनमा-
सं स्वीकृतं कथं केन प्रकारेण अप्रतिग्रहीतं स्यात् प्रतिग्रहदोषाद्वियुक्तं
भवेदिति । ततस्तौ प्रत्येतां अजानीतां 'ध्वस्त्रयोः पुरुषन्त्योरिति मन्त्र
मपश्यतामित्यर्थः । ततोऽनन्तरं मन्त्रप्रभावादासं स्वीकृतं तयोस्तज्जनं
अप्रतिगृहीतं प्रतिग्रहदोषवियुक्तमभवत् ॥ १२ ॥

अथैतद्वेदनं प्रशंसति—

आत्तमस्याऽप्रतिगृहीतं भवति य एव वेद ॥१३॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ १३ ॥

१. तरत्स मन्दी धावति धारा मुतस्याऽन्धसः । तरत्स मन्दी धावति ॥ १ ॥

उर्या वेद वसुनां मर्त्यस्य देव्यवसः । तरत्स मन्दी धावति ॥ २ ॥

ध्वस्त्रयोः पुरुषन्त्योरा सहस्राणि दग्धे । तरत्स मन्दी धावति ॥ ३ ॥

आ यमोऽस्त्रिंशत् तना सहस्राणि च दग्धे । तरत्स मन्दी धावति ॥ ४ ॥

अथ प्रकाराभ्तरेण इमं चतुर्कृच्च स्तौति—

विनाराशसो भवत्युभयस्याऽन्नाद्यस्याऽवरुध्यै
मानुषस्य च दैवस्य च ॥ १४ ॥

ध्वस्तयोः पुरुषन्त्योरिति नरयोः शस्यमानत्वात् अथ चतुर्कृच्चो
विनाराशसो नाराशसविशिष्टो भवति । स च उभयस्य द्विविधस्य मा
नुषस्य मनुष्यसम्बन्धिनश्च देवस्य देवसम्बन्धिनश्च अन्नाद्यस्याऽवरुध्यै
अवरोधमाय भवति ॥ १४ ॥

अथ बहिष्पवमानस्याऽभ्यं तृच विधत्ते—

तृच उत्तमो भवति येनैव प्राणेन प्रयन्ति तमभ्यु
द्यन्ति ॥ १५ ॥

गतार्थमेतत् ॥ १५ ॥

एव स्तोत्रायास्तु विहितास्तु यस्तोमो निष्पद्यते तमेव स्तोममस्य
स्तोत्रस्य नियमयति—

अथस्त्रिंश एव स्तोमो भवति प्रतिष्ठापै देवतास्तु वा
एव प्रतिष्ठितः ॥ १६ ॥

अस्य बहिष्पवमानस्य अथस्त्रिंश एव स्तोमो भवति । स च यज्ञ
मानस्य प्रतिष्ठापै प्रतिष्ठानाय भवति । कुतः ? अथस्त्रिंशत्सप्तयायुक्ता
स्तु देवतास्तु अद्वेय अथस्त्रिंशः प्रतिष्ठितः । अत स्वयं प्रतिष्ठितत्वात्
प्रतिष्ठाहेतुरित्यर्थः ॥ १६ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे त्रयोदशाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥

अथ अष्टमः खण्डः ॥

अथाऽस्मिन् षष्ठेऽहनि प्रथममाज्यस्तोत्रं दर्शयति—

(१) “इमं स्तोममर्हते जातवेदस” इत्याग्नेयमाज्यं भवति सोदकमिन्द्रियस्य वीर्यस्य रसस्याऽनतिक्षाराय यत्र वै देवा इन्द्रियं वीर्यं रसमपश्यन्तदनुन्यतु-
दन् ॥ १ ॥

‘इमं स्तोममि’ति तृच आग्नेयमग्निदेवस्यं प्रथममाज्यस्तोत्रं भव-
ति । तच्च सोदकं समानोदकं ‘अग्ने सख्ये मारियामा वयस्तवे’त्यनेन
पादेन प्रत्यूच समाप्यमानं भवति । शिष्टं सिद्धम् ॥ १ ॥

अथ द्वितीयमाज्यस्तोत्रं दर्शयति—

(२) “प्रतिवां सुर उदित” इति सूरवन्मैत्राव-
रुणम् ॥ २ ॥

‘प्रतिवां सुर’ इति तृच. सुरवत् सुरशब्दयुक्तं मैत्रावरुणं मित्रावरु-
णदेवताकं द्वितीयमाज्यस्तोत्रं भवति ॥ २ ॥

तदेतत् स्तौति—

अन्तो वै सूरुऽन्त एतत् पष्ठमहरहामन्त एष तद-
न्ते स्तुवते प्रतिष्ठायै ॥ ३ ॥

१. इम स्तोममर्हते जातवेदसे रयमिव सं महेमा मनीषया ।

मद्रा हि न. प्रमितिरस्य संवचग्ने सख्ये मा रियामा वय तव ॥ १ ॥

मरा मेप्य कृणवामा हवीषि ते चितयन्त पर्यया पर्यया वयम् ।

जीवातवे प्रतरा साधया धियोऽग्ने सख्ये मा रियामा वय तव ॥ २ ॥

शक्वेम स्वा समिध साधया धियस्त्ये देवा हविरदन्त्या हुतम् ।

त्वमादितां आ वह दानुह्युमस्यग्ने सख्ये मा रियामा वय तव ॥ ३ ॥

सा. स. उ. ४. १. ७

२. प्रति वां सुर उदिते मित्रं गृणीये वरुणम् । अर्यमणं रिशादधम् ॥ १ ॥

राया हिरण्यया मतिरियमनुकाय शवधे । इय विप्रा मेघसातये ॥ २ ॥

ते स्याम देव वरुण ते मित्र सूरिमिस्वह । इय स्वध धीमहि ॥ ३ ॥

सा. सं. उ. ४. १. ८.

सुरा सूर्योऽन्तो वै अवसानभूतः । एतत् पृथग्दृश्यं महामन्त्र । अ-
नेन पृथग्वदस्य समापनात् । तत्तथा सति अन्तेन अन्तभूतसूर्य
वाचकसुरपदयुक्तेन तृतेनाऽन्त एव स्तुयते स्तुवन्त्युद्गातारः प्रति
ष्टायै प्रतिष्ठानार्थम् । उभयोस्सारूप्यात् प्रतिष्ठाहेतुरित्यर्थः ॥ ३ ॥

अथ तृतीयमाज्यस्तोत्रं दर्शयति—

(१) “मिन्धि विश्वा अप द्विष” इत्यैन्द्रधुं सोदर्कमि-
न्द्रियस्य वीर्यस्य रसस्याऽनतिक्षाराय यन्न वै देवा इ-
न्द्रिय वीर्यं रसमपश्यंस्तदनुन्यतुदन् ॥ ४ ॥

‘मिन्धि विश्वा’ इति तृचमैन्द्र इन्द्रदेवताय तृतीयमाज्यस्तोत्रं भव-
ति । तच्च सोदर्कं समानोदर्कं समानावसानं ‘वसु स्पाहं तदाभरे’ति ।
गतमभ्यत् ॥ ६ ॥

अथ चतुर्थमाज्यस्तोत्रं दर्शयति—

(२) “यज्ञस्य हि स्थ ऋत्विज” इत्यैन्द्राग्नधुं सोदर्क-
मिन्द्रियस्य वीर्यस्य रसस्याऽनतिक्षाराय यन्न वै देवा इ-
न्द्रिय वीर्यं रसमपश्यंस्तदनुन्यतुदन् स्तोमः ॥ ५ ॥

‘यज्ञस्य हि स्थ’ इति तृच ऐन्द्राग्नदेवताय चतुर्थमाज्यस्तोत्रं भवति ।
तच्च ‘इन्द्राग्नी तस्य बोधतमि’ति पादेन सोदर्कं समानोदर्कम् । गतम-
भ्यत् । पूर्वोक्त एव त्रयस्त्रिंशस्तोमः एषु चतुर्थाज्यस्तोत्रेषु कार्यः ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे त्रयोदशाध्यायस्य अष्टमः पण्डः ॥

१. मिन्धि विश्वा अप द्विष. परि बाधो बद्धी सूच. । ३॥ स्पाहं तदा भर ॥ १॥

यस्य ते विश्वमानुषभूरेदसस्य वेदति । वसु स्पाहं तदा भर ॥ २ ॥

यद्दीदामिन्द्र यत्स्वियरे यत्पशोनि पराश्रुतम् । वसुस्पाहं तदा भर ॥ ३ ॥

सा. स. उ. ४. १. १.

२. यज्ञस्य हि स्थ ऋत्विज यच्चो वाग्नेषु कर्मसु । इन्द्राग्नी तस्य बोधतम् ॥ १ ॥

तोशाया रययावाना वृषहणापरजिता । इन्द्राग्नी तस्य बोधतम् ॥ २ ॥

इदं वा मदिदं मन्व्युष्मन्निभिर्नराः । इन्द्राग्नी तस्य बोधतम् ॥ ३ ॥

सा. स. उ. ४. १. १.

अथ नवमः खण्डः ॥

अथाऽस्मिन्नहनि माघ्यादिनस्य पवमानस्य प्रथमं तृचं विधत्ते—

(१) “इन्द्रायेन्दो मरुत्वत” इति मरुत्वत्यो गाय-
त्र्यो भवन्ति ॥ १ ॥

मरुत्वत्यो मरुच्छन्दयुक्ताः ‘इन्द्रायेन्दो मरुत्वत’ इत्याद्यास्तिष्ठो
गायत्रच्छन्दस्काः स्तोत्रीया माघ्यान्दिनपवमानस्य भवन्ति ॥ १ ॥

अथाऽऽसां माघ्यान्दिने सवने सङ्गतिमाह—

मरुत्वाद्धि माघ्यान्दिनं सवनम् ॥ २ ॥

मरुत्वाद् मरुद्भिर्गुप्तं हि माघ्यान्दिनं सवनं मरुत्वतीपग्रहाणां मरु-
त्वतीपस्य च शस्त्रस्य तत्र सङ्गावात् । अतो मरुत्वत्यस्तत्र सङ्गता
इत्यर्थः ॥ २ ॥

अथाऽन्यं तृचं विधत्ते—

(२) “मृज्यमानः सुहस्त्ये”ति सिमानां रूपम् ॥ ३ ॥

‘मृज्यमानस्तुहस्त्ये’ति तृचस्तिमानां शकवरीणां रूपम् । तत्र हि
‘गोमिरक्षानो अर्षसी’ति श्रुतम् । गावश्शकवर्यं इति गोशब्दयुक्तस्तृच-
शकवरीणां रूपमित्युच्यते ॥ ३ ॥

ननु शकवरीसम्बद्धस्तृचो रैवतपृष्ठके पष्ठेऽहनि कथं सङ्गच्छत
इति तत्राऽऽह—

समानं वै सिमानां रूपं रेवतीनाञ्च सिमाभ्यो ज्य-
घिरेवत्यः प्रजायन्ते ॥ ४ ॥

सिमानां शकवरीणां शकवरसाग्नेश्च रेवतीनां रेवत्यस्य च सा

१. इन्द्रायेन्दो मरुत्वते पवस्व मधुमत्तम । अर्कस्य योनिमासदम् ॥ १ ॥

तं त्वा विश्वा वचोविद् परिष्कृण्वन्ति धनसिम् । स त्वा सृजन्त्यायव ॥ २ ॥

रस ते मित्रो अर्यमा पिबन्तु वरुण ऋते । पवमानस्य मरुतः ॥ ३ ॥

सा. सं उ ४ १. ११.

१. मृज्यमानस्तुहस्त्या समुद्रे वाचाभिन्वसि ।

रयि पिशङ्गं बहुलं पुरुष्टृह पवमानाम्यर्षसि ॥ १ ॥

पुनानो वारे पवमानो अभ्यये वृषो अचिक्रददने ।

देवानां सोम पवमान निष्कृत गोमिरक्षानो अर्षसि ॥ २ ॥

सा. सं उ ४. १. १२

म्नो रूप समानं वै एकविधमेव । तदपि कुत इति चेदुच्यते—दि य-
स्मात् सिमाभ्यः शङ्खरीभ्योऽधि शाङ्करसाम्न उत्पत्तेरन्तरमेव रेव-
त्य- प्रजायन्ते सृष्टिसमये रैवतं सामोत्पद्यते । तथा च प्राणान्मातृ-
(१) 'स शङ्खरीरसृजत, तदया घोषोऽवसृज्यत, स रेवतीरसृजत, त-
द्रवा घोषोऽवसृज्यते'ति । अत्र सर्वत्र शङ्खर्यो रवाय इति आधारत्-
ववाचिना आशये सामोच्यते, उभयोरमेदविवक्षयेति द्रष्टव्यम् । तस्मा-
च्चेत्तत्त्वेण जातत्वात् शाङ्खररैवतयो- समानरूपत्वमेवेति कृत्वा शा-
ङ्खरमन्त्रयोऽपि सृष्टोऽस्मिन् पद्येऽहनि सङ्गत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

अथ सृष्ट्यान्तरं विधत्ते—

(१) "एतमुत्पन्दशक्षिप" इत्यादित्या आदित्या
वा इमाः प्रजास्तासामेव मध्यतः प्रतितिष्ठति ॥ ५ ॥

'एतमुत्पन्दशक्षिप' इत्याद्यास्तिन्न आदित्याः आदित्यसम्बन्धिभ्यः
स्तोत्राणि भवन्ति । 'समादित्येभिरुच्यते'ति तत्राङ्गात् । इमाः दृश्य-
माना सर्वाः प्रजाः देवमनुष्याद्याः आदित्या वै आदितेः पुत्रा एव । ता-
सां प्रजानामेव मध्यतो मध्ये आदित्यपतीमिः स्तोत्राणिमिः प्रतिति-
ष्ठति यजमानः प्रतितिष्ठतो भवति ॥ ५ ॥

तनु प्रकृतौ माष्यन्दिनपवमानस्याऽन्यस्तुषस्त्रैष्टुम'(३)'प्र तु
द्रवे'ति कथं तत्स्थाने गायत्रस्य तुवस्य सङ्गतिरिति तत्राऽऽह—

गायत्र्यः सत्पद्भिष्टुमो रूपेण तस्मान्निष्टुमां लोके
क्रियन्ते ॥ ६ ॥

'एतमुत्पन्नि'त्याद्या गायत्र्यस्तत्त्वोऽपि त्रिष्टुप्सम्बन्धेन रूपेण योगात्
गौरवद्विष्टुमो भवन्ति । किं तत् त्रैष्टुमं रूपम् । 'समिन्निद्रणोते'तिन्द्रि-
शब्दः । इन्द्रो हि त्रिष्टुमा महीतपत्रत्वात् त्रैष्टुमो भवति । तस्मात्स्यतो
गायत्रीणामपि त्रिष्टुप्सम्बन्धेन्द्रशब्दयोगेन त्रैष्टुमत्वाद् त्रिष्टुमां
स्थाने क्रियन्ते ॥

१. तां प्रा० ५. ८ १२

२. एतमु त्व दश क्षिपो सृजन्ति सिन्धुमातरम् । समादित्येभिरुच्यते ॥ १ ॥

समिन्नेणोत वायुना सुत एनि पवित्र वा । स सूर्यस्य रदिममि ॥ २ ॥

स जो मगाय वायवे पूणे पवतव मधुमान् । कार्दमित्रे बहवे च ॥ ३ ॥

वा स. उ. ४. १. १३

३. वा. स. उ. १. १. १०.

अथ 'इन्द्रायेन्दो मरुत्वत' इति प्रथमे तृचे गायत्रं साम विधाय पूर्वपत्स्तावकं ब्राह्मणञ्चाऽतिदिशति—

गायत्रं भवति यदेव गायत्रस्य ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

सिद्धमेतत् ॥ ७ ॥

अथाऽस्मिन्नेव तृच धावृत्ते सामान्तरं विधत्ते—

इषोवृषीयं भवति ॥ ८ ॥

इषोवृषीयं नाम सामाऽऽवृत्तेऽस्मिन्नेव तृचे गेयं भवति । 'इषो वृष' इत्यस्य (१) साम्नोऽवसाने दर्शनात् इषोवृषीयत्वमस्येति द्रष्टव्यम् ॥ ८ ॥

तदेतत् स्तौति—

पशवो वा इषोवृषीयं पशूनामवरुण्या इषे वै पञ्चममर्द्धवृधे षष्ठमवर्द्धन्त ह्येतर्हि यजमानमेवैतेन वर्द्धयन्ति ॥ ९ ॥

इषोवृषीयाख्यं साम पशवो वै पशव एव । इषा अग्नेन वर्द्धयितृत्वात् । पशवश्च क्षीरादिना वर्द्धयन्तीति तात्पर्यम् । तस्मात् पशूनां अवरुण्या वर्धनायैवैतत् क्रियते । अपि च इषे वै अग्नार्थमेव पञ्चमं शाकशरमहरनुष्ठितम्, वृधे वर्द्धनाय षष्ठमहरनुष्ठियते । एतर्हि एतस्मिन् काले षष्ठस्याऽहोऽनुष्ठानकाले हि यस्माद्देवा अवर्द्धन्त समूदा अभवन् तस्माद्वर्द्धनाय षष्ठस्याऽहोऽनुष्ठानम् । अतस्तत्सूचकेनैषोवृषीयेनैतेन साम्ना यजमानमेव वर्द्धयति ॥ ९ ॥

अथाऽस्मिन्नेव तृचे पुनरावृत्ते सामान्तरं विधत्ते—

क्रौञ्चं भवति ॥ १० ॥

क्रुञ्चो नामाऽऽहिरस क्रुषिः । तेन दृष्टं साम क्रौञ्चम् । तत् 'इन्द्रायेन्दो मरुत्वत' इत्यास्मिन्नेव तृचे गातव्यम् ॥ १० ॥

तदेतत् स्तौति—

क्रुद्धोऽप्यमहरविन्ददेष्टामिव वै षष्ठमहरेवैतेन विन्दन्ति ॥ ११ ॥

क्रुद्धोऽप्यमहरविन्ददेष्टामिव वै षष्ठमहरेवैतेन विन्दन्ति ॥ ११ ॥

इदं पष्ठमहस्य एष्यमिव वै एषणीयमिव खलु । तस्मादेतेन कौञ्चेनेदं
पष्ठमहरेष विन्दन्ति लभन्ते ॥ ११ ॥

अथाऽस्मिन्नेव सूत्रे सामान्तरं विधत्ते—

वाजदावर्यो भवन्ति ॥ १२ ॥

(१) 'रेवतीर्न' इत्यस्या योनौ वेदसामाख्ये ग्रन्थे गीयमानं साम वा-
जदावर्यं । रेवत्यद्वाक्यार्थ इति यद्बहुवचनम् । वाजदावर्याण्यं साम
'इन्द्रायेन्दो मरुत्वत' इत्यस्मिन्नेव सूत्रे गातव्यं भवति ॥ १२ ॥

अथैतत् स्तौति—

अन्नं वै वाजोऽन्नायस्याऽवकृष्यै यदा हि वा अन्नमप
गौदधाऽध्वोऽथ पुरुषो वाजो ॥ १३ ॥

वाजस्य दात्री वाजदावरीति संज्ञाया उत्पत्तिः । वाजइवाऽन्नं वै
अन्नमेव । तस्माद्वाजदावर्याण्यं साम अन्नायस्य प्राप्यै भवति । अपि च
यदा खलु यजमानस्य बहुलमन्नं भवति, अथाऽनन्तरं गौः गावश्च भव-
न्ति । अथाऽनन्तरमध्वाश्च भवन्ति । अथाऽनन्तरं पुरुषो वाजो वाजनयान्-
वेगवाश्च भवति, अत्र हेतुका एतेऽपि यजमानस्य भवन्तीत्यर्थः ॥ १३ ॥

अथाऽस्मिन्नेव सूत्रे सामान्तरं विधत्ते—

रेवत्यो भवन्ति प्रतिष्ठायै ॥ १४ ॥

'रेवतीर्न' इत्यस्यां योम्यां छन्दस्सामाख्ये ग्रन्थे गीयमानं साम
रेवत्यः । 'रेवतीरिति' योनौ इष्टं बहुवचनं साम्युपवर्त्य रेवत्य इति
निर्देशः । तद्वैषतं साम 'इन्द्रायेन्दो' इत्यस्मिन् सूत्रे गेयम् । तच्च प्रतिष्ठायै
यजमानस्य प्रतिष्ठानाय भवति । रेवतीशब्दस्य रविमहावकाशत्
रविमत्तश्च पुरुषस्य प्रतिष्ठादर्शनात् रेवतीनां प्रतिष्ठाहेतुत्वम् ॥ १४ ॥

अथाऽस्य निधनसङ्ख्यामनूय स्तौति—

पणिघना पडाग्रस्य धृत्यै ॥ १५ ॥

तीर्ना इहा सघमादा २ हा ३ ऊ वा २३ ई ३५ डा इत्यादीनि प-
णिघनानि यासा रेवतीर्ना ताप्यणिघनाः तथाविधा भवेयुः । किं

मध्यम् ? पद्मात्रस्य अनुष्ठितस्य पृष्ठपदद्वयस्य धृत्यै धारणाय
भवति ॥ १५ ॥

अनु रेवतं साम वैरूपवेराजादिवत् पृष्ठस्तोत्र एव गातव्यम् । एत-
द्वि पृष्ठमहः रेवतपृष्ठकं किमिति पथमाने विधीयत इत्याशङ्क्य विपक्षे
वाधपुरस्सरं पथमानस्तोत्र एव तद्गातव्यमित्युपपादयति—

आपो वै रेवत्यस्ता पत् पृष्ठं कुर्युरपशुर्पजमानः
स्यात् पशूनस्य निर्द्देयुर्पञ्च वा आपो विधत्सन्ते तदो-
पधयो जायन्तेऽथ यत्राऽवतिष्ठन्ते निर्म्भुतुकास्तत्र भ-
वन्ति तस्मात् पथमाने कुर्वन्ति पराचा हि पथमानेन
स्तुषते ॥ १६ ॥

या इमा रेवत्यस्ता आपो वै अमृषा एव । रविभिर्धनैर्मणिमुक्ता-
दिभिस्तासां युक्तावाप्ता रेवत्यः । तद्वैवतं साम यदि पृष्ठ पृष्ठस्तोत्रं
कुर्युर्गङ्गातारस्तर्हि यजमानः मपशु पशुरादितः स्यात् । यदि तान्
प्रयुज्येरन् मपामभावात् अस्य यजमानस्य पशुभिर्द्देयुः नाशयेयुः ।
नम्येवं रेवतीनां प्रयोगे दोषदर्शनात् कथं तत्राऽनुष्ठानमिति तद्दर्श-
यति—यत्र वा आप इति । यत्र पशु देशे आपो विधत्सन्त इव विरल-
मेव पथमाना भवन्ति, तत् तत्रौपधयो जायन्ते । अथ यत्र तु देशेऽव-
तिष्ठन्ते नित्यं पथन्ते तत्रौपधयो निर्म्भुतुका निर्गमनशीला भवन्ति । तत्र
नोरपद्यन्त इत्यर्थः । एवं सति भस्मस्तुता रेवत्यः पृष्ठस्तोत्रे यदि क्रिये-
रन्, तदा त्रवर्तिशस्तोमसम्पत्तये अवदपमभ्यस्येरन् । तथा चाऽपौ मू-
विष्टत्यादोषम्यनुरपत्तौ यजमानस्याऽपशुत्वं स्यात् । तस्मात्पथमाने
माभ्यन्दिने रेवतीः कुर्यन्ति । तत्र चोक्तो दोषो न भवतीत्याह—पराचा
हीति । हि यस्मात् पराचा अनावृत्तेन पथमानेन पथमानस्तोत्रेण स्तु-
षते स्तुपन्युद्गातारः, तस्मात् रेवतीनामभ्यासामावात् भस्मस्तुतानां
तासां सङ्गायाद्वाहुज्यामावाचोक्तदोषद्वयमावाः ॥ १६ ॥

अथ विहितं सामचतुष्कं सदस्य स्तोति—

मेधी वा इषोवृषीषं रज्जुः क्रौञ्चं घत्सो वाजदा-
वत्पौ रेवत्यो मातरो यदेतान्येवं सामानि कियन्त
एवमेव प्रप्तां दुग्धे ॥ १७ ॥

इषोवृषीषाक्षं साम मेधी वै गवां यग्धनाय निष्ठातस्याणुर्मेधी त-

तस्थानीयम् । क्रौञ्चक्रौञ्चाभ्यं साम रज्जुः शौर्यच्यते यया रज्ज्वा तस्थानीयम् । घटसो घटस्थानीयो घाज्जहावर्यः वाज्जहावर्यस्य साम । रे-
घस्यो रेघस्य साम मातरः मातृस्थानीयम् । एतानि सामान्येव ईदृशूपाणि
भवन्तीति । यत्नेन एवमेव प्रक्षां प्रकर्षेण दक्षां गां दुग्धे यजमानः
कामान् दोग्धि ॥ १७ ॥

अथ 'मृज्यमानस्तुदस्त्ये'ति तृचे द्वे सामनी पर्यायेण ग्रातव्ये इति
विधत्ते—

औक्ष्णोरन्ध्रे भवतः ॥ १८ ॥

उक्ष्णोरन्ध्रेण दृष्टे सामनी औक्ष्णोरन्ध्रे । एते 'मृज्यमानस्तुद-
स्त्ये'ति तृचमावृत्य तस्मिन् पर्यायेण गेय इत्यर्थः ॥ १८ ॥

अथैतदपिसम्बन्धप्रदर्शनपुरस्सरं स्वर्गसाधनत्वेन स्तौति—

उक्ष्णोरन्ध्रो वा एताभ्यां काव्योऽञ्जसा स्वर्गे लोक-
मपश्यत् स्वर्गस्य लोकस्याऽनुत्पातौ स्वर्गाल्लोकान्
व्यवते तुष्टवानः ॥ १९ ॥

काव्यः कविर्भृगुस्तद्गोत्रज उक्ष्णोरन्ध्रो नाम ऋषिः । एताभ्यां सा-
मभ्यां साधनेन अञ्जसा अनायासेन स्वर्गं लोकमपश्यत् । अत एव ते
सामनी स्वर्गस्य लोकस्याऽनुत्पातौ अनुत्पानाय दर्शनाय भवतः ।
किञ्च आभ्यां तुष्टवानः स्तुतवान् स्वर्गाल्लोकान् व्युतो भवति धिरं
तत्रैवाऽवतिष्ठते ॥ १९ ॥

अथाऽस्मिन्नेव तृचे सामान्तरं विधत्ते—

वाजजिह्ववति सर्वस्याऽऽप्त्यै सर्वस्य जित्यै सर्व-
वा एते वार्जं जयन्ति ये षष्ठमहरागच्छन्ति ॥ २० ॥

वाजमज्ञ जयत्यनेनेति वाजजित् तत्साम 'मृज्यमान'इति तृचे गेय-
म् । तच्च सर्वस्य निरवशेषस्य वाजस्याऽनवाप्तस्याऽऽप्त्यै प्रापणाय
भवति । तथा सर्वस्य जेतव्यस्य च जित्यै जयाय च भवति । ये यज-
माना दशरात्रस्य षष्ठमहरागच्छन्ति प्राप्नुवन्ति एते सर्वमेव वार्जं
जयन्ति ॥ २० ॥

एतदेव विवृणोति—

अन्नं वै वाजोऽन्नाद्यस्याऽवकृष्यै ॥ २१ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ २१ ॥

अथाऽस्मिन्नेव तृचे सामान्तरं विधत्ते—

वरुणसाम भवति ॥ २२ ॥

वरुणस्य साम वरुणसाम । एनदाख्यं साम 'मृज्यमानस्सुहस्त्ये'
येतस्मिन्नेव तृचे गातव्यम् ॥ २२ ॥

अथैतत्प्रशंसति—

एतेन वै वरुणो राज्यमाधिपत्यमगच्छद्यशोऽभव-
द्वाज्यमाधिपत्यं गच्छति यशो भवति वरुणसाम्ना
तुष्टुवानः ॥ २३ ॥

एतेन साम्ना साधनेन पुरा वरुणो देवः राज्यं राजत्वं माधिपत्यं
अधिपतित्वं स्वामित्वञ्चाऽगच्छत् प्राप्नोत् । यशो यशस्वी तेजस्वी
चाऽभवत् । तस्मादद्यतनोऽपि वरुणसाम्ना तुष्टुवान् स्तुतवान् राज्य-
माधिपत्यं गच्छति, यशो यशस्वी च भवति ॥ २३ ॥

अथ सामान्तरं विधत्ते—

अङ्गिरसां गोष्ठो भवति ॥ २४ ॥

अङ्गिरासा गोष्ठाख्यं साम 'मृज्यमानस्सुहस्त्ये'त्यावृत्तेऽस्मिन्
तृचे गेयम् ॥ २४ ॥

अथैतत्प्रशंसति—

पशवो वै रेवत्यो गोष्ठमेव तत्पशुभ्यः पर्य्यस्यन्ति
तमेवैनान् प्रवर्त्तयन्त्यविस्त्रुंसाय ॥ २५ ॥

याः पूर्वप्रयुक्ता रेवत्यः ताः पशवो वै पशुरूपा एव । अतस्तासां
गोष्ठाख्यं स्थानमपेक्षितम् । तथा चाङ्गिरसां गोष्ठो भवतीति यत् तत्तेन
पशुभ्यः पशुनामर्थं गोष्ठं गावो यत्र तिष्ठन्ति तादृशं स्थानमेव पर्य्य-
स्यन्ति परितस्समीपे क्षिपन्ति स्थापयन्ति । तं गोष्ठमेव एतान् पशून्
प्रवर्त्तयन्ति प्रापयन्ति अविस्त्रुंसाय अविनाशाय ॥ २५ ॥

अथ 'एतमुत्वं दश क्षिप' इति तृचे गातव्यं साम दर्शयति—

इहवद्वामदेव्यं भवति ॥ २६ ॥

इहवत् इहशब्दयुक्तं वामदेव्यं वामदेवेन श्रविणा इष्टमेतदाख्यं

साम 'एतमुत्तं दश क्षिप' इत्यन्तिमे वृचे गेयम् ॥ २६ ॥

अथैतदन्नप्राप्तिसाधनत्वेन स्तौति—

एतेन वै वामदेवोऽन्नस्य पुरोधामगच्छदन्न वै ब्रह्म-
णः पुरोधा अन्नस्याऽवरुध्यै ॥ २७ ॥

एतेन वै पुरा साम्ना वामदेवाय्य क्रयि अन्नस्य पुरोधां पुरो-
धानमगच्छत् प्राप्नोत् । ब्रह्मणः ब्राह्मणजाते, अन्नं वै अन्नमेव यत्तु
पुरोधा पुरोधानीयम् । यस्मादेव तस्मादयि अन्नस्यैव पुरोधान प्राप्त-
वान् । तस्मात्सामान्यादयस्त्रेऽपि तस्मात्त अन्नाद्यस्य अदनीयस्याऽन्नस्य
प्राप्त्यै भवति ॥ २७ ॥

अथैतच्छब्दोद्गारा स्तौति—

गायत्रीषु स्तुवन्ति प्रतिष्ठापै ब्रह्मवर्चसाय येनैव
प्राणेन प्रयन्ति तमभ्युद्यन्ति ॥ २८ ॥

सिद्धमेतत् ॥ २८ ॥

ननु त्रैष्टुभ माष्यन्दिनं सवनं सर्वप्रकृतौ ज्योतिष्टोमे कथं तत्र
गायत्र्यसङ्गच्छन्त इति तत्राऽऽह—

मरुत्वरपौ गायत्र्यो भवन्ति तदु त्रैष्टुभाद्रूपाज य-
न्ति स्तोमः ॥ २९ ॥

'इन्द्रायेन्दो मरुत्वरत' इत्याद्याः गायत्र्य यस्मात्तस्मात्तमरुत्वायः
मरुच्छब्दयुक्ता भवन्ति । तद्योगाच्च प्रकृतौ माष्यन्दिने सवने दर्शनात्
त्रैष्टुभं रूपम् । तदु तस्मादेव मरुच्छब्दयोगात् एता गायत्र्य त्रैष्टु-
भात् त्रिष्टुभसंज्ञान्विनो रूपान्न यन्ति नाऽपगच्छन्ति । यय गायत्र्या
दिषु इहवद्भामदेव्यान्तेषु एकादशसामसु वृचेषु क्रियमाणेषु निष्पद्यमा-
नस्त्रयस्त्रिंशस्तोमोऽस्य पवमानस्तोत्रस्य कार्यं इत्यर्थः ॥ २९ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये
वेदार्थप्रकाशे त्रयोदशाध्यायस्य नवमं खण्डः ॥

अथ दशमः खण्डः ॥

अथ पृष्ठस्तोत्रेषु स्तोत्रीयाणामृचां छन्दोविशेषं विधित्सुराह—

यातयामान्यन्यानि छन्दाः^१स्ययातयामा गायत्री
तस्माद्गायत्रीषु स्तुवन्ति ॥ १ ॥

अन्यानि त्रिष्टुयादीनि छन्दांसि यातयामानि द्वितीयादिष्वहस्तु
विनियुक्तायात् गतसाराणि । यद्यपि गायत्री प्रथमेऽहनि विनियुक्ता,
तथाऽप्ययातयामा यातयामस्त्वदोपरहिता प्रजापतिमुखादग्निना स-
होत्पन्नत्वेन तस्या उत्कर्षत्वात् । यस्मादेवं तस्मात् पष्ठेऽहम्यस्मिन्
गायत्रीषु पृष्ठपैस्तामभिः स्तुवन्ति 'रेवतीर्न. सधमाह' इत्याद्यास्तु
गायत्रीषु पृष्ठस्तोत्राणि कार्याणीत्यर्थः ॥ १ ॥

अथ ब्रह्मपृष्ठस्य स्तोत्रीया ऋचो विदधानः किञ्चिद्विशेषं
द्विधत्ते—

(१) "सुरूप कृत्नुमृतय" इत्यभ्यारम्भेण षट्पदाः
पष्ठस्याऽहो रूपं तेन पष्ठमहरारम्भन्ते सन्तत्यै ॥ २ ॥

'सुरूप कृत्नुमृतय' इत्याद्यास्तिस्रो गायत्र्यः ब्रह्मसाम्नस्तोत्रीयाः॥
ताश्चाऽभ्यारम्भेण प्रत्येकं षट्पदाः । अयमर्थः—गानसमये आसां प्रथ-
मपादस्मिरभ्यस्यते । तृतीयपादस्यान्यश्चतुरक्षरस्मिरभ्यस्यते । षष्ठम-
मित आद्यन्तयोरारम्भे पुनःपुनरादाने सति प्रत्येकमेता षट्पदा भव-
न्ति । प्रथमपादस्य त्रिराष्ट्रत्वात् त्रयः पादाः, द्वितीयश्चैकः, उत्तमश्चै-
कः, पुनस्तदन्तस्य चतुरक्षरस्य द्वयोरभ्यासयोरेकः पाद इति षट्पद-
कसम्पत्तिः । अतः षट्सकषायोणात् पताः पष्ठस्याऽहो रूपम् । तेन
कारणेन षट्पदामिः पष्ठमहरारम्भन्ते स्वीकुर्वन्ति । किमर्थम् ? सन्तत्यै
पूर्वोत्तराभ्यामहर्भ्यां सन्तानार्थम् ॥ २ ॥

१. सुरूप कृत्नुमृतये सुदुषामिव गोदुहे । जुहूमसि यवि यवि ॥ १ ॥

उप नस्तवनागहि सोमस्य सोमपाः पिब । गोदा इदेवतो मद* ॥ २ ॥

अथा ते अन्तमानां विशाम सुमतीनाम् । मा नो अतिरूप्य आ गहि ॥ ३ ॥

घा. ध. उ. ४. १. १५.

अथाऽच्छावाकपृष्ठस्तोत्रीया ऋचो दर्शयति—

(१) “उमे यदिन्द्र रोदसी” इति पदपदाः पष्ठस्याऽद्धो रूपं तेन पष्ठमहरारमन्ते सन्तत्यै ॥ ३ ॥

‘उमे यदिन्द्र रोदसी’ इत्याद्याः पदपदा यासां तथाविधा ऋचश्छावाकसाम्नः स्तोत्रीया भवन्ति । शिष्टं पूर्ववद्भाष्येणम् ॥ ३ ॥

अथाऽद्य पृष्ठस्तोत्रीयं सामं विधत्ते—

रेवतीषु चारवन्तीयं पृष्ठं भवति ॥ ४ ॥

रेवतीषु रैवतसामर्क्षं रेवच्छन्दयुक्तासु ‘रेवतीर्नस्तघमाद्’ इत्याद्यासु चारवन्तीयं चारवन्तीयाख्यं सामं पृष्ठं भवति पृष्ठस्तोत्राख्येन कार्यमित्यर्थः । पशवो धे रेवत्य इति हि प्रागाज्ञातम् ॥ ४ ॥

पशवश्चाऽभिवारः इत्यभिप्रायेणाऽऽह—

अपां वा एष रसो यद्वेवत्यो रेवतीनां रसो यद्धारवन्तीयं सरसा एव तद्वेवतीः प्रयुक्ते यद्धारवन्तीयेन पृष्ठेन स्तुवते ॥ ५ ॥

रेवत्य रेवच्छन्दयुक्ता स्तोत्रीया इति यावत् । एष अपामेव रसः सरसम् । तथा चारवन्तीयाख्यं सामेति यत् । एष रेवतीनां रसः । एवं सति तासु रेवतीषु चारवन्तीयाख्यसामकरणात् ता रेवतीः सरसा रससहिता एष प्रयुक्ते करोति । यद्यस्माद्धारवन्तीयेन सामना निर्धर्ष्येन पृष्ठेन पृष्ठस्तोत्रेण स्तुवते स्तुवन्प्रयुक्तातारः तद्यस्माद्वैत्यर्थः ॥ ५ ॥

अथैतद्व्यवसासिहेतुत्वेन स्तौति—

रेवद्या एतद्वैत्यं यद्धारवन्तीयमस्य रेवान् रेवत्या जायते ॥ ६ ॥

१. उमे यदिन्द्र रोदसी आप प्राचीना इव ।

महान्तं तया महीनां सम्राजं चरणीनाम् ॥ १ ॥

देवीं अनिश्चयीजनद्वारा अनिश्चयीजनत् ।

दीर्घं छद्मुश्च यथा यार्किं विमर्षिं मन्तुम् ॥ २ ॥

पूर्वेण मधवन्पदा वयामञ्जो यथा यम ।

देवीं अनिश्चयीजनद्वारा अनिश्चयीजनत् ॥ ३ ॥

रेवत् रयिमत् (१) 'रयेर्मतौ बहुलमि'ति सम्प्रसारणे पूर्वरूपत्वम् ।
रयिमत् धनयुक्तमेवैतद्वैवत्यं रेवतीनां सम्बन्धेयं साम, यद्वारवन्तीयायं
साम एतद्वैवतीषु कुर्वन्तो यजमानस्य रेवान् रयिमान् धनवान् रेवत्य-
पशवस्तेषां स्वामी एवहुणविशिष्टः पुत्रः आज्ञायते आभिमुष्येनोप-
यते ॥ ६ ॥

अथैतद्वेदनमपि धनप्राप्तिहेतुस्तिष्याह—

रेवान् भवति य एवं वेद ॥ ७ ॥

गतमेतत् ॥ ७ ॥

अथैतस्य वारवन्तीयस्य गानसमये किञ्चिद्विधिरनुस्तदर्थमाण्या-
पिकामाह—

केशिने वा एतद्दाल्भ्याय सामाऽऽविरभवत्तदेनम-
ब्रवीद्गातारो मा गायन्ति मा मयोद्गासिपुरिणि कथं
त आगा भगव इत्यब्रवीदागेयमेवाऽस्म्यगायन्निव गाये-
त्प्रतिष्ठाप्यै तदलम्भं पारिजानतं पश्चादक्षं शयानमे-
तामार्गां गायन्तमजानासमब्रवीत् पुरस्त्वादधा इति त-
मब्रुवन् को न्वयं कस्मा अलमित्पलन्तु वै मह्यमिति तद-
लम्भस्याऽलम्भत्वम् ॥ ८ ॥

दाल्भ्याय दम्भपुत्राय केशिने एतत्संज्ञाय ऋषये पुरा जन्वेतत्
वारवन्तीयं साम आविरभवत् बुद्धौ प्रकाशमानमासीत् । तद्वाऽऽवि-
र्भूतं साम एनं केशिनमृषिमब्रवीत् अबोचत् । कथमिति ? तदुच्यते
हे ऋषे मा मां अगातारो गातुमकुशलाः गायन्ति प्रयुञ्जते । गानशक्ति-
रहिता पुरुषाः मया साम्ना साधनेन मोद्गासिषु (२) उद्गानं न कुर्यु-
रिति । एवं साम्नोक्ते सति ऋषिरध्वजीदुक्तवान्—हे भगवन् ऐश्वर्या-
दियुक्त मन्त्रात्मन् ते त्वदीया आगा आगानं कथं केन प्रकारेण कर्त्त-
व्यमिति । पुनस्सामाऽब्रवीत्—अहमागेयं आहोपदर्यं । ईषत्प्रयत्नेन
गातव्यमेवाऽस्मि भवामि । वाक्यायसानद्योतक इतिशब्दोऽत्राप्यनुप-
लब्धीयः । यस्मादेवं साम्नोक्तं तस्मात् आगायन् आगानं कुर्वन्निव ।
यथा लोकेऽप्येनैव प्रयत्नेन निष्पद्येन स्निग्धेन स्वरेण लौकिका गानं

कुर्वन्ति एवमेव गायेदुद्गाता । एवं गाने सति तत्साम प्रतिष्ठाप्यै यजमानस्य प्रतिष्ठानाय सम्पद्यते । कुत एतदित्यत आह—तदलम्भं पारिजानतमिति । परिजानतः पुत्र अलम्भ एतत्संशं श्रपिम् । पश्चादक्षं रथाक्षस्य पश्चात् प्रत्यग्माने श्रयानं निषण्ण एतामार्गा एतत्पूर्वोक्तमागानं गायन्तं उच्यारयन्त तत्सामाऽज्ञानात् अज्ञासीत् । ज्ञात्वा च तमलम्भं गायन्तमग्रवीत्—पुरस्ताद्गयाक्षस्य पुरोभागे अघः आत्मान धारयेति । एवं साक्षोक्ते तन्मृषिं पाद्वर्षस्या ऋपयोऽद्युचन् को नु को नामाऽयं पुरुषः, कस्मै वा प्रयोजनाय अल समर्थ इति । एवं पाद्वर्षस्यैरधिक्षिते सामैवाऽग्रवीत्—अलन्तु समर्थ एव अल्पेय मह्यमिति मां सम्प्रगातु कुशल इत्यर्थः । यस्मादेवं साम्नोक्तमल मह्यमिति तत्तस्मात् अलम्भस्य ऋपेः अलम्भत्वं अलम्भ इति नाम सम्पन्नम् । यस्मादयमृषिरस्य साक्ष आगानेन ज्येष्ठेन पुरतो धारितोऽभूत् तस्मादेतदीयमागानं प्रतिष्ठाहेतु रित्यर्थः ॥ ८ ॥

अथ स्तोमविशेषमनूद्य प्रतिष्ठाहेतुतामाह—

इहेहेति गायेत्प्रतिष्ठाप्यै ॥ ९ ॥

इहा इहा इति स्तोमं पुनः पुनः प्रक्षिप्य गायेत् । इहशब्देन इह लोकस्य प्रत्यभिज्ञानात् अस्मिन् लोके प्रतिष्ठाप्यै प्रतिष्ठानाय यजमानस्यैतद्गानं भवति ॥ ९ ॥

अथ मैत्रावरुणपृष्ठस्तोत्रं प्राकृतमेवेत्यभिप्रेत्य तदनन्तरस्य ब्रह्मपृष्ठस्य विहिते 'सुरूपकलुमृतय' इति तृचे गातव्यं साम दर्शयति—

ऋषभो रैवतो भवति ॥ १० ॥

रैवत इति रेषतीना सम्प्रन्धी ऋषभः एतत्पदद्वयमभिधेयं साम 'सुरूपकलुमृतय' इत्यम्बारम्भेण पदपदास्तु स्तोत्रीयास्तु गातव्यम् ॥१०॥ अथैतत्प्रजातिहेतुत्वेन स्तौति—

पशवो वै रैवत्यः पशुष्वेव तन्मिथुनमप्यर्जति प्रजात्यै न ह वा अनृषभाः पशवः प्रजायन्ते ॥ ११ ॥

रैवत्यो रैवतं सामेति यत्तत् पशवो वै पशुरूपा एव । अवशिष्टं (१) 'ऋषभ शकवरो भवती'त्यस्य वाक्यशेषव्याख्येयम् ॥ ११ ॥

अथाऽच्छावाकपृष्ठस्तोत्रनिर्वर्तकं साम दर्शयति—

इयेनो भवति ॥ १२ ॥

इयेनवत् क्षिप्रकारित्वात् सामाऽपि इयेनः । एतत्संज्ञक साम 'उमे यदिन्द्रे'ति रुचे गातव्यम् ॥ १२ ॥

अथैतस्य दृष्टान्तपुरस्सर क्षिप्रकारितामाह—

इयेनो ह वै पूर्वप्रेतानि वयांशुंस्पाप्नोति पूर्वप्रेता-
नीव वै पूर्याण्यहानि तेषामाप्यै इयेनः क्रियते ॥ १३ ॥

इयेनाण्यः खलु पक्षी पूर्वप्रेतानि पूर्वमेवोत्पतितानि वयांसि पक्षि-
जातानि स्वयं पञ्चादुत्पत्तनविशेषं प्राप्नोति । लुप्तोपममेतत् । यथैवं
लौकिक इयेन, एवमेव तेषामह्नां प्राप्यै क्षिप्रप्राप्तये इयेन, इयेनाण्यं
साम क्रियते । कानि पुनस्तानि प्राप्याणि पूर्वाणि ? अस्मात् पष्ठादहः
पूर्वानुष्ठिताभ्यहानि पञ्चसख्यानि पूर्वप्रेतानीव वै पूर्वोत्पतितपक्षि-
जातिसदृशानि खलु । तेषामह्नामित्यर्थः ॥ १३ ॥

एवं पूर्वानुष्ठितानां पञ्चानामह्नां प्राप्यर्थमेतदिति स्तुत्वाऽनुष्ठीय-
मानस्य पष्ठस्याऽहोऽपि पारप्राप्तिरनेनैव भवतीत्याह—

इयेनो वा एतदहः सम्पारयितुमर्हति स हि वय-
सामाशिष्ठस्तस्याऽनपहननाय सम्पारणायैतत् क्रियते-
ऽन्तो हि पष्ठञ्चाहः सप्तमञ्च ॥ १४ ॥

इयेनो वै इयेन एव एतत् पष्ठमहः सम्पारयितुं पारमवसानं पार-
यितुमर्हति शक्नोति । स खलु वयसां पक्षिणा मध्ये आशिष्ठः व्यावृत्त-
तमः, तस्य पष्ठस्याऽहः अनपहननाय अविनाशाय सम्पारणाय सम्य-
क् पारप्रापणाय च एतत्साम क्रियते । पष्ठञ्च सप्तमञ्च यदिदमहर्द्धयं अ-
न्तो हि अवसानमूर्तं हि पष्ठेनाऽहो पष्ठस्य समाप्तत्वात् उभयोरहोरन्त-
त्वम् । तस्मात् पष्ठस्याऽहः पारप्राप्तिरपेक्षितेति भावः ॥ १४ ॥

अथैतेषु पृष्ठस्तोत्रेषु ब्रह्मवादिनां चोद्यमुद्गावयति—

ब्रह्मवादिनो वदन्ति यद् बृहदायतनानि पृष्ठान्य-
थैते द्वे गायत्र्यौ द्वे जगत्सौ क्व तर्हि बृहत्पो भव-
न्तीति ॥ १५ ॥

ब्रह्म वेदः । तद्वादिनः वेदार्थमिहा क्रययः पुरा वदन्ति एषु पृष्ठ
स्तोत्रेषु चोदयन्ति । किमिति ? यत् यस्मात् पृष्ठानि पृष्ठस्तोत्राणि बृहदा
यतनानि बृहतीक्षुन्द आयतनं स्थान येषां तानि तथोक्तानि । सर्वप्रकृतौ
हि ज्योतिष्टोमे बृहतीष्वेव स्तोत्रीयास्तु पृष्ठस्तोत्राणि क्रियन्ते, तस्मात्तत्
बृहती पृष्ठेऽहनि तथैव भवितव्यम् । अत्र च द्वे गायत्र्यौ, द्वे जगत्त्र्यौ । अत्र
हि प्रथमयोः पृष्ठस्तोत्रयोः (१) 'रेवतीर्न' (२) 'कयानश्चित्र' इति द्वे गाय
त्र्यौ ऋचौ । ततस्त्वृतीये पृष्ठस्तोत्रे (३) 'सुरूपकृतुमूतय' इत्याद्या अस्या
रम्भेण पदपदाः तिष्ठन् स्तोत्रीयाः । चतुर्थस्य पृष्ठस्तोत्रस्य च त एव पद-
पदाः (४) 'उमे यदिन्द्रे' इत्याद्यास्तिष्ठन् । अत एतयोः पृष्ठस्तोत्रयोर्वा
स्तोत्रीयास्ता अष्टाक्षरैः पङ्क्तिभिः पादैरुपेतत्वात् अक्षरसंख्यया अष्टाच-
त्वारिंशदक्षरा जगत्त्र्यो भवन्ति । तस्मादादित भारम्य द्वयोः पृष्ठस्तोत्रयोः
प्रथमे द्वे गायत्र्यौ, उत्तरयोः प्रथमे द्वे जगत्त्र्यौ । ॥ तर्हि कस्मिन् खलु
पृष्ठस्तोत्रे बृहत्स्य स्तोत्रीया भवन्ति ॥ १५ ॥

अथ ब्रह्मवादिभिः कृतस्य चोदस्योत्तरं दर्शयति—

ये द्वे जगत्त्र्योः पदे ते गायत्र्या उपसम्पद्येते तत्-
सर्वा बृहत्स्यो भवन्त्यायतने पृष्ठानि यातपत्यापतनवान्
भवन्ति ॥ १६ ॥

उपरितनपृष्ठद्वयवर्तिभ्योऽजगत्त्र्योर्ध्वे द्वे पदे यौ द्वौ पादौ बृहत्स्यो
अतिरिच्येते । अष्टाचत्वारिंशदक्षरा हि जगती । तत्राऽऽदितस्पर्दित्रिंश-
दक्षरैरेका बृहती सम्पद्यते । तत एको जगत् पादोऽवशिष्यते । तथा
च द्वयोर्जगत्त्र्योरवशिष्टे द्वे पदे, तौ जगत्त्र्यौ पादौ गायत्र्यौ, आद्ययोः पृ-
ष्ठस्तोत्रयोः प्रथमे गायत्र्यौ ऋचौ उपसम्पद्येते प्राप्नुतः । एका गायत्री
एकोन जागतेन पादेन संयुक्ता बृहती भवति अपराऽप्यपरेण । इत्थं च-
तुर्षु पृष्ठेषु आद्यानामृचां बृहतीत्वसम्पादनमुक्तम् । एवमुत्तराणामपि
बृहतीत्वसम्पत्तिर्द्रष्टव्या । तदेतदाह—'तत्सर्वा बृहत्स्यो भवन्ती'ति । त-
त्तथा च बृहत्स्यो अवशिष्टे जागत्त्र्यौ पादौ गायत्रीणां योजनात् सर्वा अपि
पृष्ठचतुष्टयगता स्तोत्रीया बृहत्स्यो भवन्ति । तथा च आयतने स्वकीय
एव प्राकृते स्थाने पृष्ठानि पृष्ठस्तोत्राणि यातयति विस्तारयति आयत-
नवान् स्थानवान् यजमानो भवति ॥ १६ ॥

यद्येवं सम्पन्नास्वेव बृहतीषु गानं स्यादित्यत आह—

पदपदासु स्तुवन्ति पद्मात्रस्य धृत्यै ॥ १७ ॥

पदपदास्वेवधुं स्तुवन्ति, न सम्पादितासु बृहतीषु । किमर्थम् ? पद्मात्रस्य पदद्वयस्य धृत्यै धारणाय ॥ १७ ॥

अथ प्रसङ्गादस्मिन्नहनि याज्याया पादसंख्या विधाय स्तोति—

सप्तपदया यजति सप्तमस्याऽहुः सन्तत्यै स्तोमः ॥ १८ ॥

सप्तपदया सप्तभिः पदैरुपेतयाऽहुः पष्ठेऽहनि होत्रादयो यजन्ति । ताश्च सप्तपदा आश्वलायनेन सूत्रकृता (१) 'पष्ठस्य प्रातः सधन' इति खण्डे 'वृषन्निन्द्रवृषपाणास इन्द्रव सुपुमायातमद्रिमिरित्यादिना दृष्टिताः । अत्र सप्तपदयेत्येकवचनं जात्यभिप्रायम् । सप्तपदया यजनं सप्तमस्याऽऽगामिनोऽहुः सन्तत्यै सन्तानाय अनेन पष्ठेनाऽहुः सङ्ग्रेषाय भवति । सप्तपदयया तस्य बुद्धौ विपरिवर्त्तमानत्वात् । एषु च पृष्ठस्तोत्रेषु पूर्वोक्त एव त्रयस्त्रिंशस्तोमः कार्यः ॥ १८ ॥

इति ताड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये
वेदार्थप्रकाशे दशमाध्यायस्य दशमः खण्डः ॥

अथ एकादशः खण्डः ॥

अथाऽऽर्मवपवमानस्याऽऽद्यास्तिस्रः स्तोत्रीया दर्शयति—

(२) "परिस्वानो गिरिष्ठा" इति परिवत्प्यो गायत्र्यो भवन्ति सर्वस्य परर्पाप्त्यै ॥ १ ॥

परिशब्दयोगादेताः सर्वस्य कृत्स्नस्य पर्यर्पाप्त्यै सन्पूर्णतायै भवन्ति । परित्यनेनोपसर्गेण पर्याप्तिः सूचितत्वात् । शिष्टं स्पष्टम् ॥ १ ॥

१- आश्व औ.

१. परिस्वानो गिरिष्ठा पवित्रे सोमो अश्वरत् । मदेषु सर्वथा आसि ॥ १ ॥

॥ विप्रस्तव कविर्मधु प्रजातमन्वसः । मदेषु सर्वथा आसि ॥ २ ॥

त्वे विश्वे सजोपसो देवास पीतिमाशत । मदेषु सर्वथा आसि ॥ ३ ॥

सा घ. उ. ४ १, १७.

(१)अथाऽन्य तृच दर्शयति—

(२)“ससुन्वेयो वसूनामि”ति पशवो वै वसु पशू-
नामवरुधै ॥ २ ॥

वसुशब्देन धनसामान्यवाचिना धनविशेषस्योपस्थानात् पशव
एव वसुशब्दाभिधेया । तथा चाऽय तृचः पशुप्राप्त्यै भवति ॥ २ ॥

अथाऽन्यं तृच विचचे—

(३)“तं वस्सखायो मदाये”ति बालखिल्याः ॥ ३ ॥

बालखिल्यानामृषीणा सम्यग्भिन्वो बालखिल्याः ‘तं वस्सखाय’
हरयाद्याः स्तोत्रीया भवन्ति ॥ ३ ॥

अथ सप्तमेऽहनि विधास्यमान (४)‘सखाय आनिषीदते’ति तृचमि-
मञ्च स्तुत्यर्थं संयुज्याऽनुवदति—

बालखिल्यावेतौ तृचौ पष्ठे चाऽहनि सप्तमे च ॥ ४ ॥

१. अयं तृचान्तर विधत्ते इति क पु

२. स सुन्वे यो वसूनां यो राशामानेता य इहानाम् । सौम्यो यस्तुलित्वीनाम् ॥ १ ॥

यस्य त इन्द्र पिबाद्यस्य महतो यस्य वार्यमणा भय ।

आ येन मित्रावरुणा करामह ऐन्द्रमवसे महे ॥ २ ॥

सा. स. उ ४ १, १८.

३. त वस्सखायो मदाय पुनानमभिगायत ।

शिष्टं न हव्यै स्वदयन्त गूर्तिभि ॥ १ ॥

सवत्स इव मातृभिरिन्दुर्हिन्वानो अजयते ।

देवावीर्मदो मतिभि परिष्कृत ॥ २ ॥

अयं दद्याय साधनोऽयं शर्धाय वीतये ।

अयं देवेभ्यो मधुमत्तरुस्तुतः ॥ ३ ॥ सा. स. उ ४. १ ११.

४. सखाय आ निषीदत पुनानाय प्र गायत ।

शिष्टं न यज्ञे परि भूपत त्रिवे ॥ १ ॥

समी वरस न मातृभि सृजता गयसाधनम् ।

देवाभ्यां मद्मभि द्विशवसम् ॥ २ ॥

पुनस्तां दक्षसाधन यथा शर्धाय वीतये ।

यथा मित्राय वरुणाय शन्तमम् ॥ ३ ॥ सा. स. उ ४. २. ९.

पष्टसप्तमयोरहोः 'तं वा' 'सखाय आनिषोदते'ति यावेतौ तृचौ
॥लपित्वौ बालपितृसम्बन्धिनौ ॥ ४ ॥

किमतस्तदाह—

यदेतौ बालखिल्यौ तृचौ भवतोऽहोरेव व्यातिपद्मा-
पाऽव्यतिस्त्रंसाय सन्तत्यै ॥ ५ ॥

एतौ बालखिल्यौ तृचौ क्रमेण पष्टसप्तमयोरहोर्भवतः प्रयुज्येते
इति यत् तदहोः पष्टसप्तमयोर्व्यतिपद्माय व्यातिपन्नं संसर्जनं तदर्थं
भवति । एतदेव विशदयति अयवस्त्रसायेति—अयवस्त्रसो विशिष्य
स्त्रसने विच्छेदनं तदभावाय । फलितमर्थमाह सन्तत्या इति ॥ ५ ॥

अथाऽपरं तृचं दर्शयति—

(१)“सोमाः पवन्त इन्दव” इत्यनुष्टुभो निभसदो
भवन्ति प्रतिष्ठाप्य ॥ ६ ॥

'सोमाः पवन्त' इत्याद्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः स्तोत्रीयाः तासामनु-
ष्टुमां पादचतुष्टयोपेतत्वात् प्रतिष्ठाप्यै यजमानस्य प्रतिष्ठानाय भवन्ति ॥ ६ ॥

अथाऽन्यं तृचं दर्शयति—

(२)“अथापवापवस्वैना वसूनी”ति त्रिष्टुभस्सत्यो
जगत्यो रूपेण तस्माज्जगतीनां लोके क्षिपन्ते ॥ ७ ॥

१. सोमा पवन्त इन्दवोऽस्मभ्य गातुवित्तमा ।

मित्रा स्वाना अरेपस. स्वाभ्य स्वर्विद ॥ १ ॥

ते पूतासो विप्रश्चित सोमासो दध्याशिर ।

सूरासो न दर्शतासो जिगत्तवो प्रश्नो भृते ॥ २ ॥

मुधाणासो व्यद्रिमिक्षिताना गोरधि त्वधि ।

इयमस्मभ्यममित्र समस्वरन्वमुविद ॥ ३ ॥ या. सं उ ४. १. २०

२. अथा पवा पवस्वैना वसूनि माधत्व इन्दो सरधि प्रधन्व ।

प्रज्जिद्यस्य गातो न जूर्ति पुरुमेवाधितकचे नर धाव ॥ १ ॥

उत न एना पवया पवस्त्राधि श्रुते धवायस्य तीर्थे ।

पठि सहग्रा नैशुनो वसूनि वृश्चं न पत्रं पुनवदधाय ॥ २ ॥

महीमे अस्य वृष नाम श्रूये माधन्वे वा पृशने वा वधत्रे ।

अस्वापयभिगुतः स्नेह्यचापामित्रा अपाचितो अचेत ॥ ३ ॥

या. सं उ ४ १. २१.

‘अयापधापधस्वे’त्याद्यास्तिष्ठाः स्तोत्रायाः । तान्निष्ठुमस्त्रिष्टुप् छन्दः
स्काः सत्योऽपि जागतेन रूपेण योगाज्जगत्सो भवन्ति । किं तदूपायमिति ?
उच्यते--यसूनीत्यनेन पदेन घनमुच्यते । तच्च वैश्यसम्पदम् । वैश्य-
जानिश्च जगत्यां सहोत्पद्येति पारम्पर्येण यसूनीत्येतज्जगतं रूपम् ।
यस्मादेवं जगत्पत्नस्माज्जगतीनां स्याने क्रियन्ते । प्रकृतौ हि भार्गव
स्याऽन्त्यस्तुच (१) ‘अभिप्रियाणी’ति जागत । तस्माद्भार्वान्तपस्य
जगतीभ्यामन्त्यम् ॥ ७ ॥

अथ प्रथमे तुचे पूर्ववद्गायत्र साम विधाय तदितिकर्त्तव्यताप्र-
तिपादक(२) ‘इमे वै लोका गायत्र’मित्यादिक प्रागाज्ञातं द्वाह्येणञ्च
ऽतिदिशति--

गायत्रं भवति यदेव गायत्रस्य ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

‘परिस्थानो गिरिष्ठा’ इति विहिते तुचे गायत्र साम प्रथमतो गा-
तव्यं भवति । सिद्धमन्वसु ॥ ८ ॥

अथैतमेव तुच निराकृत्य तत्र षोणे सामानि गातव्यानीति विधत्ते-

वैदन्वतानि भवन्ति ॥ ९ ॥

वाधारि हि वैदन्वतानि सामानि ‘परिस्थान’ इत्यर्थां योभ्यां गी-
यते । तत्र तृतीयवर्जितानि त्रीण्यस्मिन्नेव तुचे गेयानि ॥ ९ ॥

अथैतेषां विदन्वत्सम्बन्धं दर्शयन् विशिष्टफलसाधनतामाह--

विदन्वान्धै भार्गव इन्द्रस्य प्रत्यहर्भुस्तर्भुशुगाच्छतं
स तपोऽतप्यत स एतानि वैदन्वतान्यपश्यत्तैः शुचम-
पाहताऽपशुचर्भुहते वैदन्वतैस्तुष्टुवानः ॥ १० ॥

भार्गवे भृगुगोत्रे विदन्वाग्राम ऋषि इन्द्रस्य साद्वार्यात् प्रत्यहन
प्रतिकूलान् शत्रून् हतवान् । अनन्तर तमृषिं शुक् शोकः आच्छेत् प्रा-
प्नोत् । स च शौकार्चः ऋषि तपस्तप्तवान् । स च तपोबलात् एतानि

१. अग्नि प्रियाणि काव्या विद्वा चक्षणा उच्यन्ते । हरिस्तुत्रान् आयुषा ॥ १ ॥

स मर्मज्ञान आयुभिरिमो राजेव सुखतः । इत्यनो न वसु वदति ॥ २ ॥

स नो विद्वा दिवो वसूतो पृथिव्या अपि । पुनान इन्द्रवा मर ॥ ३ ॥

छां. स. उ. ८. ३. १८.

वैदन्वतानि ग्रीणि सामानि अपश्यत् दृष्टवान् । दृष्ट्वा च तैस्सामभिः
शुचं शोकमपाहृत अपागमयत् । यस्मादेवं तस्माद्वैदन्वतैरेव सामभि
स्तुष्टुवानः स्तुतवान् शुचं शोकमपाहृत अपागमयति विनाशयती-
त्यर्थः ॥ १० ॥

अथ 'ससुन्वेयो वसूनामि'ति (पृ ६२.) विहिते तृचे गेय साम दर्शयति—

भरद्वाजस्य लोम भवति ॥ ११ ॥

भरद्वाजस्य लोमाख्यं साम 'ससुन्वेयो वसूना' इति तृचे गातव्य-
मित्यर्थः ॥ ११ ॥

तदेतस्तौति—

पशवो वै लोम पशूनामवरुध्यै ॥ १२ ॥

लोम्नां नियमेन पशुसम्बन्धदर्शनात् पशुत्वम् । तथा तत्र लोम्नः
करणं लोमवतां पशूनां गवादीनामवरुध्यै प्राप्स्यै भवति ॥ १२ ॥

प्रकारान्तरेण स्तौति—

तदु दीर्घमित्थाहुरायुर्ध्वं दीर्घमायुषोऽवरुध्यै ॥ १३ ॥

तत्पूर्वोक्त भरद्वाजस्य लोमाख्य साम वै दीर्घं दीर्घशब्दावयमिति
च आहुरन्ये ब्रह्मवादिनः कथयन्ति । तथा चाऽऽयुरेव दीर्घं दीर्घवि-
शिष्टम् । तस्सामान्यादीर्घाख्यं साम आयुषः शतवर्षलक्षणस्य प्राप्स्यै
भवति ॥ १३ ॥

अथाऽन्यस्मिन्विहिते तृचे सामान्तरं विधत्ते—

कार्णश्रवसं भवति शृण्वन्ति तुष्टुवानम् ॥ १४ ॥

कर्णश्रवसा दृष्टं कार्णश्रवसम् । एतद्वार्यं साम 'तं वः सखाय' इति
(पृ. ६२.) तृचे गातव्यम् । अनेन तुष्टुवानं स्तुवन्तं शृण्वन्ति लौकिका
बहु मन्यन्ते ब्राह्मवान् भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

अथैतदपिसम्बन्धं दर्शयन् पशुसाधनत्वेन स्तौति—

कर्णश्रवा वा एतदाङ्गिरसः पशुकामः सामाऽपश्य-
त्तेन सहस्रं पशूनमृजत यदेतत्साम भवति पशूनां
पुष्टयै ॥ १५ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ १५ ॥

अथ 'सोमा. पवन्त इन्द्रव' इति (पृ ६३) तृच अन्यत्साम विधाय

तदीयं ब्राह्मणञ्चाऽतिविशति—

गौरीचितं भवति यदेव गौरीचितस्य ब्राह्मणम् ॥ १६ ॥

सिद्धमेतत् ॥ १६ ॥

अथाऽस्मिन्नेव तृचे मामान्तरं विधत्ते—

मधुश्च्युत्तिधनं भवति ॥ १७ ॥

मधुश्च्युत इति निधनं यस्य तत्तद्योतं एतदायं साम 'सोमाः पवन्त' इत्यस्मिन्स्तृचे गायत्र्यम् ॥ १७ ॥

अथैतत् स्तौति—

परमस्याऽन्नाद्यस्याऽवरुण्यै परमं वा एतदन्नाद्य
यन्मधु ॥ १८ ॥

यन्मधु माक्षिकं यत्परममुत्कृष्टं अन्नाद्यं भवतीति मन्त्रम् । तस्मा
देतन्मधुश्च्युत्तिधनं परमस्योत्तमस्याऽन्नाद्यस्य प्राप्त्यै भवति । च्यु
तिक्षरणे । मधुश्च्युतोऽयति कयावयति क्षारयतीति मधुश्च्युदिति तत्स
ज्ज्ञानिर्धनान्तस्य मधुप्राप्तिहेतुता ॥ १८ ॥

(१) 'एव ह्यन्वोजस' इति योनौ यत् घृतश्च्युत्तिधनाय साम गीप
ते स्तुत्यर्थं तच्चेदञ्च संयुज्य प्रशंसति—

प्रजापतेर्वा एतौ स्तनौ यद्घृतश्च्युत्तिधनञ्च मधु-
श्च्युत्तिधनञ्च यज्ञो वै प्रजापतिस्तमेताभ्यां दुग्धे य का-
मं कामपते तं दुग्धे ॥ १९ ॥

प्रजापते सर्वकारणभूतस्य विधातुरेतौ स्तनौ यद्घृतश्च्युत्ति
धनाय मधुश्च्युत्तिधनायञ्च सामनी । स च प्रजापतिः यज्ञो वै यज्ञ
एव । स यज्ञात्मकः प्रजापतिमेवैताभ्यां स्तनाभ्यां घृतश्च्युन्मधुश्च्यु
त्तृपाभ्यां दुग्धे । एतदेव विधियते—य काममिति । यजमानो यं य
काम कामपते आशंसते, तं स सर्वमेताभ्यां दुग्धे दोतिष ॥ १९ ॥

अथाऽस्मिन्नेव सामद्वयं विधत्ते—

क्रौञ्चे भवतः ॥ २० ॥

क्रुञ्चाख्येन ऋषिणा दृष्टे सामनी क्रौञ्चे । एते 'सोमाः पवन्त
इन्द्रव' इत्यस्मिन्नेव तृचे द्विरावृत्ते क्रमेण गायेत् ॥ २० ॥

अथैते स्तौति—

क्रुद्धेऽप्यमहरविन्ददेष्टामिव वै पष्ठमहरहरेवैताभ्यां
विन्दन्ति ॥ २१ ॥

‘इन्द्रायेन्दो मरुत्वत्’ इति (१) खण्डे व्याख्यातमेतत् ॥ २१ ॥

‘अथा पथा पवस्वे’ स्यन्तिमे तृचेऽन्यत्साम विधत्ते—

इनौष्ठं भवति ॥ २२ ॥

इनुष्ठाप्येन ऋषिणा सम्यङ् साम श्रौष्ठम् ॥ २२ ॥

अथैतस्य स्तुतिः—

इनुष्टिर्वा एतेनाग्निरसोऽञ्जसा स्वर्गं लोकमपश्यत्
स्वर्गस्य लोकस्याऽनुरुपात्यै स्वर्गात् लोकास्त च्यवते
तुष्टुयानः ॥ २३ ॥

एतदपि सिद्धम् ॥ २३ ॥

अथाऽस्य निधनं विधत्ते—

अग्नेर्वा एतद्वैश्वानरं साम दीदिहीति निधन-
मुपयन्ति दीदा एव द्यग्निर्वैश्वानरः ॥ २४ ॥

वैश्वानरस्य विभ्वानरोहितस्याऽग्ने खल्वेतत्साम । तस्माद्दीदिही-
त्येतत्पदं निधनमुपयन्त्युपगच्छन्ति त्रय उद्गातारः । दीदा एव दीत्त एव
वैश्वानरोऽग्निः ॥ २४ ॥

अथैतत्पवमानस्तोत्रमुपसंहरति—

निधनान्ताः पवमाना भवन्त्यहो धृत्यै स्तोमः ॥ २५ ॥

पवमानाः पवमानस्तोत्राणि बहिष्पञ्चमानादीनि निधनान्ता निध-
नावसाना भवन्ति । किमर्थम् ? अहो धृत्यै धारणाय स्थैर्यार्थम् । एवं
गायत्र्यादिश्रौष्टान्तेष्वेकादशसु सामसु प्रत्येकं तृचे गीयमानेषु त्रयस्त्रिं-
शस्तोमो निष्पद्यते । स एषाऽऽर्चयस्य पवमानस्य स्तोम इत्यर्थः ॥ २५ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये

वेदार्थप्रकाशे अथोदशाध्यायस्य एकादश खण्डः ॥

अथ द्वादशः खण्डः ॥

अथ प्राकृतमेवाऽग्निष्टोमसामेत्यग्निष्टोमस्तत् परेपुरुषस्तोत्रेषु
द्विपदाः स्तोत्रीयाः कार्य्या इति विधित्सुस्तदर्थं किञ्चिद्ब्रह्मवादिनां
विचारमुपक्षिपति—

ब्रह्मवादिनो वदन्ति प्रापयतो द्विपदाः कार्य्या
उदयनता ३ इति ॥ १ ॥

ब्रह्मवादिनो वेदार्थचिन्तका वदन्ति भीमासन्ते—किं पट्टहस्य
प्रापयतः प्राट्स्मसमये द्विपदा ऋचः स्तोत्रीयाः कार्य्याः ? किं वा उद-
यनतस्समाप्तिवेलायामित्युभयत्र विचार्यमाणानामिति प्लुतिर्द्रष्टव्या ॥१॥
एवं विचार्य निर्णीतं पक्षमाह—

उदयनत एव कार्य्याः पुरुषो वै द्विपदाः प्रतिष्ठायै ॥ २ ॥

उदयनत एव पट्टहावसान एव उदयस्तोत्रेषु द्विपदा स्तोत्रीयाः
(२) 'अग्ने स्वप्नो अन्तम' इत्याद्याः कार्य्याः । कुत एतत् ? येयं द्विपदा,
सा पुरुषो वै द्विपदाः रूपसामान्यात् पुरुषारमका एव । पुरुषस्तुताना
तासां द्विपदानामन्ततः करणं यादव्यवतो यजमानस्य प्रतिष्ठानाय
कल्पते ॥ २ ॥

अथ प्रकारान्तरेण शनोति—

वाचा वै सर्वं यज्ञं तन्वते तस्मात्सर्वा वाचं पुरुषो
वदति सर्वा ह्यस्मिन् संप्रस्तुता प्रतितिष्ठति ॥ ३ ॥

वाचा स्तुतशस्त्रात्मिकया अलु सर्वं ब्रह्म अग्निष्टोमादि विश्वस्य-
जामयनान्तं सकलयज्ञजातं तन्वते यजमानाः विस्तारयन्ति । यस्मा-
द्यज्ञे सर्वा वाक् साधनभूता तस्मात्सर्वा लौकिकी वैदिकीञ्च वाच
पुरुषो वदति प्रयुक्ते । हि यस्मादस्मिन् पुरुषे सर्वा वाक् संप्रस्तुता स
स्तुता प्रतितिष्ठति प्रतिष्ठिता भवति । तस्मात् सर्वा पुरुषो वदति ता-

१. अग्ने ॥ नो अन्तम उत प्राता विवो भुवो वरुण्य ॥ १ ॥

वसुधैव कुटुम्बकम् अस्मि नक्षि धुमन्तमो रवि दा ॥ २ ॥

तं त्वा शोचिष्ठ दीदिवः सुम्नाय नूनमीमहे सन्निभ्य ॥ ३ ॥

दशः पुरुषो द्विपदामिः षडहावसानगतामिः प्रतिष्ठितो भवतीति द्वि-
पदास्तुतिर्द्रष्टव्या ॥ ३ ॥

अथ मैत्रावरुणोक्थस्य साम दर्शयति—

गूर्हो भवति ॥ ४ ॥

‘अग्ने त्वन्नो अन्तम’ इत्यस्मिन् द्विपदातृचे गूर्हाण्यं साम गातव्यं
भवति ॥ ४ ॥

अथाऽह्य साम आरथायिकाप्रदर्शनपुरस्सरं सर्वकामसाधनतामाह—

गोपायनानां वै सत्रमासीनानां किरातकुल्यावसु-
रमाये अन्तःपरिध्यसून् प्राकिरतां ते “अग्ने त्वन्नो अन्त-
म” इत्याग्निमुपासीदधुं स्तेनामूनस्पृण्वधुंस्तद्वाव ते त-
र्ह्यकामयन्त कामसनि साम गूर्हः काममेवैतेनावरुन्धे ॥ ५ ॥

गोपायनानां गोपगोत्राणां सत्रमासीनानां सत्रायनं कुर्वतामृषीणां
असून् प्राणान् किरातकुल्यौ किराता म्लेच्छाः तत्तुल्यरूपे असुरमाये
असुरसम्बन्धिभ्यौ माये अन्तःपरिधि आहवनीयस्य परिधीनां मध्य-
देशे प्राकिरतां प्रकर्षेण व्यक्षिपताम् । कृ बिक्षेप इति धातुः । ततस्ते
गोपायनाः ‘अग्ने त्वन्नो अन्तम’ इति तृचेनाग्निमुपासीदन्तुपागच्छन्
अस्तुवन्नित्यर्थः । तेनोपसद्मेन अग्नेः प्रसादात् पुनरात्मीयान् असून्
स्पृण्वन् षलयन् मायाभ्यां परिक्षितान् पुनरादाय प्रवृत्तान् कुर्वन्नि-
त्यर्थः । ते गोपायनाः तर्हि तस्मिन् समये तदेव हाकामयन्त । तस्मा-
द्गूर्हः कामसनि कामप्रदम् । गतमन्यत् ॥ ५ ॥

अथ ब्रह्मण उक्थस्तोत्रस्य साम दर्शयति—

गोतमस्य भद्रं भवति ॥ ६ ॥

गोतमस्य भद्राख्यं साम(१) ‘इमा नु क भुवना सीपधे मे’त्यस्मिन्
द्विपदे तृचे गातव्यम् ॥ ६ ॥

१. इमा नु क भुवना सीपधेमेन्द्र विश्वे च देवा ॥ १ ॥

यज्ञ च नस्तन्व च प्रजां चाऽऽदित्यैरिन्द्र सह सीपधातु ॥ २ ॥

आदित्यैरिन्द्र सगणो मरुद्भिरस्मभ्यं भेषजा करत् ॥ ३ ॥

भद्रशब्दवाच्यत्वादाशी-प्रापकमेतत्सामेति स्तौति—

आशिपमेवाऽस्मा एतेनाऽऽशास्ते साम हि सत्या-
जीः ॥ ७ ॥

अस्मै यजमानाय । सिद्धं शिष्टम् ॥ ७ ॥

अथैतन्महस्यप्रापकमिति स्तौति—

एतेन वै गोतमो जेमानं महिमानमगच्छत् तस्माद्ये
व पराजो गोतमाद्ये चाऽर्वाञ्चस्त उभये गोतमा ऋषयो
ब्रुवते ॥ ८ ॥

एतेन बल्लु मद्देन साम्ना पुरा गोतम ऋषिः जेमानमतिशयेन
जेतुं च महिमानं महत्त्वञ्चाऽगच्छत् । तस्मादेव कारणात् गोतमादेव
ऋषेः ये पराजोः पूर्वकालीना ज्येष्ठाः, ये च मर्घाञ्च मर्घाञ्चीनाः पञ्चाञ्जा-
नाः कनिष्ठाः उभये उभयाविधास्ते गोतमा ऋषय गोतमायवा ऋषय
इति ब्रुवते उच्यन्ते गोतमशब्देनैव व्यविहित्यन्त इत्यर्थः । तस्मादनेन
साम्ना ब्रुवन् जेमानं महिमानं गच्छतीति शेषः ॥ ८ ॥

अथाऽच्छायाकोकथस्य सामं दर्शयति—

उद्वंशपुत्रा भवति ॥ ९ ॥

उद्वंशपुत्राण्यं सामं (१) 'मव इन्द्राय वृत्रहन्तमायेति' एवे गान्तव्यम् ॥९॥
(२) 'गायन्ति त्वा गायन्निण' इत्यस्या योन्वा गीयमानं सामोद्वंशी-
यम् । तद्धर्मप्राप्त्यर्थं तादृष्यं उद्वंशपुत्रस्याऽतिदिशति—

यदा उद्वंशीयं तदुद्वंशपुत्रः ॥ १० ॥

योनिदृष्टेनोद्वंशशब्देन सम्बन्धादुद्वंशीयम् । यदेवोद्वंशीयाण्यं
सामं तदेवोद्वंशपुत्रः तद्धर्ममाप्नोषतीत्यर्थः ॥ १० ॥

कोऽसौ तद्धर्म इत्यत आह—

अर्द्धेडामतिस्वरति ॥ ११ ॥

उपित्यर्द्धेडा अतिस्वराश्च उद्वंशीये दृश्यते । तावत्राऽपि भवतः
तथैव ह्यधीमहि । उशपा २ तो ३५ दाइ इति । उपित्यर्द्धेडापि त

स्थाने 'इडास्थानादेश' इति परिभाषासूत्रेण इट् इति प्रयोगकाले प्रयो-
क्तव्यम् । अर्द्धेडोपाध्ययनन्तु ब्रह्मयज्ञाद्यर्थम् । अयमर्थः—अर्द्धेडां
कृत्वा तत् ऊर्द्धं अतिस्वरति अतिस्वारमतिमन्द्रं करोति ॥ १ ॥

तदेतत्सौति—

तस्मादूर्ध्वद्वारा अति चरन्तीद्यायामन्ततः पशुषु प्र-
तितिष्ठति ॥ १२ ॥

यस्मादूर्ध्वेडामतीत्य स्वरति, तस्माद्भवां ऊर्ध्वःप्रदेशमतीत्य पशुसो
धाराः क्षरन्ति स्रवन्ति । अन्ततः पडहावसाने इडायां प्रतितिष्ठन् पशु-
ष्वेव प्रतितिष्ठति तदात्मकत्वादिद्यायाः ॥ १२ ॥

यदेतदातिस्वरणं तत् सप्तमस्याऽहं सन्तानहेतुरिति स्तौति—

कल्लस उपरिष्ठादृक् साम च विमुच्येते अभ्युस्वरेण
सप्तममहः स्वरति सन्तत्यै ॥ १३ ॥

कल्लसे कल्पिते ऋक्सामाग्न्यां त्रिवृदादिस्तोमैश्च सम्पूर्णेऽनुष्ठिते
पडहे सति उपरिष्ठात्तत् ऊर्द्धं ऋक् साम च विमुच्येते । यथा ग्राम-
प्राप्तेरूर्ध्वं शकटवाहिनौ बलीवर्द्धौ विमुच्येते तथा ऋक्सामयोः भ्रमा-
पनोदार्थं विमोक्तः कार्यः । तथा च पडहस्य समाप्तत्वात् सप्तमस्याऽ-
होऽनारम्भात् दशरात्रो विच्छिन्नः स्यात् स्वरेणाऽन्ततः क्रियमाणेनाऽ-
तिस्वारेण द्वाधीयसा सप्तममहमि स्वरति अमिलस्य स्वारं करोति
सन्तत्यै उक्ताविच्छेदपरिहारेण षष्ठसप्तमयोरहोः सम्भवनार्थम् ॥ १३ ॥

पडहसमाप्तेरूर्द्धं लौकिकं वैदिकञ्च बहुमापणं न किञ्चित्कार्यमिति
विधत्ते—

ऊहुपीव वा एतर्हि वाग्देवता पडहः सन्तिष्ठते न
बहु वदेन्नाऽन्यं पृच्छेन्नाऽन्यस्मै प्रब्रूयात् ॥ १४ ॥

एतर्हि एतस्मिन् काले वाग्देवता ऊहुपीव वै ऊढवतीव खलु ।
यथा अति दूरं भारवहनं कृत्वा पुरुषः भ्रान्तो भवति, एवमेव पडहे
बर्हिः ऋचो यद्गानि सामानि च प्रयुञ्जानानां वागपि भ्रान्ता भवति ।
यदाऽसौ पडहः पण्णामह्नां समाहारः पडहः सन्तिष्ठते यस्मिन् काले
समाप्यते, तस्मान्न वदेत् वाग्देवतायाः भ्रमापनोद्दिष्ट्यर्थं बहुमापणं न
कुर्यात् । अन्यञ्च पुरुषं न पृच्छेत् । अन्यस्मै पुरुषान्तराय च न ब्रूयात्

प्रयच्छत न कुर्यात् ॥ १४ ॥

अथैतस्मिन् समये ऋत्विजा मधुमोजन विधत्ते—

मधु वाऽऽशयेद्घृतं वा यथोद्भूयो बह् प्रत्यनक्ति
तथा तत् ॥ १५ ॥

यद्दहसमाप्तेरनन्तरं ऋत्विजो मधु वा आशयेत् घृतं वा, अन्ययोर
न्यतरेणाऽपि सितकमभ्रमृत्विजो भोजयेदित्यर्थः । तथा च सूत्रम्—(१) 'य
ष्टेऽहनि सस्थिते न यदुपादिनः स्युर्न चाऽर्घ्यादीरघोत्तरस्याऽङ्गे उपाकर
णात्, सर्पिर्मधुस्यामृत्विजो भोजयेद्दहनिष्वन्यतरेण चे'ति । यथा ऊहुपो
ऊद्वतो वलीवर्हादे यद् यद्दहनप्रवेशं स्कन्धभागं प्रत्यनक्ति तैलादिभिः
ऊहयति, तथा तत् मध्वशनं घृताशनं वा ऋत्विजा भवति । यथा
यद्दस्य प्रत्यञ्जनेन वलीवर्हादे पुनर्वहनसमर्थो भवति, एवं भ्रान्तवाचो
ऋत्विजो मधुघृतप्राशनेन स्फुरद्वाचा क्रियन्त इत्यर्थः ॥ १५ ॥

अथैतेषु त्रिपूज्यस्तोत्रेषु स्तोमं विधत्ते—

त्रयस्त्रिंश एव स्तोमो भवति प्रतिष्ठायै देवतासु
वा एव प्रतिष्ठितः १६ ॥

सिद्धमेतत् ॥ १६ ॥

(२) वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं नियारयन् ।

पुनर्घोषतुरो देवास्त्रिधातीर्थमहेश्वरः ॥

इति भीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमागं प्रवर्त्तकधोषिरियुक्कभूपा-
लसाम्राज्यमधुरन्धरेण सायणाचार्य्येण विरचिते माधवीये सा
मवेदार्थप्रकाशे ताण्ड्यमहाब्राह्मणे त्रयोदशाध्यायस्य
द्वादश खण्डः ॥

त्रयोदशाध्यायः समाप्तिमगमत् ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ॥

अथ प्रथमः खण्डः ॥

यस्य निदधसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिल जगत् ।
मिर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

(१) एव दाशरात्रिकस्य पष्ठस्याऽहस्तोमकलृप्तिरुक्ता । अथ
सप्तमस्याऽहस्तोमं छन्दोद्वारा प्रशंसति—

आप्यन्ते वा एतत् स्तोमाश्छन्दांसि यत् पठह
आप्यते ॥ १ ॥

(२) यद्यदा पठह* पण्णामहां समाहारः । (३) 'राजाहस्तस्त्रिम्यष्टच्'
समासात् (४) 'न संख्यादेस्तमाहार' इत्युद्देशप्रतिषेधः । यस्मिन्
पृष्ठ्य, पठह* समाप्यते एतत् एतस्मिन् काले त्रिवृत्पञ्चदशाद्या स्तोमा
गायत्र्यादीनि च छन्दांसि आप्यन्ते वै परिसमाप्यन्ते खलु । त्रिवृदादि
स्तोमानां गायत्र्यादिछन्दसाञ्च क्रमेण पठस्वहस्तु विनियुक्तत्वात् ॥१॥

(५) नन्वेवं केन च स्तोमेन केन च छन्दसा छन्दोमाः कल्पयितव्या
इत्यत आह—

आसे पठहे छन्दांसि स्तोमान् कृत्वा प्रयन्ति ॥ २ ॥

(१) इत्थं द्वितीयपञ्चिकायास्त्रिभिर्ध्यायैर्दशरात्रादिभूतस्य पृष्ठपपठहस्य स्तो
मकलृप्तिरुक्ता । अथ छन्दोमाना प्रथमद्वितीययोः स्तोमकलृप्तिरुक्त्यर्थेऽध्याये विधीयते ।
तत्र प्रथमस्य छन्दोमस्य बहिष्पवमानस्तोत्रे स्तोमकलृप्तिं विद्यातुमाहे'ति मुदितपुस्तके
पाठ उपलभ्यते । परन्तु स कथमपि नाऽन्वेतीति मत्वा 'ख' पुस्तकपाठ एवाऽत्र निवेशितः ।

२. यत् यस्मात् पठह* पृष्ठ्यप्यठह* रयन्तरादिरैवतन्तानां साम्नां धर्मा यस्मिन्
पठहे स पृष्ठ्यप्यठह । आप्यते समाप्यते । एतद्वा समापनमेव पठहसमापनमेव ।
स्तोमा चतुर्विंशदयः । छन्दांसि गायत्र्यादीनि आप्यन्ते प्राप्यन्ते इति ख पु

३. पा सू ५ ४. ११

४ पा सू. १. ४. ८९.

५ एतमेवाऽर्थं प्रक्षारान्तरेणाऽऽहेति ख पु.

तां० द्रा० १० Vol II

(१) षडहे यात्रे परिसमाप्ते सति स्तोमच्छन्दसोरपि परिसमाप्तत्वात् पुनरन्यानि छन्दासि चतुर्विंशदीन् स्तोमाश्च कृत्वा निर्भ्राय प्रयन्ति छन्दोमान् प्रारभन्ते ॥ २ ॥

(२) अथ तत्र प्रथमे छन्दोमे बहिष्पवमानस्य स्तोत्रीयाण्यथ प्रथमं तुच विधत्ते—

(३) “प्र काव्यमुशनेष युवाण” इति गायत्र्या रूपेण प्रयन्ति ॥ ३ ॥

(४) ‘प्र काव्यमुशन’ इति तुचो बहिष्पवमानस्य स्तोत्रीयाण्यस्तुचा, ‘एति प्रेयाशुपदि’त्यनुक्रान्तत्वात् प्रशब्दो गायत्र्या रूपम् । सा हि छन्दसां प्रथमा प्रशब्दः प्राथम्यवाचीति युक्त तस्य गायत्रीरूपत्वम् । तथा गायत्र्याः सत्यन्विधना रूपेण ‘प्रकाव्यमि’ति प्रशब्देन प्रयन्ति सप्तमम् प्रारभन्ते ॥ ३ ॥

(५) तनु छन्दोन्तरस्य रूप परिहृत्य गायत्रीरूपस्वीकारे किं कारणमित्यत आह—

इयं वै गायत्र्यस्यामेव प्रतिष्ठाप प्रयन्ति ॥ ४ ॥

१ षडहे समाप्ते सति गायत्र्यादीनि छन्दोषि चतुर्विंशदीन् स्तोमान् कृत्वा प्रयन्ति प्रारभन्ते स्तोमकुरेण परिणमन्तीत्यर्थः । षडहे तु त्रिंशदादित्रयार्त्विजान्तानां स्तोमानां छन्दस्त्वम्यन्तेरभावात् छन्दोमैरेव सङ्गवासाम्भादाप्यत इति ख. पु

२ अथ बहिष्पवमानस्य प्रथमं स्तोत्रीयाण्यथ तुचं दर्शयतीति ख. पु.

३ ॥ काव्यमुशनेष युवाणो देवो देवानां जमिमा विवाकि ।

महिषेण कुचिष-पु पावक पदा बराहो अभ्येति रेभन् ॥ १ ॥

प्रद्वंसासस्तृपला धनुषच्छामादस्ते वृषणा अयासु ।

अज्ञोपिण पवमान सखायो दुर्भं कण प्रवदन्ति वाकम् ॥ २ ॥

स योन्नत उरुणायस्य जूर्ति जृषा क्रीडन्त मिमते न नाव ।

परिणख कृणुते तिग्मशृङ्गो दिवा हरिर्दह्ये नक्षमृजः ॥ ३ ॥

सा. ख. उ. ४. २. १

४. ‘प्र काव्यमुशन’ इति तुचस्त्रैष्टुभो यद्यपि, तथाऽपि गायत्र्या रूपेण प्रयन्ति प्रारभन्ते । ‘प्रकाव्य’ इति प्रशब्दस्य गायत्र्या रूपस्य सत्त्वात् । ‘एति प्रेती’ति लिङ्गादिति ख. पु.

५. गायत्रीं पुन श्रुयिषीत्वेन स्तोतीति ख. पु

(१) इयं सर्वप्राणिनां पुरोवर्तिनां पृथिव्येव गायत्रीस्वरूपा उभयोः प्राथम्यसादृश्यात्तच्छब्दाच्च । एव गायत्रं रूपं प्रयुज्जानाः अस्यामेव पृथिव्यां प्रतिष्ठाय प्रथमतः प्रतिष्ठिता भूत्वा प्रयान्ति अहः प्रारभन्ते ॥ ४ ॥

(२) नन्वेव मुख्यैव गायत्री कस्मान्न प्रयुज्यत इत्यत आह—

त्रिष्टुप् प्रतिपद्भवति ॥ ५ ॥

(३) त्रिष्टुप् छन्दस्कैवाऽस्य सप्तमस्याऽद्भुः प्रतिपद्भवति सर्वप्राणिनां पुरोवर्तिनां पृथिव्येष्वेव गायत्रीस्वरूपा प्रतिपद्यते प्रारभ्यत इत्यपि प्रतिपत् । सा च पूर्वोक्ता 'प्र काव्यमुशनेव सुवाण' इत्येवा । यद्यपि प्रतिपदिति एकवचनेन एका स्तोत्रीया विधिरितेति प्रतीयते तथापि (४) 'तृचसूक्ता नामादिग्रहणेन विधिरनादेश' इति परिभाषया तदादिकस्तृच एवाऽत्र ग्राह्यः । ननु "गायत्रं प्रातस्सवनं त्रैष्टुम माष्यन्दिनं सवनं जागत तृती यस्सवनं" मिति प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे दृश्यते, तत्कथं प्रातस्सवने त्रिष्टुप् विधानम् ? नैष दोषः । आदद्याहो हि द्विविधः—समूढो व्यूढश्चेति । तत्र समूढे यथा प्रकृतौ तथैव सवनानि भवन्ति । व्यूढे तु छन्दसां व्यूहनस्योक्तत्वात् तृतीयस्य त्रिरात्रस्य प्रातस्सवनानि सर्वाणि त्रैष्टुमानि जागतानि माष्यन्दिनसवनानि गायत्राणि तृतीयसवनानीति व्युच्छेदनात्वात् त्रिष्टुमः प्रातस्सवने सङ्गतिरधिगन्तव्या ॥ ५ ॥

तदेतत्प्रशंसति—

ओजो धीर्यं त्रिष्टुभोजस्येव धीर्यं पराक्रम्य प्रयान्ति ॥ ६ ॥

ओजो बलं तदात्मकं धीर्यञ्च त्रिष्टुप् प्रजापतेरङ्गाद्वलवतो बाहुलक्षणाच्च धीर्यवतेन्द्रेण सहोत्पत्तेः । तथाऽप्योजोरूप एव धीर्यं स्थित्वा पराक्रम्य जेतव्यम् । जित्वा प्रयान्ति प्रगच्छन्ति ॥ ६ ॥

(५) अथ प्रकारान्तरेणैवं तृचं स्तौति—

स्तोत्रीयस्तृचो भवति प्राणापानानामवरोधै ॥ ७ ॥

१. इयं पृथिव्येव गायत्री जतोऽस्यां पृथिव्यामेव प्रतिष्ठाय स्थानं प्राप्य प्रारभन्ते इति ख. पु. २. पुनर्त्रिष्टुप्त्वेन प्रशंसतीति ख. पु.

३. प्रतिपद्यते प्रारभ्यतेऽनयेति प्रतिपत् प्रथमा ऋक् । सा च त्रिष्टुप् । ओजो धीर्यं बलधिक्यं च त्रिष्टुप् । अतस्त्रिष्टुप्प्रतिपदा ओजस्येव धीर्यं बलधिक्यं एव पराक्रम्य प्रयान्ति प्रारभन्ते इति ख. पु.

४. लाट्या. मी. ६. ३. १.

५. स्तोत्रीय तृचं प्रशंसतीति

(१) 'प्र काव्यमुशनेष द्रुवाण' इत्ययं त्रैष्टम्भस्तुचः स्तोत्रीयाख्यः प्रथमस्तुचो भवति । यदिष्टवमाने प्रथमस्य तुचस्य स्तोत्रीय इति सङ्गा । गतमन्यत् ॥ ७ ॥

(२) ननु त्रिष्टुप्छन्दसो द्वितीयेऽहनि प्रयोगेन गतसारत्वात् कथं छन्दोमेषु विनियोग इति, तत्राह—

हरिदित्यो भवन्ति छन्दोमानामयातयामन्वाये ॥८॥

(३) हरिदित्यो हरिशब्दयुक्ताः स्तोत्रीया भवन्ति छन्दोमानां गायत्रीत्रिष्टुप्जगतीमिष्टछन्दोमिर्मायमानानां चतुर्विंशतीनां स्तोमानामयातयामन्वाये अगतसारत्वात् (४) 'परिण संकृणते तिम्रश्हो दिवा हरिर्दृष्टो नक्तमृज' इत्यास्मिन् तुचे धवणात् (५) प्राणभृन्मयायेनाऽऽसा हरिशब्दस्त्वम् ॥ ८ ॥

(६) अथ स्तुत्यर्थे विहितेनाऽनेन तुचेन सहिता अन्या एकविंशति स्तोत्रीया विधत्ते—

(७) द्वादशर्चा भवतः ॥ ९ ॥

१. स्तोत्रीयः प्रथमस्तुचो भवति । सः प्राणापानानामवरोधनाय भवतीति ख. पु

२. तमेवपुनर्हरितत्वेन प्रवर्तमानेति ख पु

३. हरिवाय हरिशब्दयुक्तत्वादित्यस्य । एतां छन्दोमानां चतुर्विंशतीनामयातयामन्वाये विधीयन्वाय भवतीति ख पु

४. सा, छ, उ ४ १ १ ३.

५. अयं न्यायार्थः—'तैत्तिरीयसंहितायां 'अथ पुरो मुख' इत्यनुक्रम्य पञ्चाशन्मन्त्रा आम्नाता । तेषु 'तस्य प्राणो सौवायन' 'वसन्तः प्राणायनः' 'प्राणं पृच्छामि प्रभान्य' इति प्राणशब्दपरिहृता मन्त्राश्च, अन्ये सप्तचत्वारिंशन्मन्त्रा अप्राणमृत् । एतैश्च पञ्चाशन्मन्त्रैरुपवेष्टव्यमिति शङ्कानां 'प्राणमृत् उपदधाती' त्वेनेनोपधानं विधीयते । 'प्राणमृत्' इत्यस्य प्राणं प्राणशब्दं निवर्तयति व्युत्पत्त्या मन्त्रा तदुपवेष्टव्यत्वात् इति स्थितिः । अत्र यथा प्राणशब्दपरिहितानां मन्त्राणां भवत्वेऽपि प्राणमृत्शब्दः प्राणमृत्प्राणमृत्समुदाये गौणीभूत्या वर्तते तथा प्रकृतेऽप्येति ।

६. अथ यदिष्टवमानान्तर्गतद्वादशचर्चयः अगतसारत्वात्वेन स्तुत्यन्वयमती विधत्ते इति ख पु

७. द्वादशचर्चयमिदमेकत्र पठित्वा व्याख्यातमुपलभ्यते खपुस्तके ।

(१) द्वादशानामृचां समाहारो द्वादशर्चः । (२) 'ऋक्पूरव्यू' पथामा-
नक्षे' इति अकारस्समासान्तः । (३) 'प्रस्वानासो रया इवे'ति नवर्चः ।
(४) 'असुप्रमिन्दवः पथे'ति नवर्चः । (५) 'आते दक्षमि'ति तृचः

१ 'प्र काव्यमुशनेव जुवाण' इत्येको द्वादशर्चः, 'असुप्रमिन्दव' इत्यपरः । एतौ
द्वादशर्चौ भवतः । संवत्सरश्च द्वादशमासात्मकः । एव द्वादशर्चद्वयप्रयोगेन संवत्सरमेव
पूर्वस्मै पृथग्ययवहाय प्रत्युद्यच्छान्तिं प्रत्युद्युक्ताति । किमर्थम् ? सर्वावघातयै समभारवह
नाय । शिक्वपातमारद्वयोपेतं स्कन्धेन षोडश काष्ठ बाँधिष समानं बाँधिष मस्य तस्य
भावस्तस्यै सर्वावघातयै इति. ख पु

२ पा. सु. ५. ४ ७४

१. प्रस्वानासो रया इवार्चन्तो न भवस्यव । सोमासो राये अकमु ॥ १ ॥
हिम्नानासो रया इव दधान्विरे गमस्त्यो । भरास कारिणामिव ॥ २ ॥
राजानो न प्रक्षालिभि सोमासो गोभिरञ्जते । यशो न क्षत चातुभि ॥ ३ ॥
परि स्वानास इन्द्रो मदाय बर्हष्पा गिरा । मघो अर्चन्ति धारया ॥ ४ ॥
आपनासो विवस्वतो जिन्नन्त उवशो भयम् । सुरा अप्व वितन्वते ॥ ५ ॥
अप द्वारा मर्तानां प्रता मृग्यान्ते कारव । वृष्णो हरस आत्यव ॥ ६ ॥
समीचीनास आद्यत होतारः सप्तजानय । परमेष्ठस्य पिप्रत ॥ ७ ॥
नामा नाभि न आददे चक्षुषा सूर्य इधे । कवेरपत्यमा दुदे ॥ ८ ॥
अभिप्रियं दिवस्पदमध्वर्युभिर्गुहा दिवम् । सूर परयति चक्षुषा ॥ ९ ॥

सा. सु. ४. २ १.

४. असुप्रमिन्दव पथा धर्मन्तम्य सुप्रिय । विद्वाना अस्य योजना ॥ १ ॥
प्रधारा मघो अभ्रियो महीरयो विगाहते । इविर्हविषु वन्य ॥ २ ॥
प्रयुक्ता बाधो अभ्रियो वृशो अचिक्रददूने । समामिस्त्यो अप्वरः ॥ ३ ॥
परि यक्काभ्या कविर्नुमा पुनानो अर्चति । स्वर्वाञ्जी विपासति ॥ ४ ॥
पवमानो अभि स्तृषो विशो राजेव सीदति । यदादृष्यान्ति वेधसः ॥ ५ ॥
अभ्या वारे परि प्रियो हरिर्वनेषु सीदति । रेभो वनुष्यते मर्ता ॥ ६ ॥
स वायुमिन्द्रमविशना साकं मदेन गच्छति । रथा यो अस्य धर्मणा ॥ ७ ॥
आमित्रे वरुणे भगे मघो पवन्त कर्मय । विद्वाना अस्य शक्वमि ॥ ८ ॥
अरुमभ्यं रोदसी रयि मघो वाजस्य सातये । अगो वसुनि सञ्जितम् ॥ ९ ॥

सा. सं. उ. ४ २ २.

५. आते दक्ष मयोमुव वहिमया वृषामहे । पान्तमा पुरस्पृहम् ॥ १ ॥
आ मद्रमा वरेष्वमा विप्रमा मनीषियम् । पान्तमा पुरस्पृहम् ॥ २ ॥
आ रयिमा सुचेनुवमा सुकृतो तनूषा । पान्तमा पुरस्पृहम् ॥ ३ ॥

सा. स उ ४ २. २

एवमेकविंशतिसंख्या ऋचः पूर्वं विहितामिस्तिष्ठामि. सह द्वादशर्चो
बहिष्पवमानस्य भवतः ॥ ९ ॥

अथैतत् स्तौति—

द्वादश मासाः संवत्सरः सवत्सरमेव तत्पूर्वस्मै पढ-
हाय प्रत्युद्यच्छति सवीवधतायै ॥ १० ॥

द्वादशमासात्मकः सवत्सरः । पृष्ठपङ्क्त्या संवत्सरः (१) 'पट्वा
ऋतवः पट्पुष्टानी'ति श्रुतेः । तत्तथा सति द्वादशमासात्मक संवत्सर
मेव पूर्वस्मै पढहाय प्रत्युद्यच्छति प्रतिनिधित्वेनोद्गमयति । किमर्थम् ?
सवीवधतायै वीवधो भारः समानो वीवधः तस्य भागः सवीवधता
तदर्थम् ॥ १० ॥

(२) एवं द्वादशर्चवद्भयगतद्वादशसंख्योपजीवनेन स्तौति—

चतुर्विंशतिर्भवन्ति चतुर्विंशतिरर्धमासाः संव-
त्सरः संवत्सरमेव तत्पूर्वस्मै पढहाय प्रत्युद्यच्छति
सवीवधतायै ॥ ११ ॥

(३) एव द्वादशर्चयो सतोश्चतुर्विंशतिः चतुर्विंशतिसंख्याकाः
स्तोत्रीया ऋचो भवन्ति । चतुर्विंशतिर्मासात्मक सवत्सरः तत्तथा
सति स्तोत्रीयाचतुर्विंशतेन चतुर्विंशत्यर्धमासात्मकं संवत्सरमेव पूर्व-
स्मै प्रागनुष्ठिताय पङ्क्त्याय प्रतिकल्पत्वेनोद्यच्छत्युद्गमयति । आतोलनवे-
द्यायानुमयोगैरवसाभ्यर्थः ॥ ११ ॥

(४) यथाऽस्मिन्नहनि चतुर्विंश स्तोम विधातुमुक्तिप्रत्युक्तिभ्या क-
ञ्चिद्वृद्धास्तमाह—

(५) दृढ ऐन्द्रोत इति होवाचाऽभिप्रतारी काक्षसेनि-

१. तै. सं. ७. ४. ७. २.

२. यथास्तोत्राभ्या मिहित्वाऽर्धमासत्वेन सख्यावाग्यात्प्रशंसनोति अ. पु.

३. स्तोत्रीयाणां चतुर्विंशतिर्भवति । चतुर्विंशतिरर्धमासाय सवत्सरः । अन्यद्वृत्ता-
र्थम् इति अ. पु.

४. अपोकिप्रत्युक्त्या अहन्त त्रिवृत्पञ्चदशौ पक्षत्वेन कस्या प्रशंसति पुनश्चतुर्विं-
शतिमेवेति, अ. पु.

५. प्राक्षणाद्वयमिदमेकत्र पठित्वा व्याख्यात अणुस्तके

ये महावृक्षस्याऽग्रं गच्छन्ति क ते ततो भवन्ति प्र राजन्
पक्षिणः पतन्त्यवाऽपक्षाः पचन्ते ॥ १२ ॥

(१) ऐन्द्रोत इन्द्रेण ऊनो रक्षितः इन्द्रोतः तद्गोत्रजः ऐन्द्रोतः । स
च वृताख्यः । पदद्वयमप्येतत् सम्बुध्यन्तम् । संज्ञापूर्वको विधिरानित्य
इति (२) 'एङ् ह्रस्वात् सम्बुद्धे'रिति सम्बुद्धिलोपविधेरानित्यत्वात् सु
लोपाभावात् । हे ऐन्द्रोत वृताख्य ऋषे इति सम्बोध्य काशसेनि कक्ष-
सेनस्य पुत्रः अग्निप्रतारी नाम राजर्षिः इत्युवाच एव खलु प्रोक्तवान् ।
कथमिति ? तदुच्यते—ये प्राणिनः महावृक्षस्य महतः शाखास्कन्धा-
दिमिरुन्नतस्य वृक्षस्य अप्रमूर्च्छं गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति ते ततोऽप्रादूर्ध्वं
क कुत्र स्थाने भवन्तीति ? एवमुक्तो वृत्तं प्रत्यवोचत्—हे राजन् पृथिवीपते
त्वदुक्तात् महावृक्षाप्रात् पक्षिणः पक्ष मुक्त्वा एतत्प्रपतन्ति पक्षाभ्यामु-
त्पतन्ति अपक्षाः पक्षराहिताश्चेद्वपचन्त इति शब्दोऽप्रासज्जनीयः अधः
पतन्तीति । अथमर्थः—यद्येऽहनि प्रयुक्तस्त्रयस्त्रिंशः स्तोमः महावृक्षामस्था-
नीयः त्रिवृदादिस्तोमानां संख्याधिक्यविधान्तभूमित्वात् त प्रयुक्तवन्तो
यजमानाः पक्षिणः ॥ १२ ॥

के पक्षराहिताः ? कौ च तेषां पक्षौ ? इति तत्सर्वमाह—

ये वै विद्वांसस्ते पक्षिणो येऽविद्वांसस्तेऽपक्षा-
स्त्रिवृत्पञ्चदशावेव स्तोमौ पक्षौ कृत्वा स्वर्गं लोकं प्रयन्ति ॥

ये खलु विद्वांसो वेदार्थमिहा. ते पक्षिणः पक्षवन्तः । ये अविद्वां-
सोऽनमिहा ते अपक्षाः पक्षराहिताः । तस्माद्विद्वांसस्त्रिवृत्पञ्चदशौ स्तो-
मावेव पक्षौ कृत्वा स्वर्गं लोकं प्रयन्ति इति त्रिवृत्पञ्चदशाभ्यां स्र-
ताभ्यां स्तोमाभ्या एतत्सप्तममहः परिसमाप्य तत्साख्ये फलं प्राप्नुव-
न्तीत्यर्थः ॥ १३ ॥

१. इतनामकः ऐन्द्रोतस्य पुत्र ऐन्द्रोतः कश्चन ऋषिः । काशसेनस्य पुत्रः काशसेनि
राजर्षिः । स इति ह वक्ष्यमाणकारणेन किल उवाच । हे ऐन्द्रोते, इतनामकैन्द्रोत इति स
, मुखाऽऽह—ये वृक्षस्याऽग्रं गच्छन्ति, ते ततोऽनन्तरं वरं भवन्तीति पृष्ट. प्रत्याह इत
पोमा—हे राजन् पक्षिणः पक्षवन्तः प्रपतन्ति स्थानं प्रगच्छन्ति । अपक्षाः पक्षराहिता
अवपचन्ते अवपतन्ति । य एव विद्वांसः ज्ञानवन्तः ॥ एव पक्षिणः, ये अविद्वांसः अ-
ज्ञानिनः अपक्षा न स्थानं गन्तारः । ते विद्वांसस्त्रिवृत्पञ्चदशौ स्तोमावेव पक्षौ कृत्वा
ताभ्यां स्वर्गं लोकं प्रयन्ति प्रगच्छन्ति इति. अ. पु.

(१) एवं पारोक्ष्येण चतुर्विंशं स्तोमं विधायाऽथ प्रत्यक्षं विधत्ते—

चतुर्विंशं एव स्तोमो भवति तेजसे ब्रह्मवर्चसाय ॥

(२) त्रिवृत्पञ्चदशौ स्तोमौ विदुषां पञ्चभूतौ मिलित्वा चतुर्विंशतिः स्तोत्रीया भवन्ति । तस्मात्सप्तमेऽहनि चतुर्विंशं स्तोमो भवति । स चतुर्विंशत्यर्द्धमासात्मकसंघासरसंस्तुतत्वाप्रतिष्ठादिहेतुमर्हति । स-
घासरौ द्विं प्रतिष्ठाहेतुः ॥ १४ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये
वेदार्थप्रकाशे चतुर्दशाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥

अथ द्वितीयः खण्डः ॥

(१) मयाऽस्मिन् सप्तमेऽहनि प्रथममाज्यस्तोत्रं दर्शयति—

(४) “मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या” इत्याग्नेयमाज्यं
भवति ॥ १ ॥

(५) अस्मिन्स्तुत्रे गीयमानमग्निदेवस्य प्रथममाज्यस्तोत्रं भवतीत्यर्थः ॥

(६) मयाऽस्य तुल्यस्याऽस्मिन्नहनि सङ्गतिमाह—

मूर्धां वा एष दिवो यस्तृतीयस्त्रिरात्रः ॥ २ ॥

१. चतुर्विंशं प्रवक्षतीति, ख ५ २. गतार्थ इति, ख ५

१. मयाऽऽज्यस्तोत्रेण तुल्यं दर्शयतीति ख ५

४. मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या वैदवानरमृत आजातमग्निम् ।

इति सप्तममहोमि जनानामावृत्तं पात्रं जनयन्त देवा ॥ १ ॥

तत्र विश्वे अष्टत जग्यमानं शिशुं न देवा अभि सधवन्ते ।

तव क्रतुभिरसुतत्वमायन्वैश्वानर यत्त्रिजोऽहोदे ॥ २ ॥

नाभिं यज्ञानां सदनं रयोर्णां महामाहावयमि सं नवान्तः ।

वैश्वानर रथमध्वराणां यदुस्य क्रतुं जनयन्त देवा ॥ ३ ॥

सा छं. उ. ४. २. १

५. ‘मूर्धानं दिव’ इति तुल्यमाग्नेयमग्निदेवत्याज्यम् । तत्प्रथममाज्यस्तोत्रं भवतीति
ख. ५

१. तस्य तुल्यकप्रज्ञमिषाहेति ख ५.

(१) द्वौ त्रिरात्रौ गतौ । तदपेक्षया यत् योऽयं तृतीयत्रिरात्रः एव हि
द्युस्थानीयस्य दिवो दशरात्रस्य मूर्धा शिर । तस्मात् 'मूर्धानं दिव'
इति वृचस्तृतीये त्रिरात्रे सङ्गत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

(२) अथ पादान्तरमनूद्य स्तौति—

“वैश्वानर मृत आज्ञातमग्नि”मिति वैश्वानर इति
धा अग्नेः प्रियं धाम प्रियेणैवैनं तद्धात्रा परोक्षमुप-
शिक्षति ॥ ३ ॥

(३) 'वैश्वानर मृत आज्ञातमग्नि'मिति पादोऽस्मिन्स्तुत्वे दृश्यते । वै-
श्वानर इति विश्वनराहित सर्वजनानामनुग्राहक परं धाम शरीर ते
जोमयमुच्यते । तत्तेन वैश्वानरवदप्रतिपाद्येन प्रियेणैव धात्रा तेजसा
एतमग्निं परोक्ष परोक्षेण उपशिक्षति प्राणिपति । शिक्षतिर्जननकर्मा ।
तेन च तज्जन्यं प्राणिन लक्ष्यते ॥ ३ ॥

(४) अथ द्वितीयमाज्यस्तोत्रं विधत्ते—

(५) “प्र वो मित्राय गायते”ति द्यावापृथिवीयं मैत्राव-
रुणं द्यावापृथिवी वै मित्रावरुणयोः प्रियं धाम प्रियेणै-
वैनौ तद्धात्रा परोक्षमुपशिक्षति ॥ ४ ॥

(६) 'प्र वो मित्राये'नि द्यावापृथिवीयं द्यावापृथिवीसम्बद्धं मैत्रावरुणं

१. एव त्रिरात्र छन्दोमत्रिरात्र । यद्यस्मादिव स्वर्गस्य मूर्धा वै शिर खलु ।
तृतीयश्च द्वादशाहमतानामहो अत्रिचक्षुष्या विभागे छन्दोमत्रिरात्राणां वृत्तिरवम्,
भूराश्वेक्षया स्वर्गस्पर्शाऽने । अत उभयोस्साम्यमिति ख. पु

२. तत्राऽऽज्यस्तोत्रस्य द्वितीय पादमग्न्याधिष्करणत्वेन प्रशस्यतीति ख. पु

३. वैश्वानर इत्येव अग्ने अग्नेनेतु प्रियं धाम इष्ट गृहम् । अस्य प्रयोगेण प्रियेणैव
धात्रा ऋतुमार्गेण परोक्षं प्रत्यक्षमभिमुञ्चति सतीति समीपं प्रापयतीति. ख. पु

४. द्वितीयमाज्यं मित्रावरुणयोरधिष्करणत्वेन प्रशस्यतीति, ख. पु

५. प्र वो मित्राय गायत वरुणाय विषा मिरा । महि स्रज्जुं वृद्ध ॥ १ ॥

सम्रजा या वृत्तयोर्ना मित्रयोमा वरुणश्च । देवा देवेषु प्रशस्ता ॥ २ ॥

ता नदशक्ष पार्थिवस्य महो रायो दिव्यस्य । महि वां स्रजं देवेषु ॥ ३ ॥

सा स. उ. ४. २. ४.

१. 'प्र वो मित्राय गायत' इति पादप्रयोग एव द्यावापृथिवी । यद्यस्मान्मैत्रावरुणं मि-
ता० ब्रा० ११ Vol. II

मित्रावरुणदेवताक द्वितीयमाज्यस्तोत्रं भवति । 'ता नः शक्त पार्थिव
स्य महो राधो दिव्यम्ये'ति द्यावापृथिवीसम्बन्धादस्य त्वस्य द्यावा
पृथिवीयत्तम् ॥ ४ ॥

(१)अथ तृतीयमाज्यमिन्द्रदेवताक स्तोत्रं—

(२)"इन्द्राऽऽयाहि विप्रमानवि"त्यार्षवमैन्द्रमृभवो
वा इन्द्रस्य प्रियं धाम प्रियेणैवैनं तद्वाग्ना परोक्षमुपशि-
क्षति ॥ ७ ॥

(३)ऋभु क्षित् राज इति त्रयः सुधन्वना पुत्राः ऋभुशब्दवाक्याः ।
त एवेन्द्रस्य प्रियं धाम स्थानं शरीरं तेजो वा । ते हीन्द्रस्य हरः नि-
र्माय माह्नाः (४) 'इन्द्रो हरी युयुजे अश्विना रथ'मिति हि मन्त्रवर्ण ।
यद्वा इन्द्र सूर्ये ऋभवो रश्मयः तेषां सूर्यप्रियधामात्थ स्पष्टम् । शिष्टं
पूर्वधर्माज्यम् ॥ ५ ॥

(५)अथ चतुर्थमाज्यस्तोत्रं विधत्ते—

(६)"तमीदृष्य यो अर्विये"त्यनिरुक्तमैन्द्राग्निं देव-

आवरुणदेवताकपाद द्यावापृथिव्येव मित्रावरुणयोः प्रियं धाम । प्रियेणैव धात्रा एनी मित्रा-
वरुणौ परोक्षमपि समीपं प्रापयतीति ख पु

१ अयाऽऽज्यस्य तृतीयं त्वं दर्शयतीति ख पु

२. इन्द्राऽऽयाहि विप्रमानो मुता इमे त्वायव । अर्षीमिस्तना पूताध ॥ १ ॥

इन्द्राऽऽयाहि विप्रमनो विप्रजुत मुतायव । तव मदाणि वापत ॥ १ ॥

इन्द्राऽऽयाहि तूतुनान तव मदाणि हरिव । सुते दक्षिण नधनः ॥ ३ ॥

सा. स. उ. ४ १ ५.

३ 'इन्द्रायाहि'ति स्तोत्रं आर्षव ऋभुप्रयुक्तम् । ऐन्द्रं इन्द्रदेवताकम् । ऋभव एवे-
न्द्रस्य प्रियं धाम इह गृहम् । शिष्टं ऋतमिति. ख पु

४. ऋ. सं. १ २. ५

५ आज्यस्य चतुर्थं त्वं प्रदर्शयतीति ख. पु

६. तमीदृष्य यो अर्विया वना विश्वा परिव्रजत । कृष्णा कृणोति जिह्वा ॥ १ ॥

य इह आविवासति सुप्रमिन्द्रस्य मर्त्यः । सुप्रम्य सुतरा जय ॥ २ ॥

ता मो राजवनीरिष आशुपिपृतमर्षत । ऐन्द्रमर्षिं च वोदवे ॥ ३ ॥

सा. स. उ. ४ १. ६

तानामनभिधर्षापोत्तमार्द्धेऽनिराह देवतानामप्रणाशाय
स्तोमः ॥ ६ ॥

(१) 'तमीडिष्वे'ति तुच अनिरुक्तं निरुक्तं निष्कृत्य शुद्धप्रादिकयोक्तं
देवतापदं यस्मिन्नाऽस्ति तादृशम् । ऐन्द्रामिन्द्राग्रदवताकं चतुर्थमा
ज्यस्तोत्रं भवति । किमर्थमस्याऽनिरुक्तत्वमिति ? देवतानामनभिधर्षार्थं
तत्तन्नाम्नाऽव्यर्चाह्यमाणा देवता अभिघृष्टा अभिपीडिता, स्युः । यथा
विद्याविभिः श्रेष्ठाः पुरुषा औपचारिकं नाम परित्यज्य स्वस्वेन ना
ज्ञा व्यर्चाह्यमाणा, कुप्यन्ति तद्वद्देवताश्रेष्ठा । तस्मात् अभिधर्षो मा-
भूदित्येवमर्थं अस्य स्तोत्रस्याऽनिरुक्तत्वम् । यद्येष देवताया अप्रतिपा
दितत्वात् 'अनिरुक्तः प्रजापति'रिति श्रुतेः, प्रजापत्यमेवैतत् स्तोत्रं
स्यात् नैन्द्रामित्यत आह-उत्तमार्द्धे निराहेति । 'ऐन्द्रमभिञ्च वो-
दव' इति उत्तमे अनेनाऽर्द्धेन निराह देवतानिष्कृत्य प्रवीति देवता
नामप्रणाशाय प्रणाशाभावाय देवताविशेषमज्ञावद्योतनार्थः । एनेष्वपि
चतुर्थाज्यस्तोत्रेषु पूर्वोक्तञ्चतुर्विंश एव स्तोमः कार्यः । एतेषु प्रातः
स्तवननिष्ठेषु पञ्चसु स्तोत्रेषु स्तोत्रीयामात्रस्याऽभ्यश्च विधानात् साम
प्राकृतमेवेति दृष्टव्यम् ॥ ६ ॥

इति ताण्ड्यमहाप्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
चतुर्दशाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥

१ 'तमीडिष्वे'ति तुचमनिरुक्तं गानं न ऋच्यभूदम् । ऐन्द्रामं इन्द्रमिदेवत-
कम् । देवतानामिन्द्रादीनां अनभिधर्षाय अनभिभवाय । उत्तमार्द्धे अनिराह अनिरुक्तमा-
ह । किमर्थम् ? देवतानामप्रणाशाय राष्ट्रसर्वशराहित्याय । स्तोमश्च पूर्वञ्चतुर्विंश एव
कार्य इत्यय इति, ख. पु

अथ तृतीयः खण्डः ॥

(१) मयाऽस्मिन् सप्तमेऽहनि माध्यन्दिनपवमानस्य प्रथमं तुचं दर्शयति—

(२) “वृषा पवस्व धारये”ति गायत्री भवत्यहो धृत्यै ॥१॥

(३) ‘वृषा पवस्वे’ति गायत्री माध्यन्दिनपवमानस्य प्रनिपन्नवति प्रथमस्तुचा गायत्री भवतीत्यर्थः । सोऽयं सप्तमस्याऽहो धृत्यै धारणाय भवति धारयति धारणवाचो धृञ् धातुशब्दनिष्पद्यत्वात् ॥ १ ॥

(४) मयाऽस्मिन्नहनि तुचस्य सङ्गतिमाह—

वृषण्वत्यस्त्रिष्टुभो रूपेण त्रैष्टुभं होतदहः ॥२॥

(५) वृषण्वत्यो वृषशब्दयुक्ता ‘वृषा पवस्वे’त्याद्यास्तिस्रो गायत्र्यो रूपेण वृषशब्दरूपेण त्रैष्टुभेण रूपेण योगास्त्रिष्टुभो भवन्ति । एतत् सप्तमसद्विरिति त्रैष्टुभं हि त्रिषु प्रापणत्वात् । तस्मादस्मिन्नहनि वृषण्वत्या गायत्र्यलक्षणया त्रिष्टुपत्वात् सङ्गता इत्यर्थः ॥ २ ॥

(६) मयाऽयं तुचं दर्शयति—

(७) “पुनानः सोम धारये”ति धृत्यै ॥ ३ ॥

१ अथ माध्यन्दिनपवमानस्याऽऽयं तुचं स्तोतीति. ख. पु

२ वृषा पवस्व धारया महस्वते न मासर । विश्वा दधान ओजसा ॥ १ ॥

त एवा घतारमोष्यो पवमान स्वददुशम् । हिन्वे वाजेषु वाजिनम् ॥ २ ॥

मया वित्तो विपानया हरि पवस्व धारया । पुन वाजेषु योदय ॥ ३ ॥

सा. खं उ. १. १ १०.

३. ‘वृषा पवस्वे’ति गायत्री माध्यन्दिनपवमानस्य तुचो भवतीत्यर्थः । ख ॥ सप्तमस्याऽहो धृत्यै स्पर्धाय भवतीति. ख. पु

४. अयं त्रिरात्रिष्टुभाचरण इति तद्रूपेण प्रवसतीति ख. पु

५. अस्य वृषशब्दयोगात् वृषण्वत्यम् । तच्च त्रिष्टुभो रूपम् । सप्तमसद्वय त्रैष्टुभम् । हि प्रासिद्धो इति. ख. पु

६. अथाऽपरं तुचं विदधातीति. ख. पु

७. पुनानस्सोम धारयाऽऽपो वसानो अर्षंति ।

भारतनभा योनिमृतस्य सीदन्मुखो देवो हिरण्य ॥ १ ॥

(१) पूर्ववदस्याऽपि तृचस्य धृतिहेतुता योज्या ॥ ३ ॥

(२) तृचान्तरं विधत्ते—

(३) “प्रो अयासीदिन्दुरिन्द्रस्य निष्कृतमि”ति प्रव-
त्पो भवन्ति प्रणिनीषेण्यामिव ह्येतद्दहः ॥ ४ ॥

(४) ‘प्रो अयासी’दित्याद्याः प्रवत्यः प्रशब्दयुक्तास्तिम्ः स्तोत्रीया
भवन्ति । यस्सप्तममहः प्रणिनीषेण्य प्रणेतव्यत्वेनेष्टमिव हि । षडहस्य स-
मासत्वात् सप्तममहः पुन प्रातिपित्तमित्यर्थः । तस्मात्प्रणयनार्थसूचकेन
प्रशब्देन योगात् सप्तमे प्रणेतुमिष्टेऽहि विनियोज्या इत्यर्थः ॥ ४ ॥

(५) तनु माश्वन्दिनपवमानस्याऽन्त्यस्तृचस्त्रिष्टुम प्रकृतौ । तस्याने
कयमयं जागतस्तृचः सङ्गच्छत इत्यत आह—

जगत्यः सत्यस्त्रिष्टुभो रूपेण तस्मात्त्रिष्टुभां
लोके क्रियन्ते ॥ ५ ॥

(६) ‘प्रो अयासीदि’त्याद्या एताः समा जगत्यः सत्योऽपि त्रैष्टुमेन
रूपेण योगात् त्रैष्टुमः । तच्च रूपमिन्द्रशब्दः, त्रिष्टुमा सहस्रोत्पत्तेः ।
गतमन्यत् ॥ ५ ॥

इहान ऊर्ध्वदिष्य मधु प्रिय प्रज सवस्यमासदत् ।

आपृच्छयं धरुण वाज्यर्षसि नृभिर्भौतो निवधुण ॥ ३ ॥

सा. सं. उ १ १ ९

१, स्पष्टमिति ख. पु.

२ अयाऽन्य तृच विधत्ते इति. ख. पु.

१ प्रो अयासीदिन्दुरिन्द्रस्य निष्कृतं सखा सद्युर्न प्रमिनपति सशिरम् ।

मर्य इव युवतिमि समर्षति सोमः कल्शे द्युतयामवा पया ॥ १ ॥

प्रषो धियो मद्भ्युषो विपन्युव. पनस्युव सवरणेष्वक्रमु ।

हरिं क्रीडन्तमभ्यनूषत स्तुमोऽभि घेनव पयसेदतिभ्रयुः ॥ २ ॥

आ नस्सोम सयत पिप्युषीमिपामेन्दो पवस्व पवमान कर्मिणा ।

या नो देहेते त्रिरहजसस्तुषो क्षुमद्वाजवन्मधुमत्सुर्वायेम् ॥ ३ ॥

सा. य. उ ४ २. ७

४, ‘प्रो अयासीदि’त्याद्या प्रवत्यः प्रशब्दवत्यः प्रायणीयमहश्च प्रवत् । प्रणिनीषेण्यं
विहितप्रणेतव्यात्वेनेष्ट खलु इति ख. पु

५ जगदीं त्रिष्टुभूपेण प्रवसतीति ख पु

६, ‘प्रो अयासीदि’ति तृचो यद्यपि जगत्यः, तास्त्योऽपि त्रिष्टुभोरूपेण वर्तमाना

(१)अथ 'वृषा पयस्वे'ति विहिते प्रथमे तुचे गायत्रं साम विधाप्य पूर्ववत्तद्ब्राह्मणञ्चाऽऽतिविशति—

गायत्रं भवति यदेव गायत्रस्य ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

(२)सिद्धमेतत् ॥ ६ ॥

अथाऽस्मिन्नथ तुच बाधुत्वे सामान्तर विधत्ते—

सन्तनि भवति सप्तमस्याऽहः सन्तत्यै ॥ ७ ॥

(३)वेदनामाद्ये ग्रन्थे सर्वाण्यपि सामानि एकैकस्या गीयन्ते । इदं तु साम तुचे व्यासज्य गीयते । अथ तितृषु स्तोत्रीयास्वस्य सप्ता नदर्शनात् सन्तनीति सप्ता । एतत् 'वृषा पयस्वे' पक्षिणैव तुचे गायत्र्यम् । ततोऽस्य सप्तमस्याऽहः पष्ठेनाऽहः सह सम्मत्यै सन्तानाय सद्वलेपाय भवति ॥ ७ ॥

(४)अथ विच्छित्तिपूर्वकत्वात् सान्तस्यस्य पष्ठसप्तमयोरहोस्तदुभयं सदृष्टान्त दर्शयति—

यथा वै व्योकसौ विप्रद्रवत एवमेते पष्ठश्चाऽहः सप्तमश्च विप्रद्रवतस्तौ यथा समानीय संयुज्यादेयमेवैते एतेन साम्ना संयुनक्ति ॥ ८ ॥

(५)यथा अत्र व्योकसौ विभिन्ननिलयौ पक्षिणौ विप्रद्रवत विच्छिद्य पततः एवमेते पष्ठमहः सप्तममहश्च विप्रद्रवतो विमुक्तौ भवता । पष्ठेन पष्ठस्य समाप्तत्वात् तौ व्योकसौ पक्षिणौ समानीय एकत्र आनीय । संयुज्यात् संयुक्तौ कुर्यात् । एवमेवैते पष्ठसप्तमे अहनी एतेन सन्तनिसाम्ना संयुनक्ति सन्तनोति ॥ ८ ॥

सवाविदा 'प्रमिराती'ति शेट्प्रयोगेण उपास्मिता भवति । तस्यातिष्ठमो लोके इयाने क्रियते शिष्टरूपेण परिणमन्तीत्यय इति, ख पु

१. गायत्रं प्रशस्तोति, ख पु

२. गतामं इति ख पु

३. 'वृषा पयस्वे'ति तुचे सन्तनि धाम सप्तमस्याऽहसन्तत्यै सप्तनाय भवतोऽयं इति, ख पु

४. प्रक्षारान्तरेण प्रशस्तोति ख, पु.

५. एके यथा व्योकसौ विभनस्थानौ पुर्या स्थित्यभावादितस्तौ विप्रद्रवत गच्छत

(१)अथाऽस्मिन्नेव तृचे सामान्तर विधत्ते—

सौपर्णं भवति स्वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै ॥ ९ ॥

(२)सौपर्णाख्यं साम 'वृषा पवस्वे'त्यस्मिन्नेव तृचे कार्यम् । सुपर्णो हि पक्षी उत्पतनेन स्वर्गं प्रापयितुं शकस्तत्सम्पन्नः सौपर्णं साम स्वर्गं लोकस्य प्राप्स्यै समर्थम् ॥ ९ ॥

(३)अथ प्रकारान्तरेण प्रशसति—

यज्ञो वै देवेभ्योऽपाक्रामत्स सुपर्णरूपं कृत्वाऽचरत्तं देवा एतैः सामभिरारभन्त यज्ञ इव वा एष यच्छन्दो-
मा यज्ञस्यैवैष आरम्भः ॥ १० ॥

(४)यज्ञः खलु पुरा देवेभ्यः सकाशात् केनचिद्वपराधेनाऽपाक्रामद्-
पागच्छत् । अपक्रम्य च स' यज्ञः सुपर्णरूपं सुधुननु इयेनस्तद्रूपात्मानं
कृत्वा अचरत् अन्तरिक्षे अपावर्तत । तं सुपर्णरूपयज्ञं देवाः एतैः सौपर्णं
सामभिरारभन्त अगृह्णन् । तस्मादेतत् साम यज्ञारम्भसाधनं यत् एते
त्रयश्छन्दोमाः एष यज्ञ इव वै यज्ञविलक्षण एव । अतो यज्ञस्यैव एष आ-
रम्भो ग्रहणं भवति यत् सौपर्णं भवतीति । एव वा यज्ञभूतेषु छन्दोमेषु
यज्ञग्रहणसाधनस्य सौपर्णस्य करणात् तेषां यज्ञत्वं सिध्यतीत्यर्थः ॥ १० ॥

(५)अथाऽस्मिन्नेव तृच आवृत्ते सामान्तरं विधत्ते—

रोहितकूलीयं भवत्पाजिजित्पायै ॥ ११ ॥

एवमेवैते पञ्च सप्तमयाऽह्नी विगतस्थानी सन्तौ विप्रव्रत । अतो यथा लोके विप्रदुतौ
पुरुषौ समानीय अन्धस्त्वगृहेण सयुज्यात्, एवमेवैते पञ्चसप्तमेऽह्नी एतेन सन्तनिना सा
न्ना सयुनक्ति सयोजयतीति. ख. पु.

१. स्तोत्रा सौपर्णं प्रशंसतीति. ख. पु.

२. 'वृषा पवस्वे'त्यस्यामृचि सौपर्णप्रयोगः स्वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै भवतीति
ख. पु.

३. सौपर्णमेव पुनः प्रकारान्तरेण प्रशंसतीति. ख. पु.

४. यज्ञ एव देवेभ्यः इन्द्रादिभ्यः अपाक्रामत् । अपगत्य च सुपर्णरूपं पक्षिरूपं कृत्वा
अचरत् चचार । तं यज्ञं देवा एतैस्तौपर्णादिभिस्तानभिरारभन्त आरम्भवन्त आलम-
न्त इत्यर्थः । एष छन्दोमाश्चतुर्विंशदयः । तदभावे अयज्ञ इव वै अयज्ञ एव खलु । य-
त्तस्मात् छन्दोमा यज्ञस्य आरम्भः, अत उक्तदोषः परिहृत इति. ख. पु.

५. रोहितकूलीयं साम प्रशंसतीति. ख. पु.

(१) रोहितकुलीयाख्य सामाऽपि 'वृषा पवस्वे'त्यस्मिन्नेव सूत्रे गतं दृश्यम् । तच्च आजिजित्यायै आजि सङ्केतितप्राप्तस्यावाधिः तस्य जपाय भवति ॥ ११ ॥

(२) कुत एतद्विषयत आह—

एतेन वै विश्वामित्रो रोहिताभ्याधुंरोहितकूल आ-
जिमजयत् ॥ १२ ॥

(३) एतेन अल्लु साम्ना साधनेन पुरा विश्वामित्र ऋषिः रोहिता-
भ्यामववाप्या रोहितकूले एतस्मिन् स्थाने आजिमजयत् जितवान् ।
तस्मादेतदाजिमजयन्नाधनमित्यर्थः ॥ १२ ॥

एतद्वै विप्रपठ—

विश्वामित्रो भरतानां मनस्मत्प्राप्तसोऽदन्तिभि-
र्नाम जनतयाधुंवा प्राप्यते मां मां यूयं अस्तिकाञ्जयाथे
मानि मह्यं यूयं पूरयाथ यदीमाविदधुंरोहितावश्मा-
चित्त कूलमुद्रहात इति स एते सामनी अपश्यस्ताभ्यां

१ 'वृषा पवस्वे'त्यस्यामेवार्थे रोहितकुलीय साम भवति । तदजिजित्यायै गन्तव्यभूमेर्मर्यादा आनि । तज्जित्ये अयाय भवति । यद्वा आजिपुंस्त्वभूमिः । तस्याः जयाय वा भवतीति ख ५

२ रोहितकुलीय साम प्रकारान्तरेणाहुन्य प्रशस्यतीति. ख. ५

३, विश्वामित्रनामक राजा एतेन रोहितकुलीयेन साम्ना रोहिताभ्यां रोहितनामभ्यां राजर्षिभ्यां सद् रोहितकूले रोहितकूलनामकनदीतटे आजि गन्तव्यभूमिमर्यादां अज्जनयत् जनयितवान् । एवमाजिकल्पनानन्तरं विश्वामित्रः भरतानां भरतनामकराज्ञां यद्वा भरतानां मनुष्याणां वा । मनश्चित्तं सखा समानकण्ठद्वेषा दण्डिहा अयात् तान् प्रति जयाय मनो दध् इत्यर्थः । तदनन्तरं स विश्वामित्र जनतयां जनसमूहे बले अदन्तिभि कुञ्जं रोहितैर्वाक्येति शेषः । नामेति प्रसिद्धौ । बलैस्तद्वद् आर्जि गत्वा भरतानाह । किमिति मां मां मामेवोद्दिश्य स सुखं प्राप्सते निरस्यते मवाङ्गीरिति शेषः । यूयं भरता अस्तिकां आस्तिकां स्त्रिभूषणयशस्तद्वत् । इमानि सैन्यानि जयाय जयय आन्दधौ दीर्घः यूयं भरताः मया मदर्थं युद्धरूपं पूरयाथ पूरयथ । यद्यस्मात् इमौ रोहितौ रोहितनामकौ राजानौ इदं परिदृश्यमानं अस्मान्चित्तं अश्वमेधार्थं कूलमुद्रहतं रोहितनामनदीतटमुद्दिन्त इत्युक्त्या स विश्वामित्रः एते रोहिनेकुलीय सामनी प्रकृत्यपेक्षया द्विवचनम् अपश्यत् १४५५ । ताभ्यां रोहितकुलीयसामभ्यां युक्त्वा सैन्यां संयोजय प्रोत्तपत् अनन्तरं स विश्वामित्र तदजयत् जयितवान् इति ख. ५

युक्त्वा प्रासेधत्स उदजयत् ॥ १३ ॥

विश्वामित्रः पुरा भरतानां भरतवंशजातानां मनस्सत्या मनसा युक्तया प्रजया आयात् भरतानां देशं शकटाकूटोऽगच्छदित्यर्थः । अत्र च भरतदेशे सौदन्तिभिः सुदन्तवशजैः एतत्संज्ञैः जनतया जन समूहेन अशं विभजनाय घन प्राप्स्यत प्राक्षिप्यत आर्जि सन्धाय तेन प्राप्तव्यमेतदिति स्थापितमभूत्—योऽस्माकं मध्ये ज्येष्ठोऽस्ति तस्येदं मस्तिविति । तत्र विश्वामित्रो द्वेषसङ्गत एषमप्रधीत्—हे सौदन्तय यदि यूयं ज्येष्ठा तर्हि अस्मिन् सण्यां वस्त्रिका वस्त्रिसङ्घा वसुसम्यग्धं धनसमूहं प्रति मां यूयं जयाय देहि यदि तु मश्याविमौ रोहितावध्वौ अश्माचित अश्वमिः पापाणैरासमन्ताञ्चित सन्तमममिदं नद्याः कूल उद्वहात उर्ध्वशकटं उत्तारयितारौ, तर्हि मह्यं तदर्थमेव इमानि धना नि पूरयाय पूरयेति । एवं कृतप्रतिष्ठः स विश्वामित्र एते रोहितकूलीये सामनी अपश्यत् । ताम्यां सामभ्यां अश्वौ शकटे युक्त्वा प्रासेधत् प्रकर्षेण कूलोद्वहनं साधितवान् । ततः स उदजयत् उत्कृष्टजयं प्राप्नोत् । तस्मादेतद्रोहितकूलसम्यग्धात् रोहितकूलीयमित्याद्यायते ॥ १३ ॥

(१) अस्वेवमस्याजिजयहेतुता । द्वादशाहे कथं सङ्गच्छत इत्यत आह—

आजिर्वै एष प्रततो यद्द्वादशाहस्तस्यैते उज्जित्यै ॥ १४ ॥

(२) प्रततः प्रकर्षेण विस्तारितः द्वादशाह इति यत् एष आजिर्वै आजिरेव । अतस्तस्य द्वादशाहस्याऽऽज्जित्यै उज्जयाय भवति ॥ १४ ॥

(३) अथ द्वितीयतृचे सामान्तरे विधत्ते—

कण्वरथन्तरं भवति तेजो वा एतद्रथन्तरस्य यत्कण्वरथन्तरम् ॥ १५ ॥

(४) 'पुनानत्सोम धारये'ति विहिनेऽस्मिन् तृचे कण्वरथन्तराख्यं

१ द्वादशाहमाजित्वेन प्रशसतीति ख पु

२ प्रतत एष द्वादशाहः आजिर्वै गन्तव्यमूर्ध्वमयादैव खलु । तस्य द्वादशाहस्य तद्रोहितकूलीय उज्जित्यै उज्जयाय भवतीति, ख. पु

३. रथन्तरस्य तेजोरूपत्वेन कण्वरथन्तरं प्रशसतीति ख. पु.

४ कण्वरथन्तरं सामेति यत् तत् रथन्तरस्य तेज एवेति ख. पु.

साम तातव्यम् । यत् कण्वरथन्तरस्य साम एतद्रथन्तरस्य 'अभि त्व
शुरे'त्यस्या गीयमानस्य तेजो धे तेज एष ॥ १५ ॥

(१)अथैतत्स्तौति—

सरसमेव तद्रथन्तरं प्रयुद्धं यत्कण्वरथन्तरेण स
समेऽहनि स्तुषते ॥ १६ ॥

(२)सारभूतमेतथावदशरात्रस्य सप्तमेऽहनि उद्गातारः कण्वरथ
न्तरेण स्तुषते इति यत्तेन सरसं रससहितं सारपदेय रथन्तर
प्रयुद्धे ॥ १६ ॥

(३)अथैतत्प्रकारान्तरेण स्तौति—

जामि द्वादशाहस्याऽस्तीति ह स्माऽऽहोयदेवो राज-
निर्वाहन्तं पष्ठमहर्वाहन्तं सप्तमं यत्कण्वरथन्तरं
भवति तेनाऽजामि ॥ १७ ॥

(४)राजति* रजनस्य पुत्रः उमदेवाव्य ऋषिः पष्ठसप्तमयोदमयोरेपि
नैरुत्तम्येण पार्हतत्वात् जामित्वदोषोऽस्तीति आह पुरोकवान् । पष्ठ-
महर्वाहन्तं बृहत् सप्तम्यग्नि एव साग्नो बृहत् सकाशाज्जामि*त्वात्
सप्तममहर्वाहन्तं बृहत्सप्तम्यग्नि । तथा च जामितादोष* । तथाऽप्यपरि-
हारः—सप्तमेऽहनि कण्वरथन्तरं भवतीति यत्तेन कण्वरथन्तरेण अ-
जामि जामितादोषा न भवति रथन्तरस्य कृतरवात् ॥ १७ ॥

(५)अथाऽहिमस्तुचे सामान्तरं विधत्ते—

(६)गौड्गवं भवति ॥ १८ ॥

गौड्गवाय्य साम 'पुनात* स्योम' इत्यस्मिन्नेव आवृत्ते वृत्ते गेयम् ॥ १८ ॥
अथैतदस्मिन्नहनि प्राप्तिहेतुरेवेन स्तौति—

१. कण्वरथन्तरं रसवदिति प्रथयतीति ख पु

२. कण्वरथन्तरेण सप्तमेऽहनि स्तुषते इति यत् एतदेव कण्वरथन्तरप्रयोग इति ख, पु

३. द्वादशाहस्य जामिदोषमनूय परिहरतीति, ख, पु

४. रजनस्याऽऽत्य राजनिरुपदेव आह—द्वादशाहस्य पष्ठमहर्वाहन्तं सप्तममहर्वाहन्तम् । अग्नौ जामिदोषोऽस्तीति । यद्यस्मात् सप्तमेऽहनि कण्वरथन्तरं भवति तेनाऽजामि जामिदोषं परिहृत्य इति ख पु

५. गौड्गवमप्रायवाचनत्वेन स्तौतीति ख पु

६. प्राक्पणमागद्वयमिदमेकीकृत्य पठित्वा व्याख्यात सप्तस्तुके,

अग्निरकामयताऽन्नादः स्यामिति स तपोऽनप्यत
स एतद्गौक्षवमपश्यत्तेनाऽन्नादोऽभवद्यदन्न वित्वा गर्ह-
यद्गङ्गूपत्तद्गौक्षवस्य गौक्षवत्वमन्नाद्यस्याऽवरुध्यै गौ-
क्षवं क्रियते ॥ १९ ॥

(१) अन्नादो अन्नस्याऽन्ना भवेयमित्याग्निरकामयत कामितवान् ।
कामयित्वा च स तपस्तप्तवान् । स तपोमाहात्म्येन पतद्गौक्षवाण्य सा
माऽपश्यत् । तेन च साऽन्ना अन्नस्याऽन्नाऽभवत् । तदन्न वित्वा लब्ध्वा यद्
गर्हय शब्दमकरोत् । गर्ह शब्दे इति धातुः । पतदेव व्याचष्टे यद्गङ्गू
यदिति । गुङ् अत्यक्ते शब्दे अगङ्गूयत् अत्यक्त शब्दमकरोत् । तत्त
स्माद्गौक्षवस्य साम्नो गौक्षवत्व गौक्षवमिति नाम सम्पन्नम् । तस्मादद्यत-
नेऽपि अन्नाद्यस्याऽवरुधाय सप्तमेऽहनि गौक्षव क्रियते प्रयुज्यते ॥ १९ ॥

(२) अथ प्रकारान्तरेण तत् स्तोति —

यत्साम देवता प्रशशंसति तेन यजमानाः सत्या-
शिपः सत्याशिपोऽसामेति वै सन्नमासते सत्याशिप
एव भवन्ति ॥ २० ॥

(३) साम्ना मध्ये यत् साम देवता प्रशसति प्रशंसां करोति तेन
साम्ना यजमानाः सत्याशिपः सत्यफला भवन्ति । गौक्षवादयं साम
देवतायाः अग्नेः अन्नादत्त्वलक्षणं प्राशस्त्यं करोति । यजमानाः सत्या
शिपः सत्यफला असामेत्याभिप्रायेण अलु सन्नमासते सन्नासनं कुर्वते ।
ते देवाः प्रशसकेनैतेन साम्ना सत्याशिप एव भवन्ति ॥ २० ॥

१. 'पुनानस्सोमे'ति तुचे गौक्षव साम भवति । अग्निरघावस्सां लब्ध्वाप्तवान्मवेय
मित्यकामयत । तदनन्तरं स तपोऽनप्यत । सोऽग्निरतत् गौक्षवमपश्यत् गौक्षव साम इष्ट
वान् । तेन साम्ना अन्नादोऽभवत् लब्ध्वाप्तोऽभवत् । यद्यस्मात्कारणादग्निः अन्नं वित्वा
अगर्हय अन्नलाभादव्यक्तशब्दमकरोत् अगङ्गूयत् अगायच, तस्मात्कारणात् गौक्षवस्य
गौक्षवार्धं गौक्षवमिति नाम सम्पन्नमित्यर्थः । अत इदानीमपि गौक्षवेन स्तुवन्ननाद्यस्याऽ-
वरुध्यै अवरोधनाय भवतीति, ख पु.

२. सामदेवताप्रशसनद्वारा यजमानेष्टप्रसिरित्यादेति ख पु.

३. यत् यस्मात् यजमाना सामदेवता आभिषन्वादीन् प्रशंसति, तेन प्रशसनेन स
त्याशिप सत्यरूपाशीर्वचनयुक्ता अनाम भवाम इत्येव सन्नमासते । द्विरुक्तिरादरार्था ।
अतस्सत्याशिप एव भवन्तीति, ख. पु

(१)अथ सामान्तरं विधत्ते—

आयास्यं भवति तिरश्चीननिधन प्रतिष्ठाप्ये ॥ २१ ॥

(२)आयास्य अयास्येन दृष्ट साम 'पुनानः सोमे'त्यस्मिन्नेव तृच आवृत्ते गतव्यम् । तच्च तिरश्चीननिधन तिरश्चीन तिर्यग्धर्त्तमान निधन यस्य तादृशं भवति यजमानस्य प्रतिष्ठानार्थम् ॥ २१ ॥

(३)अथैतद्विघ्नपृथग्दोषनिवर्हणहेतुतया स्तोति—

अयास्यो वा आद्विरस आदित्यानां दीक्षितानाम-
न्नमाइनात् स व्यभ्रपंशत स एतान्यायास्यान्यपइपसै-
रात्मानं समश्रीणाद्विघ्नमिध वै सप्तममहर्षदेत-
त्साम भवत्यहरेव तेन संप्रश्रीणाति ॥ २२ ॥

(४)आद्विरसः अद्विरोमोय अयास्य ऋषिः पुरा दीक्षितानां प्रा-
व्यद्याना आदित्याना अन्नमाश्रात् । तैस्सामभिरत्मानं धीर्ध्वः समश्री-
णात् समगमयत् । एतत् सप्तममहर्ष विघ्नमिध वै सप्तममहर्षदेत-
त्पृथग्दोषस्य समाप्तत्वात् आगामिनोऽहरन्तरस्य चाऽनित्यत्वेरेकाकि-
त्वात् एतदायास्य साम सप्तमेऽहनि भवतीति यत् तेन साम्ना तद-
हरेव संप्रश्रीणाति धीर्ध्वेण सयोजयति ॥ २२ ॥

अथाऽग्नितमे तृचे सामान्तरं विधत्ते—

प्रवङ्गार्गवं भवति ॥ २३ ॥

१. सात्त्विकमायास्य प्रशस्ततीति ख. पु

२. 'पुनानश्सोमे'ति तृचे तिरश्चीननिधनमायास्य भवति । तदायास्य यजमानानां प्रतिष्ठायै भवतीति ख. पु

३. तदेव तिरश्चीननिधन प्रकारान्तरेण प्रशस्ततीति ख. पु

४. आयास्यनामा आद्विरस यथे दीक्षितानां आदित्यानां अदितिक्रमाराणां देवा-
नामन्नमाश्रात् भुञ्जन् । तेन दीक्षितानामोषनेन व्यभ्रशत विविधानियमात् भ्रष्टोऽभूत् ।
एतानि तिरश्चीननिधनान्यायास्यान्यपइपसै । तैस्तिरश्चीनायास्यैरात्मानं स्वारामानं सम-
श्रीणात् अपावयत् ।

तिरश्चीननिधनायास्येन सप्तममहर्षिगुण्यतीत्याह—

विघ्नमिध वै सप्तममहर्षदेतत्साम भवत्यहरेव तेन संप्रश्रीणाति ॥

सप्तममहः पृथग्दोषाभ्यात् विघ्नमिधैव विविधमध पतितमेव । यद्यस्मदेतत्साम
तिरश्चीननिधन भवति । प्रयुक्तेनैतेन सप्ता अहरेव संप्रश्रीणानि पाकयतीति ख. पु

प्रवत् प्रशब्दयुक्तं भार्गव भृगुदृष्ट तदाय्य सामाऽऽप्तत्वात् आगामि
नोऽहन्तरस्य(१)'प्रो अयासीद'ति विहितेऽस्मिन्स्तुचे गातव्यम् ॥२३॥
अथैतस्त्वौति—

प्रयता वै देवाः स्वर्गं लोकं प्रायन्नुदतोदायन् ॥२४॥

प्रयता प्रशब्दवता साम्ना खलु पुरा देवाः स्वर्गं लोकं प्रायन्
(२)प्रागच्छन् गन्तु प्रकान्ता । उद्वता उच्छब्दवता साम्ना उदायन् ऊ-
र्ध्वमगच्छन् । तस्मादेतत्साम स्वर्गप्राप्तिसाधनमित्यर्थः ॥ २४ ॥

(३) अथैतत्पवमानस्तोत्रमुपसहरति—

निधनान्ताः पवमाना भवन्त्यहो धृत्यै स्तोमः ॥२५॥

(४) सर्वत्र हि पवमानाः पवमानस्तोत्राणि निधनान्तानि भवन्ति
निधनमन्ते येषां ते निधनान्ताः । अत्र च मा २ तोपथा ३ ऊवा २३४५
इति प्रवद्भार्गवस्याऽवसाने निधनमधीयते । तथाऽहो धृत्यै धारणाय
भवति । एवं गायत्रादिप्रवद्भार्गवान्तेष्वष्टु सामस्तु तृचेषु गीयमानेषु
निष्पद्यमानश्चतुर्विंशस्तोमोऽस्य पवमानस्तोत्रस्य कार्ये इत्यर्थः ॥२५॥

इति ताण्ड्यमहाराज्ञे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे चतुर्दशाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥

अथ चतुर्थः खण्डः ॥

(५)अथ पृष्ठस्तोत्रेषु प्रथमद्वितीये प्रकृते एवेति मन्वानस्तृतीयस्य
पृष्ठस्तोत्रस्य तृतीयं तृचं दर्शयति—

(६)“वयं घत्वा सुतावन्त” इति बृहत्स्यो वर्णयश्छ-

१. सा. सं. उ. ४. २. ७

२ स्वर्गं लोकं गता इति. ख. पु.

३. पवमानानां निधनवत्त्व प्रशस्यतीति ख पु

४ पवमाना निधनान्ता सप्तमस्याऽहो धृत्यै स्वैर्याव भवन्ति । स्तोमश्च पूर्ववच्च-
तुर्विंश इत्यर्थ इति ख पु.

५. अथ सप्तमस्याऽह पृष्ठस्तोत्रेषु 'वयं घत्वे'ति तृचे ब्रह्मधाम दर्शयतीति ख पु.

६. वयं घत्वा सुतावन्त आपो न वृक्षवर्द्धिष ।

न्द आक्रमतेऽनपञ्चशाय ॥ १ ॥

(१) 'वय घत्वे'त्याद्यास्तिस्रः श्रुचः सतोवृहत्स्यो ब्रह्मसाधः स्तोत्रीया भवन्ति । आसाञ्च सतोवृहतीत्येव पूर्वमुक्तम् । प्रकृतौ हि बार्हतः प्रगाथो ब्रह्मसाध आधारः । वृहती च पट्विंशदक्षरा । सतोवृहत्पाठ्यं छन्द वर्णयो वृद्धतर चत्वारिंशदक्षरत्वात् अनुष्टुप्छन्द आक्रमते प्रारभते अनपञ्चशाय अपञ्चशामावाय अथ पतनामावाय ॥ १ ॥

(२) मय चतुर्थस्य पृष्ठस्तोत्रस्य स्तोत्रीय वृत्त दर्शयति—

(३) 'नकिष्टकर्मणा नशदि'ति वृहत्स्यः सत्योऽभ्यारम्भेण जगत्स्यः ॥ २ ॥

(४) 'नकिष्ट कर्मणे'त्याद्यास्तिस्रोऽच्छावाकसान्नः स्तोत्रीया भवेयुः ताञ्च स्वभावतो वृहत्स्यः सत्यो भवमभ्यारम्भेण गानसमये सकृन्नीयमानस्य मन्त्रभागस्य पुनरपि गानार्थमुपादानमभ्यारम्भ । तेन जगत्स्यो भवति । अहिमस्तुत्वे वैश्वानससाग्नि गीयमाने 'सदावृधम्, अभ्य-

पवित्रस्य ब्रह्मणेव वृद्धन्परि स्तोतार आसते ॥ १ ॥

स्वरन्ति त्वा सुते नये वसो निरेक वक्षियन् ।

कदा सुत वृषाण ओक आ गमदिन्द्र स्वर्दीव वसव ॥ २ ॥

कथेभिर्बुध्ना वा वृषद्वाच दर्पि सवृक्षिणम् ।

विशङ्कस्य मयवन्निर्वयणे मधु गोमन्तमीमहे ॥ ३ ॥

सा. स. उ. २. २. १२

१ 'वय घत्वे' यास्तिस्रः श्रुचस्सतो वृहत्स्य सतोवृहतीति नामसम्प्रज्ञा, बार्हतं सूच प्रगाथ इति च नाम सम्प्रज्ञम् । तत्र ब्रह्मसाम कार्यम् । तास्सतो वृहत्स्यो वर्णाय वृद्धतर छन्द सप्तममद्वयक्रमते । किमर्थमिति चेत् अनपञ्चशाय अहोऽथ पतनराहित्यायेति. ख. पु

२. अच्छावाकपृष्ठस्तोत्रनृत्त दर्शयतीति, ख. पु

३. नकिष्ट कर्मणा नशद्यकार सदानुधम् ।

इन्द्र न यज्ञैर्विश्वगूर्तृभ्यश्चमवृष्ट पूष्णमोजसा ॥ १ ॥

अषाढमुग्र पृतनासु सायहि यस्मिन्महीकुरुत्रयः ।

॥ धेनवो जायमाने व्यनोनसुर्वाव समीरनोनवु ॥ २ ॥

सा. स. उ. ४. २. ८.

४. 'नकिष्ट कर्मणानशदि'ति वृहतीप्रगाथे अच्छावाकस्तोत्रे कार्यम् । ताञ्च वृहत्स्यस्य अभ्यारम्भेण द्वितीयादप्रकृति चतुरक्षराभ्यासेन जगत्स्यो भवतीति ख. पु.

सम, धृष्णमोज्ञे'ति चतुरक्षरास्त्रयोऽर्द्धपादा पुनरारभ्यन्ते । ए
तानि द्वादशाक्षराणि सम्पद्यन्ते । बृहती षट्त्रिंशदक्षरेति मिलित्वा
अष्टाचत्वारिंशदक्षरा प्रथमा जगती भवति । एवमुत्तरे अपि ॥ २ ॥

एवमभ्यारम्भेण जगतीसम्पादने को लाभ इत्यत आह—

अपभ्रंश इव वा एष यज्ज्यायसः स्तोमात्कनी
यांसं स्तोममुपयन्ति यदेता अभ्यारम्भेण जगत्यो भव-
न्त्यह एव प्रत्युत्तम्भाय ॥ ३ ॥

ज्यायसो बृहतरात् त्रयस्त्रिंशत् स्तोमात् कनीयास अन्वीयांसं
न्यूनसंख्यं चतुर्विंश स्तोममुपयन्ति । यत् एष अपभ्रंश इव वै अघःपत-
नमिव अलु । तस्मात् सप्तमेऽहनि या देवता. पूर्वोक्ता 'नकिष्टं कर्मणा
नशदि'त्याद्यास्ता अभ्यारम्भेण जगत्यो भवन्ति । तदस्य सप्तमस्या-
ऽह एव (१)प्रत्युत्तम्भाय प्रत्युत्तम्भनाय अघःपतनतो धूस्यै धारणाय
भवति । अधिकाक्षरच्छन्दसः कारणात् स्तोमप्रयुक्तन्यूनता परिहृता भ-
वतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

(२)अथाऽस्मिन्नहनि प्रह्वण. पृष्ठस्तोत्रनिर्वर्त्तकं साम दर्शयति—

अभिनिधन काण्वं भवति ॥ ४ ॥

(३)अभीति निधन यस्य तादृशं कण्वदृष्टं साम 'वय घत्वे'ति तुषे
गातव्यम् ॥ ४ ॥

तदेतस्मात्तुष्यहननेतुरिति स्तौति—

अभिनिधनेन वा इन्द्रो वृत्राय वज्रं प्राहरत्तमस्तृणुत
स्तृणुते आतृव्यमभिनिधनेन तुष्टवानः ॥ ५ ॥

१ प्रत्युत्तम्भाय दृढीकरणाय भवन्तीत्यर्थ इति. ख पु

२ अभिनिधन काण्वमाख्यायिकामुखेन स्तौतीति. ख पु

३ इन्द्र परमैश्वर्यवान् देवराज वृत्राय वृत्रनामकासुराय अभिनिधनं अभीति नि
धनवत् काण्व कण्वेन दृष्ट साम, तेनाभिनिधनेनैव साक्षा वज्रं प्रावर्तयत् स्वायुधं प्राहि.
णोत् । त वृत्रं अस्तृणुत् द्विषेत्तवान् । अतोऽभिनिधनमिदानीमपि आतृव्यमभिनिधनमित्याह—

स्तृणुते आतृव्यमभिनिधनेन तुष्टवानः ॥

अभिनिधनेन स्तुवन्तुद्वाता आतृव्यं शत्रुं स्तृणुते दिनस्तीति ख. पु.

अमिनिघनेनाऽनेन साक्षा पुरा इन्द्रो वृत्रे हन्तुं वज्रं माहरत् प्र-
क्षितवान् । प्रहृत्य च तं वृत्रमस्तृणुत अवर्षत् । स्तुत्रं हिंसायामिति
धातु । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ५ ॥

(१) अथाऽच्छायाकपृष्ठस्तोत्रनिर्वर्तकं सामं दर्शयति—

वैखानसं भवति ॥ ६ ॥

(२) वैखानसाय सामं 'नकिष्टं कर्मणामशक्ति' इति त्वे गातव्यम् ॥ ६ ॥
अथैतत्सर्वकामप्राप्तिसाधनमिति विवश्वराययायिकामाह—

वैखानसा या अथय इन्द्रस्य प्रिया आसन् इत्याश्र-
हस्युर्देवमलिम्बुद्मुनिमरणेऽमाग्यत्तं देवा अनुबन्धन् फ-
तपयोऽभूवन्निति तान् प्रियमच्छत्तात्राविन्दत्स इमान्
लोकानेकधारेणाऽपुनस्तान्मुनिमरणेऽविन्दत्तानेतेन सा-
म्ना समैरयत्तद्वाव स तर्ह्यकामयत कामसनि सामं वैखा-
नसं काममेवैतेनाऽवरुण्ये स्तोमः ॥ ७ ॥

वैखानसा विष्णुम पुत्रा. अथयः इन्द्रस्य प्रिया आसन् इत्यत्रमा
अभवन् । तानृषीन् रहस्युर्नाम देवमलिम्बुद् देवान् मालिन्यं मोचयति

१ वैखानसमध्य, राययिकया प्रशंसतीति ख पु.

२ वैखानस वैखानससम्प्रदायि सामं भवतीत्यर्थः । वैखानसा इति अथय एवेन्द्रस्य
प्रिया इत्या आसन् । तन् वैखानसान् देवमलिम्बुद् देवमोचकस्तैश्चर इत्यर्थः । रहस्यु
इत्युमिन्द्र मुनिमरणे विषये अमारयत् मारितवान् । सत इन्द्र देवा अनुबन्धन् क ते
अपयो वैखानसा अभूवन् कुत्र यथा इति । एव वृष्ट इन्द्रस्तान् देवान् प्रियमच्छत्
तानन्नेष्टु प्रेषितवान् । एव देवप्रैङ्गवा इन्द्र तान् वैखानसान्नाऽविन्दत् त लब्धवान् ।
अनन्तरमिन्द्रः इमान् मूढादिलोकान् एकधारेण एकप्रयत्नेन अपुनत् पणितवान् । तान्
अरीन् मुनिमरणे विषये आवन्दत् लब्धवान् । लब्ध्वा तानृषीन् एतेन वैखानसाद्येन
साम्ना समैरयत् सप्रताप्यवानकरोत् । तद्वाव तदेव वैखानसं सामं । स इन्द्रस्तर्हि तस्मिन्
काले वैखानसपिलाभकाले यकामयत स्वैष्टसाधनेन कामितवान् । अत इदं वैखानसं
सामं कामसनि कामस्याऽभीष्टस्य दायकम् । पिण्डदान इति याज्ञ । अत इदानीन्तनो
ऽप्येतेन साम्ना अनुबन्धन् काममभीष्टमवकृच एव लभत एव । स्तोमश्च पूर्ववत्तुर्विधः ।
तस्य अष्टम्यो द्विक्रोति, स तिस्रमिष्टं चतस्रमिष्टं एकया, अष्टम्यो द्विक्रोति स
एकया स तिस्रमि. स चतस्रमि, अष्टम्यो द्विक्रोति स चतस्रमिष्टं एकया ॥ तिस्र
मिरिति विदुलिः इति ख पु

प्रापयतीति देवमतिग. एवंविधोऽसुर मुनिमरणे मुनयो म्रियन्तेऽस्मि
न्निति मुनिमरण स्थानविशेषः । अधिकरणे ल्युट् । तस्मिन् स्थाने अमा-
र्यत् अवधीत् । एवं मृतेषु वैखानसेषु तस्मिन्द्रं देवा अद्यवन्-ते च
प्रिया ऋषयः क कुत्राऽभूवन्निनि ? स इन्द्रस्तानृषीन् प्रैषमैच्छत् अन्विष्ट-
वानित्यर्थः । स च गवेपयमाणस्तान् कश्चिदपि नाऽविन्द्रश्चाऽलभत ।
स इमान् पृथिव्यादीन् सर्वानेकधारेण एकोद्योगेनाऽपुनादशोधयत् ।
एवं सर्वान् लोकान् शोधयित्वा तानृषीन् मुनिमरणे स्थानेऽविन्दत्
मृतानलभत अपश्यदित्यर्थः । स इन्द्र एनेन साक्षा तान् समैरयत् पुनः
प्राणैस्तान् समयोजयत् । यस्मादेवं वैखानसानां सम्बन्धः तस्माद्वैखा-
नसमिति साक्षस्त्वज्ञा जाता । तत् खलु समीरण तस्मिन् काले स-
ऽकामयत् । यस्मादेव कामितार्थमसाधयत् तस्माद्वैखानसं नाम का-
मसति कामप्रदम् । तस्मात्सर्वमेव काम्यमानं फल तेन साक्षा लभते ।
एतेष्वपि चतुर्षु पृष्ठस्तोत्रेषु पूर्वोक्त एव चतुर्विंशस्तोमः कार्यः ॥ ७ ॥
इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे चतुर्दशाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥

अथ पञ्चमः खण्डः ॥

(१) मथाऽऽर्मवपवमानस्य प्रथमं प्रतिपन्नं च दर्शयति—

(२) “यस्ते मदो वरेण्य” इति गायत्री भवति मदवद्वै
रसवत् तृतीयसवनं मदमेव तद्वत्सं दधाति ॥ १ ॥

(३) “यस्ते मद्गे वरेण्य” इति गायत्री आर्मवपवमानस्य प्रतिपन्नं

१. अथ सप्तमस्याऽऽ आर्मवपवमानस्याऽऽय त्व विदधतीति ख. पु.

२. यस्ते मदो वरेण्यस्तेना पवत्वान्वष्टा । देवावीर्यशंसदा ॥ १ ॥

जग्निर्ब्रह्ममग्निर्वियं सद्भिर्वाज दिवे दिवे । गोपातिरद्वक्षा असि ॥ २ ॥

समिच्छो अक्षो भुवस्मृयस्याभिर्न घेनुभिः । सीद घ्येनो न योनिमा ॥ ३ ॥

सा स. उ. २. १ १५

३. “यस्ते मदो वरेण्य” इत्यस्माच्च गायत्रस्तुभ्यो भवतीत्यर्थः । अस्य त्वस्य मद-
सद्वद्वैरसवत् तृतीयसवनं दधामित्यह मदवद्वै इति । तृतीयसवनं मदवद्वै मदसद्वद्वै-
मेव सद्रसवत् रसमुक्तं भवति । तत्र रसवत्त्वं नाम आक्षिपानयनेन मदकररसजननात् ।
अग्निर्नाम मयि न पय इति ख. पु

वति गायत्रं प्रथमस्तुचो भवन्तीत्यर्थः । शिष्टं पूर्ववद्धारयेयम् ॥ १ ॥

(१) अथ तृचान्तरं विधत्ते—

(२) “एषस्य धारया स्तुत” इति ककुभः सप्तयोऽभ्यारम्भेण त्रिष्टुभः ॥ २ ॥

(३) ‘एषस्य धारये’ति तिष्ठ* स्तोत्रायाः कार्याः । ताः ककुभः अभ्यस्ताक्षरौ अष्टाक्षरौ द्वौ पादौ । मध्ये द्वादशाक्षराः । ताः ककुभः । ईदृशस्तस्यः शीतिसप्तमेऽभ्यारम्भेण त्रिष्टुभो भवन्ति । प्रथमपादस्य द्वितीयपादे ‘अष्टया धारेभिः पवते मविस्तमः’ इत्यादेः अष्टाक्षरस्य पुनराख्यमाणत्वात् । एवमभ्यस्यमानौ द्वावष्टाक्षरौ, मिलित्वा षोडशाक्षराणि सस्यद्यन्ते । अद्ययनतस्तु अष्टाविंशत्यक्षरेति मिलित्वा चतुश्चत्वारिंशदक्षरा एकैका त्रिष्टुप् भवति ॥ २ ॥

(४) एतात्रिष्टुप्सम्पादनं पूर्ववदहं उत्तममनायमित्याह—

अपभ्रूषंश्च इव वा एष यत् ज्यायसः स्तोमात्कनीयांसं स्तोममुपपन्ति यदेता अभ्यारम्भेण त्रिष्टुभो भवन्त्येह एव प्रत्युत्तम्भाय ॥ ३ ॥

(५) व्याख्यातमेतत् पूर्वस्मिन् खण्डे ॥ ३ ॥

अथ तृचान्तरं विधत्ते—

(६) “सखाय आनिषीदते”ति बालखिल्या बालखिल्यावेतौ तृचौ पष्ठे चाऽहमि सप्तमे च यदेतौ बालखि-

१. अयाऽयं तृचं दर्शयतीति ख पु २. ११ पृष्ठे लिख्यमाणं दृश्यम्

३. ‘एषस्य धारये’त्याशस्तित्वा ककुभः ककुब्धम्बुत्का । तास्वसप्तयोऽपि अभ्यारम्भेण पुनः पुनराभ्यासेन योगात्त्रिष्टुभो भवन्ति गानेन त्रिष्टुभो भवन्तीत्यर्थः इति ख पु

४. एवमावृत्तिरूपाभ्यारम्भमेवाऽहो धारणत्वेन स्तोत्राति ॥ पु

५. अपभ्रूष इव वै अपभ्रूष एव अथ पतनमेव खलु एव परिहर्यमानः । यद्यस्माज्जगत्पथः वृद्धतमास्तोमात् त्रिष्टुभः कनीयांसं स्तोमं अक्षरसंख्याया न्यूनं स्तोमं ककुभस्तुपयन्ति प्राप्ताः इत्येतत् एव अपभ्रूष इति विशेषविशेषणमिति दोषमुद्गाह्यं परिहरति—यदेता ककुभः अभ्यारम्भेण पुनः पुनराभ्यासेन त्रिष्टुभो भवन्तीत्येतत् अहं प्रत्युत्तममिव उत्तममनायमेव भवन्तीति ख पु

६. १२ पृष्ठे दृश्यम्

त्यौ तृचौ भवतोऽहोरेव व्यातिपङ्गायाऽव्यवसूँसाय
सन्तत्यै ॥ ४ ॥

(१) 'सखाय आनिधीदते' इत्याद्यास्तिस्रो बालखित्याः बालखित्य-
सम्बन्धिन्यः ऋचो भवन्ति । शिष्ट(२) 'परिस्वानो गरिष्ठा' इति परि-
वत्यो गायत्र्यो भवन्तीति खण्डे व्याख्यातम् ॥ ४ ॥

अथाऽन्यं तृचं विधत्ते—

(३) "पुरोजिती वो अन्धस" इति विराड्भ्रं विरा-
ड्भाषस्याऽवरुध्यै ॥ ५ ॥

(४) 'पुरोजिती वो अन्धस' इत्याद्यास्तिस्रः स्तोत्रीया भवन्ति । तासु
प्रथमाऽनुष्टुबुत्तरे गायत्र्यौ । सहस्य गणनाया दशपादा भवन्ति । सा
एका विराट् 'दशाक्षरा विराडिति श्रुतेः । तासामक्षरपरिगणना
यामशीत्यक्षराणि सम्पद्यन्ते । सा अन्या विराट् । आह्वानं हि 'पुरा
पद्या विराडक्षर्यान्वस्मात् लोकारपद्या विराजाऽन्वाद्यमवरुध्य'

१. 'सखाय आनिधीदते'ति बालखित्या बालखित्यानावृषीणां सम्बन्धिन्य बाल
खित्यास्तिस्रस्तोत्रीया भवन्तीत्यर्थः । बालखित्यावैति तृचौ—पूर्वस्मिन् पद्येऽहनि 'त
वरसखाय' इति तृच अस्मिन्नहनि 'सखाय आनिधीदते'नि तृचञ्च बालखित्यौ । एतौ
तृचौ क्रमेण षष्ठसप्तमयोरहो भवत प्रयुज्येते इति यत् तदव्यवसूँसमयोर्व्यतिपङ्गाय
संसर्जनाय भवति । एतदेव विशदयति—अव्यवसूँसायेति । व्यवसूँसो विच्छेदनम् । तद-
भाषाय । फलितमर्थमाह सन्तत्या इति । स्पष्टम् इति ख. पु.

२ तां प्रा. ११. ११. १.

३. पुरोजिती वो अन्धसस्तुताय मादयितवे ।

अप दशान शनयिष्ठन सखायो दीर्घजिह्वम् ॥ १ ॥

यो धारया पावकया परिप्रस्यन्दते सुत । इन्दुरस्त्रो न हृत्स्य ॥ २ ॥

॥ दुरोधममी नर सोमं विश्वाच्या धिया । यज्ञाय सन्वदय ॥ ३ ॥

सा सं. उ १. १. १६.

४. 'पुरोजिती व' इत्याद्या स्तोत्रीयाऽनुष्टुप् । उत्तरे स्तोत्रीयौ गायत्र्यौ । संहत्य
तृचेऽपि पाददशकस्य सत्वात् एषा विराट् । अनुष्टुभ पूर्वस्यास्तोत्रीयाया एकाक्षरविक-
र्षेण त्रयस्त्रिंशदक्षरत्वादक्षया च विराट् । उत्तरयोस्तोत्रीययोस्त्रिपादत्वात् त्रिपदा विराड्
संशदि । एतद्विराजस्तवन अक्षाद्यस्याऽवरुध्यै इति. ख. पु.

इति । एतदेवाऽभिप्रेत्य 'पुरोजितो वो अग्नयः' इति सिद्धवदुपवहारः ।
गतमग्नयत् ॥ ५ ॥

अथ तुचान्तरं दर्शयति—

(१) "प्रवाज्यक्षारि"त्यक्षरपङ्क्तिः स्तोमानां प्रभूतिः ॥१॥

(२) प्रवाज्यक्षारि'त्यादिकोऽक्षरपङ्क्तिच्छन्दस्कस्तृचो भवति । अष्टाक्षरैर्हि पञ्चभिः पादैः पङ्क्तिः, इत्यन्तु अक्षरसंख्यया चत्वारिंशदक्षरापङ्क्तिः सा च स्तोमानां त्रिवृदादीनां प्रभूतिः प्रभव उपसृष्टिस्थानमित्यर्थः । त्रिवृदाद्यष्टाक्षरादिशान्तेषु स्तोमेषु नवाद्यष्टाक्षरादिशदन्ता या सङ्ख्या सा सर्वाऽक्षरपङ्क्तावन्तर्भूतेति प्रभूतित्वम् ॥ ६ ॥

नायऽपादीनां छन्दसां पङ्क्तेषु धिनियुक्तत्वात् तैस्साध्यानां छन्दोमानां यद्वत्सारवमाशङ्क्यते तदप्यनेनाऽक्षरपङ्क्तिच्छन्दसा समाधीयत इत्यत आह—

अथो एतच्चेवैतर्हि छन्दोऽयातयाम यदक्षरपङ्क्तिस्तेन छन्दोमा अयातयामानः क्रियन्ते ॥ ७ ॥

अथो अपि एतद्यैतस्मिन् सप्तमस्याऽहः प्रयोगकाले एतदेव अर्जुं छन्द अयातयाम अगतमार यदक्षरपङ्क्ताय च छन्द पूर्वेष्वहस्सु अवि नियुक्तत्वात् । तेनाऽयातयामाक्षरपङ्क्तिच्छन्दसा छन्दोमाः अयातयामानः यातयामाशङ्क्यते । सारयुक्ताः क्रियन्ते ॥ ७ ॥

(१) एतदेव प्रश्नप्रत्युक्तिभ्यां विबुजोति—

ब्रह्मवादिनो वदन्ति यत् पङ्क्ते स्तोमाश्छन्दाः ।

१. प्र वाज्यक्षः स्रक्षारस्तिरः पवित्र विचारमव्यम् ॥ १ ॥

६ वाज्यक्षः स्रक्षरेता अङ्गिर्मृजानो गोभिः धीमान् ॥ २ ॥

३ सोम गहोन्द्रस्य पुष्टा नृभिर्बैमानो अदिभिस्सुत ॥ ३ ॥

छा सं उ ४ २ १०.

२. अक्षरपङ्क्तिः अक्षरपङ्क्तिनामिका स्तोमानां त्रिवृदादीनां मन्त्रे प्रभूतिः प्रकृष्टा । अथो अपि च एतच्चेव अक्षरपङ्क्तिरेव छन्द अयातयाम । एतर्हि इदानीं न गतसारवत् । यदस्मात्कारणात् अयातयामा अक्षरपङ्क्तिः क्रियते, तेन अक्षरपङ्क्तिप्रयोगेण छन्दोमा-बहुविधादय अयातयामान रसवत् क्रियन्ते इति च. पु

३. एतेषामक्षरपङ्क्तीनामेवाऽऽचित्वयं भुवनं तदर्थं अविद्वज्जनादेनां विचार शिरसी ति. ख. पु

स्माप्यन्ते किं छन्दसश्छन्दोमा इत्येतच्छन्दसो पदेता
अक्षरपङ्क्तय इति ब्रूयात् ॥ ८ ॥

(१) ब्रह्मवादिनो वेदार्थमीमांसका आहु पङ्क्ते समाप्यमाने त्रिवृ
दादयः स्तोमाः गायत्र्यादीनि छन्दांसि समाप्यन्ते । यद्येवं तावत् छन्दो
माश्छन्दोमाययानि त्रीण्यहानि किं छन्दसः केन छन्दसा निष्पाद्या
इति । एवं ब्रह्मवादिसि पृष्टेतस्योत्तरं ब्रूयात्-यदेता अक्षरपङ्क्तयः अक्षर-
पङ्क्तिश्छन्दस्कः 'प्र चाज्यशा' रित्याद्याः एतच्छन्दस एतदक्षरपङ्क्तिश्छन्दो
येषा तथाविधाश्छन्दोमा इति अक्षरपङ्क्तिरेव पूर्वेष्वहस्तु विनियुक्त्वात्
छन्दोमाना सारत्वापादकमसाधारणं छन्द इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अथ तृचाऽन्तरं विधत्ते—

(२) "ये सोमासः परावती" ति परावतमिव वा एत-
र्हि पज्ञो गतस्तमेवैतेनाऽन्विच्छन्ति ॥ ९ ॥

(३) 'ये सोमासः परावती' ति स्तौति परावतमिव वै । एतर्हि यज्ञो
गतः प्रायणीयातिरात्रमारभ्य एतदन्ताना सप्तानामह्ना गतत्वात् । यथा-
श्वगस्य पुच्छपस्याऽतीतद्विचसे मध्ये मार्गेऽवस्थिता महीरुहाद्या दूरस्था
भवन्ति एवमेव सप्तममहरनुतिष्ठतो यज्ञमानस्याऽतीतानि पूर्वाण्यहानि
विप्रकृष्टानि भवन्तीत्यर्थः । तमेव दूरगतं यज्ञं एतेन दूरवाचिपरावच्छ-
द्ध्युक्तेन तृचेनाऽन्विच्छन्ति गवेपयन्ति ॥ ९ ॥

१. ब्रह्मवादिनो वेदार्थविन्तश्च वदन्ति बोधयन्ति—यद्यस्मात् पङ्क्ते समाप्ते सति
स्तोमाः त्रिवृदादयः, छन्दांसि गायत्र्यादीनि आप्यन्ते कमेगाऽहस्तु पङ्क्तु प्रयुक्त्वात् स-
माप्यन्ते, तस्माच्छन्दोमा किं छन्दसः केन छन्दसा निर्वर्त्याः विनियुक्तानां गायत्र्या-
दीनामन्यतमेन निर्वर्त्ये गतरसस्यादिति । तस्योत्तरम्—यद्यस्मादेता परिक्षयमानाः
अक्षरपङ्क्तय इति ब्रूयात् इति ख. पु

२. ये सोमासः परावति ये अर्वावति सुन्विरे । ये वाद शर्यणावति ॥ १ ॥

य आर्जकेषु इत्यसु ये मध्ये पस्त्यनाम् । ये वा जनेषु पञ्चसु ॥ २ ॥

ते नो वृष्टिं दिवस्परे पवन्तामा सुवोर्यम् । स्वाना देवास इन्दव ॥ ३ ॥

सा स. उ. ४. २ ११

३ 'ये सोमासः परावती' त्यस्यामृचि तिस्रस्तोत्रीया । एतर्हि इदानीं यज्ञ परावतं
अतिदूरं गत इव वै गत एव खलु । गतस्तं यज्ञ एतेनैव 'ये सोमासः' इति तृचोत्पत्तेन
जराबोधीनेन स म्ना अन्विच्छन्ति अनुप्राप्ता स्तोत्रार इत्यर्थः इति ख. पु.

(१) ननु प्रकृतावामयस्याऽन्यस्तृचो जायत' । कथं तत्र 'ये सोमा-
स' इत्याद्या गायत्र्यः सत्यः जायत गच्छन्ति ॥ इत्याशङ्क्य लक्षणया
जगतीत्यात् सङ्गतिरित्याह—

गायत्र्यः सत्यो जगत्यो रूपेण तस्माज्जगतीनां लो-
के क्रियन्ते ॥ १० ॥

(२) गतमेतत् ॥ १० ॥

अथ 'यस्ते मदो घरेण्य' (५०९७) इति विहिते तुचे पूर्ववद्भाष्यस्य साम-
विधाय तदितिकस्यैवताविधायक ब्राह्मणस्याऽतिदिशति—

गायत्रं भवति यदेव गायत्रस्य ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥

सिद्धमेतत् ॥ ११ ॥

अथाऽस्मिन्नेव तुचे सामान्तर विधे—

दक्षणिधनं भवति ॥ १२ ॥

'दक्षार्णे'ति दक्षशब्दो निधनं यस्य तद्दक्षणिधनम् । एतदपि साम-
'यस्ते मद' इत्येतस्मिन्स्तुचे आवृत्ते गायत्र्यम् । अथ सूत्रकारेण कव-
कारोक्तसामग्र्यमुदाहृत्य स्तोमातिरेकधन्दिताय व्यथस्था दर्शिता—
(३) 'सतमेऽह्न्यग्नेरर्कोऽव्यर्ज्डञ्च सोमसाम मोक्षस्य पूर्वयो, मौक्षसोम-
सामनी गायत्रस्योत्तरयोर्गोमोक्षस्तिसृष्विति वेति । अयमर्धा-यदेतद्
दक्षणिधनारय तस्यैव मौक्षमिति नाम । तत्र गायत्रस्तुचे गोमोक्ष-
यद्य अव्यर्ज्डञ्च सोमसाम मौक्ष वेति त्रीणि सामानि 'यस्ते मद' इत्या-
द्यास्तु तिसृषु एकर्धानि क्रमेण गातव्यानि । अथवा गायत्रमेकर्धां
गतिवा तदुत्तरयोर्गोमोक्षसोमसामनी गातव्ये । अग्नेरर्काय तिसृषु गात-
व्यमिति । अथ ब्राह्मणे अग्नेरर्कसोमसासोरविधानात् विहितधारेण
गायत्रमौक्षयोस्तुचे गामादेव स्तोमसम्पत्तेः सूत्रकारवचनस्य शाखा-
स्तरायत्वप्रतीतिर्विकल्प एव युक्तः, न तु कप्रकारेण समुच्चयः । तथा

१ गायत्री जायतत्वेन स्तीतीति ख. पु

२. गायत्र्यस्योऽपि गायत्रीरूपेण विद्यमाना अपि जगत्यो रूपेण ये सोमास-
परावर्तीति शब्दकारणात् जगत्यो रूपत्वम् । 'उद्भूत विधे'ति हि जायत रूपम् । एत-
द्रूपेण जगतीनां लोके स्थाने क्रियन्ते इति ख पु

३ साम्ना. श्री. ३. ६. २२.

निरालम्ब्यरूपता भगवता पतञ्जलिनोकं (?) सप्तमेऽह्न्यर्कः कृताकृतो
भवत्यग्राह्यविहितत्वादिति ॥ १२ ॥

अथैतद्ब्रह्महेतुत्वेन स्तौति—

प्रजापतिः प्रजा असृजन ता अस्मात् सृष्टा अव
ला इवाऽच्छदयत् स्तास्वेतेन साम्ना दक्षायेत्योजोवीर्यं
मदधाद्यदेतत् साम भवत्योज एव वीर्यमात्मन्यधत्ते ॥ १३ ॥

पुरा प्रजापतिः सर्वाः प्रजाः सृष्टवान् । ताः सृष्टा प्रजाः अस्मा-
त्प्रजापतेस्तकाशात् अवला यलरहिना. अवस्थातुमशकास्तस्य।
अच्छदयन् देशान्तरमावृण्वन् अपागच्छदित्यर्थः । अथ तासु प्रजासु
मौक्षेण साम्ना दक्षायेति निधनेन यलवासिना ओजा यलाग्न्यक वीर्यं
मदधादस्थापयत् । तस्मादेतत्साम भवतीति यत् तेन ओजोरूप वीर्यं
मेवाऽऽत्मन् आत्मनि तन्मिन् धत्ते धारयति ॥ १३ ॥

अथ त्वचान्तरे सामान्तरं विधत्ते—

शार्करं भवति ॥ १४ ॥

शर्करेण द्रष्टुं साम शार्करम् । तत् 'यस्य धारया सुत' इति (पृ
२९) विहिते तृचे पातस्यम् ॥ १४ ॥

अथैतदायवायिकया सर्वकामप्राप्तिहेतुस्त्यक्त आह—

इन्द्रं सर्वाणि भूतान्यस्तुवन् स शर्करं शिशु-
मारर्पिमुपेत्याश्रयीत् स्तुहि मेति सोऽपः प्रस्कन्दन्नब्रवी-
देतावतोऽहं त्वां स्तुयामिति तस्मादपां वेगमधेजयत्
स हीन इवाऽमन्यत स एतत्सामाऽपश्यत्तेनापोऽनुसमा-
श्रुत तद्वाच स तर्ह्यकामयत कामसनि साम शार्करं
काममेवैतेनाऽवरुन्धे ॥ १५ ॥

पुरा खल्विन्द्रं सर्वाणि भूतानि भूतजातानि देवर्षिमुपगन्धर्वा
(दीन्यस्तुवन् विविधैः स्तोत्रैरर्पणयन् स इन्द्र शर्करायं शिशुमारर्पिं
शिशुमारो जलचरः तद्रूपिणमृषिमुपेत्योपगत्य स इन्द्रोऽब्रवीत्—मां
स्तुहीति । स शर्कर- अपो जल प्रस्कन्दन् । प्रक्षिपन्नब्रवीत् उक्तवान् ।
प्रस्कन्नास्वप्सु यावन्तो बिन्दवो निस्पद्यन्ते एतावता एतावत्पर्यन्तं
नद त्वां स्तुयामीति । यस्मादेवमुक्तवान् तस्मात्तमृषिं अपां वेगमधेज

यत् । स ऋषिः अपा वेग दृष्ट्वा ततो ह्रीन्निव महीषा स्तुतिरित्यमन्यत ।
ततस्तत्साम्यार्थं प्रयतमानः स ऋषिरेतत्सामाऽपश्यत् । तेन साम्ना
स्तुवन्नप्य. अपां वेग अनु समाश्नुत प्राप्नोत् । एतदीया स्तुतिः प्रकीर्यमा-
णा अपोऽप्यत्यक्रमीदित्यर्थः । गतमन्यत् ॥ १५ ॥

अथ तृचान्तरे सामान्तर विधत्ते—

ब्रुवो भवति ॥ १६ ॥

‘स्रक्षाय भानिपीदते’ति घालविल्ववृक्षे ब्रुवाख्य साम कार्यम् ॥ १६ ॥

अथैत द्वादशाह समुद्रारमना रूपयन् तस्य पारप्रातिष्ठाधनमेत
दिति स्तौति—

समुद्रं वा एते प्रस्नान्तीत्याहुर्ग्ये द्वादशाहमुपय-
न्तीति यो वा अल्लवः समुद्रं प्रस्नाति न स तत् तदेति
यत् ब्रुवो भवति स्वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै ॥ १७ ॥

ये यजमानाः द्वादशाहमुपयन्ति उपगच्छन्ति, एते समुद्रमुदधिं
प्रस्नान्ति अथगाहन्त्य इत्याहु प्रक्षवादिन । एषञ्च य. अल्लु अल्लवः ब्रुव
रहित जनौक समुद्रं प्रस्नाति प्रविशति, स तत् समुद्रात् नोदेति
नोद्वच्छति तत्रैव निमज्जतीत्यर्थः । तथा चाऽस्मिन् द्वादशाहाख्ये समुद्रे
अथगाहतामपि केनचित् छुत्वेन भवितव्यम् । तस्मादस्मिन् सप्तमेऽह-
नि ब्रुवाख्य साम भवतीति यत् तत् स्वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै प्राप्स्यै
भवति । द्वादशाहाख्यस्य समुद्रस्य तरणाय भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

अथाऽस्य निधनमनूय स्तौति—

(१) अतिविद्वानि दुरिता तरेमेति यदेवैषां दुष्टदुतं
दुष्टशस्तं तदेतेन तरन्ति ॥ १८ ॥

अनेन निधनेन दुरितातितरण प्रतिपाद्यते । तथा च एषामह्ना
सम्पन्धि यदेव दुष्टदुतं दुष्टशस्तं अथयास्त्वन्नमयथाशंसनञ्च तदेतेन
निधनेनाऽतितरन्ति अतिक्रामन्ति ॥ १८ ॥

अथैतन्निधनं सख्याद्वारा स्तौति—

एकादशाक्षरणिधनो भरत्येकादशाक्षरा त्रिष्टुबो-
जीवीर्यं त्रिष्टुबोजस्येव वीर्यं प्रतिनिष्ठानि ॥ १९ ॥

‘अतिविश्वानी’त्याद्यानि एकादशाक्षराणि निधनानि यस्य तादृशः
प्लवो भवति । छन्दसां मध्ये त्रिष्टुप् छन्दः एकादशाक्षरा । सा च त्रि-
ष्टुभ्योजोर्धीर्यरूपा । एवं परम्परया संख्याद्वारा ओजस्येव ओजो-
यत्वं तद्रूप एव धीर्यं यजमान प्रतिष्ठितो भवति ॥ १९ ॥

अथ त्वान्तरं सामान्तरं विधाय तद्ब्राह्मणञ्चाऽतिदिशति—

गौरीवितं भवति यदेव गौरीवितस्य ब्राह्मणम् ॥ २० ॥

‘पुरोजिती वो अग्धस’ इति (पृ० १९) त्वे गौरीवितायं साम गा-
तव्यम् । अस्य गौरीवितस्य यद्ब्राह्मणं प्रागाम्नातम्—(१) ‘गौरीवितिर्वा-
एतच्छाक्त्यो ब्रह्मणोऽतिरिक्तमपश्यद्दि’ति तद्वशाऽपि द्रष्टव्यम् ॥ २० ॥

अथाऽस्मिन्नेव त्वे सामान्तरं विधत्ते—

कार्त्यशं भवति ॥ २१ ॥

कृतयशेन दृष्टं साम कार्त्यशम् । एतदायं साम ‘पुरोजिती व’
इत्यस्मिन् त्वे गातव्यम् । अस्मिन् साम्नि अर्द्धर्क्षावसानेषु उपेत्यस्य
यनार्थं निधनं क्रियते ॥ २१ ॥

तस्य स्थाने अन्यनिधनं विधत्ते—

हीति निधनमुपयन्ति पाप्मनोऽपहृत्यै ॥ २२ ॥

उपास्थाने ही इति निधनमुपयन्त्युपगच्छन्ति । तत्र पाप्मनः पाप-
स्याऽपहृत्यै पापहननाय विनाशनाय भवति । ही इत्यस्य हन्तिधातु-
निष्पन्नत्वात् ॥ २२ ॥

अथ स्तोतुः कलमाह—

अप पाप्मानं हते कार्त्यशेन तुष्टुवानः ॥ २३ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ २३ ॥

अथाऽन्यस्मिन् त्वे सामान्तरं विधत्ते—

सौहविषं भवति ॥ २४ ॥

सुहविषा दृष्टं साम सौहविषम् । तत् ‘प्र वाज्यक्षारि’त्यस्मिन् त्वे
गातव्यम् ॥ २४ ॥

तदेतत् स्तौति—

सुहविर्वा एतेनाऽऽद्विरसोऽञ्जसा स्वर्गं लोकमपश्यत्

स्वर्गस्य लोकस्याऽनुख्यात्यै स्वर्गल्लोकान्न क्यवते तुष्टु-
वानः ॥ २५ ॥

सुहविर्नामाऽऽङ्गिरसः अङ्गिरो गोत्र ऋषिः एतेन साम्ना साधनेनाऽ-
ज्ञसा अनायासेन स्वर्गं लोकमजानीत् । शिष्टं स्पष्टम् ॥ २५ ॥

अथैतदाचारभूतानामृचां छन्दोद्वारेण तुष्टुपुराह—

ब्रह्मवादिनो वदन्ति यत् पठहे स्तोमाश्छन्दो-
स्याप्यन्ते किञ्छन्दसश्छन्दोमा इति पुरुषश्छन्दस इति
ब्रूयात्पुरुषो वै पाङ्क्तः पुरुषो द्विपदा छन्दोमानामयात-
यामतायै ॥ २६ ॥

ब्रह्मवादिनो वेदार्थचिन्तकाः वदन्ति चोदयन्ति—यद्यस्मात् पठहे
पृष्ठाथये समाप्यमाने त्रिवृदादयस्स्तोमाः, 'यस्ते मद' इति गायत्र्याधी-
ति छन्दोसि च समाप्यन्ते । तस्माद्विभिनियुक्तस्याऽभ्यस्तुच्छन्दसोऽमावादि-
नियुक्तानाञ्च गतसारत्वात् छन्दोमाः किञ्छन्दसः केन छन्दसा नि-
रूप्या इति । एष ब्रह्मवादिभिश्चोदिते पुरुषश्छन्दसश्छन्दोमा इत्यभिध-
उत्तरं ब्रूयात् । किं तत् पुरुषश्छन्दस इति । तदुच्यते—तत् मासस्नाय्य-
विधिमञ्जारेत इति पञ्चभिर्धातुमिदमेतत्वात् पुरुषः पाङ्क्तः पङ्क्तिस्तस्यङ्कः ।
सा हि पञ्चमिः पादैरुपेतत्वात् पञ्चसंख्यावती । तस्मात् पङ्क्तिस्तावदेकं
पुरुषश्छन्दः । तथा द्विपदाऽपि पुरुषात्मका पादद्वयसामान्यात् । एवं
विधस्य पुपछन्दसः पूर्वमेव नियुक्तः (१) तेन सारवत्त्वात् तच्छन्दसके
'प्र वज्रिषि'ति त्वे गीयमानं साम छन्दोमानां त्रयाणामयातयामतायै
अगतसारतायै भवति ॥ २६ ॥

अथ सूत्रान्तरेऽन्यस्ताम विधत्ते—

जरायोधीयं भवत्यज्ञायस्याऽवरुध्यै ॥ २७ ॥

जरायोधीयं जराशब्दयुक्ताया योन्यामुत्पन्नं साम जरायोधीयम् ।
तत् 'मै सोमासः परावती' त्याग्मवस्याऽन्तिमे त्वे गातव्यम् । तत्राऽ-
प्रायस्याऽदनीयस्याऽज्ञस्य अवरुध्यै अवरोधनाय सामाय भवति ॥ २७ ॥
एतदेव व्याचष्टे—

अन्नं वै जरायोधीयं मुखं गायत्री मुख एव तदन्नं
धत्तेऽन्नमात्ति ॥ २८ ॥

यदेतज्जराबोधीयं साम तदन्न वै जीर्ण्यमाणावस्थायामनेन हि
बोध उत्पाद्यते । येषां गायत्री 'ये सोमास' परावर्तीत्याद्या तत् मुखं
प्रजापतेर्मुखादि सा पूर्वं दृश्यते । तथा च गायत्र्या जराबोधीयस्य
गानात् मुखे आस्य एव तत् अन्नं घृते धारयति । यस्मादेवं तस्मादे-
तेन सामा स्तुवन्नमसि लब्ध्वान्नं सन्नं भोक्तृत्वं लभत इत्यर्थः ॥२८॥
एतद्वेदनफलमाह—

अन्नादो भवति य एवं वेद ॥२९॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ २९ ॥

अथैतद्गायत्रीषु स्तवनमनूय प्रकारान्तरेण स्तौति—

गायत्रीषु स्तुवन्ति प्रतिष्ठायै ब्रह्मवर्चसाय येनैव
प्राणेन प्रयन्ति तमभ्युद्यन्ति ॥ ३० ॥

सिद्धमेतत् ॥ ३० ॥

जराबोधीयस्याऽवसाने औ इडेत्याज्ञायते । तमनूय स्तुवन्न स्तो-
त्रमुपसंहरति—

इडान्ताः पवमाना भवन्ति पशवो वा इडाः पश-
वश्छन्दोमाः पशुष्वेव तत्पशून्द्धाति स्तोमः ॥ ३१ ॥

पवमानार्मवावसाने जराबोधीयेन प्रयन्ति । सिद्धमेतत् । जराबोधी-
यगाने पवमानान्ताः पवमानाः स्तोत्राणि इडान्ताः इडावसानानि भव-
न्ति । किं ततो भवति ? उच्यते—पशवो वै इडारूपाः पशवः पशु । छ-
न्दोमाश्च पशवश्च । तत्तथा सति पशुष्वेव पशून्द्धाति अभिवृष्यर्थम् ।
एवं गायत्रादिषु जराबोधीयान्तेष्वष्टसु सामसु सूत्रे गीयमानेषु चतु-
र्विंशतिः स्तोत्रीया भवन्ति । तदात्मकश्चतुर्विंशः स्तोमोऽस्याऽऽर्भवपव-
मानस्य कार्यः इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

इति ताण्ड्यमहानाहणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-

प्रकाशे चतुर्दशाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥

अथ षष्ठः खण्डः ॥

अथ प्राकृतमेवाऽभिष्टोममभिष्टेय उपरितनानामुक्थस्तोत्राणा प्र-
थमस्य स्तोत्रीयं वृचमाह—

(१) "आ ते वत्सो मनो यमदि"त्यपच्छिदिव वा एत-
द्यज्ञकाण्डं यदुक्थानि यदेति सलोमत्वायैव ॥ १ ॥

उक्थानि स्तोत्राणीति यत् पठत यज्ञकाण्डं यज्ञभागः अपच्छिदिव
तै अपच्छिन्नमिष मममिष मवति । तत्र प्रथमे उक्थस्तोत्रे 'आ ते वत्स'
इत्ययं स्तोत्रीयस्तृचो भवतीति । आ इति योऽयमुपसर्गः आमि
मुक्थवाची 'आ ते वत्स' इत्यादिकः, सोऽयमुक्थानां सलोमत्वाय भ-
वति पूर्वं स्तोत्रैः सलोम्याय सन्तानाय मवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयस्योक्थस्य स्तोत्रीयं वृच दर्शयति—

(२) "त्वं न इन्द्राऽऽभरे"ति पूर्णाः ककुभः ॥ २ ॥

'त्वं न इन्द्रे' त्याद्याः पूर्णा अक्षरैकन्यूनाः ककुभः ककुपृच्छन्दस्काः
प्रह्वण उक्थस्य स्तोत्रीया भवन्ति । अमितोऽष्टाक्षरी पादौ मध्ये द्वाद-
शाक्षर इति ककुभो छक्षणम् ॥ २ ॥

अधेतासा पूर्णत्वे कनीयसस्तोमस्य करणे अहो यत् अपभ्रंशन
तत्परिहार्यं स्तीति—

अपभ्रंश इव वा एष यज्जघापसः स्तोमात्कनी-
यांसंस्तोममुपपन्नं यदेताः पूर्णाः ककुभो भवन्त्यन-
पभ्रंशाय ॥ ३ ॥

१ आ ते वत्सो मनो यमत्परमाधिष्ठथत्वात् ।

अमे स्वां कामये निरा ॥ १ ॥

पुष्टा हि चरुश्चिदितो विश्वा अनु प्रभु । समस्तु स्वा इवामेहे ॥ २ ॥

समस्त्वमिमवसे वाजयन्तो इवामेहे । वाजेषु विज्राघसम् ॥ ३ ॥

सा. ख. ट. ४. १. ११.

२ त्वं न इन्द्राऽऽभरे ओजो नृभ्य शतक्रतो विचक्षणे । आ वीर धृतनासहय ॥ १ ॥

एव हि न पिता मयो त्व माता शतक्रतो यभूविथ । अया ते शुम्भमीमहे ॥ २ ॥

स्वो शुष्मन्पुरुद्वत वाजयन्तमुप भुवे चरुहृत । नो रास्व शुभोयम् ॥ ३ ॥

आ स. उ. ४. २. १३

सिद्धमेतत् ॥ ३ ॥

अथ तृतीयस्योक्त्यस्य स्तोत्रीयं त्वं दर्शयति—

(१) 'यदिन्द्र चित्रं म इह नाऽस्ति त्वादातमद्रिवः
राघस्तन्नो विददस उभया हस्त्याभरे'ति रयिमेवैतेनाऽ
वरुन्धे ॥ ४ ॥

'यदिन्द्र चित्रमि'ति त्वः अञ्छावाकोक्त्यस्य स्तोत्रीयः । 'इह नास्ती'
त्यादेरनुवादः स्तुत्यर्थः । तस्याऽयमर्थः—हे इन्द्र चित्रं चायनीयं मे
मम इहाऽस्मिन्नेव स्थाने यद्धनं नाऽस्ति त्वादातं त्वया दातव्यम् । हे
अद्रिवो यस्मिन् हे विददसो लब्धघनेन्द्र तद्वाधो धनं उभया हस्ता-
भ्यां मह्यमाहरेति । एव राघसः प्राप्तेः प्रतिपाद्यत्वात् पतेन स्तुवन् रयिं
समृद्धिमेवाऽवरुन्धे यजमानो लभते ॥ ४ ॥

अथ प्रथमोक्त्यस्य साम विधत्ते—

घात्सं भवति ॥ ५ ॥

घात्सेन इष्ट साम घात्सम् । तत् 'आ ते घात्स' इति त्वे गातव्यम् ॥५॥
अथैतदाव्यायिकया सर्वकामप्राप्तिसाधनमिति स्तौति—

घात्सश्च वै मेधातिथिश्च काण्वावास्तां तं घात्सं मेधा-
तिथिराक्रोशदब्राह्मणोऽसि शुद्रापुत्र इति सोऽब्रवीद्वते-
नाऽग्निं व्यपाव यतरो नौ ब्रह्मीयानिति घात्सेन घात्सो
व्यैन्मेधातिथेन मेधातिथिस्तस्य न लोम च नौषत्त-
द्वाव स तर्ह्यकामयत कामसनि साम घात्सं काममेवैते-
नाऽवरुन्धे ॥ ६ ॥

घात्सश्च मेधातिथिश्च इमावृषी काण्वौ कण्वगोशौ आस्तां पुरा

१ यदिन्द्र चित्रं म इह नाऽस्ति त्वादातमद्रिवः ।

राघस्तन्नो विददस उभया हस्त्या भर ॥ १ ॥

यन्मम्यसे वरेण्यमिन्द्र युष्मं तदा भर ।

विशाम तस्य ते वयमकूपारस्य दातवः ॥ २ ॥

यत्ते दिक्षु प्रराण्य मनो अस्ति ध्रुतं शृण्व ।

तेन हवा विदद्विवा आ वार्जं दधिं सावये ॥ ३ ॥

किलाऽभवताम् । त वत्सः ऋषिं मेधातिथिराक्रोशत् अश्लोल्या चावा
पर्यवदत् । हे वत्स त्वं अग्राहणो ग्राहण्यराहितोऽसि शूद्रापुत्र
शूद्रायाः पुत्र अशूद्रापुत्रोऽपि शूद्रापुत्र इत्याक्रोश्यते । (१) 'पृष्ठा आ-
क्रोश' इति विहितस्य लुक्-(२) 'पुत्रेऽन्यतरस्यामि' इति विकल्पनाद
भावः । पशमाक्रुद्यमाणः स वत्सोऽब्रवीत् । क्रतेन सत्यभूतेन मन्त्रे-
णाऽग्निं न्ययाव आवा विशेषेण गच्छावः प्रविश्याव इत्यर्थः । नावावयो-
र्मध्ये यतरो यो ब्रह्मीयान् ब्राह्मिष्ठ इति निर्णेतुम् । पशमुक्त्वा वत्सो वा
स्तेनाग्नेन सास्त्रा स्येत् इत्यगच्छदग्निं प्राविशत्, मेधातिथेन सास्त्रा
मेधातिथिः । तस्य वत्सस्य लोमं च नौषत् अग्निर्नाऽददत् । उप दाह
इति धातुः । तर्हि तस्मिन् समये तत् अदहन स अलु ऋषि अकाम-
यत् । तस्माद्वात्स साम कामप्रदम् । गतमन्यत् ॥ ६ ॥

अथ द्वितीयस्वोक्तस्य नाम विधत्ते—

सौश्रवसं भवति ॥ ७ ॥

सुभ्रवसः सम्बन्धि सौभ्रवसम् । एतदाश्वं साम 'त्वं न इन्द्राभरे'ति
तुष्टे गातव्यम् ॥ ७ ॥

इदमपि सर्वकामप्राप्तिसाधनमिति प्रशंसितुमाव्यायिकामाह—

उपगुर्वं सौश्रवसः क्रुत्सस्पर्ौरवस्य पुरोहित आसीत्
स क्रुत्सः पर्यशपद्य इन्द्रं यजाता इति स इन्द्रः सुश्र-
वसमुपेत्याऽब्रवीद्यजस्व माशनायामिवा इति तमयजत
स इन्द्रः पुरोडाशहस्तः क्रुत्समुपेत्याऽब्रवीदयश्च त मा वय
ते परिशसमभूदिति कस्त्वा पष्टेति सुश्रवा इति स क्रुत्स
औरव उपागाः सौश्रवसस्पोद्गायत औदुम्बर्या शिरो-
ऽच्छिनत्स शुश्रवा इन्द्रमब्रवीत्त्वत्तनादै मेदमीदृगुपा-
गादिति तमेतेन सास्त्रा समैरयत्तद्वाव स तर्ह्यकामयत्
कामसनि साम सौश्रवसं काममेवैतेनाऽचरन्ध्वे ॥ ८ ॥

सौभ्रवसः सुभ्रवस पुत्र उपगुर्नाम ऋषिः औरवस्य उरुपुत्रस्य
क्रुत्सस्य राजपे पुरोहित आसीत् । स च क्रुत्सः प्रष्टेदेन पर्यशपत्
यो यजमान इन्द्रं यजाता इति यजेत् । अपरिपूर्णांर्यत्वात् तस्य शिर-

दिच्छन्त्यादिति अध्याहारेण योज्यम् । एव शापे कृते सामर्थ्यप्रकटनाय
स इन्द्र पुरोडाशहस्तः सुश्रवसा वत्त पुरोडाशं हस्ते धारयन् कु
रत्समुपगम्याऽब्रवीत्—मामयक्षत इष्टवान् । तव क परिशत परिशापः
कुरत्स अभूदिति । एवमिन्द्रेणाऽधिक्षिप्ते अत्र पुनरब्रवीत्—को यज
मानः त्वामिष्टवानिति । सुश्रवा इतोन्द्रोऽब्रवीत् । स औरवः कुरत्सः
सौश्रवसस्य सुश्रवसः पुत्रस्य उपगोः उद्गायतः सवस्युद्गान कुर्वन्
शिरः औदुम्बर्या सइसि निष्ठातया औदुम्बर्याऽप्यया स्थूण्या म
छिनत् छिन्नवान् । स सुश्रवा इन्द्रमब्रवीत् स्वसनात् यजमानात् अल्लु
इहोर्ध्वविधमिदमप्राप्नोदिति । त छिन्नं सौश्रवस एनेन साक्षा समैरयत्
सङ्गताधयधमकरोत् ॥ ८ ॥

अथ तृतीयस्योक्तस्य साम विधत्ते—

वीङ्क भवति ॥ ९ ॥

वीङ्काख्यं साम 'यदिन्द्र सिन्ने'ति तुचे गातव्यम् ॥ ९ ॥

तदेतदाध्यायिकया पूर्ववत् स्तौति—

व्यवनो वै दाधीचोऽदिवनोः प्रिय आसीत्सोऽजी-
र्यत्समेतेन सास्नाऽप्सु व्यङ्कयतां तं पुनर्युवानमकुरुतां
तद्वाव तौ तर्ह्यकामयेता कामसनि साम वीङ्कं काममे-
वैतेनाऽचरुन्धे ॥ १० ॥

दाधीचो दाधीचः पुत्र व्यवनो नाम ऋषिः अदिवनोरदिवदेवतयोः
प्रिय इष्टतमः स्तोताऽऽसीत् । स व्यवनोऽजीर्यत् जीर्णावयवोऽभूत् ।
तं जीर्णमेतेन वीङ्केन सास्ना अप्सुदकेषु व्यङ्कयतां अदिवनौ व्यचलयतां
अमृजीतामित्यर्थः । ततस्तं पुनर्युवानमकुरुतां यौवनावस्थां प्रापय-
ताम् । शिष्टं सिद्धम् ॥ १० ॥

अथ पूर्ववदेषूपक्येषु स्तोत्रीयेषु स्तोमकृत्यै विधत्ते—

चतुर्विंश एव स्तोमो भवति तेजसे ब्रह्मवर्चसाय ॥

चतुर्विंशतिभिः स्तोत्रीयामिष्टिष्याचस्तोमश्चतुर्विंश एवोक्तानां
स्तोमो भवति । स चतुर्विंशतिसंख्याद्वारा गायत्रीसम्बन्धात् गाय
त्र्याश्च अग्निना सहोत्पत्तेः तेजसे ब्रह्मवर्चसाय भवति । तेजः शरीर-
कान्तिः । ब्रह्मवर्चसं श्रुताभ्ययनादिजन्यं ब्राह्मं तेजः ॥ ११ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-

प्रकाशे चतुर्दशाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥

अथ सप्तमः खण्डः ॥

एष दाशरात्रिकस्य सप्तमस्याऽह स्तोमकलृप्तिवका । अथाऽष्ट-
मस्याऽह स्तोमकलृप्तिराध्यायपरिसमाप्ते । प्रतिपाद्यते । तत्र धादिप-
द्यमानस्य स्तोत्रीयाण्यं प्रथमं वृत्तं दर्शयति—

(१) “शिशुजज्ञानं दृश्यतं मृजन्ति”त्यष्टमस्याऽहः
प्रतिज्ञयति ॥ १ ॥

प्रतिपद्यते प्रारभ्यतेऽनयेति प्रतिपत् । सा चाऽष्टमस्य चतुर्थ-
त्वारिंशस्तोमकस्याऽहः ‘शिशु जज्ञानमि’त्येवा भवति । इदमादिकां
धादिपद्यमाने प्रथमस्तु च इत्यर्थः । (२) ‘वृत्तसूक्तानामादिप्रहणेन विधि-
रनादेश’ इति परिभाषितत्वात् ॥ १ ॥

अथाऽस्य वृत्तस्याऽष्टमेऽहनि साङ्गत्य स्तौति—

शिशुरिष वा एव सप्तमेनाऽह्ना जायते तमष्टमे-
नाऽह्ना मृजन्ति ॥ २ ॥

एषा स्तोमा शिशुरिष वै पाठ पुत्र इव । सोऽय सप्तमेनाऽनुष्ठिते
नाऽह्ना जायते उपपद्यते । त आत शिशु अष्टमेन मष्टसंख्यापूरकेणाऽनेन
क्रियमाणेनाऽह्ना मृजन्ति इत्यै समृजन्ति । जन्मनि हि शिशुः उत्त्वेन
प्रावृत्तो मलान्निद्रा भवति । यथा उष्णोदकादिना प्रक्षाल्य समुज्यते
तद्वत् । तस्मादष्टमेऽहनि ‘शिशुजज्ञानं दृश्यतं मृजन्ति’ति शिशुजन्म
माज्जन्तलिङ्गवास्तुवस्तुज्ञत इत्यर्थः ॥ २ ॥

अथाऽस्य स्तोत्रस्य स्तोत्रीयस्य सङ्गतिमनूय स्तौति—

स्तोत्रीयस्तृचो भवति प्राणापानानामवर्द्धयै ॥ ३ ॥

१ शिशु जज्ञानं दृश्यतं मृजन्ति शुभ्रान्ति विप्रं महतो यनेन ।

कविर्गोमि कव्येन कवि, सप्तोमः पवित्रमयेति रेसन् ॥ १ ॥

अविमना य अविहृत्स्वर्षा सदस्योय’ इदवी कवीनाम् ।

तृतीय धाम महिष विपासं सोमो निरात्रमन् राजाने ष्टुप् ॥ २ ॥

चमूपध्वेन शकुने विमृत्वा गोविदुर्द्विष आयुधानि विभ्रत् ।

अपामूर्ध्नि सचमान समुद्र तुरीय ध म महिषो विव्रिषि ॥ ३ ॥

वा. स. छ ५ १, १.

गतमेतत् ॥ ३ ॥

त्रिवृदादीनां स्तोमानां गायत्र्यादिछन्दसां पदहे समाप्तत्वात् विनि-
युक्ते. स्तोमै. छन्दोमानां त्रयाणामष्टां कल्पेन यातयामत्वं स्यादित्यत
आह—

हरिषत्यो भवन्ति छन्दोमानामयातयामतायै ॥ ४ ॥

हरिषत्यो हरिषच्छन्दयुक्ताः 'शिशुञ्जक्षानमि'त्याद्याः । गतमन्यद् ॥ ४ ॥

अथ स्तोत्रोपनिषत्त्वानन्तरं क्रमेण नयसंप्रितय विधत्ते—

नवर्चा भवन्ति ॥ ५ ॥

नवानामृचा समाहारो नवर्चः । (१) 'एते सोमा अमी'त्येकः । (२) 'स्तो-

१. एते सोमा अभि प्रिममिन्द्रस्य काममक्षरन् । बर्धन्तो अस्य वीर्यम् ॥ १ ॥

पुनानासद्यमूपदो गच्छन्तो वायुमदिना । ते नो घत सुवीर्यम् ॥ २ ॥

इन्द्रस्य सोम राषवे पुनानो हार्दि चोदय । देवानां योनिमासदम् ॥ ३ ॥

मृजन्ति त्वा दश भिपो हिन्वन्ति सप्त धीतय । अनु विप्रा अमादिपु ॥ ४ ॥

देवेभ्यस्त्वा मदाय क सृजानमति मेध । स गोभिर्वाशयामसि ॥ ५ ॥

पुनान. कलशेष्या बलाण्वरयो हरि । परि गग्यान् ययत् ॥ ६ ॥

मपोन आ पवस नो जहि विद्वा अपद्रिप । इन्दो सखायमा विश ॥ ७ ॥

मृचक्षप त्वा वयमिन्द्रपीत स्वर्विदम् । मक्षीमहि प्रजामिषम् ॥ ८ ॥

वृष्टिं दिव परिषव पुम्न पृथिव्या अभि । सहो ॥ सोम पूरयुषा ॥ ९ ॥

सा. सं. उ. ५. १. २.

१. सोम. पुनानो अर्पति सहस्रपारो अत्यवि. । वायोरिन्द्रस्य निष्कृतम् ॥ १ ॥

पवमातमवस्यवो विप्रमभि प्र गायत । सुधाण देववीतये ॥ २ ॥

पवन्ते वाजसातये सोमास्सहस्रशत्रुस । पुनाना देववीतये ॥ ३ ॥

उत नो वाजसातये पवस्व मृहतीरिष । तुमदिन्दो सुवीर्यम् ॥ ४ ॥

अत्या दिमाना न हेतुभिरसमं वाजसातये । विवारमय्यमाशव ॥ ५ ॥

ते नस्सहस्रिणं रयि पवन्तामा सुवीर्यम् । स्वाना देवास इन्द्रव ॥ ६ ॥

वाधा अर्धन्तान्दोऽभि बर्ध न मातर । दधन्विरे गमस्त्यो ॥ ७ ॥

जुष्ट इन्द्राय मरुतर पवमान कनिकदत् । विद्वा अप द्वियो जहि ॥ ८ ॥

अपन्नतो अराण्य पवमाना. स्वर्श । योनायुतस्य सीदत ॥ ९ ॥

सा. सं. उ. ५. १. ३.

मं पुनान' इत्येकः । (१)'सोमा असुप्रमिन्दव' इत्यपरा । एते त्रयो नवर्चाः स्तोत्रायां तु चानन्तर क्रमेण भवन्ति ॥ ५ ॥

अत्रायां नवसंख्यां स्तौति—

नव वै प्राणाः पशवश्छन्दोमाः पशुष्वेव तत्प्राणा-
न्दधाति ॥ ६ ॥

सप्त शीपिण्याः प्राणाः द्वावर्चाञ्चौ । एव पुरुषे नैवैव यस्तु प्राणा
भवन्ति । छन्दोमाः वायव्यादिभिः छन्दोभिर्मोषमानाः सप्तमादीनि
शीप्यहानि । पशव एवम् । तत्तथा सति नवर्चानां करणेन पशुष्वेव
नवसंख्यान् प्राणान् ब्रूयाति ॥ ६ ॥

अथ पञ्चर्चं विधाय स्तौति—

पञ्चर्चो भवति पञ्चपदा पङ्क्तिः पाङ्कमममममम-
हपाञ्चरुचै ॥ ७ ॥

(२)'उत्ते शुष्मास' इत्याद्याः पञ्चर्चः पञ्चानामुर्चां समाहारो

१. सोमा असुप्रमिन्दवः सुता ऋतस्य धारया । इन्द्राय मधुसक्तमा ॥ १ ॥
अग्नि विप्रा अनूयत भावो वारस न धेनवः । इन्द्र सोमस्य पीतये ॥ २ ॥
मदधुस्तोत्रेति छादने सिन्धोर्कर्म विपश्चित् । सोमो गौरी अविभित ॥ ३ ॥
दिवो भामा विचक्षणोऽग्न्या वारे महीयते । सोमो य सुकटुः कविः ॥ ४ ॥
यत्सोम कलशोष्मा अमृत पवित्र आहित । तमिन्दु परिवस्वजे ॥ ५ ॥
प्रवाचमिन्दुरिष्यति समुद्रस्याग्नि विक्षपे । जिन्वन् वीर्यं मधुस्सुतम् ॥ ६ ॥
नित्यस्तोत्रो वनस्वविधेनामन्त सवर्दुषाम् । हिन्वानो मानुषा युजा ॥ ७ ॥
आ पवमान धारय रयिं सहस्रवर्चसम् । अस्मे इन्द्रो स्वाभुवम् ॥ ८ ॥
अग्नि प्रिया दिव कविर्विप्र स धारया सुतः । सोमो हिन्वे परावति ॥ ९ ॥

आ. स. उ. ५. १. ४.

२. उत्ते शुष्मास इरते सिन्धोर्कर्मैरिव स्वतः । वाणस्य चोदय पविम् ॥ १ ॥
प्रधवे ॥ उदीरते तिष्ठो वाचो मधुस्तुवः । यदस्य एपि सानवि ॥ २ ॥
अम्पा वारि वारि प्रिय हरिं हिन्वन्त्यदिभि । पवमानं मधुस्सुतम् ॥ ३ ॥
आ पवस्व मदिन्तम पवित्र धारया कवे । अर्कस्य योनिमासदम् ॥ ४ ॥
स पवस्व मदिन्तम योमिरिषानो अमनुभि । ऐन्द्रस्य जठर विज्ञा ॥ ५ ॥

आ. स. उ. ५. १. ५.

भवति । अनया पञ्चसंख्यया मन्त्रप्राप्तिमुपपादयति 'पञ्चपदा पङ्क्तिरि'
त्यादिना ॥ ७ ॥

अस्मिन् पञ्चर्वे विद्यमानं किञ्चिच्छिल्ङ्गं प्रदर्श्य अष्टमेनाष्टा सह
तिमाह—

वाणवान् भवत्यन्तो वै वाणोऽन्त एतदष्टममहा-
मन्त एव तदन्तेन स्तुवते प्रतिष्ठायै ॥ ८ ॥

पूर्वोक्तः पञ्चर्चो वाणवान् वाणशब्दयुक्तो भवति । वाणः शतत
श्रीको वीणाविशेषः । स चाऽन्तो वै वाद्यानां पर्यवसानमूभिरेव ।
वाणस्य वादने या परिमितिः तद्वाचकः शब्दोऽस्मिन् पञ्चर्वे द-
श्यते । अहा पूर्वं प्रयुक्तानामेतदष्टममहरन्त । तत्तथा सति अन्त एव
अन्तेन स्तुवन्त उद्गातारः । अतस्तत्संस्तुतेऽहनि अन्तसंस्तुतवाण
शब्दयुक्तस्य पञ्चर्चस्य करणं प्रतिष्ठायै यज्ञमानस्य प्रतिष्ठानाय भवति
अन्तत्वसाभ्येन संश्लिष्टत्वात् ॥ ८ ॥

अथ तृषत्रय विधत्ते—

त्रयस्तृचा भवन्ति प्राणापानानां सन्तत्यै ॥ ९ ॥

तिसृणामृचां समाहारस्तृचः । पञ्चर्चानन्तरं (१)'अया धीती प-
रि क्षुब' (२)'अपघ्नन् पवते' (३)'अया पवस्य धारये'त्याद्यास्तृचा
भवन्ति । तथा च नवसंख्योपपत्तेः प्राणापानानामुपरि वर्तमानाश्च

१. अया धीती परि क्षुब नस्त इन्द्रो मदेष्वा । अवाहचवर्तीर्नव ॥ १ ॥

पुरस्त्रय इत्याधिये दिशोदासाय शम्बरम् । अथ त्वं तुर्वध यदुम् ॥ २ ॥

परि नो अश्वमदवविश्रोमदिन्दो हिरण्यवत । क्षरा सहाक्षिभोरिष ॥ ३ ॥

सा. सं. उ. ५. १. ६.

२. अपघ्नन् पवते सुषोऽप सोमो अराग्य । यच्छात्रिन्द्रस्य निष्कृतम् ॥ १ ॥

महो नो राय आ मर पवमान चहो मृषः । रास्वेन्दो वीरवयसः ॥ २ ॥

न त्वा शतं च न हुतो राधो दित्यन्तमा मिनन् । यत्पुनानो मखस्पसे ॥ ३ ॥

सा. सं. उ. ५. १. ७.

३. अया पवस्य धारया मया सूर्यमरीचयः । दिन्वानो मातृशीरप ॥ १ ॥

अयुक्त सूर एनशं पवमानो मवावधि । अन्तरिक्षेण यातवे ॥ २ ॥

उत त्या हरितो रये सूर्यो अयुक्त यातवे । इन्दुरिन्द्र इति भुवन् ॥ ३ ॥

सा. सं. उ. ५. १. ८.

धुम्भोन्नायाः प्राणा अधोवर्त्तमानैर्गुदोपस्थापानैस्सद्वतानामेवा नवानां
प्राणापानाना सन्तत्यै सन्तानाय भवन्ति ॥ ९ ॥

अथाऽस्य बहिष्पवमानस्तोत्रस्य स्तोमं विधाय स्तौति—

चतुश्चत्वारिंश एव स्तोमो भवत्योजस्येव तद्धी-
र्यं प्रतितिष्ठत्योजोवीर्यं त्रिष्टुप् ॥ १० ॥

प्रथमत एकस्तुत्रं, ततस्त्रयो नवर्चा । अथैकः पञ्चर्चा, तत-
स्त्रयस्तुत्रा इत्येवं क्रमेण प्रयुज्यमानाश्चतुश्चत्वारिंशस्तोत्रीया भवन्ति ।
तत्सङ्घातात्मकस्य चतुश्चत्वारिंशस्तोम एवाऽस्य बहिष्पवमानस्य
भवति । तच्चेन स्तोमेन ओजोरूप एव वीर्यं प्रतितिष्ठति यजमानः
प्रतिष्ठितो भवति । कुत एतत् ? यस्मादोजोवीर्यात्मकं त्रिष्टुच्छब्दः
तस्मिन् वीर्यवत् प्राजापत्यादङ्गादुत्पन्नम् । सा च त्रिष्टुप् चतुश्चत्वारिं-
शदक्षरा भवति । तत् सप्तयया मीयमानश्चतुश्चत्वारिंशस्तोमोऽपि
ओजोवीर्यहेतुरित्यर्थः ॥ १० ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यादिराखिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे चतुर्दशाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥

अथ अष्टमः खण्डः ॥

अथाऽस्मिन् अष्टमेऽङ्के प्रथममाज्यस्तोत्रं दर्शयति—

(१) "अग्निं वो देवमग्निभिः सजोषा" इत्याग्नेय-
माज्यं भवति ॥ १ ॥

"अग्निं वो देवमि"ति त्वचः आग्नेयमग्निदेवस्य प्रथममाज्यस्तोत्रं
भवति ॥ १ ॥

१ अग्निं वो देवमग्निभिः सजोषा यजिष्ठ दूतमध्वरे कृणुध्वम् ।

यो मर्त्येषु नि ध्रुविर्ऋतावा तपुर्मूर्धा घृताशः पावकः ॥ १ ॥

प्रायदस्वो न नवसेऽविध्यन्वदा मह सवरणाग्न्यस्वात् ।

आदस्य चातो अनु ब्रति चोत्थिरस्य स्य ते मजन कृष्णमस्ति ॥ २ ॥

उदस्य ते नवजातस्य वृष्णोऽग्ने चरन्त्यजरा इषाना ।

अच्छा चाग्न्यो धूम एषि स दूतो अग्न ईर्यसे हि देवान् ॥ ३ ॥

अथैतं तृचं स्तौति —

अग्निभिरित्येष पूर्वाण्यहानि आग्निं समिद्धान्यष्ट-
ममहरभिसमिन्धे ॥ २ ॥

एतत् तृचगतेनाऽग्निभिरिति बहुवचनान्तेनाऽग्निशब्देनैव पूर्वा-
ण्यनुष्ठितानि सप्तसंख्याकान्यहानि समिद्धानि सन्दीपितानि । अथ
'अग्निं व' इत्येकवचनान्तेन अग्निशब्देनाऽष्टममहरभिसमिन्धे पूर्वाण्य-
हाराण्यभिलक्ष्य सम्यग्दीप्तं करोति ॥ २ ॥

अथ द्वितीयमाज्यस्तोत्रं दर्शयति—

(१) “मित्रं वयं हवामह” इति धार्हतं मैत्रावरुणम् ॥ ३ ॥

‘मित्रं वयमि’ति तृचे धार्हतं दृढरसाज्ञा सम्यक् दृढरपृष्ठके द्विती-
येऽहनि अस्य तृचस्याऽऽज्यस्तोत्रत्वेन विधानात् तत्सम्यक् मै-
त्रावरुणं मित्रावरुणदेवताक अष्टमेऽहनि द्वितीयमाज्यस्तोत्रं भवति ॥ ३ ॥

यद्येवं विनियुक्तविनियोगलक्षणो दोष स्यादित्यत आह—

उग्रगाधमिव वा एतच्छन्दोमास्तथाऽत उग्रगाधे
व्यतिपज्य गाहन्त एवमेवैतद्रूपे व्यतिपजति छन्दोमा-
नामसंख्याधाय ॥ ४ ॥

एतु छन्दोमा एतदुग्रगाधमिव वै । यथा वेगयुक्तो नदीप्रवाहः उग्र-
गाधः उग्र उद्गूर्णस्तीक्ष्णो गाधः अवस्थानं यस्य स तथोक्तः दुरव-
गाह इत्यर्थः । एवमेव छन्दोमश्रितवमपि उग्रगार्धं दुरवगाहम् । तत्
तथा सति अतः अस्मात्कारणात् उग्रगाधे वेगवत्प्रवाहे दुरवगाहप्रदेशे
यथा पुरुषाः परस्परं व्यतिपज्य हस्तानवलम्ब्य गाहन्ते अथगाहन्ते
वेगवत्प्रवाहमुत्तरन्ति, एवमेवैतद्रूपे ‘अग्निं वो देवमि’ति वैकृतं ‘मित्रं
वयं हवामह’ इति प्राकृतं एते रूपे व्यतिपजति व्यतिपक्के सम्भिष्टे
करोति छन्दोमानामसंख्याधाय संख्याय सञ्चलन अन्यथाऽनुष्ठानं
तदभावाय पारंप्राज्या इत्यर्थः ॥ ४ ॥

१. मित्रं वयं हवामहे वरुणं सोमपीतये । या जाता पूतदक्षया ॥ १ ॥

श्रुतेन यादृतादृषादृतस्य ज्योतिषस्पती । ता मित्रावरुणा हुवे ॥ २ ॥

वरुणं प्राविता मुवन्मित्रो विश्वमिच्छतिभिः । कर्ता नस्तुरापयः ॥ ३ ॥

अथ तृतीयमाज्यस्तोत्रं दर्शयति—

(१) "तमिन्द्रं वाजयामसी"त्यैन्द्रम् ॥ ५ ॥

'तमिन्द्रं वाजयामसी'ति वृचा ऐन्द्र इन्द्रदेवस्य तृतीयमाज्यस्तोत्रं भवति ॥ ५ ॥

अथैतत् स्तौति—

अष्टमेन चै देवा अष्टेन्द्रमवाजयन्नवमेन पाप्मानम-
घ्नसहरेवैतेन वाजयन्ति ॥ ६ ॥

अष्टमेन अष्टसवयापूरकेणाऽनेन अस्वहा देवाः पुरेन्द्रमवाजयन्
घ्नसहस्रमकुर्वन् । नवमेनाऽद्धा पाप्मानं पापरूपमसुरं अहिसिधम् ।
एवञ्च 'तमिन्द्रं वाजयामसी'ति वाजयतिधातुयुक्तेनैतेन वृचेन अहरेष
वाजयन्ति कुर्वन्ति घ्नयन्तमुन्नातारः ॥ ६ ॥

अथ चतुर्थमाज्यस्तोत्रं दर्शयति—

(२) "इन्द्रे अग्ना नमो बृहदि"ति बार्हतमैन्द्राग्नम् ॥ ७ ॥

'इन्द्रे अग्ना' इति बार्हतं बार्हते द्वितीयेऽहनि विनियुक्तात्
बृहताः सम्बज्ज ऐन्द्राग्निन्द्राग्निदेवताकं चतुर्थमाज्यस्तोत्रं भवति ॥ ७ ॥

अत्रापि पूर्वपक्षिनियुक्तविनियोगदोषमाशङ्क्य समाधत्ते—

उग्रगाधमिव वा एतच्छब्दोमास्तथाऽत उग्रगाधे
व्यतिपद्य गाहन्त एवमेवैतद्रूपे व्यतिपजति छन्दोमा-
नामसंख्याधाय स्तोमः ॥ ८ ॥

१. तमिन्द्रं वाजयामसि महे वृत्राय हन्तवे । स वृषा वृषभो युषत् ॥ १ ॥

इन्द्रस्य दामने कृतं अजिष्ठस्य बले हित । पुत्री शोभी स योग्य ॥ २ ॥

गिरा वज्रो न सम्भूतः सवत्येऽनपच्युत । नवस्र उग्रो अस्तूतः ॥ ३ ॥

सा. स. उ. ५. १. १०.

२. इन्द्रे अग्ना नमो बृहत्सुचिमरेयामहे । धिया मेना अवश्यव ॥ १ ॥

ता हि शश्वन्न ईदृश इत्या विप्रास उतये । सवाधो वाजयातये ॥ २ ॥

ता नो वीर्भिर्बिपन्युव प्रयस्वन्तो हवामहे । मेघधाना सन्निधय ॥ ३ ॥

सा. स. उ. १. १. १.

अत्र 'तमिन्द्रं वाज्रयामसी'ति वैष्णवं रूपम् । अन्यत्सर्वं पूर्ववद्यो-
ज्यम् । एतेषु चतुर्वाज्यस्तोत्रेषु पूर्वोक्तश्चतुश्चत्वारिंश एव स्तोम-
कार्यः । एवं प्रातस्सवनिकेषु पञ्चसु स्तोत्रेषु स्तोत्रीया विहिताः । तासु
प्राकृतमेव गायत्रं साम गातव्यमिति द्रष्टव्यम् ॥ ८ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थं
प्रकाशे चतुर्दशाध्यायस्य अष्टमः खण्डः ॥

अथ नवमः खण्डः ॥

अथाऽस्मिन्तष्टमेऽहनि माष्यन्दिनपवमानस्य स्तोमकल्हति विधि-
स्तुस्तोत्रीयामृचं दर्शयति—

(१) "अध्वर्यो अद्रिभिः सुतमि"ति गायत्री भव-
त्यहो धृत्यै ॥ १ ॥

'अध्वर्यो अद्रिमिरि'ति गायत्री माष्यन्दिनपवमानस्य प्रतिपद्भवति
गायत्रः प्रथमस्तुतो भवतीत्यर्थः । स चाऽष्टमस्याऽहो धृत्यै धारणाय
स्यैर्ध्याय भवति । अद्रिमिरिति लिङ्गात् । अद्रयो हि लोके दृढदेतुतया
प्रसिद्धा ॥ १ ॥

मन्त्रं त्रिरात्रः त्रिष्टुप्प्रायत्वात् त्रैष्टुभः । तत्र कथं गायत्रस्य तृच-
स्य सङ्गतिरित्यत आह—

गायत्र्यः सत्यलिष्टुभोरूपेण त्रैष्टुभं ह्येतदहः ॥ २ ॥

इन्द्रशब्दो मरुच्छब्दश्चाऽस्मिन्नेव तृचे दृश्यते । तत् त्रैष्टुभं रूपम् ।
गतमन्यत् ॥ २ ॥

१ अध्वर्यो अद्रिमिस्तुतं सोमं पवित्र आनय । पुनाहीन्द्राय पातवे ॥ १ ॥

तव त्व इन्दो अन्वतो देवा मधोर्वांसि । एवमानस्य मरुतः ॥ २ ॥

दिव धीयूषमुत्तमं सोममिन्द्राय वज्रिणे । सुनोता मधुमत्तमम् ॥ ३ ॥

अथाऽपरं त्वं विधत्ते—

(१) “अभि सोमास आयव” इत्यमीति रथन्तरस्य रूपं बृहदिति बृहत उभयोः सह रूपमुपैत्युभौ हि वर्णा—
वेतदहः ॥ ३ ॥

‘अभि सोमास आयव’ इत्ययं त्वं । तत्र अमोत्यभिश्चदो रथन्तर-
स्य रूपम्, तद्योनौ ‘अभि त्वा शूर’ इति वदत्वात् । बृहदिति बृहच्छब्द-
बृहत्साम्भो रूपम्, तत्राचक्षत्वात् । एव च उभयो बृहद्रथान्तरो रूप-
सहोपैति एकधोपगच्छति । कुतः ? हि यस्मात् एतदहर्भौ वर्णा उ-
भयवर्णान्तमकम् ॥ ३ ॥

अथाऽप्य त्वं विधत्ते—

(२) “धर्ता दिवः पवते कृत्वो रस” इत्यधृत इव चा
एयस्यहो यद्वर्त्तेति धृत्या एव ॥ ४ ॥

‘धर्ता दिवः’ इति त्वं. कार्यः । एय दशरात्रस्य स्तृतीयस्त्रिरात्र-
अधृत इव वै आधारित इव क्षिपित इव पल्लु । तस्मिन्निरात्रे मध्यमे-
हनि ‘यद्वर्त्ते’ति पदयुक्तत्वं क्रियते । तस्य त्रिरात्रस्य धृत्यै धा-
रणाय वाक्योपि भवति ॥ ४ ॥

ननु प्रकृतौ मास्यन्दिनपदमन्तान्यस्तुचः त्रैस्तुभ । तत्र कथमसौ
जागतस्तुचस्सहृत इति तत्राऽऽह—

जगत्सस्तत्पञ्चिष्टुभो रूपेण तस्माश्चिष्टुभो लोके
क्रियन्ते ॥ ५ ॥

सिद्धमेतत् ॥ ५ ॥

१ अभिसोमास आयव पश्यते मय पदम् ।

ममुदस्याञ्चि विष्टपे मनीषिषो मत्सराक्षोः मदयुत ॥ १ ॥

तस्मिन्मुद पवमानं कर्मिणा राजा देव श्रुतं बृहत् ।

अर्षा मित्रस्य वरुणस्य चर्मणा प्र हिन्वानं श्रुतं बृहत् ॥ २ ॥

भूमिर्दमाणो हर्षो नो विचक्षणो राजा देवः समुद्र ॥ ३ ॥

छा. स. उ. २, २, १

२. धर्ता दिवः पवते कृत्वो रसो रक्षो देवानामनुमाधो नृभिः ।

हरिस्त्यजातो अत्यो न सत्यमिदृया

‘अश्वर्यो अद्रिमिरि’ति (पृ० ११९) तृचे पूर्ववद्गायत्र साम विधाय
तद्वाह्यणञ्चाऽनिदिशति—

गायत्रं भवति यदेव गायत्रस्य ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

गतमेतत् ॥ ६ ॥

अथाऽस्मिन्नेव तृचे सामान्तरं विधत्ते—

वैरूपं भवति ॥ ७ ॥

‘अश्वर्यो अद्रिमिरि’त्येतस्यां योन्यामुत्पन्नं साम वैरूपम् । तस्मिन्नेव
‘अश्वर्यो अद्रिमि’रिति तृचे पुनरावृत्ते गातव्यम् ॥ ७ ॥

वैरूपं साम प्रशंसति—

पशवो वै वैरूपं पशूनामश्वरूपै विरूपः संवत्सरो
विरूपमन्नमन्नाद्यस्याऽवर्क्यै ॥ ८ ॥

यदेतद्वैरूपं साम तत्पशवो वै । तस्मात्पशूनामश्वरोद्यायैतत् साम
भवति । कथमस्य पशुरूपतेत्यत आह—‘विरूपं संवत्सर’ इति । वस-
न्ताद्युत्तमेदेत विरूपो विविधरूपो नानारूप सवत्सरः । तत्सम्बद्धं
वैरूपं साम । सवत्सरे च पूर्णं पशव प्रजायन्त इति वैरूपस्य साम्नः
पशुरूपत्वम् । अपि च विरूपं नानारूपमयम् । तत्सम्बन्धाद्वैरूपं
साम । तदन्नाद्यस्य अर्कं योग्यस्याऽन्नस्याऽवरोधाय भवति ॥ ८ ॥

अथैतन्मिस्तृचे सामान्तरं विधत्ते—

आशु भार्गवं भवति ॥ ९ ॥

भार्गवं भृगुणा दृष्ट आशु । एतदाश्व साम ‘अश्वर्यो अद्रिमिरि’-
त्यस्मिन्नेव पुनरावृत्ते तृचे गातव्यम् ॥ ९ ॥

अस्य साम्नो दृढहेतुतां युवन् तत्सामसंज्ञां निर्वकि—

अहर्वा एतदवलीयत तद्देवा आशुनाऽभ्यधिन्वन्
स्तदाशोराशुत्वम् ॥ १० ॥

पात्रीणि कृणुषे नदीष्वा ॥ १ ॥

शूरो न घत आयुषा गमस्त्यो स्वां सिषासन्नयिरो यवेष्टिषु ।

इन्द्रस्य शुष्मप्रीत्यत्रपस्युमिदिन्दुर्हिन्वानो अज्यते मनोषिमि ॥ २ ॥

इन्द्रस्य सोम पवमान ऊर्मिणा तविष्ममाणो बठरेष्वा विश ।

प्र न पिब विश्वदश्रेव रोदसी धियो नो वार्जा उपमाहि चक्षत ॥ ३ ॥

सा सं उ. ५ १ १२.

एतदष्टममहः खलु पुरा अस्तीयत अशीर्येत । तत्तादृशमद्वैत्वा-
आशुना आशुसंज्ञेनाऽनेन साक्षा अयधिन्वन् अहद्वयन् व्याप्नुवन्ति
त्यर्थः । तत्समाह व्याप्तिसामर्थ्यात् आशौ । एतत्संज्ञस्य साम्नः आशु
त्य आदिवति नाम सम्पन्नम् ॥ १० ॥

अथ सामान्तरं विधत्ते—

मार्गीयसं भवन्ति ॥ ११ ॥

मार्गीयस्य साम 'अध्वर्यो अद्रिमि'रिति तृचे पुनरावृत्ते गात-
व्यम् ॥ ११ ॥

तदेतत्पशुदेवतत्वेन स्तौति—

देवं वा एतं मृगयुरिति वदन्त्येतेन वै स उभयेषां
पशूनामाधिपत्यमाश्नुतोभयेषां पशूनामाधिपत्यम-
श्नुते मार्गीयवेण तुष्टुवानः ॥ १२ ॥

एत प्रसिद्धं देवं महादेव मृगयुरिति वदन्ति कथयन्ति चेतिहासि-
काः । (१) मृगात्मना गच्छतीति मृगयुः किरातः । स हि महादेवः पुरा
किरातरूपमास्थायाऽरण्ये अचारेति स मृगयुः महादेवः एतेन खलु
साक्षा उभयेषां उभयविधानां प्राभ्यारण्यानां पशूनामाधिपत्यमधिप-
तित्वं आप्नुत प्राप्नोत् । तस्मादद्यतनोऽपि मार्गीयवेण तुष्टुवानः स्तु-
वन् उभयेषां पशूनामाधिपत्यं प्राप्नोति ॥ १२ ॥

अथ सामान्तरं दर्शयति—

सौमित्र भवन्ति ॥ १३ ॥

सौमित्रस्य साम अस्मिन्नेवाऽऽवृत्ते 'अध्वर्यो अद्रिमि'रिति तृचे
गातव्यम् ॥ १३ ॥

अथाऽस्य स्तावकं ब्राह्मणात् ब्राह्मणमतिदिशति—

यदेव सौमित्रस्य ब्राह्मणम् ॥ १४ ॥

यत्पञ्चमेऽहनि सौमित्रस्य साम्नः स्तावकं ब्राह्मणमात्मनात् (२) 'दी-
र्घजिह्वा वा इव रक्षो यमहे'त्यादि तदेव ब्राह्मणमस्याऽपि सौमित्रस्य
शेषत्वेन द्रष्टव्यम् ॥ १४ ॥

अथ सामान्तरं दर्शयति—

ऐदं भवति ॥ १५ ॥

एतदपि साम आबृत्ते 'अच्चर्य्यो अद्रिमिरि'त्येव त्वे गेयम् ॥१५॥

तदेतरस्वर्गसाधनत्वेन स्तौति—

इदंवा एतेन काव्योऽञ्जसा स्वर्गं लोकमपश्यत्
स्वर्गस्य लोकस्याऽनुख्यात्यै स्वर्गाल्लोकान्न ज्यवते तुष्टु-
घानः ॥ १६ ॥

काव्यं कवे पुत्र इदंनै इदंभाम ऋषि । गतमन्यत् ॥ १६ ॥

अथ सामान्तरं विधाय तद्वाङ्मनसाऽतिदिशति—

साकमद्वं भवति यदेव साकमद्वस्य ब्राह्मणम् ॥१७॥

साकमद्वार्य्यं साम प्रकृत एव त्वे गातव्यम् । तस्य च साकम-
द्वस्य स्तावर्कं(१) 'देवा वा अग्निष्टोमममिजित्ये'त्यादिना यद्वाङ्मनसा
ज्ञातं तदब्राह्मणसन्धेयम् ॥ १७ ॥

अथैतत्प्रकारान्तरेण स्तौति—

तदु धुराष्टं सामेत्याहुः प्राणा वै धुरः प्राणानामव-
रुष्यै ॥ १८ ॥

तदु तत्साकमद्वार्य्यं धुरां सामेत्याहुः कथयन्ति ब्रह्मवादिनः ।
काः पुनस्ता धुर इति ? तत्रोच्यते प्राणा वै धुर इति । प्राणा एव धुर ।
ते हि त्रियमाणस्य देहाभिर्गच्छन्तः समीपस्यं परिजनं घूर्धन्ति हिंस-
न्तीति । तस्मादेतत् धुरां साम प्राणानामवरुष्यै अवरोधनाय घरी-
रधारणाय भवति ॥ १८ ॥

अथ सामान्तरं दर्शयति—

विलम्बसौपर्णं भवति ॥ १९ ॥

विलम्बसौपर्णायमपि साम प्रकृते 'अच्चर्य्यो अद्रिमिरि'ति त्वे
गेयम् ॥ १९ ॥

अथाऽस्य विलम्बसौपर्णसंज्ञा निर्वुवन् स्तौति—

आत्मा वा एष सौपर्णानां यदष्टमेऽहनि पक्षावेता-

धर्मितो भवतो ये सप्तमनवमधोर्वाव वा अन्तरात्मा
पक्षौ लम्बते यदन्तरात्मा पक्षौ विलम्बते तस्माद्विलम्ब-
सौपर्णम् ॥ २० ॥

सौपर्णांना साम्ना मध्ये एव आत्मा वै एतद्विलम्बसौपर्णे साम
मध्यदेहस्थानीय यदष्टमेऽहनि विनियुज्यते । ये पेटस्वाशये सौपर्णे
सप्तमनवमयोऽष्टोर्विनिजुज्येते एताधर्मित पाद्वयोर्धर्ममानौ पक्षौ भव
तः । ययसा हि पक्षाधन्तरा । एव पक्षयोर्मध्ये आत्मा मध्यदेहे वाव ल
म्बते विशेषेण लम्बमानो भवति । (१) 'अन्तरा अन्तरेणे'ति द्वितीया ।
यद्यस्मात् पक्षौ पक्षभूतयोः सौपर्णयोर्मध्ये आत्मा आत्मभूतः सौपर्णे
विलम्बते तस्माद्विलम्बसौपर्णमिति सात्तो नाम सम्पन्नम् ॥ २० ॥

किं तत् इत्यत आह—

स्वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै सौपर्णं क्रियते ॥ २१ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ २१ ॥

अथ तुषान्तरे सामान्तरं विधत्ते—

द्विदिङ्गारं वामदेव्यं भवत्यक्षायस्याऽवर्ण्यै ॥ २२ ॥

हुम् आ हुम् आ इति द्विङ्गारद्वययुक्तं वामदेव्यं साम 'अभि सोमास
आयष' (पू० १२०) इति सूत्रे गातव्यम् । तच्चाऽक्षायाऽवरोधाय
भवति ॥ २२ ॥

वामदेव्यस्य पश्वात्मना संस्तूयमानत्वाद्विङ्गारद्वययुक्तस्याऽष्टमेऽह
नि अष्टसव्यापूरके कक्षसम्बन्ध इत्यत आह—

द्वितीपशुं क्षोतद्रूपं यच्छन्दोमाः ॥ २३ ॥

यत् एतत् द्वितीयं हि रूपं यदहः एकं समूहः तदपेक्षया छन्दो
मद्वितीयतमकस्य समूहस्य द्विसव्यापूरकत्वात् । अतो द्विदिङ्गारं सा
माऽस्मिन्नहनि सङ्गतमित्यर्थः ॥ २३ ॥

अथैतत्पशुसमूहिदेवुरिति स्तौति—

पशवो वै वामदेव्यं पशवश्छन्दोमाः पशुष्वेव तत्
पशून् सन्दधाति ॥ २४ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ २४ ॥

अथ सामान्तरं विधत्ते—

गायत्रपाद्वर्धं भवति ॥ २५ ॥

‘अभिसोमास आयव’ इत्यस्मिन्नेव तृचे गायत्रपाद्वर्धायमपि साम गातव्यम् ॥ २५ ॥

अथैतत्सौति—

अहर्वा एतद्वल्लीयत तद्देवा गायत्रपाद्वर्धेन समत-
न्वधुं स्तस्माद्गायत्रपाद्वर्धम् ॥ २६ ॥

एतदष्टममहरवल्लीयत अर्जय्यन् । तदहर्देवा गायत्रपाद्वर्धेन साम्ना
समतन्वन् समादधु । तस्मादह सन्तानार्थं गायत्रपाद्वर्धं गातव्यमि-
ति शेषः ॥ २६ ॥

एतदेव व्याचष्टे—

त्रिरात्रो यद्व्यशीर्यत तमेतैः सामभिरभिपज्यन् गा-
यत्रपाद्वर्धेनोपायच्छन् सन्तनिना समतन्वन् सङ्कृतिना
समस्कुर्वन् प्रतिष्ठितौ पूर्वा त्रिरात्रावप्रतिष्ठित एव यदे-
तान्येवधुं सामानि क्रियन्त एतस्यैव प्रतिष्ठित्यै ॥ २७ ॥

अयं तृतीयस्त्रिरात्रो यद्यदा व्यशीर्यत विशीर्णः शिथिलावयवोऽ-
मघत्, तदा तत् त्रिरात्रं एतैर्वक्ष्यमाणे सामभिर्देवा अभिपज्यन् दा-
र्याय भैषज्यमकुर्वन् । भिपज्यतिः काण्डादि. भैषज्यप्रकार उच्यते—
गायत्रपाद्वर्धेन साम्ना उपायच्छन् शिथिलावयवानां पुनः सन्तानार्थमु-
पादानमकुर्वन् । अथ सन्तनिसाम्ना समतन्वन् समदधुः । सङ्कृतिसाम्ना
समस्कुर्वन् । कृतसम्याने तस्मिन्स्त्रिरात्रे गुणातिशयाघात संस्कारः
तदकुर्वन् । (१) सम्पूर्युपेभ्य करोतौ भूषण’ इति कात्पूर्वसुट् (२) ‘अह-
स्यासव्यवायेऽपी’त्यङ्गागमेन व्यव्यायेऽपि भवति । अपि च पूर्वा त्रिरात्रौ
प्रतिष्ठितौ, एव तृतीयस्त्रिरात्रोऽप्रतिष्ठित, यदेतानि गायत्रपाद्वर्धादीनि
सामानि एवंक्रमेण क्रियन्ते तृतीये त्रिरात्रे प्रयुज्यन्ते, तदेतस्यैव त्रिरा-
त्रस्य प्रतिष्ठानाय भवति । सप्तमेऽहनि सन्तनिसाम, नवमे सङ्कृति, अ-
ष्टमेऽहनि तु गायत्रपाद्वर्धमित्येवमानुपूर्वी द्रष्टव्या ॥ २७ ॥

अथ सामान्तरं विधत्ते—

पौरुहन्मनं भवति ॥ २८ ॥

पौरुहन्मनायमपि साम 'अभि सोमास आयव' इत्यस्मिन्नेव वृत्ते गातव्यम् ॥ २८ ॥

अथैतत् स्तौति—

पुरुहन्मा वा एतेन वैखानसोऽञ्जसा स्वर्गं लोकमप-
इयत् स्वर्गस्य लोकस्याऽनुरूप्यात्पै स्वर्गाल्लोकान्न कथयते
तुष्टुवानः ॥ २९ ॥

वैखानसो विष्मनसगोत्रः । पुरुहन्मा नाम ऋषिः । गतमन्यत् ॥ २९ ॥
अथैतस्मिन् सामगानविषये किञ्चिद्वृत्तं विधत्ते—

अभ्याघातं भवत्यभ्याघातसामानो हि छ-
न्दोमाः ॥ ३० ॥

अभ्याघातमभ्याघातः अभ्याहन अभ्यासाः । अस्मिन् आग्निं स्व-
भवति । अस्य हि योनौ भिराग्रा १ ईगूरः २ तदता ३ तदता ३ आहा-
गार ३४ णाई बहा ५ गृणार्ह इत्यभ्यासो दृष्टः । तद्वदेव वृत्ते गीयमानेऽ-
प्यभ्यास कार्य इत्यर्थः । कुत एतत् ? हि यस्मात् छन्दोमा अभ्याघा-
तसामाना अभ्याघातः अभ्यस्यमातावयव साम येषां ते तथोक्ताः
तस्मादित्यर्थः ॥ ३० ॥

अथ सामान्तरं विधत्ते—

द्वैगतं भवति ॥ ३१ ॥

द्वैगतं नाम साम 'अभि सोमास आयव' इत्यस्मिन्नेव वृत्ते गात-
व्यम् ॥ ३१ ॥

अथैतत् द्विविधफलप्राप्तिहेतुरिति स्तौति—

द्विगद्या एतेन भार्गवो द्विः स्वर्गं लोकमगच्छदाग-
त्य पुनरगच्छत् द्वयोः कामधोरवरूप्यै द्वैगतं क्रियते ॥ ३२ ॥

द्विवारं गच्छतीति द्विगत् (१) 'किप् चे'ति किपि (२) 'गमः क्वा'
चित्यनुनासिकलोपः । (३) 'हम्बस्यपिति कृती'ति तुक् । एतासन्नो मा-

गर्भो भृगुगोत्र ऋषिः । द्विद्विचारं एतेन साम्ना साधनेन स्वर्गं लोकं
अगच्छत् गतवान् । एतदेव विशदयति—आगत्येत्यादिना । स कृत्स्न स्व
र्गं लोकं गत्वा पुनरिमं लोकमागत्य पुन स्वर्गं लोकमगच्छत् । त
स्मात् द्वयोः कामयोरवस्थायै द्विविधफलप्राप्त्यै द्वैगत सामाऽष्टमेऽहनि
क्रियते ॥ ३२ ॥

अथ सामान्तरं विधत्ते—

हारायणं भवति ॥ ३३ ॥

हारायणं नामाऽपि साम 'अमि सोमास' इत्यस्मिन्नेव सूत्रे गात-
व्यम् ॥ ३३ ॥

अथैतत् स्तौति—

इन्द्रस्तेजस्कामो हरस्कामस्तपोऽतप्यत, स एतद्धा-
रायणमपश्यसेन तेजो हरोऽवाकन्ध तेजस्वी हरस्वी
भवति हारायणेन तुष्टुवानः ॥ ३४ ॥

तेज' शरीरकान्तिः । हरः पराभिभवक्षमं सामर्थ्यम् । एतदुभयं का-
मयमान इन्द्रः पुरा तपस्तप्तवान् । तदनन्तरमेतद्धारायणाख्यं सामाऽ-
पश्यत् अद्राक्षीत् । तेन च साम्ना तेजो हरश्चाऽवाकन्ध प्राप्नोत् । तस्मा-
दद्यतनोऽपि हारायणेन तुष्टुवान् । स्तुवन् तेजस्वी हरस्वी च भवति ॥

अथ सामान्तरं विधत्ते—

अच्छिद्रं भवति ॥ ३५ ॥

अच्छिद्रं नाम साम प्रकृत एव सूत्रे गातव्यम् ॥ ३५ ॥

अथैतस्याच्छिद्रसंज्ञाऽन्वयेति स्तौति—

यत्रा एतस्याऽह्निच्छिद्रमासीत्तद्देवा अच्छिद्रेणाऽप्यौ-
ष्ठं स्तदच्छिद्रस्याऽच्छिद्रत्वम् ॥ ३६ ॥

एतस्याऽष्टमस्याऽष्टो यदेवं छिद्रं सुषिरमासीत्, तत् छिद्रमनेनाऽ-
च्छिद्रेण साम्ना देवा अप्यौहन् अपिहितमकुर्वन् । तत्तस्मात्कारणात्
अच्छिद्रस्य साम्नः अच्छिद्रमिति नाम सम्पन्नम् ॥ ३६ ॥

अथ 'प्राहिम्नातक्तं बृहदि'ति अप्यास्याया मेयं साम दर्शयति—

पार्हवुकथं भवति ॥ ३७ ॥

पार्हवुकथं साम तस्यामध्यास्याया गातव्यमित्यर्थं ॥ ३७ ॥

अथैतत् स्तौति—

बृहदुक्तो वा एतेन चाम्नेयोऽग्नस्य पुरोधामगच्छ-
दन्न वै ब्रह्मणः पुरोधामन्नायास्याऽपकथ्यै ॥ ३८ ॥

चाम्नेयो चाम्न्याः पुत्र बृहदुक्तो नाम ऋषिः एतेन साधना अग्न-
स्य पुरोधां पुरोधानमगच्छत् । शिष्टं सिद्धम् ॥ ३८ ॥

अथाऽन्तिमे तृचे मेव साम विधत्ते—

उद्वज्जार्गधं भवति ॥ ३९ ॥

उद्वज्जार्गवायव साम(१) 'धर्त्ता दिव' इत्यस्मिन् तृचे गातव्यम् ॥ ३९ ॥
तदेतत् पूर्वस्मिन्नहनि विहितेन प्रवज्जार्गवेण संहस्य स्तौति—

प्रवता वै देवाः स्वर्गं लोकं प्रायन्नुद्यतोदायन् ॥ ४० ॥

सिद्धमेतत् ॥ ४० ॥

तदेतत् पचमानस्य स्तोत्रमुपसंहरति—

निधनान्ताः पचमाना अबन्त्पहो धृत्यै स्तोमः ॥

एतद्वि व्याख्यातम् । एतदुक्तं भवति—(१) 'अध्वर्यो अष्टिमिरि'
ति तृचे गायत्र, वैरूप, आशुमार्गधं, मार्गीयव, सौमिश, मैत्रुनं, साकमश्न,
बिलम्बसौपर्ण इत्येवमष्टौ सामानि । (२) 'अग्नि सोमाम आयव' इति तृचे
द्विद्विक्कार, चामदेव्य, गायत्रपाश्चै, वैरुहन्मनं, द्वैगत, हार्यायण, मक्षिद्वमिति
षड्ज्ञानानि । 'धर्त्ता दिव पचन' इति तृचे उद्वज्जार्गधमेक साम । 'प्रहि
म्बान' इत्यध्यास्यायां गीयमानं पार्हदुक्त्य साम । इत्य पञ्चदशज्ञानानि
तृचे विहितानि । एकमेकधर्मम् । तथा च पञ्चाधारिणः स्तोत्रीया भव-
न्ति । एव विहितस्य चतुश्चत्वारिंशस्तोमस्याऽतिरेकः स्यात् । अतः
स्तोत्रपरिहाराय गायऽध्यादीनामन्यतममेकधर्मं कार्यम् । तथा च चतु-
श्चत्वारिंशस्तोम एव माध्यन्दिनपचमानस्य भवतीति ॥ ४१ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये ब्रह्मणे-

प्रकाशे नवमः खण्डः ॥

अथ दशमः खण्डः ॥

अथ ब्रह्मपृष्ठसाम्न स्तोत्रीयां विधित्सुरत्र शास्त्रान्तरीयं प्रथमं
तच्च दर्शयति—

(१) “क ई वेद सुते सचे”ति (२) सतोबृहत्स्यः ॥ १ ॥

‘क ई वेदे’त्याद्यास्तिस्रः सतोबृहत्स्य ऋचो ब्रह्मसाम्नः स्तोत्रीयाः
कार्याः । अयुजौ पादौ जागतौ, युजौ गायत्र्यौ यस्या सा सतोबृहती ॥१॥

१. क ई वेद सुते सचा विवन्त कद्वयो दधे ।

अयं य पुरो विभिनत्योत्रसा मन्दान शिष्यग्धस ॥ १ ॥

दाना सुगो न वारणः पुकत्रा वरय दधे ।

न किङ्का नियमदा सुते गमो महावरस्योजसा ॥ २ ॥

य उम्रं सचनिधृत स्थिरो रणाय संस्कृतः ।

यदि स्तोतुर्मपवा शृणवद्वव नेन्द्रो योषत्या गमत् ॥ ३ ॥

सा स. च. ८ २. १५

२ इदमत्राऽवधेयम्—‘क ई वेद सुते सचेति सतोबृहत्स्य’ इति मूले ‘क ई’ इत्यस्या.
सतोबृहतीत्वमुक्तम् । समग्रा ऋक् च—

क ई वेद सुते सचा विवन्तं कद्वयो दधे ।

अयं य पुरो विभिनत्योत्रसा मन्दान शिष्यग्धस ॥

इत्येवकारा । कात्यायनीययजुस्सर्वानुक्रमसूत्रे ‘अयुजौ जागतौ सतोबृहती’ (५. ५३)

(यस्या ऋच अयुजौ प्रथमतृतीयौ पादौ जागतौ द्वादशाक्षरौ द्वितीयचतुर्थौ च पादाव-

ष्टाक्षरौ सा सतोबृहतीत्यर्थः) इति सतोबृहत्सा लक्षणमुक्तम् । न च तदस्यामृचि सङ्घ-

टते । अत्र हि तृतीयः पाद एव द्वादशाक्षरः, अन्ये त्रयोऽपि पादा अष्टाक्षरा । किन्तु

‘तृतीयो द्वादशकः’ इति (५. ४०) तत्रैवोक्तं बृहत्सास्यामान्यलक्षणमेव सङ्घट्टेन ।

तत्तु मूलेन विधेयमिति । कात्यायनीये ऋक्सर्वानुक्रमसूत्रेऽपि ‘यय धेत्येकोनविंशत्यृचस्य

सुक्तस्य मेघातिथिरिन्द्रो बृहती षोडशशास्तिस्त्रो गायत्र्योऽस्याऽनुष्टुप्’ इत्यनेनाऽ

स्या बृहतीत्वमेवोक्तम् । आचार्यपिशलेन तु ‘पथ्या पूर्वैश्चतुर्तीय’ (३. २७)

(पूर्व पूर्वोक्तो द्वादशाक्षर पाद यस्यामृचि तृतीयो भवति सा पथ्या नाम्नी

बृहतीत्यर्थः) इत्यनेनाऽस्या पथ्यासङ्गत्वमुक्तम् । तदपि मूलविधेर्भादि नाऽनघटते ।

अतोऽस्या ऋचससतोबृहतीत्व क्वचिद्व्युत्पन्नमन्येऽन्वेष्टव्यम् । सायणाचार्यैस्तु अविचार्ये-

वेदं ‘अयुजौ जागतौ सतोबृहती’ति लक्षणमत्र सङ्घटितमिति प्रतिभाति ।

अथैतासां सतोवृहतीना विधानमुपपादयति--

अपञ्चंश इय वा एष यत्सप्तमेऽहनि सतोवृहत्पौ
भवन्ति नाऽष्टमे तस्मादष्टमे कार्या अनपञ्चंशाप ॥२॥

यत्सप्तमेऽहनि(१)'वयङ्मथे'त्याद्याः(पृ.९३) सतोवृहत्पौ भवन्ति,
अष्टमेऽहनि न भवन्तीति य एषोऽपञ्चश इय वै अथापतनसदशमेव, अथि
काक्षरासतोवृहतीच्छन्दसो न्यूनाक्षरेवाहते सूचेत्याम्नो गानप्रसङ्गात् ।
यस्मादेव तस्मादपञ्चशपरिहाराय अष्टमेऽहनि सतोवृहती कार्या प्रयो
ज्या । अतः 'क ई वेदे' त्याद्यास्तिस्रस्ततोवृहत्पः प्रह्यसाधना स्तोत्राया
कार्या इत्यर्थः ॥ २ ॥

अथ सिद्धान्तमाह--

तदाहुः शिथिलमिव वा एतच्छन्दो यत्सतोवृहती-
त्थेषा वै प्रतिष्ठिता बृहती या पुनःपदा यदिन्द्र प्रागपा
गुदगिति दिशां विमर्शः प्रतिष्ठित्यै ॥ ३ ॥

तस्यैवाऽष्टमेऽहनि प्रह्यनामस्नोत्रीयाविषये प्रह्यवादिन आहुः प्रति
पद्यन्ते-सतोवृहत्पावय यत् छन्दः एतत् शिथिलमिव वै शिथिलावय
वमिव खलु । तस्येवाऽयुजौ पादौ जागतौ, युजौ नायज्यौ । तथा च
नैरुत्तर्येण पादद्वयस्य सव्यावैलक्षणेनैकरूप्याभावात्तस्य शिथिल्यो
क्तिः । एषा खलु प्रतिष्ठिता लब्धास्पदा स्थिरा बृहती या पुनःपदा
सङ्गप्रयुक्ता पाद बृहतीवसम्पत्तये यस्याधुचि पुनरुपादाय प्रयुज्यते
क्ता पुनःपदा । येष पुनःपदा बृहती एषा प्रतिष्ठिता बृहतीत्यन्यथा ।
काः पुनस्तथाः ? (२)'यदिन्द्रप्रागपागुदगिति'त्याद्याः । अत्र हि पूर्वस्याः
पूर्वस्या आचः अत्य पादं द्विरभ्यन्य तिष्ठो बृहत्पौ गानसमये क्रियन्ते ।
अपि चाऽस्मिन् प्रगाथे प्रागपागुदगिति प्राज्यादीना दिशां विमर्श
कर्त्तनं इदमेव । अतश्चानासु त्रिषु यजमानस्य प्रतिष्ठानाय भवति ॥३॥

१. "वयं यथे"त्यादानामपि बृहतीत्वमेवायत्त कात्यायनेन कर्मशालुक्रमेण ।

२. यदिन्द्र प्रागपागुदग यन्मा इत्येव नृमि ।

विमा पुन नृयुतो अस्याऽनवेष्टि प्रगर्थे पूर्वमे ॥ १ ॥

यद्वा इमे इयमे इयावते कृप इन्द्र मादयते सचा ।

इयवास्तवा स्तोमिर्मिर्वावाहस इयवा यच्छन्त्या यदि ॥ २ ॥

आसु गानस्य ब्रह्मसाम दर्शयति—

तासु नैपातिथं ब्रह्मसाम ॥ ४ ॥

तासु 'यदिन्द्र प्रागित्याद्यासु बृहतीषु नैपातिथं नैपातिथिना दृष्टं एतदाख्यं ब्रह्मसाम कार्यं ब्रह्मण पृष्ठस्तोत्रनिर्वर्त्तकं साम कार्यम् ॥ ४ ॥

अथैतद्वपिमम्बम्बप्रदर्शनपुरस्सरं स्वर्गहेतुरित्याह—

सामार्थ्येयवत् स्वर्गाय युज्यते स्वर्गाल्लोकान्न क्यवते

तुष्टुवानः ॥ ५ ॥

सिद्धमेतत् ॥ ५ ॥

चतुर्थस्य पृष्ठस्य स्तोत्रीयं तुचमाह—

(१) 'उभयथं शृणवच्च न' इति ॥ ६ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ ६ ॥

अथैवं तुचमुभयशब्दयोगेन सम्मानहेतुरिति स्नौति—

यच्च पृष्ठानि यानि चैतान्यहानि तेषामुभयेपाथं

सन्तत्यै ॥ ७ ॥

यत् यानि च पृष्ठानि रथस्तरबृहद्वैरूपादीनि प्राक् पठहे प्रयुक्तानि, यानि चैतानि छन्दोमावयान्यहानि तेषामुभयेपां द्विविधानां सन्तत्यै संस्तुतेषाम् । उभयशब्दयुक्तोऽयं तुचो भवति, उभयशब्देन द्विधा द्वयस्य स्मारितत्वात् ॥ ७ ॥

अथैतस्मिंस्तुचे गानस्य साम दर्शयति—

तासु वैयश्मम् ॥ ८ ॥

तासु 'उभयं शृणवच्च न' इत्याद्यास्वृक्षु वैयश्वाख्यं साम गेयम् ॥ ८ ॥

१. उभयं शृणवच्च न इन्द्रो अर्वापिदं वचः ।

सत्राध्या मधर्वात्सोमर्पातये चिया शक्ति आ गमत् ॥ १ ॥

तं हि स्वराज वृषमं तमोत्रया चिषणे निष्ठनस्तु ।

उतोपमानां प्रथमो निर्वादिषि सोमकामं हि ते मन ॥ २ ॥

अथैतद्वयिमन्त्रप्रदर्शनपुरस्सरं स्वर्गसाधनमिति सुवप्रच्छावा
कसाम कार्श्यमित्याह —

व्यह्वो वा एतेनाऽऽह्निरसोऽञ्जसा स्वर्गं लोकमपश्य-
त् स्वर्गस्य लोकस्याऽनुख्यात्वा एतत् वृष्टानामन्ततः
क्रियते स्तोमः ॥ ९ ॥

आह्निरसोऽह्निरोगोत्र व्यह्वो नाम ऋषिः । शिष्ट स्पष्टम् । एतेषु च
वृष्टस्तोत्रेषु पूर्वोक्त एव चतुश्चत्वारिंशः स्तोमः कार्श्यः ॥ ९ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थे
प्रकाशे चतुर्दशाध्याये दशमः खण्डः ॥

अथैकादशः खण्डः ॥

अथाऽऽर्चयन्पवमानस्य प्रतिपञ्च विधाय तस्य तृतीयसवने
सङ्गतिमाह —

(१) “पवस्व देव आयुषगिन्द्रं गच्छतु ते मदं” इति
गायत्री भवति मदयद्वै रसवत्तृतीयसवनं मदमेव तद्रसं
दधाति ॥ १ ॥

‘पवस्व देव’ इति गायत्री प्रतिपञ्चयति गायत्रः प्रथमभृचो भवती
त्यर्थः । ‘पवस्व देव आयुषगिति गायत्री भवती’त्येतावता पर्याप्ते पुन
रधिकोपादानं मदशब्दप्रदर्शनाग्नदधस्वेन तृतीयसवने सङ्गतिकथना-
र्थम् । शिष्ट पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥ १ ॥

१. पवस्व देव आयुषगिन्द्रं गच्छतु ते मदं । वायुमारोह धर्मणा ॥ १ ॥

पवमान मि तोषणे रयिं सोम अवाप्स्यम् । इन्दो समुदमा विद्य ॥ २ ॥

अप्स्यन् पवणे सूयोऽपसोमो अराण्य । गच्छभिन्द्रस्य निष्कृतम् ॥ ३ ॥

अथाऽन्यं तु च विधत्ते—

(१) “अभियुम्नं बृहद्यश” इत्यभीति रथन्तरस्य रूपं बृ
हदिति बृहत उभयोः सहरूपमुपैत्युभौ हि वर्णावेतदहः ॥ २ ॥

एतदपि (पृ० २६) सिद्धम् ॥ २ ॥

अथ तृचान्तरं विधत्ते—

(२) “प्राणा शिशुर्महीनामिति” प्राणवत्पयो भवन्ति
प्राणानेव तद्यजमाने दधाति ॥ ३ ॥

‘प्राणा शिशुर्महीनामि’त्याद्यास्तिस्रः प्राणवत्स्यः प्राणशब्दयुक्ताः
स्तोत्रीया भवन्ति । एकस्यां प्राणशब्ददर्शनात् छत्रिभ्यायेन तिस्रोऽपि
प्राणवत्स्यः । तत्तेन यजमाने प्राणानिन्द्रियाणि मुखप्राणसहितानि दधा-
ति धारयति ॥ ३ ॥

अथ तृचान्तरं विधाय अष्टमेनाऽह्ना तस्य सङ्कृतिमाह—

(३) “अभी नो वाजसातम” मि त्यभीति रथन्तरस्य
रूपं राथन्तरं ह्येतदहः ॥ ४ ॥

अभिशब्दयुक्तस्तृचोऽष्टमेऽहनि सङ्कत इत्यर्थः । शिष्टं सिद्धम् ॥ ४ ॥

अथाऽक्षरपङ्क्तिच्छन्दस्कं तृचं विधाय सप्तमेऽहनीव तत् स्तौति—

(४) “पवस्व सोम महान् समुद्र” इत्यक्षरपङ्क्तिः स्तो-

१. सा. स. उ. ३. १. १७.

२. सा. स. उ. ३. २. १८

३. अभी नो वाजसातम रथिर्मर्षवतस्पृहम् ।

इन्दो सहस्रमर्षं तुभियुम्न विम्बासहम् ॥ १ ॥

वयं ते अस्य रावसो वसोर्वसो पुरुस्पृह ।

नि नेदिष्टतमा इयस्स्याम सुम्ने ते अग्निवो ॥ २ ॥

परि ह्य स्वानो अन्नरदिन्दुरव्ये मदच्युत ।

धारा य ऊर्ध्वो अम्भरे भ्राजा न याति गव्ययुः ॥ ३ ॥

सा. सं. उ. ५. १. १६

४. पवस्व सोम महारसमुद्रः पिता देवानां विश्वामि धाम ॥ १ ॥

शुक्र पवस्व देवेभ्यस्सोम दिवे पृथिव्यै शन्न प्रजाभ्यः ॥ २ ॥

दिवो वर्ताऽसि शुक्र पयिषस्त्वस्ये विषर्मन्वाभी पवस्व ॥ ३ ॥

सा. सं. उ. ५. १. १७.

मानां प्रभृतिरथो एतच्छेनैतर्हि छन्दोऽयातयाम यदक्षर
पङ्क्तिस्तेन छन्दोमा अयातयामानः क्रियन्ते ब्रह्मवा
दिनो यदन्ति यत् पठते स्तोमाश्छन्दांश्चाप्यन्ते किं
छन्दसश्छन्दोमा इत्येतच्छन्दसो यदेता अक्षरपङ्क्तय
इति श्रूयात् ॥ ५ ॥

यतस्तर्ह्ये 'यस्ते मदे वरेण्य' इति पञ्चमखण्ड इहाऽत्राऽपि व्या
ख्येयम् ॥ ५ ॥

अथाऽन्य तु च विधत्ते—

(१) "हिव्यन्ति सूरमुस्रय" इति गायत्र्यः सत्पौ ज
गत्यो रूपेण तस्माज्जगतीनां लोके क्रियन्ते ॥ ६ ॥

"हिव्यन्ती"त्याद्यास्तिस्रो गायत्र्यः आर्मवस्थाऽग्नितमा, स्तोत्री
याः । ताश्च 'देवदेवेभ्य' इति देवशब्देन जागतेन रूपेण योगाज्जगायाः ।
प्रजापतेर्मध्यदेहादेवैस्सह खलु जगती सृष्टिकाल उत्पन्ना । तस्मादे-
वानां वाचको देवशब्दो जागत रूपम् । यस्मादेव जगत्स्यस्तस्माज्जग-
तीनां लोके आर्मवाप्तो हि प्रकृतौ जगतीनां स्थानम्, तत्र क्रियन्ते ॥६॥

अथ 'यवस्य देव आयुवनि'ति विहिते तु च पूर्ववद्वापत्र साम वि
धाय तद्व्याख्यणञ्चाऽतिदिशति—

गायत्र्यं भवति यदेव गायत्रस्य ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ ७ ॥

अथाऽस्मिन्नेव तु च सामान्तर विधत्ते—

स्याशिरामर्को भवति ॥ ८ ॥

स्याशिरामर्काख्यं साम 'यवस्वे'त्यास्मिन्नेवाऽऽवृत्ते तु च गेयम् ॥ ८ ॥

१ हिवन्ति सूरमुस्रयस्त्वयातो आर्मवस्थितिम् । महाभिन्दु महीयुव* ॥ १ ॥

पवमान इवा इवा दय देवेभ्यस्तुत । निश्वा वसून्त्या विध ॥ २ ॥

मा पवमान सुवृत्तिं वृत्तिं देवेभ्यो हुष । इवे पवस्य सयुतम् ॥ ३ ॥

अत्र स्वाशिरामकं इति पदद्वयामिधेयेन साम्ना साध्यं फलमाह—

अन्नं वा अर्कोऽन्नाद्यस्याऽवरोधै प्राणा वै स्वाशिरः
प्राणानामवरोधै ॥ ९ ॥

अन्नं खल्वशनसाधनत्वादकं इत्युच्यते । तस्मादकशब्दामिधेयं साम्नाऽन्नाद्यस्याऽऽप्यै भवति । तथा प्राणाः खलु स्वाशिरः स्वयमेव शरीरस्याऽऽभयितारः । तस्मात्प्राणानामवरोधनाय भवति ॥ ९ ॥

अथ सामान्तरं दर्शयति—

सुरूपं भवति ॥ १० ॥

एतदपि साम 'पवस्व देव' इत्यस्मिन्नेव वृत्ते गातव्यम् ॥ १० ॥
अथैतत् स्तौति—

पशवो वै सुरूपं पशूनामवरोधै ॥ ११ ॥

सुरूपं साम पशवो वै तेषां शोभनरूपयोगेन समानशब्दामिधेयत्वात् । तस्मादेतत्साम पशूनामवरोधनाय भवति ॥ ११ ॥

अथ सामान्तरं विदधाति—

भासं भवति भाति तुष्टुवानः ॥ १२ ॥

भासाद्यमेतदपि साम 'पवस्व देव' इत्यस्मिन्नेव वृत्ते गातव्यम् । अनेन तुष्टुवान् स्तुवन् भाति यशसा दीप्यते ॥ १२ ॥

अथाष्टमेनाऽह्ना सङ्गतिमाह—

पदनिधनं राधन्तरं ह्येतदहः ॥ १३ ॥

राधन्तरं राधन्तरसम्बन्धि रूपं पदनिधनं राधन्तरपृष्ठे प्रथमेऽहनि पदनिधनं प्रथमस्याऽहो रूपमिति विधानात्तद्वृत्ता । एतदष्टममहश्च राधन्तरं राधन्तरसम्बन्धि । बृहद्रथन्तरं साम हि द्वितीयछन्दोमायमहः ॥ १३ ॥

अथैतत्प्रकारान्तरेण स्तोतुं संज्ञां निर्दिष्टि—

स्वर्भानुर्वा आसुर आदित्यं तमसाऽविध्यत् स न
व्यरोचत तस्याऽग्निर्भासेन तमोऽपाहन् स व्यरोचत यद्वै
तद्भा अभवत्तद्भासस्य भासत्वम् ॥ १४ ॥

आसुर' असुरवंशजः स्वर्मानुर्नाम पुरा आदित्यं सूर्यं तमसा
अन्धकारेणाऽविध्यत् आच्छादितवान् । तदनन्तरं स सूर्यो न व्यरो-
चत आऽदीप्यत । तस्य सूर्यस्य सम्बन्धि स्वर्मानुकृतं तमः अत्रिऋषिः-
भासेनाऽनेन साग्ना सपाहन् अवदत्तवान् । ततः स सूर्यो व्यरोचत
विशेदेण दीप्तिऽभवत् । यद्यस्मादेव तदा तदानीं सूर्यो भास्वरोऽभ-
वत्, तच्छस्मान्नाससाधनत्वात् भासस्य साम्नो भासस्य भासमिति
नाम सम्पन्नम् ॥ १४ ॥

किं तत इत्याह—

तम इव वा एतान्यहानि पृच्छन्द्दोमास्तेभ्य एतेन
साम्ना विधासयति ॥ १५ ॥

तम इव वै तमोरुपाख्येव एतान्यहानि छन्दोमावदानि । प्रयोग-
बाहुष्येन दुःखप्रदत्वादेयां तमोरुपाख्यम् । ततस्तेभ्योऽहोभ्य एतेन
भाससाम्ना विधासयति तमो विश्लेषयति ॥ १५ ॥

अथ सामान्तरं विधत्ते—

काक्षीवतं भवति ॥ १६ ॥

कक्षीवता इष्ट काक्षीवतम् । तदपि पूर्वोक्तं एव सूत्रे गेयम् ॥ १६ ॥
अथैतत् स्तौति—

कक्षीवान्वा एतेनौशिजः प्रजातिं भूमानमगच्छत्
प्रजायते बहुर्मयति काक्षीवतेन तुष्टुवानः ॥ १७ ॥

उशिजः पुत्र कक्षीवाग्राम ऋषि एतेन साग्ना प्रजातिं प्रकृष्टजननं
प्रजोपतिं भूमानं बाहुष्यञ्चाऽगच्छत् । अतोऽयत्ततोऽप्यनेन स्तुवन्
कलह्यं लभत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

आसितं भवति ॥ १८ ॥

आसितेन इष्टमासितम् । तदपि पूर्वोक्ते सूत्रे गेयम् ॥ १८ ॥

अथैतत् स्तौति—

असितो वा एतेन दैवलस्त्रयाणां लोकानां दृष्टिम-
पश्यत् श्रयाणां कामानामवरुष्या आसितं क्षियते ॥ १९ ॥

दैवलो देवलस्य पुत्र' असितो नाम ऋषिः एतेन साग्ना साधनेन

प्रयाणां पृथिव्यादीनां लोकानां दृष्टिं दर्शनसाधनमपश्यत् अजानात् ।
तस्मादद्यतनैरपि पुरुषैरप्रयाणां कामानां लोकत्रयाविषयाणां त्रिविधानां
फलानामवरुध्यै अवरोधनाय प्राण्यर्थ आसितं साम क्रियते प्रयु-
ज्यते ॥ १९ ॥

अथ सामान्तरं विधत्ते—

ऐपिरं भवति ॥ २० ॥

ऐपिराण्य साम 'अभिद्युम्न वृद्धि'ति वृत्ते गातव्यम् ॥ २० ॥

अपैतस्तौति—

प्रजातिर्वा ऐपिराणि प्रजायते बहुर्भवत्यैपिरेण तु-
ष्टुवानः ॥ २१ ॥

यान्यैपिराण्यानि सामानि तानि प्रजातिर्वै प्रजननहेतुः । शिष्टं
स्पष्टम् ॥ २१ ॥

अथ सामान्तरं विधत्ते—

त्रैतं भवति प्रतिष्ठायै ॥ २२ ॥

त्रितेन दृष्टं साम त्रैतम् । तत् 'प्राणाशिशुर्महीनामि'ति वृत्ते गेयम् ।
तच्च यजमानस्य प्रतिष्ठानाय भवति ॥ २२ ॥

अथाऽहिमग्रहनि सङ्गतिमाह—

पदनिधनं राधन्तरं राधन्तरं ह्येतदहः ॥ २३ ॥

गतमेतत् ॥ २३ ॥

अपैतस्तौति—

नाथविन्दु साम विन्दते नाथं नाथविन्दुन्पेतान्य-
हानि यत् छन्दोमा नाथमेवैतैर्विन्दते ॥ २४ ॥

तत्रैतं साम नाथविन्दु नाथस्य नाथनीयस्य याचनीयस्य लम्भ-
कम् । अतोऽनेन स्तुवन् नाथ याचित फलं विन्दते । किञ्चाऽनेन सा-
म्ना योगात् एतान्यहान्यपि नाथविन्दुनि याचनीयस्य फलस्य लम्भ-
कानि यत् यानि छन्दोमाऽयानि । स्पष्टमन्यत् ॥ २४ ॥

अथ सामान्तरं विधत्ते—

गौरीवितं भवति यदेव गौरीवितस्य ब्राह्मणम् ॥ २५ ॥

तृ० प्र० १८ Vol. II

गौरीविताण्य साम 'अभी नो वाजसातममि'ति तृचे गेयम् । तस्य च यदेष प्रागाभ्यात ब्राह्मण "गौरीवितिर्वा एतच्छाफत्य'इत्यादि, तद-
थाऽपि द्रष्टव्यमित्यर्थः ॥ २५ ॥

अथाऽन्यस्ताम विधत्ते—

कौत्स भवति ॥ २६ ॥

कुत्सेन दृष्ट साम कौत्सम् । तच्च 'अभी न'इति पूर्वोक्त एव तृचे गे-
यम् ॥ २६ ॥

अथैतास्तौति—

एतेन वै कुत्सोऽन्धसो विपानमपश्यत् स ह स्म वै
सुरादृतिनोपवसथ धारयत्युभयस्याऽन्नाद्यस्याऽवरुध्यै
कौत्स क्रियते ॥ २७ ॥

एतेन खलु साम्ना पुरा कुत्स ऋषिः, अन्धसोऽन्तस्य विपान विशेषेण पानस्य रस अपश्यत् दृष्ट्वात् । तत एव स ऋषिः सुरादृतिन-
सुरापूर्णेन दृतिना युक्तस्सन् उपवसथ उप अग्निसमीपे वसत्यस्मि
न्निवस इति उपवसथ यागनिवसात् पूर्वमहः तद्वारयति स्म । यत एव
ततो हेनोः उभयस्य पेयस्य स्वाद्यस्य चाऽन्नाद्यस्य अक्षु योग्यस्याऽन्नस्य
अवरुध्यै अवरोधनाय कौत्स क्रियते यजमानेन प्रयुज्यते ॥ २७ ॥

अथाऽस्मिन्नेव तृच आवृत्ते सामान्तर विधत्ते—

शुद्धाशुद्धीयं भवति ॥ २८ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ २८ ॥

अशुद्धस्य शुद्ध्यापादकत्वात् शुद्धाशुद्धीयमिति निर्वचनमभिप्रे-याह-

इन्द्रो यतीन् सालावृकेभ्यः प्रायच्छत्तमश्लीला वाग-
भयवदत्तोऽशुद्धोऽमन्यत स एतच्छुद्धाशुद्धीयमपश्यत्ते
नाऽशुद्ध्यच्छुध्यति शुद्धाशुद्धीयेन तुष्टुवानः ॥ २९ ॥

यतीन् कर्मविरोधिजनान् सालावृकेभ्यः सालावृकोपुत्रेभ्यः इन्द्रे
दत्तवान् । तमिन्द्र अश्लीला पापरूपा वागभयवदत् । इन्द्रस्य प्रह्लादव
सजातेत्येव रूपं भयवशस्करो वाग्जातेत्यर्थः । तदन्तर स इन्द्र आ-
त्मानमशुद्धोऽमन्यत अजानात् । स च एतत् शुद्धाशुद्धीयाय साम्ना

ऽपश्यत् । तेनाऽशुध्यत् शुद्धोऽभवत् । तस्मादयतनोऽपिशुद्धः शुद्धोयेन तुष्टुवानः स्तुवन् शुध्यति शुद्धो भवति ॥ २९ ॥

—अथ सामान्तर विधाय तद्ब्राह्मण प्राणाम्नातमप्यतिदिशति—

क्रौञ्चं भवति यदेव क्रौञ्चस्य ब्राह्मण यत् द्वितीयेऽ-
हनि ॥ ३० ॥

क्रौञ्चं साम 'अभो नो वाजसातममि'त्यास्मिन्नेव तृचे गेयम् । तस्य क्रौञ्चस्य यदेव ब्राह्मण स्तावकमाम्नात तद्ब्राऽपि द्रष्टव्यम् । तच्च प्रा-
ह्मणं द्वितीयेऽहनि पष्ठेऽहनि च पृथगेवाऽऽम्नातम् । तत्र द्वितीयेऽहनि
(१) 'वाग्यै क्रौञ्चमि'त्यादिक तदेवात्राऽतिदिश्यत इत्यर्थः ॥ ३० ॥

अथ सामान्तर विधत्ते—

रयिष्ठं भवति ॥ ३१ ॥

एतरसाम 'अमी नो वाजसातममि'त्यास्मिन्नेव तृचे गीतव्यम् ॥ ३१ ॥
अथैतत् स्तौति—

पशवो वै रयिष्ठ पशूनामवरुध्यै ॥ ३२ ॥

यदेतरयिष्ठं साम तत्पशवो वै अतिशयेन पशुमान् हि लोके रयि-
मानिर्युष्यते । अस्य च बहुपशुत्वमपि सम्भवतीति रयिष्ठस्य पशुरूप-
ता । तस्मादेतत्पशूनामवरुध्यै भवति ॥ ३२ ॥

अथाऽस्मिन्नेव तृचेऽन्यत्साम विधत्ते—

औदलं भवति ॥ ३३ ॥

स्वष्टोऽर्थः ॥ ३३ ॥

अथैतत् स्तौति—

उदलो वा एतेन वैश्वामित्रः प्रजातिं भूमानमग-
च्छत् प्रजायते बहुर्मवत्यौदलेन तुष्टुवानः ॥ ३४ ॥

वैश्वामित्रो विश्वामित्रगोत्रः उदलो नाम ऋषिः । गतमन्यत् ॥ ३४ ॥

अथाऽन्यत्साम विधत्ते—

धर्मं भवति धर्मस्य घृत्यै ॥ ३५ ॥

धर्मस्य साम(१) 'यत्स्व सोमे'त्यक्षपङ्क्तिच्छन्दस्के त्वे गान-
व्यम् । तच्च धर्मस्य यागजन्यस्याऽपूर्वस्य धृत्यै धारणाय यावाक्-
लमवस्थानाय भवति ॥ ३५ ॥

अथैतत् छन्दोद्वारेण स्तौति—

ब्रह्मवादिनो षदन्ति यत् पदहे स्तोमाश्छन्दाधुं-
स्याप्यन्ते किञ्छन्दसश्छन्दोमा इति पुरुषछन्दस इति
ब्रूयात् पुरुषो वै पाङ्कः पुरुषो द्विषदाश्छन्दोमानामयात-
यामतयौ ॥ ३६ ॥

एतदपि 'यस्ते मदो वरेण्य' इति पञ्चमखण्ड एवाऽत्राऽपि व्याख्ये-
यम् ॥ ३६ ॥

अथाऽन्वत्साम विधत्ते—

विशोविशीयं भवति ॥ ३७ ॥

एतत्सहं साम(२) 'द्विन्वन्ति सुरमुख्य' इति त्वे नेयम् ॥ ३७ ॥

अथैतत् स्तौति—

अग्निरकामयत विशोविशोऽतिथिस्त्वा विशोवि-
श आतिथ्यमश्नुषीवेति स तपोऽतप्यत स एतद्विशो-
विशीयमपश्यत्तेन विशोविशोऽतिथिरभवत् विशोवि-
श आतिथ्यमाश्नुत विशोविशोऽतिथिर्भवति विशोवि-
श आतिथ्यमश्नुते विशोविशीयेन तुष्टुवानः ॥ ३८ ॥

अग्निः पुरा अकामयत । किमिति ? विशोविशः सर्वस्या विशः सर्वा
सां प्रजानामहमतिथिः क्वा अतिथिवत् पूज्यो भवेयम् । तथा विशो
विशः सर्वस्या विशस्सकाशादातिथ्यद्विरश्नुषीय प्राप्नुयामिति । एव
कामयित्वा तदर्थं तपस्तप्तवान् । तपसा च सोऽग्निरेतद्विशोविशीय
सामाऽपश्यत् । तेन सास्ना विशोविशः सर्वस्या अपि प्रजायाः अग्नि-
रतिथिरभवत् । तथा सर्वस्या विशस्सकाशात् आतिथ्यमाश्नुत प्राप्नो-
त् । तस्मादद्यतनोऽपि विशोविशीयेन तुष्टुवान् स्तुयन् विशोविशो-
ऽतिथिर्भवति आतिथ्यञ्चाऽश्नुते ॥ ३८ ॥

अथैतत् छन्दोद्वारेण स्तौति—

गायत्रीषु स्तुवन्ति प्रतिष्ठायै ब्रह्मवर्चसाय येनैव
प्राणेन प्रयन्ति तमभ्युद्यन्ति ॥ ३९ ॥

गायत्रीषु ऋषु विशोविशीयेन स्तुवन्ति । तासाञ्च त्रिपादत्वात्
अग्निना सहोत्पन्नत्वाच्च प्रतिष्ठाब्रह्मवर्चसे यजमानस्य सिध्यतः ।
अपि च गायत्रेण तृचेन स्तोत्रस्य प्रायणं कृतम् । उदयनमपि गायत्रेण
क्रियते । तथा च त्रिवृदात्मकेन प्राणसंस्तुतेन येनैव गायत्रेण प्रयन्ति-
तेनैव स्तोत्रं परिसमापयन्ति ॥ ३९ ॥

अथैतत्पवमानस्तोत्रं पूर्ववदुपसंहरति—

इडान्ताः पवमाना भवन्ति पशवो वा इडा पशव-
श्छन्दोमाः पशुष्वेव तत्पशून्दधाति स्तोमः ॥ ४० ॥

सिद्धमेतत् । एवं गायत्रादीनि विशोविशीयास्तानि षोडशसामानि विहितानि । अतश्चतुश्चत्वारिंशस्तोमस्य विधानात् तदतिरेकपरिहाराय सामद्वयमेकैर्वा कार्यम् । तच्च सूत्रकारेणोक्तं(१) 'सुरूपकौञ्चे एकैर्वायोरेक' इति । अयमर्थः—अष्टमेऽहेम्यार्धवे स्तोमातिरेकपरिहाराय सुरूपकौञ्चे सामानी एकैकस्यां गातव्ये इत्येकेषां मतम् । स्वपक्षस्तु(२) 'द्विप्रभृतीन् ककुप्प्रभृत्यानन्तर्येणे'ति वचनादपिरत्रैतयोरेकैर्वाकरणमिति ॥ ४० ॥

इति ताण्ड्यमहाप्राज्ञे सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे चतुर्दशाध्यायस्य एकादशः खण्डः ।

अथ द्वादशः खण्डः ॥

अथोक्तानां प्रथमस्य स्तोत्राय त्वं दर्शयति—

(१) “प्रेष्ठं वो अतिथिमि”त्यातिथ्यस्यैव तद्रूपं
क्रियते ॥ १ ॥

‘प्रेष्ठं वो अतिथिमि’त्यतिथिशब्दयोगात् एतस्य त्वत्त्वं कारण
त्यातिथ्यस्यैव रूपं क्रियते ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोक्तस्य स्तोत्राय त्वं दर्शयति—

(२) “ऐन्द्र नो गधि प्रिये”तिन्द्रियस्य वीर्यस्याऽव-
रुह्यै ॥ २ ॥

‘ऐन्द्र नो गधि प्रिये’ति त्वं इन्द्रशब्दयोगात् इन्द्रियस्य वीर्यस्य
चाऽवरुह्यै अवरोधनाय भवति ॥ २ ॥

अथ तृतीयोक्तस्य स्तोत्राय त्वं दर्शयति—

(३) “पुरां भिन्दुर्युवा कविरमितौजा अजायत ।

१ प्रेष्ठं वो अतिथिं स्तुते मित्रमिव प्रियम् । अग्ने रथं न वेद्यम् ।

कविमिव प्रसास्य ॥ देवाश्च इति द्विता । नि मर्त्येभ्योदधुः ॥ २ ॥

एवं यमिष्ठं दाशुवौ मून् पाहि क्षुण्डी गिर । रक्षा नोऽस्मृतं त्वना ॥

सा. स. उ. ५. ३. १८

२ ऐन्द्र नो गधि प्रियं सत्राग्निदगोष्ठा । गिरिर्न विश्वतः पुषु पतिर्दिव ॥

अग्निं हि सत्यं सोमपा तमे बभूव रोदसी । इन्द्रासि शुम्भतो वृष पतिर्दिव ॥

स्व हि सप्तवतीनामिन्द्रं घर्तां पुरामसि । हता दस्योर्मनोर्हृष पतिर्दिव ॥

सा. स. उ. ५. १. १९

३ पुरां भिन्दुर्युवा कविरमितौजा अजायत ।

इन्द्रो विश्वस्य कर्मणो घर्तां वज्रां पुरुष्टुत ॥ १ ॥

एव वलस्य गोमतोऽपावद्विचो बिभेम् ।

एवा देवा अमिभ्युषस्तुज्यमानास आविषु ॥ २ ॥

इन्द्रमीशानमोजगामि स्तोमैरनूषत ।

सहस्रं यस्य सतय उत वा सगितं मूयसी ॥ ३ ॥

सा. स. उ. ५. १. २०.

इन्द्रो विश्वस्य कर्मणो घर्त्ता वज्री पुरुष्टुन" इति घृत्वा
एव ॥ ३ ॥

'पुरां मिन्दु'रिति तृतीयस्योक्त्यस्य स्तोत्रीयस्तुत्रं कार्यम् । स च
घर्त्तशब्दयोगात् घृत्यै धारणाय भवति । घर्त्तशब्दप्रयोगप्रदर्शनाय
भूयसः पदसमूहस्याऽनुवादः ॥ ३ ॥

अथ प्रथमस्योक्त्यस्य साम विधत्ते—

औशनं भवति ॥ ४ ॥

औशनार्थं साम 'म्रेष्टुं व' इति तुत्रे गेयम् ॥ ४ ॥

अथैतत् स्तौति—

उशना वै काव्योऽकामयत यावानितरेषां काव्यानां
लोकस्तावन्तं स्पृणुयामिति स तपोऽतप्यत स एतदौ-
शनमपश्यत्तेन तावन्तं लोकमस्पृणोयावानितरेषां का-
व्यानामासीत्तद्वाच स तर्ह्यकामयत कामसनि सामौ-
शनं काममेवैतेनाऽवरुन्धे ॥ ५ ॥

काव्यं कवेः पुत्र उशना नाम ऋषिः पुरा कामितवान् इतरेषां
स्वयतिरिक्तानां काव्यानां कविपुत्राणां स्वदायादानां यावान् यावत्प-
रिमाणको लोकः तावन्तं लोकं स्पृणुयां अहं प्राप्नुयामिति । स च
तपस्तप्येतां सामं दृष्टवान् । तेन च तावन्तं लोकं प्राप्नोत् यावान् या-
वत्परिमाणको लोकः इतरेषां काव्यानामासीत् । सिद्धमन्यत् ॥ ५ ॥

अथ द्वितीयस्योक्त्यस्य साम विधत्ते—

सांवर्त्तं भवति ॥ ६ ॥

एतदाख्यं साम 'येन्द्र नो गधी'त्यस्मिस्तुत्रे गेयम् ॥ ६ ॥

अथाऽस्य साम्नः सांवर्त्तसंज्ञां निर्धुवन् पापक्षयहेतुतामाह—

देवानां वै यज्ञं रक्षां स्पृजिषां संस्तान्येतेन
इन्द्रः संवर्त्तमपावपयत् सवर्त्तमपावपत्तस्मात् सांवर्त्तं
पाप्मा वाव स तानसचत(१) तं सांवर्त्तेनापाघ्नताऽप

पाप्मानं हते सांवर्त्तेन तुष्टवानः ॥ ७ ॥

देवानां सम्बन्धिनं यज्ञ रक्षास्यजिघांसन् हन्तुमैच्छन् । तानि रक्षा-
सि एतेन साम्ना इन्द्रः सत्तुं प्रलय उपावपत् उपागमयत् । यत्सं-
तमुपावपत् उपागमयत् तस्मादस्य साम्नः सांवर्त्तमिति नाम । तं
यज्ञं पाप्मा पापमेव भृष्टत्वात् शृहीतवान् । तं पाप्मानं सांवर्त्तेन
मनेन साम्ना देवा अपाघ्नत । तस्मादघ्नतोऽपि सांवर्त्तेन स्तुयन्
पाप्मानमपहते ॥ ७ ॥

अथ तृतीयस्योक्तस्य सामं दर्शयति—

मादतं भवति ॥ ८ ॥

मादतं सामं 'पुरा मिन्दुरि'त्यस्मिन्नुच्ये गेयम् ॥ ८ ॥

अथैतत् स्तौति—

मासा वै रश्मयो मरुतो रश्मयो मरुतो वै देवानां ।
भूयिष्ठा भूयिष्ठा असामेति वै सत्रमासते भूयिष्ठा एव
भवन्त्यृतुमन्ति पूर्वाण्यहान्यनृतवः छन्दोमा यदेतत्सा
मं भवति तेनैतान्यहान्यृतुमन्ति भवन्ति ॥ ९ ॥

मासा एव संवत्सरस्य रश्मिभूताः मरुतश्चेन्द्रस्य रश्मयः । अतो
मासानां मरुताञ्च साम्नात् छन्दोमानामृतुमन्तिमिति उपरिष्ठाद्योऽयम् ।
एतत्सामसम्बन्धिनो वै मरुतः ते अस्तु देवानां मध्ये भूयिष्ठा यदुतरा
मयतना यजमाना अपि भूयिष्ठाः पुत्रपौत्रादिमित्रेन्दुनरा अस्मां भवाम
इत्येवंकामा यजमानाः सत्रमासते । अतो भूयसा मरुतां सम्बन्धि-
नाऽनेन साम्ना स्तुयन्तो भूयिष्ठा एव भवन्ति । किञ्च पूर्वाणि त्रिवृत्प-
ञ्चदशादिस्तोमकानि पट्टहानि ऋतुमन्ति ऋतुयुक्तानि, त्रिवृत्पञ्चदशादीनां
पण्णां स्तोमानां वसन्ताद्यात्मना सस्तवात् । तथा च तैत्तिरीयके
'वसन्तेनर्तुना देवाः वसवस्त्रिवृता स्तुतमि'त्यनुवाके सस्तवो दृश्य-
न्ते । उक्तवैलक्षण्यात् अनृतवः ऋतुरहितास्त्रयदछन्दोमा यद्यस्मात् एत-
न्मादतं सामं भवति तेनैतानि छन्दोमाख्यानि त्रीण्यहान्यृतुमन्ति ऋतु-
युक्तानि भवन्ति । कुत एतत् 'मासा वै रश्मयो मरुतो रश्मयः' इति
मरुता मासात्मना सस्तवात् मासव्यात्मकत्वाच्च ऋतूनाम् ॥ ९ ॥

एतेषु त्रिषूक्त्यस्तोत्रेषु पूर्ववत् स्तोमं विधाय स्तौति—

चतुश्चत्वारिंश एव स्तोमो भवत्योजस्येव तद्वीर्यं
प्रतितिष्ठत्योजो वीर्यं त्रिष्टुप् ॥ १० ॥

सिद्धमेतत् ॥ १० ॥

(१) वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीवीरबुक्क

मूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्य्येण विरचिते

माघवीये सामवेदार्थप्रकाशे ताण्ड्यमहाप्राक्षणे

चतुर्दशाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥

चतुर्दशाध्यायसप्तमसिखगमत् ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ॥

प्रथमः खण्डः ॥

यस्य निश्चयित वेदा यो वेदेभ्योऽखिल जगत् ।

भिर्ममे तमह वन्दे विद्यातीर्थमहेदवरम् ।

एष दशरात्रस्याऽष्टानामर्द्धा स्तोमकलुप्तिका । अथ नवमस्याऽष्टाक्षरवारिंशस्तोमकस्य प्रथमेनाऽऽवरणेन स्तोमकलुप्तिरारभ्यते ।

तत्र बहिष्पवमानस्य प्रतिपद तृचं दर्शयति—

(१) “अक्रान् समुद्रः परमे विधर्मभि”ति नवमस्याऽहः प्रतिपद्भवति ॥ १ ॥

प्रतिपद्यतेऽनयेति प्रतिपत् ‘अक्रान् समुद्र’ इति तृचो बहिष्पवमानस्य प्रथमो अवर्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

(२) ‘परमे विधर्मभि’ति पदद्वययोगादस्य तृचस्यऽनेन नवमेनाऽहः सङ्गतिमाह—

परमं वा एतदहर्विधर्मं विधर्मं वा एतदन्पैरहर्भि-
रहर्पक्षवम उपेष्ठं हि वरिष्ठम् ॥ २ ॥

एतन्नवममहः परमं वै वरिष्ठतर अष्टाक्षरवारिंशेत त्रिवृदादिभ्यस्तर्धेभ्य स्तोमेभ्योऽधिकेन स्तोमेन युक्तात्वात् । अत एवेतदहर्विधर्मं स्तोत्रायाधिक्येन गुरुत्वातिशयात् विशेषेण धारणीयम् । एतदेव स्वावष्टे ‘विधर्मं वा’ इति । अन्यैस्त्रिवृदादिस्तोमकैरेतदहर्विधर्मं वै विशेषेण धारणीय यत्रवम नवसंद्यापूरकमेतदहः । कुतो विधरणीय

१ अक्रान्समुद्रः प्रथमे विधर्मन् जनयन्प्रजा भुवनस्य गोपाः ।

वृषा पवित्रे ऋषि सानो अग्नये बृहत्सोमो वाङ्मये स्वानो अग्निः ॥ १ ॥

मरिच वायुमिध्रये राधसे नो मरिच मित्रावरुणा पूयमान ।

मरिच सार्धो माह्व मरिच रेवान्मरिच यावापृषिवी देव सोम ॥ २ ॥

महत्सोमो महिषश्चकाराणां यदुगर्भोऽङ्गणीत देवान् ।

अश्वपादिन्द्रे पवमान ओजोऽजनयत्सूर्ये ज्योतिरिन्दु ॥ ३ ॥

छा. छ उ ५ १ १.

२. ‘प्रथमे विधर्मभि’ति सामसहिताया श्राम्यजुस्सहितयोश्च पाठः । परन्तु मूलेऽत्र ‘परम’ इत्येव दृश्यते । ॥ पाठमन्यथयिमुमनभिलषता मया ॥ एव पाठोऽत्र निवेदितः ।

मिरयत आह—ज्येष्ठं बृहत्तरम् । तस्य व्याख्यानं 'वरिष्ठमि'ति । हि
यस्मादेतन्नवममहः वरिष्ठं गुरुतरं तस्मात् विधर्म । एवञ्च परमविधर्म
शब्दयुक्तस्तृचोऽस्मिन्नहनि सङ्गच्छत इत्यर्थः ॥ २ ॥

अथाऽस्य तृचस्य द्वितीयामृचमनूय स्तौति—

“मस्ति वायुमिष्टये राधसे न” इति चारुण्येषा भव-
ति यद्वै यज्ञस्य दुरिष्टं तद्वरुणो गृह्णाति तदेव तदवय-
जति ॥ ३ ॥

‘मस्ति वायुमिष्टय’ इत्यस्यामृचि ‘मस्ति मित्रावरुणा पूयमान’ इति
वरुणशब्दध्वन्यात् एषा ऋक् वारुणी वरुणसम्यन्धिनी भवति । यद्वै
यत् खलु यज्ञस्य दुरिष्टं दुर्यजन तद्वरुणो गृह्णाति आदत्ते । तत्तया वा-
रुण्या तदेव दुरिष्टं तदवयजति ॥ ३ ॥

अथैतस्य प्रथमस्य तृचस्य स्तोत्रीयसर्गां कुर्वन् प्रकारान्तरेण
स्तौति—

स्तोत्रीयस्तृचो भवति प्राणापानानामवरुण्यै ॥ ४ ॥

सिद्धमेतत् ॥ ४ ॥

अथैतस्मिन् बहिष्पवमाने दश स्तोत्रीया विधत्ते—

दशर्चो भवति दशाक्षरा विराट् वैराजमन्नमन्ना-
द्याऽप्यवरुण्यै ॥ ५ ॥

दशानामृचां समाहारो दशर्चः (१) ‘ऋक् पूरुषू पयामानक्षे’ इत्यकार-
हसमासास्तः । स च (२) ‘एष देवो अमर्त्य’ इत्यादिकः । स्पष्टमभ्यत् ॥ ५ ॥

१ पा सु १ ४ ७४

२. एष देवो अमर्त्यं पर्णवीरिव दीयते । अग्निं शोणान्यासदम् ॥ १ ॥

एष विप्रैरभिष्टुतोऽप्येषो देवो विपाहते । दधत्तानि दाशुये ॥ २ ॥

एष विश्वानि भार्यां हूरो यन्निव सत्त्वामि । पवमानस्त्रिषासति ॥ ३ ॥

एष देवो रथयति पवमानो दिशस्यति । आविष्कृणोति वज्रमुम् ॥ ४ ॥

एष देवो विपन्युमि पवमान ऋतायुमि । हरिर्वाजाम मृज्यते ॥ ५ ॥

एष देवो विपाहतेऽति हूरांसि धावति । पवमानो अदाभ्यः ॥ ६ ॥

एष दिव विधावति तिरो रजांसि धारया । पवमान कनिकदत् ॥ ७ ॥

एष दिवं व्यासरतिरो रजांस्यस्तुत । पवमानस्त्वध्वरः ॥ ८ ॥

अथैतास्तौति—

सप्रभृतयो भवन्तीन्द्रियस्य धीर्यस्य रसस्याऽनति
क्षाराय यत्र वै देवा इन्द्रियं धीर्यं रसमपश्यन्स्तदनु-
न्यतुदन् ॥ ६ ॥

ता श्रवः सप्रभृतयः समानोपक्रमा 'एष देवो अमर्त्यः' 'एष विप्रै-
रग्नितुता' 'एष विश्वानि धार्यै'त्येवंविधा भवन्ति । तच्च सप्रभृतिरप्य-
इन्द्रियस्य इन्द्रियलिङ्गस्य धीर्यस्य धीर्यात्मकस्य रसस्य अनतिक्षा-
राय अतिक्षरणमाधाय भवति । यत्र खलु मन्त्रभागे देवा इन्द्रियं धीर्यं
रसमपश्यन् दृष्टवन्तः तस्मिन्त्रभागे अननुपतुदन् प्रत्युच्चमपश्यन् रस-
स्याऽनपगतमाय अभ्यसनाद्रक्षयन्निरयर्थ ॥ ६ ॥

अथाऽस्या अष्टवृत्तस्तोत्रायां विधत्ते—

अष्टवृत्तं भवति ॥ ७ ॥

अष्टानामृचा क्षमाहारोऽष्टवृत्तः । स च (१) 'एष धिया धारयण्ये'
त्यादिकः ॥ ७ ॥

अथैतामष्टसख्यामुपजीव्य स्तौति—

(अष्टाशफाः पशवः शफास्तस्त्वशूनाप्रोति) अष्टा-

एष प्रजेन जन्मना देवो देवेभ्यस्तुत । हरिः पवित्रे अर्पति ॥ १ ॥

एष उ ह्य पुत्रतो बहानो जनयामिष । धारया पवते सुतः ॥ १० ॥

छा स. उ ५. १. २

१. एष धिया धारयण्यो शरीरे रथेभिराश्रुभिः । गच्छधिन्द्रस्य निष्कृतम् ॥ १ ॥

एष पुत्र भियायेत बृहते देव वीर्ये । यत्राऽमृतास आशत ॥ २ ॥

एत भुजन्ति मर्त्यमुप शीमेध्यायव । प्रचक्राण महर्षेरिष ॥ ३ ॥

एष हितो विनीयतेऽन्तराश्रुन्भावता पथा । बद्धो तुजन्ति भूर्यय ॥ ४ ॥

एष इक्षिममिरीयते बार्वा । शुभ्रेभिरंशुभिः । पतिसिधूनां भवन् ॥ ५ ॥

एष शत्रूणि दोषुलच्छीयते युध्यो वृषा । वृष्या दधान शोजया ॥ ६ ॥

एष वसुनि पिबन् परुषा ययिवा अति । अथ शार्देषु गच्छति ॥ ७ ॥

एतमुत्स दश क्षिपो हरिं हिंस्रन्ति मारुते । स्वायुध मद्विस्तमम् ॥ ८ ॥

छा स उ ५. २. २

( ) कुण्डला तर्गनो भाग क पुस्तके नास्ति ।

क्षरा गायत्री नेजो ब्रह्मवर्चसं गायत्री तेज एव ब्रह्मव-
र्चसमवरुन्धे ॥ ८ ॥

सिद्धप्रायमेतत् ॥ ८ ॥

अथ चतुरः पट्टचान् विधत्ते—

पट्टचा भवन्त्यृतूनां घृत्यै ॥ ९ ॥

पण्णामृचां समाहारः पट्टच, पटसंख्यासाम्यात् पण्णामृतानां घृ-
तै धारणाय भवति ॥ ९ ॥

अथाऽस्य पट्टचस्य चतुस्संख्यामुपजीव्य स्तौति—

चत्वारः पट्टचा भवन्ति चतुर्विंशतिरर्द्धमासाः
संवत्सरः संवत्सर एव प्रतितिष्ठति ॥ १० ॥

(१)‘एष उक्थ’ (२)‘एष चाजो’ (३)‘एष कवि.’

१. एष उक्थ वृषा रथोऽव्या वारोभिन्दत । गच्छन्वाज सहासिगम् ॥ १ ॥
एष त्रितस्य योषणो हरिं हिन्वन्त्यग्निमि । इन्दुमिन्द्राय पीतये ॥ २ ॥
एष स्य मालुथाष्वा इयेनो न विभु सीदति । गच्छन् वारो न योषितम् ॥ ३ ॥
एष स्य मयो रथोऽव्यवष्टे दिवादिशुः । य इन्दुर्वारमाविशत् ॥ ४ ॥
एष स्य पीतये सुतो हरिरपतिं वर्णसि । कदम्योनिमामि प्रियम् ॥ ५ ॥
एष त्वं हरितो दश ममृज्यन्ते अपस्युव । यामिर्मदाय शुम्भते ॥ ६ ॥

सा स व ५ १ ४

२. एष चाजो हितो नृभिर्विश्वविन्मनसस्पतिः । अर्ध्वं वार विचायति ॥ १ ॥
एष पवित्रे अक्षरसोमो देवेभ्यस्सुत । विश्वा भामान्याविशत् ॥ २ ॥
एष देवशुभायतेऽधि योनावमर्त्यै । वृत्रहा देवपीतम् ॥ ३ ॥
एष वृषा कनिकदहशभिर्जामिमियंत । अग्निं द्रोणानि धावति ॥ ४ ॥
एष सूर्यमरोचयत्पवमानो अग्निं दायि । पवित्रे मरुतो मद ॥ ५ ॥
एष सूर्येण हासते सवसानो विवस्वता । पतिर्वाचो अदाभ्य ॥ ६ ॥

सा. सं व ५. २ ५

३. एष कविरभिष्टुत पवित्रे अग्निं तोषते । पुनानो ध्वजः द्विष ॥ १ ॥
एष इन्द्राय वायवे स्वार्जित्यग्निविच्यते । पवित्रे दक्षसाधनः ॥ २ ॥
एष नृभिर्विनीयते दिवो मूर्धा वृषा सुत । सोमो वनेषु विश्वाविद ॥ ३ ॥
एष मय्युरचिकदत्पवमानो हिरण्ययु । इन्दुस्सत्राजिदस्तुत ॥ ४ ॥

(१) 'स सुतः पीतये' इति चत्वारः पट्टचा भवन्ति । त एव चतुर्विंशतिस्तोत्राया भवन्ति । सवत्सरश्चतुर्विंशतिरर्द्धमासा संवत्सरात्मकः । तथा च चतुर्भिः पट्टचैः सवत्सर एव यजमानः प्रतिष्ठितो भवति ॥१८॥

तेषु चतुर्थस्य पट्टचस्य किञ्चिद्विह्वलमुपजीव्य स्तौति—

सवानुत्तमः पट्टचो भवत्युभयस्य परोक्षप्रत्यक्ष-
स्याऽथरुध्वे ॥ ११ ॥

सवान् 'स सुतः पीतये' 'स पवित्रे' 'स वाजो रोचनं दिव' इत्येवं सप्तशतक उत्तमः मन्त्रश्चतुर्थः पट्टचो भवति । तच्छब्दस्य परोक्षवाचिकात् । तच्च स इति पट्ट परोक्षवाचक इतरप्रत्यक्षवाचकमित्युभयस्य द्विविधस्य परोक्षप्रत्यक्षस्य देशकालादिविप्रकृतस्य प्रत्यक्षस्य पुरोवर्त्तिनः फलस्याऽथरोचनाय भवति ॥ ११ ॥

अथ बहिष्पवमानस्याऽऽत्यं सुचं विधाय स्तौति—

तृच उत्तमो भवति येनैव प्राणेन प्रयन्ति तमभ्यु-
च्यन्ति ॥ १२ ॥

अत्रोत्तरापाठे वियुजामन्तिमस्य तृचस्य पृथगाज्ञानात् कोऽसा-
विन्वाशङ्क्य सूत्रकारेणोक्तम्—(२) 'नवमस्य ज्योतिष्टोमः पर्व्यास सा-
प्तमिक इत्येक' इति । अथमर्थः—नवमस्याऽष्टो बहिष्पवमानेऽन्त्यस्तुचो
ज्योतिष्टोमः ज्योतिष्टोमसम्बन्धी । भवति सर्वत्र प्रकृतिभूते ज्योतिष्टोमे

एव शुष्मसिन्धुदन्तरिक्षे वृषा हरिः । पुनान इन्दुरिन्द्रमा ।

एव शुष्मदाभ्यस्तोम पुनानो अर्षति । देवावीरयश सदा ॥ १ ॥

सा. सं. उ. ५. २. ६.

१ स सुत पीतये वृषा सोम पवित्रे अर्पति विघ्ननृक्षांसि देवसु ॥

स पवित्रे विचक्षणो हरिरर्षति घर्षांसि । अग्निं योनिं कनिष्कदत् ॥

स वाजो रोचन दिव पवमानो विधावति । रथोहा वारमभ्ययम् ।

॥ त्रितस्थाधि सानानि पवमानो अरोचयत् । जामिमिस्तूर्य सदा ॥

स वृत्रहा वृषा सुतो वरिबोविदहाम्यः । सोमो वाष्पमिवाऽऽसरत् ।

स देव कविनेषितोऽभिद्रोणानि धावति । इन्दुरिन्द्राय महयन् ॥

सा. सं. उ. ५. २. ७.

सप्तमेऽहनि वा (१) 'य पावमानी' रित्यस्याऽन्त्यस्तुचः अनयोऽन्यतरोऽस्मिन्नवमेऽहनि बहिष्पवमानस्याऽन्त्यस्तुचः कार्य इत्यर्थः । गतमन्येष् ॥ १२ ॥

अथाऽस्मिन् बहिष्पवमाने स्तोम विधत्ते—

अष्टाचत्वारिंश एव स्तोमो भवति प्रतिष्ठायै प्रजात्यै ॥ १३ ॥

अष्टाचत्वारिंशस्तोत्रीयात्मकः स्तोमो भवति । स च सण्याद्वारा प्रतिष्ठायै प्रतिष्ठानाय प्रजात्यै प्रजननाय च भवति । जगती ह्यष्टाचत्वारिंशदक्षरा । पशवश्च जागताः । पशूनाञ्च प्रतिष्ठाहेतुत्वं लोकसिद्धम् । एवं सण्याद्वारा अष्टाचत्वारिंशस्य प्रतिष्ठाहेतुता द्रष्टव्या ॥ १३ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे पञ्चदशाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥

अथ द्वितीयः खण्डः ॥

अथाऽस्मिन्नवमेऽहनि प्रथममाज्यस्तोत्रं दर्शयति—

(२) 'अगन्म महा नमसा यविष्ठ' मित्याग्नेयमाज्यं भवति ॥ १ ॥

१ यः पावमानीरभ्येतृषिभिस्समृत रसम् ।

सर्वं स पूनमश्नाति स्वदित मातरिश्वा ॥ १ ॥

पावमानीर्यो अभ्येतृषिभिस्समृत रसम् ।

तस्मै सरस्वती दुहे क्षीर सर्पिर्मघृदकम् ॥ २ ॥

पावमानीस्स्वस्त्रयनीस्त्रुदुषा हि घृतश्चुन ।

ऋषिभिरसमृतो रसो माङ्गणेष्वमृतं हितम् ॥ ३ ॥

सा. स. उ ५. २. ८.

२. अगन्म महा नमसा यविष्ठं यो दीदाय समिद्धस्त्वे दुरोणे ।

चित्रभानुं रोदसी अन्तर्द्धा स्वाहुत विश्वतः प्रत्यक्षम् ॥ १ ॥

स महा विश्वा दुरितानि साहानमिष्टवे दम आज्ञातवेदा ।

स नो रक्षिषद्दुरितादवद्यादस्मान् मृतं उत नो मघोनः ॥ २ ॥

‘अगम्य महे’त्यय सृच’ आग्नेयमग्निदैवार्यं प्रथममाज्यस्तोत्रं भवति॥
गमिधातुयुक्तत्वादय नवमेऽहनि सङ्कत इत्याह—

गच्छन्तीव वा एते ये नवममहर्गच्छन्ति ॥ २ ॥

ये यजमानाः नवममहर्गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति एते गच्छन्तीव वै दश-
रात्रस्य समाप्तमायत्वाद्यायाग्निं गच्छन्तीव वै । तस्मादगम्य महेति ग-
मिधातुयुक्तसृचो नवमेऽहनि योग्य इत्यर्थः ॥ २ ॥

अथाऽस्य सृचस्य प्रथमायामृचि लिङ्गप्रथमनृच सङ्कतिप्रदर्शना-
याऽऽह—

“यो दीदाय समिद्धस्त्वे दुरोण” इति दीदायेव ह्येष
यो नवमिरहर्भिस्तुष्टुवानः “स्वाहुतमि”ति स्वाहुतो
ह्येष यो नवमिरहर्भिराहुतो “विश्वतः प्रत्यञ्च”मिति
विश्वतो ह्येष प्रत्यङ् ॥ ३ ॥

योऽग्निर्भवतिरहर्भिः प्रायणीयातिरात्रसाहितैरतीतैरष्टमिरहोभिस्तु-
ष्टुवानः स्तुतः एव दीदायेव विदोत एव हि । तस्मात् ‘दीदाय समिद्ध-
स्त्वे दुरोण’ इति लिङ्गिष्ठरक्तस्य विदते प्रयोगस्तङ्गत इत्यर्थः । तथ
योऽग्निर्भवतिरहर्भिराहुत आहुतेभिस्तर्पितः एव हि स्वाहुतः सुष्टु आ-
हुत्या तर्पितो भवति । तस्मात् स्वाहुतमिति पदयोगः । तथा एव ह्यग्नि-
र्विश्वतः सर्वत्र प्राणिषु प्रायङ् प्रायञ्चति सरूपेण अन्तर्धर्तमानो भव-
ति । तस्मात् विश्वतः प्रायञ्चति पदं तत्र प्रयुज्यते ॥ ३ ॥

अथाऽस्य सृचस्य तृतीयायामृचि किञ्चिद्विङ्ग इत्यर्थः स्तोति—

“एव वरुण उत मिश्रो अग्न” इति वारुण्येवा भव-
ति यद्वै यजस्य दुरिष्टं तमरुणो गृह्णाति तदेष तदवय-
जति ॥ ४ ॥

‘एव वरुण’ इति वरुणशब्दध्वन्यात् एवा स्तोत्राया वारुणो वरु-
णसम्यग्भिर्भवी भवति । शिष्टं सिद्धम् ॥ ४ ॥

एव वरुण उत मिश्रो अग्ने त्वां वर्धन्ति मतिमिर्वसिष्ठाः ।

ये प्रभु भुवणानि सन्तु यूय पात सस्तिमिस्त्वदानः ॥ २ ॥

अथ द्वितीयमाज्यस्तोत्रं दर्शयति—

(१) “मित्रं हुवे पूतदक्ष” मिति राधन्तरं मैत्रावरुणम् ॥ ५ ॥

‘मित्रं हुवे’ इति रथन्तरसम्यन्धि मैत्रावरुणं मित्रावरुणदेवताकं द्वितीयमाज्यस्तोत्रं भवति । (२) ‘गव्यन्तस्त्वा हवामह’ इति राधन्तरे प्रगाथे हवतिधातुदर्शनात् अत्रापि तत्सङ्गाधात् राधन्तरस्यम् ॥ ५ ॥

वैकृतेषु मध्ये सकृत्प्रयुक्तस्याऽस्य राधन्तरस्याऽऽज्यस्य पुनः प्रयोगे कारणमाह—

उग्रगाधमिव वा एतद्यच्छन्दोमास्तद्यथाऽत उग्रगाधे व्यतिपज्य गाहन्त एवमेवैतद्रूपे व्यतिपजति छन्दोमानामसंव्याधाय ॥ ६ ॥

एतद्य(३) ‘अग्निं वो देवमग्निमि’ सओषा’ इति खण्डे व्याख्यातम् ॥ ६ ॥

अथ तृतीयमाज्यस्तोत्रं दर्शयति—

(४) “महो इन्द्रो य ओजसे” स्पैन्द्रमष्टमेन वै देवा अहेन्द्रमवाजयन्नवमेन पाप्मानमग्नन्नहरेवैतेन महयन्ति ॥

‘महो इन्द्रो य ओजसे’ति तु च ऐन्द्रमिन्द्रदेवस्य तृतीयमाज्यस्तोत्रं भवति । अस्य तुचस्य नवमेऽहनि सकृतिरुच्यते—अष्टमेन खल्वह्ना देवाः पुरा इन्द्रमवाजयन्नवमयन् । नवमेनाऽह्ना पाप्मानं पापरूपं वृत्रं अग्नन्नहिसन् । एतेन महच्छन्दयुक्तेन तुचेन तद्यवममहरेव महयन्ति महत् कुर्वन्ति ॥ ७ ॥

१. मित्रं हुवे पूतदक्षं वरुणं च रिषादसम् । पियं पूताची साधन्ता ॥ १ ॥

श्रुतेन मित्रावरुणावृत्ता वृषाऽनसृष्टा । श्रुते वृहन्तमाश्राये ॥ २ ॥

कवी नो मित्रावरुणा तुविजाता उरुक्षया । दश दधाते अपसम् ॥ ३ ॥

सा सं. उ. २. २. ६

२. सा सं. उ. १ १. ११. १ ३ ता. ब्रा १४ ८. १.

४ महो इन्द्रो य ओजसा पञ्चम्यो इष्टिमां हव । स्तोमैर्वसस्य वाहुधे ॥ १ ॥

कषा इन्द्रं यदकन स्तोमैर्वसस्य साधनम् । आग्निं नृपत आयुधा ॥ २ ॥

प्रत्रामृतस्य पिप्रत ३ यद्भरन्त वड्य । विप्रा अन्नस्य वाहसा ॥ ३ ॥

सा सं. उ. ५. २ १०.

अथ चतुर्थमाज्यस्तोत्रं दर्शयति—

(१) “ता हुवे ययोरिद”मिति राधन्तरमैन्द्राग्नम् ॥८॥

‘ता हुव’ इति तृचः राधन्तर राधन्तरसम्यग्धि येन्द्राग्नं इन्द्राग्निदेवताक चतुर्थमाज्यस्तोत्रं भवति । ‘मित्र हुव’ इति पदस्याऽपि राधन्तरसम्यग्धो द्रष्टव्यः ॥ ८ ॥

राधन्तरसम्यग्धिनोऽस्य तृचस्य (२)प्रयोगे दोष पूर्ववदुपपादयति—

उग्रगाधमिव वा एतच्छब्दोमास्तथाऽत उग्रगाधे व्यतिपज्य गाहन्त एवमेवैनद्रूपे व्यतिपजति छन्दोमानामसव्याधाय स्तोमः ॥ ९ ॥

पदेऽपि चतुर्थाज्यस्तोत्रेषु पूर्वोक्ताष्टाचारिणः एव स्तोमकार्यः । सिद्धमन्यत । इत्य पञ्चसु यातस्सवनिकेषु स्तोत्रीयाः स्तोममल्लतिष्ठ विदिता । तासु गातव्यं साम प्राकृतमेवेत्यमन्तव्यम् ॥ ९ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे पञ्चदशाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥

अथ तृतीयः खण्डः ॥

अथाऽस्मिन्नध्यायेऽहनि माध्वग्निद्वयपवमानस्य प्रथमं तृचं दर्शयति—

“(१)पवमानस्य जिघ्नतो हरेष्वन्द्रा असृक्षते”ति हरि वर्यो गायत्र्यो भवन्ति छन्दोमानामयातयामतायै ॥१॥

१ ता हुवे ययोरिद पत्रे विश्व पुरा कृतम् । इन्द्राग्नी न भवताः ॥ १ ॥

उग्रा विधनिना मूष इन्द्राग्नी हवामहे । ता नो सुडात ईरसे ॥ २ ॥

हयो वृत्राण्यार्वा हयो दासानि सत्यती । हयो विश्वा अप द्विषः ॥ ३ ॥

छा ख उ १. १ ८.

२. प्रयोग पूर्ववदिति क पु.

३ पवमानस्य जिघ्नतो हरेष्वन्द्रा असृक्षत । जीरा आगिरतोविष. ॥ १ ॥

पवमानो रथीतम शुभ्रेमिश्रमशस्तम । हविष्यद्रो मरुद्गण ॥ २ ॥

पवमान व्यस्तुहि रश्मिभिर्वाजसातय । दधस्तोत्रे सुवीर्यम् ॥ ३ ॥

छा. ख. उ. ५ १. ११.

‘पवमानस्य जिघ्नत’ इत्याद्यास्तिस्रो हरिवत्स्यो हरिवच्छब्द-
युक्ता गापद्वयः स्तोत्रीया भवन्ति । ताश्च हरिवच्छब्दयोगात् छन्दो-
मीनां त्रयाणामहामयातयामतायै अगतसारतायै भवन्ति ॥ १ ॥

अथैता क्रचः प्रकारान्तरेण स्तौति—

“पवमानस्य जिघ्नत” इति वै बृहतो रूपं “हरे-
श्चन्द्रा असृक्षते”ति जगत्या उभयोः सहरूपमुपैति सा
मन्त्रश्च छन्दसश्च ॥ २ ॥

जिघ्नत इति प्रणिपाद्यमान हननं बृहत्साम्नो रूपम् । तस्मिन् क्षत्रिय-
जात्या सहोत्पत्त्येव शौर्यवत्त्वात् हननक्षमम् । तथा चन्द्रा आहा-
दकारिणः हरेर्हरणशीलादसृक्षतं सृष्टा अभूवन्निति आहादकत्वं प्रति-
पाद्यते । तच्च पशूनां सम्मवाति । पशवश्च जागता इति चन्द्रा इति पदं
जगत्या जगतीच्छन्दसो रूपम् । तथा च ‘पवमानस्य जिघ्नत’ इति तु च
प्रयुज्जानः साम्नश्च बृहत्छन्दसश्च उभयो रूपं सहोपैति उपगच्छति
भूयसे फलायेति शेषः ॥ २ ॥

अथाऽयं स्तोत्रीयं तु च विधाय स्तौति—

“(१) परीतो पिञ्चता सुतमि”ति परिवत्स्यो भवन्त्यन्तो
वै नवममहस्तस्पैताः पर्याप्स्यै ॥ ३ ॥

‘परीतो पिञ्चता सुतमि’त्याद्यास्तिस्रः परिवत्स्यः परिवच्छब्दयुक्ता-
स्तोत्रीया भवन्ति । तेन च परिवच्छेन पर्याप्तिलक्ष्यते । नवममहस्ता-
स्तौ वै दशरात्रे तृतीयस्य विराजस्याऽनेनाऽह्ना समापनात् । अतस्त-
स्य नवमस्याऽह्ना एताः परिवत्स्यः पर्याप्स्यै परिसमापनाय भवन्ति ॥ ३ ॥

अथाऽयं तु च विधत्ते—

“(२) असावि सोमो अरुणो धृषा हरि”रिति जगत्या-

१ परीतो पिञ्चता सुत सोमो य वत्तम हवि ।

दधन्वा यो नर्यो अप्सवान्तरा मुनाव सोममादिभि ॥ १ ॥

नूनं पुनानोऽविभिः परि सवादन्व सुतमिन्तर ।

सुते चित्वाऽप्यु मदामो अन्धसा धीणन्तो गोमिहतरम् ॥ २ ॥

परि स्वानयन्त्ये देवमादन ऋतुरिन्दुर्विचक्षण ॥ ३ ॥

सा स. उ ५ २. १२.

२. असावि सोमो अरुणो धृषा हरि राजेव दस्यो धमि गा अचिक्रदत् ।

स्तत्पञ्चिष्टुभो रूपेण तस्मात्त्रिष्टुभां लोके कियन्ते ॥४॥

‘असावि सोम’ इत्याद्यास्तिस्र स्तोत्रीयाः । ताश्च स्वमाघतो जगद्योऽपि रूपेण त्रिष्टुमः । वृषशब्दो हि त्रैष्टुमं रूपम् । (१) वृषश्च द्वृषद्वयद्वयमिदं त्रैष्टुमं इत्यादिना तद्गुणत्वस्य परिगणनात् । यस्मादेव मेनाः त्रिष्टुमे तस्मात् त्रिष्टुभा लोके स्थाने कियन्ते प्रयुज्यन्ते । प्रकृतौ हि याज्यन्दिनपवमानान्त्यस्तुच (२) ‘प्र तु द्रवे’ति त्रैष्टुमः ॥ ४ ॥

इत्थं त्रयस्तुचा विहिताः । अथ सामानि क्रमेण विधित्तुः प्रथम-
तुचे गायत्रं साम विधाय पूर्ववत्तद्गाहणञ्चाऽतिदिशति—

गायत्रं भवति यदेव गायत्रस्य ब्राह्मणम् ॥५॥

प्रकृतौ गायत्रसाम्नो चद्वाहण(३) ‘इमे वै लोका गायत्रमि’त्यादि
कमास्तात तदेवाऽस्याऽपि गायत्रस्य ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

अथाऽस्मिन्नेव प्रथमे तुचे सामान्तरं विधत्ते—

भरद्वाजस्यादारसूक्तं ॥ ६ ॥

भरद्वाजस्यादारसूक्तं साम ‘पवमानस्य जिह्वत’ इति तुचे
गेयम् ॥ ६ ॥

अथाऽस्यैता सखा निर्युषम् स्तौति—

दिवोदासं वै भरद्वाजपुरोहित मनाजनाः पर्ययन्त
म उपासीददृपे गातुं मे विन्देति तस्मा एतेन साम्ना
गातुमविन्दद्गातुविद्वा एतत्सामाऽनेन दारे नासृन्मेति
तददारसूक्तोऽदारसूक्तं विन्दते गातुं न दारे वावत्यदार-
सूक्ता तुष्टुवानः ॥ ७ ॥

पुनर्नो वारमयेभ्यश्च येनो न योर्नि पूतवन्तमाधरत् ॥ १ ॥

पञ्चम्य पिता गृहिणस्य पर्विनो नामा पुयिभ्या गिरिषु सय दधे ।

स्वदार भागो अमि गा उदाधरस्य प्राथमिर्वसते वेति अन्तरं ॥ २ ॥

कविर्वैषत्या पर्वेपि माहिनमरयो न मृष्टो अमि वाजमर्षति ।

अपवेध दुरिषा सोम नो मृष्ट पूता वधान परि वाधि निर्भिन्नम् ॥ ३ ॥

सा. स. उ. ५ १ १३.

१ ता. भा. १० ६ २

२ सा. स. उ. १. १ १०. १.

३. ता. भा. ७ १ १.

भरद्वाजः पुरोहितो यस्य तं भरद्वाजपुरोहितं दिवोदासं ननाजनाः
नानाविधा जनाः शत्रुजनाः पर्ययन्त पर्यवेष्टयन् । स दिवोदासो
भरद्वाजमुपासीदत् विनयपूर्वमुपागच्छत्—हे ऋषे गातुं मार्गं मे मम
विन्द लभ्येति ब्रुवन् । एवमागताय तस्मै दिवोदासाय एतेन साक्षा
गातुं मार्गमविन्दत् अलभत । अत एतत्साम गातुविद्वै मार्गलभ्यकम् ।
एवमस्य भरद्वाजसम्बन्धमुक्त्वा अदारसूत्रमपि निर्वक्ति—अनेन खलु
साक्षा दारे दरे इव श्रे नाऽऽस्मन्नाऽगच्छामेति । यस्मादेवमब्रुवन् तत्त-
स्माददारसूत्रस्तस्मान्नोऽदारसूत्रं अदारसूत्रमिति नाम सम्पन्नम् । यस्मा
देवं तस्मादनेनाऽदारसूत्रं तुष्टुवानो गातुं मार्गं विन्दते दारे दरे इव श्रे
न धावति न प्रापयत्यात्मानम् ॥ ७ ॥

अथ सामान्तर विधाय तद्ब्राह्मणञ्चाऽतिदिशति—

सुरूपं भवति यदेव सुरूपस्य ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

सुरूपाख्यमपि साम 'पवमानस्य जिघ्रत' इत्यस्मिन्नेव तुचे गेयम् ।
(१) पशवो वै सुरूपमि'त्यादिकं यद्ब्राह्मणं सुरूपस्य प्रागान्नातं तदे
वाऽस्याऽपि स्वरूपस्तावकं ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

अथाऽन्तरसाम विधत्ते—

हरिश्चीनिधनं भवति ॥ ९ ॥

हरीश्ची२३४५६ इति निधनं यस्य तत्तथोक्तम् । एतत्संह साम
'पवमानस्य जिघ्रत' इत्यस्मिन्नेव तुचे गातव्यम् ॥ ९ ॥

अथैतस्तेति—

पशवो वै हरिश्चियः पशूनामवरुष्यै श्रियश्च हरश्चो-
पैति तुष्टुवानः ॥ १० ॥

गवाद्याः पशवः खलु हरिश्चियः क्षरणशीलभ्रवणात् । अतो हरि-
श्चीशब्दनिधनमेतत्साम पशूनामवरोधनाय भवति । अथाऽनेन तुष्टु-
वान् स्तुवन् भियं सम्पदं हरस्तेजश्चोपैत्युपगच्छति हरिश्चीशब्दा-
भ्यामुभयोस्तुचनात् ॥ १० ॥

अथाऽन्तरसाम विधत्ते—

सैन्धुक्षितं भवति यदेव सैन्धुक्षितस्य ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥

सिन्धुक्षिता दृष्टं साम सैन्धुक्षितम् । तदपि 'पवमानस्य जिघ्रत'
इत्येव तृचे गेयम् । तस्य च सैन्धुक्षितस्य(१) 'सिन्धुक्षितै राजभ्य ऋ
षि'रित्यादिकं यद्ब्राह्मणं स्तावकं प्रागाग्मात् तदेवाऽस्य ब्राह्मणं स्तु-
त्यर्थमावेतस्यम् ॥ ११ ॥

अथाऽन्यत्साम विधत्ते—

गतनिधनं चाग्नव भवति गतये ॥ १२ ॥

गमिधातुनिष्पन्नगुणशब्दयुक्तं निधनं यस्य तद्वत्तनिधनं वधूणां दृष्टं
साम पूर्णोक्तं एव तृचे गेयम् । तच्च गतये तमनाय भवति ॥ १२ ॥

अथैतद्ब्रह्मसम्बन्धप्रदर्शनपुरस्सरं स्वर्गसाधनतया स्तौति—

वधुर्वा एतैन कौम्भ्योऽञ्जसा स्वर्गं लोकमपश्यत्
स्वर्गस्य लोकस्याऽनुरूपात्पै स्वर्गाह्नोकात्तं कथ्यते तुष्टु-
वानः ॥ १३ ॥

कौम्भ्य' कुम्भ्यगौत्रा वधुर्नाम ऋषिः एतेन साग्ना साधनेन अञ्ज-
सा आर्जवेन स्वर्गं लोकमपश्यत् अजानात् । शिष्टं सिद्धम् ॥ १३ ॥

अथाऽन्यत्साम विधत्ते—

इडानां सक्षारो भवति ॥ १४ ॥

इडानां सक्षाराश्च साम 'पवमानस्य जिघ्रत' इत्यस्मिन्नेव तृचे
गेयम् ॥ १४ ॥

अथैतत्स्तौति—

पशवो वा इडा पशवश्छन्दोमाः पशुष्वेव तत्पशू-
न्दधाति ॥ १५ ॥

'इडानां सक्षार' इत्यत्र पश्यन्तेनेडाशब्देनाऽभिधेया वा इडा।
तां पशवो वै पशव एव । छन्दोमार्तां च पशुत्वं(२) प्राप्नुकम् । तत्तथा
च पशुष्वेव पशून्द्धाति स्थापयति ॥ १५ ॥

अथाऽन्यत्साम विधत्ते—

ऋषभः पावमानो भवति ॥ १६ ॥

पावमानं पवमानसामसम्बन्धीः ऋषभ एतत्पशुत्वाभिधेयं सा-

माऽपि 'एवमानस्य जिघ्रत' इत्यस्मिन्नेव तृचे कार्यम् ॥ १६ ॥

अथैतत्पशुजन्महेतुत्वेन स्तौति—

पशवो वै छन्दोमाः पशुष्वेव तन्मिथुनमप्यर्जति
प्रजात्यै न ह वा अनृषभाः पशवः प्रजायन्ते ॥ १७ ॥

छन्दोमाख्यान्यहानि पशवो वै पशुरूपाण्येव । एवञ्च ते 'ऋषभो भवती'ति यत्तत्तेन पशुष्वेव मिथुनमप्यर्जति सम्पादयति । किमर्थम् ? प्रजात्यै प्रजननाय वत्सादिरूपेणाऽमिवृध्यर्थं भवति, न खद्वनृषभाः ऋषभेण पुंसां विधुक्ताः पशवः प्रजायन्ते वत्साञ्जनयन्ति ॥ १७ ॥
अथाऽन्यत्साम विधत्ते—

पृष्ठं भवति ॥ १८ ॥

पृष्ठाख्यं साम 'परीतो पिञ्चता सुतमि'त्यस्मिन् तृचे गेयम् ॥ १८ ॥
अथैतत् स्तौति—

पृष्ठं वा एतदह्नां यज्ञवमं पृष्ठ एव तत्पृष्ठेन स्तुवते
प्रतिष्ठायै ॥ १९ ॥

यज्ञवममहः एतदह्नां प्रायणीयादीनां पृष्ठं वै पृष्ठघंशस्थानीयम् । तथा च पृष्ठरूप एवैतस्मिन्नवमेऽहनि पृष्ठेन स्तुवते स्तुवन्त्युग्राहारः । किमर्थम् ? प्रतिष्ठायै प्रतिष्ठनार्थम्, इमयोऽसाम्याद्यजमानस्य प्रतिष्ठाहेतुर्मवर्तित्यर्थः ॥ १९ ॥

अथाऽन्यत्साम विधत्ते—

कौल्मलवर्हिषं भवति ॥ २० ॥

कुल्मलवर्हिस्सम्वाधि कौल्मलवर्हिषम् । एतदाख्यं साम 'परीतो पिञ्चते'त्यस्मिन्नेव तृचे गेयम् ॥ २० ॥

अथैतत्स्तौति—

कुल्मलवर्हिर्वा एतेन स्वर्गं लोकमपश्यत् प्रजार्तिं
भूमानमगच्छत् प्रजायते बहुमवर्ति कौल्मलवर्हिषेण
तुष्टुवानः ॥ २१ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ २१ ॥

अथाऽन्यत्सामं दर्शयति—

अर्कपुष्पं भवति ॥ २२ ॥

अर्कपुष्पाख्यं सामाऽपि 'परीतो विञ्जते'त्यस्मिन्नेव तुचे गातव्यम् ॥ २२ ॥
(१) अथैतद्रससहिताग्राह्येतुत्वेन स्तौति—

अत्र वै देवा अर्क इति वदन्ति रसमस्य पुष्पामिति
सरसमेवाऽज्ञायमवरुन्धेऽर्कपुष्पेण तुष्टुवानः ॥ २३ ॥

देवा मत्र खलु अर्क इति वदन्ति अरुन्धते अनेनेति इयुष्पत्ते । म
स्याऽज्ञस्य रस पुष्पामिति वदन्ति । तस्मादन्नरसयोर्वाचकोऽर्कपुष्प-
शब्दः । तदाच्चेन साम्ना तुष्टुवानः सरस रससहितमेवाऽज्ञायमव-
रुन्धे ॥ २३ ॥

अथाऽन्यत्सामं विधत्ते—

दैर्घ्यश्रवसं भवति ॥ २४ ॥

दैर्घ्यश्रवसः सव्यग्धि दैर्घ्यश्रवसम् । एतदाख्यं सामाऽपि 'परीतो
विञ्जते'त्यस्मिन्नेव तुचे गेयम् ॥ २४ ॥

अथैतस्तीति—

दैर्घ्यश्रवा वै राजन्यः ऋषिर्गोमपरुखोऽज्ञायपुंश्च-
रन् स एतदैर्घ्यश्रवसमपश्यत्तेन सर्वाभ्यो दिग्भ्योऽज्ञा-
यमवारुन्ध सर्वाभ्यो दिग्भ्योऽज्ञायमवरुन्धे दैर्घ्यश्रवसेन
तुष्टुवानः ॥ २५ ॥

दैर्घ्यश्रवा नाम राजन्यो राजपुत्र ऋषिः इयोक चिरकालमपरुद्धः
शत्रुमिराक्रान्तो राज्यादुद्धतः अशनायन् अशनमात्मन इहन् क्षुधात्
श्रवन् सर्वतः (२) परिभ्रमन् आसीत् । स ऋषिः एतदैर्घ्यश्रवसमपश्यत् ।
तेन च साम्ना सर्वाभ्यो दिग्भ्योऽज्ञायमवारुन्ध प्राप्नोत् । अतोऽपि
ततोऽपि दैर्घ्यश्रवसेन तुष्टुवानः सर्वाभ्यो दिग्भ्यः प्राच्यादिसर्वादिक्व
काशात् अन्तायमवरुन्धे प्राप्नोति ॥ २५ ॥

अथाऽन्यत्सामं विधत्ते—

वैयश्वं भवति यदेव वैयश्वस्य ब्राह्मणम् ॥ २६ ॥

वैयस्वेन दृष्टं साम वैयश्वम् । (१)तदपि 'परीतो पिञ्चते'ति तृचे
गेयम् । तस्य च स्तावकं(२)'व्यश्वो वा एतेने' त्यादिकं यद्ग्राहण
पूर्वमाज्ञातं तदग्राह्यं स्तुत्यर्थमानेतव्यम् ॥ २६ ॥

अथैतस्मिन्नेव तृचे ऽन्यत्साम विधाय तद्ग्राहणञ्चाऽतिदिशति—

अभीशवं यदाभीशवस्य ॥ २७ ॥

अभीशवमिति । भवति ग्राहणमिति पदद्वयमनुपज्यते । अभीश-
वाश्वं साम(३)'यद्वा अधृतमभीशुना तद्वाचारे'त्यादिकं तस्य प्रागा-
ज्ञातम् । अन्यत्सामम् ॥ २७ ॥

अथाऽन्यत्सामद्वयं विधत्ते—

देवस्थानं भवति प्रतिष्ठायै संस्कृति भवति संशु-
स्कृत्यै ॥ २८ ॥

देवास्तिष्ठन्त्यास्मिन् साम्नीति देवस्थानम् । (४)तत्साम 'परीतो पि-
ञ्चते'त्यस्मिन्नेव तृचे गेयम् । तस्य स्थितिवाचिस्थानशब्दाभिधेयत्वात्
प्रतिष्ठायै प्रतिष्ठानाय भवति । तथा सङ्कल्पावयमपि साम तस्मिन्नेव
तृचे गेयम् । तच्च संस्कृत्यै संस्काराय भवति ॥ २८ ॥

(५)अथैतत्सामद्वयं सम्प्रयुज्य स्तौति—

अहर्वा एतद्वलीयत तद्देवा देवस्थाने तिष्ठन्तः स
ङ्कृतिना समस्कुर्वंस्तत् सङ्कृतेः संस्कृतित्वं देवस्थानेन
वै देवाः स्वर्गे लोके प्रत्यतिष्ठन् स्वर्गे लोके प्रतितिष्ठा-
मेत्येतत् ॥ २९ ॥

एतन्नवममह खलु पुरा अश्लीयत स्वशीर्ष्यत तद्देवा देवस्थाने सा-
न्नि आधारभूते तिष्ठन्त तन्नवममहः सङ्कृतिना साम्ना (६)समस्कुर्वन्
तत्तस्मात्संस्कारसाधनत्वात्सङ्कृतेरस्य साम्नः सङ्कृतित्वं संस्कृतीति

१ तदप्यस्मिन्नेव तृचे गेयमिति, क. पु.

२ तां मा. १४ १० १.

३. तां मा१२ ९. १६

४ दृष्टव्यमिति, क. पु.

५. अथैतत् सामद्वयं प्रयुज्येति, क. पु.

६ समस्कुर्वन् संस्कृत सम्पूर्वमस्कुर्वन् । यस्मादनेन समस्कुर्वन् तस्मात् संस्कारसा-
धनत्वात् संस्तुवते । तस्मादस्य साम्नसंस्कृतित्वं संस्कृतिनाम् सम्प्रणमिति, क. पु

नाम सम्पन्नम् । अतएव संस्कृत्या इति युक्तम् । तथा देवस्थानेन खलु
साम्ना देवाः पुरा स्वर्गे लोके प्रत्यतिष्ठन् प्रतिष्ठिता अभवन् । यजमा
ना अपि स्वर्गे लोके प्रतितिष्ठाम प्रतिष्ठिता भवामेति हि (१) एतत्
एतर्हि एतस्मिन्काले सत्रमासते । अतो देवास्थानं एव प्रतिष्ठामापक-
मित्यर्थः ॥ २९ ॥

अथ देवस्थानं विशिष्य भ्रष्ट्यदेतुत्वेन स्तौति—

वरुणाय देवता राज्याय नातिष्ठन्त स एतद्देवस्था-
नमपश्यत्ततो वै तास्तस्मै राज्यायातिष्ठन्त तिष्ठन्तेऽस्मै
समानाः भ्रष्ट्याप ॥ ३० ॥

वरुणाय वक्ष्यर्थे अतुर्थी । पुरा वरुणस्य राज्याय राजत्वाय अस्याः
सर्वा देवता नातिष्ठन्त राजत्व नाभ्युपगच्छन् राजत्वानभ्युपगमं
प्रकाशितवन्त इत्यर्थः । (२) 'प्रकाशनस्थेषावयोज्ये'ति तिष्ठतेरात्मने
पदम् । (३) 'श्लाघद्गुब्स्थाशपां शीप्स्यमानः' इति सम्प्रदानावाच्चतुर्थी ।
स वरुणः एतद्देवस्थानावय सामाऽपश्यत् । ततोऽनन्तरमेव ता देवता-
स्तस्मै वरुणाय राज्यायातिष्ठन्त वरुणस्य राज्यायमभ्युपगम्यन्तेत्यर्थः ।
ततो यो देवस्थानेन स्तौति, अस्मै यजमानाय समानाः सदृशा ह्येतया
भ्रष्ट्याप भ्रष्ट्याय तिष्ठन्ते अनुमन्यन्ते । पूर्ववदारामनेपद्वचनद्वयी ॥ ३० ॥

अथैतद्वेदनफलमाह—

क्षत्रस्येवाऽस्य प्रकाशो भवति प्रतितिष्ठति ॥ एवं
वेद ॥ ३१ ॥

क्षत्रस्य क्षत्रियस्येवाऽस्य वेदितुः प्रकाशः कीर्तिर्भवति । स्पष्टम-
न्यत् ॥ ३१ ॥

अथाऽग्न्यासामग्र्यं विधत्ते—

भर्गो भर्गेण तुष्टुवानो भवति यशो यशसा ॥ ३२ ॥

'परीतो पिञ्जते'त्यस्मिन्तुल्ये 'भ्रीणन्त' इत्यस्मिन्नेकस्यै च क्रमेण भर्गेण
यशसा च ह्यग्न्या सामग्न्या स्तुवन् भर्गः तेजस्वी यशो यशस्वी च
भवति ॥ ३२ ॥

अथाऽग्न्यत्साम विधाय तद्ब्राह्मणञ्चाऽतिदिशति—

वासिष्ठं भवति यदेव वासिष्ठस्य ब्राह्मणम् ॥३३॥

वासिष्ठेन दृष्टं साम वासिष्ठम् । तदपि 'परीतो पिञ्चते'ति तृचे 'धीण गत' इत्यग्न्यस्यामानायामृचि गेयम् । (१)'वासिष्ठो वा एतेन वैडव' इत्यादिकं तस्मात्तवकं यद्ब्राह्मणं प्रागाम्नातं तदत्राऽपि स्तुत्यर्थमानेयम् ॥३३॥

अथाऽग्न्यत्साम विधत्ते—

दीर्घतमसोऽर्को भवत्यज्ञं वा अर्कोऽन्नाद्यस्याऽवरुध्यै ॥३४॥

दीर्घतमा नाम ऋषिः तस्य सम्यन्धी अर्कः एतत्सह साम 'असावि सोमो अरुणो वृषा इति'रित्यग्निस्तृचे गेयम् । शिष्टं सिद्धम् ॥३४॥
अथाऽग्न्यत्साम विधत्ते—

सामराज भवति साम्राज्यमाधिपत्यं गच्छति सामराज्ञा तुष्टुवानः ॥ ३५ ॥

साम्ना राज्ञा सामराज (२)'राजाहस्सस्त्रिम्यष्टब्'इति समासान्तः । एतत्सह साम 'असावि सोमो अरुण' इत्याग्निज्ञेयाऽऽवृत्ते तृचे गेयम् । अनेन च सामराज्ञा साम्ना तुष्टुवान् स्तुवन् साम्राज्यमभिपिकस्य राजसूयेनेष्टवतः सार्वभौमस्य राज्ञः कर्म आधिपत्यं अधिपतित्वं गच्छतिः अत्र सामराज्ञेति समासान्तविधेः (३)अनित्यतेति टजभाषे रूपम् ॥३५॥

अथैतत्स्वर्गसाधनमित्याह—

तद्गु संवदिद्याहुः संवता वै देवाः स्वर्गं लोकं प्रायन्नुद्धतोदायन् ॥ ३६ ॥

तद्गु तत्सामराजाख्यं साम संवत् संशब्दवदिद्याहुर्ग्रहवादिनः । (४) 'अचोदसो नो घन्वन्स्विन्द्व' इत्यस्यां हि योनौ तत्सामोत्पन्नम् । तत्र च 'अयो नस्सन्त्वि'ति पदैकदेशस्य संशब्दस्य दर्शनादस्य संवत्सम् । संवता खलु साम्ना पुरा देवाः स्वर्गं लोकं प्रायन् गन्तुं प्रारब्धवन्तः । तयोद्धता उच्छब्दवता साम्ना उदायन् । तस्मादेतत् संवत् स्वर्गप्रापणाय भवतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

१ ता. मा. ११. ८. १४. २ पा. सु ५ ४ ९१. ३ आनस्यत्वमेति. क पु. ४. अचोदसो नो घन्वन्स्विन्द्व प्र स्वानासो वृहदेवेषु हरय ।

विचिदन्ना इषयो अरातरोऽयो नस्सन्नु सनिषन्तु नो धिय ॥

(१)अधैतापवमानस्तोत्रमुपसहरति—

निधनान्ताः पवमाना भवन्त्यहो घृत्यै स्तोमः ॥३७॥

अष्टाचत्वारिंशः पृष्ठोक्त एवाऽस्य स्तोत्रस्य स्तोमः । सिद्धमन्यत् । ननु 'पवमानस्य जिह्नत' इति गायत्रतृचे गायत्रादिसामाष्टक विहितम् । तथा 'परीतो पिञ्चे'ति धाईते पृष्ठकौत्मल्यर्हिषादीनि एकादश सामानि विहितानि । 'अस्रावि सोमो अद्यपो वृषा हरि'रिति जागते तृचे सामद्वयम् । एवमेकविंशतिसामसु तृचेषु गीयमानेषु त्रिषष्टिस्तो त्रीयाहसम्पद्यन्ते । तथा चाऽष्टाचत्वारिंशस्तोमानीयेतदसङ्गतम् । नैष दोषः, सूत्रकृता परिहृतत्वात् । स खन्वेव नवममहः प्रस्तुत्याऽसूत्रयत् । (२) 'तस्य गृहत्यामरण्ये गेयानि तृचेषु पृष्ठञ्चे'ति । अस्याऽयमर्थः— यानि धाईते तृचे एकादश सामानि विहितानि, तेषु पृष्ठ कौत्मल्यर्हिष अर्कपुष्प देर्घभवस वैषश्वमार्भाशय वास्तिष्ठामिति सप्त ग्रामे गेयानि । देवस्थान सङ्क्रान्ते भर्गो यश इति चराचर्यरण्ये गेयानि । तथा च तस्य नवमस्याऽहो गृहत्या गेयेषु सामसु मध्ये देवस्थानप्रभृति अरण्ये गेय सामचतुष्टय ग्रामे गेयेषु च पृष्ठञ्चेत्येतत्सामपञ्चकमेव तृचे कुर्यात् । मन्थानि पदसामाम्येकस्यानि कार्याणि । (३) 'दीर्घातमसोऽर्कोऽन्यः सामराज वै'ति सूत्रकारेण जगत्यां गीयमानस्य सामद्वयस्य विकल्पविधानात् । अन्यतरस्यैव प्रयोगात् पञ्चदशस्तोत्रीया हि गीयन्ते । तथा चाऽष्टाचत्वारिंश एव स्तोमो भविष्यति । (४) पक्षान्तरमपि सूत्रकृतोक्त तत् अतिविस्मरमवात् न लिखितमिति तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥ ३७ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे पञ्चदशाध्याये तृतीये खण्डः ॥

१ अत्रैव पवमानस्तोत्रमिति क पु

२ कात्या धो १. ९ २८

३. कात्या धो. १. ६. ३९.

४. 'पृष्ठस्योत्तरयोर्धैषवमघोऽर्हो माण्डवसिह सामराजेऽन्ये' (कात्या धो. १. ९. ११

इति पक्षान्तरमभिहितम् ।

अथ चतुर्थः खण्डः ॥

अथ पृष्ठस्तोत्रेषु तृतीय स्तोत्रीयं तु च दर्शयति—

(१) “आयन्त इव सूर्यमि”ति सूर्यवत्यो भवन्ति ॥१॥

सूर्यवत्यः सूर्यशब्दयुक्ताः ‘आयन्त इवे’त्याद्यास्तिष्ठन् ऋचो ब्रह्म-
साम्नः स्तोत्रीयाः ॥ १ ॥

अथाऽऽसां सूर्यवत्त्वं कथमस्मिन्नहनि सङ्गतमित्यत आह—

आदित्यदेवस्य पुंस्त्वोत्तदहरन्तो वै सूर्योऽन्त एतन्नव-
ममहामन्त एव तदन्तेन स्तुवते प्रतिष्ठायै ॥ २ ॥

एतन्नवममहरादित्यदेवस्य आदित्यदेवतार्थम् । अग्निर्वायुस्सूर्य
इति क्रमेणाऽऽदित्यस्तृतीयो भवति । तदहश्च छन्दोमाना तृतीयमिति
तद्देवत्वत्वम् । यस्मादेवं तस्मात् सूर्यवत्यस्सङ्गता इत्यर्थः । अपि च
सूरः सूर्योऽन्तो वै उक्तप्रकारेणाऽन्तिमः । एतन्नवममहश्च अह्नां अनुष्ठि-
तानां प्रायणीयादीनामन्त अवसानम् । अनेन नवरात्रस्य समाप्त्यमान
त्वात् । तथा च अन्त एवाऽन्तेन सूर्यवतीभिः स्तोत्रीयामि स्तुवते ।
तच्च स्तवन् उमधोरैकरूप्याः प्रतिष्ठानाय भवति ॥ २ ॥

अथाऽऽच्छावाकपृष्ठस्य स्तोत्रीयं तु च दर्शयति—

(२) “यत् इन्द्र भयामहे ततो नो अभयं कृधि । मघ-
वच्छग्निं तव तन्न जनये विद्विषो विमृषो जही”ति द्विव-
धैव मृधश्च नवमेनाऽह्ना विहृत्य दशमेनाऽहोत्तिष्ठन्ति ॥१॥

१. आयन्त इव सूर्य विश्वेदिन्द्रस्य भक्षतः ।

वसुनि जातो अग्निमान्बोजसा प्रति भागं न क्षीयिष ॥ १ ॥

अलर्विरातिं वसुदामुष स्तुहि मद्रा इन्द्रस्य रातयः ।

यो अस्य कामं विषतो न रोषति मनो दानाय चोदयन् ॥ २ ॥

(प्रणयात्मक) सा. स. उ. ५. २. १४.

२. यत् इन्द्र भयामहे ततो नो अभयं कृधि ।

मघव छग्निं तव तन्न जनये विद्विषो विमृषो जहि ॥ १ ॥

त्वं हि राघवस्यते राघवो मद्रः स्यस्याऽऽधि विधर्ता ।

तत्त्वा वयं मघवाश्चिन्द्रं गिर्वयः सुतमन्तो हवामहे ॥ २ ॥

(प्रणयात्मक) सा. सं. उ. ५. २. १५.

‘यत् इन्द्र भयामह’ इत्याद्यास्तिस्रः क्रचोऽच्छावाकसाम्नस्तोत्रीयाः
स्तुर्यर्थमृचोऽनुवादः । अस्यामृचि विद्विषो द्वेष्टृन् मृच समामका-
रिण, अन एवमुभयविधान् शत्रन् द्वे इन्द्रस्व जहि विनाशयेत्यर्थं
प्रतिपाद्यते । अत एवद्वयार्थवाचकशब्दयुक्तेन तृत्वेन द्विपक्षेय मृचश्च
द्वेष्टृश्च समामकारिण उभयविधाश्च शत्रन् अनेन नवमेनाऽह्ना विहरय
विनाश्य दशमेनाऽनुष्टाभ्यमानेनाऽधिवाक्यसङ्गेनाऽह्ना उत्तिष्ठति सत्रा
दुत्थानं कुर्वन्ति । तस्मा ‘द्विद्विषो विमृधो जही’ति लिङ्गयुक्तस्तृचो
नवमेऽह्नि सङ्गत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

अथ ब्रह्मपृष्ठनिर्वर्त्तक साम दर्शयति—

आयन्तीयं भवति ॥ ४ ॥

‘आयन्त इव सूर्याग्नि’त्याद्यास्तु गीयमानं आयन्तीयं ब्रह्मसाम
भवति ॥ ४ ॥

अपेक्षस्तैति—

श्रीर्षे आयन्तीयं श्रीर्षेवममहः श्रियमेव तच्छि-
षां प्रतिष्ठापयति ॥ ५ ॥

श्रीर्षे सम्पदमेव आयन्तीयम् । अशिश्वो हि श्रयतिघातोर्निष्पन्न
आयन्तशब्दश्च तथेति तादृश्यम् । नवममहश्च श्रीर्षे ऐश्वर्यरूपम्
अष्टावधार्दिशस्तोमकारत्वेन स्तोत्रीयायाश्चुल्यात् । तत्तेन श्रियमेव स
म्पदमेव भिया सम्पदि प्रतिष्ठापयति उद्गाता प्रतिष्ठितं करोति ॥५॥

अथाऽच्छावाकपृष्ठस्तोत्रनिर्वर्त्तक साम दर्शयति—

समन्तं भवति ॥ ६ ॥

समन्तात्सर्वं साम ‘यत् इन्द्र भयामह’ इत्यस्मिन्स्तुचे गायतव्यम् ॥६॥
एव निरपेक्षेन विधाय(१) काम्यमपत्त्याह—

समन्तेन पशुकामः स्तुवीत पुरोधाकामः समन्तेन
स्तुवीत ॥ ७ ॥

पशुकामः पशून् कामयमानो यजमान समन्तेन साम्ना स्तुवीत ।
तथा पुरोधाकामः पुरोहित्य कामयमानोऽप्येतान् समन्तेन स्तुवीत ।

(१) एष नित्यकाम्याविषयवाक्यद्वयेन 'आदिरो यूषो भवति' 'आदिर वीर्यकामस्य यूषं कुर्वीते'तिवत् एकस्यैव नित्यत्वं काम्यत्वञ्चोक्त भवति । तदुक्तम्—(२) 'एकस्य त्वमयत्वे संयोगपृथक्त्वमिति' ॥ ७ ॥

अथैतस्य फलद्वयसाधनतामुपपादयति—

आग्नेयी पृथिव्याग्नेयो ब्राह्मण ऐन्द्री द्यौरैन्द्रो राज-
न्योऽन्तरिक्षेण द्यावापृथिवी समन्ते अन्तरिक्षेणैवैनं
समन्तं करोति विन्दते पशून् प्र पुरोधामामोति य एवं
विद्वान् समन्तेन स्तुवते स्तोमः ॥ ८ ॥

आग्नेयी अग्निदेवत्या पृथिवी । ब्राह्मणश्चाऽऽग्नेयः, अग्निना सह
प्रजापतिमुखादुत्पत्तेः । तथा द्यौरैन्द्री इन्द्रदेवत्या । राजन्यश्चैन्द्र इन्द्रे-
ण सह प्रजापतेः उरसो बाहुभ्याञ्चोत्पत्तेः । एतेन ब्राह्मणराजन्ययो-
र्यावापृथिव्यात्मकत्वमुक्तं भवति । ते च द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ
अन्तरिक्षेण मध्यवर्तिना समन्ते सङ्गृह्येते । अतः समन्तेन स्तुवन्
समस्तत्वहेतुनाऽन्तरिक्षेणैवैनं यजमानं समन्तं क्षमस्तता गतं करो-
ति । किमुक्तं भवतीत्यत आह—'विन्दते' इत्यादि । य एवं ब्राह्मणार्थं
विद्वान् जानन् समन्तेन स्तुवते, सोऽयं पशून् विन्दते लभते पुरोधां
पुरोधानं पौरोहित्यञ्च प्राप्नोतीति । तेषु च पृष्ठस्तोत्रेषु पूर्वोक्त एवा-
ऽष्टाचत्वारिंश एव स्तोमः कार्यः ॥ ८ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे पञ्चदशाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥

१. इत्यमिति क पु

२. (जै. सु. ४. ३. ५) एकस्य आदिरादेः त्वमयत्वे नित्यकाम्यार्थत्वे संयो-
गपृथक्त्वं संयुज्यते तादर्थ्येन बोध्यतेऽऽनेनेति व्युत्पत्त्या संयोग वाक्य तस्य पृथक्त्वं
नानात्वं कारणमिति सूत्रार्थः ।

अथ पञ्चमः खण्डः ॥

अथाऽस्मिन्नवसरेऽह्न्यामवसमानस्तोत्रीयांस्तृचान् क्रमेण दर्शय-
ति । तत्र प्रथमं तृचं विधाय स्तौति—

(१) “त्वञ् सोमासि धारयु” रिति गायत्री भवत्य-
हो धृत्यै त्वमिति बृहतो रूपं धार्हतञ् छेतदहः ॥ १ ॥

‘त्व सोमासि’ति गायत्री आभवेत्य प्रतिपन्नमिति एतदादिकस्तु
सो भवतीत्यर्थः । तच्च ‘धारयुरि’ति धृञ् घातोर्निष्पन्नेन शब्देन यो
गादस्य तवमस्याऽहो धृत्यै धारणाय भवति । कोऽसावनेनाऽह्ना सङ्ग-
तिः ? इति तदाह—त्वमित्येतत्पदं बृहत्साम्नोरूपम् । तद्योनौ(२) ‘त्वा-
मिद्धि इवामह’ इति सुप्तच्छब्ददर्शनात् । एतदहश्च धार्हतं बृहत्साम्नः ।
सम्बन्धि तृतीयं बृहत्पृष्ठो हि तृतीयच्छब्दोऽयम् । अतोऽस्मिन्नहनि तृचं
सङ्गत इत्यर्थः ॥ १ ॥

अथ तृचाभ्यन्तरं विधाय सङ्गतिमाह—

(३) “त्वञ् ह्यहं दैव्ये”ति त्वमिति बृहतो रूपं धार्ह-
तञ् छेतदहः ॥ २ ॥

‘त्व ह्यहं दैव्ये’ति तृचोऽप्यामवस्य स्तोत्रीयाः । सिद्धमन्यत् ॥ २ ॥
अथाऽपरं तृचं विधाय सङ्गतिमाह—

१ त्व सोमासि धारयुर्मन्त्र ओजिष्ठो अप्वरे । पवस्व मह्यद्रवि ॥ १ ॥

त्व घुने । मदिग्गतमो दधन्वाग्मास्रिन्तम । इन्द्रुसत्राभिदस्वुत ॥ २ ॥

॥ सुम्बाणो अदिमिन्भर्ष कतिकदत् । शुभ ॥ शुभमा भर ॥ ३ ॥

सा. स. उ. ५. २. १६.

२ त्वमिद्धि इवामहे सातो वाजस्य कारवः ।

त्वां वृत्रेधिद्र सत्यति नरस्रवां काष्ठास्त्वर्वत ॥

सा. सं. पू. ३. १. १. २

३ त्व ह्यहं दैव्यं पञ्चमानं जनिमानि शुभस्य । अमृतत्वाय घोषयन् ॥ १ ॥

येन नवम्बा दस्यङ्गोर्णुने येन विप्रास्र अग्निरे ।

देवानां शुम्ने अमृतस्य चोक्ष्णा येन अवात्स्याशत ॥ २ ॥

सा. स. उ. २. १. १५.

(१) “पवस्व देव वीतय” इति बृहतो रूपं मार्हतं
ह्येतदहः ॥ ३ ॥

‘पवस्व देव वीतय’ इति तुच । तत्र ‘पवस्वे’त्येतद् बृहत्साम्नो
ऽपम् । सिद्धमन्यत् ॥ ३ ॥

अथाऽन्यं तुचं विधत्ते—

(२) “परित्यं हयंतं हरि”मिति परिवर्त्यो भव-
न्त्यन्तो वै नवममहस्तस्यैताः पर्याप्त्यै ॥ ४ ॥

‘परित्यं हयंतं हरिमि’ति परिशब्दयुक्तास्ति सः स्तोत्रीया भवति ।
शिष्टं सिद्धमायम् ॥ ४ ॥

अथाऽक्षरपङ्क्तिच्छन्दस्कं तुचं विधाय पूर्वयोरहोरिव तं प्रशंसति—

(३) “पवस्व सोम महे दक्षायै”त्यक्षरपङ्क्तिः स्तोमानां
प्रभूतिरथो एतद्व्येवैतर्हि छन्दोऽयातयाम यदक्षरपङ्क्ति-
स्तेन छन्दोमा अयातयामानः कियन्ते ब्रह्मवादिनो व-
दान्ति यत् पडहे स्तोमाश्छन्दांस्पाप्यन्ते किञ्छन्दस-

१. पवस्व देववीतय इन्दो वारामिरोजसा । आकलय मधुमांसीम नसद ॥ १ ॥
तव द्रप्सा उदभुत इन्द्र मदाय वाङ्मु । त्वा देवासो जमृताय कं पपु ॥ २ ॥
आ नस्तुद्राय इन्दव. पुनाना धावता रयिम् । वृष्टिषावो शीत्याय स्वर्वेद ॥ ३ ॥

सा स उ. ५ २ १७.

२. परि त्यं हयंतं हरिं बभ्रु पुनन्ति वारेण ।
यो देवान्निदं इत्यरि मदेन सह गच्छति ॥ १ ॥
द्विर्यं पञ्च स्वयशसं सखायो अद्रिसहृत्तम् ।
प्रियमिन्द्रस्य काम्य प्रस्तापयन्त कर्मय. ॥ २ ॥
इन्द्राय सोम पातवे वृत्रघ्ने परिषिच्यसे ।
नरे च दक्षिणावते वीराय सद्नासदे ॥ ३ ॥

सा. स उ. ५ २. १८.

३. पवस्व सोम महे दक्षायै न निष्को वाजी घनाय ॥ १ ॥
प्र ते सोतारो रसं मदाय पुनन्ति सोमं महे युन्ताय ॥ २ ॥
शिष्टो जज्ञान हरिं मृत्रानि पवित्रे सोम देवेभ्य इन्दुम् ॥ ३ ॥

सा स उ. ५. २. १९

‘अक्षरपङ्क्तिः पञ्चाधत्वार’ (पिं. सू. ३. ४४.) (यत्र चत्वार पादाः पञ्चा-
क्षरा भवन्ति तत्राऽक्षरपङ्क्तिरेत्यर्थः) इत्याचार्यपिङ्गल्येकं लक्षणमस्या बोध्यम् ।

इच्छन्दोमा इश्येतच्छन्दसो यदेता अक्षरपङ्क्तय इति
ब्रूयात् ॥ ५ ॥

एतत्सर्वं पूर्वस्मिन्प्रयोगे व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

अथाऽपरं तु च विधत्ते—

(१) "उपोषु जातमप्सुर"मिति गायत्र्यस्सत्थो जग-
त्थो रूपेण तस्मात् जगतीनां लोके क्रियन्ते ॥ ६ ॥

'गोभिर्मङ्गं पस्त्रिष्ठत'मिति गोशब्दो जायतं रूपम् । 'यशब्दो वै जग-
त्थ'इति श्रुतेः । अत एता गायत्र्यस्सत्थोऽपि जागतेन रूपेण योगाज-
गत्थः । जातमप्यत् ॥ ६ ॥

अथैतेषु तृचेषु क्रमेण सामानि विधास्यन्ते । तत्र प्रथमे तृचे (२)
गायत्र साम विधाय तद्व्याख्यानमप्यतिदिशति—

गायत्र भवति यदेव गायत्रस्य व्याख्यानम् ॥ ७ ॥

(३) स्पष्टम् ॥ ७ ॥

अथैतस्मिन्नेव तृचेऽप्यसाम विदधाति—

आश्विनूक्तं भवति ॥ ८ ॥

आश्विनूक्तं नाम 'त्व सोमासी'त्येव तृचे गायत्र्यम् ॥ ८ ॥

(४) तस्य च सामोऽवसाने 'शुक्र आहुत' इति पदद्वयं श्रूयते तत्
स्तौति—

अग्निं वै पूर्वैरहर्भिराजुहोत्यथैतदादित्यदैवत्यमहः
शुक्र आहुत इत्यसौ वा आदित्यः शुक्रस्तमेवैतेनाऽऽ-
जुहोति ॥ ९ ॥

१, उपोषु जातमप्सुर गोभिर्मङ्गं पस्त्रिष्ठतम् । इन्दु देवा अयाशिषु ॥ १ ॥

तमिद्वर्षन्तु नो विरो वत्स च शिखरीरिव । य इद्रस्य इदं सनि ॥ २ ॥

अर्वा नरसोम श गवे पुश्रस्व विप्युषीमिषम् । वर्षा समुदमुषम् ॥ ३ ॥

सा. स उ ५ १ २०

२ गायत्र प्रथम साम गायत्र्यम्, तस्य पूर्वोक्तं व्याख्यानमतिदिशतीति मुदि-
तुस्तकषाठः ।

३ 'त्व सोमासी'ति तृचे गायत्र साम प्रथम गायत्र्यमिति क पु

४. अत्येति, क पु

पूर्वैः पूर्वमनुष्ठितैरष्टभिरहोभिः अग्निं वै अग्निमेवाऽऽजुहोति अग्निं जुहोति न सूर्यम् । अधुना तु एतन्नवममह आदित्यदैवत्य आदित्यदे-
दताकम् । एवञ्चाऽस्मिन्नहनि आश्वसुकेन 'शुक आहुत' इति धूममा-
णेनैतेन पदेन तमेवादित्यमभिजुहोति असौ खत्वादित्य शुको दीप्तः ।
सोऽयं शुक आहुत आहुतिभिस्तर्पित इत्यस्याऽर्घ्यस्य प्रतिभास-
मानत्वात् एतद्विशिष्टेनाऽनेन नवमेनाऽह्ना अभिजुहोतीति व्यपदेश ॥९॥

अथैतस्मिन्नेव तृचे सामान्तरं विदधाति—

शाम्मदं भवति ॥ १० ॥

शाम्मदा ऋषिणा दृष्टं साम शाम्मदम् । एतदपि 'त्वं सोमासी'
त्यस्मिन्नेव तृचे गेयम् ॥ १० ॥

तदेतत् साक्षात्स्वर्गसाधनमिति स्तौति—

शाम्मदा एतेनाऽऽङ्गिरसोऽङ्गसा स्वर्गं लोकमपश्यत्
स्वर्गस्य लोकस्याऽनुरूपार्थे स्वर्गाल्लोकान्न क्यवन्ते तुष्टु-
वानः ॥ ११ ॥

आङ्गिरसो अङ्गिरोगोत्र. शाम्मदृषि. एतेन साम्ना । सिद्धमभ्यत् ॥ ११ ॥
मयाऽस्मिन्नेव (१) तृचेऽन्यत् साम विधत्ते—

दावसुनिधनं भवति ॥ १२ ॥

दायस्त्विति निधनं यस्य तत्तथोक्तम् ॥ १२ ॥

अथैतत् स्तौति—

आशिषमेवाऽस्मा एतेनाऽऽशास्ते साम हि सत्या-
शीः ॥ १३ ॥

दातव्यं वसु धनं यस्येति दावसुशब्दार्थः । तथा चाऽस्मै यजमा-
नाय धनविषयामाशिषमेवैतेन दावसुनिधनेन साम्ना आशास्ते काम-
यते । साम स्रजु सत्याशीः ऋचा यजुषाञ्च मध्ये अवितथत्वेन फलप्र-
तिपादकं सामेत्यर्थः ॥ १३ ॥

अथैतदुपोपदेतुत्वेन स्तौति—

दावसुर्वा एतदाङ्गिरसः पशुकामः सामाऽपश्यत्ते-
न सहस्रं पशून्सृजत् यदेतत् साम भवति पशूनां पुण्ड्र्यै ॥

वावसुर्नामाऽऽङ्गिरस ऋषिः पशुकामस्सन् तत्साधनरथेनैतत्साम
एष्टवान् । तेन च साम्ना सहस्रसंख्याकान् पशून् असृजत् अलभत ।
तथा चैतत् सामाऽस्मिन्नवधमेऽहनि भवतीति यत् तत्पशूनां पुष्ट्यै पौ-
पायाऽभिष्टुष्ये भवति ॥ १४ ॥

अथ सामान्तरं विधत्ते—

प्रतीचीनेडं काशीतं भवति ॥ १५ ॥

प्रतीचीना इडा यस्य तथाविध काशीतास्य सामाऽपि 'त्वं
सोमासि धारयु'रित्यास्मिन्नेव तुचे गेयम् ॥ १५ ॥

अथैतस्य प्रतीचीनेडत्वं पुत्रपद्मादिरूपस्य फलस्य जनिहेतुरिति
हेतौति—

पराचीभिर्वा अन्याभिरिडाभी रेतो दधदथैतत्प्र
तीचीनेडं काशीतं प्रजास्यै तस्मात्पराश्वो गर्भाः सम्भ-
वन्ति प्रत्यञ्चः प्रजायन्ते तस्मादुतेऽवाचीनयिलेभ्यो नाऽ-
वपद्यन्त एतेन ह्येव ते धृताः ॥ १६ ॥

कालेयगौतमरौरवारिष्टैरश्वाभ्यामधीगवादिषु पूर्वं प्रयुक्तेषु सामसु
हो इडा इत्येष रूपः पराव्य इडास्तामिः अन्यामिः पराचीभिरावृत्ता-
मिः परागताभिरिडाभिर्यजमानरेतो दधत् पुत्रपद्मादेरुपादानभूत
धीर्ष्वै स्वयंभावाद्भवेति । अथाऽधुना प्रयुज्यमान प्रतीचीनेड का-
शीतं प्रजास्यै पूर्वमाहितस्य गर्भस्य प्रजननाय भवति । औ होवा इडा
इत्यनेन योगादेतत्साम प्रतीचीनेडम् । यस्मादेव वेदे प्रतिपाद्यते तस्मा-
देव कारणाल्लोकेऽपि गर्भाः पुत्रा योनौ निषिध्यमानाः पराव्य-
प्राङ्मुखाः सम्भवन्ति, उत्पत्तिस्तमये प्रत्यञ्चः प्रत्यङ्मुखाः प्रजायन्ते
उत्पद्यन्ते । हि यस्मादेतेन साम्ना ते गर्भा धृताः, तस्मादेव हेतोरथा-
चीनयिलेभ्यो योनिभ्यो नाऽवपद्यन्ते नाऽधः पद्यन्ते ॥ १६ ॥

अथाऽन्यत्सामं विधत्ते—

हाविष्कृतं भवति प्रतिष्ठाप्यै कृतानुवाद् एव सः ॥

हाविष्कृतं हविष्कृता इष्ट साम । तदपि 'त्वं सोमासि धारयु'रिति
तुचे गातव्यम् । तच्च यजमानस्य प्रतिष्ठानाय भवति । अ च हविष्कृत
'पुरा हविष्माभ्यै हविष्कृत्वाऽऽङ्गिरसावास्तामि'त्यादिना कृतानुवाद्
उक्तानुवाद् एव । तत्र हि नवमेऽहनि हविष्कृत्वाग्नीदित्यर्थः प्रतिपा-

दित । अत एतत्साम समृद्धिहेतुरित्युक्तं भवति ॥ १७ ॥

अथ सामान्तरं विधाय तद्ब्राह्मणञ्चाऽतिदिशति—

१ सौपर्णं भवति यदेव सौपर्णस्य ब्राह्मणम् ॥ १८ ॥

सौपर्णाख्यं साम 'तव ह्यङ्गं द्रव्ये'त्यस्मिंस्तृचे गातव्यम् । (१) 'यज्ञो वै देवेभ्योऽपाक्रामत् स सुपर्णरूपं कृत्वाऽचरद्दि'त्यादिकं सौपर्णस्य यद्ब्राह्मणं प्रागाम्नात्, तदेवाऽस्याऽपि सौपर्णस्य ब्राह्मणमानीय तेन स्तोतव्यम् ॥ १८ ॥

अथाऽभ्यस्तसामं विधत्ते—

वैश्वमनसं भवति ॥ १९ ॥

विश्वमनसा ऋषिणा दृष्टं सामं वैश्वमनसम् । तत् 'यवस्व देव धी तय' इत्यस्मिंस्तृचे गेयम् ॥ १९ ॥

अथैतस्य साक्षो विश्वमनससम्बन्धं पापहननहेतुताञ्च प्रतिपिपादयिषुराश्वयानिकांमाह—

विश्वमनसं वा ऋषिमध्यायमुद्व्रजितं रक्षोऽगृह्णात्तमिन्द्रोऽचापद्वयं वै रक्षोऽग्रहीदिति तमभ्यवददृषे कस्त्वैष इति, स्थाणुरिति ब्रूहीति रक्षोऽब्रवीत्, स स्थाणुरित्यब्रवीत्तस्मै वा एतेन प्रहरेत्यस्मा इषीकां वज्रं प्रपच्छन्नब्रवीत्तेनाऽस्य सीमानमभिनत् सैवेन्द्रेणतेपीका पाप्मा वाव स तमगृह्णात्तं वैश्वमनसेनापाहताऽपपाप्मानं हते वैश्वमनसेन तुष्टुवानः ॥ २० ॥

अध्यायमध्ययनं उद्व्रजितं प्राप्तं वैश्वमनसं विश्वमनससं द्रुमं रक्षोऽगृह्णात् पुरा कश्चित् राक्षसो ग्रहीतवान् । ॥ वृत्तान्तमिन्द्रोऽचापद्वयं ध्यानयोगेनाऽश्नासीत् । चायूपूजानिशामनयोरिति धातुः । ऋषिस्तु रक्षोऽग्रहीदिति मनसाऽजानात् । स इन्द्रः तमृषिमभ्यवदत्-दे ऋषे कस्त्वैष तव ग्रहीतेति । एवमिन्द्रेण पृष्टे ऋषिं रक्षोऽब्रवीत्— स्थाणुर्मांमग्रहीदितिन्द्राय ब्रूहीति । ततः स ऋषिः स्थाणुर्मां गृहीतवानित्यब्रवीत् । एवमृषिणोक्तं तस्मै राक्षसं एतेन वज्रेण प्रहरं जहीति अस्मा ऋषये इषीका वज्रं इषीकां तृणविशेषः । तदेव वज्रीकृत्य प्रय-

वृद्धन् इन्द्रोऽत्रवीत् । ततस्तेन वज्रेण स ऋषिरस्य रक्षसः सीमानं
शिरःकपालमभ्यप्रभिनक्ष् चिदारितवान् । इन्द्रेण वा इन्द्रेण निर्मिता सै-
षेयीका भूमावुपलभ्यते । एष तस्मिन् रक्षसि हते स एव स्थाणुः पाप्मान-
वाव स पापरूप एव भूत्वा तं विश्वमनसमगृह्णात् । तं पाप्मानं तेन
वैश्वमनसेन साक्षाऽपादत इयमाशयत् । अतोऽद्यतनोऽपि वैश्वमनसेन
हनुषन् यजमानं पाप्मानमपहते ॥ २० ॥

अथाऽन्वष्टिमस्तुचे सामान्तरं विधाय तत्स्थावकं ब्राह्मणञ्चाऽति-
दिशति—

गौरीवितं भवति पदेव गौरीवितस्य ब्राह्मणम् ॥ २१ ॥

(१) 'परित्य' इत्येतं हरिमिति तुचे गौरीवितं सामं गान्तव्यम् ।
तस्य च (२) 'गौरीवितिषां एतच्छाक्त्य' इत्यादिकं यदुमाक्षणमाज्ञानं
(३) तद्वक्त्राऽप्यनुसन्धेयम् ॥ २१ ॥

अथाऽन्विमन्त्रेव तुचेऽन्वासां विधये—

निह्वो भवत्यन्नाद्यस्याऽवकन्त्यै ॥ २२ ॥

(४) वसिष्ठस्यानिहवाक्यं सामं 'परित्य'मिति पूर्वोक्तं एव तुचे गेयम् ।
तच्च आऽन्नाद्यस्याऽवरोचनाय भवति ॥ २२ ॥

कृत एतदित्यत आह—

हीति वा अद्य प्रदीयत ईत्याग्निरन्नमाति ॥ २३ ॥

अस्मिन् साहि ओं हीं हीं ओं हीं पहिं या ओं २३४ या हा हीं
इति स्तोत्रो दृश्यते । लोके च हींशब्देनाऽग्नं प्रदीयते बालानामास्य-
निवारणार्थं भोजयितुमिर्हींशब्दस्य प्रयोगात् । तथैवाऽनुधूहीति हिंशब्द-
मुच्चार्य ततो देवेभ्यो हाधिलक्षणमग्नं प्रदीयते । तथा ईं इत्येव रूपं
शब्दं कुर्यन्नग्निरग्नं स्वात्मनि हुतं हविरस्ति ददाति । अतो ईहीत्यग्नं प्रदा-
नसम्यग्दयोः शब्दयोः प्रयोगादस्य सामोऽग्नहेतुत्वम् ॥ २३ ॥

अथैतत्सामं प्रकाशान्तरेण स्तोत्रमाख्यायिकामाह—

अपयो वा इन्द्रं प्रत्यक्षं नाऽपश्यन् स वसिष्ठोऽका-
मयत कथमिन्द्रं प्रत्यक्षं पश्ययेमिति स एतन्नित्यमप-

१. ४१. ४ उ ५२ १८ २ टी. प्र. १९. ११ १०. ३. तदस्याऽपीति क प्र

४. निह्व इत्येव साम्नो नाम मूले दृश्यते, तथाऽपि तस्यैव वसिष्ठस्यनिह्व इति
सङ्गः माध्वे कृतेति बोध्यम् ।

इयत्ततो वै स इन्द्रं प्रत्यक्षमपश्यत्, स एनमब्रवीद् ब्राह्मणं ते वक्ष्यामि यथा त्वत्पुरोहिता भरताः प्रजनिष्यन्ते-
डेय माऽन्येष्व ऋषिभ्यो मा प्रवोच इति तस्मा एतान्
स्तोमभागानब्रवीत्ततो वै वसिष्ठपुरोहिता भरताः प्रा-
जायन्त सेन्द्रं वा एतत्साम यदेतत्साम भवति सेन्द्र-
श्चाय ॥ २४ ॥

वसिष्ठाद्या ऋषयः पुरा इन्द्रं प्रत्यक्ष नाऽपश्यन् अपरोक्षेण नाऽजा-
नन् । तेषामृषीणा मध्ये स प्रसिद्धो वसिष्ठ आदिरकामयत कथं केन
प्रकारेणोपायेन इन्द्रं प्रत्यक्षं पश्येय साक्षात्कुर्वामिति । एवं कामयमान-
स्तः निह्वाण्यमेतत्सामाऽपश्यत् । तस्मादेतस्य वसिष्ठस्य निह्वा इति
संज्ञा । ततोऽनन्तरमेव स ऋषिरिन्द्रं प्रत्यक्षमपश्यत्साक्षात्कृतवान् ।
स इन्द्र एवमृषिमब्रवीत्-हे वसिष्ठ ते तुभ्यं ब्राह्मणं वक्ष्यामि अनुष्ठे-
यार्थं प्रतिपादकं वेदभागमुपदेक्ष्यामि, यथा येन प्रकारेण त्वत्पुरोहिताः
त्वं पुरोहितो येषां तथाविधा भरता एतत्सहा राजान् । यद्वा भरता
इति मनुष्यनाम । सर्वे मनुष्याः प्रजनिष्यन्ते उत्पस्यन्ते । अथ मनुष्ये-
शानन्तरं मामिन्द्रं अभ्येभ्यस्तत्त्वव्यतिरिक्तेभ्य ऋषिभ्यो मा प्रवोचः न
यद्वा इत्येवमुक्ता तस्मै वसिष्ठाय एतान् पूर्वोक्तान् स्तोमभागान् 'रश्मि-
रसी'त्याद्यान् स्तोत्रानुमन्त्रणमन्त्रान् अब्रवीत् उक्तवान् । ततो वै तत-
एव कारणात् सर्वे भरता वसिष्ठपुरोहिताः प्राजायन्त वसिष्ठः पुरो-
हितो येषां ते तथोक्ताः । एवमिन्द्रप्रत्यक्षोत्तरं वसिष्ठेन वृष्टत्वात्
एतन्निह्वाण्य साम सेन्द्र इन्द्रसहितं सज्जु । स्पष्टमभ्यव ॥ २४ ॥

अथाऽन्यत्सामं विधत्ते—

यद्वाहिष्ठीयं भवति ॥ २५ ॥

स्वयोनौ यद्वाहिष्ठश्चन्द्रश्चण्डाश्चन्द्रोहिष्ठीयं एतत्सहं सामाऽपि
'परित्यमि'त्यस्मिन्नेव तृचे गेयम् ॥ २५ ॥

ब्रह्मयज्ञस्य वा एतानि सामान्यृचा ओत्रीयाणि
ब्रह्मयज्ञसी भवति यद्वाहिष्ठीयेन तुष्टुवानः ॥ २६ ॥

एतानि यद्वाहिष्ठीयप्रभृतीनि सामानि ऋचा योनिभूतेन ऋचोऽथ
यवेन पदेन ओत्रीयाणि श्रोतव्यानि । ब्रह्मयज्ञस्यैवै ब्राह्मणजातेः सम्य

न्धि यशोरूपाणि । अतोऽनेन यद्वाहिष्ठीयेन तुष्टुवानः स्तुवन् यजमा
नो ब्रह्मयशसी भवति ॥ २६ ॥

अथ सामान्तर विधाय तत्स्तावक ब्राह्मणञ्चाऽतिदिशति—

आसित भवति यदेवाऽऽसितस्य ब्राह्मणम् ॥ २७ ॥

(१) असितेन ऋषिणा दृष्टं सामाऽऽसितम् । तदपि 'परित्य हर्ष्य
त'मित्यस्मिन्नेव तृचे गातव्यम् । तस्य चासितस्य (२) 'असितो वा एतेन
दैवल' इत्यादिकं यद्वाह्मणं पूर्वमाप्नात तदस्याऽप्यसितस्य स्तावकं
ब्राह्मणम् ॥ २७ ॥

अथैतस्मिन्तृचेऽन्यत्साम विधत्ते—

साध्र भवति सिद्धै ॥ २८ ॥

राधसाध ससिद्धाविति घातो' इक्ष्वापये साध्रशब्दनिपत्तिः ।
तथा च साध्रशब्दाभिधेयं साम 'परित्य हर्ष्यत हरिमि'ति तृचे गीय
मानं यजमानाभिमतफलस्य सिद्धै प्राप्यै सम्पद्यते ॥ २८ ॥

अथाऽन्यत्साम विधत्ते—

आकूपारं भवति ॥ २९ ॥

एतदपि 'परित्यमि'नि पूर्वोक्त एव तृचे गेयम् ॥ २९ ॥

अथैतत् स्तौति—

अकूपारो वा एतेन कश्यपो जेमानं महिमानमग-
च्छजेमानं महिमानं गच्छत्याकूपारेण तुष्टुवानः ॥ ३० ॥

अकूपारावयः कश्यपगोत्र ऋषिः जेमानं जेतुश्च महिमानं महत्यञ्चै
तेन साम्ना प्राप्नोत् । स्पष्टमन्यत् ॥ ३० ॥

अथ सामान्तर विधत्ते—

विधर्मं सधाति धर्मस्य विघृत्यै ॥ ३१ ॥

(३) 'पवस्व सोममहे दक्षायै'त्यस्मिन्नश्वरपङ्क्तिछन्दस्के तृचे विध
र्माख्यं साम गेयम् । विधर्मस्यस्य साम्नोऽवसाने दर्शनाद्विधर्मलङ्घा ।
यस्मादेतत्साम विधर्मं विघृत्य कारणं तस्माद्धर्मस्याऽनुष्ठेयस्य (४) या

१ 'परित्यमि'ति तृच असिताख्यं साम गेयम् । तद्वाह्मण—'असितो वा एतेन'स्या
दिकं पूर्वमाप्नातमत्राऽनुष्ठेयमिति क पु. २ तौ वा १४. ११ १९,

३. सा. च उ. ५ २. १९.

४. प्राचीनस्येति, क. पु.

गस्य विधृत्यै (१)विधारणाय भवति ॥ ३१ ॥

अथैतेषु छन्दोमात्रेष्वहस्तु ब्रह्मवादिभिः कृतं कञ्चित् प्रश्नमुपन्य
स्याऽस्य साम्न आधारभूतं त्वं छन्दसा परिहरति—

ब्रह्मवादिनो वदन्ति यत् पडहे स्तोमाश्छन्दां-
स्याप्यन्ते किञ्छन्दसश्छन्दोमा इति पुरुषच्छन्दस इति
ब्रूयात् पुरुषो वै पाङ्कः पुरुषो द्विपदा छन्दोमानामया-
तयामतायै ॥ ३२ ॥

ब्रह्मवादिनो येषार्थचिन्तकाश्छन्दोमेषु चोदयन्ति । किमिति ?
पृष्ठ्यपडहे समाप्ते त्रिपदाश्च स्तोमा गायत्र्यादीनि छन्दासि च क्रमेण
पदस्वहस्तु विनियुक्त्वाद्यस्मात्समाप्यन्ते तस्मात् छन्दोमाः किञ्
न्दस ? केन छन्दसा निष्पन्नाः ? यदि विनियुक्तानां गायत्र्यादीनाम
न्यतमेन, तर्हि गतसारता स्यात् । (२)अस्योत्तरम्—पुरुषच्छन्दसः
छन्दोमा इति ब्रूयात् । मनु पुरुषो नाम गायत्र्यादि(३)छन्दसोऽनन्तरं न
प्रसिद्ध इत्यत आह—पुरुषो वै पाङ्क इति । अयमर्थः—पाङ्किनायत् पञ्च
पदजात् पञ्चसंख्यावती । पुरुषश्च त्वष्ट्रांसवसास्थिमज्जेति पञ्चधातुभिः
पञ्चज्ञानेन्द्रियैः पञ्चकर्मेन्द्रियैश्चोत्पत्तिमत्त्वेन पञ्चसंख्याद्वारा प
ङ्क्तिः । द्विपदाश्च पादद्वयसाम्यात् पुरुषस्थानीयाः । ताश्च 'पवस्व
सोम महे दक्षाये'त्याद्या, तिल्लोऽक्षरपङ्क्तिच्छन्दस्का द्विपदाः । अत एव
छन्दोद्वयं पुरुषशब्दाभिधेयं पूर्वमविनियुक्त्वात् छन्दोमानामयातया
मतायै अगतसारतायै भवति ॥ ३२ ॥

अथाऽन्यसाम विधत्ते—

श्रुध्यं भवति ॥ ३३ ॥

(४) 'उपोषु जातमि'त्यादिप्रस्तुते एतत् श्रुत्याख्यं साम गेयम् ॥ ३३ ॥

अथैतत्पशुसाधनत्वेन स्तौति—

पशवो वै श्रुध्यं पशूनामवरुध्यै ॥ ३४ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ ३४ ॥

एतदेव व्याचष्टे—

१. विहरणायैति क पु

२ तस्योत्तरमिति. क पु

३. छन्दोत्तरमिति क पु

४. सा ख उ. ५ २. २०

प्रजापतिः पशूनसृजत तेऽस्मात् सृष्टा अपाक्रामं
स्तानेतेन साम्ना श्रूधिया एहियेत्यन्वहपत्त एनमुपाव-
र्त्तन्त यदेतत् साम भवति पशूनामुपावृत्तै ॥ ३५ ॥

पुरा प्रजापतिः पशूनसृजत सृष्टवान् । ते च सृष्टा अस्मात् प्रजा
पतेस्सकाशादपाक्रामन् पलायन्त । तानप, क्रान्तान् पशूनेतेन श्रुध्येन
साम्ना श्रूधिया एहिये'ति सामाख्येन स्तोमेनाऽन्वहयत् अनुक्रमेणा
ऽऽहृतवान् । स्तोमस्याऽयमर्थः—हे पशुसह त्व ममसम श्रुधि दृणु,
एहि आगच्छेति । एवमाहूतास्ते पशव एन प्रजापतिमुपावर्त्तन्तोपाग-
ताः । तस्मादेतत्साम पशूनामुपावृत्त्या उपावर्त्तनाय भवति ॥ ३५ ॥

अथैतद्वेदनफलमाह—

उपैर्न पशव आवर्त्तन्ते य एवं वेद ॥ ३६ ॥

स्पर्शोऽर्थः ॥ ३६ ॥

अथाऽस्य साम्न आघारभूतानामृचा छन्दोद्वारेण स्तुतिं कुर्वन् प-
तापवमानस्तोत्रमुपसहसति—

गायत्रीषु स्तुवन्ति प्रतिष्ठायै ब्रह्मवर्चसाप येनैव
प्राणेन प्रयन्ति तमभ्युद्यन्तीहान्ताः पयमाना भवन्ति
पशवो वा इडा पशवश्छन्दोमाः पशुष्वेव तत्पशून्द्-
धाति स्तोमः ॥ ३७ ॥

'उपोषु जातमप्सुरमि'त्याद्यासु गायत्रीषु श्रुध्येन साम्ना स्तुथ
मयुद्गातार । अस्य चाऽवसाने इडाशब्दः श्रूयते । तस्मादस्य पयमा
मस्तोत्रस्येडान्तरत्वम् । सिद्धमन्यत् । एव गायत्र्यादिश्रुत्यान्तेषु पोष्ठ
शसु सामसु प्रत्येकं त्वे गायमानेषु अष्टाचत्वारिंशत् स्तोत्रीया
स्सम्पद्यन्ते । तत्सङ्घातात्मकोऽष्टाचत्वारिंशस्तोम एवाऽस्य स्तोत्रस्य
कार्यः ॥ ३७ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे पञ्चदशाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥

अथ पष्ठः खण्डः ॥

अथोक्थेषु प्रथमस्य स्तोत्राग्रे तच्च विधित्सुराह—

आग्नेयीषु पूर्वेषामहामुक्त्यानि प्रणयन्त्यथैतस्या-
ऽह आग्नेयैन्द्र्यां प्रणयन्त्युभयोरेव रूपयोः प्रतिति-
ष्ठति ॥ १ ॥

अथाऽऽग्नेयीषु अग्निदेवत्यासु ऋशु(१) 'एहू पु वराणि त' इत्या-
द्यासु पूर्वेषां गतानामहाम् उक्त्यानि तृतीयसवन उक्त्यस्तोत्राणि प्रण-
यन्ति कुर्वन्ति । अथशब्दस्तुशब्दार्थे । एतस्य नवमस्याऽहस्तु आग्ने-
यैन्द्र्या अग्निरिन्द्रश्चोमे देवते यस्यास्तस्यामृषि प्रणयन्ति तथा चोम-
योरेव रूपयोः अग्राविन्द्रे च यजमानः प्रतिष्ठितो भवति ॥ १ ॥

अथ प्रथमोक्त्यस्तोत्रनिर्वर्त्तकं साम दर्शयति—

ऐधमवाहं भवति ॥ २ ॥

ऐधमवाहायं साम आग्नेयैन्द्र्याह्वातव्यमित्यर्थ ॥ २ ॥

एतदेवाऽनूय स्तौति—

आग्नेयैन्द्रीषु स्तुवन्ति ब्रह्म चैव तत् क्षत्रञ्च सयु-
जीकरोति ब्रह्मैव क्षत्रस्य पुरस्ताद्विदधाति ब्रह्मणे क्षत्र-
ञ्च विशश्चाऽनुगे करोति ॥ ३ ॥

आग्नेयैन्द्रीषु अग्नीन्द्रौ देवते यासां तासु(२) 'आ घा ये अग्निमि-
न्धत' इत्याद्यासु ऐधमवाहेन स्तुवन् ब्रह्म ब्राह्मणजार्ति क्षत्रं क्षत्रियजा-
तिश्चैव सयुजी समानयुज्जाने संयुक्ते करोति । अग्नेर्ब्राह्मणजाण्या सह

१. एहू पु वराणि तेऽम इत्येतरा गिरिः । एमिर्वर्षाव इन्दुभि ॥ १ ॥

यत्र क्व च ते मनो दक्ष दधव उत्तरम् । तत्र योनिं कृणवसे ॥ २ ॥

न हि ते पूर्वमक्षिणदूमुवधेमानां पते । अथा दुवो वनवधे ॥ ३ ॥

सा. सं. उ. १. १. २१.

२. आ घा ये अग्निमिन्धने स्तुवन्ति बर्हिणनुषक् । येषामिन्द्रो युवा सखा ॥ १ ॥

बृहमिदिष्य एयां भुरि शान्न प्रयुस्वरु । येषामिन्द्रो युवा सखा ॥ २ ॥

अयुद इयुषा वृन शूर आजति सत्वमि । येषामिन्द्रो युवा सखा ॥ ३ ॥

सा सं उ ५. २. २१.

प्रजापतिमुखादुत्पन्नस्य, इन्द्रस्य क्षत्रियजात्या सह प्रजापतेरस्तो
याहुभ्याञ्जोत्पन्नस्य च उभयोरेकस्यामृचि सयोजनात् । तत्राऽप्यग्नि
शब्दः प्रथमः ध्रुवः पश्चादिन्द्रस्य । क्षत्रियजातेः पुरस्ताद्ब्रह्मैव ब्राह्मण-
जातिमेव निदधाति स्थापयति । तथा ब्रह्मणे ब्राह्मणजातये क्षत्रे क्षत्रि-
यजातिं च विश वैश्यजानिञ्चाऽनुगे अनुगम्ययी करोति ॥ ३ ॥

अथ द्वितीयोक्त्यस्तोत्रनिर्वर्तकं साम दर्शयति—

त्रैककुम्भं भवति ॥ ४ ॥

(१) 'य एक इद्विद्यते' इत्यादिके तृचे एतत्त्रैककुम्भाय साम गीय-
मानं ब्रह्मण उक्त्यस्तोत्रं भवति ॥ ४ ॥

अथैतत् स्तौति—

ओजस्येव तद्वीर्यं प्रतितिष्ठत्योजो वीर्यं त्रैक-
कुम्भम् ॥ ५ ॥

तत्तेन त्रैककुम्भेन ओजो रूप एव वीर्यं प्रतितिष्ठति । अस्य च सा-
न्नो वीर्यरूपाय (२) 'तास्त्रिककुम्भधिनित्यायाऽवरदि' इत्यारभ्य 'त्रिवीर्यं
वा एतत्सामे' इत्यादिना पूर्वमेव प्रतिपादितम् ॥ ५ ॥

अथ तृतीयोक्त्यस्य निर्वर्तकं साम दर्शयन् तद्ब्राह्मणं चाऽ-
दिशति—

उद्गृह्णीषीं भवति यदेवोद्गृह्णीयस्य ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

(३) 'गायन्ति स्वा गायत्रिण' इत्यर्हिमस्तृचे गीयमानमुद्गृहीयमवडा-

१ य एक इद्विद्यते वसु मर्ताय दाक्षुषे ।

ईशानो अप्रतिष्कुस इन्द्रो अन्न ॥ १ ॥

याश्चिदि ररा बहुभ्य आ सुतावी आ विशाघनि ।

उम त रत्यगे शव इन्द्रो अन्न ॥ २ ॥

कदा मर्तमरायस पदा शुम्भमिव स्फुरत् ।

कदा न शुश्रवत् गिर इन्द्रो अन्न ॥ ३ ॥

सा च. उ ५. २ २.

२ तं प्रा. ८, १ ४

३, गायन्ति स्वा गायत्रिणोऽर्चत्यर्कमर्किय ।

तद्गायत्वा अतक्तो उद्गृहमिव येमिरे ॥ १ ॥

॥कस्योक्त्यस्तोत्रं भवति । तस्य चोद्धृतीयस्य (१) 'पृष्ठानि वा अष्ट-
यन्त तेषा यत्तेजो रसोऽन्यारिच्यते'त्यादिकयत् स्तावकं ब्राह्मणमाज्ञातं
इत्राऽपि स्तुत्यर्थमनुसन्धेयम् ॥ ६ ॥

अद्यैतेषु स्तोत्रेषु पूर्ववत् स्तोम विधाय स्तौति—

अष्टाचत्वारिंश एव स्तोमो भवति प्रतिष्ठाद्यै
प्रजात्यै ॥ ७ ॥

अस्य स्तोमस्य सत्याद्वारा जगतीसम्बन्धात्तस्याश्च पञ्चात्मक
त्वात्पशुनाञ्च प्रतिष्ठाहेतुत्वं स्पष्टमित्येव सत्याद्वारा अष्टाचत्वारिंश-
स्तोमस्योभयहेतुत्वमधिगन्तव्यम् ॥ ७ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ
प्रकाशे पञ्चदशाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥

अथ सप्तमः खण्डः ॥

इत्थं द्वाशरात्रिकाणां नवामामर्हां स्तोमकलत्तिरुक्ता । अथ दशम
स्याऽहः स्तोमकलत्तिरध्यायशेषेण विधीयते । प्रथमं तावदस्मिन्नहनि
अनुष्टुभिः प्रत्यक्षोपायन निषेद्धुकामः तत्राऽऽनुष्टुमस्य छन्दसः प्र-
सक्तिमाह—

गायत्रं वै सप्तममहस्रैष्टुभमष्टमज्जागतं नवममयै-
तदानुष्टुभमहर्ष्यदशमम् ॥ १ ॥

गायत्र्यादीनां छन्दसां पृष्ठ्यपडहे क्रमेण विनियुक्तात्वेन समाप्त-
त्वात् पुनरपि सप्तमाष्टमादिष्वहस्सु तान्येव गायत्र्यादीनि छन्दासि

यत्सानोऽसान्वाहो मूर्यस्य कर्त्तव्यम् ।

तदिन्द्रो अर्थं चेतति यूयेन वृष्णिरेजति ॥ २ ॥

युक्ता हि केशिना हरी वृषणा वृष्यथा ।

अथा न इन्द्र सोमपा गिरामुपश्रुतिं वर ॥ ३ ॥

क्रमेण प्रयोज्यानि । यस्माद्गायत्रं गायत्रीच्छन्दस्कं सप्तममहस्त्रिष्टुप्छन्दस्कमष्टमम्, जगतीच्छन्दस्कं नवमम्, यदशममहः एतदानुष्टुभं अनुष्टुप्छन्दस्कम् । तस्मादनुष्टुभोऽस्मिन् दशमेऽहनि प्रयोज्या इत्यर्थः ॥ ११ ॥

इत्थं प्रयोज्यानामनुष्टुभा प्रत्यक्षोपायने दोषं दर्शयन् सन्त्या तासां सङ्गाधमाह—

तदाहुर्यदानुष्टुभंस्तोम्यां प्रत्यक्षमुपेयुः परां प-
रावतं यजमानो गच्छेन्न प्रतितिष्ठेदिति या वै चतुर्विंश-
तिर्गायत्र्यस्ता अष्टादशानुष्टुभोऽनुष्टुभमेव तत्
स्तोम्यां परोक्षमुपयन्ति प्रतिष्ठायै प्रतितिष्ठति ॥ २ ॥

तत्तत्र दशमेऽहनि विषये ब्रह्मवादिन आहु —स्तोम्या स्तोमार्हाः
स्तोत्रीयामानुष्टुभमृचं यद्यपि प्रत्यक्ष स्वरूपेणोपेयुरुपगच्छेयुः कुर्यु-
रित्यर्थः । तदा परा परावतं अतिशयेन दूरं यजमानो गच्छेत् तथा न
प्रतितिष्ठेत् प्रतितिष्ठति न भवेदिति, तस्मादनुष्टुप् तत्प्रत्यक्षमुपेयात् ।
कथं तर्ह्यस्याऽह्नु आनुष्टुभाश्च प्रतिष्ठातमिति तदुच्यते—चतुर्विंशस्तो-
मो ह्यस्मिन्नहनि विधास्यते । तत्र यदिऽप्ययमाने विधास्यमाना याः च
तुर्विंशतिर्गायत्र्यस्ता अष्टादशानुष्टुभो भवन्ति । अष्टादशसु गाय-
त्रीष्वधशिष्टानां गायत्रीष्वेकसम्यग्भिना पादानामष्टादशानां एकै-
कस्य प्रक्षेपणेन द्वात्रिंशदक्षरसम्पत्तेः । तत्तस्माद् स्तोम्यां स्तोत्रीया-
मनुष्टुभमेव परोक्ष उक्तसम्पत्तिद्वारा परोक्षेणोपयम्युपगच्छन्ति, प्र-
तिष्ठायै(१)प्रतिष्ठार्थं, अनुष्टुभो हि चतुष्पादस्यात् प्रतिष्ठाहेतयः ॥ २ ॥

अथाऽस्मिन्नहनि प्रमादाद्विस्मृतस्याऽनुष्ठेयस्य प्रतिबोधनं पार्श्व-
स्थैर्न कार्यमिति दर्शयति—

प्रजापतिं वा एतेनाऽह्ना परिवेविषति तन्न व्य-
वद्य यद्वै श्रेष्ठे परिविष्यमाणो वदत्यन्नायस्य सोऽवग्रह-
स्तस्मान्न व्यववयमन्नायस्याऽनवग्रहाय ॥ ३ ॥

प्रजापतिं सर्वकारणभूतं स्रष्टारं खलु एतेन दशमेनाऽह्ना परिवेवि-
षति भोजयति तर्पयति । तत्तस्मान्न व्यववयमन्नायस्य स्रष्टारिणां विस्मृतं अनु-
ष्ठेयं न विधास्यम् । एतदेव सदृष्टान्तमुपपाद्यते—‘यद्वै’त्यादिना ।
श्रेष्ठे(२)प्रशस्यतमे विधातयः प्रमृतिभिरधिके अतिथौ परिविष्यमाणे

भोज्यमाने यत् खलु तत्रत्यं वैकृत्यं वदति सोऽन्नाद्यस्य भोजनस्याऽवग्रहः प्रतिबन्धकः । तस्मात्कारणान्न व्यववध विषादो न कार्यः । किमर्थम् ? अन्नाद्यस्य भोजनस्याऽनवग्रहाय अप्रतिबन्धाय । एवमन्नाऽपि प्रज्ञापतेभोजनाविच्छेदाय विस्मृतमनुष्ठेयजातं न केनचिदप्यभिज्ञेनाऽऽविष्करणीयमित्यर्थः ॥ ३ ॥

अथ पक्षान्तरमाह—

तद्वु व्यववधं यथा श्रेष्ठाय बलिं^१हियमाण पन्थानं पर्यनुवेदयति गत्यै तथा तत् ॥ ४ ॥

उद्देशोऽवधारणे । तत्तत्र दशमेऽहनि व्यववधविस्मृतमनुष्ठेय कर्म व्यववध विविध्य कथनीयमेव । यथा खलु श्रेष्ठाय प्रशस्यतमायाऽतिथये अपथेन हियमाण नीयमान बलिमुपहारं मार्गमिह पन्थानं पर्यनुवेदति गत्यै गमनार्थं तथैव तत् यद्दशमेऽहन्यनुष्ठेयस्य विस्मृतस्य प्रकटनमिति ॥ ४ ॥

अस्मिन् पक्षे कञ्चिदर्थं विधत्ते—

यावत्पनुष्टुसावर्ती वाच सम्पाद्य विद्वयुस्तदनतिरिक्तं^२ स्वस्पोचैव यज्ञस्याऽरिष्ट्यै ॥ ५ ॥

यावती यत्परिमाणाक्षराऽनुष्टुप् तावती तावदक्षरपरिमाणां वाचं सम्पाद्य उच्चार्य विद्वयुः विस्मृतं स्मारयेयुः । विस्मरणं हि मन्त्रविषयमर्थविषयं चेति द्वेधा सम्पद्यते । तत्रानुष्टुभोऽधिकछन्दसि विस्मरणे द्वात्रिंशदक्षरपर्यन्तं मन्त्रमुच्चार्य ततो विवेचनं कार्यम् । न्यूनं छन्दसि विस्मरणे गायत्र्यादौ यावत् द्वात्रिंशदक्षरसम्पत्तिस्तावदक्षरस्य ततो विवेचनीयम् । अथ विस्मृतौ तु तमनुष्टुमा श्लोकेन स्मारयेयुः । तद्यथा पृष्ठहोमस्त्रुया कार्यस्तदनन्तरमृगजपः, ततश्च स्तोमयोगः स्यात्ततः स्तोत्रं, ततो जप इति । एतत्सर्वं सूत्रकृतोक्तम्—(१) 'अप्रतिभाभेतस्मिन्नहन्यनुष्टुममार्त्तं कृत्वाऽऽचक्षीरन्' उवाच यसि छन्दसि लुप्तेयुरक्षराणि कर्त्तव्यस्यस्येयुः' इत्यादिना । एवमनुष्टुमं सम्पाद्य यदिविवेचनं तद्वु अनतिरिक्तं अतिरिक्तमधिकं न भवति, स्वस्याऽहसवानुष्टुमत्वात् । एवं अस्याऽनुष्ठेयस्य विलोपमावात् एतद्विवेचनं यज्ञस्याऽरिष्ट्यै अहिंसायै सम्पूर्णतायै भवति ॥ ५ ॥

एष कृत्वाहस्सम्यग्निविशेषधर्ममुक्ता यद्विष्णवमानस्य स्तोत्रोया
क्रचो विधित्सुराह—

अभि वा एते देवानारोहन्तीत्याहुर्मे दशभिरहर्भिः
स्तुवत इति पञ्चानामह्वामनुरूपैः प्रत्यवयन्ति यथाभ्या
रुह्य प्रत्यवरोहेत्तथा तन्नवर्चा भवति या एवामूः प्रय
च्छन् वा अवदधाति ता एता उदस्यति ॥ ६ ॥

ये यजमाना अतीतैः प्रायणीयातिरात्रसहितैर्दशभिरहर्भिः स्तु
वते एते देवानारोहन्ति क्रमेण तैरहोभिः देवान् प्राप्तुमेतदारोहन्ति ।
तथा चेह लोके स्थितिर्न स्यात्तदर्थं पञ्चानामह्वामनुरूपैः प्रत्यवयन्ति
अवरोहन्ति । एतत् सूत्रकृता विस्पष्ट व्याख्यातम्—(१) 'दशमस्य य
द्विष्णवमान द्वितीयप्रभृतीनां पञ्चानामह्वामनुरूपा प्रथमाथ यद्विष्ण
वमान तन्नवर्चमिति । अस्याऽयमर्थः—पृष्ठपदद्वयस्य द्वितीयप्रभृती
नामह्वा यद्विष्णवमानेषु येऽनुरूपास्तुवाः (२) 'पवस्वेन्दो वृषासुतः' (३)
'एते असुप्रमिन्दवः' (४) 'पवमानो अजीजनत्' (५) 'पवमानस्य विद्वद्वित्'
(६) 'असृक्षन् प्रवाजिनः' इत्यादिका तानत्राऽऽहरेत् । प्रथमाद्याऽहः क

१. लाट्या श्री ३ ७ १

२ पवस्वेन्दो वृषासुतः कृषी नो यशसो अने । विद्वत् अथ द्वियो जहि ॥ १ ॥

यस्य ते सद्ये वय सासङ्गाम पृतम्यत । तवेन्दो शुभ्र उत्तमे ॥ २ ॥

या ते मीमांसायुधा तिमानी सन्ति धूर्वणे । रक्षा समस्य नो निदः ॥ ३ ॥

सा स उ २ १ २

३. एते असुप्रमिन्दवस्तिर पवित्रमाश्रयः । विद्वान्यमि सौमगा ॥ १ ॥

विद्वान्तो वुरेता पुष्ट सुता सोमसि वाजिनः । त्वना कृष्णन्तो धूर्वत ॥ २ ॥

कृष्णन्तो वरिवो गवेऽभ्यर्धन्ति सुष्टुतिम् । इदामरमभ्य सयतम् ॥ ३ ॥

सा स उ २ २ १.

४ पवमानो अजीजिनद्विविज म रभ्यतुम् । ज्योतिर्वैशानर वृहत् ॥ १ ॥

पवमान रसरात्र मदे राजनदुच्छ्रन । विचारमभ्यमर्षति ॥ २ ॥

पवमानस्य ते रसो दस्रो विराजनि शुमान् । ज्योतिर्वैश्व स्वर्हो ॥ ३ ॥

सा स. उ २ १. २

५ (सा स उ ३ २ २) अथ तु २ पृष्ठे दिव्यगो दृष्टव्यः ।

६. (सा स. उ. ४. १ २) अथमपि ४० पृष्ठेऽवलोकनीयः ।

त्वं बहिष्पवमान' अस्य प्रज्ञामनुद्युतमि'त्यादिकमाहरेदिति । यथा
 खलु वृक्षमारुह्य प्रत्यवरोहेत् तथा तद्विरूपैः प्रत्यवरोहणम् । एवमनु-
 द्युतपञ्चकानन्तर तत्रैव भवति प्रथमस्याऽङ्गो बहिष्पवमानस्य
 अस्य प्रज्ञामनुद्युतमि'त्यादिक नवर्चं प्रयोक्तव्यमित्यर्थः । तत्र च प्र-
 त्यवरोहणे सूत्रकारेण बहवः पक्षाः प्रदर्शिता - (१) 'अनुरूपेषु तृचाः
 प्रतिलोमा ऋचो नवर्च इति गौतमः' इत्येकः पक्षः । अनुरूपेषु 'अस्मृत
 प्रधाजिन' इति पक्षस्याऽङ्गाऽनुरूपतृच प्रथममाहृत्य पञ्चमचतुर्थाद्यनु-
 रूप(२)तद्वरोहेणाऽऽहरेत् 'अस्य प्रज्ञामनुद्युतमि'त नवर्चेषु 'पाश्मै
 गायता नर' इत्युपक्रम्य 'अस्य प्रज्ञामनुद्युतमि'त्यन्त ऋच एव प्रति-
 लोमाः स्युरिति गौतमपक्षस्याऽर्थः । अथ(३)तथैव सूत्रकृता पुनस्तथा
 पक्षाः प्रतिपादिताः - (८) 'सर्वत्र तृचा इति धानञ्जयः' 'यथाधीत नव
 र्चमिति शाण्डिल्यायनः' 'सर्वत्रचं' प्रतिलोमा इति शाण्डिल्य' इति ।
 यथाऽनुरूपेषु तृचानां प्रतिलोम्यं तथा नवर्चेषु तृचा एव प्रतिलोमा
 मध्येयः, न पुन ऋच इति धानञ्जयमतम् । नवर्चं नाऽस्त्येव प्रतिलोम्यं
 यथाधीतमेव प्रयोक्तव्यमिति शाण्डिल्यायनमतम् । अनुरूपेषु नवर्चं
 च ऋच एव प्रतिलोमा' स्युर्न पुनस्तृचा इति शाण्डिल्यमतम् । प्रकृतम
 नुसरामः - अथ दशरात्रं प्रारभमाणः प्रथमेऽहनि या एवाऽम् : (५) 'अस्य
 प्रज्ञामनुद्युतमि'त्याद्या नवर्चः शम्बाः नवरात्रस्य शम्बादपानायाः अ

१. लाट्या. औ. ३ ७. ३

२. पञ्चाद्वरोहेणेति क. पु.

३. तेनैवेति क. पु.

४. लाट्या. औ. ३ ७. ३, ४, ५

५. अस्य प्रज्ञामनुद्युतं शुक्र दुद्रुहे अह्नय । पयस्वहसिषावृषिम् ॥ १ ॥

अयं सूर्य इषोपहृगय सरीसि जावति । सप्त प्रवत आ दिवम् ॥ २ ॥

अयं विश्वानि तिष्ठति पुनानो भुवनोपरि । सोमो देवो न सूर्यः ॥ ३ ॥

एष प्रत्नेन जन्मना देवो देवेभ्यस्तुत । हरि पवित्रे अर्धति ॥ ४ ॥

एष प्रत्नेन जन्मना देवो देवेभ्यस्परि । कषिर्विप्रेण वाङ्मे ॥ ५ ॥

दुहान प्रत्नमित्ययः पवित्रे परिपिच्यसे । क्रन्द देवा अजीजनः ॥ ६ ॥

उप शिष्टा पलत्रियो मिय सग्रेहि शत्रवे । एवमान विदा रयिम् ॥ ७ ॥

उपो यु जातमशुर गोमिर्मह परिष्कृतम् । इन्दु देवा अयासिषुः ॥ ८ ॥

उपास्मै गायता नर एवमानायेन्दवे । आभि देवा इयश्नते ॥ ९ ॥

सा सं उ. १. २. १६ १७ १८.

इमा नव ऋचस्सामप्रदिताया तृचक्रमेणाऽऽम्नाता, तथाऽप्यथेतृसौर्वायाऽन
 ऋचक्रमेण लिखिता इति बोध्यम् ।

यदधाति योजनाय प्रक्षिपति ता एता शम्वा इदानीमुदस्यति अह्ना
विमोचनार्थमुदक्षिपति ॥ ६ ॥

अथ तस्मिन्नेव नवर्चं द्वयोर्ऋचोर्लिङ्गविशेषमनूय स्तौति—

वारुण्येषा भवति षष्ठं यज्ञस्य दुरिष्टं तद्वरुणो गृह्णा-
ति तदेव तद्वयजत्प्यादित्येषा भवतीत्य वा अदितिर्
स्यामेव प्रतितिष्ठति ॥ ७ ॥

‘एष प्रक्षेप्तं ग्रामना देवो देवेभ्यः’ इत्यस्यामृचि ‘कविर्विप्रेण
वावूय’ इति कविशब्दप्रवचनादेवा वारुणी, (१) ‘कवी नो मित्रावरु-
णे’त्यादौ कविशब्दस्य मित्रावरुणयोर्वाचकत्वात् । इत्थं वारुणी वरु-
णसम्बन्धिनी एषा ऋग्भवति । यत् खलु यज्ञसम्बन्धि दुरिष्टं दुर्यजन
तद्वरुणो गृह्णात्यादत्तं, तत्तया वारुण्या तदेव दुरिष्टं अवयजति निर-
स्यति । तथा आवित्या अदितिसम्बन्धिनी एषा भवति ‘दुहान
प्रक्षमिष्य’ इत्यस्यामृचि ‘ऋद्धं देवा अजीजन’ इति देवजनयितृस्य
प्रतिपाद्यते । तच्छाऽदितेरेव आलिङ्गादेवा आवित्या । इयं पुरोवाञ्छि-
नी भूमिरेवाऽदिति अदितिशब्दाभिधेया । तथा चाऽऽदित्यया ऋचा
अस्या पृथिव्यामेव यजमान प्रतितिष्ठतीति ॥ ७ ॥

अथैतस्मिन् बहिष्पवमाने स्तोमं विधाय स्तौति—

चतुर्विंश एव स्तोमो भवति तेजसे ब्रह्मवर्चसाय ॥ ८ ॥

यज्ञस्य नुरुपत्वेषु नवर्चं च क्रियमाणे चतुर्विंशस्तोत्रावास्तस्य-
प्यते । तत्सङ्ख्यानामकचतुर्विंशस्तोम एवाऽस्य बहिष्पवमानस्य भव-
ति । स च चतुर्विंशतिसंख्याद्वारा गायत्रसम्बन्धात् गायत्रच्छन्दस्य
प्रजापतिमुखादग्निना सहोत्पत्तेस्तेजोरूपात् ब्रह्मवर्चसस्य च तेजो
वाग्वतरजातित्वात् तेजोब्रह्मवर्चसयोर्द्वैतुर्मवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवोपे वेदार्थं

प्रकाशे यज्ञदशाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥

अथाऽष्टमः खण्डः ॥

अथाऽस्मिन् दशमेऽहनि प्रथममाज्यस्तोत्रं दर्शयति—

(१) “सुपमिदो न आवहे” त्यागिष आज्यानि भवन्ति ॥ १ ॥

आग्निय इति प्रयाजानूयाजाना संज्ञा । ‘सुपमिदो न आवहे’त्याद्या एकादशर्चो द्वाशतस्यामाज्ञाता आद्वल्लयनेन सूत्रकृता (२) ‘समिदो भवेति सर्वेषां यथार्थं वे’ति प्रयाजयाज्यात्वेन विहिताः । तस्मादेता माग्नियसंज्ञाः ‘सुपमिदो न आवहे’त्याद्यास्तिन्न भ्रवः आग्नेयं प्रथममाज्यस्तोत्रं भवति । आज्यानि भवन्तीति बहुवचन आग्निय इति बहुवचनेक्षया ॥ १ ॥

अथैतासमाग्नियसंज्ञां निर्धुवन् स्तौति—

प्रजापतिः प्रजा असृजत स दुग्धो रिरिचानोऽमन्यत स एतान्याग्निय आज्यान्पश्यत्तैरात्मानमाग्नीणात् दुग्ध इव वा एष रिरिचानो यो दशभिरहर्भिस्तुष्टुवानो यदेतान्याग्निय आज्यानि भवन्त्यात्मानमेवैतैराग्नीणाति ॥ २ ॥

पुरा प्रजापतिः सृष्टवान् प्रजा । सोऽमन्यत—आत्मन्यन्तर्गतानां निर्गतत्वात् दुग्धो नीरसस्सन् रिरिचान आत्मानं रिक इत्यमन्यत । स प्रजापतिः एतान्याग्निय आज्यानि आग्नीभिर्निष्पाद्यमेतदाज्यस्तोत्रमपश्यत् । तैराज्यैरात्मनमाग्नीणात् अत्यत । आग्नीणनसाधनत्वात् एतासां आग्नी इति संज्ञा । एवञ्च यो दशभिरहर्भिस्तुष्टुवानः स्तुवन् यजमानः एष दुग्ध इव रिरिचानो रिको भवति यत् पान्येतान्याग्निय आज्यानि भवन्ति आत्मानमेव एतैराज्यैराग्नीणाति तर्पयति ॥ २ ॥

१ सुपमिदो न आवहे देवा अग्ने हविष्मते । होत पावक वसि च ॥ १ ॥

मधुमन्तं तनूनपायज्ञं देवेषु न कवे । अथा कृणुष्वतये ॥ २ ॥

नरासमिह प्रियमस्मिग्यज्ञं तप हवे । मधुमिह हविष्कृतम् ॥ ३ ॥

सा स उ १. १. १.

अथ द्वितीयमाज्यस्तोत्रं दर्शयति—

(१) “यदद्य सूर उदित” इति सूरवन्मैत्रावरुणम् ॥ ३ ॥

सूरशब्दयुक्त मित्रावरुणदेवताक द्वितीयमाज्यस्तोत्रं भवति ॥ ३ ॥

अथैतस्य सूचस्याऽनेनाऽहो सद सङ्गतिमाह—

अन्तो वै सूर्रोऽन्त एतद्दशममहामन्त एव तदन्तेन
स्तुषते प्रतिष्ठायै ॥ ४ ॥

सूरशब्दाभिधेयसूर्यो सूर्यानीयत्वात् अन्तो वै अवसानभूतः ।
शिष्टं सिद्धम् ॥ ४ ॥

अथ तृतीयमाज्यस्तोत्रं दर्शयति—

(२) “उरुवा मदन्तु सोमा” इत्युददैन्द्रमुत्थानस्य
रूपम् ॥ ५ ॥

‘उरुवा मदन्ति’ इति सूत्रे उरुउदययुक्तमैन्द्र इन्द्रदेवस्य तृतीयमाज्य-
स्तोत्रं भवति । तच्छ्रोत्रोदयोनादुत्थानस्य द्वादशाह समाप्नोद्गमन-
स्य रूपम् । उरुउद केवलोऽभ्युत्पूर्यतिष्ठतेत्यर्थं वर्तते इत्यर्थः ॥ ५ ॥

अथ चतुर्थमाज्यस्तोत्रं दर्शयति—

(३) “इन्द्राग्नी आगन्तं सुतमि” इति येनैव रूपेण प्रप-
न्ति तदभ्युद्यन्ति स्तोमः ॥ ६ ॥

१. यदेष सूर उदितेऽनाया मित्रो अर्थमा । सुशान्तिं सन्विता मया ॥ १ ॥

सुप्रार्थीस्तु स कथं भू यामस्तुदामयः । ये नो अहोऽतिपिप्रति ॥ २ ॥

वत स्वराजो अदितिर्दक्षस्य व्रतस्य ये । महो राजान ईशते ॥ ३ ॥

सा. च. उ. १. १. २.

२. उरुवा मदन्तु सोमा कृणुष्व राधो अदिव । अव मया द्विषो अहि ॥ १ ॥

पदा पगोनराधसो निषाचस्व महो असि । हि त्वा कथं न श्रुति ॥ २ ॥

स्वमीशिषे सुतानामिन्द्र त्वमसुतानम् । त्व राजा अनानाम् ॥ ३ ॥

सा. च. उ. १. १. २.

३. इन्द्राग्नी आ गत सुतं गोभिर्नभो वरेण्यम् । अस्य पात भियेविता ॥ १ ॥

इन्द्राग्नी अरितुस्त्वया यज्ञो विगाति चेत्तनः । अथा पातमिमं सुतम् ॥ २ ॥

इन्द्रमग्निं कविच्छदा यज्ञस्य आत्मा रूपे । ता सोमस्येह सुस्पताम् ॥ ३ ॥

सा. च. उ. १. १. २.

‘इन्द्राग्नी आगत सुतमि’ति तृचं इन्द्राग्निदेवताकं चतुर्थमाज्य-
स्तोत्रं दशरात्रस्य प्रथमेऽहन्यपि पूर्वं विहितम् । तथा च येनैव रूपेण
पतञ्जलक्षणेन प्रयन्ति दशरात्रं प्रारमन्ते तदेवाग्निमिलक्ष्योच्यन्ति दश-
रात्रं परिसमापयन्ति । एतेषु चतुर्ष्वोज्यस्तोत्रेषु पूर्वोक्तञ्चतुर्विंश एव
स्तोमः कार्यः । इत्येतास्सर्वनिकानां स्तोत्राणां स्तोत्रीया ऋचो
विहिताः । साम एतासु प्राकृतमेवेत्यवगन्तव्यम् ॥ १ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे पञ्चदशाध्यायस्याऽष्टमः खण्डः ॥

अथ नवमः खण्डः ॥

अथाऽस्मिन् दशमेऽहनि माज्यन्दिनपवमानस्य स्तोत्रीयं तृचं द-
र्शयति—

(१) ‘उक्त्वा ते जातमन्धस’ इत्युद्धृत्यो गायत्र्यो भव-
न्त्युत्थानस्य रूपम् ॥ १ ॥

‘उक्त्वा ते जातमन्धस’ इत्याद्यास्तिस्रो गायत्र्य उद्धृत्य. उक्त्वाद्यु-
क्तास्तोत्रीया भवन्ति । तास्योद्धृत्यः पूर्ववदुत्थानस्य रूपम्, अनेनाऽह्ना
दशरात्रस्य समापनादुत्थानतापेक्ष इति तस्य सङ्गतिः ॥ १ ॥

अथाऽस्य स्तोत्रीयं तृचं दर्शयति—

(२) ‘‘पुनानस्सोम धारये’’ति पन्थानमेव तत् पदपर्व-
यन्ति ॥ २ ॥

१ उक्त्वा ते जातमन्धसो दिवि सद्मूमा ददे । उग्र शर्म महि भव ॥

स न इन्द्राय मज्जये वह्नाय मरुत्य । गरि ब्रुवित्परिस्त्रव ॥ २ ॥

एना विद्वान्यत्र आ पुम्नानि भानुषाणाम् । धिषासन्तो वनामहे ॥ ३ ॥

सा. सं. उ १. १ ८.

२. पुनानस्सोम धारयाऽपो वसानो अर्षसि ।

आ रतभा योनिमुत्तस्य सौदस्युत्सो देवो हिरण्य ॥ १ ॥

दुहान कर्षद्विष्य मधु प्रियं प्रज्ज सधस्यमासदत् ।

आशुष्ठय भवन् वाज्यर्षसि नृभिर्भौतो विचक्षण ॥ २ ॥

(प्रगाथात्मक) सा. सं. उ १. १ ९

‘पुनानस्सोमधारये’ति बार्हतस्तुचो भवति । तत्तेन पन्थानमेव पर्यवयन्ति परिप्राप्नुवन्ति । सर्वप्रकृतिभूनेऽग्निष्टोमे ‘उक्त्वा ते जातमन्धस’ इत्यनन्तर ‘पुनानस्सोमे’ति तुचो विहितः । स च तत्र फलसः, त्वात् पन्था इत्युच्यते ॥ २ ॥

अथाऽभ्यं तुच विधत्ते—

(१) ‘आ जागृर्विप्र ऋतं मतीना’मिति यदाप्ते प्रवर्त्तीः कुर्युरतिपथेरन्वदावस्थो भवन्त्यनतिपादाय ॥ ३ ॥

‘आजागृर्विप्र’त्याद्यास्तिस्रः स्तोत्रीया कार्या । यद्यदि आप्ते समाप्यमाने दशरात्रे प्रवर्त्ती. (२) ‘अ तु द्वे’त्याद्या प्रशब्दयुक्ताः कुर्युः । तदा ते अतिपथेरन्वदादूर गता भवेयुः प्रशब्देन प्रकर्षगमनस्य सूचनात् । तस्मादावस्थः आ इत्यनेनोपसर्गेण युक्ताः स्तोत्रीयाः भवन्ति पशुवधजमानानामनतिपादाय अतिदूर गमनाभावाय भवति ॥ ३ ॥

अथ प्रथमे तुचे पूर्ववद्गायत्रं साम विधाय तद्ब्राह्मणश्चाऽति विधति—

गायत्रं भवति यदेव गायत्रस्य ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

‘उक्त्वा ते जातमन्धस’ इति तुचे गायत्रं साम गातव्यम् । तस्य च (३) ‘इमे वै लोकाः गायत्रमि’त्यादिकं यद्ब्राह्मणमाप्नोत तद्वन्नाऽप्यनुसन्धेयम् ॥ ४ ॥

अथाऽस्मिन्नेव तुचेऽभ्यःसाम विधाय स्तौति—

आमहीयवं भवति कलृप्तिश्चाऽश्नाद्यश्च कलृप्तिश्चैवैतेनाऽन्नाद्यश्चाऽभ्युत्तिष्ठन्ति ॥ ५ ॥

१. आ जागृर्विप्र ऋतं मतीना सोम पुनानो असदक्षपूष ।

सपत्न्य स मिथुनासो निकामा अध्वर्यवो रथिरासस्तुहस्ता ॥ १ ॥

स पुनान उप सुरे दधान ओमे अप्रा रोदसी षोष आव ।

प्रिया नियस्य प्रियसास कृती सतो धन कारिणे न प्रय सत् ॥ २ ॥

स कर्षितः कर्षित पूयमानस्सोमो भीह्वी अग्नि नो ज्योतिषावीत् ।

अत्र नः पूर्वे पितर पदशा स्वर्विदो अग्नि गा मदमिष्णन् ॥ ३ ॥

सा स उ १. ४.

१. सा. स. उ. १. १ १०.

१. टी. प्रा. ७ १. १.

आमहीयवाच्यमपि साम 'उच्चा ते जातमन्धस' इत्यास्मिन्नेव त्व
आवृत्ते गेयम् । तच्च साम कलृप्तिः कल्पकं सामर्थ्यप्रदं अन्नाद्यं अदनी-
यान्नरूपञ्च । तथा च कलृप्तिश्चैवाऽन्नाद्यज्ञाऽमिलस्य एतेनाऽऽमहीय-
येन साम्नोत्तिष्ठन्ति ॥ ५ ॥

अथ सामान्तरं विधत्ते—

आजिगं भवत्याजिजित्यायै ॥ ६ ॥

आजिगाण्यमपि साम पूर्वोक्त एव त्वे गेयम् । आजि गच्छतीत्या-
जिगमिति अभ्यर्चसङ्कत्वात् तत्साम आजिजित्यायै आजि गन्तव्य-
भूमेर्मयांदा । तस्य जयाय भवति ॥ ६ ॥

एतदेव व्याचष्टे—

आजिर्वा एष प्रततो यत्द्वादशाहस्तस्यैतदुज्जित्यै ॥ ७ ॥

यत् सोऽय द्वादशाह एष प्रततो विस्तृतः, आजिर्द्वे यथा घावतां
पुरुषाणां गतिशोभपरोक्षार्थं आजि कल्पते, एवमनुष्ठातृणां सामर्थ्यं
परीक्षणाय आजिवत्कल्पत इत्यर्थः । तस्य द्वादशाहलक्षणस्याऽऽजे उज्जि-
त्यै उज्जयाय एतत्साम भवति ॥ ७ ॥

अथाऽन्यत्सामं विधत्ते—

आमीकं भवत्यामिकान्त्यै ॥ ८ ॥

आमीकाण्यमपि साम 'उच्चा ते जातमन्धस' इत्यास्मिन्नेव त्व
आवृत्ते गेयम् । तच्चाऽमिकान्त्यै स्वर्गस्याऽमिकमणाय भवति ॥ ८ ॥
सयैतत् शोकोपशमनहेतुरित्याख्यायिकामप्रदर्शनेन स्तौति—

आङ्गिरसस्तपस्तेपानाः शुचमशोचधुंस्त एतत्सामा-
पद्यधुंस्तानमीकेऽभ्यवर्षसेन शुचमशमयन्त पद्मीके-
ऽभ्यवर्षत्तस्मादामीकं यामेव पूर्वैरहर्भिः शुचधुंशोचन्ति
तामेतेनाऽत्र शमयित्वोत्तिष्ठन्ति ॥ ९ ॥

पुरा अस्याङ्गिरस ऋषयः तपस्तेपानाः तप्तवन्तः शुचमशोचन् शोक-
मप्राप्नुवन् । ततः शोकस्य निःशुक्तिं कामयमानाः एतत्सामाऽपद्यन् ।
तच्च साम तानृषीन् अमीके समीपेऽभ्यवर्षद्वमिप्राप्नुवन् । तेन समीपं
गतेन साम्ना तेऽङ्गिरसः शुचमशमयन्त अपाप्नुवन् । यस्मादेतत् सामा
ऽमीकेऽभ्यवर्षत् तस्मादामीकसम्बन्धादस्य सास्नः आमीकमिति नाम

सम्पन्नम् । यस्मादेवं तस्मात् यामेव शुचं शोकं पूर्वैरहर्भिः प्रायणीया
घैरनुष्ठितः शोचन्ति शोकं प्राप्नुवन्ति ता शुच शोक एतेनाऽऽर्भाकेन
साम्ना यथाऽस्मिन् काले समयित्वा अपहरयोत्तिष्ठन्ति यागादुत्थानं
कुर्वन्ति यागं समापयन्तीति यावत् ॥ १ ॥

अथ तृचान्तरेऽन्यत्साम विधत्ते—

उत्सेधो भवति ॥ १० ॥

उत्सेधावय साम 'पुनानः सोम धारवे' त्यस्मिन्स्तुचे गेयम् ॥ १० ॥

अथैतत् स्तौति—

उत्सेधेन वै देवाः पशूनुदसेधन्निपेधेन पर्यगृह्णन् ॥ ११ ॥

उत्सेधावयेन साम्ना अल्लु देवाः प्रशूनपक्रान्तान् उदसेधन् । निपे-
धावयेन साम्ना पर्यगृह्णन् पर्यवष्टयन् । एतेन निपेधावयमपि सामाऽ
स्मिन्नेव तुचे गेयामिति विहितं भवति ॥ ११ ॥

अथैतयोः साम्नोर्मध्ये सामान्तरस्य गानं विधत्ते—

अन्तरोत्सेधानिपेधौ यज्ञायज्ञीयम् ॥ १२ ॥

उत्सेधानिपेधावन्तरा उत्सेधानिपेधयोः साम्नोर्मध्ये यज्ञायज्ञीयं साम
'पुनानः सोमे'ति तुचे गेयम् । अथममुरत्सेधं गीत्वा ततो यज्ञायज्ञीय
ततो निपेधं गायेदित्यर्थः ॥ १२ ॥

अथैतस्य यज्ञायज्ञीयस्य उत्सेधानिपेधयोरन्तराले कण्ठे स्तौति—

पशवोऽज्ञायं यज्ञायज्ञीयं पशूनेव तदज्ञायमुरत्सेध-
निपेधाभ्यां परिगृह्णाति ॥ १३ ॥

यदेतद्यज्ञायज्ञीयं साम एतत्पशवः पशवामकः अज्ञायकपशवः । तच्च
स्मात्पशून्वेद्याऽज्ञायकश्च उत्सेधानिपेधाभ्यामुभयतो यच्चमामास्यामिति
परिगृह्णाति परितो यच्छाति ॥ १३ ॥

अथैतद्यज्ञायज्ञीयस्य माध्यन्दिनपवमाने गानं स्वर्गसाधनमिति
स्तौति—

माध्यन्दिने वै पवमाने देवा यज्ञायज्ञीयेन यज्ञं सधं
स्थाप्य स्वर्गं लोकमारोहन्त्यस्तथा एवं वेद माध्यन्दिन
एवंतत्पवमाने यज्ञायज्ञीयेन यज्ञं सधं स्थाप्य स्वर्गं
लोकमारोहति ॥ १४ ॥

पुरा देवाः माष्यन्दिनपवमान एव यज्ञायज्ञीयेन साम्ना स्तुत्या यज्ञं संस्थाप्य परिसमाप्य स्वर्गं लोकमारोहन् । यज्ञायज्ञीयेन हि साम्ना अकृतिमृतस्याऽग्निष्टोमस्य समापनात्, यत्र कुत्राऽपि क्रियमाणमेतत्साम समाप्तिहेतुर्भवति । तत्तथा च यो यज्ञमानः एवमुक्तं ब्राह्मणार्थं वेद जानाति, एतत् एव वेदिता माष्यन्दिने पवमान एव यज्ञायज्ञीयेन साम्ना यज्ञ समाप्य स्वर्गं लोकमारोहति ॥ १४ ॥

यदुक्तमस्मिन् दशमेऽहनि अनुष्टुप् परोक्षमुपेत्येति तदप्यनेन साम्ना सिध्यतीत्याह—

अथो परोक्षमनुष्टुभं संप्रच्यतेऽहरेषा वै प्रत्यक्षमनुष्टुप् यद्यज्ञायज्ञीयं तद्यज्ञायज्ञीयसवने कुर्युः प्रत्यक्षमनुष्टुभमृच्छेयुस्तस्मान्माष्यन्दिने कुर्वन्ति तेन परोक्षमनुष्टुभमुपच्यन्ति ॥ १५ ॥

अथो अपि च एतद्दशममहः परोक्षं परोक्षेण वर्त्तमानमनुष्टुभं संप्रच्यते सम्प्राप्नोति । कथमिति तदुच्यते—एषा वै प्रत्यक्षं प्रत्यक्षेण वर्त्तमानाऽनुष्टुप् यद्यज्ञायज्ञीयाव्यं साम वाग्निधनस्थात् 'वागनुष्टुबि'ति हि ब्राह्मणम् । तत्सामाऽनुष्टुप्संस्तुतं यज्ञायज्ञीयं यद्यदि तृतीयसवने कुर्युः प्रयुज्जीरन् प्रत्यक्षमनुष्टुभं अस्मिन् दशमेऽहनि ऋच्छेयुः प्राप्नुयुः, तच्च ॥ कार्वे(१) इत्युक्तम् । तस्मान्माष्यन्दिने पवमाने यज्ञायज्ञीयं कुर्युः । तथा च स्तोत्रमध्ये सामान्तरैर्निगूढत्वात् परोक्षं परोक्षेणैव वर्त्तमानमनुष्टुभमुपयन्युपगच्छन्ति ॥ १५ ॥

अथाऽन्तिमे लुचे गेयं सामं दर्शयति—

गौरीवितं भवति ॥ १६ ॥

'आ जागृविर्विप्रं कृतं मतीनामिति' (पृ० १९०) लुचे गौरीवितं सामं गेयम् ॥ १६ ॥

अथेतस्य माष्यन्दिने करणं स्तौति—

एतद्वै यज्ञस्य इवस्तनं यद्गौरीवितमेतदायतनो यजमानो यन्मध्यन्दिनो यद्गौरीवितं मध्यन्दिने भवति इवस्तनमेव तद्यजमान आत्मन्वत्ते स्तोमः ॥ १७ ॥

यत् गौरीविताण्य साम एतद्वै एतत्त्रुलु यन्नसम्यग्धि इवस्तन दि
नान्तरसम्यग्घहेतुः । तथा च पूर्वमुक्तम् । यन्माध्यन्दिनो माध्यन्दिन
पवमान एतदायतन एतत्स्थानकं यत्तु यजमानः । यन्माध्यन्दिनेन
माध्यन्दिनपवमानसम्यग्धिना गौरीविनेन म्लुघन्ति । तत्तेन इवस्तनं
दिवसान्तरसम्यग्घयोग्य तद्यजमान आत्मन् आत्मनि धत्ते धारयति ।
एव गायत्र्यादिगौरीवितान्तेष्वष्टसु सामसु प्रत्येक तृचे गायमानेषु
चतुर्विंशतिस्तोत्रायाः सम्पद्यन्ते । तथा च तत्सम्यग्यजमानश्चतुर्विंश एव
स्तोत्रोऽस्य पवमानस्य स्तोत्रस्य भवति ॥ १७ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे पञ्चदशाध्यायस्य नवमः खण्डः ॥

अथ दशमः खण्डः ॥

अथ प्रथमस्य पृष्ठस्य स्तोत्राण्य त्वं दर्शयति—

(१) “कया नश्चिन्न आभुवदि”ति कवस्यस्तेन प्राजा-
पत्याः को हि प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्यै ॥ १ ॥

‘कया नश्चिन्न’ इत्याद्यास्तिष्ठ स्तोत्रायाः प्रथमस्य पृष्ठस्तोत्रस्या-
ङ्ग भवन्ति । ताश्च कवस्यः कशब्दोपेतः । तेनैव कारणेन प्राजापत्या
प्रजापतिदेवताकाः । हि यस्मात्प्रजापति क कशब्दामिधेयः । एव
ज्ञेताः स्तोत्रायाः प्रजापतेराप्त्यै प्राप्त्यै सम्पद्यन्ते ॥ १ ॥

अथ द्वितीयस्य पृष्ठस्य स्तोत्राण्य त्वं दर्शयति—

(२) “मा चिदन्यद्विशंसने”त्युत्थानमेष तदाशिपो
द्येतर्हि ॥ २ ॥

१ (सा. सं. उ. १२. १२) प्रथममागस्य ४०१ पृष्ठेऽयं त्वं हि पण्यमावलीकनीयः ।

२. मा चिदन्यद्विशंसत सखायो मा विपण्यमः ।

इन्द्रमित्तोता वृषण सचा मुने मुहुर्न्या च संघतः ॥ १ ॥

अवकक्षिण वृषम यथा जुव गां न चण्णीमइम् ।

विद्वेषण सवननमुमयइर माद्विमुमयाविनम् ॥ २ ॥

(प्रगणा मकः) सा. सं. उ. ६. १. ५,

‘मा विदन्यद्विशंसते’ति तृच मैत्रावरुणपृष्ठस्य स्तोत्रीयः ।
मा विदन्यद्विशंसत स्तुतशस्त्रान्तरं मा ध्नेति शंसनादुपरमस्य प्रति-
पाद्यमानत्वात् एतदुत्थानस्य योगाभिर्गमनस्य रूपम् । एतर्हि एतस्मिन्
दशमस्याऽहोऽनुष्ठानकाले एतदाशिषो हि एतदुत्थानमाशी आशीष्य
फलं येषां तथाविधाः खलु यजमानाः भवन्ति । तस्मादेतस्मिन्नह्न्यर्थं
तृचस्सङ्गत इत्यर्थः ॥ २ ॥

अथ तृतीयस्य पृष्ठस्य स्तोत्राय तृच दर्शयति—

(१) “उदु त्पे मधुमत्तमा” इत्युदृत्य उदयनीयेऽहन्ये-
तदाशिषो ह्येवंतर्हि ॥ ३ ॥

‘उदु त्पे मधुमत्तमा’ इत्याद्यास्तिष्ठ ऋचो ब्रह्मसाम्नः स्तोत्रीया म
वन्ति । ताम्बोदृत्य उच्छन्दयुक्ता उदयनीये दशरात्रस्य समापके दश
मेऽहनि सम्बन्धयोग्याः । गतमन्यत् ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थस्य पृष्ठस्य स्तोत्राय तृच दर्शयति—

(२) “तरोभिर्वीं विददसु” मिति स्तोमो वै तरो यज्ञो
विददसुः स्तोमेन वै यज्ञो युज्यते यत्तरोभिर्वीं विददसु-
मित्याह यज्ञमेव तद्युनाक्ति ॥ ४ ॥

‘तरोभिर्वीं विददसुमि’ति तृचोऽच्छावाकपृष्ठसाम्नः स्तोत्रीयस्तृचः॥
(३) ‘स्तोमो वै देवेषु तरो नामासीदि’त्यादिना पूर्वं प्रतिपादितत्वात् ।
स्तोमो वै तरः सरशब्देन स्तोम एवोच्यते । विददसुशब्देन च यज्ञः ।

१. उदु त्पे मधुमत्तमा मिरस्तोमाव ईरते ।

सत्राजिनो धनसा अश्रितितयो वाजयन्तो रथा इव ॥ १ ॥

कृत्वा इव मृगवः सूर्या इव विश्वमिद्धीतमाशत ।

इन्द्र स्तोमेभिर्मह्यन्त आयव प्रियमेधासो अत्वरम् ॥ २ ॥

(प्रागायात्मक) सा. घ. उ. ६. १. ६.

२. तरोभिर्वीं विददसुमिन्द्रं सनाथ ऊतये ।

बृहद्वायन्तस्मृत्तसोमे अचरे दुवे भरं न कारिणम् ॥ १ ॥

न यं दुग्ना वरन्ते न स्थिरा मुरो मदेसु शिप्रमन्वस्रः ।

य आदुत्या यशमानाव सुन्वेने दाना जरित्र उक्थम् ॥ २ ॥

(प्रागायात्मक) सा. घं. उ. १. १. १४.

१. तां. मा. ८. २. ३.

स्तोमेन खलु त्रिपृदादिना यज्ञो युज्यते सयुक्तो भवति । एवञ्च 'तरो भिवो विद्वत्सुमि'ति यदाह तत्तेन यज्ञमेव स्तोमेन युनक्ति योजयति ॥ ४ ॥

अथ प्रथमपृष्ठस्तोत्रनिर्वर्त्तक साम विधत्ते—

वामदेव्यस्यर्धं रथन्तरं पृष्ठं भवति ॥ ५ ॥

वामदेव्यस्य साम्नो योनिभूतास्वृक्षु'कया नक्षित्र'इत्याद्यासु पूर्वं विहितासु रथन्तरं साम पृष्ठस्तोत्रं भवति ॥ ५ ॥

अथैतासु 'कया नक्षित्र'इत्याद्यासु गायत्रीषु रथन्तरस्य करणं युक्तमित्याह—

गायत्री वै रथन्तरस्य योनिः स्वायामेव तद्योनौ रथन्तरं प्रतिष्ठापयति ॥ ६ ॥

गायत्री खलु रथन्तरस्य योनिः उत्पत्तिकारणम्, (१) प्रजापतिर्वा एतां गायत्रीं योनिमपश्यत्स आदधीते'इत्यादिना तथैव पूर्वं प्रतिपादितं यात् । तथा च स्वाया स्वकीयायां रथन्तरजननहेतावेव योनौ 'कया नक्षित्र' इत्यस्यामृचि तद्विरथन्तरं साम प्रतिष्ठापयति ॥ ६ ॥

अथ ऋक्सामस्तोमानां समुदायमत्रत्यं प्रशंसति—

तेजो वै गायत्री छन्दसा तेजो रथन्तरं साम्नो तेजश्चतुर्विंशस्तोमानां तेज एव तत्सम्यक् सन्दधात्यपि ह पुत्रस्य पुत्रस्तेजस्वी भवति ॥ ७ ॥

तेज एव खलु गायत्री छन्दसा मध्ये । तथा साम्नां मध्ये रथन्तरं तेजः । उभयोः शक्तिना सह प्रजापतिमुक्तादुत्पत्तेस्तेजस्वम् । स्तोमानं मध्ये चतुर्विंशत्यस्तोमस्तेजः, चतुर्विंशतिसंख्यापोतेन तस्य गायत्री सम्यग्धातु तेजस्व युक्तम् । तथा च गायत्र्यादीन्येतानि त्रीणि सयोजयन् तेज एव सम्यक् समीचीनं सन्दधाति संयोजयति । एवं प्रयोक्तुं यजमानस्य यः पुत्र तस्य पुत्रोऽपि तेजस्वी भवति ॥ ७ ॥

अथैतस्य रथन्तरस्य प्रथमस्तोत्रीयायां पूर्वं विहितं प्रस्तावमात्रं परिमाणं 'अभि त्वा गूरे'इत्यस्यामिव 'कया नक्षित्र' इत्यस्यामपि तद्यो-

भावितव्यामित्यनूद्य स्तौति—

अष्टाक्षरेण प्रथमाया ऋचः प्रस्तौत्यष्टाशफांस्त-
त्पशूनवरुन्धे ॥ ८ ॥

अष्टाक्षरेण कया नक्षित्रं आमुवदि'त्यनेन पादेन प्रथमाया स्तोत्रीया
या ऋचः प्रस्तौति । (१) 'क्रियाग्रहणमपि कर्त्तव्यमिति' कर्मणः सप्रदानसं
ज्ञायां, चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । यस्मादेवमष्टाक्षरेण प्रथमायाः प्रस्तावस्तस्मात्
अष्टाशफान् अष्टौ शफाः खुरा येषां तयाविधान् पशूनवरुन्धे यजमानो
लभते ॥ ८ ॥

अथ द्वितीयतृतीययोः स्तोत्रीययोः प्रस्तावमार्गं पूर्ववदनूद्य स्तौति—

द्व्यक्षरेणोत्तरयोर्ऋचोः प्रस्तौति द्विपाद्यजमानो
यजमानमेव यज्ञे पशुषु प्रतिष्ठापयति ॥ ९ ॥

उत्तरयोः (२) 'कस्तथा सत्यो मदानामि'त्यादिकयोर्ऋचोरादितो द्व्य-
क्षरेण प्रस्तावः कार्यः । स्पष्टमन्यत् ॥ ९ ॥

अथैतद्व्यन्तरं ऋद्विसाधनत्वेन लोकत्रयप्राप्तिसाधनत्वेन च स्तौति—

गायत्रं वै रथन्तरं गायत्रच्छन्दो यद्गायत्रीषु रथ-
न्तरं भवति तेन स्वायां जनतायामृच्छन्तीति वै लोका
गायत्री यद्गायत्रीषु रथन्तरं भवतीमानेव तल्लोकान् स-
माप्स्योशिष्ठन्ति ॥ १० ॥

रथन्तरं साम गायत्रं वै गायत्र्यास्तस्यन्धि (३) 'प्रजापतिर्वा पत-
द्गायत्रीमि'त्यादिना रथन्तरस्य गायत्रीसंज्ञायाः सृष्टेः प्रतिपादितत्वा-
त् । तथा च रथन्तरं गायत्रीच्छन्दस्कं छन्दसा मध्ये गायत्र्याव्य छन्दो
यस्य स्यन्धि तत्तथोक्तम् । दाशरात्रिके प्रथमे गायत्रेऽहति रथन्तर-
पृष्ठस्तोत्रतया सम्यग्यात् गायत्रच्छन्दस्कम् । एवञ्च यद्गायत्रीषु 'कया
नक्षित्रं' इत्याद्यास्तु रथन्तरं साम भवति तेन कारणेन स्वायां स्वकीया
यामेव जनताया जनसमूहे यजमानः ऋच्छन्तीति अभिवृद्धो भवति । अपि

१. (म्या. वा. १०८५) इदमेव वार्तिकं सिद्धान्तकौमुद्यां भट्टोजीदीक्षिते 'क्रि-
यया यममिषैति सोऽपि सम्प्रदानमि'त्यादिनार्यतोऽनूदितमिति बोध्यम् ।

२ सा घ. ड. १. १. १२. २ ३. तां भा ७. ८. ८.

च इमे वै पृथिव्यादयस्त्रयो लोका गायत्री । शिष्ट सिद्धप्रायम् । समा-
प्य सम्यक् प्राप्य उत्थानं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

अथ मैत्रावरुणपृष्ठनिर्वर्त्तकं सामं विधत्ते—

मैघातिथं भवति ॥ ११ ॥

मैघातिथिना दृष्टं सामं मैघातियम् । तत् 'मा चिदन्यद्विशसते'त्य-
स्मिंस्तृचे गेयम् ॥ ११ ॥

अथैतद्विसम्बन्धप्रदर्शनेन पशुप्राप्तिसाधनमिथाह—

एतेन वै मैघातिथिः काण्वो विभिन्दुकाद्व्यूष्नीर्गा
उदसृजत पशूनामवरुष्यै मैघातिथिं क्रियते ॥ १२ ॥

काण्व कण्वगोत्रो मैघातिथिर्नाम ऋषि एतेन साम्ना साधनेन
विभिन्दुकात् विभेदनशीलादेतत्सङ्कादसुरात् व्यूष्नीं विवृद्धोद्य-
त्का वा उदसृजत उदगमयत् । तस्मादेतन्मैघातिथं पशुप्राप्त्यर्थमेवे-
दानीं क्रियते ॥ १२ ॥

अथ तृतीयस्य पृष्ठस्य निर्वर्त्तकं सामं दर्शयति—

अभविर्त्तो ब्रह्मसामं भवत्येकाक्षरानिधनः प्रति
ष्टायै ॥ १३ ॥

अभीवर्त्ताख्यं सामं 'उदुत्ये मधुमत्तमा' इत्यस्मिंस्तृचे ब्रह्मसामं
प्रह्वणः पृष्ठस्तोत्रनिर्वर्त्तकं सामं कार्त्तव्यम् । स चाऽभीवर्त्त एकाक्षर-
निधनः वा २ ३ ४ ५ इति त्वस्याऽन्त्यमक्षरनिधनं यस्य स तथोक्तः ।
सोऽयं प्रतिष्टायै यजमानस्य प्रतिष्ठानाय भवति ॥ १३ ॥

अथ प्रतिष्ठादेतुतेत्यत आह—

एकाक्षरा वै वाग्वाच्येषु प्रतिष्ठापोत्तिष्ठन्ति ॥ १४ ॥

वागित्येकेनाऽक्षरेणाऽभिधेया हि वाक् । तस्याश्च प्रतिष्ठादेतुत्वं
राजसु इष्टम् । तथाच वाच्येव प्रतिष्ठाया उत्तिष्ठन्ति ॥ १४ ॥

अथ चतुर्थपृष्ठस्तोत्रनिर्वर्त्तकं सामं दर्शयति—

कालेयमच्छावाकसामं भवति ॥ १५ ॥

कालेयाख्यं सामं 'तरोमिर्वो विददसुमि'त्यस्मिंस्तृचे गीबमानम-
च्छावाकस्य पृष्ठसामं भवति ॥ १५ ॥

अथाऽस्मिन्नहनि रथन्तरकालेययोः प्रयोग सङ्गत्य स्तौति—

समानलोके वै कालेयञ्च रथन्तरञ्चैवं वै रथन्तरं
पशवः कालेयमस्याञ्चैव पशुषु च प्रतिष्ठापोत्तिष्ठन्ति
स्तोमः ॥ १६ ॥

कालेयञ्च रथन्तरञ्चैते सामनी समानलोके वै समानस्थाने खलु ।
यस्मिन्नहनि रथन्तरं सामं पृष्ठं तत्र कालेयमप्यकृच्छावाकसामत्वेन
प्रयुक्तम् । यथा रथन्तरपृष्ठे प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे द्वाशरात्रिके प्रथमेऽ-
हनि च । अतोऽस्य दशमस्याऽहो रथन्तरपृष्ठत्वात् कालेयमपि प्रयो-
ज्यम् । इयं वै सर्वैरनुभूयमाना पृथिव्येव रथन्तरम् । पशव एव का-
लेयं तत्साधनत्वात् । तथा च अस्याञ्चैव पृथिव्यां पशुषु च प्रतिष्ठाया
प्रतिष्ठिता भूत्वा उत्तिष्ठन्ति सत्रादुरथानं कुर्वन्ति । एतेषु च पृष्ठस्तो-
त्रेषु पूर्वोक्तः चतुर्विंश एव स्तोमः कार्यः ॥ १६ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थे
प्रकाशे पञ्चदशाध्यायस्य दशमः खण्डः ॥

अथैकादशः खण्डः ॥

अथाऽस्मिन् दशमेऽहन्यार्भवपवमानस्य स्तोत्रीयं प्रथमं तृचं दर्शयति—

(१) “श्वादिष्ठया मदिष्ठये”ति गायत्री भवति मद्वद्वै
रसवचृतीपसवनं मदमेव तद्वसं दधाति ॥ १ ॥

‘श्वादिष्ठये’ति आर्भवपवमानस्य स्तोत्रीयम् । शिष्टं सिद्धम् ॥ १ ॥
अथाऽस्मिन् तृचे पूर्ववद्गायत्रं सामं विधाय तद्ब्राह्मणमप्यतिदिशति—

गायत्रं भवति यदेव गायत्रस्य ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् ॥ २ ॥

१ श्वादिष्ठया मदिष्ठया पवस्व सोम धारया । इन्द्राय पातवे सुत ॥ १ ॥

रसोहा विस्रचर्षाणिरमि योनिमयोहते । द्रोणे सघस्यमासदत् ॥ २ ॥

धरिवोधातमो भुवो मोहिष्ठो इन्द्रन्तम । पर्षि राधो मघोनाम् ॥ ३ ॥

अथाऽस्मिन्नेव तृचेऽन्यत्साम विधत्ते—

संप्रतिष्ठितं भवति द्यक्षरणिधनं प्रतिष्ठायै प्रतिष्ठायै-
चोत्तिष्ठन्ति ॥ ३ ॥

संहिताख्य साम'स्थादिष्टवे'त्यस्मिन्स्तृचे गेयम् । तच्च द्यक्षरणिधनं
द्वे द्यक्षरे निधन यस्य तत्तथोक्तम् । तच्च पादद्वयसाम्यात् प्रतिष्ठायै
भवति । तथा च प्रतिष्ठायैचोत्तिष्ठन्ति ॥ ३ ॥

अथाऽन्यत्साम विधत्ते—

सफ भवति ॥ ४ ॥

(१) 'पवस्व मधुमत्तम' इत्यस्मिन्स्तृचे सफाख्य साम गेयम् ॥ ४ ॥

अंधतस्य सफसङ्गां निर्धुवन् लोकत्रयप्राप्तिहेतुनामाह—

सफेन वै देवा इमान् लोकान् समान्नुवन्पत्समा-
प्नुवन्पत्सफस्य सफत्वनिमानेवैनेन लोकान् समाप्यो-
त्तिष्ठन्ति ॥ ५ ॥

(२) सफाख्येन वल्लु साम्ना पुरा देवा इमान् लोकान् समान्नुवनं
सम्प्राप्ताः । यद्यस्मात् अनेन साम्नाऽऽप्नुवन् तत्तस्मात् सफाख्यस्य
साम्नं सफाख्य सफमिति नाम जातम् । सम्पूर्वादाप्नोतेर्वर्णव्यावृत्त्या
सफशब्दनिष्पत्तिरित्यर्थः । (३) ततश्चेदानीन्तना अपि यजमानाः एतेन
सफेनेमानेव लोकान् समाप्य सम्यक्प्राप्य यज्ञादुत्तिष्ठन्ति ॥ ५ ॥

अथाऽन्यस्मिन् सामान्तरं विधाय तस्माच्च ब्राह्मणमतिदिशति—

रोहितकूलीय भवति यदेव रोहितकूलीयस्य ब्रा-
ह्मणम् ॥ ६ ॥

रोहितकूलीयाख्य साम(४) 'इन्द्रमच्छे'त्यस्मिन्स्तृचे गेयम् । तस्य च

१ पवस्व मधुमत्तम इन्द्राय सोमं कर्तुर्विषमो मदः । माहि शुश्रुवमो मदः ॥ १ ॥

यस्य ते पीत्वा वृषभो वृषायेतेऽस्य पीत्वा स्वर्विदः ।

यः सुप्रकेतो अम्यकमादिषोऽच्छा धाज नैतण ॥ २ ॥

(प्रणयात्मक) सा च उ १ १. १६

२ सफेन वै देवा इति. ख पु. ३. तथापि च पु.

४ इन्द्रमच्छ सुता इमे वृषणे यन्तु इत्य । युष्टे जातास इन्दव स्वर्विदः ॥ १ ॥

रोहितकुलीयस्य(१) 'एनेन वै विश्वामित्रो रोहिताम्नां रोहितकूल
आजिमजयदि'त्यादिकं यद्व्याहण पूर्वमाग्नातं तदस्याऽपि रोहितकू
लीयस्य व्याहणम् ॥ ६ ॥

अथ सामद्वयं विधत्ते—

इषावाश्वान्धीगवे भवतः समीच्यौ विराजौ दधा-
त्यज्ञाद्याय ॥ ७ ॥

इषावाश्वान्धीगवे सामनी भवतः । ते च प्रकृतौ(२) 'पुरोजितो वो
मन्थस' इत्यस्मिन्स्त्वचे गीयेते । तत्र च(३) 'इषावा मन्था विराडक्षर्या-
न्वे'ति विराट्द्वयं पूर्वमुक्तम् । एवञ्ज्ञेते सामनी प्रयुज्जानः समीच्यौ
सङ्गते, एवं विराजौ दधाति । किमर्थम् ? अज्ञाद्यार्थम् ॥ ७ ॥

अथैतयोराधारभूता ऋचो विधत्ते—

पिपीलिकामध्यास्तु स्तुषन्ति ॥ ८ ॥

(४) 'पर्युषु प्र घन्व वाजसातये' इत्याद्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः पिपीलि-
कामध्यास्त्रिपदाः । प्रथमतृतीयौ पादौ द्वादशाक्षरौ, मध्यमोऽष्टाक्षर इति
पिपीलिकाया मध्यं यथा मक्षपीयो भवति, एवं म्यूताक्षरत्वेन मध्यम-
पादस्याऽद्वीपस्त्वात् पिपीलिकामध्याः । तास्तु इषावाश्वान्धीगवाम्नां
स्तुषन्ति ॥ ८ ॥

अयं भराय सानधिरित्राय पवते सुतः । सोमो जैत्रस्य चेतति मया विदे ॥ १२ ॥

अस्येदिन्द्रो महेष्वा ग्रामं गृभ्णाति सानधिमः । वज्रं च वृषणं भरासमप्लुत्रिव ॥ १३ ॥

सा. सं. उ. १ १. १०

१. ती प्रा १४ ३ १२

२ (सा. सं. उ. १. १ १८) १९ वृष्टेऽयं तृचो दृष्टव्यः ।

३ ती प्रा० १२ ११ २२

४ पर्युषु प्र घन्व वाजसातये परि वृत्राणि सञ्चलि ।

द्विवस्तरण्या ऋणया न ईरसे ॥ १ ॥

अजीजनो हि पवमानं सूर्यं विधारे शक्यमना पयः ।

गोजीरया रहमाणं पुरन्ध्या ॥ २ ॥

अनु हि रक्षा सुतं सोमं मदामसि महे समर्यराम्ये ॥ (११९ अ० १) ॥

वाजा अभि पवमानं प्रगाहसे ॥ ३ ॥

अथैतासु गानं स्तौति—

इन्द्रो वृषं हत्वा नास्तृपीति मन्यमानः परां परा-
वतमगच्छत्स एतामनुष्टुभं व्यौहृत्तां मध्ये व्यवासर्प
दिन्द्रगृहे वा एषोऽभये यजते अभय उत्तिष्ठति य एवं वि-
द्वानेतासु स्तुयते ॥ ९ ॥

इन्द्रो वृषमसुरं हत्वा नास्तृपि नाहिंसिष वृषामिति मन्यमानः म-
न्यमानः, तस्माद्भीतस्तन् परां परावत पलायमानोऽत्यन्त दूरं प्राप्नोत्
यावा च स इन्द्रः एतां पिपीलिकामध्यामनुष्टुभं व्यौहृत् विशेषेणाऽऽ-
हृतवान् । ततस्तस्या मध्ये व्यवासर्पत् अभयार्थं प्राविशत् । अतो यो
यजमानः एवं ब्राह्मणार्थं विद्वान्ज्ञानं एतासु पिपीलिकामध्यामनुष्टु-
प्सु एताभ्यां सामभ्यां स्तुयते एषोऽभये भयरहिते इन्द्रगृहे यजते तथा
अभय एव स्थानं उत्तिष्ठति ॥ ९ ॥

अथ सामान्तरं विधत्ते--

यज्ञायज्ञीयनिधनं सौहृद्विषं भवति यज्ञायज्ञीया-
देव तत्तृतीयसवने न यन्ति ॥ १० ॥

यज्ञायज्ञीयस्य वागिति निधनम् । तदेव निधनं यस्य तथाविध
सौहृद्विषं साम(१) 'परि प्रधन्वे'त्यस्मिस्तुचे गेयम् । तथा च तृतीयस-
वने यज्ञायज्ञीयादेव साम्नो न यन्ति नाऽप्यगच्छन्ति । तृतीयसवनं हि
यज्ञायज्ञीयस्य स्थानम् । तच्चैतस्मिन्नहनि माभ्युन्दिन एव पवमाने प्रयु-
क्तम् । तृतीयसवनेऽपि तथैकदेशस्य निधनस्य प्रयोगात् यज्ञायज्ञीयमेव
तृतीयसवने कृतं भवति ॥ १० ॥

अथाऽभ्यतरसामं विधत्ते--

वाजजिह्ववति ॥ ११ ॥

वाजजिह्वाय साम(२) 'सूर्यस्येव रश्मयः' इत्यस्मिस्तुचे गेयम् ॥ ११ ॥

१ परि प्र धन्वेन्द्राय सोम स्वादुर्मित्राय मूष्ये अगाय ॥ १ ॥

एवावृताय महे क्षयाय स शुको अर्थं दिव्यं पीयूष ॥ २ ॥

इन्द्रस्ते सोम सुतस्य पेयात्स्वे दक्षाय विश्वे च दवा ॥ ३ ॥

सा. च. व. १. १. ८.

२. सूर्यस्येव रश्मयो वागीयस्त्वो मन्तरुसः प्रयुत साकमीरते ।

वाजोऽग्रं जनयत्यनेनेति निर्वचनमभिप्रेत्य स्तौति—

सर्वस्याप्त्यै सर्वस्य जित्यै सर्वं वा एते वाजं जय-
न्ति ये दशममहरागच्छन्त्यन्नं वै वाजोऽन्नाद्यस्याऽव-
रुध्यै ॥ १२ ॥

एतत् (१) 'इन्द्रायेन्दो मरुत्वत इति मरुत्वत्यो गायऽयो भवन्ती'
इत्यस्मिन् खण्डे व्याख्यातम् ॥ १२ ॥

अथाऽस्य साध्नो निघनमागपरिमाणं विधाय स्तौति—

दशाक्षरं निघनमुपयन्ति दशरात्रस्य धृत्यै दशा-
क्षरा विराड्वैराजमन्नमन्नाद्यस्याऽवरुध्यै ॥ १३ ॥

दशाक्षराणि निघनानि यस्य तत्तथोक्तम् । तच्च दशाक्षरं निघनं
अक्षरशो दशरात्रस्य दशानामह्नां चारणाय भवति । शिष्टं सिद्धम् ॥ १३ ॥

अथैतस्याऽऽधारभूतां ऋचं विधाय स्तौति—

सूर्यवतीषु स्तुवन्त्यन्तो वै सूर्योऽन्त एतद्दशममह्ना-
मन्त एव तदन्तेन स्तुवते प्रतिष्ठाप्यै ॥ १४ ॥

'सूर्यस्येव रश्मयः' इत्याद्यास्तु सूर्यशब्दयुक्तास्तु तिसृषु ऋक्षु स्तुव-
न्ति । शिष्टं (२) 'सुपमिदो न आवहेत्याग्निं आग्न्यानी'त्यत्र व्याख्या-
तम् ॥ १४ ॥

अथैतास्त्वेष लिङ्गद्वयमनूय स्तौति—

उपवत्यो भवन्ति प्रतिष्ठाप्यै परिवत्यो भवन्ति स-
र्वस्य पर्दपाप्त्यै ॥ १५ ॥

'उपो मति पृथ्यते सिच्यते' इत्युपशब्दयोगादेता उपवत्यो

तन्तुं तत्र परि सर्गांस आ सवो नेन्द्रादते पवते घाम किञ्चन ॥ १ ॥

उपो मति पृथ्यते सिच्यते मधु मन्द्राजनी चोदते अन्तरासनि ।

पवमानस्सन्तनि, सुन्वतामिव मधुर्मां द्रप्स परि वारमर्पति ॥ २ ॥

उक्षा मिमेति प्रतियन्ति घेनवो देवस्य देवीरुपयन्ति निष्कृतम् ।

अस्य कमीदर्जुने वारमभ्ययमरु न निष्क परि सोमो अभ्यत ॥ ३ ॥

सा सं उ. १. १. १.

भवन्ति । उपशब्दोपगमनघोतक इति ता यजमानस्य प्रतिष्ठाप्यै भव
न्तीति । तथा 'मधुमा द्रुप्तः परिवारमर्पती'ति परिशब्देनैताः परि
वत्यो परिशब्दस्य भवन्ति । तथा च सर्वस्य फलस्य पर्याप्त्यै सम्पू
र्णतायै सम्पद्यते ॥ १५ ॥

एव गायत्र्यादि वाजजिह्वन्तेष्वष्टसु सामसु प्रत्येकं तृचे गीयमा
नेषु याः स्तोमः सम्पद्यते (१)स एवाऽस्य पथमानस्य स्तोत्रस्य स्तोम
इत्याह—

चतुर्विंश एव स्तोमो भवति तेजसे ब्रह्मवर्च-
साय ॥ १६ ॥

स्वष्टोऽर्थः ॥ १६ ॥

इति ताण्ड्यमहामाह्वने सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ
प्रकाशे पञ्चदशाध्यायस्यैकादशः खण्डः ॥

अथ द्वादशः खण्डः ॥

अथाऽस्मिन्नह्नयन्तिम स्तोत्रायं दर्शयति—

विरादसु चामदेव्यमग्निष्टोमसाम भवति शान्त्यै
कलुप्स्यै ॥ १ ॥

(१)'अग्निं नरो दीधितिमिररण्याोरित्याद्यासु विरादसु चामदेव्य
गीयमानं अग्निष्टोमसाम भवति । तच्च शान्त्यै(१) परिनापशमनाय,
कलुप्स्यै कल्पनाय सामर्थ्याय च भवति ॥ १ ॥

१ एष एवेति ख. पु.

१ अग्निं नरो दीधितिमिररण्याोरित्याद्यासु विरादसु चामदेव्य

गीयमानं कलुप्स्यै कल्पनाय सामर्थ्याय च भवति ॥ १ ॥

तमग्निमस्ते पशवो न्युष्मन्मुप्रतिचक्षमवसे कृतधित् ।

दद्याम्यो यो दम आस्र नित्य ॥ २ ॥

त्रेदो अग्ने दीदिहि पुरो नोऽवसूया सुम्नां वनिष्ठ ।

त्वां सस्रन्त उप वन्ति वाजा ॥ ३ ॥

सः य उ. ६. १. १०.

१. इति तोषशमनायेति ख. पु.

अथैतस्मिन् स्तोत्रे सद्धत्सामस्तोमान् सहस्रं स्तौति—

सद्वै वामदेव्यं साम्नां सद्धिराद् छन्दसां सत्र-
यस्त्रिंशः स्तोमानां सतामन्तान् सन्धायोत्तिष्ठन्त्य-
पि ह पुत्रस्य पुत्रः सर्वमश्नुते ॥ २ ॥

साम्नां मध्ये वामदेव्यं सामं सत् उक्तम् । तथा विराद् छन्दसां
मध्ये । स्तोमानां मध्ये त्रयस्त्रिंशः । एवञ्ज्ञैतान् सह प्रयुञ्जान सतामु-
त्कृष्टानामन्तान् पर्यन्तान् सन्धाय संहृत्य एकीकृत्य सत्रादुत्तिष्ठन्ति ।
अपि चाऽस्य यः पुत्र तस्य पुत्रोऽपि सर्वं सद्धवामश्नुते प्राप्नोति ॥२॥

अथाऽस्य दशरात्रस्य समापने ब्रह्मवादिभिः कृतञ्चोद्यमुद्गाह्य
परिहरति—

ब्रह्मवादिनो वदन्ति यतस्सत्रादुदस्थाता १ स्थिता १
दिति यद्यत इति द्रूयुरप्रतिष्ठाना अपजसो भविष्यन्ती-
त्येनान् द्रूयाद्यत् स्थितादिति द्रूयुः स्यायुकैषां श्रीर्म-
विष्यति न वसीषां सो भविष्यन्तीत्येनान् द्रूयात्
पूर्णादेव पूर्णमभ्युदस्थामेति द्रूयुः ॥ ३ ॥

ब्रह्मवादिनो वेदार्थचिन्तकाश्चोदयन्ति—किमेते यजमाना यतो
गच्छन्तः सत्रादुदस्थाता उत्तिष्ठन्ति, उत स्थितात् सत्रादिति
यद्यपि यतो गच्छन्तः सत्रादुदस्थाता इति द्रूयुः । तथा च गमनशीलाद्य-
हादुत्तिष्ठत्वात् यजमाना अप्रतिष्ठानाः प्रतिष्ठानराहिता गन्तुकामाः
अपजसं प्रजाराहिताश्च भविष्यन्तीत्येनान् यजमानानामिह प्रतिद्रू-
यात् । यद्यदि स्थिताभिश्चलात् सत्रादुदस्थातेति द्रूयुस्त्वर्ह्येषां श्री-
स्यायुका स्यान्शीला भविष्यति, नोत्तरोत्तरं वर्धते । अत एतेन
वसीषांसो वसुमत्तरास्ते भविष्यन्तीत्येनान् यजमानान् प्रतिद्रूयात् ।
एवं पक्षद्वयेऽपि दोषदर्शनात् पूर्णादेव पूर्णमभ्युदस्थामेति द्रूयुः ॥ ३ ॥
एतद्व्याचष्टे—

एते वै पूर्णात् पूर्णमभ्युत्तिष्ठन्ति ये वामदेव्येन
स्तुत्वोत्तिष्ठन्ति ॥ ४ ॥

एते खलु पूर्णात् अधिकात् पूर्णमाधिकमामिलक्ष्य सत्रादुत्तिष्ठन्ति,
ये वामदेव्येन साम्ना स्तुत्वोत्तिष्ठन्ति ॥ ४ ॥

वामदेव्यस्य च पूर्णत्वमुपपादयति—

अन्तरिक्षं वै वामदेव्यमन्तरिक्षेणेदं सर्वं पूर्णम् ॥५॥

वामदेव्य साम्नामन्तरिक्ष मन्तरिक्षरूपम् । अन्तरिक्षेण च इदं सर्वं जगत् पूर्णं सर्वव्यापकान्तरिक्षात्मकत्वात् वामदेव्यस्य पूर्णत्वमिदं ॥ ५ ॥

एवं साम्नसमृद्धिहेतुत्वमुक्त्वा स्तोमर्चा सह समृद्धिहेतुतामाह—

एष वै समृद्धः स्तोमो यत् त्रयस्त्रिंशदक्षरास्तु
त्रयस्त्रिंशदक्षरास्तु समृद्धावेव प्रतितिष्ठन्ति ॥ ६ ॥

यत्रयस्त्रिंशः स्तोम एष वै एष स तु समृद्धः सम्पूर्ण स्तोमा, त्रिंशदक्षरास्तु, त्रयस्त्रिंशः स्तोमेभ्योऽधिकत्वात् । स च त्रयस्त्रिंशः स्तोमा त्रयस्त्रिंशदक्षरास्तु 'अग्नि नर' इत्याद्यास्तु विराट्सु निष्पद्यते । तथा च समृद्धावेव यजमाना प्रतितिष्ठन्ति ॥ ६ ॥

अथैता ऋच सर्ववृत्त्योक्त्येव स्तौति—

सर्वेषां वा एताश्छन्दसां रूपं यद्विप्रपदास्तेन गा-
यत्र्यो यदेकादशाक्षराणि पदानि तेन त्रिंशदक्षरा-
णां पदानि तेन जगत्पो यत् त्रयस्त्रिंशदक्षरा-
णां पदानि तेन विराजस्तेनैव चाऽनुष्टुभो न लोकस्मादक्षराविरा-
जयन्ति ॥ ७ ॥

एता 'अग्नि नरो दीधितिमि' रिक्वाद्यास्सर्वेषां गायत्र्यादीनां छन्दसां रूपम् । यद्यस्मादेतास्त्रिपदास्तेन गायत्र्यो भवन्ति, यद्यस्मादासां एकादशाक्षराणि पदानि एकादशाक्षराणां पदानि, तेनैतास्त्रिंशदक्षराणां पदानि तेन जगत्पो यत् त्रयस्त्रिंशदक्षराणां पदानि तेन विराजस्तेनैव चाऽनुष्टुभो न लोकस्मादक्षराविराजयन्ति । अतो अधिकमप्येकमक्षरमासामनुष्टुप्त्व न बाधत इत्यर्थः ॥

अथैतस्य स्तोत्रस्य विधिरितं पूर्ववत्स्तोम विधाय स्तौति—

अयस्त्रिंश एव स्तोमो भवति प्रतिष्ठायै देवतास्तु
वा एष प्रतिष्ठितः ॥ ८ ॥

अस्याऽग्निष्टोमसाम्नाः त्रयस्त्रिंश एव स्तोमः कार्यो न प्राकृतश्चतु-
विंशः । त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्याकास्तु देवतास्तु खलु एव त्रयस्त्रिंशः प्रतिष्ठितः ।
तस्मात् त्रयस्त्रिंश एवाऽन्ततः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः ॥ ८ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमार्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमहाराजाधिराजपरमेश्वरर्षौवेदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीधरि-

दुर्लभपालसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते

माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे ताण्ड्यमहाब्राह्मणे

पञ्चदशाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥

पञ्चदशाध्यायस्तमाप्तिमगमत् ॥

षोडशाध्याये

प्रथमः खण्डः ॥

यस्य निश्चयसितं वेदा यो वेदेष्वोऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमह घन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

एव द्वादशाहस्य श्यूढस्य दशरात्रस्य स्तोमफलसिद्धिः । समूढस्य तु कल्पकारोकप्रकारेणाऽवगन्तव्या । स च श्यूढो दशरात्रोऽहीनात्मका सत्रात्मकश्च, उभयलिङ्गसद्भावात् । (१)'एको दीक्षेते'त्येकस्यैव दीक्षा विधानम् । (२)'द्वादशाहेन यजत' इति यजतिचोदना । (३)'मतिरिक्तं वा एतदतिरिक्तेन स्तुवन्ति यद्वीरोचितेनाऽहीनानि'ति अहीनाद्यस्य सि-
द्धयश्नुवाद्., (४)'यजमानं वा अनुप्रतिष्ठिष्ठन्तमुद्राता प्रतिष्ठितौ'ति अस्तिवायजमानयोर्मैददर्शनम्, (५)'यजमानमेवैतवा यद्वैपन्ती'ति एकस्यैव यजमानस्य वर्जनम्, (६)'स्वप्ने वै पुरुषन्ती तरस्तपुष्मीढाभ्या घैतद्-
शिवभ्यां सहस्राण्यदिरसतामि'ति दक्षिणाप्रवाद इत्यादीनि यदन्यहीनलि-
ङ्गानि । (७)'स्तोमो युज्यते सत्रियेभ्योऽहर्भ्य' (८)'यतः सत्राद्युदस्थात्ता ३ स्थिता ३ दि'ति सत्रसंशब्दनं (९)'सर्वं वा एते वाज्र जयन्ति ये दशम महरागच्छन्ति येनैव रूपेण प्रयन्ति तमभ्युद्यन्ती'त्यादीनि बहुकर्तृकार्य-
प्रतिपादकानि बहुशस्सप्रलिङ्गानि खोपलभ्यन्ते । तस्मादेवमुभयलि-
ङ्गसद्भावात् सत्राहीनात्मको दशरात्र सोऽयं प्रायणीयोऽयनीयातिरा-
त्रसयुक्तो द्वादशाहाष्यः क्रतुर्भवति । स च द्वादशाहो विद्यास्यमाना-
नां द्विरात्रप्रभृतीनां अहीनानामेकादशरात्रादीनां सत्राणाञ्च प्रकृतिरि-
ति सर्वप्रकृतेरग्निष्टोमस्य विधानानन्तर गतैरप्यायैर्विहितः । एवं प्रकृ-
तिभूतावग्निष्टोमद्वादशाहौ येनैव क्रमेण विहितौ तेनैव क्रमेणाऽत्र । परं
तद्विकृतयो विद्यास्यन्ते । तत्र प्रथममग्निष्टोमविकृतिभूतानेकाहान् वि-
धिस्तुल्लिखिकट्टकादयानां त्रयाणामेकाहानां प्रथमस्य ज्योतिरिति सर्वा

१ तौ मा. १०. ३. ३

३. तौ मा. ११. ५. १५.

५. तौ. मा. १२. १२. २.

७ तौ. मा. ११. १. १

९ तौ. मा. १५. ११. १२.

२ तौ मा. १०. ५. १४

४ तौ मा. १२. ४. ९

६ तौ मा. १३. ७. १२

८ तौ मा. १५. १२. ३

निर्वर्ति—

प्रजापतिर्वा इदमेक आसीन्नाऽहंरासीन्न रात्रिरा-
सीत्सोऽस्मिन्नन्धे तमसि प्रासर्पत्स ऐच्छत्स एतमभ्यप-
द्यत ततो वै तस्मै व्यौच्छद्व्युष्टिर्वा एष आहिपते यद्वै
तज्ज्योतिरभवत्तत् ज्योतिषो ज्योतिष्टम् ॥ १ ॥

प्रजापतिः प्रजानामधिपति सर्वकारणभूतस्त्रष्टा इदं दृश्यमानं
यज्जगदस्ति एतदात्मक एक एव पुरा आसीत् पुरातनस्य प्रपञ्चस्य
प्रविलीनत्वात् मघतनस्य चाऽसृष्टत्वात् अद्वितीय प्रजापतिरेक एवा-
ऽवर्ततेत्यर्थः । एवञ्चाऽहोरात्रविभागहेतोः सूर्यस्याऽप्यभावात् अहो-
रात्रविभागोऽपि नाऽऽसीत् । एवं प्रकाशाभावात् स प्रजापतिः अस्मि-
न्नन्धे अन्धत्वापादके दृष्ट्याच्छादके तमसि अन्धकारे प्रासर्पत् प्राव-
र्तत । स च तमोनिरोधकं तेज ऐच्छत् अकामयत । स च कामयमानः
एतं ज्योतिराख्यं यज्जमभ्यपद्यत अभिप्राप्नोत् । ततोऽनन्तरं तस्मै प्रजा-
पतये व्यौच्छत् तमोऽपामच्छत् । तस्मात् व्युष्टिर्विवासानं तमसो निवृत्ति
एतदात्मक एष एव कतुरात्रिषते । यत् यस्मात्तदानीं ज्योतिस्तमोनि-
वर्तकं तेजोऽभवत्, तस्मादस्य ज्योतिषः ज्योतिराख्यस्य कतोः ज्यो-
तिष्टुं ज्योतिस्सङ्गकत्वं ज्योतिर्नाम सम्प्रशमित्यर्थः । एवञ्च '(१) स स्व-
र्गः स्यात् सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वादि'ति न्यायेन स्वर्गकामः एतेन ज्यो-
तिषा एकाहेन यजेतेति विधिरुन्नेनस्य । प्रकृतिभूतस्य ज्योतिष्टोमस्य
प्रकरणात् अन्यत्राऽऽज्ञातत्वादेतत् ज्योतिस्सर्गं कर्मान्तरम् । यथा कु-
ण्डपायिनामपने(२) 'मासमग्निहोत्रं जुहुनी'ति मासाग्निहोत्रं नित्या-
ग्निहोत्रात् कर्मान्तरं तथेति द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥

अथैनस्य कर्मान्तरस्य ज्योतिष्टोमविकृतेः स्तुत्यर्थं सर्वप्रकृतेज्यो-

१. जे. सू. ४. ३ १५. यत्र विधिवाक्ये फलविशेषो न श्रूयते, तद्विषयमिदम् ।
स* कर्तनीयः फलविशेषः स्वर्गः स्यात् स्वर्गो भवितुमर्हति । कुतः ? सर्वान् प्रत्यविशिष्ट-
त्वात् सर्वैरपि पुनरैरविशेषेणाऽभिलषेत्तत्वात् । पुत्रपश्वादयो हि अनुभूतवराः केषाञ्चि-
दभिलाषविषया कदाचित् भवेयुरपि, स्वर्गस्तु न तथा, पुन पुनरनुभूयमानोऽपि निर-
तिशयत्वेन तत्र किञ्चन दुःखादिति भावः । अयमेव विश्वजिन्वाम इति कथ्यते ।

२. वाक्यमिदमधिकृत्य प्रकरणान्तराधिकरणे पूर्वमीमांसायां द्वितिसृतीयैकादशे
(२ ३. ११.) विचारः कृतः ।

तां० ब्रा० २७ Vol. II

तिष्टोमस्य प्रथमानुष्ठानं स्तौति—

एष वाच प्रथमो यज्ञानां य एतेनाऽग्निष्ट्वाऽथाऽन्ये-
न यजते गर्त्तपत्नमेव तज्जीयते प्र वा मीयते ॥ २ ॥

योऽयमिदानीं ज्योतिस्सश एकाहो विधीयते एष एव यज्ञानां प्रथ-
म अन्येषां सोमयागानां प्रथमोऽनुष्ठेयः । एतदुक्तं भवति (१) 'प्रजाप-
तिरकामयत बहु स्वां प्रजायेयेनि स एतमग्निष्टोममपश्यदि'त्यादि
भिरुपस्थापैर्योऽयं सर्वप्रकृतिभूतोऽग्निष्टोमो विहितः तत्सदृश एव ज्यो-
तिराख्य एकाह इति । एतेन प्रकृतिभूतेन ज्योतिष्टोमेनाऽग्निष्टोमेनाऽ-
ग्निष्ट्वा अथाऽन्येन यज्ञकृतुना यजते तत् स्वयजमानः गर्त्तपत्य गर्त्तपतनं
यथा भवति तथैव जायते ह्ययते ज्या वयोदानायिति धातुः । अथ वा
प्रमीयते त्रियते । तस्मादभ्येय्यो यज्ञेय्यः पूर्वमेव एवाऽनुष्ठेयः ॥ २ ॥

एष विपश्ने वाधोपस्थानमुत्तेन प्राथम्यमुक्त्वा अथाऽन्येषां यज्ञानां
तज्जीयते पश्चाद्भावितात्तज्जनकरत्वेन चैतस्य प्रथमानुष्ठानं सदृष्टान्त-
मुपपादयति—

यथा वा इदमग्नेर्जातादग्नयो विहिषन्त एवमेत-
स्मादध्वन्ये यज्ञा विहिषन्ते ॥ ३ ॥

इह इदानीं यथा वै यथा खलु जातात् निर्मयमाहुस्त्वन्नादग्नेः अभ्ये
अग्नय आहवनीयाद्याः पश्चाद्विहिषन्ते विमज्ज्यन्ते त देशमाद्विषन्ते एवं
एतस्मात् ज्योतिष्टोमात् अधि ऊर्ध्वं अभ्ये तद्विकृतयो यज्ञा विहिषन्ते
विस्तार्यन्ते । अतस्त्वर्धेयानुष्पादकत्वादेव एव प्रथमोऽनुष्ठेयः ॥ ३ ॥

ज्योतीर्वि स्तोमा यस्याऽसौ ज्योतिष्टोम इति हि नामनिर्ध्वनम्,
तत्सिद्ध्यर्थं त्रिवृदादीनां स्तोमामा ज्योतीरूपत्वमाह—

यो हि त्रिवृदन्तं यज्ञकतुमापयते स तं दीपयति
यः पञ्चदशः स तं यः सप्तदशः स तं य एकविंशः
स तम् ॥ ४ ॥

यो हि त्रिवृत् स्तोम अन्य सर्वप्रकृतेर्ज्योतिष्टोमात् अन्य सोम
यागमापयते प्रामोनि स स्तोमस्तं सोमयागं दीपयति । एवमुत्तरत्राऽ-
पि योज्यम् । त्रिवृदादीनां मध्ये एकैक एव सोमयागं निर्धत्तयितुं शक-

इत्यर्थः । अत एव दशरात्रे प्रथमादिष्वहस्सु त्रिवृदादिक एकैक एव स्तोमः क्रमेण विहितः ॥ ४ ॥

नन्वेवं दीपकत्वादस्वेतेषा ज्योतीरूपत्वम्, तथाऽपि ज्योतिष्टोमस्य त्रिवृदादिस्तोमचतुष्टयसाध्यत्वादेकैकस्तोमकानां ज्योतिष्टोमता न स्यादित्यत आह—

एतत्सद्यदाहुरेको पञ्च इत्येतद्धि सर्वे ज्योतिष्टोमा भवन्ति ॥ ५ ॥

त्रिवृदादीनामेक एव यज्ञो यज्ञसाधन इति यदाहुर्ब्रह्मवादिनः, तदेतदेव परासामर्थ्यं 'यो हि त्रिवृदस्यं पञ्चक्रतुमि'त्यादिना त्रिवृदादीनां प्रत्येकं प्रतिपादित एताद्धि एकैकस्य स्तोमस्य प्रत्येकं यज्ञसाधनात्वात् एकस्तोमका अपि सर्वे ज्योतिष्टोमा ज्योतिष्टोमशब्दवाच्या भवन्ति ॥ ५ ॥

एवं त्रिवृदादीनां प्रत्येक ज्योतीरूपत्वेन ज्योतिष्टोमनिर्वादाकत्वमभिधाय मय प्रकृतिभूते ज्योतिष्टोमे तेषां समावेशविशेषमाह—

अस्थूरिर्वा एव सन्ततो यज्ञो द्वौ द्वौ हि स्तोमौ स-
वनं षष्ठतस्त्रिष्टुप्पञ्चदशौ प्रातस्सवनं पञ्चदशसप्तदशौ
माध्यन्दिनं षंसवनं षंसप्तदशौ कविंशौ तृतीयसवनम् ॥ ६ ॥

सन्ततो वक्ष्यमाणप्रकारेण अन्योन्यं सम्मिश्रितस्तोमक एव ज्योति-
ष्टोमोऽस्थूरिर्वा एकेनाऽश्वेन युक्तो रथ स्थूरिः । तद्विलक्षणो द्वाभ्यां
(१) भक्ष्याभ्यां नीयमानो रथोऽस्थूरिः । तत्सदृशो ज्योतिष्टोम इत्यर्थः ।
तथा हि-द्वौ द्वौ स्तोमौ त्रिवृदादिकौ संहतौ अस्य ज्योतिष्टोमस्यैकैकं
सवनं बहत् । कतमं कतमौ बहत् इति । उच्यते-त्रिष्टुप्पञ्चदशश्च स्तोमौ
प्रातस्सवनं बहत् । तत्र बहिष्पवमान त्रिवृत्स्तोमः, चतुर्वाज्येषु पञ्च
दशः । सवनयोः सान्तर्याय अनुवर्त्तमानः पञ्चदशः सप्तदशश्च इत्येतौ
स्तोमौ माध्यन्दिनं सवनं बहत् । माध्यन्दिने पवमानस्तोत्रे पञ्चदशः,
पृष्ठस्तोत्रेषु सप्तदशः । तथैव सप्तदशैकविंशौ तृतीयसवनं बहत् ।
आमं वपवमाने सप्तदश एकविंशोऽग्निष्टोमसाम्नीत्यर्थः ॥ ६ ॥

एवं ज्योतिश्शब्दवाच्यानां समावेशमुक्त्वा परिच्छिन्नदक्षिणात्वा-

दपि ज्योतिष्टोम एव प्रथम कार्य्य इत्याह—

या मितदक्षिणैव स्यादेव एव कार्य्य इयं वै ज्योति-
रिषममितस्य यन्त्रिकैषा वा एत यन्तुमर्हति ॥ ७ ॥ ।

या यज्ञक्रिया मितदक्षिणैव स्यात् परिमितदक्षिणैव भवेत् । एव
एव यज्ञः कार्य्योऽनुष्ठेयः । नन्वेवमपरिमितस्याऽनुष्ठानात् अपरिमितं
फल न स्यादित्यत आह इयं वै सर्वैः । परिदृश्यमाना इयमेव पृथिवी
ज्योतिः । पृथिव्यात्मको ज्योतिष्टोम इत्यर्थः । इयञ्च पृथिवी स्वयमपदि-
मितस्यात् अमितस्य अपरिमितस्य यागस्य फलस्य वा यन्त्रिका मि-
यन्त्री । एतदेवोपपाद्यते 'एषा वा' इति ॥ ७ ॥

अथैन ज्योतिष्टोम स्तोत्रीयासङ्ख्या स्तौति—

तस्य नवतिशतं स्तोत्रीयास्तासां या अशीति-
शतं ताः षड्विंशिन्शो विराजः षडृतव ऋतुष्वेव
विराजा प्रतितिष्ठति ॥ ८ ॥

तस्य ज्योतिष्टोमस्य विहितस्तोमानुसारेण परिगणनाया नवति
शतं नवत्युत्तरशतसङ्ख्यास्तोत्रीया सम्पद्यन्ते । प्रातस्तस्यने षड्विंशं
स्तोत्रेषु एकोनसप्ततिस्तोत्रीयाः । माध्यदिनसवने द्युत्तराशीतिस्तोत्री-
या । तृतीयसवने षष्ट्रिंशदिति नवतिशतस्य सम्पत्तिः । तासां
स्तोत्रीयाणां मध्ये या अशीतिशतं अशीत्युत्तरशतसङ्ख्याका स्तोत्रीया
त्रिंशद्विंशदक्षरास्त्रिंशत्सङ्ख्याया विभज्यमानाः षड्विराजा भव-
न्ति । षसन्ताद्या ऋतवश्च षट् । तस्मादृतुष्वेव एकैकया विराजा ॥
तितिष्ठति यजमान प्रतितिष्ठितो भवति ॥ ८ ॥

अथाऽवशिष्टाणि स्तोत्रीयामिः स्तौति—

अथ या दशैषा वा आत्मन्या विराडेतस्यां वा इदं
पुरुषः प्रतितिष्ठतः ॥ ९ ॥

अथाऽशीतिशतादनन्तरं या दशस्तोत्रीया एव खल्व्वात्मन्या आ-
त्मसङ्गन्धिनी वेदसम्यङ्बुधोन्मिद्रूपया विराट् । एतस्या खलु विरा-
जि अथ पुरुषः आत्मा प्रतितिष्ठतः आधित ॥ ९ ॥

अथाऽस्मिन् ज्योतिष्टोमे दक्षिणाङ्गत्वेन दातव्यानि द्रव्याणि प्रदर्श्य
स्तौति—

गौश्चाऽश्वश्चाऽश्वतरश्च गर्हमश्वाऽजाश्चाऽवयश्च ग्री-

तस्य यवाश्च तिलाश्च माषाश्चैनन्यानेव विराजि प्रति-
तिष्ठति ॥ ५ ॥

एव गवादीनि दश द्रव्याणि वातव्यानीत्यर्थः । तथा चैतस्यां ग-
वादिदशद्रव्यस्यायानेव विराजमानः प्रतितिष्ठति ॥ १० ॥

एव दक्षिणाङ्गानि विनाय नुत्यदक्षिणां विप्रचे—

नन्य द्वादशाष्टेन दक्षिणाः ॥ ११ ॥

पञ्च नृपकान्ते(१) 'स्वतन्त्रस्य ज्योतिर्गोमन्य मन्याविकल्पा
भातिप्रोन्नयनौक्यमातिरज्यमि'तीति, नन्य वाऽयमर्थः—यौऽयं मूलमं
स्तुत पुनरन्याद्वयकोऽगोतिथेन' सोमनिथेन उच्यते वा अतिरात्रो
वा स्यात् इति विकल्पः । एवं प्रथमप्रयोगानां त्रयाणां मध्ये द्वयोरेवैत-
दक्षिणाविधानमिति तेनैव सूचकत्वोक्तं(२) 'तस्याऽनतिरात्रस्य द्वादशं
शतं दक्षिणा' इति ॥ ११ ॥

स्त्रोत्रोपावदक्षिणानप्यवचुत्थ स्त्रौति—

वीरहा वा एव देवानां यः सोमनिपुणोति याः
शतं वैरं त्रैवानवदशेऽथ या दश दश प्राणाः प्राणां
स्ताभिन्नुणोति पैकादद्यात्मानं तथा या द्वादशी नैव
दक्षिणा ॥ १२ ॥

यो यजमानः सोमनिपुणोति एव देवानां मध्ये वीरहा वै वीरो
वीर्यवान् । यः सोमं तस्य हन्ता खलु । तस्मादस्य(३)वीरानन्दनालक्षणो
दोषो जायत इत्यर्थः । तत्र याः शतं शतसंख्या गावः तत्तेन शतेन वैरं
वीरानन्दनालक्षणं पापं देवान् प्रत्यवदधते निरस्यति । अथ शतावधिका
दश या गावाः तानि प्राणान् स्पृणोति शीणयति । दशसंख्या हि प्राणाः
'नव वै पुरुषे प्राणा' नानिर्देशनीति हि ब्राह्मणम् । अथ या पैकादशी
गोः तयाऽप्रमानं स्पृणोति । अथ या द्वादशी द्वादशसंख्यापूर्यां सैव
यजन्व दक्षिणा ॥ १२ ॥

अथैतदक्षिणावत्वं स्त्रौति—

इनेऽन वा एतद्यज्ञस्य यदक्षिणा न वा अदलेऽना र-

धो वहत्यथ यथा इलेष्मवता यं कामं कामयते तमभ्य-
श्नुते एवमेतेन दक्षिणावता यं कामं कामयते तमभ्य-
श्नुते ॥ १३ ॥

दक्षिणा इति यत् एतच्छब्दस्य इलेष्म वै सश्लेषकद्रव्यम् । न वै न
अलु अश्लेष्मा सश्लेषकेण महिषीसयुक्तेन तेनैव ललनाश्रीजनेन विद्यु
को रथो वहति गन्तव्यं प्रापयति । यथा अलु श्लेष्मवता सश्लेषकाश्च
नद्रव्यवता रथेन यं कामं कामयमानं विषयं कामयते तमभ्यश्नुते पुरुषः
प्राप्नोति । एवमेतेन दक्षिणावता यागेन यत् फलं कामयते तत् फलं
प्राप्नोति ॥ १३ ॥

अथ प्रकारान्तरेण दक्षिणादानं स्तौति—

शुभो वा एता यज्ञस्य यदक्षिणा यदक्षिणावता
यजते शुभमेवाऽस्मिन्दधाति ॥ १४ ॥

यत् या दक्षिणा यता यज्ञस्य शुभो वै शोभाहेतवोऽलङ्काराः । त
स्मात् यत् या दक्षिणावता यागेन भोमेन यजते तस्मिन् यज्ञे शुभं शो-
भा(१)हेतुमलङ्कारमेव दधाति निदधाति(२) स्थापयति । इदं सर्वं
छतिभूतस्य ज्योतिष्टोमस्य स्तुतिः कृता । सैव 'प्रकृतिबद्धिनिः कर्त्तुं
भ्ये'त्यतिदेशवाक्येन ज्योतिष्टोमविहृतौ ज्योतिराक्येऽस्मिन्नेकाहेऽति
विद्यमाना मस्यैव स्तुतिर्भवति । यद्यप्येतत्सर्वं तत्प्रकरण एव बल-
व्यम्, तथाऽपि विद्यास्थयमानानां विहृतौना तत्प्रकृतिकत्वं द्योतयितुं
तदुपन्यास इत्यदोषः ॥ १४ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेशाद्यं-
प्रकाशे पौडशाभ्यासस्य प्रथमः खण्डः ॥

अथ द्वितीयः खण्डः ॥

मयाऽभ्यमेकाहं विचिन्ते —

अथैष गौः ॥ १ ॥

अथाऽनन्तरं गवाख्योऽन्य एकाहोऽभिधीयत इति शेषः ॥ १ ॥

तस्य भ्रातृव्यप्रयत्ने तुल्यं वक्तुमाह —

गवा वै देवा असुरानेभ्यो लोकेभ्योऽनुदन्तैभ्यो लो-
केभ्यो भ्रातृव्यं नुदते य एवं वेद ॥ २ ॥

गवा वै गवाख्येनैकाहेन खलु देवाः पुरा असुरानेभ्यो लोकेभ्यः
पृथिव्यादिभ्यस्त्रिभ्यो लोकेभ्यस्सकाशात् अनुदन्त प्रेरितवन्तः अपा-
क्रमयन् । स्पष्टमन्यत् ॥ २ ॥

अथाऽस्य गौरितिसंज्ञां निर्बुद्धिः —

यद्वै तद्देवा असुरानेभ्यो लोकेभ्यो गोवयंस्तद्धो-
गौर्बुधम् ॥ ३ ॥

(१) तत्तदानीन्तनसमये यद्वै यस्मादेव असुरानेभ्यो लोकेभ्यो गोव-
यन् गुतांस्तिरोहितानकुर्वन् तत्तस्माद्गोः गवाख्यैकाहस्य गौर्बुधं गौरिति
नाम सम्पन्नम् । गोवयति तिरोधानार्थः । छान्दसो धातुः । तस्य च
क्लिपि पृषोदरादिखात् गोमावइति श्रुत्यभिप्रायः । यद्वा 'गमेर्दो' इति
डोप्रत्यये यथा गमेर्गोऽशब्दमिष्यति । एवं गोवयतेरप्यौणादिको डोप्र-
त्ययः ॥ ३ ॥

अथैतद्वेदनफलमाह —

गोवयति पाप्मानं भ्रातृव्यं य एवं वेद ॥ ४ ॥

पाप्मानं पापरूपं भ्रातृव्यं गोवयति तिरोहितं करोति य एवमुक्तं
ब्राह्मणार्थं जानाति । इत्थं वाक्यशेषपर्यालोचनया भ्रातृव्यवाननेन
गवा यजेतेत्युक्तं भवति ॥ ४ ॥

अथैतस्यैकाहस्य स्तोमकृत्यतिरमिधीयते, तत्र बहिष्पथमानस्य

स्तोमं विधाय स्तौति—

तस्य पञ्चदशं बहिष्पवमानं वज्रो वै पञ्चदशो वज्र
मेव तत्पुरस्ताद्विदधाति तेन विजयते ॥ ५ ॥

तस्य गोरेकादस्य बहिष्पवमानं पञ्चदशं पञ्चदशस्तोमकं भवति ।
स च पञ्चदशो वै वज्रो वज्ररूप एव । इन्द्रेण सहोत्पत्तेरिन्द्रात् वज्रस्य
व तदायुधात्वात् पञ्चदशस्य वज्रत्वोपधार । तत्तथा च वज्रमेव पुर-
स्तात् पूर्वभावे यद्वत्याऽऽदौ निदधानि दधापयति । तेन च वज्रेण
परान् विजयते (१) 'विपराभ्याञ्जे' रित्यागमेपदम् ॥ ५ ॥

मथैतस्य पञ्चदशस्य प्राचम्य प्रकारान्तरेण स्तौति—

पशुस्तोमो वा एष एवमिव वै पशुः समाहितः
शिरः स्पृषीषोऽणीषस्यो ग्रीवा पार्श्वीभ्यां वरीयाधुंस
विधुभ्यां वरिष्ठः ॥ ६ ॥

एष सोमयागो योऽश्वमिधेयत्वात् पशुस्तोम स्तोमसंस्थानेन
पशुसदृशः । एवमिव वै एवविध एव खलु पशुः समाहितं भवस्य
तो भवति । एवंशब्देन परामृष्टमेव प्रदर्श्यते शिर इत्यादिना । पशोः
शिरो मूर्द्धा स्पृषीषः स्थूलतरम् । (२) 'स्थूलदूरे'त्यादिना यजादि
परलोपः, पूर्वस्य च गुणः । शिरसः सकाशादणीषस्यः अनुतरा
भक्ष्यपरिमाणः ग्रीवा कण्ठो भवति । स च पशुः पार्श्वीभ्यां पार्श्वद्वयेन
वरीयान् गुरुतरोऽतिशयेन विस्तीर्णः । तथा सक्स्थिम्या जघनाभ्यां
वरिष्ठ उरुतरोऽनिविस्तृततमः । एवं ग्रीवास्थानीयेभ्य आज्येभ्यः शिर-
स्त्यानीष बहिष्पवमानमधिकेन स्तोमेन युज्यमानं सहस्रवृत्त इत्यर्थः ।
अयोक्तग्रीवादिसाम्यप्रदर्शनायाऽऽह—

यत् पञ्चदशं बहिष्पवमानं भवति त्रिष्टुन्त्याज्यानि
सप्तदशं माघ्यान्दिनं सवनमेकविंशं तृतीयसवनं
रूपेणैवैनं तत् समर्ह्यति ॥ ७ ॥

बहिष्पवमानं पञ्चदशस्तोमकं भवति । आज्यानि त्रिष्टुन्ति त्रिष्टु-
स्तोमकानि भवन्ति । माघ्यान्दिने सवनं कृत्वा सप्तदशं माघ्यान्दिनं
एवमातादिषु पञ्चस्वपि स्तोत्रेषु सप्तदशः स्तोम इत्यर्थः । तृतीयसवनं

कृत्स्नमेकविंशं एकविंशस्तोमकम् । उक्थसंस्थो ह्ययम्, तेन तृतीयसवने पञ्चसु स्तोत्रेषु एकविंशः स्तोमः कार्यः । एवमस्मिन्नहनि स्तोमकल्प-
तिर्भवतीति यत् तत्तेन पशुसम्बन्धिरूपेणैव एनं सोमयाग सम-
र्हयति ॥ ७ ॥

एवं स्तोमकल्पितौ सत्यां एका स्तोत्रीया विराट्सम्पत्तेरतिरिच्यते
सा च पशोः पुच्छस्थानीयेत्याह—

एका सप्तस्तुतानां विराजमातिरिच्यते तस्मात् प-
शोः पञ्चादतिरिक्तम् ॥ ८ ॥

सप्तस्तुताना सहस्तुतानां स्तोत्रीयाणां परितणनायां एका स्तोत्रीया
विराजं अतिरिच्यते । यस्मादेव तस्मादेव पशोर्लौकिकस्य पञ्चादपर-
माणे अतिरिक्तं पुच्छं भवति । अत्र हि प्रातस्तवने एकपञ्चाशत्स्तो-
त्रीया । माध्यन्दिने सवने पञ्चाशीतिस्तोत्रीयाः । तृतीयसवने पञ्चो-
त्तरशतं स्तोत्रीया । एवं मिलित्वा एकचत्वारिंशदधिकाद्विंशतस्तोत्री-
यास्तस्यन्ते । तथा च 'दशाक्षरा विराडि' तिभ्रुतेर्दशसंख्यया विभागे
सति एकस्याः स्तोत्रीयाया अतिरेको भवति । सा च पश्वात्मना
संस्तूयमानस्य क्रतोः पुच्छस्थानीयेत्यर्थः ॥ ८ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे षोडशाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥

अथ तृतीयः खण्डः ॥

अथाऽग्न्यमेकाहं विधत्ते—

अथैष आयुः ॥ १ ॥

उच्यत इति शेषः । अथाऽनन्तरं एष वक्ष्यमाण आयुराख्यः सो-
मयागः ॥ १ ॥

अथाऽस्याऽऽयुरिति संज्ञामर्थान्निर्वचि—

आयुषा वै देवा असुरानायुधताऽऽयुते भ्रातृव्यं य
एवं वेद ॥ २ ॥

आयुषा वै आयुराख्येन पतेन यज्ञेन देवा असुरानायुधत आसम-
नां प्रा० २८ Vol II

न्तात्प्राणादिभिर्ध्ययोजयन् । यौतिरत्र पृथग्मावे वर्तते । (१) तस्मा
दायुर्वर्त्तनसाधनत्वात् अस्याऽऽयुरिति सङ्केत्यर्थः । य एव ब्राह्मणार्थं
वेत्ति असौ भ्रातृव्यं शत्रु आयुते आत्मनस्सकाशात् पृथक्करोति ॥
अथाऽस्मिन्नधिकारिणमाह—

स्वर्गकामो यजेत ॥ ३ ॥

आयुरायये यक्षः स्वर्गसाधनमित्यर्थः ॥ ३ ॥
अथाऽस्मिन्नद्विनि स्तोमकल्लसिमाह—

ऊर्ध्वाः स्तोमा यन्त्यनपञ्चशाय ॥ ४ ॥

गवाग्देऽतीत एकाहे यैव स्तोमकल्लसिहका सैवाऽस्याऽपि स्तोम
कल्लसि । इयास्तु विशेषः—ऊर्ध्वा ऊर्ध्वगामिनः त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशा
विक्रमेणोत्तरोत्तरमधिकसवर्षा प्राप्ताः स्तोमा यन्ति यच्छन्ति सवन
त्रये सम्पद्यन्ते । पूर्वत्र हि प्रथम पञ्चदशस्तोमो बहिष्पवमाने, आ
युषे त्रिवृदित्युक्तम् । यद्येवमेवाऽत्राऽपि क्रियेत, ततोऽधिकसवर्षातो
म्यूनसवर्षाया आक्रमणात् अपञ्चशोऽधोपातस्त्वात् । आयुरायय
एकाहे बहिष्पवमाने त्रिवृत्स्तोमः आयुषे पञ्चदशः शिष्ट गोष्टोमव-
दिति । एवमूर्ध्वा अभिमुखा एव स्तोमा भवेयुः । तथाऽनपञ्चशाय अप
ञ्चशोभाषाय भवति ॥ ४ ॥

अथाऽस्याऽधिकारिविशेषे स्वरूपान्तरमाह—

एतेनैवाऽऽमयाविनं याजयेदतिरात्रः कार्यः ॥ ५ ॥

एतेनैवाऽऽयुराययेनैकाहेन आमयाविनं दीर्घरोमिणं यजमानं याजयेत्
तदानीमवमतिरात्रसंस्थः कार्यः । उक्तसंस्थो ह्यायुः ॥ ५ ॥
आमयाविनं प्रयेति अतिरात्रसंस्थाया आनुकूल्यमाह—

स गायत्रीं सम्पद्यते प्राणो गायत्र्यायुरेव आयु-
श्चैवाऽस्मिन् प्राणश्चोमे समीचीं दद्याति ॥ ६ ॥

योऽतिरात्रसंस्थ आयुः स गायत्रीं सम्पद्यते । तथाहि—प्रातस्तस्यने
बहिष्पवमाने नव स्तोत्रीयाः, चतुर्ध्यायेषु पष्टिः । मिलित्वा नवपष्टि
स्तोत्रीया भवन्ति । गोष्टोमवन्माध्यन्दिने सवने स्तोत्रीयाः पञ्चशीति ।
तृतीयमवने उक्तान्तस्य पञ्चोत्तरशतम् । ततः पररात्रिस्तोत्राणि द्वादश
तेषु पञ्चदश रात्रिरिति पञ्चदश एव स्तोमः । सन्धिस्तोत्रस्य तु

त्रिवृत् । एव त्रयोदशसु स्तोत्रेषु नवोत्तराशीतिशतस्तोत्रीया भवन्ति । एवं सवनत्रयगतानि मिलित्वा अष्टाचत्वारिंशदधिकचतुदशतसययाकाः स्तोत्रीया भवन्ति । ताश्च गायत्र्या चतुर्विंशतिसंख्यया विमज्ज्यमाना अष्टादश गायत्र्यो भवन्ति, द्वौ च गायत्रौ पादौ भवतः । एवमतिरात्रस्य गायत्रीसम्पत्तिर्द्रष्टव्या । अस्त्वेव किं तत् इत्यत आह—प्राणो गायत्रीति । प्राणापानव्यानरूपेण ज्यात्मकः प्राणः, गायत्रौ च त्रिपदा । तथा च सा-
भ्यात् प्राण एव गायत्रीत्युपचारः । तथा एष सोमयाग आयुस्संश्लेषः । एवं प्राणायुषोस्सद्भावात् अस्मिन्नामयाविनि यजमाने आयुर्ज्योतिर्वनञ्च प्राणश्च उमे समीची सङ्गते दद्याति स्थापयति ॥ ६ ॥

अथ विहितान् ज्योतिरादिकान् शीनेकाहान् सहस्य स्तौति—

स्वर्गा वा एते स्तोमा यत् ज्योतिर्भवति ज्योति-
रेवाऽस्मै स पुरस्ताद्वरत्यथैव गौरिकया विराजमतिरिक्त
भारम्भणमेव तदथैव आयुरेकस्या विराज ऊन आसाद्
एव सोऽथो ऊनातिरिक्तौ स्तोमौ मिथुनौ प्रजात्यै ॥७॥

एते स्तोमाः स्तोमयुक्ता ज्योतिराद्या एकाहाः स्वर्गा वै स्वर्गाह्वाः
खलु स्वर्गहेतव इत्यर्थः । एव सह स्तुत्वा अवयुत्य स्तुपठे-यत्
ज्योतिराद्य एकाहो भवति सोऽस्मै यजमानाय ज्योतिरेव पुरस्तात्
पूर्वमागो ज्योति प्रकाश इति गमयति ज्योतिरेष्टवान् यत्र यत्र
गच्छति तत्र तत्र सर्वप्रकाशो जायत इत्यर्थः । अथेति वाक्या
न्तरोपक्रमे । एष पूर्वोक्तो गौर्गवाय एकाह एकया स्तोत्रीयया वि-
राजमतिरिक्तो अधिको भवति । तदाधिक्यविराज तस्याऽऽरम्भणं उप-
क्रम एव । अथैव आयु एकस्या विराज ऊन एकया स्तोत्रीयया वि-
राट्सम्पत्तेर्न्यूनः स गोष्टोमोपक्रान्ताया विराज आसाद् एव आसत्ति
प्राप्तिरेव । आयुष एकया स्तोत्रीयया विराजो न्यूनता प्रदर्श्यते । स्व
भायत उक्त्यसंख्यत्वात् एतस्मिन् पञ्चदश स्तोत्राणि । तेषु च पूर्वोक्त
संख्यापरिगणनायां नवपञ्चाशदधिकशतद्वयसंख्याका स्तोत्रीया
भवन्ति । तथा च दशसंख्यया विभागे पञ्चदश विराजः । ततः परा
विराट् एकया स्तोत्रीयया न्यूना । गोष्टोमेऽधिकया स्तोत्रीयया सहा
ऽस्या ऊनाया विराजो योजने विराट्सम्पत्तिर्भवति । अथो अपि
ऊनातिरिक्तौ उक्तप्रकारेण न्यूनाधिकौ आयुष्टोमगोष्टोमौ मिथुनौ
मिथुनरूपौ स्त्रीपुंससदृशौ प्रजात्यै यजमानप्रकृष्टजन्मने भवतः ॥ ७ ॥

अथैतान् सदस्य प्रकारान्तरेण स्तौति—

एते वै त्रिकटुकाः स्तोमा एतैर्वा इन्द्रः सर्वा तृप्ति-
मनुष्यत् ॥ ८ ॥

एते खलु त्रिकटुकाख्या स्तोमाः । यतैः खलु इन्द्रः सर्वा सम्पूर्णा
तृप्तिं अनुष्यत् अतिशयेन तृप्तोऽभवत् । 'त्रिकटुकेषु महिषो यथाशिरस्तु
विशुष्मस्त्वम्पदि'ति मन्त्रवर्णात् ॥ ८ ॥

अथैतद्वेदितुं फलमाह—

तृप्यति प्रजया पशुमिर्य एव वेद ॥ ९ ॥

स्वष्टोऽर्थः । एषा त्रयाणां एकाहानां स्तोत्रीयाकल्प्तिः कल्पकारेण
'उपोतिष्टोमो गोर्वाकंजम्भस्य लोक' इत्यादिना 'उद्धृतीयस्य नामधेय-
मिति रात्रिः समानमितरं सायसदिकेने'त्यन्तेन प्रतिपादिता । सा
चाऽत्र विस्तरमयात्र लिख्यते ॥ ९ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदायं
प्रकाशे षोडशाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥

अथ चतुर्थः खण्डः ॥

अथाऽभिजिद्विश्वजितावेकाही विधिस्तुस्तरसंज्ञां निर्वक्तुमाख्या-
यिकामाह—

प्रजापतिः प्रजा असृजत ता अस्मै श्रेष्ठ्याय ना-
तिष्ठन्त स आसां दिशां प्रजानाञ्च रसं प्रवृत्तं कृजं
कृत्वा प्रत्यमुञ्चत ततोऽस्मै प्रजाः श्रेष्ठ्यायाऽतिष्ठन्त ॥

पुरा प्रजापतिः प्रजास्सृष्टवान् । तां सृष्ट्वा प्रजा अस्मै अहं
प्रजापते श्रेष्ठ्याय नाऽतिष्ठन्त भेष्टाय नाऽन्वमन्यन्त । स प्रजापति
आसां प्रसिद्धानां प्राच्यादिदिशा सर्वासां प्रजानाञ्च रसं सारं प्रवृत्तं
उद्धृत्य कृजं मालां कृत्वा प्रत्यमुञ्चत स्वर्गलेऽवधत्वात् । ततोऽनन्त
सृजो महिम्ना प्रजापते भेष्टाय प्रजाः अन्वमन्यन्त ॥ १ ॥

अथैतद्वेदितुं फलमाह—

तिष्ठन्तेऽस्मै समानाः श्रेष्ठ्याय य एव वेद ॥ २ ॥

समानाः विद्याकर्मवयोभिः सहशा. पुरुषाः अस्मै वेदित्रे भ्र-
ष्ट्याय भ्रेष्टायाय तिष्ठन्ते भवतिष्ठन्ते भ्रेष्टत्वमनुजानन्तीत्यर्थः । स्पष्ट
मन्यत् ॥ २ ॥

ततस्त प्रजापतिः किमकार्षीदिति तदाह—

सोऽकामयतेन्द्रो मे प्रजायां भ्रेष्ठः स्यादिति ता-
मस्मै स्रजं प्रत्यमुञ्चततो वा इन्द्राय प्रजाः भ्रेष्ट्याया-
तिष्ठन्त तच्छिल्पं पश्यन्त्यो यत्पितर्यपश्यन् ॥ १ ॥

प्रजायामिति जातावेकवचनम् । मे मर्शयासु प्रजासु मध्ये इन्द्रः
भ्रेष्टः प्रशस्यतमः अधिकः स्यादिति सः प्रजापतिः कामितवान् । का-
मयित्वा च तामात्मनो स्रजं अस्मैन्द्रस्य प्रत्यमुञ्चत गले बद्धवान् ।
ततोऽस्येन्द्रस्य भ्रेष्ट्यार्थं प्रजा अन्वजानन् यत्पितरि भ्रेष्ट्यकारणं
शिल्पमपश्यन् तच्छिल्पमाश्चर्य्यं (१)सुरूपमिन्द्रे पश्यन्त्यः धिलोकय-
न्त्या(२) 'लक्षणहेत्वोः क्रियाया' इति(३)दशैर्हैतौ शतप्रत्ययः ॥ ३ ॥

अथाऽन्यत्रासक्तिकमाह—

तस्माद्यः पुत्राणां दायं धनतमामिवोपैति तं मन्य-
न्तेऽयमेवेदं भविष्यतीति ॥ ४ ॥

यस्मात्पितुः प्रजापतेस्तकाशात् स्रजो लाभेन भ्रेष्टोऽभूत् तस्मा-
ल्लोके पुत्राणां मध्ये यः पुत्रो धनतमामिव अतिशयितमेव धनदायमु-
पैति पितुस्तकाशात् दायत्वेनोपगच्छति तं पुत्रं मन्यन्ते लौकिका
जानन्ति—अयमेव पुत्र इदं सर्वं पितुस्तम्यन्धि मामादिकं भविष्यति
सर्वस्माऽधिपतिर्भविष्यतीति ॥ ४ ॥

अस्त्वेषं प्रकृते किमायातमित्यन आह—

ततो वा इदमिन्द्रो विश्वमजयद्यद्विश्वमजयत्त-
स्माद्विश्वजित् ॥ ५ ॥

ततः भ्रेष्टप्रप्राप्यनन्तरमिदं विश्वं (४)जगदजयत् जितवान् आ-
त्मत्वेन कृतवान् । यद्यस्मात्कारणात् स्रष्टृत्वेनाऽवस्थितेनाऽनेन यत्नेन
विश्वमजयत् तस्माद्विश्वजिति(५)यज्ञस्याऽऽख्या ॥ ५ ॥

१. प्राप्नुमस्मिन्नेन्द्र इति ख. पु. २. वा सु. ३. १ १२६.

१. पश्यतेरिति ख. पु. ४ सर्वं जगदिति ख. पु.

५ अयं यज्ञ आख्यायत इति ख. पु.

अथाऽभिजितस्संज्ञा निर्वस्तुमाह—

सोऽकामयत यन्मेऽनभिजितं तदभिजयेयमिति स
एतमभिजितमपठ्यत्तेनाऽनभिजितमभ्यजयत् ॥ ६ ॥

स इन्द्रोऽकामयत यन्मे ममाऽनभिजितं जयेनाऽप्राप्तमास्ति तदिदं
नामभिजयेय जयेन प्राप्नुयामिति । स एतमभिजिताख्यं सोमयागम-
पश्यत् । तेनाऽनभिजितं सर्वमभ्यजयत् । तस्मादभिजयसाधनत्वाद्
स्याऽभिजितमज्ञा ॥ ६ ॥

अथैतावमिजिद्विष्वजितौ विधत्ते—

यदभिजिद्वत्त्यनाभिजितस्याऽभिजित्यै ॥ ७ ॥

एतद्विद्वजितोऽप्युपलक्षणम् । अयमर्थः—अभिजिदाख्य एकाहो
मवति । स चाऽनभिजितस्य वस्तुनोऽभिजित्यै अभिजयाय मवति ।
विद्वजिदाख्य एकाहो मवति स च विद्वत्स्य जवाय मवति । (१) विष्व-
जिद्ववति विद्वत्स्य जिग्या'इति हि ब्राह्मणान्तरम् ॥ ७ ॥

अथैतौ स्तौति—

तौ वा एताविन्द्रस्तोमौ वीर्य्यवन्तौ शिल्पं वा एतौ
नाम स्तोमावास्ताम् ॥ ८ ॥

तावेनावमिजिद्विद्वजिताविन्द्रस्तोमौ उक्तप्रकारेणैन्द्रसम्बन्धिस्ता-
विन्द्रस्तोमाप्यौ इन्द्रसम्बन्धिस्तोमवन्तावित्यर्थः । ततः वीर्य्यं
वन्तौ वीर्य्युकौ एतौ च पुरा उक्तं शिल्पं वै शिल्पं नाम शिल्पावयौ
विधित्रसंस्थातौ स्तोमौ स्तोमवन्तावास्तां समूनाम् । 'वत्तिष्ठत्यं पश्य-
न्तौ यत्पितर्यपदमग्नि'ति विद्वजितः शिल्परूपत्वमुक्तं तत्सम्बन्धाद्-
भिजितोऽपि शिल्पबोपचारः ॥ ८ ॥

अथैतद्वेदफलमाह—

पश्यते गृहे शिल्पं य एव वेद ॥ ९ ॥

य एवं ब्राह्मणार्थं जानाति सोऽयं गृहे शिल्पं नानारूपं वस्तुजातं
पश्यति ॥ ९ ॥

अथैतयोः प्रयोगप्रकारमाह—

न वै यमौ नाम स्तोमौ स्तो यो यमाभ्यां यजेतैता-

भ्यां यजेत समृध्यै ॥ १० ॥

न वै खलु यमो नाम स्तोमौ यमाख्यस्तोमवन्तौ यज्ञौ भवतः । यो यजमानो यमाभ्यां यजेत, स एताभ्यामभिजिद्विद्वज्जिज्ञामेकाहाम्भ्यां यजेत समृध्यै समृध्यर्थम् । एतदुक्तं भवति—यमाभ्यां यमलाभ्यां सं हताभ्यामभिजिद्विद्वज्जिज्ञां यजेत, तौ दर्शपूर्णमासवत् सहतावेव फलसाधनमिति । तयोश्चाऽनुष्ठानक्रम सूत्रकृतोक्त (१) 'विद्वज्जिद्विज्ज्यां यमाभ्यां यजमानः पूर्वापराम्भ्यां यजेतेति धानञ्जयः', युगपदि ति शाण्डिल्यः । 'अभिजितो दक्षिणा देवयजन स्याद्विद्वजित उत्तरम्' 'तस्मिन् पत्नीशाला स्यात्' 'नानाविज' इत्यादिना । अथमर्थः—दर्शपूर्णमासवदेव पौर्वापर्येणाऽनयोरनुष्ठानमिति धानञ्जयमतम् । एकस्मिन् काले उभयोश्चत्वारोऽनुष्ठानमिति शाण्डिल्यमतम् । दक्षिणत उत्तरतश्च देवयजनद्वयं कृत्वा दक्षिणेऽभिजित उत्तरे विद्वजित् । विद्वजितः पश्चात्पत्नीशाला, नाभिजितः । प्रत्येकं षोडशविज इति । एवं संहतयोरेव फलसाधनत्वमिति यमाभ्यामिति शब्देनाऽपगम्यते । पश्चान्तरमपि सूत्रकृतोक्तम्—(२) 'कामं त्वयमाभ्यां यजेतेति । माऽवदय सं हतयोरेव फलसाधनत्वमपि तु पृथक्साधनत्वमपि विधत्ते । तस्मा' दन्यतरपरिहारेणाऽन्यतरप्रयोगोऽपि कर्तुं शक्यत इत्यर्थः ॥ १० ॥

उभयोः स्तोमानामावृत्तिं विधत्ते—

पुनरभ्यावर्त्तं स्तोमा भवन्ति पुनरभ्यावर्त्तं
ह्येताभ्यामिन्द्रोऽजितमजयत् ॥ ११ ॥

पुनरभ्यावर्त्तं पुनः पुनरावृत्तं अनयोरभिजिद्विद्वजितौ स्तोमा भवन्ति । हि यस्मात् पुनरभ्यावर्त्तं आवृत्त्याऽऽभ्यावृत्त्य एताभ्यामभिजिद्विद्वजिवृत्त्यां अजितं जेतव्यं इन्द्रो अजयत् जितवान् तस्मादित्यर्थः ॥ अथाऽभिजिति स्तोमानां तामेवाऽभ्यावृत्तिं विवृणोति—

त्रींस्त्रिवृदभिजितः प्रणयति त्रीन् पञ्चदशः त्रीन्
सप्तदशः त्रीनेकविंशस्ते द्वादश सम्पद्यन्ते द्वादश मा-
सास्संवत्सरः सवत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिमेवाऽऽ-
प्नोति ॥ १२ ॥

त्रिवृत्स्तोमोऽभिजितः त्रीन् प्रणयति बहिष्पवमानादीनि त्रीणि
स्तोत्राणि निष्पादयति । एव पञ्चदशदिश्यपि योजना । त्रिवृदादेनै
कैकेन स्तोमेन बहिष्पवमानादीनां स्तोत्राणां त्रय त्रय अभिजिति निर्धे-
त्यमित्यर्थः । तथा च कल्पकारेणाऽभिजितमधिकृत्योक्तम्—‘सर्वस्तो-
मस्य सततद्व्यावृत्तस्तोमाश्चतुष्प्रणवा’ इति । एव द्वादश स्तोत्राणि स-
म्पद्यन्ते । तथा च द्वादशमासात्मकं सवत्सरः । सवत्सरः प्रजापत्या-
त्मकः । तथा च तमेव प्रजापतिं द्वादशभिः स्तोमैः प्राप्नोति ॥ १२ ॥

अथ विश्वजिति स्तोमानामभ्यावृत्तिं स्पष्टयति—

चतुरस्त्रिवृद्विश्वजिनः प्रणयति चतुरः पञ्चदशश्च-
तुरः सप्तदशस्ते द्वादश सम्पद्यन्ते द्वादश मासाः सव-
त्सरः सवत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिमेवाऽऽप्नोति ॥ १३ ॥

विश्वजितो बहिष्पवमानादीनि चतुरस्त्रवारि स्तोत्राणि त्रिवृत्
प्रणयति निर्धेत्तयति । तथा पञ्चदशस्तदन्तर्दमादीनि चत्वारि स्तो-
त्राणि । सप्तदशोऽप्येवम् । तथा च द्वादश स्तोत्राणि सम्पद्यन्ते । अ-
न्यत् पूर्वत् । इमामभ्यावृत्तिं विश्वजितमधिकृत्य कल्पकुरुकवान्—‘स-
र्वस्तोमस्य सततचतुरावृत्तस्तोमास्त्रिप्रणवा’ इति ॥ १३ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माध्वर्वाणे वेदार्थ-
प्रकाशे षोडशाध्यायस्य चतुर्थे खण्डे ॥

अथ पञ्चमः खण्डः ॥

अथ विश्वजिति बहिष्पवमानस्य नव स्तोत्राणां क्रमेण विदधा-
ति । तत्र प्रथममाह—

(१) ‘उप त्वा जामयो गिरः’ इत्युपवती प्रतिपद्भवति
स्तोमस्य रूपम् ॥ १ ॥

उपवती उपशब्दयुक्ता । प्रतिपद्यते अनयेति प्रतिपद्बहिष्पवमानस्य
प्रथमा भवति । तद्योपेति स्तोमस्य अत्र प्रयोज्यस्य त्रिवृदाख्यस्य

नयम्, 'इयाऽन्मै मायता नर' इति प्रकृतौ त्रिवृत्स्तोमके वहिन्पयमाने दर्शनात् ॥ १ ॥

'वायोऽर्नीके अन्विन्' इत्यन्त्यान्तृतीयः पादः, तद्योगेनैतां प्रशंसि तुमाह—

प्राणैर्वा एव व्युत्पद्यत इत्याहुर्नः सर्वं ददाति सर्वान्
स्त्रोमान् सर्वान्नि पृष्टान्युपैतीति यदायव्य भवति प्रा-
णानाऽन्महदयै ॥ २ ॥

प्राणैरेव एव यजमानो व्युत्पद्यते विरुज्यत इत्याहुर्नः इति वाचिनः । यो
इयं यजमानः सर्वं वन ददाति सर्वान् त्रिवृत्तांस्त्रोमान्, सर्वान्नि
च रश्मिन्गृह्णन्पैगाजादीनि पादाहिकानि पृष्टान्माभ्युपैति उपग
हति, विश्वजित्महेश्वरः सर्वस्त्रोमः सर्वस्वराक्षिणः एवं विश्वेश्वरेण
कुर्वन् प्राणैरेव विरुज्यत इति । तथा च ब्रह्मायव्य भवति 'वायोऽर्नीके'
इति वायुशब्दयोगात् वायव्या वायुर्नैवत्या 'उप त्या जानय' इत्येवा
भवतीति यत् तत्प्राणानां मन्त्र्यै पुनस्मन्मर्थनाय भवति, 'अः प्राणस्म
वायुरिति वायुप्राणयोन्मादान्मध्यस्थात् । एव प्रथमतश्च प्रथमा
गिहिता ॥ २ ॥

अथोत्तरे विवक्षे—

सरस्वती च सरस्वत्याऽऽत्तरे भवतः ॥ ३ ॥

(१) 'जनोयन्तो न्वप्रव' इत्येवा सरस्वती देवस्य सन्धानिनी ।

(२) 'उत नः प्रिये'ति सरस्वत्या । एते कक्षावुत्तरे भवतः ॥ ३ ॥

अथैते स्मौति—

नियुनं वा एतद्यत् सरस्वाऽन्महदयै सरस्वती च नियुन-
मेषाऽन्महदयै ददाति प्रजननाय ॥ ४ ॥

सरस्वाऽन्महदयै सरस्वती चेति यदेतद्वर्णयप्रतिपाद्ये देवते, एतस्मि
शुने वै स्त्रीपुंस्मात्मकत्वात् । एतच्चाऽन्महदयै यजमानस्य प्रजननाय प्रजा
त्यर्थं नियुनमेव यजनुष्वे यजप्रारम्भे ददाति न्यापयति ॥ ५ ॥

१ जनोयन्तो न्वप्रवः पुर्वोयन्तस्तुप्रानव । सरस्वती देवतामे ॥ १ ॥

आ. सं. उ. ६. ३. ८.

२ उत नः प्रिया प्रियासु सप्तस्वसा मुमुक्षु । सरस्वती स्तोम्याऽन्महदयै ॥ १ ॥

आ. सं. उ. ६. ३. ९.

अथाऽग्न्या स्तोत्रीयां विधत्ते--

सावित्री चतुर्थी भवति ॥ ५ ॥

(१)'तत्सवितुर्वरेण्यमि'त्येषा सावित्री सवितृदेवताका चतुर्थी कर्तुं भवति ॥ ५ ॥

अथेतां स्तौति--

दुष्करं वा एष करोति यः सर्वं ददाति यत् सावित्री भवति सवितृप्रसूत मे कर्माऽसदिति सवितृप्रसूत मेवाऽस्य कर्म भवति ॥ ६ ॥

यो यजमान सर्वं घनं ददाति एष दुष्करकर्तुंमशक्यमेव करोति । तथा च सर्वस्यदक्षिणे अस्मिन् यज्ञे यदेवा सावित्री भवति सवितृप्रसूत सवित्रा प्रसवित्रा देवेन प्रसूतमनुयात मम प्रक्षेप्य कर्म सर्वस्वदानलक्षणं असत् अस्मिन् यज्ञमिवायेन सवितृदेवत्या प्रयुज्यते, तस्य यजमानस्य कर्म सवितृप्रसूतमेव भवति ॥ ६ ॥

अथाऽग्न्यां स्तोत्रीयां विधत्ते--

ब्राह्मणस्पत्या पञ्चमी भवति ॥ ७ ॥

(२)'सोमना स्वरणमि'ति एषा ब्राह्मणस्पतिदेवताका पञ्चमी कर्तुं भवतीति ॥ ७ ॥

अथ स्तौति--

ब्रह्म वै ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मैवाऽस्य यज्ञमुखे दधाति ॥ ८ ॥

ब्रह्म वेदः । तस्य पतिरीशिता ब्रह्मणस्पतिः । स च ब्रह्म वै परब्रह्म । तथा चाऽस्य यजमानस्य यज्ञमुखे तदेव ब्रह्म दधाति निदधाति ॥ ८ ॥

अथाऽग्न्यां स्तोत्रीयां विधत्ते--

आग्निपावमानी पृथ्वी भवति ॥ ९ ॥

१. तत्सवितुर्वरेण्य मर्गे देवस्य श्रीमहि । धियो यो न प्रचोदयात् ॥ १ ॥

सा. स. उ. ६. ३. १०. १.

२. सोमना स्वरणं हृणुहि अन्नमश्नते । वशीकृतं य वीक्षितः ॥ १ ॥

सा. स. उ. ६. ३. १०. २. पू. २. ५. ५.

अग्निं पवमानो देवतायस्यास्ता आग्निपावमानी (१) 'अग्न आयुं वि पवस' इत्येषा पृष्ठी भवति ॥ ९ ॥

अथ स्तौति—

अग्निरेवैनं निष्टपति पवमानः पुनाति पूतमेवैनं य-
ज्ञियं पृष्ठान्युपनयति ॥ १० ॥

अस्या हि अग्निः पवमानस्सोम इति देवताद्वय प्रतिपादने । तयो
र्मध्ये अग्निरेव एव यजमानं निष्टपति निश्शेषेण तत्तत्कलुषं करोति ।
पवमानस्सोमः पुनाति पूतं शुद्धं करोति । एवं हि बहिष्पवमानेन
पूतमेवैनं यजमानं यज्ञियं यज्ञार्हं पृष्ठानि रथन्तरादीनि करिष्यमाणा
नि उपनयति उपगमयति ॥ १० ॥

अथोक्तं त्वं विधित्सुराह—

यन्ति धा एते पथ इत्याहुर्गे सम्भार्याः कुर्वन्ते ॥ ११ ॥

य उद्गातारः सम्भार्याः सम्मरणीयाः प्रवेशान्तरेष्वाज्ञातामेकै-
कानुचमुपादाय उक्तक्रमेण सम्भृताः सम्पन्नाः कुर्वन्ते प्रयुज्यन्ते । एते
पथो न्याय्यादनुष्ठानमार्गात् यन्ति मघगच्छन्तीति ब्रह्मवादिन आहुः ॥
कस्तर्हि तत्परिहारः इति तदाह—

पावमान उत्तमस्तृचो भवति तेन पथो नयन्ति ॥ १२ ॥

(२) 'पवमानस्य ते वयमग्नि' इति पवमानस्सोमदेवताक इति पवमान-
सोमदेवताकबहिष्पवमानस्याऽन्यस्तृचो भवति । तेन ययान्तातृ-
चकरणेन पथस्सकाशाज्ज गच्छन्ति । आज्ञातानां तृचानां तथैव प्रयोगो
अनुष्ठानमार्गः ॥ १२ ॥

एव विद्वज्जितो बहिष्पवमानस्य नव स्तोत्रीयाः सस्तुनिका दर्शि-
ताः । अथैताभिरेव करिष्यमाणानां रथन्तरादीनां यपणा पृष्ठानां योग

१. अग्न आयुं वि पवस आहुर्वोर्जामिष च न. (आह बाधस्वदुस्सुनाम् ॥ १ ॥

आ. छ. उ. १. १. १०. ३.

२. पवमानस्य ते वयं पवित्रमभ्युन्दत । अक्षित्वमा वृथीमहे ॥ १ ॥

ये ते पवित्रमूर्मयोऽमिषरन्ति धारया । तेभिर्नस्सोमं मृदय ॥ २ ॥

स नः पुनान आ भर रविं वीरवतीमिषम् । ईशानस्सोमं विशतः ॥ ३ ॥

आ. छं. उ. १. १. ५

प्रतिपादयति—

स तु वै पृष्ठैः स्तुवीतेत्याहुर्न एतानि बहिष्पवमाने
युञ्ज्यादिति ॥ ११ ॥

स तु वै स एव पृष्ठै रथन्तरादिभिः स्तुवीत स्तौति, य एतानि
पृष्ठानि बहिष्पवमाने युञ्ज्यात् योजयेदिति ब्रह्मवादिन आहुः । त-
स्मान् षट्पृष्ठानां बहिष्पवमाने स्तोत्रायाभिर्योजनं कार्यम् । यथा
इक्ष्वाकस्य प्रथमेऽहनि(१) 'अस्य ब्रह्मामनुसृतमि'त्यादिभिर्नवभिर्नवा-
नामह्ना योगस्तथाऽपि पृष्ठानां योजनं कार्यमित्यर्थः ॥ १३ ॥

तत्र कया स्तोत्रांशया किं योज्यत इत्याशङ्क्य रथन्तरयोग तावदाह—

उपधत्ती प्रतिपद्भवत्युप वै रथन्तरं रथन्तरमेवा-
स्मै तथा युनक्ति ॥ १४ ॥

'उप एवा जामयो गिर' इत्येवा प्रथमा भवति । उपशब्दसम्बद्ध हि
रथन्तरपृष्ठमा ज्योतिष्टोमे 'उपास्मै गायता नर' इति उपशब्दशस्य प्रयु-
क्तत्वात् । एवञ्चैतदोपश्रव्या अस्मै यजमानाय रथन्तरं साम युनक्ति ॥
अथ बृहदो योग दर्शयति—

सरस्वती द्वितीया भवति स्वर्गो लोकः सरस्वान्
स्वर्गो लोको बृहद् बृहदेवाऽस्मै तथा युनक्ति ॥ १५ ॥

सरस्वत सरस्वदायस्य देवस्य सम्बन्धिनी द्वितीया 'जनीय
मो न्वप्रब' इत्येवा भवति । स्वर्गादयो लोक एव सरस्वान्(२) 'अमावा-
स्या वै सरस्वती पूर्णमासस्सरस्वानि'ति ब्राह्मणान्तरात् सरस्वतः
पूर्णमासत्वात् तस्य च स्वर्गसाधनत्वात् तदात्मकावग्यपदेशः । बृह-
त्साम च स्वर्गलोकारमक 'इव वै रथन्तरमसौ वै लोको बृहदि'ति
श्रुते । एव परम्परया सरस्वतो बृहत्सम्बन्धिण्या तथा सरस्वदेव
ताकया बृहदेवाऽस्मै युनक्ति ॥ १५ ॥

अथ वैरूपस्य योगमाह—

सरस्वत्यास्तृतीया भवति वाग्वै सरस्वती वाग्वैरूपं
वैरूपमेवाऽस्मै तथा युनक्ति ॥ १६ ॥

सरस्वत्याः सम्बन्धिनी 'उत न. प्रियाप्रियास्वि'त्येषा तृतीया भवति ।
वाक् शब्दात्मिका हि सरस्वती । वैरूपञ्च वाक्संस्तुतम् । तथा च
तथा तृतीयया वैरूपमेवाऽस्मै युनक्ति ॥ १६ ॥

अथ वैराजस्य योगमाह—

सावित्री चतुर्थी भवति प्रजापतिर्वै सविता प्रजा-
पतिर्वैराजं वैराजमेवाऽस्मै तथा युनक्ति ॥ १७ ॥

सावित्री सवितृदेवताका 'तत्सवितुर्वरेणमि'त्येषा चतुर्थी भवति
साक्षात् प्रजापतिरेव सविता सर्वस्य प्रेरकत्वात् । वैराजञ्च साम प्र-
जापतिसंस्तुतम् । तथा चैतया सावित्र्या वैराजमेवाऽस्मै युनक्ति ॥

अथ शाकरस्य साम्नो योगमाह—

ब्राह्मणस्पत्या पञ्चमी भवति ब्रह्म वै ब्रह्मणस्पति-
र्ब्रह्म शक्र्यः शकरीरेवाऽस्मै तथा युनक्ति ॥ १८ ॥

ब्राह्मणस्पत्या ब्रह्मणस्पतिदेवताका 'सोमाना स्वरणमि'त्येषा प-
ञ्चमी भवति । परब्रह्मैव ब्रह्मणस्पतिरित्युच्यते, (१)'विदा मघदग्नि-
त्याद्याः शक्र्यंश्च परब्रह्मणः प्रतिपादकत्वात् ब्रह्मात्मिकाः । तथा चैत-
या ब्राह्मणस्पत्या शकरीरेव शकरीषु ऋतु गीयमानं शाकरं सामैवा-
ऽस्मै युनक्ति ॥ १८ ॥

अथ रैवतस्य साम्नो योगमाह—

आग्निपावमानी षष्ठी भवति गायत्री वै रेवती गां-
यत्रच्छन्दा अग्नी रेवतीरेवाऽस्मै तथा युनक्ति ॥ १९ ॥

आग्निपावमानी 'अग्न आयुंषि एवस' इत्येषा षष्ठी भवति गायत्री
गायत्रच्छन्दस्का खलु रेवती रैवतस्य साम्नो योनिमृता (२)'रेवतीर्न'
इत्येषा । अनया प्रतिपाद्यमानोऽग्निश्च गायत्रच्छन्दाः गायत्रं छन्दो यस्य
स तथोक्तः । एवञ्चैतया आग्नेया गायत्र्या रेवतीरेव रेवतीषु गीयमानं
रैवतं सामाऽस्मै युनक्ति ॥ १९ ॥

नन्वेवं रघन्तरादीनि षट्सामानि योजितानि । कथं तेषां चतुर्षु

१. इमा ऋचः १८ पृष्ठे दृश्यन्ते ।

२. (बा. घ ५ २ २ १ ९) ऋग्वेद ५० पृष्ठे दिप्यन्त्यामरलोहनीया ।

पृष्ठस्तोत्रेष्वन्तर्भाव इत्यत आह—

न चत्वारि पङ्क्त्यो विभवन्ति यदनिरुक्तानि तेन विभवन्ति ॥ २० ॥

इत्थं चत्वारि पृष्ठस्तोत्राणि न पङ्क्त्यः सामर्थ्यो विभवन्ति न व्याप्नुयन्ति । यद्यस्मादेतानि पङ्क्त्यामान्यनिरुक्तानि पृष्ठस्तोत्रेष्वेव कार्याणीति न निश्शेषेणोक्तानि । तेन कारणेन पृष्ठस्तोत्रेष्वन्यत्र च प्रयोक्तुं शक्यत्वात् विभवन्ति व्याप्तुं शक्नुवन्ति ॥ २० ॥

आज्यस्तोत्रेषु कञ्चिदोपमाशङ्क्य समाधत्ते—

सर्वाणि स्वाराण्याज्यानि तज्जामि नानादेवत्यैः स्तुवन्त्यजामितायै ॥ २१ ॥

सर्वाणि चत्वार्यण्याज्यस्तोत्राणि स्वाराणि स्वारनिधनानि । तथा च सर्वेषां समानाद्यसान्त्वात् जामितादोपस्थात् । अतस्तत्परिहाराय नानादेवत्यै अग्निर्मित्रावरुणाग्निन्द्राग्नी चेति क्रमेण तद्देवताकैराश्वैः स्तुवन्ति ॥ २१ ॥

कानि पुनस्तथाविधानीत्यत आह—

(१) “सुप्रमिदो न आवहे”त्याग्निं आज्यानि भवन्ति ॥ २२ ॥

आग्निं इति प्रवाजानुवाजा इत्युच्यन्ते । ‘सुप्रमिदो न आवहे’ त्याद्यास्तिस्र आग्निस्तोत्रीया आग्नेय प्रथममाज्यस्तोत्रं भवति । इतराणि च त्रीणि कल्पकारणोक्तानि (२) ‘ता न शक्यार्थिदस्य’ (३) ‘यु-

१ (सा. च. उ. ६. १. १) अथ तु १८७ सूत्रे लिख्यमां दृश्य ।

२ ॥ अदशक पार्थिवस्य महो रायो दिव्यस्य । महि वा क्षत्र देवेषु ॥ १ ॥

अनुवृत्तेन सम्पत्तेष्विदं दत्तमाशते । अनुवृत्तं देवो वर्धते ॥ २ ॥

वृष्टिवावा रीत्यापेयस्पती दन्तुमत्या । वृहन्तं गर्तमाशते ॥ ३ ॥

सा. च. उ. ६. ३. ११

३ युजन्ति ब्रह्ममक्षं चरन्तं परि तस्मिन् । रोचन्ते रोचना दिवि ॥ १ ॥

युजन्त्यस्य काम्या इरी विपक्षया रथे । शोणा वृष्णं नृवाहया ॥ २ ॥

केतु कृष्णकेतवे पेशो मर्मा अपेशावे । समुपद्रिरजायया ॥ ३ ॥

सा. च. उ. ६. ३. १२.

क्षन्ति ब्रह्मन्मरुपम्' (१) 'तमीहिष्य यो अर्जिये'ति ॥ २२ ॥

अथाऽऽप्रियाणामाज्यत्वं सर्वस्वदानेन रिकीकृतस्य यजमानस्य पुत्रः पोषणार्थमिति स्तौति—

प्रजापतिः प्रजा असृजत म दुग्धो रिरिचानो
ऽमन्यत स एतान्पाप्रिय आज्यान्पश्यत्तैरात्मनमार्मी-
णाद्दुग्ध इव वा एष रिरिचानो यः सर्वं ददाति यदा
प्रिय आज्यानि भवन्त्यात्मानमेवैतैराप्तीणाति ॥ २३ ॥

एतत्सर्वं (२) पूर्वस्मिन्नेवाऽध्याये व्याख्यातम् ॥ २३ ॥

अथ रथन्तरादीनां पण्णा पृष्ठानां स्थानविशेष व्यवस्थापयितुमाह—

एतर्हि तु वै पृष्ठानि यथायतन कल्पन्त इत्याहुर्-
द्रवन्तरं प्रथमं बृहदुत्तमं मध्य इतराणीति ॥ २४ ॥

माष्यग्निदण्डमाने रथन्तरं साम बृहदग्निष्टोमसाम । इतराणि
ष्वत्वारि पृष्ठन्तोत्रेषु प्रयोज्यानि । तथा च कल्प—'अस्य प्रज्ञामनुश्रुत-
'मिति नायप्रमामर्हयवञ्च, परितो पिञ्चता सुतमिति कालेयमेकस्या
रथन्तरं तिसृषु, दैर्घ्यमवसं तिसृषु, यौघाजयमेकस्यां, अय त्वोम
इति पार्यमर्ग्यं, वैराजञ्च महानाम्न्यश्च वैरूपञ्च रैवत्यश्चे'ति । तथा
'त्वमग्ने यज्ञानां होतेति बृहदग्निष्टोमसामे'ति । अयमर्थः—माष्यग्निदण्ड-
माने 'परीतो पिञ्चता सुतमिति' तिसृषु रथन्तरं कार्यम्, वैरा-
जञ्च होतुः पृष्ठे, शाकरं मैत्रावरुणपृष्ठे, वैरूपश्च ब्रह्मपृष्ठे, रैवतम-
च्छावाकपृष्ठे, 'त्वमग्ने यज्ञानामिति' तिसृषु बृहदग्निष्टोमसामत्वेन कार्यं-
मिति ॥ २४ ॥

अथैवं क्रियमाणे किञ्चिद्दूषणमाशङ्क्य निरस्यति—

जामि वा एतद्यज्ञे क्रियत इत्याहुर्घृतसर्वाणि नि-
धनवन्ति सह क्रियन्त इति यदन्तरा सोमा यन्त्यन्त-
रोक्थानि शस्यन्तेऽन्तरा वपद्कुर्वन्ति तेनाऽजामि ॥ २५ ॥

अलसमेवैतद्यज्ञे क्रियते यत्सर्वाणि वैराजादीनि सामानि निधन-
वन्ति निधनयुक्तानि सह क्रियन्ते नैरन्तर्येण प्रयुञ्जत इति एतज्जामि

क्रियत इति ब्रह्मवादिन आहुः । अथ दोषः परिहिते—‘यदन्तरे’त्यादिना । यद्यस्मादन्तरा अन्तराले तेषां मध्ये सोमाः प्रवृत्तमसपूरितास्सन्तो होमार्थं यन्ति उत्तरवेदिं गच्छन्तीति, तथाऽन्तरा मध्ये उक्था नि शस्त्राणि च शस्यन्ते बहुचै । तथाऽन्तराले होत्रादयस्सप्त अपदं कुर्वन्ति यौषडन्तया याज्यया यजन्ति । तेन कारणेन द्वयोर्द्वयोस्तोमयोर्मध्ये उक्तस्य बहुविधस्याऽनुष्ठेयस्य सद्भावेन व्यवधानात् जामिदोषो न भवतीत्यर्थः ॥ २५ ॥

अथ प्रकारान्तरेणाऽजामित्वमुपपादयति—

व्यत्यासमिडाश्च निधनानि चाऽऽहुस्तेनाऽजामि ॥ २६

व्यत्यास व्यत्यस्य परिहृत्य इडाश्चाऽन्यानि च निधनाभ्याहुः । तेन अजामि निधनधरत्वे समानेऽपि तेषां निधनानां व्यत्यस्य प्रयोगे परस्परं वैलक्षण्याज्जामिदोषो न भवतीत्यर्थः । अत एव पूर्वमुक्तम्—निधनं वैराजं प्रथमं कृत्वा इडानिधनं शाकधरमनन्तरं कार्यमिति स्यादि ॥ २६ ॥

अथ रैवतसामिनि कञ्चिदोपमाशङ्क्य समाधत्ते—

व्यवन्ते वा एतद्वेवत्यः स्वादायतनादित्याहुर्वत् प्रपस्त्रिपुंशात् स्तोमाद्यन्तीति यदुगायज्यो भवन्ति तेनाऽऽयतनात् व्यवन्ते वा हि का च गायत्री सा रैवती ॥ २७ ॥

एतत् एतर्हि रैवत्यो वै रैवत साम स्वादायतनादायतनात् व्यवन्ते प्रपुता भवन्तीति ब्रह्मवादिन आहुः । यद्यस्मात् प्रपस्त्रिपुंशात् स्तोमाद्यन्ति गच्छन्तीति । पष्ठेऽहनि तस्यैव स्तोमस्य तदायतनत्वेन कलत्तत्वात् । तत्राऽयं परिहारः—यद्यस्मात् अस्य रैवतसामिनो गायज्यो गायत्रीवृत्तद्वयकाश्च आधारभूता भवन्ति, तेन कारणेन स्वादायतनात् व्यवन्ते । कुत एतत् ? ‘रैवतीर्न सधमाद’ इति गायत्री रैवतसामिनो योनिः । तत्सामान्यात् अन्याऽपि या काऽपि गायत्री सैव रैवती । हि यस्मादेव तस्मात् स्वयोनिसदृशीषु गायत्रीषु ऋद्धुं गीयमानं रैवतं स्वादायतनात् व्यवन्ते इति ॥ २७ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे पौष्टशाध्यायस्य पञ्चमः पण्डः ॥

अथ पष्ठः खण्डः ॥

अथ सर्वस्वदाननिमित्तं यजमानस्य व्रतं दर्शयति । तदङ्गत्वेनाऽऽदी
यत्सत्यचः परिधानं विधत्ते—

परशुभिर्वा एष व्यूध्यत इत्याहुर्यः सर्वं ददाति त-
च्छर्वां परिधत्ते पशुभिरेव समूध्यते ॥ १ ॥

यो यजमानः सर्वं धनं ददाति एष पशुभिः खलु व्यूध्यते विहीयते
सर्वेषां गवादीनां पशूनां दत्तत्वात् इति ब्रह्मवादिन आहुः । तस्मात्
छर्वां गोर्ध्वसस्य त्वचं परिधत्ते । तथा च पशुत्वकपरिधानात् पुनः
पशुभिरेव समूध्यते समूद्यो भवति ॥ १ ॥

(१) तत्र परिधानं विधाय स्तुयते—

रोहिणी छर्वा भवत्येतस्मै पशूनां भूयिष्ठं रूपं य-
द्रोहितं साक्षादेवैवानवरुन्धे ॥ २ ॥

(२) सा परिधानीया छर्वा त्वरू रोहिणी लोहितवर्णा भवति । एत
त्खलु पशूनां भूयिष्ठं बहुतरं यद्रोहितं लोहितवर्णं । तथा च साक्षा
त्प्रायश्चित्तेनान् पशून् मवरुन्धे लभते ॥ २ ॥

एवं कृतपरिधानस्य यजमानस्य त्रिरात्रमरणव्यासं विधत्ते—

अरण्ये तिस्रो वसत्यारण्यं तामिरक्षाद्यमवरुन्धे ॥ ३ ॥

तिस्रो रात्रिः अरण्ये वसति । अत्यन्तसयोगे द्वितीया । तेन वासेन
आरण्यमरण्यसम्बन्धि यत्राद्यमवरुन्धे लभते ॥ ३ ॥

तत्राऽरण्यवासे स्थानविशेषं विधत्ते—

उदुम्बरे वसत्युर्गुदुम्बर ऊर्जमेवाऽवरुन्धे ॥ ४ ॥

उदुम्बरे उदुम्बरमूले वसति । ऊर्जं अन्नं हुदुम्बरः (१) सदा फल
त्वात् । तथा च तन्मूले (४) वसन् ऊर्जमन्नमेवाऽवरुन्धे ॥ ४ ॥

१. अथ वर्गविशेष विधाय स्तौतीति ख. पु.

२. रोहिणी रोहित वस्त्र छर्वा भवति सर्वेषां गवादीनां पशूनां भूयिष्ठं रोहितं तद्वह-
तरं यद्रोहितं लोहितवर्णस्तथा च साक्षात् प्रायश्चित्तेन एनान् पशून्वरुन्धे लभते इति मु-
द्रितपुस्तकपाठः ।

१. सुकटत्वादिति ख. पु.

४. वासादिनि ख. पु.

अथ तत्र जीविका विधत्ते—

स्वनित्रेण जीवत्यवृत्तिमपजयति ॥ ५ ॥

यदरण्ये कन्दमूलादिक खाद्यमस्ति, तत् स्वनित्रेण खननसाधनेन खात्वा तेन जीवेदित्यर्थः । तथा च अमृतिं दारिद्र्यमेवाऽपजयति अप जित करोति ॥ ५ ॥

किं तत् अमिषमिति तदाह—

उभयतः ह्युदन्निर्मयस्युभयत एवाऽस्मा अन्नाद्यर्थे रजस्यस्माच्च लोकादमुष्माच्च ॥ ६ ॥

तत् स्वनित्र उभयतः ह्युत् उभयतस्तीक्ष्णमुखो अन्निर्मयति । सा च वैणवी कालमायीति (१) केचित् । अन्यवृक्षजाऽपीति (२) पक्षान्तरम् । एवम्भूताभिहभयत तीक्ष्णमुखत्वात् उभयविधादेवाऽस्मै यजमानाय अन्नाद्य रजति रक्षयति । उभयत इत्येतद्व्याकियत अस्मात् भूर्लोकान्, अमुष्माच्च स्वर्गात् ॥ ६ ॥

अथ त्रिरात्र निषादकुले निवाम विधाय स्तौति—

निषादेषु तिस्रो वसत्यस्यां वा एते परीक्षा यदेवाऽ
स्यामन्नाद्यं तद्वरुन्धे ॥ ७ ॥

निषादेषु निषादग्रामसमीपे तिस्रो रात्रीर्वसेत् । अस्या भूमौ एते द्वि निषादाः परीक्षा प्राप्तपरिधाना भवन्ति । एष तेषां भूमिसम्पन्धात् यदेवाऽस्यां पृथिव्यामन्नाद्यं तद्वरुन्धे लभते । एव वसतो जीवनं सुप्तं कृतोक्तम् (३) 'तेषाङ्ग्राममारण्यं भुञ्जीत नैवार इयामाहममार्गमि'ति ॥७॥

अथाऽपर त्रिरात्रयास विधत्ते—

जने तिस्रो वसति जन्यं साभिरन्नाद्यमवरुन्धे ॥ ८ ॥

विषादयोभ्योऽसमानगोत्रो ब्राह्मणो जनः । यद्वा राजन्यवन्धुः । तस्य गृहे तदीयमन्नं भुञ्जान तिस्रा रात्रीर्वसेत् । तथा च तामी रात्रिभिर्जन्यं जनसम्पन्धमन्नमवरुन्धे ॥ ८ ॥

१ 'वैणवी कालमायीति शाब्दित्य' (८. २. ६) इति ल व्यापनर्थात्तदुत्रोक्तं शाब्दित्यमतमिदम् ।

२, 'या का वेते धानग्रन्थ' (लाट्या. धौ ८ २ ७.) इति धानशब्दमयम् ।

३, शब्दा धौ ८, २ ९.

अथाऽपर त्रिरात्रवास विधत्ते—

समानजने तिस्रः समानजन्यं तामिः ॥ ९ ॥

वसति अग्रायमवकन्य इत्यनुवर्तते । समानगोत्रो जन समानजनः यद्वा ब्राह्मणमात्रम् । तस्य गृहे तदीयमन्नं भुञ्जानस्तिष्ठो रात्रीर्वसेत् । 'जने तिस्रो वसती'त्यादिवाक्यद्वय (१) 'राजन्यबन्धुर्जनो ब्राह्मणः समानजन इति शाण्डिल्य' इत्यादिना सूत्रकारेण बहुधा व्याख्यातम् ॥

अथैता रात्रीस्तदस्य स्मृति—

द्वादशैता रात्रयो भवन्ति द्वादशमासाः संवत्सरः
संवत्सरमन्वज्जायं प्रजायते तद्देवाऽऽप्त्वाऽवरुन्धे ॥ १० ॥

अरण्ये तिस्रः, निपादे तिस्रः, जने तिस्रः, समानजने तिस्रः इत्येष-
मेता रात्रयो द्वादश भवन्ति । संवत्सरश्च द्वादशमासात्मकः । तथा च
संवत्सरः संवत्सरपर्यन्तं अन्नं अनु अक्षुर्मर्हं प्रजायते उत्पद्यते । एवं रा-
त्रिगतसंययया तद्देवाऽग्रायमाप्त्वा अवरुन्धे स्वीकरोति ॥ १० ॥

(२) अथाऽन्यत् व्रतमाह—

संवत्सरं न याचेदामाद्यमिव वा एतद्यः सद्योदत्तं
प्रत्यप्ति सद्यो वै देवानां संवत्सरः ॥ ११ ॥

संवत्सरं सर्वस्वदानात्मनः संवत्सरपर्यन्तं न याचेत् मध्यमेत-
द्देहीति परं नाऽभ्यर्थयेत् । किं कारणमयाचनम् ? तदाह—'आमाद्यमिव
वा एतद्यः सद्योदत्तं प्रत्यप्तीति । एतदामाद्यमिव वै आमस्याऽपरिप-
क्वफलस्य भक्षणमिव खलु यो दत्तं घनं सद्यस्तदानीमेव प्रत्याप्ति
प्रतिनिवृत्त्य भक्षयति । ननु बहुषु दिवसेषु गतेषु संवत्सरमध्येऽपि प्रति-
ग्रहो न विद्येत इत्यत आह—सद्यो वा इति । अस्माकं संवत्सर इति
यत् तद्देवानां सद्यो वै अविलम्बितं कालं 'एकं वा एतद्देवानामहर्ष्यत्
संवत्सर' इति हि ब्राह्मणान्तरम् । तस्मात् संवत्सरस्याऽपि सद्यस्का-
लात्मकत्वात् यदि तन्मध्ये सर्वस्वं दत्तवान् पुनर्याचेत् तदा तदपि-
पक्वफलभक्षणसदृशं भवेत् इति याज्ञाप्रतिषेधस्समर्थ्यते ॥ ११ ॥

यद्ययाचमानायाऽपि तस्मै याकिञ्चिदन्नं (३) दातुमिच्छेत्तदा न

विरोध इत्याह—

नोदीयमानं प्रति नुदेदन्नायस्याऽप्रतिनोदाय ॥१२॥

अयाचितमन्येन दीयमान न प्रतिनुदेत् न प्रतिपेधेत्, अपि तु प्रतिगृहीयादेव । अन्नायस्येतः पर प्राप्त्यस्याऽन्नस्य प्रतिनोदः प्रतिपेधो माभूत् इत्येवमर्थम् ॥ १२ ॥

अथाऽस्योष्णीषधारण विधत्ते—

उष्णीषं विभर्त्ति शिरःपत्रवाय ॥ १३ ॥

उष्णीषं शिरोवेष्टनवस्त्रम् । तद्विभृत्वात् । तद्विभृत्वात् शिरःपत्रवाय वैशिष्ट्याय भवति । परिधानीयाया रोहिण्या वत्सत्त्ववत्सकाशात् वैलक्षण्यात् ॥ १३ ॥

अथाऽन्यन्नियेधति—

न मृन्मयेन पिषेदाहुतिर्वा एषा यद्व्याह्वयस्य मुखं न वै मृन्मयमाहुतिमानशेऽथ यदमृन्मयपो भवति स्व एव मुख आहुतिर्जुहोति ॥ १४ ॥

मृन्मयेन मृत्तिकारेण पात्रेण अलादिक न पिषेत् एषा आहुतिर्न यद्विषमिष आहुत्यधिकरणं यत् व्याह्वयमुखम् । न खलु मृन्मये मृत्तिकारपात्र आहुतिमानशे आहुतियोग्यता प्राप्नोति । अतो न यस्मात् अमृन्मयः अमृन्मयेन दाहमयादिना पात्रेण पाता भवति तेन स्व एव भारमीय एव मुखे आहुति हविर्जुहोति ॥ १४ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-

प्रकाशे षोडशाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥

अथ सप्तमः खण्डः ॥

अथ सर्वजित्संज्ञकमेकाद विधास्यन् तस्य स्तोमसंख्ये दर्शयति—

पञ्चविंशोऽग्निष्टोमः ॥ १ ॥

अग्निष्टोमसंख्ये पञ्चविंशस्तोमक इत्यर्थः ॥ १ ॥

अथ तं विधत्ते—

सर्वजिता वै देवाः सर्वमजयन् सर्वस्याऽऽप्तयै सर्वस्य
जित्यै सर्वमेवैतेनाऽऽप्नोति सर्वञ्जयति ॥ २ ॥

सर्वजिता सर्वजिदाप्येन यन्नेन खलु पुरा देवाः सर्वे जगदजयन् ।
तस्मात् सर्वस्य फलस्य प्राप्त्यै सर्वस्य जितव्यस्य जित्यै जपाय अनेन
सर्वजिता यष्टव्यम् । स्पष्टमभ्यत् ॥ २ ॥

अथाऽस्मिन्नेकाद्वे प्रथमं पृष्ठस्तोत्रं विधत्ते—

तस्य महाव्रतं पृष्ठम् ॥ ३ ॥

तस्य सर्वजितः महाव्रताख्यं प्रागुक्त स्तोत्रं पृष्ठं भवति, माहेन्द्र-
स्तोत्रं भवतीत्यर्थः । कल्पकारेण विस्तरेण महाव्रतस्तोत्रस्वरूपमुक्तम्
'स्वरूपत इन्द्रमिन्द्राग्निर्गो बृहदिन्द्रो दधोवो अस्थमिन्द्रवेदमिभूतामघ-
मि'ति, 'त्रिवृच्छिरा गावर्ष पञ्चदशं रथन्तरं दक्षिणः पक्षः', सप्तदशं
बृहदुत्तरः पक्षः, एकविंशं मद्रं पुच्छं तदिदास मुचनेषु उपेष्टमि'ति,
'पञ्चविंश आत्मा राजनमि'ति । शिर आद्यत्रयवपञ्चकत्वेन कल्पमाणं
गायत्रादिनामपञ्चकं उक्तस्तोमकं महाव्रतस्तोत्रमिति कल्पार्थः ॥ ३ ॥

अथ शस्त्रं विधत्ते—

अकर्षं शस्यते ॥ ४ ॥

अकर्ष्यं अकंस्सूर्यं, तत्सम्बन्धि बृहतीसहस्राख्यं शस्त्रं शस्यते, अनेन
शस्त्रेण होत्रा महाव्रतस्याऽनुशंसनं कार्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चविंशस्तोमकत्वं स्तौति—

चतुर्विंशतिः संवत्सरस्याऽर्धमासाः संवत्सरः पञ्च-
विंशोऽक्षं व्रतं ५ संवत्सरादेतेनाऽन्नाद्यमवरुन्धे ॥ ५ ॥

संवत्सरस्य चतुर्विंशतिः संख्या अर्धमासास्तत्स्थानोपाध्यायचतुर्विं

शुतिस्तोत्रीयाः । तेषामर्द्धमासानां पञ्चविंश पञ्चविंशतिसंख्यापूरक
स्तवत्सरः । एव पञ्चविंशस्तोत्रीयात्मकः । यदेतन्महाब्राह्मणं
स्तोत्रं तदन्तम् । तस्याऽग्निरूपस्य प्रथमपञ्चिकायामुक्तम् । एवञ्च
पञ्चविंशस्तोत्रं महाव्रतं प्रमुखान् सत्संस्ारादेव एतेन धामेनाऽऽनाद्य-
मध्वरूपे ॥ ५ ॥

अथैतद्वेदितुः फलमाह—

अन्नादौ भवति य एव वेदः ॥ ६ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ ६ ॥

अथ प्रकाराग्नरेण स्तोति—

एतेन वै गौर्गाह्निरसः सर्वं पाप्मानमतरत्सर्वं पा-
प्मानं तरत्येतेन स्तोमेन तुष्टुवानः ॥ ७ ॥

एतेन पञ्चविंशस्तोमेन गौर्गोर्गाह्निरसः ऋषिः सर्वं पाप्मानं पाप-
मतरत् अत्यक्रमीत् । स्पष्टमर्थः । अस्याऽयशिष्टस्तोत्रकल्पनं कल्प-
कारोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे षोडशाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥

अथाऽष्टमः खण्डः ॥

अथ सहस्रश्रमिणां साहस्रा नाम चत्वार्यकाहाः । तत्र ज्योतिर-
ग्निष्टोमः प्रथमः । तद्दर्शयति—

अथैषज्योतिः ॥ १ ॥

अथेत्यानन्तर्ये । एष वक्ष्यमाणो ज्योतिस्सप्त एकाहः ॥ १ ॥

अथाऽस्याऽग्निष्टोमसंख्या विधिस्तुताह—

पराङ्मुखैः त्रिरात्रोऽर्षाङ्गिष्टोमो यस्त्रिरात्रे विभ्रं-
शते न तस्मिन् पुनरस्त्यथ योऽग्निष्टोमे प्रायश्चित्तिमत्तद-
पि ह्येतेनैकविंशतिदक्षिणेन पुनर्यजेत यस्मिन् ह्येव
यज्ञक्रतौ विभ्रंशते सैव तस्य प्रायश्चित्तिः ॥ २ ॥

योऽयं त्रिरात्रस्तिष्ठन् रात्रीणां समाहारः । अहीनो गर्गत्रिरात्रा
 एवो विधास्यते, स पराङ्घ्रि परागत पराङ्मुखः । योऽयं प्रकृतिम्
 तोऽग्निष्टोमः स अवाङ् अभिमुखः । अतो यो यजमानस्त्रिरात्रे कर्तौ
 विम्रशते विम्रष्टो भवति, स तस्मिन्त्रिरात्रे पुनर्नाऽस्ति पुनरधिकृतो न
 भवति । योऽग्निष्टोमे विम्रशते तत्तस्य प्रायश्चित्तमत् प्रायश्चित्तयुक्त
 कर्म भवति । किं तत् प्रायश्चित्तम् उच्यते—एतेनाऽग्निष्टोमेन एकविं-
 शतिदक्षिणेन पुनरविकलेन यजेत । यस्मिन्नेव यजकतौ विम्रशते पूर्वं
 विम्रष्टो भवति, तस्य यज्ञस्य सैव प्रायश्चित्ति । अतस्त्रिरात्रादप्यग्नि
 ष्टोमस्य गरीयस्त्वात् अग्निष्टोमसस्यैवाऽस्य प्रकृतस्य ज्योतिषः का-
 र्यैत्यर्थः ॥ २ ॥

अथैतस्मिन्नेकाद्वे प्रातरनुवाकस्य होत्रानुवकस्यस्य परिमाणं का-
 लविशेषं दक्षिणापरिमाणं ब्रह्मसाम्नः स्तोत्रीयाक्षरपरिमाणञ्च सिद्धव-
 दनूय प्रतिष्ठाहेतुत्वेन स्तौति—

उपसदि सहस्रं प्रातरनुवाकमन्वाद् तदमौ लोकः
 सहस्रं दक्षिणास्तदन्तरिक्षं सहस्रमेतान्यक्षराणि तदयं
 लोक एषु लोकेषु प्रतितिष्ठति य एवं वेद ॥ ३ ॥

उपसदि उपसदिवक्षे सहस्रं सहस्रसंख्याभिर्भ्रंशिम परिमितं प्रा-
 तरनुवाकं होताऽनुब्रूयात् । तदनुसहस्रं असौ स्वर्गो लोकः । तथाऽ-
 स्मिन्नेकाद्वे सहस्रं दक्षिणाः सहस्रसंख्या गावो दक्षिणाः वेन दातव्याः ।
 तत् सहस्रमन्तरिक्षात्मकम् । एतामि वक्ष्यमाणानि ब्रह्मसामानि ब्रह्म
 साम्नस्तस्मिन्धीनि सहस्रमक्षराणि (कल्पकारेणाऽप्युक्तम्—ब्रह्मसाम
 स्वाक्षोरित्येति पङ्क्त्या श्येतमाग्नान्तं सा च चत्वारिंशद्भिरक्षर-
 रुपेणा एवञ्च पञ्चविंशस्तोमकल्पनया सहस्रं सम्पद्यते इति) तदयं
 भूलोकः । एवं सहस्रत्रयस्य लोकत्रयात्मकतां यो वेत्ति विदिवा वा
 ऽनुतिष्ठति स एषु त्रिषु लोकेषु प्रतितिष्ठति ॥ ३ ॥

अथैतत्सहस्र(१)दक्षिणापरिमाणं प्रकारान्तरेण स्तौति—

क्वस्था वा अन्यत् सहस्रमित्याहुरक्षरेस्था अन्य-
 दिति यत् त्रिरात्रे दीयते तद्वक्स्था । अथ यदग्निष्टोमे
 तदक्षरेस्था ॥ ४ ॥

अन्यदेक सहस्र सहस्रसख्यादक्षिणा ऋक्स्था ऋक्संख्ययाऽवस्थिता । अपर सहस्र सहस्रसख्यादक्षिणा अक्षरेस्था अक्षरसंख्ययाऽवस्थिता इति ब्रह्मवादिन आहुः । का पुन कुत्रेति विविच्यते-यत् सहस्र गणत्रिरात्रे दक्षिणात्वेन दीयते नष्टकस्था । तत् सहस्रदक्षिणा ऋक्स्था । तत्र हि सहस्र स्तोत्रिया सहस्र दक्षिणा इति स्तोत्रियाणां मृत्वा सहस्रसंख्या इत्युच्यते । तथा च तत्संख्यया दक्षिणा ऋक्स्था भवन्ति । अथ यत् सहस्रमग्निष्टोमसंख्ये अस्मिन्नेकादे दक्षिणा । तत् सहस्रमक्षरेस्था ब्रह्मसाक्षः स्तोत्रियाक्षरसंख्ययाऽवस्थिता अक्षरेस्था ॥४॥

(१) यथावद्विबुधोति—

यत् सहस्राक्षरासु ब्रह्मसाम भवन्ति सहस्रस्यैव सा प्रतिष्ठातिः ॥ ५ ॥

(२) 'स्वाधो रिया विपुषत' इत्याद्यास्तिस्र पञ्चयोऽत्र ब्रह्मसाक्ष स्तोत्रियाः । ताः प्रत्येक चत्वारिंशदक्षरा । पञ्चविंशत्तोमकरवात आवृत्त्या पञ्चविंशतिसंख्याका पञ्चयो भवन्ति । एषञ्च प्रत्युच चत्वारिंशत्सङ्ख्याया परिगणनार्था सहस्राक्षरानि सञ्चयन्ते । तदिदमुक्तम् 'सहस्राक्षरास्ति'ति । यत् सहस्राक्षरासु ब्रह्मसाम ब्रह्मणः पृष्ठस्तोत्र निर्धेयक ध्येताय्य साम भवति । सा सहस्रस्यैव दीयमानस्यैव प्रतिष्ठातिः प्रतिलवनम् ॥ ५ ॥

अथाऽन्यप्रकारेण दक्षिणादानं लौति—

यावदे सहस्रं गाव उत्तराधरा इत्याहुस्तावदस्मात् लोकात् स्वर्गो लोक इति तस्मादाहुः सहस्रयाजी वा हमान् लोकान् प्राप्नोति ॥ ६ ॥

सहस्र सहस्रसङ्ख्या गावः उत्तराधरा अन्योन्यसोपरि उत्तराधरा भावेनाऽवस्थिता यावदुद्भिष्टा भवन्ति अस्माद्लोकाच्चायत्प्रमाणं उन्नते स्थाने स्वर्गाख्यो लोक इति ब्रह्मवादिन आहुः यस्मादेवं सहस्र गवार्द्धप्रमाण स्वर्गः तस्मादेव आहुर्ब्रह्मवादिनः सहस्रयाजी सहस्रगोवक्षिणेन यागेनेष्टवान् हमान् पृथिव्यादीन् लोकान् प्राप्नोतीति । यर्था पूर्वं सहस्रगोर्द्धप्रमाण स्वर्ग इति एकस्यैव लोकस्य प्राप्यत्वमवगम्य

१ अक्षरेस्था इत्येतद्विबुधोतीति० ख० पु० ।

२, (सा, स. उ ३ १ १५) ऋक् इमा० १२ श्लो दृश्यम् ।

तथाऽपि नान्तरीयकं पृथिव्यन्तरिक्षयोः प्रायणमित्यभिप्रायेणेमात्रं
लोकानिति बहुवचनम् ॥ ६ ॥

अथ ब्रह्मसाक्षात् पङ्क्तिच्छन्दस्का ऋचो विधातुमाह—

पशुभिर्वा एव व्यूह्यत इत्याहुयः सद्यः सहस्रं
[दातीति पङ्क्तिषु ब्रह्मसाम भवति पाङ्क्तो यज्ञः
पाङ्क्ताः पशवो यज्ञ एव पशुषु प्रतितिष्ठति ॥ ७ ॥

योऽयं यज्ञमानः सद्यो युगपदेव यथा सहस्रं ददाति एव पशुभिः
व्यूह्यते द्वीपते । तत्परिहाराय पङ्क्तिषु पङ्क्तिच्छन्दस्कासु ऋचु(१)
'स्वादो रिक्षया विधूवत' इत्याद्यासु इयैतं ब्रह्मसाम भवति । पङ्क्तिः
पङ्क्तिसम्बद्धो यज्ञः, पशवश्च पाङ्क्ताः पङ्क्तिसम्बद्धाः । एवञ्च पङ्क्तिच्छन्दमा
यज्ञ एव पशुषु प्रतितिष्ठति पुनर्बहुपशुको भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

अथैतस्याऽङ्गं स्तोत्रीयासम्पत्तिद्वारेण स्तुतिं करोति—

त्रिवृतं स्तोमं सम्पद्यते विराजं छन्दः ॥ ८ ॥

स्तोत्रीयाणामियत्तापरिव्रजानां कल्पकारेण कृता स्तोमकल्पतिः प्रद-
न्यते—'त्रिवृद्विष्वजमान पञ्चदशत्रिवृत्याज्यानि, सप्तदशो माध्य-
न्दिनः एवमानः, होतृश्च पृष्ठं पञ्चदशम्, मैत्रावरुणस्य एकविंशम्,
ब्राह्मणाच्छसिनः सप्तदशमग्न्यावाकस्य एकविंशम्, आर्मवः एवमा-
न एकविंशः, एकविंशोऽग्निष्टोमः' इति । (पञ्चदश त्रिवृत्याज्यानीति द्वे
पञ्चदशके द्वे त्रिवृतादित्यर्थः) एवञ्च प्रातस्सवनीयाः स्तोत्रीयाः सप्त-
पञ्चाशत्, माध्यन्दिनपवमानीया एकनवति, तृतीयसवने द्विचत्वारि-
ंशत्, संहृत्य नवत्यधिकशतस्तोत्रीया भवन्ति । ताश्चतुर्विंशतिसं-
ख्यास्त्रिवृतः एका विराट् भवति । तदेतदुच्यते 'त्रिवृतं स्तोममिति ।
पूर्वोक्तस्तोमको यज्ञस्त्रिवृतं स्तोमं सम्पद्यते विराडाप्यं छन्दश्च । त्रिवृ-
तो हि नवस्तोत्रीयाः । तथा च नवस्तोत्रीयाणां नवनवशो विभागे अ-
शीतिशतामि स्तोत्रीयामि विंशतित्रिवृतस्सम्पद्यन्ते । अवशिष्टा दश
स्तोत्रीयाः सा एका विराट् ॥ ८ ॥

किं तत इत्याह—

प्राणो वै त्रिवृदन्नं विराट् न वै प्राण ऋतेऽन्नात्पारय-

१. (सा. सं. व. ३.२.५) अयं तृच २३ पृष्ठे दृश्यः ।

( ) कुण्डलान्तर्गतो भागः खण्डस्तके नास्ति ।

ति नाऽन्नमृते प्राणात्प्राणेषु चैवाऽन्नाद्ये च प्रतितिष्ठति ॥९॥

त्रिवृत्स्तोमः प्रजापतिमुखादुत्पन्नः प्राणवायुश्च मुखे वर्तन्त इति तस्य प्राणात्मकात्वम् । विराट्छन्दो दशाक्षर अक्षश्च दशविधेर्द्वय तर्पकम् । तस्माद्विराजोऽन्नत्वम् । न वै खलु प्राण प्राणवायुः अन्नादते अन्न विहाय पारयति शरीरेऽवस्थानु शक्नोति, 'अन्न प्राणमन्नमपान माहुरि'ति श्रुते । तथा प्राणादते प्राण विहाय अन्नमपि शरीरं पोषयितुं न शक्नोति । (१) तस्मादनयोः परस्परसहकारिण्यदुभयोरपि सह सम्पादनेन प्राणेषु चैव अन्नाद्ये च यजमानः प्रतितिष्ठति भवति ॥ ९ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीयं वेदार्थ प्रकाशे षोडशाध्यायस्याऽष्टमः खण्डः ॥

अथ नवमः खण्डः ॥

अथ द्वितीयमथ साहस्रमेकाहं दर्शयति—

अथैष सर्वज्योतिः सर्वस्याऽऽतिः सर्वस्य जितिः सर्वमेवैतेनाऽऽप्नोति सर्वं जयति ॥ १ ॥

अथाऽनन्तरमेव वक्ष्यमाणः सर्वज्योतिर्नामैकाह उच्यते इति शेषः स च सर्वस्य फलस्याऽऽति प्राप्तिसाधनम् । तथा सर्वस्य जेतव्यस्य जितिर्जयसाधनम् । तस्मादनेन यो यजते स सर्वमेतेन फलमाप्नोति, सर्वं च जेतव्यं जयति ॥ १ ॥

अथाऽस्य सहस्रदक्षिणात्वेवेति स्वौति—

परमो वा एष यज्ञः परमं सहस्रं परमतां गच्छति य एवं वेद ॥ २ ॥

एष सर्वज्योतिर्नाम यज्ञः परमो वै सर्वस्य उत्कृष्टः, सर्वज्योतिरिति संज्ञायाश्च सकलतेजोमयत्वात् । यदस्य दक्षिणारूपं सहस्रं तदपि परमं शतादिसंख्याया आधिक्यात् । एष सहस्रदक्षिणस्य परमत्वं यो वेद स परमतां अग्रेतां गच्छति ॥ २ ॥

अथाऽस्य स्तोत्रीयाः सहस्रान्नूय सहस्रदक्षिणात्वमित्याह—

तस्य द्विशताः स्तोत्रीया अन्तो वै वाचो द्विशत-
मेन्तः सहस्रमेन्त एव तदन्तं प्रतिष्ठापयति ॥ ३ ॥

पूर्ववदत्राऽपि स्तोमकृत्यसि कल्पकारकता प्रदर्श्यते—'तस्य त्रि-
वृद्बहिष्पवमानम्, पञ्चदशान्याज्यानि, सप्तदशो माध्यन्दिनः पवमानः
त्रीणि च पृष्ठानि, पञ्चविंश ब्राह्मणाच्छंसिनः, सप्तदश आर्भवः, एकविं-
शोऽग्निष्टोमः' इति । एवञ्च प्रातस्सवने एकोनसप्ततिः, स्तोत्रीयाः
माध्यन्दिने त्रिनवतिः, तृतीयसवनेऽष्टविंशत्, मिलित्वा द्वि-
शत स्तोत्रीया भवन्ति । तदिदमुक्त 'तस्य द्विशता' इति । तस्य
सर्वज्योतिर्नाम्नः द्विशताः शतद्वयपरिमिताः स्तोत्रीया ऋचो भवन्ति ।
वाचः शब्दस्य द्विशतसंख्या अन्तो वै अवसानभूतम् । सहस्रसंख्या
चाऽन्त एव । स्वस्मात् न्यूनसरवानां अवसानभूतत्वात् । तत्तथा च
द्विशतस्तोत्रीयात्मके ऋचौ सहस्रदक्षिणादानं कुर्यन् अन्त एवाऽन्त प्रति-
ष्ठापयति परस्पर सम्बन्धीकरोतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

अथैतत्प्रकारान्तरेण स्तौति—

कृतस्तोमो वा एष सर्वमेवैतेनाऽऽप्नोति सर्वं जय-
ति सर्वं हि कृतेन जयति ॥ ४ ॥

एष सर्वज्योतिर्नामैकाहः कृतस्तोमो वै कृतः पूर्वस्मिन्नेकाहे कृतः
॥ स्तोमः स्तोत्रीयासमूहो यस्य स तद्योक्तः, निष्पन्नस्तोत्रक इत्यर्थः ।
सर्वं जयति सर्वं जेतव्यम्, हि यस्मात् कृतेन निष्पन्नेनैव साधनेन
लोको जयति तस्मादित्यर्थः ॥ ४ ॥

अथाऽष्टप्राप्तिसाधनत्वेन स्तौति—

विराजच्छसम्पद्यतेऽष्टं विराड्ज्ञायमेवाऽवरुन्धे ॥ ५ ॥

दशाक्षरा विराट् । अस्य चैकाहस्य पूर्वोक्तानां स्तोत्रीयाणां दश
संख्यया विभागे विंशतिर्विराजो भवन्ति । तथा चाऽयं यद्विंशो विराज
सम्पद्यते प्राप्नोति । शिष्टं सिद्धम् ॥ ५ ॥

अथाऽग्निष्टोमसाम्नः स्तोम विधाय स्तौति—

एकविंशोऽग्निष्टोमो भवति प्रतिष्ठा वा एकविंशो-
ऽन्तत एव यज्ञस्य प्रतितिष्ठति ॥ ६ ॥

एकविंशोऽग्निष्टोमो भवति अग्निष्टोमसाम्न एकविंशस्तोमो भवतीत्यर्थः । किमतो भवति ? तदुच्यते—तथा प्रतिष्ठाकूपो ह्येकविंशः पूर्वमुक्तः । तथा च यज्ञस्याऽन्ततोऽवसान एव यजमान प्रतिष्ठितो भवतीति ॥ ६ ॥

इति ताण्ड्यमहाम्नास्ये सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ प्रकाशे षोडशाध्यायस्य नवमः खण्डः ॥

अथ दशमः खण्डः ॥

अथ विश्वज्योतिस्सङ्गक तृतीय सादृश्यमेकाह दर्शयति—

अथैव विश्वज्योतिरुच्यः ॥ १ ॥

अथाऽनन्तर एव वक्ष्यमाणो विश्वज्योतिर्नाम उच्यः उच्यसंस्थः अन्य सादृश्य एकाहः ॥ १ ॥

अथैतस्य विश्वज्योतिरिति सशं उच्यसंस्थताञ्च स्तौति—

पशवो वा उक्थानि पशवो विश्व ज्योतिर्विश्व एव ज्योतौ पशुषु प्रतितिष्ठति ॥ २ ॥

उक्थान्युच्यस्तोत्राणि पशवो वै तस्माधनत्वात् (१) तच्छब्दवाक्या । पशवश्च विश्व व्याप्त ज्योतिस्तेजः, बहुपशुको हि लोकेऽतिशयेन प्रकाशते । तस्माद्विश्वज्योतिस्सङ्गकैकाहे उच्यस्तोत्राणि प्रणवन् विश्वस्यास्ते ज्योतौ ज्योतिष्येव पशुषु प्रतितिष्ठति ॥ २ ॥

अथैव त्रिरात्रसाम्येन स्तौति—

अहर्भिर्वै त्रिरात्र इमान् लोकानाप्नोति सवनैरेव उत्तरमुत्तर त्रिरात्रस्याऽहर्वर्षीय उत्तरमुत्तरमेतस्य सवनं वर्षीयस्तेन त्रिरात्रमाप्नोत्युत्तर उत्तर एषां लोकानां ज्योपाधुंस्तेनेमान् लोकानाप्नोति ॥ ३ ॥

योऽयं वक्ष्यमाणो गणत्रिरात्राख्यः सोमयोगः, नवमहर्भिः क्रमेणाऽ

नुष्ठितैः अग्निष्टोमोक्थ्यातिरात्रसंस्थैस्त्रिमिरहोभिरेव इमान् पृथिव्या
द्दीन् लोकानाप्नोति । एष तु विश्वज्योतिर्नाम यज्ञस्त्रिमिरेव सवनैस्ता-
नाप्नोति । तथा चाऽस्य त्रिरात्रस्य यदुत्तरमुत्तरमहस्तद्वर्षीयः वृद्धत-
रम्, अग्निष्टोमोक्थ्यातिरात्रसंस्थानामुत्तरोत्तरं विवृद्धस्तोमकत्वात् ।
एतस्यैकादस्य उत्तरमुत्तरं सवनं वर्षीयं प्रातस्सवनात् माष्यन्दिनं सव-
नं वृद्धतरम्, ततोऽपि तृतीयसवनं वृद्धतरम् । एतच्चाग्ने(१) दर्शयिष्यते ।
तथा वैष पस्त्रिरात्र यज्ञकतुमाप्नोति तद्वत्प्रशस्तो भवतीत्यर्थः । अपि
वैषा पृथिव्यादिलोकानां मध्ये उत्तर उत्तरो लोको ज्यायान् वृद्धतरोऽ-
ऽतिशयेन विस्तीर्णः । तेनोत्तराधिकसवनेन यज्ञेन इमानेव लोकाना-
प्नोति ॥ ३ ॥

अथाऽस्य सवनानामुत्तरोत्तराधिक्यं दर्शयितुमाह—

अस्थूरिर्वा एष सन्ततो यज्ञो द्वौ द्वौ हि स्तोमौ स-
वनं वहतः ॥ ४ ॥

अस्थूरिरिह(२) द्वययुक्तो यो रथस्तत्सदृश एष सन्ततः संहि-
तो यज्ञः । कुतः ? हि यस्मात् द्वौ द्वौ स्तोमौ संहस्य अत्यैकैकं सवनं
वहतः ॥ ४ ॥

कतमौ च द्वौ द्वौ स्तोमावेति तत्राऽऽह—

त्रिवृत्पञ्चदशौ प्रातस्सवनं च सप्तदशपञ्चविंशौ मा-
ष्यन्दिनं च सवनं चतुर्विंशैकविंशौ तृतीयसवनम् ॥ ५ ॥

त्रिवृद्दक्षिण्यमानस्य स्तोमः, पञ्चदश आज्यानाम्, एवमेतौ च इतौ
प्रातस्सवनं वहतः । (३) एवमुत्तरौ द्वौ द्वावापि द्वे सवने वहतः ॥ ५ ॥

अथैतत् स्तोमद्वययोजनं प्रशंसन् पूर्ववत्सदृशं देवमित्याह—

यद्वै युक्ते सन्तत आधीयते वहति तद्यथा युक्ते
सन्तत आदध्यादेवमेतस्मिन् सहस्रमाधीयते ॥ ६ ॥

१. स्पष्टीकृत्यतीति. ख. पु २ द्वययुक्त इति ख. पु

३. तथा सप्तदशौ माष्यन्दिनं पवमान, त्रीणि च पृष्ठानि सप्तदशानि, प्रक्षणाः
पृष्ठ पञ्चविंशम् । एवमेतौ द्वौ स्तोमौ माष्यन्दिनं पवमानं वहतः । तथा चतुर्विंश आर्धं
पवमान, अग्निष्टोमोक्थ्यानि चैकविंशानि । एव चतुर्विंशैकविंशौ तृतीयसवनं
वहत इति ख. पु.

यद्वै यत् खलु द्रव्य युक्ते मश्वाम्वा योजिते सन्तमे सम्यग्ने रथे
आधीयते आरोप्य निर्धायते स रथस्तद्द्रव्यं वहति, यधैव युक्ते
सन्तते च रथे आदध्यात् घोढन्य मार निदध्यात् एवमेवैतस्मिन्नेकाहे
प्रतिसवन स्तोमद्वयेन युक्ते दक्षिणानां गवा सहस्रमाधीयते आरोप्यते ।
अस्याऽपि यज्ञस्य पूर्ववत् सहस्र दक्षिणा दातव्येत्यर्थः ॥ ६ ॥

चोदकेन प्राप्तयोर्वृहद्रथस्तरयोः प्रकृतिष्वद्विकल्पे प्राप्ते समुद्यय
विधत्ते—

उमे वृहद्रथन्तरे भवतः ॥ ७ ॥

रथस्तर माध्यन्दिने पवमाने कार्यम्, वृहद्वोतु पृष्ठ इति उभय
सामसु पूर्वमुक्तम् ॥ ७ ॥

अथैते स्तौति—

इयं वै रथन्तरं द्यौर्वृहदेवाऽस्माल्लोकाद्गायत्येषाऽमु-
ष्माद्भूपोरनयोर्लोकयोः प्रतितिष्ठति ॥ ८ ॥

इयं वै पृथिव्येव रथन्तरं साम, द्यौः स्वर्गो लोको वृहदेव ।
अस्मात् भूलोकाद्रथन्तरमागायति अमुष्मात् भूलोकाद् वृहदा
गायति । तथा चाऽनयोर्भयोर्धांवापृथिव्योर्लोकयोर्वज्रमानः प्रति
तिष्ठति ॥ ८ ॥

अथाऽन्यसाम विधत्ते—

अनुष्टुभ्याथर्वणं भवति ॥ ९ ॥

मार्मवे पवमाने (१) 'पुरोजिती यो अग्धस' इत्यस्मिन्ननुष्टुमे तृचे
(२) इषावाश्वाध्यागवे गीत्वा तस्मिन्नेव तृचे पुनराथर्वणं साम गातव्यम्
तथा च कल्पकृतोक्तम्—'यस्मै मदो वरेण्य इति गायत्रमौक्षे आन्धीगवा-
दुत्तरमाथर्वणमिति' ॥ ९ ॥

अथैतस्तौति—

मेपजं वै देवानामथर्वाणो मेपजायैवाऽरिष्ट्यै ॥ १० ॥

आयर्वाण अथर्वणा ऋषिणा दृष्टा मन्त्रा देवानां मेपजं वै मेपज्य-
रूपा । तस्मादेतस्मात् मेपजाय मेपज्याय अरिष्ट्यै अहिंसायैव
भवति ॥ १० ॥

अथोक्थस्तोत्रेष्वन्तिमेऽन्यत्साम विधाय स्तौति—

उद्धृशीयमुक्थानामन्ततो भवति सर्वेषां वा एतत्
पृष्ठानां रूपं सर्वेष्वेव रूपेषु प्रतितिष्ठति ॥ ११ ॥

उक्थानामुक्थस्तोत्राणामन्ततोऽवसाने अच्छावाकोक्थस्तोत्रे उ
शीयं साम भवति । यथोक्तं कल्पकारेण—‘साकमद्वयं सौमरं त्रैककु
म्भोद्धृशीयमित्युक्थानी’ति । साकमद्वयं होतुमुक्थं सौमरं त्रैककुम्भयो
न्यतरद् ग्रहणं उद्धृशीयमच्छावाकस्येति कल्पार्थः । एतदुद्धृशीय
सर्वेषां रथस्तरादीनां यण्णां पृष्ठानां रूपम् । एतच्चाऽऽद्येऽध्याये प्रपञ्चेन
क्षितम् । स्पष्टमन्यत् ॥ ११ ॥

अथाऽस्य पूर्वोक्तामुक्थसंस्थामनूय स्तौति—

उक्थो भवति पशवो वा उक्थानि पशवः सहस्रं
पशुष्वेव तत्पशून् दधाति ॥ १२ ॥

अयमुक्थसंस्थो भवति । उक्थस्तोत्राणि पशुसाधनत्वात् पशु-
मकानि । सहस्रसंख्यादक्षिणाश्च पशवः । तेन पशुष्वेव पशून् दधाति
स्थापयति ॥ १२ ॥

इति ताण्ड्यमहाप्राज्ञे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-

प्रकाशे षोडशाध्यायस्य दशमः खण्डः ॥

अथैकादशः खण्डः ॥

अथाऽग्निष्टोमसंस्थं चतुर्थं साहस्राण्यमेकाहं विधित्सुराह—

यो वा अग्निष्टोमे त्रिरात्रं प्रोतं विद्यात्सोऽग्निष्टोमे
सहस्रं दद्यात् त्रिरात्रायतनं हि सहस्रम् ॥ १ ॥

यो ह्यग्निष्टोमे अग्निष्टोमसंस्थं एकाहे त्रिरात्रं यज्यमाणं गणं त्रिरा-
त्रायं यज्ञं प्रोतं प्रतिमुक्तं विद्यात् जानीयात्, सोऽस्मिन्नग्निष्टोमे सहस्रं
दक्षिणां दद्यात् । त्रिरात्रायतनं त्रिरात्र एव आयतनं स्थानं यस्य तथा-
विधं हि सहस्रं सहस्रदक्षिणादानम् । तस्मादस्यैकाहस्य त्रिरात्रसम्बन्धं

विदुषा सदस्रगावो दक्षिणात्वेन दातव्या इत्यर्थः । एवञ्चाऽग्निशोमसं
स्येन सदस्रदक्षिणेन यजेतेति विधिरूपेतेत्य ॥ १ ॥

अथाऽग्निमग्निरात्रस्य प्रोतेत्य दर्शयितुं तदीयानां त्रयाणामर्हा या-
प्रतिपदस्तासामन्यतमाऽस्य प्रतिपत्कार्येत्याह—

(१) “उपास्मै गायता नरः” (२) “उपोषु जातमप्सुरं”
(३) “पवस्व वाचो अग्निम्” इति प्रतिपदो भवन्त्येतद्वै
त्रिरात्रमकः ॥ २ ॥

‘उपास्मै गायता नरः’ इत्यादिपुछानां मध्ये अन्यतमस्तृतीयोऽग्निम
हनि यद्विष्पद्यमानस्य प्रथमस्तृतीयः कार्यः । एतत् त्रै एतद्वि प्रतिपन्नय
त्रिरात्र गार्गत्रिरात्र अथ अकर्णोत् नदीयेषु त्रिष्वहस्तु एतेषां यद्विष्पद्य
मानस्य क्रमेण प्रथमस्तृतीयात् । तस्मादत्राऽप्येयामन्यतमः प्रथमस्तृत्
अपरौ तृचौ (४) ‘द्विषुस्तृत्या रुचा’ (५) ‘पद्यमानस्य ते कव’ इति कल्प-
कारौकौ द्रष्टव्यौ ॥ २ ॥

अथ त्रिरात्रसम्बन्धिष्वहस्तु यानि पृष्ठसामानि तान्यप्यत्र क्रि-
यन्त इत्याह—

पद्यमाने रथन्तरं करोति पद्यमानस्याऽन्तरं वामदेव्य
बृहत् पृष्ठम् ॥ ३ ॥

अत्र कल्प—‘उच्चा ते जातमग्नेस इति गायत्र्यामहीवचञ्च पव
स्व मधुमत्तम इतीदानीं सङ्कार एकस्या मत्त पीयूषं पूर्व्यं यदुक्थमिति
बौधाजये तिसृषु पुनान सोमधारयेति रौरवेकस्यां रथन्तरं तिसृषु
शिशुञ्जहानं हर्षतमिति वामदेव्यमन्य बृहत् पृष्ठमिति । तस्मादेवं
कलुप्तान् माध्यन्दिने पद्यमाने ‘पुनानः सोमे’ति तृचे रथन्तरं साम गाय-
त्र्यम् । तथा ‘शिशुञ्जहानमि’त्यस्मिस्तृचे गायमान वामदेव्य तस्य पद्य-
मानस्याऽन्तरं साम भवति । तथा बृहत्साम होतुं पृष्ठस्तोत्र भवति ॥३॥

अथैतेषां सङ्गातकरणं स्तौति—

इयं वै रथन्तरमन्तारिक्षं वामदेव्यं यौर्वृहदिमे लो-

कान्त्रिरात्रो यदेतानि सामानि सध्रयाञ्च करोतीमानेव
तल्लोकान् सन्दधाति तेन त्रिरात्रमाप्नोति ॥ ४ ॥

रथन्तराधामदेव्यबृहता पृथिव्यन्तरिक्षस्वर्गात्मकत्वं प्रागुक्तम् । त्रि-
रात्रमेवे पृथिव्यादयो लोकाः वसुरुद्रादित्यैस्त्रिरात्रावयवानामग्निष्टो-
मोक्षयातिरात्राणां त्रयाणामह्नां पृथिव्यादिलोकत्रयसाधनतया क्रमेण
प्रयुक्तत्वात् । तथा चाऽऽह्नास्यते । एवञ्च यदेतानि त्रिरात्रे विद्युज्य प्रयु-
ज्यमानानि रथन्तरादीनि सामानि सध्रयाञ्च सहाञ्चति अस्मिन्नहनि
सह प्रयुक्तानि करोति । तच्चेमेमानेव पृथिव्यादिलोकान् सन्दधाति
परस्परं संयोजयति । तथा लोकद्वारा त्रिरात्रं यश्चक्रतुमाप्नोति ॥ ४ ॥

अथ सर्वप्रकृतौ ज्योतिष्टोमे तृतीयसवने 'पवस्व मधुमत्तम' इति यः
ककुभं प्रगाथः सोऽत्राऽपि चोदकेन तृतीयसवन एव प्रयोज्यत्वेनाऽति
विद्यते । तस्य माध्यन्दिनपवमान आकृत्य प्रयोग विधत्ते—

ककुभं प्राचीमुदूहति ॥ ५ ॥

। 'पवस्व मधुमत्तम' इत्येतां ककुष्ठन्दस्कां स्तोत्रीयां प्राचीं प्राग्माने
वर्त्तमानामुदूहति आर्भवात् पूर्वमाने माध्यन्दिनपवमाने तां प्रापयेत्
प्रयुज्जीतेत्यर्थः ॥ ५ ॥

अथैतत्पूर्वस्मिन् भागे आकर्षणमुपपादयति—

पुरो ह्येतया सत्या अपशुर्वीर्यं करोति ॥ ६ ॥

पुरः पुरस्तात् पूर्वमाने वर्त्तमानया ह्येतया ककुभा स्तोत्रीयया
अपशुः पशुरहितः सोमयागः तदुत्पत्यर्थं धीर्यं करोति । तस्माच्च प्रा-
चीमुदूहेदित्यर्थः ॥ ६ ॥

अथ तत्र कर्त्रभिगेय साम विधाय स्तौति—

तस्यामिडानाधुं संक्षारः पुरुषो वै ककुप् पशव इ-
डानाधुं संक्षार आत्मन्येव तत्पशून् प्रतिष्ठापयति ॥ ७ ॥

तस्या ककुभि स्तोत्रीयायामिडानां संहाराय साम गातव्यम् ।
तथैव पूर्वं कल्प उदाहृतः । किमतः ? तदुच्यते—पुरुषो हि ककुष्ठन्दः
ककुभतो वृषमस्य पुंस्त्वात् अस्याऽपि ककुप्स्थानीयेनाऽधिकेन मध्य
मपादेन युक्तत्वेन तत्साम्यात् पुंस्त्वम् । योऽयमिडाना संक्षारः स पशवः
गोवाचकेनेडाशब्देनाऽभिधेयत्वात् । तत्तथा च ऋक्सामयो पुरुषप-
दवात्मकत्वात् पुरुषरूपे आत्मन्येव पशून् प्रतिष्ठापयति ॥ ७ ॥

अथाऽस्मिन्नेव माध्यन्दिने पवमाने यौघाज्यस्याऽऽधारभूतास्ति
 स स्तोत्रीया विदधाति—

(१) “प्रत्नं पीयूषं पूर्णं यदुक्थ”मिति सतोवृहत्स्यो भवन्ति॥८॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ ८ ॥

अथैता स्तोति—

सतोवृहत्स्या वै देवा इमान् लोकान् व्याप्नुवन्ति
 मानैवैताभिर्लोकान् व्याप्नोति ॥ ९ ॥

सतोवृहत्स्या(२) वृहतीच्छन्दस्कया खलु पुरा देवाः इमान् पृथि
 व्यादिलोकान् व्याप्नुवन् । स्पष्टमन्यत् ॥ ९ ॥

अथैतासा गायत्र्यादिसर्वच्छन्दोरूपत्वं प्रदर्शयन् सर्वेषुसाधन-
 तामाह—

ता वा एता गायत्र्यो यास्त्रिपदास्तेन गायत्र्यपस्ता
 वा एता जगत्स्यो यद्द्वादशाक्षराणि पदानि तेन जगत्स्या-
 स्ता वा एता वृहत्स्यो यत् पदत्रिंशदक्षरास्तेन वृहत्स्यः
 सर्वेषां वा एताश्छन्दसां रूपं सर्वाणि रूपाणि
 पशूनामवरुन्धे ॥ १० ॥

ता वा एता ‘प्रत्नं पीयूषमि’त्यरघा’ गायत्र्यो भवन्ति । कथं स
 तोवृहतीनां गायत्रीत्वमिति ? अत्रोच्यते—यद्यस्मात् एतास्त्रिपदास्तेन
 गायत्रीस्ताभ्यात् गायत्र्य’ । तथा ता एता जगत्स्यो भवन्ति । एतदुप
 पाद्यते—यत् द्वादशाक्षराणि पदानि पादाः, प्रथमपादस्य अक्षरव्यूहेन
 द्वादशाक्षरत्वम् । एवं वृहतीत्वमपि योज्यम् । यस्मादेवमेताः सर्वेषां
 गायत्र्यादीनां छन्दसा रूपं तस्मादेताभिः सर्वाणि पशूनां रूपाण्यवरु-

१ प्रत्नं पीयूषं पूर्णं यदुक्थं यदो गार्हादिव आ निरघुमुत ।

इन्द्रमभि जायमानं समस्वरन् ॥

आदौ केचित्पश्यमानस्य आप्यं वसुहोत्रो दिव्या अभ्यनूषत ।

दिवो न वारं सविता व्युर्णुने ॥ २ ॥

अथ यदिमे पवमानं रोदसी इमां च विश्वा भुवनाभि मज्यमाना ।

यूषे न निष्ठा वृषमो विराजसि ॥ सा स. उ. ७. १. ३

१ वृहतीच्छन्दसेति ख पु

ध्ये नानारूपान् सर्वान् पशून् लभत इत्यर्थः ॥ १० ॥

अथैतं यज्ञं महाव्रतात्मना रूपयन् स्तौति—

एतद्वै प्रत्यक्षं महाव्रतं तस्य गायत्र्यं शिरो बृहद्रथ
न्तरे पक्षौ चामदेव्यमात्मा यज्ञायज्ञीय पुच्छ दक्षिणा
एवाकर्ष्यमेव वाच प्रत्यक्षं महाव्रतेन स्तुवते य एतेन
यजते ॥ ११ ॥

एतद्वै एव खलु वै यज्ञ प्रत्यक्षं मुख्य महाव्रतम् । यद्येष शिरःपक्षा
विभिरथयवैर्भवेत्तस्यम्, महाव्रतस्तोत्रस्य शिरःप्रभृति पञ्चावयवात्मक-
त्वात् । अत्र कथं तेषां सङ्गाध इति तत्राऽऽह तस्येति । तस्य प्रकृतस्य
साहस्रस्य महाव्रतस्य सतः यज्ञस्य यज्ञायत्र साम ग्रानस्सवनादौ प्र-
युज्यते तद्विधिर । पक्षात् माध्यन्दिनपवमाने पृष्ठस्तोत्रे च प्रयुज्यमाने
बृहद्रथन्तरे पक्षौ भवतः । माध्यन्दिनपवमानास्ते प्रयुज्यमाने चामदेव्य
मात्मा मध्यदेह । अग्निष्टोमसामवेन प्रयुज्यमाने यज्ञायज्ञीय पुच्छम् ।
याः साहस्रसयवाका दक्षिणास्ता एवाकर्ष्यन्महाव्रतस्तोत्रानुशसनं बृहती
साहस्राण्यं शस्त्रम् । तस्मादेतेनैवंगुणविशिष्टेन एकादेन यो यजते एव
एव प्रत्यक्षं साक्षान्महाव्रतेन महाव्रतस्तोत्रेण स्तुवते स्तौति, उक्तसा-
मपञ्चकात्मकत्वात्तस्य ॥ ११ ॥

अथ भ्रायन्तीयं ब्रह्मसाम कार्यमिति विधित्सुः पक्षान्तरमुपन्यस्य
(१) तत्र दोषमुद्गावयति—

तस्य बृहत्पृष्ठं पङ्क्तिषु ब्रह्मसाम तदाहुश्छन्दो
व्याधीयते यद्बृहत्पृष्ठं भवति पङ्क्तिषु ब्रह्मसामेति ॥ १२ ॥

अस्मिन्नहनि बृहत्साम होतुः पृष्ठमित्युक्तं तस्याऽयमनुवादः । प-
ङ्क्तिषु 'स्वादो रिफथा विपूर्वत' इत्याद्यास्तु यत् प्रथमे साहस्र एकाहे
ब्रह्मसाम विदितमत्राऽपि पङ्क्तिषु तदेव ब्रह्मसाम ब्रह्मणः पृष्ठस्तोत्रम् ।
तत्तत्र एवं कियमाणे सामद्वये आहुर्ब्रह्मवादिनोदयन्ति । कथमिति ?
यद्यपि बृहत् बृहत्साम बृहतीषु गीयमाने पृष्ठस्तोत्रं भवति, पङ्क्तिषु
गीयमाने ब्रह्मसाम भवति तदा छन्दो व्याधीयते स्पष्टं विभिद्यते
तच्चाऽयुक्तमिति ॥ १२ ॥

किं तर्हि कार्यं तदाह—

आयन्तीयमेव कार्यं न छन्दो व्याधीयते ॥ १३ ॥

आयन्तीयमेव स्वासु ब्रह्मसाम कार्यम् । तथा च बृहतो ब्रह्मसा
स्रश्च बाह्वते त्वे गानात् न छन्दो व्याधीयते मिथते ॥ १३ ॥

नग्नेष पङ्क्तिर्विहाय बृहत्या ब्रह्मसास्रि क्रियमाणे सहस्राक्षरसम्पत्ते
रभावात् पूर्वोक्ता सहस्रप्रतिष्ठुतिर्न स्यादित्यत आह—

एषो सहस्रस्य प्रतिष्ठुतिः ॥ १४ ॥

एषो एषेव आयन्तीयस्य स्वासु स्तोत्रीयासु गानमेव सहस्रस्य
दक्षिणारूपस्य गद्या सहस्रस्य प्रतिष्ठुतिः प्रतिस्तवनम् ॥ १४ ॥

ननूक्तः ब्रह्मसास्रोऽक्षराणां सहस्रसंख्यापुर्व्वभावात् प्रतिष्ठुतिर्न
स्यादिति तत्राऽऽह—

सहस्रमन्यममितिष्ठतीत्याहुः सहस्रमन्योऽन्वाति-
ष्ठतीति ॥ १५ ॥

सहस्र स्यप अग्न्य यज्ञममितिष्ठति तत्रापब्रह्मसास्रोऽक्षरसङ्ख्यय
तमधितिष्ठते । अन्यस्तु याग सहस्रमन्वातिष्ठतीति । (१) 'हीने' जनो
कर्मप्रयत्ननीयत्वम् । सहस्रसंख्यातो न्यूनया ब्रह्मसास्रोऽक्षरसंख्ययै
स्यप सहस्रमधितिष्ठतीति ब्रह्मवादिन आहुः । एवमुभयपाऽपि सहस्र
सम्बन्धसम्भवात् सहस्रस्य प्रतिष्ठुति सिध्यतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

कथमयं यज्ञः सहस्रमन्वातिष्ठतीति तत्राऽऽह—

ककुभ प्राचीमुद्दृत्यथ पदेपा द्विपदा ककुभो लोके
क्रियते सहस्रस्यैव सोऽन्वास्थापः ॥ १६ ॥

आर्भण्यपवमाने स्विता 'एवस्य मधुमक्षम' इत्येता ककुभ प्राचीमु
द्दृष्टि प्राग्देश माष्यन्दिनपवमानलक्षणं नयति । अथाऽऽनन्तरं तस्या
ककुभो लोके स्थाने यत्पथस्य सोमत्येपा द्विपदा क्रियते प्रयुज्यते स
सहस्रस्याऽन्वास्थानम् ॥ १६ ॥

अथ स्तोत्रीयासङ्घातं सहस्रं स्तौति—

अनुष्टुभं सम्पद्यते चागनुष्टुब्वाक् त्रिराश्रस्ते
त्रिराश्रमाप्नोति ॥ १७ ॥

अयमेकाहः संस्तुतोऽनुष्टुभं अनुष्टुप्छन्दस्सम्पद्यते । अत्र कल्प -
'त्रिवृद् बहिष्पद्यमानं, पञ्चदशानि त्रीण्याज्यानि, त्रिवृन्मैत्रावरुणस्य' सप्त
दशो माष्यन्दिनः पवमानो, होतुश्च पृष्ठ पञ्चदश, एकविंश मैत्रावरुणस्य,
एकविंश ब्राह्मणाच्छंसिनः, सप्तदशमछावाकस्य, सप्तदश भार्गवः, एकविं
शोऽग्निष्टोमः' इति । एवञ्च स्तोमकल्पाः सत्यां प्रातस्सवने त्रिषष्टि स्तोत्रीया
भवन्ति । माष्यन्दिने त्वेकनवन्ति । तृतीयसवनेऽष्टत्रिंशत् । मिलित्वाश्च
धिकनवतिशत स्तोत्रीया भवन्ति । द्वात्रिंशदक्षराऽनुष्टुप् । तथा च द्वा-
त्रिंशत्संययया धिमज्यमाना पडनुष्टुमो भवन्ति । एवमनुष्टुम सम्पद्यते
अयं यज्ञः प्राप्नोति । अनुष्टुप् खलु वाक्संस्तुता, त्रिरात्रोऽपि वाक्सं
स्तुत । तेन (१) अनुष्टुमा वाचा च त्रिरात्र गर्गत्रिरात्राययं यज्ञक्रतुमा-
प्नोति तत् फलं प्राप्नोतीम्ययं ॥ १७ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे षोडशाध्यायस्यैकादशः खण्डः ॥

अथ द्वादश खण्डः ।

अथ सायस्का नाम पञ्चैकाहाः । तेषु प्रथमद्वितीययोर्दीक्षाप्रभृत्यव-
भृथान्तं सर्वमेकस्मिन्नेवाऽह्न्यनुष्ठेयम् । तृतीयस्य तु एकस्मिन् दिवसे
दीक्षा, परस्मिन् दिवसे सोमक्रयाद्यवभृथान्तम् । चतुर्थपञ्चमयोरप्ये-
वम् । यद्वा एका दीक्षा सोमक्रयप्रभृत्युपवसथान्तं द्वितीयेऽह्नि सूर्ये
त्येवं सूत्रकारमतम् । पञ्चस्यपि सायस्कान्वयात् सद्य एव एकस्मिन्ने-
वाऽह्नि दीक्षाद्यवभृथान्तं कर्त्तव्यमिति मतान्तरम् । एतत्सर्वं (२)
'सायस्केण यज्ञ्यमाणो महारात्रे प्रातराहुतिं हुत्वे'त्यादिना सूत्रका-
रेण विस्पष्टमुक्तम् । तत्र प्रथमस्य यदुक्तं सर्वं सद्योऽनुष्ठेयमिति तद्वि-
धित्सुराह—

आदित्याश्चाऽङ्गिरसश्चाऽदीक्षन्त ते स्वर्गे लोकेऽस्प-
र्द्धन्त तेऽङ्गिरस आदित्येभ्यः श्वः सुत्यां प्राब्रुवथंस्त
आदित्या एतमपश्यथं स्तं सद्यः परिकीयाऽयात्यमु-

द्रातार धृत्वा तेन स्तुत्वा स्वर्गं लोकमायन्नदीयन्ताऽङ्गि-
रसः ॥ १ ॥

पुरा आदित्याश्चाऽङ्गिरसश्च अदीक्षन्त यज्ञाय दीक्षां कृतवन्तः ।
ते वमे स्वर्गे लोके स्वर्गलोकादिमिच्छन्त्यस्त-ययं प्रथमं गमिष्यामो
वयं प्रथमं गमिष्याम इति स्पृष्ट्वा कृतवन्तः । एवं स्पृष्टमानास्तेऽङ्गिरस
आदित्येभ्यस्तुत्या इव परस्मिन्दीक्षानन्तरदिने करिष्यमाणं सोमयागं
प्राप्नुवन् प्रोक्तवन्तः । अथ ते आदित्या एतं वक्ष्यमाणं यज्ञमपश्यन् । तं
यज्ञं सद्यः एकस्मिन्नेवाऽहनि परिकीर्य सोमं कीर्त्त्या अयास्यमृषिमुद्रा
तार कृत्वा स्वमुद्रातां मघेऽयुद्रातृत्वेन धृत्वा तेनाऽयास्येन सर्वैः स्तौत्रै
स्तुत्या स्तारयिष्या समापयन् दीक्षाद्यधभृष्यान् सर्वं कर्म एकस्मिन्ने
वाऽहनि अभ्यतिष्ठन्तित्यर्थः । यज्ञसमाप्यनन्तरमेव ते स्वर्गं लोकमा-
यन् प्राप्नुवन् । अङ्गिरसस्त्वदीयन्त, दीक्षानन्तरदिवसे स्तुत्येति तैत्ति-
र्यात् । एकस्मिन्नेव दिने दीक्षाद्यधभृष्यान्तस्य सर्वस्याऽमनुष्ठानेन स्व
र्गप्राप्त्यभावात् सह दीक्षितैरादित्यैः सद्योऽनुष्ठानेन स्वर्गगतैर्दीक्षा-
भूमावेव परित्यक्ता आसन् ॥ १ ॥

एव सद्योऽनुष्ठेये मघेऽधिकारिणमाह—

भ्रातृव्यवान्यजेत ॥ २ ॥

भ्रातृव्यः शत्रुस्तद्दाननेन यागेन यजेत । शत्रुक्षयहेतुरयं याग
इत्यर्थः ॥ २ ॥

मघैतद्वेदितुः फलमाह—

भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद ॥ ३ ॥

य एव ब्राह्मणार्थजानाति स आत्मना स्वयमेव भवति मयनशील
इत्यमृतो भवति । अस्य यो भ्रातृव्यः शत्रुः स परा भवति पराभूतः
तिरस्कृतो भवति ॥ ३ ॥

अथाऽस्मिन् यागे दक्षिणा विधिरसुराह—

तस्मा अमुमादित्यमश्नन् इवेत कृत्वा दक्षिणामा-
नयन् स्ते प्रतिगृह्य व्यञ्जन् शतं स एतान्पायास्यान्व
पश्यत्तैरात्मानं समश्रीणात् ॥ ४ ॥

तस्मै अयास्यापोद्वात्रे अमुं हृदयमानमादित्य इवेत शुक्लवर्णमश्न

हृत्वा दक्षिणामानयन् क्रतुदक्षिणात्वेन प्रायच्छन् । तमश्च प्रतिगृह्य
सोऽयास्यो व्यग्रशत विघ्नपृथिव्योऽभूत् । ततस्त ऋषिः एतानि इदा
नो समाम्नायमानान्यायास्यानि सामान्यपश्यत् । तैदृष्टैस्तमभिरारमान
समधीणात् धीर्येण समयोजयत् । तस्मात् श्वेताद्वोऽस्य क्रतोर्दक्षि
णा । स चोद्गात्रे वातव्य* । इतरेऽप्यृत्विजो यथा सन्तोषमायान्ति तथा
तेभ्यो यत्किञ्चित् धनं दद्यादिति विधिरुन्नेतव्यः । तदेतत्सूत्रकृतोक्तम्—
(१) 'अश्वः श्वेत एतस्य दक्षिणामुद्गात्रे दद्यात् किञ्चित्त्वेतरेभ्य' इति ॥

यस्मादेवं तस्मादिदानीमप्यस्मिन् यज्ञे आयास्य सामं प्रयोक्तव्य
मित्याह—

तदायास्यानि भवन्ति भेषजायैव शान्त्यै ॥ ५ ॥

यज्ञेषु साधस्केष्वेतान्यायास्यानि सामानि भवन्ति, तद्भेषजायैव
अश्वप्रतिग्रहजनितस्य दोषस्य चिकित्साया एव, शान्त्यै उपशमाय च
भवन्ति । तथा चाऽस्मिन् यज्ञे मास्यन्दिनसवने दक्षिणारूपाश्वप्रतिग्र
हजन्यदोषनिर्हरणाय आर्भवे पयमाने(२) 'इन्द्रमच्छे'त्यस्यां स्तोत्रीया
यां आयास्य सामं कार्यम् । तथा चाऽस्याऽङ्गः स्तोमस्तोत्रीयाविधाने
कल्पकारेणोक्तम्—'उपास्मै गायता नराः, पयमानो अर्जोजनत्, पय-
मानस्य ते कवे, इममूषु त्वमस्माकमिति प्रकम्ब स्वादिष्टया मदिष्टयेति
गायत्रञ्च स्वाशिरामकञ्च, पवस्वेन्द्रमच्छेति सफायास्ये, पुरोजितो
यो अन्धस इति दयावाश्वान्धीगवे कावमन्तरं यज्ञायज्ञीयमग्निष्टोम
सामे'ति ॥ ५ ॥

अथाऽधिकार्यन्तरमाह—

स्वर्गकामो यजेत ॥ ६ ॥

मृष्टोऽर्थः ॥ ६ ॥

अर्धतस्य स्वर्गसाधनतामुपपादयति—

बृहतीं सम्पद्यते बृहत्या वै देवाः स्वर्गं लोकमा-
यन् स्वर्गमेवैतेन लोकमाप्नोति ॥ ७ ॥

अस्य यज्ञस्याऽग्निष्टोमसंस्थत्वात् द्वादशस्तोत्राणि । तेषु च सर्वेषु
त्रिवृदेव स्तोमः । तथा च प्रतिस्तोत्रं नव स्तोत्रीया इति मिलित्वा
अष्टोत्तरशत स्तोत्रीया भवन्ति । षट्त्रिंशदक्षरा च बृहती । त

त्सङ्ख्यया विभज्यमानास्तास्मिन्नो बृहत्सो भवन्ति । एवञ्चाऽयमेकाहः
 बृहत्तो सम्पद्यते । बृहत्या बृहतीऽऽनुदसा साधनेन देवा पुरा स्वर्गं
 लोकमायश्रगच्छन् । अतो बृहतीसम्पन्नेनैवेन स्वर्गमेव लोकमाप्नोति ॥७॥
 अथाऽयमधिकारिणमाह—

पशुकामो यजेत ॥ ८ ॥

स्वष्टोऽर्थ ॥ ८ ॥

(१) तथैव तस्य पशुसाधनत्वमुपपादयति—

पशवो वै बृहती पशुष्वेव प्रतितिष्ठति ॥ ९ ॥

छन्दासि पशुः 'वाजिमजयस्तान् बृहत्स्यजयत् तस्माद्ब्रह्मता'
 पशव उच्यन्ते' इति ब्राह्मणान्तरात् बृहत्याः पशुरूपात्त्वम् । अतः पशु-
 रूपाया बृहत्यास्तस्यैव पशुष्वेव यजमान प्रतितिष्ठतीति ॥ ९ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
 प्रकाशे षोडशाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥

अथ त्रयोदशः खण्डः ।

अथ द्वितीय साधस्कमेकाह दर्शयति—

एतस्यैवैकविंशमग्निष्टोमसाम कृत्वाऽऽमयाविनं
 याजयेत् ॥ १ ॥

एतस्यैव पूर्वोक्तस्य यज्ञस्याग्निष्टोमसाम एकविंशं एकविंशस्तो
 मक कृत्वा एतेनाऽऽमयाविनं रोगिणं यजमान याजयेत् यथा दर्शपू-
 र्णमासयोर्गुणविकृता दाक्षायणयज्ञादयः, यथा वा अग्निष्टोमस्य
 गुणविकृता उक्थादयः, एवं अथ द्वितीयः साधस्कः पूर्वोक्त एव
 गुणविकृतः ॥ १ ॥

अथाऽस्य व्याधिनिर्हरणहेतुतामाह—

प्राणो वै त्रिष्टुप्राण आदित्यः प्राणैरेव व्यृध्यते य
 आमयावी प्राणैरेवैनं समर्हयति ॥ २ ॥

अस्मिन् हि यागे बहिष्पवमानादौ प्रथमं त्रिवृत्स्तोमः प्रयुज्यते
स च प्राणसंस्तुतः । प्राणश्चाऽऽदित्यः, स हि सर्वेषां भूतानां प्राणनहेतुः ।
(१) 'योऽसौ तपन्नुदेति स सर्वेषां भूतानां प्राणानादायोदेती'ति श्रुतेः ।
य आमयावी व्याधिग्रस्त एव प्राणैः न्यूह्यते विद्युज्यते । एवञ्च प्राणसं-
स्तुतेन त्रिवृत्स्तोमकेनाऽनेनैव आमयाधिन पुनः प्राणैरेव समर्द्धयति ॥ २ ॥

अथ प्रकारान्तरेण आमयान्यधिकारमुपपादयति—

विराज॑ सम्पद्यतेऽप वा एतस्मादन्नाद्यं कामति य
आमया॑वन्नं विराडन्नाद्यमेवाऽस्मिन् दधाति ॥ ३ ॥

अथ द्वितीयं साद्यस्कौ विराज छन्दः सम्पद्यते । अथ हि अग्नि-
ष्टोमसामभ्यातिरेकान्येकादश त्रिवृन्ति स्तोत्राणि । तेषु नवमघतिस्तो-
त्राया भवन्ति । एकविंशस्तोमकमग्निष्टोमसामंति विंशतिशत स्तोत्राया
भवन्ति । 'दशाक्षरा विराडिति' दशसङ्ख्यया विभागे सति विराट्सम्प-
त्तिः । य आमयावी रोगी एतस्मात् अन्नाद्य अन्नस्याऽदनमपकामति
अपगच्छति । स्पष्टमन्यत् ॥ ३ ॥

अथाऽग्निष्टोमसाम एकविंशतिस्तोमतामनुय आमयाधिनः प्रति-
ष्ठाहेतुतामाह—

एकविं॑शोऽग्निष्टोमो भवत्यप्रतिष्ठितो वा एव य
आमया॑वी प्रतिष्ठैकविं॑शः प्रत्येव तिष्ठति ॥ ४ ॥

एकविंशस्तोमकमग्निष्टोमसाम भवति । य आमयावी रोगी एषो-
ऽप्रतिष्ठितः प्रतिष्ठारहितः । गतमन्यत् ॥ ४ ॥

अथाऽपराधधिकारिणावाह—

एतेनै॒वाऽन्ना॑द्यकामो वा प्रतिष्ठा॑कामो वा यजेताऽन्नं
विराट् प्रतिष्ठैकविं॑शोऽप्यन्नं प्रतितिष्ठति ॥ ५ ॥

अन्नाद्यमदनीयमन्नं कामयमानो वा प्रतिष्ठाकामो वा एतेनैव साद्य-
स्क्रेण यजेत । अथ हि विराट्सम्पन्न इत्युक्तम् । सा च विराट् अन्नं
अन्नात्मिका । अतोऽन्नाद्यकामोऽन्नमसि अन्तु योग्यो भवति, अग्निष्टो-
मसाम्भन एकविंशस्तोमकत्वात् प्रतिष्ठाकामोऽपि प्रतितिष्ठति । अद्यैत-
स्य स्तोमफलसिः कल्पकारोका प्रदर्श्यते—'तस्यैकविंशमग्निष्टोमसा-
मोभो त्रिवृतावे'ति । असौ प्रथमद्वितीयावेतौ साद्यस्कौ त्रिवृत्स्तो-
मकौ, द्वितीये त्वग्निष्टोमसामैकविंशस्तोमकमिति तस्यार्थः ॥ ५ ॥

अथ साधस्काणां साधारणधर्मा विधास्यन्ते । यद्यप्येते प्रथम साधस्कानन्तरमेव धक्तव्याः, तथापि तस्यैवाऽयं द्वितीय साधस्को गुणविकार इत्यभिप्रेत्य विकारसहितस्य तस्याऽनन्तर धर्माणां प्रतिपादनम् । तथा च सूत्रकारेणोक्तम्—(१)'उर्वरा वेदिरिति प्रथम' इति । अयमर्थः—उर्वरा वेदिरित्याद्यङ्गजात धर्यमाण प्रथमेऽपि साधस्के द्रष्टव्यम्, ॥ केवलमस्मिन्नेवेति । (२)'ततो यन्नधनीतमुद्दिधात्तदाज्येऽपि कार्यं सद्यस्त्वाये'ति आम्नास्यमानत्वात् साधस्कतैव धर्मान्धवहेतु नाऽप्यत । साधस्कता च प्रथमादीनां सर्वेषां समानेति सर्वत्र धर्यमाणा धर्मा कर्तव्या इति । तत्र वेदिं विधाय स्तौति—

उर्वरा वेदिर्भवत्येतद्वा । अस्या वीर्यवत्सवं वीर्येणैव यजथ समर्द्धयति ॥ ६ ॥

उर्वरा सर्वसस्याख्या । (३)'यधोर्वरा पक्वा स्याद्व्रीधोर्वरा धे'ति सूत्र कृतोक्तत्वात् प्रोद्दिधवयोरन्यतरेण परिपक्वेन सस्येनाऽऽख्या भूमिर्वेदिर्भवति । एतत् खलु स्थान अन्याः पृथिव्या वीर्यवत्सवं अतिशयेन वीर्यवत् । अतो वीर्येणैव यज्ञ समर्द्धयति समृद्धं करोति उर्वरां वेदिं कुर्वन् ॥

अथोत्तरवेदिस्थानं विधत्ते—

खल उत्तरवेदिरत्र हि स रसः समवैति सरसमेव यज्ञं करोति ॥ ७ ॥

तस्यामुर्वरायां परिपक्वा व्रीधिवशा यस्मिन् स्थाने स्तस्येभ्यो विधिष्यन्ते स खल उत्तरवेदिः । अत्र हि स्थाने स प्रसिद्ध व्रीधिवशात् रसः समवैति समवेतो भवति (४)वान्यसारस्याऽग्राऽवस्थानात् । तथा च सरस रससहितमेव यज्ञं करोति ॥ ७ ॥

अथ यूपं विधत्ते—

खलेवाली यूपो भवत्येतथा हि तथं रसमुत्कृपन्ति ॥ ८ ॥

खलमध्ये निष्ठाता मेढी खलेवाली । स एव यूपो भवति । एतथा हि खलेवाद्या त खले समवेतं रस उरुपन्ति उद्गमयन्ति । अथ वाक्यं यूपो खलेवाली मेढीत्यस्मिन् पक्षे न खल्लुब्धत इत्यभिप्रेत्येतद्वाक्यमनूय (५)'लाङ्गलेषा यूप स्यादिति सूत्रकृता व्याकथयन्तम् । लाङ्गलसम्ब

१ लाट्या श्रौ ८. ३. ४

२ तां मा १९. १३. १३.

३ लाट्या ८. ३. ४

४ चान्यराशेस्तत्रेति ख पु ।

५ लाट्या श्रौ ८. ३. ९.

न्धिनी ईया दण्डो यूप कार्य्य इति । तस्य च कर्षणसाधनत्वात् भूगत
रस तेनोत्कृपन्ति कर्षका इति सङ्गतिर्भवति ॥ ८ ॥

अथ सोमकयसाधनं द्रव्य विधत्ते—

त्रिवत्सः साण्डः सोमकपणः सेन्द्रत्वाय ॥ ९ ॥

ईपदपरिसमाप्तत्रिवर्षस्य त्रिवत्स इति (१)योगिकी संज्ञा । यद्वा
यो वत्सः तिस्रो धेनूर्धयेत् स तिसृणा वत्सत्वात् त्रिवत्सः । यद्वा
वत्सरपदस्याऽन्यवर्णलोपः त्रिवत्सः (२)त्रिवर्ष इत्यर्थः । एतत्पक्षत्रयं
सुब्रह्मोक्तम्—(३)'बहुत्रिवर्षस्य जानपदो त्रिवत्सः' 'यो वा ति
स्रो धयेत्' 'त्रिवर्षो वैव स्यादिति' । स च त्रिवत्सः साण्डः समुष्कः
सोमकपणः सोमकयसाधनं द्रव्यम्, ईदृशेन गवा सोमः कृतस्य इत्यर्थः ।
स चाऽण्डसहितत्वेन कर्षणसमर्थत्वात् इन्द्रस्य च वर्धितृत्वात् सेन्द्रत्वा-
य इन्द्रसाहित्याय भवति ॥ ९ ॥

अपैतेषु सायस्क्रेषु प्राच्यादिचतुर्दिगवस्थितान् महर्षिज आनेतुं
सोमप्रवाकानां गमनं विधत्ते—

सर्वा दिशोऽश्वरथाः सोमप्रवाका विधावन्ति ॥ १० ॥

अथ सुब्रम्—(४) 'प्राञ्चं होतारं बहेयुरुदञ्चमुद्रातारं प्रत्यञ्चमश्वरथ्यु
दक्षिणां ब्रह्माणमिति' । अयमर्थः—अश्वरथाः अश्वयुक्तरथसहिताः सो
मप्रवाकाः सोमस्य प्रवकारो यजमानपुरुषाः सर्वाश्चतस्रो दिशः विधा-
वन्ति बह्व्यमाणप्रकारेण गच्छेयुः । गच्छा च प्राच्या दिक्ष्ववस्थितं होतारं
रथे आरोह्य तत्रत्यः सोमप्रवाकः प्राङ्मुखं तमानयेत् । एवमग्न्याश्च
पि दिक्षु अन्ये सोमप्रवाकाः कुर्युः ॥ १० ॥

किमतस्तदाह—

सर्वाभ्य एवाऽस्मै दिग्भ्योऽन्नाद्यमवरुन्धे ॥ ११ ॥

एव सर्वासु दिक्षु विधावनात् सर्वाभ्य एव दिग्भ्यः सकाशात्
अस्मै यजमानाय अन्नाद्यमवरुन्धे प्राप्नोति ॥ ११ ॥

कस्या दिशि केन रथेन कियत्परिमाणं धावनमिति क्रमेण सर्वमाह—

योजने चतुर्वाहिणा प्राच्यां दिशि प्राहैवमिव वा
अध्वानो विमिता यैवाऽध्वनो मात्रा तां धावयन्ति त्रैपदे

प्रष्टिवाहिनोर्दीक्षां गन्धूतौ योगेन प्रतिक्षां क्रोशे
स्थुरिणा दक्षिणैतद् वै दिशां रूपं यदैव दिशां रूपं
तेन यज्ञं समर्चयन्ति ॥ १२ ॥

चतुर्वाहिना चत्वारोवाहा यस्मिन् युज्यन्ते स चतुर्वाही । तादृशेन
रथेन प्राच्या दिशि योजने क्रोशचतुष्टयपरिमिते दूरे धायेत् । अहेति
प्रसिद्धौ । एवमिव अद्वयवानो मार्गाः प्रकर्षेण विमिता अतिदीर्घोऽ-
प्यथा पञ्चयोजनो दशयोजन शतयोजन इति योजनप्रमाणेनैव परि-
च्छिद्यत इत्यर्थः । तस्माद्योजनपरिमित दूरं गच्छेदित्यर्थः । तथा च यैव
अद्वयवानो मार्गस्य मात्रा प्रमाणं ता धावयन्ति प्राप्नुवन्ति । उदीच्या
मुत्तरदिशि त्रैपदे त्रिपाद्योजने क्रोशत्रयपरिमिते दूरे प्रष्टिवाहिना, अद्वय-
त्रययुक्तो रथः प्रष्टिवाही, तेन रथेन धायेयुः । तथा प्रचीर्या दिशि
गन्धूतौ क्रोशद्वयपरिमिते दूरे योगेन अद्वयद्वययुक्तेन रथेन च वहेयुः ।
दक्षिणा दक्षिणस्या दिशि क्रोशपरिमिते दूरे स्थुरिणा एकाद्वययुक्तेन
रथेन वहेयुः । एव रथविशेषैः प्राच्यादिविधु योजनादिदूरगत्वा तत्रस्थानं
महाविंजा सौमं प्रोच्य सौमप्रधाकास्ताम् रथेश्वारोऽप्य प्रागुक्तरीत्या
नवेयुरित्यर्थः । यदैतच्चतसृषु दिक्षु रथाध्वनोर्विशेषप्रतिपादन एतत्
अलु तासां दिशां रूपम् । तथा च यदै दिशां रूपं तेन यज्ञं समर्चयन्ति
समृद्धं कुर्वन्ति ॥ १२ ॥

अथाऽप्यद्वयं विधत्ते—

सक्षीरद्वतयो रथा भवन्ति ततो यज्ञवनीतमुदिपा-
त्तदाज्येऽपि कार्यं सत्यस्त्वाय ॥ १३ ॥

ते च रथा सक्षीरद्वतयः सद्योदुग्धेन क्षीरेण पूर्णाः सक्षीरास्ता
द्वतयो येषु रथेषु तथाविधा भवेयुः । ततः तस्मात् क्षीरात् रथयोगसङ्ग-
हनेन यज्ञवनीतं फेनो वा उदिपात् उद्गच्छेत् तदाज्येऽपि कार्यं संस-
र्जनीयम् । किमर्थम् ? पूर्वसिद्धमप्याज्यं सद्यो निष्पद्येन नयनीतेन सस-
र्जनात् सद्यस्सिद्धमेव भवतीत्यर्थः । तदुक्तं सूत्रकारेण—(१) 'ततो यज्ञ-
वनीतमुदिपात् फेनो वा तदाज्येऽपि सृज्युरिति' ॥ १३ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे षोडशाध्यायस्य त्रयोदशः अध्यायः ॥

अथ चतुर्दशः खण्डः ॥

अथाऽन्यं साधस्कमेकाह दर्शयति—

अथैषोऽङ्गिरसामनुकीः ॥ १ ॥

अथाऽनन्तरमेव वक्ष्यमाण अङ्गिरसामुषीणा सम्बन्धी अनुकी-
नाम साधस्क एकाहः ॥ १ ॥

अथाऽस्मिन्नाधिकाणिमाह—

एतेन वा अङ्गिरस आदित्यानाप्नुवन् यो हीन आनु-
जावर इव स्यात् स एतेन यजेताऽऽप्नोति पूर्वेषां प्रहामा-
प्नुवन् ह्येतेनाऽऽङ्गिरस आदित्यान् ॥ २ ॥

एतेन खलु यजेत अङ्गिरस ऋषय आदित्यान् सह दीक्षितैकस्मि-
न्नेव दिने याग समाप्य पूर्वमेव स्वर्गं गतान् पश्चादाप्नुवन् । अतोऽस्य
प्रशस्याऽऽङ्गिरसा सम्बन्धः । तस्माद्यो यजमानः हीनो निरुष्ट आनुजावर
इव अनुजादप्यवर इव स्यात् स एतेन यजेत स यजमानः पूर्वेषां स्व-
स्मादधिकानां यजमानानां प्रहं प्रहाण आप्नोति पूर्वं ये स्वस्माद्गुणै-
रधिकास्तेऽपि यथा प्रहीना भवन्ति तथा स्वयमुत्कृष्टो भवतीत्यर्थः ।
हि यस्मात् हीना अङ्गिरस एतेन यागेन आदित्यानधिकानाप्नुवन्
तस्मात्प्रमगच्छन्तित्यर्थः ॥ २ ॥

अथाऽस्य माष्यन्दिनार्मवधोः पवमानयोः स्तोमकल्पति विधत्ते—

तस्य चतुर्विंशौ पवमानौ ॥ ३ ॥

तस्याऽनुकीसंज्ञस्य चतुर्विंशौ चतुर्विंशस्तोमकौ पवमानौ । यद्यपि
बहिःपवमानस्य प्राथम्यात्तस्य माष्यन्दिनपवमानस्य च चतुर्विंशस्तो-
मविधानमिति न्याययानं न्याय्यम्, तथाऽपि कल्पकृता 'चतुर्विंशोत्त-
रौ पवमानावि'ति कल्पितत्वात् माष्यन्दिनार्मवधोरेतत् स्तोमविधानम् ।
तदेतत् स्तोति—

चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री गायत्र्या वै देवा इमान्
लोकान् व्याप्नुवन्निमानेवैतेन लोकान् व्याप्नोति ॥ ४ ॥

चतुर्विंशस्तोमे चतुर्विंशतिसङ्ख्या विद्यते । गायत्री चतुर्विंशत्यक्ष-
रा गायत्र्यैव छन्दसा साधनेन देवा पुरा इमान् पृथिव्यादिलोकान्

व्याप्नुवन् । तत्सख्यासाम्यादेतेन चतुर्विंशस्तोमेन इमानेव लोकान्
यजमानो व्याप्नोति ॥ ४ ॥

अथैतत्प्रकारान्तरेण स्तौति—

तेजो ब्रह्मवर्चसं गायत्री तेज एव ब्रह्मवर्चसमव
रुन्धे प्राणो गायत्री प्रजनन प्राणादेव गायत्र्याः
प्रजायते ॥ ५ ॥

येन गायत्री सा तेजोरूपा ब्रह्मवर्चसरूपा च, प्रजापतेर्मुखाद्गनि
ना ब्राह्मणजात्या च सहोत्पत्तेः । तथा च गायत्रीस्तुतेन चतुर्विं
शस्तोमकेन तेजश्च ब्रह्मवर्चसञ्च यजमानोऽवरुन्धे । तथा प्राणरूपा
गायत्री प्रजनन प्रजासाधनञ्च । एवञ्च प्राणात् प्राणरूपाया एव गाय
त्र्यास्तकाशात् प्रजायते पुत्रपौत्रादिकूपेणोत्पद्यते ॥ ५ ॥

अथाऽस्य यज्ञस्य प्रकारान्तरेण प्रजासाधनतामाह—

उभये स्तोमा युग्मन्तश्चार्धुजश्च तन्मिथुनं तस्मान्मि
थुनात्प्रजायते ॥ ६ ॥

उभये उभयविधा युग्मन्तश्च शुक्लवयाका, अयुजश्च विषमस
ख्याकाश्च स्तोमा भवन्ति । अस्य च पञ्चमानयोश्चतुर्विंशस्तोमो वि
हितः । स च समसख्याकः । एकविंशोऽग्निष्टोमसाम्नि विद्यास्यते
सं विषमसख्याकः । अभ्येषु स्तोत्रेषु कल्पकारेण 'समानमितरत् पूर्व
ण सस्तोममि'ति द्वितीयसाधकसम्बन्धितः स्तोमस्याऽतिविष्टरवाः
त्रिवृत्स्तोमः, एवमुभयविधा स्तोमा भवन्ति । तन्मिथुने श्रीपुंसा
त्मकम् । तस्मान्मिथुनात् प्रजायते यजमानस्याऽपत्यपुत्रपौत्रादिहत्
पद्यते ॥ ६ ॥

अथ स्तोत्रीयासङ्घसम्पत्तिद्वारेण स्तौति—

विराजं संप्रथतेऽर्जं विराड्ज्ञायमेवाऽवरुन्धे ॥ ७ ॥

अस्य यज्ञस्य स्तोत्रीयासमुदायः विराजं छन्दस्तम्पद्यते । अग्नि
ष्टोमसंख्यो ह्ययं तत्र गवामां स्तोत्राणां त्रिवृत्स्तोमकायात् एकान्तीति
स्तोत्रीया भवन्ति । द्वयोश्चतुर्विंशत्वात् अष्टावत्वारिंशत्, अग्निष्टोमस
न्त एकविंशतिरिति । एवं पञ्चाशदधिकं शतं स्तोत्रीया भवन्ति । ए
दशसंख्यया विमज्जमाने साम्नाद्विराट्सम्पत्तिः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ७ ॥

अथाऽग्निष्टोमसाम्न एकविंशस्तोमं विधाय स्तौति—

एकविंशोऽग्निष्टोमो भवति प्रतिष्ठा वा एक-
विंशोऽन्तत एव यज्ञस्य प्रतितिष्ठति ॥ ८ ॥

एकविंश. एकविंशस्तोमकोऽग्निष्टोमो भवति । गतमभ्यत् ॥ ८ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ
प्रकाशे षोडशाध्यायस्य चतुर्दशः खण्डः ॥

अथ पञ्चदशः खण्डः ॥

अथ चतुर्थे साधस्कमेकाहं दर्शयति—

अथैष विश्वजिह्विल्लः ॥ १ ॥

अथाऽनन्तरमेव वक्ष्यमाणः विश्वजिह्वामाऽभ्यः साधस्क एकाहः ।
याऽहस च शिल्पश्चित्रभूतः । तस्य च शिल्पस्यैकैकाहिकस्य विश्वजितः
शिल्पस्यव्याख्यानं पूर्वंकृतेन व्याख्यातम् ॥ १ ॥

अथैतस्य वेदितुः फलमाह—

शिल्पं वा एष स्तोमानां पश्यति गृहे शिल्पं य
एवं वेद ॥ २ ॥

स्तोमानां स्तोमसाध्यानां एषः यज्ञः शिल्पं वै सर्वपृष्टत्वात् सर्व-
स्तोमकत्वात् सर्वस्वदक्षिणत्वाच्चोऽऽश्चर्यभूतः । य एवमस्य शिल्पं
वेत्ति सः स्वकीये गृहे शिल्पं चित्रं पश्यति ॥ २ ॥

अथाऽस्य माध्यन्दिनार्मवयोरपवमानयोः स्तोमं विधत्ते—

तस्याऽष्टादशौ पवमानौ ॥ ३ ॥

तस्य साधस्कस्य विश्वजितः अष्टादशाष्टादशस्तोमकौ माध्य-
न्दिनार्मवपवमानौ कार्यौ ॥ ३ ॥

अथ रथसाम्येनेमं यज्ञं स्तौति—

चक्रीवान्वा एष यज्ञः कामाय यं कामं कामयते
तमेतेनाऽभ्यश्नुते यत्र हि चक्रीवता कामयते तदभ्य-
श्नुते ॥ ४ ॥

चक्रीवान्वै चक्रयुक्तो रथ एवैष यशः कामाय फलप्राप्त्यै । अतो
यं काम कामयते यजमानस्तमेतेन यज्ञेनाऽस्मिप्राप्नोति । यत्र हि यस्मि
न् छलु विषये चक्रीवता रथेन पुरुषः कामयते तदभ्यर्च्यते प्राप्नोति ।
तस्माच्चक्रीवत्सस्तुतेनाऽपि यज्ञेन फलप्राप्तिरिति ॥ ४ ॥

अथाऽस्मिन्प्रधिकारिणमाह—

स्वर्गकामो यजेत ॥ ५ ॥

इत्यष्टोऽर्थः ॥ ५ ॥

अथैतास्वर्गफलस्वमुपपादयति—

स्वर्गो लोकः पृष्ठानि स्वर्गमेवैतेन लोकमामोति ॥ ६ ॥

सर्वपृष्ठो हि विश्वजित् पूर्वमनुकान्तः । अत्राऽपि विश्वजिआम्ना
इतराङ्गसर्वपृष्ठावमप्यतिदिश्यते । तस्माद्रथन्तरादीनि यद्वृष्टा
मान्यत्र प्रयोजयानि । तानि च पृष्ठानि स्वर्गो लोकः केवलैर्द्रवात् स्व-
र्गलोकात्मकानि । तस्मादेतेन सर्वपृष्ठेन विश्वजिता स्वर्गमेवाऽऽप्नोति
अथ प्रकारान्तरेणाऽस्य सर्वपृष्ठतां स्तौति—

तेजो ब्रह्मवर्चसं पृष्ठानि यदेकधा पृष्ठानि भवन्त्ये-
कधैवाऽस्मिन्स्तेजो ब्रह्मवर्चसं दधाति ॥ ७ ॥

तेजोरूपाणि ब्रह्मवर्चसरूपाणि च पृष्ठानि, रथन्तरस्य तावत् प्रजा-
पतिमुखात् अग्निना प्राह्वणजास्या च सहोत्पत्तेस्तेजोरूपस्य ब्रह्मवर्चस
रूपावञ्च । तत्कार्यकारित्वेन तस्माद्यादितरेषामपि गृहदादीनां पृष्ठानां
तेजोब्रह्मवर्चसरूपता । यद्यस्मादेकधा सह आस्मिन्नप्यन्तरादीनि यद्
पृष्ठानि भवन्ति । एकधैव एकयज्ञेनैवाऽस्मिन् यजमाने तेजो ब्रह्मवर्च-
सञ्च दधाति ॥ ७ ॥

अथ प्रकारान्तरेण स्तौति—

अष्टं पशवः पृष्ठानि यदेकधा पृष्ठानि भवन्त्येक-
धैवाऽस्मिन्नष्टाष्टं पशून् दधाति ॥ ८ ॥

वैराजस्याऽन्नरूपत्वं पूर्वमुक्तम् । तथा शाकरैश्चतसोरपि पशुरूप-
त्वं प्रागुक्तम् । तत्सम्बन्धादितरेषामन्नपद्वारमकता । शिष्टं पूर्ववधो-
ज्यम् ॥ ८ ॥

अथाऽस्य स्तोत्रद्वय एकविंशस्त्वोर्मं विधातुमाह—

तदाष्टुर्मानालोकानि पृष्ठानि यदेकस्मिन्नपशुकृतौ

समयकथ्यन्त ईश्वरो यजमानोऽप्रतिष्ठातो रिति ॥ ९ ॥

तच्चस्मिन् विश्वजिद्विषये आहुश्चोदयन्ति ब्रह्मवादिनः । कथमिति ? यान्येतानि पृष्ठानि रथन्तरादीनि एतानि नानालोकानि विभिन्नस्थानानि, दशरात्रस्याऽऽदितः पदस्वहस्तु तेषां रथन्तरादीनां विद्युज्यैकैकस्य प्रत्यहं विनियुक्तत्वात् । तथा वैकस्मिन्यश्वकतौ यदि एतानि सर्वाणि सामानि समवकथ्यन्ते सह प्रयुज्येरन् तर्हि यजमानोऽप्रतिष्ठातोः अप्रतिष्ठातु अप्रतिष्ठानमनाद्यय गन्तु ईश्वरः शकस्स्यात् स्वकीयस्थानेभ्यः पृष्ठानाञ्जालितत्वादिति ॥ ९ ॥

कस्तद्व्यस्य दोषस्य परिहार इत्यत आह—

एकविंशशुं हंतुः पृष्ठं भवति प्रतिष्ठा वा एकविंशशो मध्य एव यज्ञस्य प्रानितिष्ठत्येकविंशशोऽग्निष्टोमो भवति प्रानिष्ठा वा एकविंशशोऽन्तत एव यज्ञस्य प्रानितिष्ठति ॥ १० ॥

होत्राऽनुशंसनीयं पृष्ठं होतुः पृष्ठम् । तदेकविंशस्तोमकं भवति । प्रतिष्ठाकूपो होकविंशस्तोमः प्रतिष्ठाहेतोः प्रजापतिपादप्रदेशादुत्पत्तेः । इदं हि स्तोत्रं यज्ञस्य मध्यम् । तथा च प्रानिष्ठाहेतुनैकविंशेन यज्ञस्य मध्यतो मध्यदेश एव प्रानितिष्ठति । अपि चाऽग्निष्टोमोऽग्निष्टोमसामाऽपि एकविंशः एकविंशस्तोमकं भवति । गतमभ्यतु ॥ १० ॥

अथैतयोरेकविंशयोर्द्वित्वसंबन्धामुपजीव्य स्नोति—

द्वौ वेतावेकविंशौ भवतो द्विपाद्यजमानो यजमानमेव यज्ञं पशुषु च प्रतिष्ठापयति ॥ ११ ॥

पूर्वोक्तावेतौ एकविंशौ द्वौ भवतः । यजमानश्च द्विपात् पादद्वययुक्तः । तथा च द्वित्वसंबन्धया यज्ञे पशुषु च प्रतिष्ठापयति प्रतिष्ठितकरोति । द्वयोरेकविंशयोः प्रथोक्ता उद्गातेत्यर्थः ॥ ११ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-

प्रकाशे षोडशाध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः ॥

अथ षोडशः खण्डः ॥

अथ इयेनाथ्य पञ्चम साधस्क. कल्पकारेण कलुप्त. पद्विंशत्यु
हणे विधास्यते । अथैकत्रिकाय्य पष्ठं साधस्कं दर्शयति—

अथैव एकत्रिकः प्रजापतेरुद्भित् ॥ १ ॥

एकया निष्पन्निश्च स्तोत्रीयामि स्तोमकलुप्तिर्यस्य स एकत्रिकः ।
एव एकत्रिकाय्यो यद्वाः प्रजापतेर्विधातु सन्त्यन्धी उद्भित् फलोद्भे
दनसाधनम् । अयमपि शौचिबृक्षिमतेन साधस्कवात् एकस्मिन्नेव
दिनेऽनुष्ठेय इति पुंमुक्तम् । मन्त्रान्तरमपि सूत्रकारेणोक्तम्—(१)'एक-
दांक्षऽपुपसाक इति गौतम' इति ॥ १ ॥

अथैतस्य प्रजापतेरुद्भिस्वमुपपादयति—

एतेन वै प्रजापतिरेपां लोकानामुदभिनत् ॥ २ ॥

एतेन खलु यत्नेन प्रजापतिः अथ एषा पृथिव्यादिलोकानां सन्त्य-
न्धीति वस्तुमुदभिनत् उद्भिन्नधान् (२)निर्मितवान् ॥ २ ॥

अथैत प्रकारान्तरेण स्तौति—

कृतस्तोमो वा एव उद्भिन्नः^१ खैव कृतस्य ॥ ३ ॥

एव याग कृतस्तोमो वै कृतो निष्पन्नः स्तोमो यस्य स तथोक्तः ।
अस्य हि पदसु स्तोत्रेषु एकैव स्तोत्रीया मपरेषु पदसु तिष्ठति
इति स्तोमान्तरवत् जायस्या निष्पत्त्यनपेक्षावात् । तथा च कृतस्य
स्तोत्रार्थे षष्ठी कृतेन हि तेन सर्वं फल उद्भिन्नं निष्पन्नमेव भवति ॥ ३ ॥

अथैतस्य पूर्वोक्ता स्तोमकलुप्तिं विधाय स्तौति—

पदेकया स्तुधन्त्येको वै प्रजापतिः प्रजापतिमेवा-
ऽऽप्नोत्यथ यत्तिष्ठतिस्त्रय इमे लोका एषेव लोकेषु प्रति-
तिष्ठति ॥ ४ ॥

वहिष्पवमानादीनां मध्ये षट्सु स्तोत्रेषु एकैव स्तोत्रीयया स्तु-
यन्ति । पदेतत् स्तवनं तेन प्रजापतिमेवाऽऽप्नोति । कुतः ? एको वै एक
एव खलु प्रजापतिः सर्वकारणभूता, एकैव स्तोत्रीयेति उभयोस्साभ्या

त् । अथ एकस्तोत्रानन्तरं यत् तिसृभिः स्तुवन्ति त्रय इमे लोका एष्वे-
ष लोकेषु प्रतितिष्ठति यत्तिसृभिः स्तोत्रीयाभिः स्तुवन्ति इमे पृथिव्या
दुमस्त्रयो लोकाः तस्मात्तेन तिसृभिः स्तुवनेन एष्वेव लोकेषु यजमानः
प्रतिष्ठितो भवति । अयमर्थः — त्रिकस्तोम बहिष्पवमान एकस्तोम तद्
नन्तरमाज्यम् । एव व्यत्यासमस्य द्वादशस्तोत्राणि भवन्तीति । अथ
(१) 'त्रिक बहिष्पवमान स्यादिति धानञ्जय' इत्यादिनान्येऽपि पञ्चा-
सूत्रकारेणोक्ताः, तेषुपि द्रष्टव्या ॥ ४ ॥

अथैतास्संहृत्य स्तौति—

ता उ चतस्रस्सम्पद्यन्ते चतुष्पादाः पशवः पशुष्वेव
प्रतितिष्ठति ॥ ५ ॥

ता उ वा एष पूर्वोकास्तोत्रीयाश्चतस्रस्सम्पद्यते, एका तिस्रश्च
मिलित्वा चतस्रः ऋचो भवन्ति । स्पष्टमन्यत् ॥ ५ ॥

अथ सर्वस्तोत्रगतस्तोत्रीयासम्पत्तिद्वारेण स्तौति—

गायत्रीं सम्पद्यते तेजो ब्रह्मवर्चसं गायत्री तेज
एव ब्रह्मवर्चसमवर्धन्वे ॥ ६ ॥

एव सस्तुतो गायत्रीच्छन्दस्सम्पद्यते पण्णा स्तोत्रीयाणामेकस्तोम-
त्वात् षट्स्तोत्रीयाः । अवशिष्टेषु षट्सु त्रिकस्तोम इत्यष्टादशस्तो-
त्रीयाः । मिलित्वा चतुर्विंशतिस्तोत्रीया भवन्ति । 'चतुर्विंशत्यक्षरा
गायत्री'ति सङ्ख्यासाम्याद्गायत्रीसम्पत्तिः । गतमन्यत् ॥ ६ ॥

प्रकारान्तरेण गायत्रीसम्पत्तिं स्तौति—

प्राणो गायत्री प्रजननं प्राणादेव गायत्र्याः प्रजा-
यते ॥ ७ ॥

एतदपि सिद्धम् ॥ ७ ॥

अथाऽस्याऽऽर्भवपवमाने स्तोत्रीया विधत्ते—

(२) "अया रुचा हरिण्या पुनान" इत्यार्भवः पवमानः ॥ ८ ॥

१ लाट्या, भौ ६ पृ. २३

२. अया रुचा हरिण्या पुनानो विश्वा द्वेषासि तरति सयुग्मभिस्सूरो न सयुग्मभिः ।

धारा पृष्ठस्य रोचते पुनानो अक्षो हरिः ॥

विश्वा नक्ष्त्रा परिया सूत्रभिस्सप्तस्त्येभिर्ऋचभिः ॥

‘अथा रुचे’त्येषाऽतिच्छन्दस्का स्तोत्रीया आर्मन्ः पवमानो भवति ॥

अथेना स्तोति—

सर्वेषां वा एषा छन्दसां रूपं रूपं सर्वेष्वेव छन्द-
स्त्वार्भवं पवमानं प्रतिष्ठापयति ॥ ९ ॥

अस्याऽतिच्छन्दस्येन गायत्र्यादीनां सर्वेषां छन्दसामन्तर्मावात्
एषा सर्वेछन्दसा रूपं स्वरूपमूता । तथा चैनायामन्तर्मावात्स्तोत्रीया
कुर्वन् सर्वेष्वेव छन्दस्त्वार्भवं पवमानं प्रतिष्ठापयति ॥ ९ ॥

(१)अथैतस्या गायत्र्य सामं विधाय स्तोति—

तस्यां गायत्र्यादूर्ध्वं न गायत्र्यादिति न साम्नो न
निधनात् ॥ १० ॥

तस्या पूर्वाकाया ‘अथा रुचा इतिष्ये’ त्यस्या गायत्र्यादूर्ध्वं सामं
गायत्र्यम् । अस्याऽपि नाभैकदेशेन गायत्र्यशब्देनाऽभिधेयत्वात् गायत्री
छन्दसो नेति नाऽपगच्छति । अत एव गायत्र्याद्यात् साम्नोऽपि
नाऽपगच्छति । प्रकृतौ ह्यार्भवं(२) ‘स्वादिष्यया मदिष्ये’ति गायत्र्या
गायत्र्य सामं क्रियते, तत्परिष्यज्य छन्दोऽन्तरे सामान्तरे क्रियमाणे
ततो गायत्र्या अथावत्स्यादित्याद्युक्तं गायत्र्यादूर्ध्वमित्यत्र गायत्र्यशब्द-
सङ्काशात् उक्तद्वयो न भवतीत्यर्थः । तथा गायत्र्यादूर्ध्वस्य करणादि
घनादपि नाऽपगच्छति । अस्य हि हु इति निधनं भवति । ततो निध-
नत्वात् सामं पवमानो निधनमुक्ताऽपि भवतीत्यर्थः ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाधतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १० ॥

इति श्रीमद्वाजपेय्यायिब्राह्मणसंहितायां ब्राह्मणप्रवक्तव्ये ब्राह्मणे

भूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्य्येण विरचिते

माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे ताण्ड्यमहाब्राह्मणे

षोडशाध्यायस्य षोडशाः खण्डः ॥

षोडशाध्यायस्तमाप्तिमगमत् ॥

अथ सप्तदशाध्यायः ॥

प्रथमः खण्डः ॥

यस्य निश्चयसित वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यार्थिर्महेश्वरम् ॥

अथ चत्वारो ब्राह्मण्यज्ञा एकाहास्तेषु षोडशस्तोमं साधारण्येन
विधित्तुराह—

देवा वै स्वर्गं लोकमायधुंस्तेषां देवा अहीयन्त ब्राह्मणां
प्रवसन्तस्त आगच्छन् यतो देवाः स्वर्गं लोकमायधुं स्तेन
तधुं स्तोमं न छन्दोऽबिन्दन्त्येन तान्नाप्स्यधुंस्ते देवा
मरुतोऽब्रुवन्नेतेभ्यस्तधुं स्तोमं तच्छन्दः प्रयच्छत येना-
ऽऽमानामवानिति तेभ्य एतधुं षोडशधुं स्तोमं प्रायच्छन्
परोक्षमनुष्टुभं ततो वै ते तान्नाप्नुवन् ॥ १ ॥

देवाः पुराऽस्मिन् लोकेऽवस्थाय यागानुष्ठानेन स्वर्गं लोकं प्राप्नु-
वन् । तेषां देवानामनुचराः अत एव देवसम्बन्धात् देवा जनाः ब्राह्मणां
ब्राह्मणता आचारहीनतां प्राप्य प्रवसन्तः प्रवासं कुर्वन्तः बहिष्कृताः
स्वस्तोऽहीयन्त हीनाः पृथिव्यामेव परित्यक्ता आसन् । अथ देवेषु
स्वर्गं गतेषु ते देवजना आगच्छन् । यतः यस्मिन् स्थाने देवाः स्वर्ग-
साधनयागमन्वतिष्ठन् तत्स्थानं प्रति स्वर्गसाधनदिदक्षया समागता
इत्यर्थः । आगत्य च तं स्वर्गसाधनं स्तोमं नाऽबिन्दन् तथा छन्दश्च
नाऽबिन्दन् नाऽलभन्त स्तोमेन छन्दसा च तान् देवान् स्वर्गं गतान्
आप्स्यन् । एवमेतैस्स्तोमच्छन्दसोरलम्बयोस्ततोः स्वर्गलोकस्थिता
देवा इमं वृत्तान्तमवगत्य मरुतो मरुतसंज्ञकान् देवानब्रुवन् । कथमिति ?
एतेभ्यो हीनेभ्यस्तं स्तोमं तच्छन्दश्च दूर्यं प्रयच्छत येन स्तोमेन
छन्दसाऽऽमानाप्नुवन् ते प्राप्नुयुरिति । एवं देवैरुक्ता मरुतः तेभ्यो
हीनेभ्य एतं षोडश षोडशस्तोत्रियात्मकं स्तोमं प्रायच्छन् परोक्ष
परोक्षेण वर्तमान अप्रत्यक्षमनुष्टुभं छन्दश्च प्रायच्छन् । ब्राह्मण्यज्ञेषु
प्रथमस्य चतुर्षु स्तोत्रेषु षोडश स्तोमः । तथा च चत्वारो षोडशा द्वे
अनुष्टुभौ भवतः । एवमनुष्टुभः परोक्षत्वं ब्रह्मण्यम् । ततोऽनन्तरं

स्तोमछन्दोरूपेण साधनेन ते हीनास्तान् देवान् आप्नुवन् । एवमेव सर्वेष्वपि ब्राह्मणेषु षोडशस्तोम प्रयोक्तव्य इत्युक्तं भवति । परोक्षं मनुष्यमभित्यनेन चतुष्षोडशी प्रथमो ब्राह्मणश्च कार्य इति विधिरने-
तस्य । चतुर्विधा हि ब्राह्म्या-निम्दिता. कनीयासो ज्यायास', एतद्वि-
तयव्यतिरिक्ता हीनाचाराश्चेति । तत्र कनीयाः प्रभृतीनां ब्राह्म्यानां
उत्तरे त्रयो यज्ञाः त्रितयव्यतिरिक्तानां ब्राह्म्यानां अथ प्रथमश्चतुष्षोडशी ।
तदुक्तं आपस्तम्बेन-(१)'चतुष्षोडशी सर्वेषाम्' इति ॥ १ ॥

अथैतत् प्रकृते योजयति—

हीना वा एते हीयन्ते ये ब्राह्म्यां प्रवसन्ति न हि
ब्रह्मचर्यं चरन्ति न कृषिं वणिज्यां षोडशी वा
एतत् स्तोमः समाप्नुमर्हति ॥ २ ॥

ये पुरुषाः ब्राह्म्या ब्राह्म्यता विहिताकरणप्रतिविद्युन्निषेधणकृत्वा ब्राह्म्यं
प्रवसन्ति, एते हीना निकृष्टास्सन्तो हीयन्ते निकृष्टतमा भवन्ति । तत्
कस्य हेतोः ? न अहयेते ब्रह्मचर्यं ब्राह्मणोचितं कर्माऽऽचरन्ति । ततो
हीना यस्माच्च कृषिं वणिज्या वणिजः क्रिया क्रयविक्रयादिरूपाश्च
न कुर्वन्ति, ततो वेदपञ्चातेरपि हीनाः । तस्मादेते निकृष्टतमा भवन्ती-
त्यर्थः । तथा (२) विधानात् एतत् सः स्तोमः समाप्नुमर्हति भैक्ष्य
प्रापयितुं योग्यो भवति एव षोडशिनः स्तोमः ॥ २ ॥

कथमस्येदं सामर्थ्यमिति, तदाह—

मरुस्तोमो वा एष यानि क्षुद्राणि छन्दांसि
तानि मरुताम् ॥ ३ ॥

एष षोडशस्तोमो मरुस्तोमो वै मरुता सम्यग्धिः स्तोमः । कथं
मरुत मरुता सम्यग्धि इति, तदुच्यते—यानि क्षुद्राणि म्यूनाक्षराणि
छन्दांसि (३)'एवस्व मधुमत्तम' (४)'परि प्र धम्व' 'अघादीन्द्र गिर्धन'
इत्यादीनि तानि मरुता सम्यग्धीनि सप्तमणाश्रमना एकोनपञ्चाशत्संख्यया
च विभक्तावेन तेषामपि क्षुद्रत्वात् ॥ ३ ॥

अतः क्षुद्रवसाम्यात् आह—

ककुभं प्राचीमुदहस्यथ यदेषा द्विपदा ककुभो लोके
क्रियते रूपेणैवैनाप्यस्तत् समर्द्धयति ॥ ४ ॥

ककुच्छब्देन वृषमस्य ककुदः स्मारितत्वात् द्विपदैत्यनेन च
पादद्वयस्मरणात् एनान् प्रात्यान् रूपेणैव स्वावयवेनैव समृद्धान् करो-
तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

अथ ब्रह्मसाम स्तोत्रीया विधाय स्तौति—

(१) “अधाहीन्द्र गिर्वण” इति विषमं छन्दो विषम
इव वै व्रातः सर्वानेवैतान् समान् करोति ॥ २ ॥

‘अधाहीन्द्र गिर्वण’ इत्याद्यास्तिस्रो ब्रह्मसाम स्तोत्रीयाः । तासु
च विषम विविध छन्दो दृश्यते । प्रथमा ककुप्, मध्यमपादस्य द्वादशा-
क्षरत्वात् । द्वितीया उष्णिक्, तृतीयपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । तृती-
यायास्तु द्वौ पादौ द्वादशाक्षरौ, तृतीयोऽष्टाक्षर इति छन्दोवैषम्यम् ।
प्रातो मास्यसमुदायो विषम इव वै विविध इव भवति । विविधानां च
रयुक्ता हि व्राताः । तथा च विषमच्छन्दसा तेषां वैषम्य परिहरन्
सर्वानेवैतान् प्रात्यान् समान् अष्टुष्वापादनेन समधीषान् करोति ॥ ५ ॥

अथ तासु गातव्य साम विधत्ते—

तासु घौतानम् ॥ ६ ॥

तासु पूर्वोक्ततासु ‘अधाहीन्द्र गिर्वण’ इत्याद्यासु घुतानेन दृष्टे
साम घौतान गातव्यम् । तच्च ब्रह्मसाम भवतीत्यर्थः । तथा च कल्प-
कारा—‘अधाहीन्द्रगिर्वण इत्यैन्दुमिन्द्राय सिञ्चतेति घौतानमावत’ इति॥

अथैतस्य समृद्धिहेतुतामाह—

घुतानो मारुतस्तेषां गृहपतिरासीत् एतेन स्तोमे-
नाऽप्यजन्त ते सर्व आर्घुवन् यदेतत् साम भवत्यृष्या
एव ॥ ७ ॥

मारुतो मारुतां सम्यन्धी घुतानः । तेषां देवानां प्रात्यानां गृहपति-
रासीत् बहुपजमानके कर्मणि यूपाञ्जनार्तुयाज्यावचनादीनि केवल-
क्रतव्यानि य करोति स गृहपतिरित्युच्यते । एव घुतानं गृहपतिं
कृत्वा ते देवा प्रात्याः घुतानगृहपतय एतेन स्तोमेन षोडशस्तोमकेन
यज्ञेनाऽप्यजन्त । ततस्ते सर्व आर्घुवन् समृद्धा अभवन् । यदेतत् द्यु

नर्ह जन दण्डेन प्रन्तो हिंसन्तश्चरन्ति, तथा स्वयमदीक्षिताः अकृतदी-
क्षा दीक्षितैः प्रयोज्यां वाच वदन्ति, एवं ये बहुविधान् विपरीताचा-
रानाचरन्ति एते विषमक्षका नरकहेतोर्मयसः (१) पापसञ्चयस्य नि-
स्पृष्टमानत्वादित्यर्थः । तस्मादेतेषां द्रात्यानां पाप्मानं पापं निर्हन्तुं
निर्हन्तुं षोडशस्तोम एवाऽहंति । तथा च यदेतं चत्वारः षोडशाः षो-
डशस्तोमा भवन्ति अञ्जानाकस्याऽऽज्यपृष्ठयोर्माभ्याम्दिनामंशयोश्च पञ्च
मानयोः, तेन षोडशस्तोमचतुष्टयेन पाप्मनं स्रक्काशात् साधे उपरि
निर्मुच्यन्ते प्रक्षीणपापाः शुद्धा भवन्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥

अथाऽग्निष्टोमसाम्न स्तोत्रोपायमनूय स्तोति—

(२) “देवो वो द्रविणोदा” इत्याग्निष्टोमसाम कार्यं
देवतास्वैवैनान् प्रतिष्ठापयति ॥ १० ॥

‘देवो वो द्रविणोदा’ इत्यास्मिन् प्रगाये यत्रायज्ञीयमग्निष्टोमसाम
कार्यम् । तथा च देवशब्दस्य धूपमाणत्वात् देवतास्वैवैनान् द्रात्यान्
(३) शुद्धान् कृत्वा प्रतिष्ठापयति ॥ १० ॥

अथ शास्त्रान्तरीयं मनुष्यस्यति—

अथो खल्वाहुः (४) “अदर्शि गातुर्वित्तम” इत्येव सतो-
वृहतीषु कार्यं विषम इव वै व्रातः सर्वानेवैनान् सतोवृह-
तः करोति ॥ ११ ॥

१ पापस्य निस्पृष्टमानत्वादिति, ख. पु.

२ देवो वो द्रविणोदा पूर्णं विष्णुविष्णुम् ।

उद्गा विष्णुमुप वा पृथक्पृथक् द्वौ देव ओदते ॥

तं होतारमन्वरस्य प्रचेतसे वदि देवा अहन्त्यन् ।

दधाति इत्तं विष्णो पुषीर्षमग्निर्ब्रह्मा दाक्ष्ये ॥ सा स उ ० १.१० (प्रगाय)

शुद्धाचारानिति, ख. पु.

अदर्शि गातुर्वित्तमो अस्मिन्त्रयान्यादधु ।

उपो षु जातमर्षस्य वर्धनमग्निं नष्टन्तु नो गिर ॥

यस्माद्देवन्तं कृष्टयश्चर्तुं यानि कृष्वतः ।

एहस्रसी मेघसातर्षव त्मनाग्निं धोमिर्नमस्यत ॥

अ देवोदाधो अग्निं देव इन्द्रो न मज्जन्वा ।

अनुमातर पूयिवो वि वावुने तस्यौ नाकस्य शर्मणि ॥

सा स उ ७.१ ११.

अथो ह्यदिविति यक्षान्तरपरिग्रहे । अन्ये ब्रह्मवादिन आहु कथय
न्ति । किमिति ? 'अदधि मातृपित्तम्' इत्याद्यास्वेव सतोवृहतीषु प्रप्र
थमैरपेक्षेण स्वभावेन एव बृहतीच्छन्दस्कास्तु कश्चु अग्निष्टोमसाम्
कार्यमिति । उपपत्तिश्चाऽऽहु — मातो वात्यसमुदाय' विषम इव वै वि
विधाचार एव खलु । तथा च नानाविधान् सधनिवेनान् सतोवृहत्
स्वभावेना ग्रहन् करोति ॥ ११ ॥

अथैतन्मतं द्रुपदिवा स्वपक्षं निगमयति—

तदाहुः शिथिलमिव वा एतत् छन्दश्चराचर यत् स-
तोवृहती "देवो वो द्रविणोदा" इत्येव कार्यम् ॥ १२ ॥

तत्तत्र विषये अन्ये पुनर्ब्रह्मवादिन आहु—यत् सतोवृहत्यापय
छन्दः एतत् शिथिलमिव वै अदृढमेव, यत् एतच्छराचर सञ्चरणशीलं
(१)स्थास्तु न भवति । चरतः पचाद्यत्रि (२)'चरिचलिपतिपक्षेना वा
द्विषमवयवाक्याभ्यासस्येति वक्तव्यम्' इति द्विवचनमागतमर्थः । य-
स्मादेव तस्माद्देवो वो द्रविणोदा' इत्येताम्बेव कार्यम् ॥ १२ ॥

अथैतामुक्तदोषवैलक्षण्यमाह—

एवा वै प्रणिष्ठिता बृहती या पुनःपदा तद्यत्पद
पुनरारभते तस्मात्पुत्रो मातरमभ्येति ॥ १३ ॥

या बृहती पुनःपदा सकृदाज्ञात पाद पुनरभ्यस्य या बृहती सम्प्र
पते एवा पुनःपदा प्रणिष्ठिता बृहती । तत्तथा सति यद्यस्मात्सकृदा
ज्ञात पद पादं अविस्मरणेन पुन पुनरारभते तस्मात् कारणात्पुनः
स्तत्तन्धयो मातरमभ्येति पुनः पुनः स्मरति । इकस्मरेण इति धातुः ॥ १३ ॥

'श्रुतानो मातृतस्तेषां गृहपतिरासीदित्याज्ञानात् गृहपतिप्रमुखा
बहवो मात्या अनेन यजेराश्रितिं प्रतीयते । तत्र गृहपतिता सम्पाद्यानि
दक्षिणाद्रव्याणि दर्शयति—

उष्णीषश्च प्रतोदश्च उषाहोडश्च विषथश्च फल्गुश्च वा-
स्तीर्णः कृष्णश्च वासः कृष्णवलक्षे आजिने रजतो वृणार्धे
वक्रस्तद् गृहपतेः ॥ १४ ॥

उष्णीष शिरोवेष्टनं वस्त्रम् । अयश्शलाकाप्रदण्डः प्रतोदः, येन

कर्षकैर्बलीवर्हा निष्पीड्यन्ते । होडतिर्गत्यर्थः । ज्या होडा वाता यस्य वापस्य स ज्याहोडः, इषुरहितः केवलो घनुर्दण्ड इत्यर्थः । तदुक्त सूत्रकारेण—(१)'घनुष्केणाऽनिपुणा ब्राह्म्या । प्रसेधमाना यन्ति स ज्याहोड' इति । तथा फलकास्तीर्णः फलकाभिरास्तीर्णो विस्तारितो रथः, स च विषयः विविध कुटिल पथो गच्छतीति विविधगामिभ्या मश्वान्तराभ्यां युक्तः कार्य्य इत्यर्थः । कृष्णशं कृष्णदशं कृष्णा दशा यस्य तादृश वासः । दकारलोपश्छान्दसः । यद्वा लोमशमितिबत् मत्व- र्थायश्चप्रत्ययः । काष्ण्ययुक्तमत्यर्थः । बलस्य शुक्लवर्णं कृष्णशुक्लवर्णे अजिने भाषिके चर्मणी पाद्वर्तस्तन्तुभिः स्यूते भवत इत्यर्थः । रजतो रजतनिर्मितो (२)निष्कोऽलङ्कारः भूषा । एताभ्युष्णीपादीनि द्रव्याणि गृह्यते, स्वभूतानि सम्पादानि दक्षिणार्थं गृह्यतिना आनेतव्यानीत्य- र्थः । तदुक्त सूत्रकारेण—(३)'एतस्त्वे गृह्यतिराहरेदि'ति । अतः अगुह्यातुरिव तद्गृह्यतेः पठ्या निर्दिष्टस्य सम्प्रदानत्वशङ्का न का र्य्येत्यर्थः ॥ ४ ॥

अथाऽन्यैः सम्पादनीयानि द्रव्याणि दर्शयति—

बलूकान्तानि दामतूपाणीतरेषां द्वे द्वे दामनी द्वे द्वे उपानहौ द्विपङ्क्तिन्यजिनानि ॥ १५ ॥

बलूकेति लोहितवर्णस्याऽऽवया, लोहितवर्णोऽन्तो येवा वाससा तानि तथोक्तानि । तूपमिति बलूकस्य दशोक्त्यते । दामतूपाणि रज्जुरूपदशा नीत्यर्थः । प्रतिबलं द्वे द्वे दामनी उभयोरपि प्राक्तयोः एकैक दाम रज्जुर्वथा भवति तथा कर्त्तव्यमित्यर्थः । तथा एकैकस्य प्रात्यस्य द्वे द्वे उपानहौ वर्मसङ्घे पादाङ्गुष्ठेष्टने चर्मणी भवत इत्यर्थः । तदुक्त सूत्रकारे- ण—(४)'द्वे द्वे उपानहवितिकृष्णाः कर्णिन्य इति शाण्डिल्य, 'याः काश्चेति धानज्जयः' इति । पूर्ववत् शुक्लकृष्णान्यजिनानि द्विपङ्क्तानि एकैकस्य परि अजिने शुक्लकृष्णे पूर्ववत् सहिते भवत इत्यर्थः । एतानि द्रव्याणि सातिव्यतिरिक्तैर्प्रात्यैः सम्पाद्यानि ॥ १५ ॥

अथैतस्य दानं (५)प्रात्यतानिर्हरणहेतुरित्याह—

एतद् वै प्रात्यधनं यस्मा एतद्ददति तस्मिन्नेव मृजा- ना यान्ति ॥ १६ ॥

एतदुष्णीषप्रतोदादिक द्रव्यजात खलु द्रात्यस्याऽविनाभूतं धनम् ।
 अतो यस्मै पुरुषाय एतद्धनं ददति प्रयच्छन्ति तस्मिन्नेव पुरुषे मृजा
 ना द्रात्यत्वापादक पाप निर्मूज्य शुद्धास्तन्तो गच्छन्ति त्रैविध्यवृत्ति-
 प्राप्नुवन्ति । अस्य च द्रात्यधनस्य प्रतिगृहोत्विशेषः सूत्रकारेणोक्तः—
 (१) द्रात्येभ्यो द्रात्यधनानि ये द्रात्यचर्मणा अधिरताः स्युर्द्विग्वन्धवे
 वा मागधदेशीयाये'ति ॥ १६ ॥

अथैतेषां प्रत्येकं त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्या गावोऽपि वक्षिणार्थं सम्पाद्या
 इत्याह—

त्रयस्त्रिंशता त्रयस्त्रिंशता गृहपतिमभिसमाप-
 न्ति त्रयस्त्रिंशद्भि देवा आर्धुवन् ऋध्या एव ॥ १७ ॥

त्रयस्त्रिंशता त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्याभिर्गोभिर्गृहपतिमभिसमापान्ति स-
 मागच्छन्ति । सर्वेषां प्रत्येकं त्रयस्त्रिंशत्सम्पादनार्थं वक्ष्ता । अतो गृह-
 पतिरपि गवां त्रयस्त्रिंशतं सम्पादयेदित्यर्थः । इमा गावोऽपि मागध-
 देशीयेभ्यो द्रात्येभ्यो देवाः । यस्मा एतद्दति तस्मिन्नेव मृजाना यन्ती
 ति साधारणोक्तेः । कुत एतत् त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्यायास्तत्सम्पादनमिति ?
 तत्रोच्यते—त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्याकाः खलु देवा देवसम्बन्धिनो द्रात्या आ-
 र्धुवन् अनेन द्रात्यस्तामेन समृद्धा भवन् । अतस्तरसम्बन्धद्वारा
 ऋध्वै समृद्धयेत्यत्र त्रयस्त्रिंशता गोभिः समागमनमिति ॥ १७ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते ब्राह्मण्ये वेदार्थं
 प्रकाशे सप्तदशाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥

द्वितीयः खण्डः ॥

अथाऽभिषेकस्तेभिर्निर्वृतरनुष्ठया द्रात्यस्तोमं प्रस्तूयत—

अथैष षट्पोदशी ये नृशंसा निन्दिताः सन्ती
 द्रात्यां प्रवसंयुस्त एतेन यजेरन् ॥ १ ॥

अथाऽनन्तर एव वक्ष्यमाणो यज्ञः षट्पोदशी षट्पोदशा स्तोम-
 यस्य स तथोक्तः । नृशंसा निन्दिताः अनुष्वैरभिषेकस्तोमेन पापाभ्यारोपे-

गर्हिताः सन्तो ये पुरुषाः ब्राह्म्या ब्राह्म्यत्वं प्राप्य प्रदसेयुः त एतेन पद-
पोडशिना यजेरन् ॥ १ ॥

— पदपोडशित्वपाप्मनो निर्हरणहेतुरिति प्रतिपिपादयिष्या प्रथममेपां
पापसद्भाषमाह—

अभिपूर्वेण वा एते पाप्मना गृहीता ये नृशंसा
निन्दिताः सन्तो ब्राह्म्यां प्रवसन्ति यत् पदपोडशानि
स्तोत्राणि भवन्ति तेन पाप्मानोऽधि निर्मुच्यन्ते ॥१॥

अभिपूर्वेण क्रमेण अन्वेते पाप्मना पापेन गृहीताः ये नृशंसा नि-
न्दिताः अभिशंसनेन गर्हिताः सन्तो ब्राह्म्यां प्रवसन्ति, तथा च यत्
पदस्तोत्राणि पोडशानि पोडशस्तोत्राणि भवन्ति तेन पोडशेन पाप्म-
नोऽधि पापाभिर्मुच्यन्ते । उक्त्यसंस्थो ह्ययं ब्राह्म्यस्तोमः । तत्र त्रिषु
पवमानस्तोत्रेषु अच्छावाकस्याऽऽज्यगृष्टोक्त्येषु पदस्तोत्रेषु पोडशस्तोमो
भवति । तदुक्त कल्पकारेण—'पोडशाः पवमाना अच्छावाकस्तोमानि
ये'ति ॥ २ ॥

अथाऽस्याऽग्निष्टोमसाम्नः स्तोम विधाय स्तोति—

पदेकविंशोऽग्निष्टोमो भवति प्रतिष्ठाया एकविं-
शो मध्यत एव यज्ञस्य प्रतितिष्ठति ॥ ३ ॥

यज्ञस्योक्त्यसंस्थादग्निष्टोमसाम्नो यज्ञमभ्यत्यम् । सिद्धमभ्यत् ॥३॥
तथाऽस्योक्त्यसंस्थां विधाय स्तोति—

उक्त्यो भवति पशवो वा उक्त्यानि पशवो नृशं-
समग्नयं परिणयन्ति पशुभिरेवैनानग्नयं परिणयति ॥४॥

पशवो गधादयो हि नृशंस नैरभिग्नस्यमानं पुरुषं अग्रयं श्रेष्ठं
परिणयन्ति तत्पालनक्षानादिभिः पापक्षयात् । उक्त्यस्तोत्राणि च यशु
संस्तुतानि । अतः पशुभिरेवैनान् ब्रह्म्यान् अग्रयं श्रेष्ठं परिणयति प्राप
वत्युद्भाता ॥ ४ ॥

इति ताण्ड्यमहामाह्वणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-

प्रकाशे सप्तदशाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥

तृतीयः खण्डः ॥

अथ (१)वयसो कनीयासो ये व्रात्यास्तेरनुष्ठेपो यागो विधीयते—

अथैष द्विषोडशो ये कनिष्ठा सन्तो व्रात्यां प्रवसे-
युस्त एतेन यजेरन् ॥ १ ॥

अथाऽनन्तर एष द्विषोडशी षोडशस्तोमके द्वे स्तोत्रे यस्य स
तथोक्तः । ये कनिष्ठाः युवतमा सन्तो व्रात्यता प्राप्य प्रवसेयुः यदि
१६ता प्रवासं कुर्युः । त एतेन द्विषोडशिना व्रात्यस्तोमिन यजेरन् ॥१॥

अथैतस्मिन् त्रिषु पवमानस्तोत्रेषु त्रिवृत्स्तोम एव कार्यं इति
विधिसूत्राद्—

हीना वा एते हीयन्ते ये कनिष्ठाः सन्तो व्रात्यां
प्रवसन्ति यत्त्रिवृतः पवमाना भवन्ति मुखं वै त्रिवृत
स्तोमानां मुखत एवैनान् यज्ञस्य परिणयति ॥ २ ॥

(२)वयसाऽतिहीना. अत्रु इमे हीयन्ते पुनराचारतोऽपि हीना भव-
न्ति । तथा च तेषां हीनत्वपरिहाराय त्रिवृत एव पवमाना भवन्ति,
बहिष्पवमानादिषु त्रिषु पवमानस्तोत्रेषु त्रिवृत्स्तोमः कार्यं इत्यर्थः ।
स्तोमाना मध्ये त्रिवृत्स्तोमो मुखं वै मुख्यं प्रथमः । यदेवंविधस्य
त्रिवृत, पवमानेषु करणम्, तेन यज्ञस्य मुखतः सवनत्रयमारम्भ एव
एनान् परिणयति प्राज्ञजाय प्रापयति ॥ २ ॥

(३)अथाऽस्याऽऽच्छावाकसम्बन्धिनोराज्यपृष्ठस्तोत्रयोः षोडश
स्तोमः कार्यं इति स्तुतिमुखेन दर्शयति—

यद् वै षोडशे स्तोत्रे भवत्तस्तेन पाप्मनोऽधिनिर्मुक्त्यन्ते ॥
सिद्धप्रापमेतत् ॥ ३ ॥

अथाग्निष्टोमसाम्न एकविंशस्तोम विधाय स्तौति—

एकविंशोऽग्निष्टोमो भवति प्रतिष्ठा वा एक-
विंशोऽन्तत एव यज्ञस्य प्रतितिष्ठति ॥ ४ ॥

अग्निष्टोमसंस्थावादेतस्य व्रात्यस्तोमस्य अग्निष्टोमसाम्नोऽन्तत्वम् ॥४॥

इति ताण्ड्यमहाप्राज्ञे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे सप्तदशाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥

चतुर्थः खण्डः ॥

अथ ये स्थविरा ब्राह्म्यास्तैरनुष्ठेयं ब्राह्म्ययज्ञं दर्शयति—

अथैष शमनीचामेद्वाणां स्तोमो ये ज्येष्ठाः सन्तो
ब्राह्म्यां प्रवसेयुस्त एतेन यजेरन् ॥ १ ॥

अथाऽनन्तरं एष घृह्यमाणो यज्ञं शमनीचामेद्वाणां स्तोमः शमेन
यौवनोपरमेण नीचमनुद्धत मेद् येषां ते शमनीचामेद्वाः स्थाविष्यां
द्विनष्टवीर्या इत्यर्थः । तेषां सम्बन्धी स्तोमः । अतो ये ज्येष्ठाः वृद्ध-
तमास्सन्तो ब्राह्म्यां प्राप्य प्रवसेयुरेतेन ब्राह्म्यस्तोमेन यजेरन् ॥ १ ॥

अथाऽस्योर्ध्वस्तोमतां विधत्ते—

अग्रादग्रं रोहन्त्यूर्ध्वाःस्तोमा यन्त्यनपन्नं शापः ॥ २ ॥

अस्मिन् यज्ञे त्रिवृदाद्यस्तोमा ऊर्ध्वाः अभिमुख्य उत्तरोत्तरमाधिक
संख्याकास्सन्तो यन्ति गच्छन्ति यागं निर्वर्तयन्ति अनपन्नशाय अनघः
पतनाय अधिकसंख्याकस्तोमं कृत्वा यदि न्यूनसंख्याकं स्तोमं प्रयुञ्जीरन्
तदा भवेद्ध पातः नैवमूर्ध्वस्तोममित्यर्थः । तथा चैवं कुर्वाणो यज
मानाः अग्रात् श्रैष्ठ्यात् अग्रं श्रेष्ठ्यं रोहन्ति आकृष्टा भवन्ति उत्तरो
त्तरमुन्नतं पदं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । एतस्योर्ध्वस्तोमस्य कल्पकारेण
दर्शितम्—द्वि त्रिवृती स्तोत्रे द्वे पञ्चदशसप्तदशे द्वे एकविंशच्चतुर्विंशे
इत्यादिना । एवञ्च पूर्वस्मात् स्तोत्रादुत्तरमुत्तरं स्तोत्रमाधिकस्तोमक
भवतीत्युक्तं भवति ॥ २ ॥

अथैतस्य शमनीचामेद्वाणां स्तोमत्वं दर्शयन् उर्ध्वस्तोमत्वव्यति-
रिक्तेन प्रकारान्तरेण स्तोमकल्पने दोषं दर्शयति—

एतेन वै शमनीचामेद्वा अयजन्त तेषां कुर्यातकः
सामश्रवमो गृहपतिरासीत्तान् लुशाकपिः खार्गलि-
रनुग्याहरदवाकर्षित कनीयांस्तौ स्तोमावुपागुरिति
तस्मात्कौपीतकानां न कश्चनाऽतीव जिहीते यज्ञाव-
कीर्णा हि ॥ ३ ॥

एतेन खलु स्तोमेन पुरा शमनीचामेद्वा अपगतयौवनत्वेन निर्वो-
र्यप्रजननाः देवसम्बन्धिना ब्राह्म्या अयजन्त, तस्मादेवः शमनीचामे

द्राणां स्तोम इत्याख्यायते । तदानीन्तनानां तेषां मात्यानां समभयसः
पुत्रं कुर्यात्तको नाम ऋषिः गृहपतिर्मुख्य आसीत् । तान् कुर्यात्तकगृ
हपतिसंहितान् लुशाकपिनामा खार्गलिः खर्गलपुत्रो अनुव्याहरदश
पत् । ततस्ते अवाकीर्णत अवकीर्णिनः । (१) प्रष्टाचारा अभवन् । अनु
व्याहरतोऽयमभिप्रायः—एते कुर्यात्तकगृहपतयः कर्मावाप्तौ अल्पसं
ख्यायैव ह्यौ स्तोमावुपायः प्राप्नुवन्ति । पूर्वदर्शितमुत्तराधिकसंख्य
स्तोमपरित्यज्य न्यूनसंख्य स्तोमद्वयं प्रायुज्जेतेति । तस्मादेतस्याऽप्ययानु
ष्ठानात् (२) यथार्थदर्शिता लुशाकपिना शापः कृत इत्यर्थः । यस्मादेते
कुर्यात्तकमुखाश्चता आसन् तस्मादेव कारणान् कुर्यात्तकानां कुर्या
त्तक (३) शाखाभ्येतृणा कुर्यात्तकिगोत्राणा वा मध्ये कश्चन कोऽपि पुरुष
नाऽतीव जिहीते अतीव भयो न गच्छति । ओहाङ् गताविति धातुः ।
हि यस्मात् एते यज्ञावकीर्णा अन्यथाऽनुष्ठितेन यज्ञेन निमित्तेनाऽथ
कीर्णा अवकीर्णिनः (४) विप्रप्रश्नस्यार्था भवन्ति तस्मादित्यर्थः ॥ ३ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ
प्रकाशे सप्तदशाध्यायस्य चतुर्थे खण्डे ॥

पञ्चमः खण्डः ॥

अथ पञ्चमि खण्डैरग्निष्टुतो विधिः । तत्र केचित् प्रथमेन खण्डेन
द्वाविग्निष्टुतौ विधीयते, अपरैश्चतुर्विंशत्यार इति षडग्निष्टुत इति
मन्वन्ते । अपरे तु (५) यत् त्रिवृद्भवत्येकस्मादेवाऽङ्गात् पाप्मानमपह
न्तीत्यादिना प्रथमस्याऽग्निष्टुतो निम्बापुरस्सर अन्यस्यैव विधानात्
प्रथमस्याऽननुष्ठेयत्वात् पञ्चैवाग्निष्टुत इति वर्णयन्ति । कल्पकारस्य
तु चत्वारोऽग्निष्टुत इति मतम्, चतुर्णामेव स्तोमस्तोत्रायाकल्पनात् ।
एतत् पक्षत्रय सूत्रकारेणोक्तम्—(६) षडग्निष्टुतः त्रिवृद्भव्योतिष्टोम-
श्चाष्टौ चर्ग चारवन्तीयावित्यादिना । एतेषु त्रिषु पक्षेषु षडग्निष्टुत

१. अष्टवना इति ख पु

२ यथार्थदर्शी लुशाकपिनाम खार्गलिः खर्गलपुत्रोऽनुव्याहरत् अशपत् शाप कृतवा-
निति ख पु

३ शाखाभ्यामिनामिति ख पु ४ विनश्चरानर्था इति. ख पु

५. तां द्रा. १७ ५. ४. ६ नि. सु. १ १३

इति पक्षस्साधीयान् । यथा द्वितीयादिषु खण्डेषु पृथक् पृथगग्निष्टुतो विधानं फलञ्च दृश्यते, एवं पञ्चमेऽपि खण्डे त्रिवृज्ज्योतिष्टोमयोऽग्नि-
ष्टुतोऽपि व्याख्यानपूर्वकं विधानं फलञ्च दृश्यते । तथा च निदान-
कारेणोक्तं (१) 'त इमे पञ्चाऽनुवाकाश्चत्वारः कल्पाः स एष प्रथमोऽनु-
वाकः, सर्वेषां साष्टंस्यादित्युक्त्वा पुनरप्युक्तम्—'अपि वा प्रथमस्य
द्वौ स्यातामि'ति । अथ तेषु प्रथमस्य त्रिवृदग्निष्टुतो ब्रह्महत्यानिर्हरणा-
र्थत्वं प्रतिपादयिष्यन् तदर्थं प्रथमं तावदाख्यायिकामाह—

इन्द्रो वै त्रिशिरसं त्वाष्ट्रमहधुंस्तमश्लीला वाग-
भ्यवदत् सोऽग्निमुपाधावत् स एतदग्निस्तोत्रमपश्य-
त्तदात्मन्यधिविधाय तेनैनमयाजयत्तेनाऽस्याऽश्लीलां
वाचमपाहन् ॥ १ ॥

त्रिशिरसं त्रीणि शिरांसि यस्य तादृश त्वाष्ट्रं त्वष्ट्रा पुत्रं विश्वरूपा-
ययं देवानां पुरोहितं असुरहिताचरणे प्रयतमान इन्द्र पुरा हतवान् (२) ।
ततस्तस्मिन् अश्लीला वाक्कृपा वागभ्यवदत्—हे ब्रह्महन्ति । ततस्त-
त्वाष्ट्रोऽग्निमुपाधावदुपागच्छत् । स चाऽग्निरेतदग्निस्तोत्रं अग्रेरेव स्तोत्रं
नाऽन्येषां देवानां यस्मिन् तमग्निष्टुतमपश्यत् अवशत् । तदग्निस्तोत्रमा-
त्मन्यधिविधाय आत्मना धृतं कृत्वा तेनाऽग्निष्टुता एतस्मिन् अयाज-
यत् । तेन चेष्टेन यष्टेन अत्येन्द्रस्य अश्लीलां ब्रह्महन्निःपेवं कृपां पापां
वाचं अपाहन् एनाशयत् ॥ १ ॥

अथैतद्वेदितुः फलमाह—

अपाऽश्लीलां वाचधुं हते य एवं वेद ॥ २ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ २ ॥

अथैतमग्निष्टुतं विधत्ते—

योऽपूत इव स्यादग्निष्टुता यजेताऽग्निनैवाऽस्य पा-
प्मानमपहस्य त्रिवृता तेजो ब्रह्मवर्चसं दधाति ॥ ३ ॥

यस्मादेवमुक्तप्रकारेण त्रिवृदग्निष्टुता यो यजमानः अपूतोऽशुश्रु-
इव स्यात् ब्रह्महत्यादिदोषाशङ्किनो भवेत् सोऽग्निष्टुता त्रिवृत्स्तोमके

१. नि सू ६. १३.

२. कथं विस्तरस्तैत्तिरीयसंहिताया । "विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः" २. ५. १. इत्य-
नुवाके द्रष्टव्याः ।

नाऽनेन यजेत । तथा च स्तुयमानेन कृत्स्नपक्षभाजाऽग्निना अस्याऽऽत्मनः । (१) पाप अपहृत्य दग्ध्वा निष्पापे तस्मिन् त्रिवृता स्तोमेन तेजो ब्रह्मवर्चसञ्च दधाति निदधाति स्थापयति । अग्निना ब्राह्मणजास्या च सहोत्पन्नत्वात् त्रिवृत्स्तोमस्योभयहेतुता ॥ ३ ॥

एव पृतस्य ब्रह्मवर्चसञ्च कामयमानस्य त्रिवृदग्निष्टुतिदिनः अथ चतुष्टोमाग्निष्टुत विधातु कश्चिदोप दर्शयति—

तदाहुर्यत्तिष्टृद्भवत्येकस्मादेवाऽङ्गात् पाप्मानमपहन्ति मुखोदेवेति ॥ ४ ॥

तत्र अग्निष्टुतिपथे आहुभ्योऽयन्ति ब्रह्मवादिनः—यद्यदि त्रिवृदेक एव स्तोमो भवति, तर्ह्येकस्माद्वाऽङ्गात् अपवधात् पाप्मानमपहन्ति । किं तदेकमङ्गमिति तदाह—मुखोदेवेति । त्रिवृत्स्तोमस्य प्रजापतेर्मुखा दुत्पन्नात्वात् अग्निष्टुतः सर्वस्तोत्रेषु प्रयुज्यमानः स स्तोमः मुखोदेव सकाशात् पाप निवारयति नाऽन्यस्मादवयवादिति ॥ ४ ॥

कतमस्तर्हि प्रशस्तः ? तमाह—

उपोतिष्टोम एव कार्यः ॥ ५ ॥

त्रिवृत्पञ्चदशस्तदशैकविंशः स्तोमाः (२) उपोतिषदशब्देनोच्यन्ते । त्रिवृदादयश्चाधारः स्तोमा यस्य तथाविधोऽग्निष्टुत् कार्योऽनुष्ठेयः ॥ ५ ॥

पथमनुष्ठितः सर्वस्योऽवयवेभ्यः पाप्मानो (३) निवारणकारणमित्याह

पत्तिष्टृद्भवति यदेवाऽस्य मुखतोऽपूतं तत्तेनाऽपहन्ति यत् पञ्चदशो यदेवाऽस्योरस्तो याहोरपूतं तत्तेनाऽपहन्ति यत् सप्तदशो यदेवाऽस्य मध्यतोऽपूतं तत्तेनाऽपहन्ति यदेकविंशो यदेवाऽस्य पद्मोरष्टवितोरपूतं तत्तेनाऽपहन्ति ॥ ६ ॥

यत् यस्मात् अस्मिन्नाग्निष्टुति त्रिवृत्स्तोमो भवति, अस्य यजमानस्य मुखत आस्थदेशे यदपूत अशुद्धिकरं पापं तदपूतं तेन त्रिवृत्स्तोमेनाऽपहन्ति । त्रिवृत्तः प्रजापतिर्मुखदुत्पत्तेर्मुखसम्बन्धः । यद्यस्माद् अस्मिन्नाग्निष्टुति पञ्चदशस्तोमो भवति यदेवाऽस्योरस्तः उरसि पक्षसि

वाहोश्चाऽपुत पाप तत्तेन पञ्चदशेनाऽपहन्ति, स हि प्रजापतेरुक्तो
याहुभ्याञ्जोरपन्नः । यत् सप्तदशस्तोमोऽपि भवति यदेवाऽस्य यजमा-
नस्य मध्यतो देहमध्ये अपूर्तं तत्तेन सप्तदशेनाऽपहन्ति, 'मध्यतः सप्त-
दशं निरममीते'ति प्रजापतेर्मध्यदेशात्तस्योत्पत्तेः प्रतिपादनात् । यदे-
कविंशस्तोमोऽपि भवति यदेवाऽस्य यजमानस्य पक्षे पादतलयोरष्टी-
घतोरूर्वाश्चाऽपुत तेनैकविंशेन तदपूतमपहन्ति ॥ ६ ॥

अथाऽस्मिन् वारवन्तीयमग्निष्टोमसामत्वेन विधत्ते—

वैश्वानरं वा एष प्रविशतीत्याहुर्द्यौऽग्निष्टुता यजत
इति वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कार्यं तस्य यदपूर्तं तदग्निः
क्षापयत्यथेतरेः शुचिः पूत उदेति ॥ ७ ॥

यो यजमानोऽग्निष्टुता यजते एष वैश्वानरमग्निमेव प्रविशतीत्या-
हुर्ग्रहवादिनः । तस्याऽग्निष्टुतः केवलाग्नेयत्वात् तस्याऽनुष्ठाताऽग्निमेव
प्रविशतीत्युच्यते । कः पुनरस्य प्रतीकारः ? तदाह—वारवन्तीयमिति ।
वारवन्तीयं स्वकीयास्त्वक्षु अग्निष्टोमसामत्वेन कार्यम् । तस्य अग्निम-
विष्टस्य यजमानस्य यदपूर्तमपूतम् अशुद्धिरस्ति तदग्निः क्षापयति
वदति । अथाऽनन्तरं अपां सारभूतेन वारवन्तीयेन सिक्तत्वात् इतरो
यजमानः शुचिः शुद्धः पापरहितः पूतः कर्मयोग्यश्च सन् उदेति उद्ग-
च्छति प्रकाशते ॥ ७ ॥

इति ताण्ड्यमहामाह्वने सामणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे सप्तदशाध्यायस्य षष्ठमः खण्डः ॥

षष्ठः खण्डः ॥

अथ तृतीयमग्निष्टुत विधत्ते—

त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोमस्तस्य घायव्यास्यग्निष्टोम-
साम ॥ १ ॥

अग्निष्टोमसंस्थत्रिवृत्स्तोमकस्तृतीयोऽग्निष्टुत् तस्य घायव्यास्यक्षु-
गीयमानं वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कार्यम् । (१) 'उप त्वा जामयो गिर'
इत्याद्या घायव्या ऋचः । (२) तथा च कल्पकारः 'उप त्वा जामयो गिर'
इति घायव्यासु वारवन्तीयमग्निष्टोमसामे'ति ॥ १ ॥

अथाऽस्मिन्नधिकारिणमाह—

ब्रह्मवर्चसकामो यजेत ॥ २ ॥

स्पष्टम् ॥ २ ॥

अथैतस्य त्रिवृत्स्तोमस्य वायव्यासु ऋक्षु अग्निष्टोमसामः करणञ्च
इतीति—

तेजो वै त्रिवृद् ब्रह्मवर्चसं यद्वायव्यास्वाग्निष्टोम-
साम भवत्युपैवेनं तद्धमति ॥३॥

त्रिवृत्स्तेजोब्रह्मवर्चसकृपावमुक्तम् । तस्मात्तत्स्तोमद्वारेणाऽस्य ॥
ब्रह्मवर्चसहेतुत्वम् । अपि च वायव्यासु वायुदेवताकास्वृक्षु यदाग्निष्टोम
साम भवति तदेनं यजमानमुपधमत्येव, यथा लोहकारो लोहगत
कीटप्रपन्नेनुमशौ मास्य द्रुतिसम्बन्धिना वायुना धमति एवं वायव्या
स्वृक्षु करण यजमानस्य (१)पापधमनाय भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

एतदेवाऽऽह—

यथा हिरण्यं निष्टपेदेवमेनमग्निष्टुग्निष्टपति ॥ ४ ॥

यथा येन खलु प्रकारेण हिरण्यं स्वर्णकारो निष्टपेत् भालिग्यापन-
यनार्थम्, (२)एवमयमग्निष्टुद्यागो यजमान निष्टपति निष्टस पापहीनं
करोतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थे
प्रकाशे सप्तदशाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥

सप्तमः खण्डः ॥

अथ पशुकामस्याऽन्यमग्निष्टुत विधत्ते—

(१)एतस्यैव रेवतीषु वारयन्तीयमग्निष्टोमसाम
कृत्वा पशुकामो यजेत ॥ १ ॥

एतस्वैवाऽग्निष्टुतो रेवतीषु (१)'रेवतीर्न' इत्याद्यास्वृक्षु वारवन्ती-
यमग्निष्टोमसाम कृत्वा अनेनाऽग्निष्टुता पशुकामो यजेत ॥ १ ॥

अथाऽस्य पशुसाधनत्वमुपपादयति—

जरत्कक्षो वा एष योऽपशुर्यथा वै जरत्कक्षे पशवो
न रमन्त एवमेतस्मिन् पशवो न रमन्ते योऽपशुर्यथा वै
जरत्कक्षमग्निर्दहत्यथैनमभिवर्षत्यथाऽस्मिन्नोषधयो जाय-
न्तेऽथ वै तस्मिन् पशवो रमन्ते ॥ २ ॥

यो यजमानोऽपशुः पशुरहितः स जरत्कक्षो वै जीर्णतृणगुल्म
सदृशः । तदेव सादृश्यं दर्शयति—यथा खलु जरत्कक्षे जीर्णतृणेऽरण्ये
पशवो न रमन्ते आद्यस्य बालतृणस्याऽमावालोऽवतिष्ठन्ते, एवमेवै-
तस्मिन् पुरुषे पशवो न रमन्ते योऽपशुः पशुरहितः । तस्माज्जरत्कक्ष
सदृशोऽयं यजमानः यदा खलु एनं जरत्कक्षमग्निर्दहति भस्मसात्करो-
ति, अथाऽनन्तरमेनं दृष्ट्व जरत्कक्ष पज्जन्त्यो वर्षयति, अथाऽनन्तरमेव
तस्मिन् स्थाने पशवो रमन्ते, एवमेवाऽग्निष्टुता दग्धपापाः रेवतीषु गीयमानेन वारवन्तीयेन
अपां रसात्मना संस्तुतेन सप्तिके यजमाने पशवो रमन्ते इत्यर्थः ॥२॥

अथैतद्वेदनं प्रदर्शयति—

रमन्तेऽस्मिन् पशवो य एवं वेद ॥ ३ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ ३ ॥

अपशोर्यजमानस्य जरत्कक्षसाम्यमुक्तम् । अथाऽस्याऽपशुत्वदा-
हकः कोऽग्निः ? केन जलेन सिध्यते ? इति तद्व्यमाह—

यदेवाऽस्याऽपशव्यं तदग्निष्टुभिर्दहति यदग्निष्टुभि-
र्दहति तदग्नी रेवतीभिः शमयति ॥ ४ ॥

रेवतीभिर्भवर्षणात् कोमलतृणयुक्तो नूतनतृणकक्ष इव यजमानः
पशूनामाभयो भवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

इति साण्ड्यमहाम्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थ-

प्रकाशे सप्तदशाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥

१. रेवतीर्नस्वधमाद इन्द्रे सन्तु तुविवाआ । क्षुमन्तो गामिर्मदेव ॥

आ य त्वा वां रमना युक्तस्तोतृभ्यो धृष्यवीयानः । अणोरक्ष न चक्र्यो ॥

आ यददुव शतकृतावा काम जरितृणाम् । अणोरक्षं न शचीमि ॥

सा. सं. उं. ४ १. १४.

२ आशानुणादय इति ख. पु.

अष्टमः खण्डः ॥

यद्यग्निष्टोमावे(१) यज्ञं प्राश्न्यवतो यजमानस्य कुनश्चिन्मिच्छा-
त्समाप्यमाधेन यज्ञो विच्छिन्नस्स्यात् तदा यजमानो यज्ञाविभ्रष्टो
भवेत् । तस्य प्रायश्चित्तत्वेन ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टुदनुष्ठेय इत्याह—

ज्योतिष्टोमेनाऽग्निष्टुता यजविभ्रष्टो यजेत ॥ १ ॥

एष्टोऽर्थः ॥ १ ॥

प्राश्न्येऽसमाप्यमाने च सोमयागे अनुष्ठेयानां प्रधानवागाना ऐन्द्र
वायवादीनां यद्विष्णवमानादीनां स्तोत्राणाञ्च मध्ये यदि किञ्चित्समादा
विस्मृत स्यात् तदाऽप्ययं प्रायश्चित्तत्वेनाऽनुष्ठेय इत्याह—

यस्मिन् वा यज्ञकृतौ विभ्रष्टो यजेत ॥ २ ॥

अथ वा यस्मिन् यज्ञकृतौ सोमयागे प्रधानैकदेशविस्मरणात्
विभ्रष्टो अनुष्ठेयाविभ्रष्टो भवेत् तत्राऽप्यनेन यजमानो ज्योतिरग्नि-
ष्टुता यजेत ॥ २ ॥

अथ केवलाग्नेयस्याऽग्निष्टुतोऽनुष्ठानं यज्ञविभ्रष्टस्योपपादयति—

अग्निर्वा एतस्य हव्यमस्ति यो यज्ञे विभ्रष्टो यजेत न
देवता हव्यं गमयत्यग्निमेवैकधर्माति ॥ ३ ॥

एतस्य यजमानस्य हव्यं हविष्यं पुरोडाशस्तोमादिकमग्निरेवाऽस्ति
मक्षयति यद्वेषा अग्न्या इन्द्राद्या देवता हव्यं न गमयति प्रापयति
यो यजमानो यज्ञेऽनुष्ठायमाने विभ्रष्टो यजेत भवेत् एतस्येति सम्ब-
न्धः । तथा चाऽग्निष्टुते एकधा एकप्रकारेण अग्निमेवार्पति हविर्भि-
समर्पयति । (२) एवमग्नौ कृते सति यज्ञादभ्या देवता हवींषि
प्रापयतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

अथ विभ्रष्टस्य यज्ञस्याऽसमाधाने फलप्राप्त्यभावे प्रायश्चित्तेन च
समाधाने तत्संज्ञावच्च सदृष्टान्तं दर्शयति—

यद्वा संप्रशिर्यतेऽथाऽन्धन्निष्कुर्वन्ति तेन तथाति
पदा वाच तन्निष्कुर्वन्त्यथ तथाति येऽप्येव स्तोमेषु वि-

भ्रुंशते यस्मिन् यज्ञकृतौ तैरेव यजेत येष्वेव स्तोमेषु
विभ्रुंशते यस्मिन् यज्ञकृतौ तेष्वेव प्रतितिष्ठति ॥ ४ ॥

यद्वै यत् खलु रथादिकं वाहनं संशीर्यते सशीर्णं मग्नं भवेत्,
अथाऽनन्तरं तस्मात् संशीर्णात् अन्यद्वाहनं निष्कुर्वन्ति संस्कुर्वन्ति
तत्तदानीं तेन (१) पूर्वगामिना सशीर्णेन वाहनेन न याति न गच्छति ।
यदा खलु तदेव सशीर्णं निष्कुर्वन्ति समादधते तत्तदा तेनैव याति
गच्छति । यस्मादेव लोके तस्माद् यस्मिन् सोमयागे येष्वेव स्तोमेषु
प्रयोज्येषु त्रिवृदादिषु विभ्रंशेत न्यूनाधिकसंशयया स्वरूपविस्मरणा-
दिना च विभ्रष्टो भवेत् तैरेव स्तोमैः साधनैः पुनर्यजेत । तथा च विलु-
प्तानां प्रायश्चित्तपूर्वकं पुनर्यागेन समाधानात् येष्वेव स्तोमेषु पूर्वं
यजमानो विभ्रंशते यस्मिन् सोमयागे, तत्र तेष्वेव स्तोमेषु पुनः प्रति-
ष्ठितो भवति सम्पूर्णावयवोऽस्य यज्ञः फलसाधनाय समर्थो भव-
तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे सप्तदशाध्यायस्याऽष्टमः खण्डः ॥

नवमः खण्डः ॥

अथाऽन्यमग्निष्टुतमाह—

सप्तदशेनाऽग्निष्टुताऽन्नाद्यकामो यजेत ॥ १ ॥

अनुमर्दमन्नाद्यं तत्कामयमान सप्तदशेन सप्तदशस्तोमकेनाऽग्नि-
ष्टुता यजेत ॥ १ ॥

अथैतस्याऽन्नसाधनत्वमुपपादयति—

अन्नं वै सप्तदशोऽग्निरन्नाद्यस्य प्रदाताऽग्निरेवाऽस्मा
अन्नाद्यं प्रयच्छति ॥ २ ॥

सप्तदशस्तोमोऽन्नं वै अन्नमेव, अन्नाधारात् प्रजापतेर्मध्यदेहा-
दुत्पत्तेः । अग्निश्चाऽन्नाद्यस्य अदनीयस्याऽन्नस्य आहुतिद्वारा प्रदाता ।

तथा च स्मर्यते—

‘अग्नौ प्रास्ताहुति’ सत्यगाविष्यमुपतिष्ठते ।

आदिष्याज्जायते धृष्टिर्वैष्टरस्र सतः प्रजा’ इति ॥

एवञ्चाऽग्नेः सप्तदशस्य चाऽग्निष्टुत सदस्य प्रयुक्तत्वात् अस्मै यजमानाय अग्निरेवाऽग्राय प्रयच्छति(१) दिशति ॥ २ ॥

अथैतदेवितुः फलमाह—

अज्ञादो भवति य एव वेद ॥ ३ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ ३ ॥

अपोके सप्तदशस्तोमकत्वमनूय स्तौति—

सर्वस्सप्तदशो भवति प्रजापतिर्वै सप्तदशः प्रजापति मेवाऽऽप्नोति ॥ ४ ॥

सर्वेषु स्तोत्रेषु यो यः स्तोमः स सर्वः सप्तदशो भवति । स च सप्तदशः प्रजापतिर्वै प्रजापतिरेव । द्वादशमासाः पञ्चस्रंशः स संवत्सरः, ‘संवत्सरः प्रजापतिरि’ति ध्रुतेः । संवत्सरावयवमासर्तुसंख्या साध्यात् सप्तदशस्य संवत्सरामकावम् । स च संवत्सरः प्रजापत्यात्मक इति सप्तदश एव प्रजापतिरिति व्यपदिश्यते । तथा च सप्तदश स्तोमेनाऽग्नेन प्रजापतिमेवाऽऽप्नोति ॥ ४ ॥

इति ताण्ड्यमहामाह्वणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ प्रकाशे सप्तदशाध्यायस्य नवमः खण्डः ॥

दशमः खण्डः ॥

(अग्निष्टुतो यज्ञः पञ्च षट् वा एकाहाः ।) अथ त्रयास्त्रिभूत एकाहा.—प्रजापतेरपूर्वः, गृहस्पतिसवः, सर्वस्वार इति । तत्र प्रथमं दर्शयति—

त्रिभूदग्निष्टोमस्तस्याऽनिरुक्तं प्रातस्सवनम् ॥ १ ॥

त्रिभूतस्तोमकोऽग्निष्टोमस्तस्योऽयमेकाहः, तस्य प्रातस्सवनं सर्वं अनिरुक्तं वहिष्यमानादिषु प्रातस्सवनिकेषु पञ्चसु स्तोत्रेषु गायत्रं

सामाऽनिरुक्तं नेयमित्यर्थः । उद्गाता स्वभाकिमुद्गीथमुपद्रवभाकिञ्च म-
नसा प्रयुञ्जानः स्वर स्वभाकिसदृशं मोद्गारं कृत्वा त वाचा प्रयादिति
(१) अनिरुक्त इत्यस्य लक्षणम् । तथा च कल्पकारेणोक्तम्—‘मनसा
तु स्वभाकिमोद्गारं तथा स्वरं वाचा गायेदिति ॥ १ ॥

अथैतदनिरुक्तं स्तोतुमाह—

प्रजापतिः प्रजा असृजत ता अस्मात्सृष्टा अपाकामन्
स एतदनिरुक्तं प्रातस्सवनमपश्यत्तेनाऽऽसां मध्यं व्यधै-
त्ता एनमुपावर्त्तन्त पर्य्येनमाविशन् ॥१॥

पुरा प्रजापतिः प्रजानामधिपतिः सृष्टा प्रजा असृजत सृष्टयान् ।
ताश्च सृष्टा अस्मात्प्रजापतिसकाशात् अपाकामन् अपकास्ता अपगता
आसन् । ततः स प्रजापतिः एतदनिरुक्तं उक्तप्रकारेण प्रयोज्यं प्रातः-
स्सवनमपश्यत् । तेन च प्रातस्सवनेनाऽऽसां प्रजानां मध्यदेशं व्यधैत्
विशेषेणाऽगच्छत् । ताश्च प्रजा एनं प्रजापतिमुपावर्त्तन्त उपागच्छन् ।
उपागत्य च एनं पर्य्याविशन् परितो निवर्णना आसन् ॥ २ ॥

यस्मादेवं तस्मात् एतदनिरुक्तं प्रातस्सवनं प्रशस्तमिति दर्शयन्न-
स्मिन्नधिकारिणमाह—

ग्रामकामो यजेत यदेतदनिरुक्तं प्रातस्सवनं भवति
मध्यमेवाऽऽसां व्यधैत्युपैनमावर्त्तन्ते पर्य्येन विशन्ति ॥३॥

ग्रामकामो यजमानोऽनेनैकाहेन यजेत । तस्य चैतत् प्रातस्सवनं
यद्यस्मादनिरुक्तं भवति तेन ग्रामां प्रजानां मध्यमेव व्यधैति प्राप्नोति ।
एनं यजमानं ताश्च प्रजा उपावर्त्तन्ते उपागच्छन्ति । उपागत्य च एनं
परितो निषीदन्ति ॥ ३ ॥

अथाऽस्य संज्ञा प्रदर्श्य तद्वेदितुं फलमाह—

स एष प्रजापतेरपूर्वो नाऽस्मात् पूर्वो भवति य
एवं वेद ॥ ४ ॥

स एष यज्ञः प्रजापतेरपूर्वो नाम प्रजापतिरनेनाऽपूर्वनां स्वरमात्
पूर्वमाधिना पुरुषान्तरेण राहित्यं प्राप्तवानिति व्युत्पत्त्या प्रजापतेरपूर्वं
इत्यस्य संज्ञा जाता । अतो य एतां संज्ञां वेद जानाति, अस्मात् पूर्वः
कोऽपि न मयनि सर्वेषां स्वयं ज्येष्ठो भवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे मायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थ-

प्रकाशे सप्तदशाध्यायस्य दशमः खण्डः ॥

एकादशः खण्डः ॥

अथ बृहस्पतिसवाययमेकादं प्रस्तौति—

त्रिवृदग्निष्टोमः ॥ १ ॥

त्रिवृत्सोनोमकोऽग्निष्टोमसंस्थो बृहस्पतिसवायय एकादः ॥ १ ॥

अथाऽस्य अयस्त्रिंशद्वावश्चतुस्त्रिंश एकोऽद्वय इति दक्षिणा विधिः
स्तुत्यासां मधनत्रये विभज्य दानप्रकारमाह—

(१) तस्य प्रातस्सवने सन्नेषु नाराशंसेष्वेकादश दक्षिणा व्यादिशत्यद्वयादशा मध्यन्दिने ता उभयीरपाकरोत्येकादश तृतीयसवने ता वशावामपाकरोति ॥ २ ॥

तस्य सोमयागस्य प्रातस्सवने नाराशंसेषु हुतशिष्टा भक्षिता वा व्यादिताश्चमन्वा नाराशला । तत्र (१) प्रातस्सवनमाध्यन्दिनसवने द्विनाराशंसे, तृतीयसवनं त्र्येकनाराशमम् । तत्र प्रथमेषु नाराशंसेषु सन्नेषु सादिनेषु सप्त एकादशसव्या दक्षिणा गावो व्यादिशति शुभ्रवर्धमेता गाव इति ऋत्विग्भ्यो निर्दिशेदित्यर्थः । तथा माध्यन्दिने सवने सन्नेषु नाराशंसेषु अद्वयादशाः अद्वयो द्वादशलक्ष्ण्यापूरको यासां ता अद्वयादशा एकादश दक्षिणा व्यादिशति । उभयीः उभयविधा प्रातस्सवने माध्यन्दिनसवने च व्यादितास्ताः ना अपाकरोति पृथक्करोति ऋत्विग्भ्यो दद्यादित्यर्थः । एवञ्च प्रातस्सवने व्यादेशमा प्रमेद, न तु दानमित्युक्तं भवति । तथा तृतीयसवने सन्नेषु नाराशंसेष्वेकादश दक्षिणा गाः व्यादिशति ऋत्विग्भ्यो शुभ्रवर्ध एतदिति निर्दिशेदित्यर्थः । ता एकादशमवका वशायां, मेषावहणी वशा ह्यनूयभ्यां, तस्या वषाया हुताया अपाकरोति पृथक्करोति ऋत्विग्भ्यो दद्यादित्यर्थः ॥ २ ॥

अथैतास्संहत्य विधाय स्तोति—

अयस्त्रिंशदेता दक्षिणा भवन्ति अयस्त्रिंशदे-
वता देवता एवाऽऽप्नोत्यद्वयश्चतुस्त्रिंशो दक्षिणानां
प्रजापतिश्चतुस्त्रिंशो देवतानां प्रजापतिमेवाऽऽप्नोति ॥ ३ ॥

एतास्त्रयस्त्रिंशद्भाषो ऽस्य क्रतोर्दक्षिणा भवन्ति । त्रयस्त्रिंश-
त्सयया देवता अष्टौ वसव इत्याद्याः । (१) तथा च दक्षिणार्थं त्रयस्त्रिंश-
त्सयया देवता यजमानः प्राप्नोति । तथा तासां दक्षिणानां चतुस्त्रिंशः
चतुस्त्रिंशत्सयया पूरको ऽश्वो देवः । देवतानां वस्वादीनां प्रजापतिश्च-
तुस्त्रिंशः चतुस्त्रिंशत्सयया पूरकः । तथा च चतुस्त्रिंशेना ऽश्वेन चतुस्त्रिंशं
प्रजापतिमेवा ऽप्नोति ॥ ३ ॥

अथैतस्य बृहस्पतिसव इति संज्ञां विधाय तं निर्वक्तुमाह—

स एष बृहस्पतिसवो बृहस्पतिरकामयत देवानां
पुरोधा गच्छेयमिति स एतेना ऽयजत स देवानां पुरोधा-
मगच्छत् ॥ ४ ॥

स एष एकाहो बृहस्पतिसव इत्याख्यायते । पुरा खलु बृहस्पतिर-
कामयत । किमिति ? देवानामिन्द्रादीनां पुरोधा पौरोहित्यं गच्छेयं
प्राप्नुयामिति । एष कामयित्वा सोऽनन्तर एतेन यज्ञेनेष्टवान् स
चैतस्य माहात्म्येन देवानां पुरोधा प्राप्नोत् । तस्मादस्य बृहस्पतिसव
इति संज्ञा जाता ॥ ४ ॥

(२) अथैतद्वेदनफलमाह—

गच्छति पुरोधां य एवं वेद ॥ ५ ॥

स्पष्टम् ॥ ५ ॥

राज्ञा सह ब्राह्मणाः यं ब्राह्मणं धर्मस्थापकत्वेन वृणीरन् स स्य-
पतिरित्युच्यते, तेन प्राप्तस्थापत्येन पुंसां नैमित्तिकत्वेना ऽयमनुष्ठेय
इत्याह—

स एष स्थपतिसवो यथं स्थापत्याया ऽभिषिञ्चेरन् स
एतेन यजेत ॥ ६ ॥

स एष यज्ञः स्थपतिसवः स्थपतिना ऽनुष्ठेयः । अतो यं ब्राह्मणं स्था-
पत्याय स्थपतित्वाय अभिषिञ्चेरन् राजपुरस्सरा ब्राह्मणा वृणीरन्
सोऽयमेतेन बृहस्पतिसवेन यजेत । यथा लब्धहिरण्यस्य नैमित्तिकेष्टे
तद्वत्प्राप्तस्थापत्यस्या ऽयं नैमित्तिको यज्ञश्चोद्यत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

अथैतद्वेदनं प्रशंसति—

गच्छति स्थापत्यं य एवं वेद ॥ ७ ॥

स्वष्टोऽथ ॥ ७ ॥

येषु सोमयोगेषु (१) यजमानोऽभिषिक्तोऽस्ति तेषां सव इत्याद्याः ।
अस्याऽपि बृहस्पतिसव इति सवशब्दमभिधेयत्वादभिषेक कार्य
इत्याह—

कृष्णाजिनेऽथभिषिच्यते एतद् वै प्रत्यक्षं ब्रह्मवर्च-
सं ब्रह्मवर्चस एवाऽथभिषिच्यते ॥ ८ ॥

कृष्णाजिनं कृष्णमृगतत्वं तस्या समानीनो यजमानोऽभिषेकस्य ।
एतत् खलु कृष्णाजिनं प्रत्यक्षं साक्षाद् ब्रह्मवर्चसम् । अत्रसामे हि पुरा
देवेभ्य हुतस्त्रिभिस्तादृषकान्ते कृष्णमृगरूपमास्याय पर्व्यचरताम् ।
तथा च तैत्तिरीयके—(२) 'अत्रसामे वै देवेभ्य' इत्यादिना कृष्णाजिनस्य
ब्रह्मवर्चसरूपस्य विस्पष्टमात्रातम् । तथा तत्रैव बृहस्पतिसवसाक्य-
शेष एवमात्मायते—(३) 'ब्रह्मणो वा एतद्रूप यत् कृष्णाजिनमिति' ।
एवञ्च कृष्णाजिनस्य ब्रह्मवर्चसरूपत्वात् ब्रह्मवर्चस एवोपविष्टो
ऽभिषिच्यते ॥ ८ ॥

अथाभिषेकसाधनद्रव्यं दर्शयति—

आग्नेनाऽभिषिच्यते तेज आज्यं तेज आत्म-
न्यते ॥ ९ ॥

आग्नेन घृतेनाभिषिच्यते । तद्वत्ताऽऽज्यं तेज तेजोरूपं आग्नेयस्य
तेजसः शरीरस्य च वृद्धिरूपत्वात् । तथा च आत्मन् आत्मनि तेजो
घटे यजमानो धारयति । एवञ्च ब्रह्मवर्चसकामस्तेजस्कामो वा अनेन
यजेतेति अधिकारमिच्छिन्नेय ॥ ९ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थे
प्रकाशे सप्तदशाध्यायस्यैकादशः खण्डः ॥

द्वादशः खण्डः ॥

अथाऽन्यं त्रिवृदग्निष्टुतमेकाहमाह—

त्रिवृदग्निष्टोमः स सर्वस्वारो यः कामयेताऽनामय-
ताऽमुं लोकमियामिति स एतेन यजेत ॥ १ ॥

त्रिवृत्स्तोमकोऽग्निष्टोमसंस्थोऽपर एकाहः । स च सर्वस्वारः
स्वरनिघनान्येष सर्वाणि सामानि यस्य स तथोक्तः । यो यजमानः
कामयेत्, किमिति ? अनामयता आमयरहितेनैव देहेन व्याप्यादिरा-
दित्येन सुखेनाऽऽस्थितादेव देहाग्निक्रम्य अहं स्वर्गं लोकं इयं प्राप्नु-
यामिति । स यजमान एतेन यजेत यजेत (१)मरणकामोऽस्मिन्नधिका-
रित्यर्थः ॥ १ ॥

अथ स्तोमनिघनहारेणाऽस्योक्तफलानुगुण्य दर्शयति—

प्राणो वै त्रिवृत्प्राणः स्वरः प्राणानेवाऽस्य वहिर्णि-
रादधाति ताजक् प्रमीयते ॥ २ ॥

योऽयं त्रिवृत्स्तोमः स प्राणो वै प्राणात्मकः, प्राणवायुर्मुखदेशे
वर्तते । त्रिवृच्च प्रजापतिमुखादुरपन्न इति मुखसम्बन्धसाम्यात् ताच्छ-
ब्दम् । स्वरः स्वर्यमाणो यो यः सामान्त सोऽपि प्राणस्तुतः । एवं
प्राणात्मनोऽत्रिवृत्स्वरयोः सर्वस्तोत्रेषु प्रयोगादस्य यजमानस्य प्राणा-
नुष्यप्राणसहिताश्चक्षुरादीन्द्रियात्मकान् वहिर्णिरादधाति शरीराग्नि-
क्रम्य वहिरेव स्थापयति । तथा च ताजक् तस्मिन्नेव काले प्रमीयते स
यजमानो म्रियते ॥ २ ॥

अथैतौ स्तोमस्वरौ निरूप्य स्तौति—

त्रिवृद् वै स्तोमानां क्षेपिष्ठो यत्त्रिवृद्भवत्पाशीयः
सङ्गच्छाता इत्यनन्तो वै स्वरोऽनन्तोऽसौ लोकोऽनन्त-
मेवैनं स्वर्गं लोकं गमयति ॥ ३ ॥

स्तोमानां मध्ये त्रिवृत्स्तोमः खलु क्षेपिष्ठः क्षेप्तृतमः, 'यजो वै
त्रिवृद्विर्यादिश्रुत्या प्रजात्मना सस्तुतत्वात् । तथा च त्रिवृत्स्तोमः
अस्मिन् यज्ञे सर्वस्तोत्रेषु भवति । ततः आशीयः आशुतर आतिशीघ्रेण

सङ्गच्छता स्वर्गं लोकप्राप्नोतु यजमान इत्येतदर्थम् । तथा स्वरोऽनन्ते
वै मन्तरहितः अवसानरहितः । असौ स्वर्गो लोक अनन्तोऽन्तरहितः ।
एषञ्चाऽनन्तेन स्वरेण अनन्तं स्वर्गं लोकमेव गमयति प्रापयति ॥ ३ ॥

अथाऽस्मिन् यज्ञे स्तोत्रीया विधाय स्तौति—

अमिषत्योः प्रवत्यो भवन्त्यस्मादेवैनं लोकात् स्वर्गं
लोकं गमयन्ति ॥ ४ ॥

अमिषत्यो अमिषद्वयुक्ताः प्रवत्योः प्रवद्वयुक्ताश्च स्तोत्रीया भवे-
युः । ताश्च कश्चकारेण (१) 'अ सोमासो अधम्विपुः' (२) 'प्र स्वानासो ए-
या इव' (३) 'उप प्रपततो अपर' (४) 'प्र वो मित्राय गायत' (५) अमिषुस्त
पृथक् इत्याद्याः कल्पाः । तौ सोपसर्गौ गमनप्रकरणेन गमनाभिमुख्यं
घोतयतः । तथा याऽस्मादेव मूलोकात् एन यजमान स्वर्गं लोकं
गमयन्ति अमिषतीभिः प्रवतीभिश्च प्रापयन्ति ॥ ४ ॥

अथ यज्ञमानस्य प्रणयं मन्वेदान विधत्ते—

आर्मधपवमाने स्तूयमान औदुम्बर्या दक्षिणा प्रा-
वृत्तो निपद्यते तदेव सङ्गच्छते ॥ ५ ॥

तृतीयसधन आर्मधपवमान उद्गात्रादिभिः स्तूयमाने सङ्गोमये नि-
श्चानाया औदुम्बर्याः दक्षिणा दक्षिणतः दक्षिणदेशे बहुतेन वासना
प्रावृत्तः वेष्टितसर्वदेह दक्षिणाशिरस्को निपद्यते शयति तदानीमेव
सङ्गच्छते त्रियते ॥ ५ ॥

अथेतस्य यागस्य व्यवहारार्थं नाम दर्शयति—

स एव शुनस्कर्णस्तोम एतेन वै शुनस्कर्णो वापिक-
होऽयजत तस्माच्छुनस्कर्णस्तोम इत्यादिवाचते ॥ ६ ॥

स एव याग शुनस्कर्णस्तोमसशकः । एतदेव विव्रियते—एतेन वे-
त्यादिना । एतेन अत्र यागेन वापिकहः वापिकहस्य पुत्रः शुनस्कर्णो
नाम ऋषिः अयजत इत्यान् । तस्मात् शुनस्कर्णसम्बन्धात् अथ याग-
शुनस्कर्णस्तोम इत्यादिवाचते ॥ ६ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये धेदायं

प्रकाशे सप्तदशाध्यायस्य द्वादश अध्यायः ॥

त्रयोदशः खण्डः ॥

अथ (१)शाखान्तरोक्तानि सन्ति चातुर्म्मास्यानि वैश्वदेववरुण-
प्रघोसत्ताकमेधशुनासोरीयाणि चत्वारि पर्वाणि । तानि च द्विविधानि
ऐष्टिकानि सौमिकानि चेति । तत्र सौमिकानामतः परं विधिः । तत्र
प्रथमस्य वैश्वदेवायस्य पर्वणः स्थाने कर्त्तव्यं सोमयामं दर्शयति—

त्रिवृदग्निष्टोमो वैश्वदेवस्य लोकः ॥ १ ॥

त्रिवृत्स्तोमकोऽग्निष्टोमसंस्थः सोमयामः वैश्वदेवस्य वसन्तेऽनुष्ठ-
यस्य ऐष्टिकस्य वैश्वदेवायस्य प्रथमपर्वणः स्थाने कर्त्तव्यः ॥१॥

अथ (२)तत्प्रतिपदत्वं सवनीयानुबन्धापश्वादेयताविशेषश्च द-
र्शयति—

आग्नेयी प्रतिपद् वैश्वदेवः पशुर्यार्हस्पत्याऽऽनुबन्धा ॥२॥

आग्नेयी अग्निदेवत्या (३)'मम मायुं पि पवस' इत्येषा महिस्पव-
मानस्य प्रतिपत् प्रथमा स्तोत्रीया भवति । योऽयमतिदेशतः प्राप्तः स
वनीयः पशुः स वैश्वदेव विश्वेभ्यो देवेभ्यः कार्यः । येयमानुबन्धा-
वशा बोद्धव्यः प्राप्ता सा भार्हस्पत्या गृहस्पतिदेवत्या कार्या ॥ २ ॥

अथ बोद्धव्यं किञ्चिद्विधेयम्—

न यूपं मिन्वन्ति नोत्तरवेदिं निधपन्ति ॥ ३ ॥

न यूपं मिन्वन्ति अक्षिपन्ति न निखमेयुः नाऽऽहर्त्तव्यो यूप इत्यर्थः ।
तथा उत्तरवेदिमपि न निधपन्ति (४)चात्वालपांसुमिर्वेदिकारूपेण न
कार्येत्यर्थः ॥ ३ ॥

कथं तर्हि यूपमाधे पशुनियोजनमित्यत आह—

परिधौ पशुं नियुज्जन्ति ॥ ४ ॥

पशुनियोजनक्षमं स्थूलं यज्ञीयकाष्ठं परिधित्वेन कृत्वा तस्मिन्ना-
नादिसंस्कृते पशुनियोकस्य इत्यर्थः ॥ ४ ॥

अथ दक्षिणापरिमाणं विधत्ते—

पञ्चाशदक्षिणा ॥ ५ ॥

१. शाखान्तरोक्तानीति नास्ति ख. पु.

२ तत्र प्रतिपदिति ख. पु. ३. २२७ पृष्ठे दृष्टव्येयं ऋक् ।

४. न 'पशुनिर्वेदिकारूपेण संस्कार्येत्यर्थः इति ख. पु.

पञ्चाशत्सहस्राका गावोऽस्मिन्नहनि (१)दक्षिणात्वेन देया इत्यर्थः ॥
अथ यजमानेनाऽनुष्ठेयं प्रत दर्शयति—

अहतं वसानोऽवभृथाद्बुदेति चतुरो मासो न मासुं,
समश्नान्ति न स्त्रियमुपैति ॥ ६ ॥

अहतमप्रहतं नूतनं वसानं आकृष्टाद्यन्मवभृथाद् अवभृथ-
स्नानानन्तरं जलमभ्याद्बुदेति उक्तं भवति । तदनन्तरं चतुरो मासो मा-
सचतुष्टयपर्यन्तं मासाशनं न कार्यं, तथा स्त्रीसङ्गतिश्च वर्जनीया ॥६॥

अथ द्वितीयस्य वरुणप्रघासावयस्य पर्वणं स्थाने कर्त्तव्यं सोम-
यागमाह—

ततश्चतुर्षु मासेषु वरुणप्रघासानां लोके द्विदिषः ॥७॥

ततो वैश्वदेवस्थानिकात् त्रिवृदग्निष्टोमादनन्तरं मासचतुष्टये स-
म्पूर्णे वरुणप्रघासानां स्थाने द्विदिष द्वयोर्दिवसयोरहोः समाहारः द्वि-
रात्रिः सोमयागोऽनुष्ठेय इत्यर्थः ॥ ७ ॥

तत्र प्रथमेऽहनि प्रतिपद्विधेयं सवनीयपशुदेवताश्च दर्शयति—

वारुणी प्रतिपन्नमारुणः पशुः ॥ ८ ॥

वारुणो वरुणदेवता (२) 'इमं मे वरुणं' इत्यादि हविष्पवमानस्य प्रथ-
मा भवति । योऽयञ्जोऽहकमासः सवनीयः पशुः स मारुतो मरुदेवेत्या-
कार्यं ॥ ८ ॥

अथ द्वितीयेऽहनि प्रतिपद्विधेयं सवनीयपशुदेवते दर्शयति—

कवती प्रतिपद्मारुणः पशुः ॥ ९ ॥

(३) 'कवा त्वन्न ऊर्ये'ति कशद्वती । अग्न्यत् पूर्वघटोऽयम् ॥ ९ ॥

पूर्वं हि वैश्वदेवस्थानिके त्रिवृदग्निष्टोमे आनुबन्धस्य पशोर्देवता-
न्तरं धूपराहित्यं उत्तरवेदिनिवपनराहित्यश्च दृष्टम्, सर्वदन्नाऽपि स्या-
दित्यादिशङ्कां निरासितुमाह—

मैत्रावरुणपनूषन्ध्या मिन्वन्ति यूपं न्युत्तरवेदिं व-

१. दक्षिणा देया इति ख. पु

२. इमं मे वरुणं धुषीं हवमथा न मृदय । त्वामवस्युरा कवे ॥

भा. छं, उ ७ १. ६

३. कवा त्वं न ऊर्याऽभिधं मन्दमे वृणु । कवा स्तोत्रम्यं वा मर ॥

भा. छं, उ ७ १. ९

पन्ति यूपे पशू नियुज्जन्ति ॥१०॥

अनूयन्त्या पशो प्रकृतिवदेव मैत्रायण्यणी मित्रायण्यण्यदेवत्या कार्या ।
तथा प्रकृतिवदेव यूपपन्ननमुत्तरवेदिनिषपन्नञ्च कार्यम् । अतो यूप-
सद्भावात् यूप एव द्वयोरेहो' सवनीयपशू नियोक्तव्यौ न पूर्ववत् प-
रिधौ ॥ १० ॥

अथ दक्षिणासंख्या प्रायुकानि शनानि च पनदनुष्ठानानन्तरमपि
कार्याणीति दर्शयति—

शतं दक्षिणा अहतं वमानोऽवभृथादुदैति चतुरो
मासो न मातुं समश्ननाति न स्त्रियभुपति ॥ ११ ॥

शतं शतसंख्या गायो दक्षिणाः प्रत्यह पञ्चाशत् पञ्चाशदित्यर्थ ।
अन्यत् पूर्ववद्योज्यम् ॥ ११ ॥

अथ साकमेधानस्य तृतीयांशं पर्वणः स्थानेऽनुष्ठेयं सोमयागमाह—

ततश्चतुर्षु मासेषु साकमेधानां लोके त्रिरात्रः ॥ १२ ॥

ततो घटनप्रघासाद्विरात्रादनन्तरं चतुर्षु मासेषु सम्पूर्णैश्चतुष्टे
यानां साकमेधानां स्थाने त्रिरात्रसोमयागः कार्यः ॥ १२ ॥

अथ तेषु त्रिष्वहस्तु प्रतिपदपशुदेवतादिक दर्शयति—

अनीकवती प्रतिपदारुणः पशुर्मासि प्रतिपदैन्द्रा-
रुनः पशुर्धैवकर्मणी प्रतिपदेकादशिनी पशवः सौर्या-
नूयन्त्या मिन्वन्ति यूपं न्युत्तरवेदिं वपन्ति यूपे पशू-
नियुज्जन्ति पञ्चाशच्छतं दक्षिणा ॥ १३ ॥

अनीकवती 'गायोरनीक अस्थिराग्नि' इति अनीकशब्दयुक्ता (१) 'उप-
स्था जामयो गिर' इत्येषा त्रिरात्रस्य प्रथमेऽहनि बहिष्यमानस्य प्रति-
पद प्रथमा स्तोत्रीया भवति । सवनीयः पशुः प्रकृतिवदाग्नेयोऽग्निदेव
स्य एव कार्यम् । द्वितीयेऽहनि ॥ (२) 'इन्द्रायेन्द्रो मरुन्वन' इति मरु-
च्छब्दयुक्ता प्रतिपदभवति । तत्राथस्सवनीयः पशुः ऐन्द्राग्रः इन्द्राग्नि-
देवताकः कार्यः । तृतीयेऽहनि (३) 'विधैवकर्मन् हविषा घावृधान'

१ अग्निय २१४ पृष्ठे दृश्यम्

२. इयमपि ४७ पृष्ठेऽवलोकनीया

३. विधैवकर्मन् हविषा घावृधानस्त्वय यज्ञस्व तन्वा स्वा हि ते ॥

इत्येषा वैश्वकर्मणी विद्वत्कर्मदेवत्या बहिष्पद्यमानस्य प्रतिपत् । सप्त-
नीयपशोः स्थाने एकादशिनीपशवः कार्यो । ते च-(१)आमेध-
कृष्णप्रोषः सारस्वती मेघोऽस्यादिना तैत्तिरीयके अमाश्रिताः । अनूव-
न्त्या पशोः सौरा सूर्यदेवत्या कार्यो । अस्मिन् त्रिरात्रे पूर्ववद् यूपकरण
मुत्तरवेदिनिधपनञ्च कार्यम् । तथा च यूप एव प्रायनुकान्ताः पशवो
नियोकस्याः । अस्य च त्रिरात्रस्य पञ्चाशदाधिकं शत गावो दक्षिणाः
प्रत्यह पञ्चाशद् पञ्चाशदक्षिणा इत्यर्थः ॥ १३ ॥

अथ पूर्वपद्यमानस्य यनानि दर्शयति—

अह्नं वसानोऽवभृषादुदोने चतुरो मासो न माधुं-
समश्नाति न स्त्रियमुपैति ॥ १४ ॥

पूर्वपद्योऽयम् ॥ १४ ॥

अथ शुनासीर्यादयस्य चतुर्यपवर्णः स्थानेऽनुष्ठेयं सोमयागमाह—

ततश्चतुर्षु मासेषु शुनासीर्यस्य लोके ज्योतिष्टो-
मोऽग्निष्टोमः ॥ १५ ॥

ततः साकमेघन्यानीयत्रिरात्रानुष्ठानानन्तर चतुर्षु मासेषु सम्पूर्ण-
ेषु शुनासीर्यस्य पवर्णः स्थाने ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोम सोमयाग कार्यः ।
त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशशतोमकोऽग्निष्टोमसस्यः प्राकृताग्निष्टोमसह-
शोऽस्य सोमयागः कार्य इत्यर्थः ॥ १५ ॥

अथ पूर्ववत् प्रतिपत्पशुरेवतादिकं दर्शयति—

उपवती प्रतिपद्वायव्यः पशुराश्विन्यनूमन्ध्या मि-
न्वन्ति यूपं न्युत्तरवेदिं वपन्ति यूपे पशुं नित्युञ्जन्ति
यादशधुं शतं दक्षिणा ॥ १६ ॥

‘उपास्मै गायता नर’ इत्येषा उपवती उपशब्दयुक्ता प्रतिपद् मघ-
ति । वायव्यो वायुदेवस्य सवनीयः पशुः, आश्विनदेवत्या अनूवन्त्या ।
अस्य पशोर्द्वादशाधिकं शत गावो दक्षिणा । शिष्ट पूर्ववत् ॥ १६ ॥

अथैतेन चातुर्मास्येनेवतः फलमाह—

(२)अग्निः संवत्सरः सूर्यः परिवत्सरश्चन्द्रमा इदाव-
त्तमरो वायुरनुवत्तमरोऽग्निर्धुं संवत्सरं वैश्वदेवेनाऽऽप्नोति

सूर्यं परिवत्सरं वरुणप्रघासैश्चन्द्रमसमिदावत्सरं
साकमेधैर्वायुमनुवत्सरं शुनासीर्येण ॥ १७ ॥

अयमर्थः—प्रमवविमवेत्यारभ्य पञ्चशः पञ्चशो विमला ये
वत्सरास्तेषां क्रमेण संवत्सरपरिवत्सरेदावत्सरानुवत्सरोदावत्सरश-
ब्दा वाचकाः । तथा चोक्तं चान्द्रायणे—‘प्रमवादीनां पञ्चकं पञ्चकं
सम्परीशानूदेत्येतच्छब्दपूर्वास्तु वत्सरा’ इति । तत्र यः संवत्सरः
प्रथमः सोऽग्निः अग्न्यात्मकः, परिवत्सराख्यो द्वितीयः सूर्यात्मकः,
इदावत्सरस्तृतीयः चन्द्रात्मकः, अनुवत्सरश्चतुर्थो वाय्वात्मकः । तथा
चाऽऽग्न्यात्मकं संवत्सरं वैश्वदेवेन वैश्वदेवस्यानीयेन सोमयागेनाऽऽप्नो-
ति । सूर्यात्मकञ्च परिवत्सरं वरुणप्रघासैः वरुणप्रघासस्यानीयेन द्विरा-
त्रेणाऽऽप्नोति । चन्द्रात्मकमिदावत्सरं साकमेधैः साकमेधस्यानीयेन
त्रिरात्रेणाऽऽप्नोति । वाय्वाकमनुवत्सरं शुनासीर्येण तत्स्थानेऽनुष्ठयेन
सोमयागेनाऽऽप्नोति ॥ १७ ॥

अथ लोकत्रय(१)प्राप्तिफलकतया स्तौति—

हविर्यज्ञैर्व देवा इमं लोकमभ्यजयन्नन्तरिक्षं पशु-
मद्भिः सोमैरमुमिमानेव लोकानामोत्पेषु लोकेषु
प्रतिष्ठति य एवं वेद ॥ १८ ॥

पञ्चास्त्रिविधा.—चरुपुरोडाशादिलक्षणेनौषधेन हविषा साध्या,
पशुसाध्याः, सोमसाध्याश्चेति । तत्र हविर्यज्ञैः केवलञ्चरुपुरोडाशादि-
साधैर्यज्ञैः पुरा देवा इमं भूलोकमभ्यजयन् । अन्तरिक्षलोकं पशुमद्भिः
पशुसाधैर्योगैः, तथा सोमैः सोमयागे अमुं स्वर्गलोकमभ्यजयन् ।
एवञ्च उक्तत्रिविधयश्चसङ्घातात्मकत्वादुक्तानां चातुर्मास्यानां तैरिमा-
नेषु पृथिव्यादिकान् त्रीन् लोकानामोत्तिष्ठति, एषु लोकेषु प्रतिष्ठितो मव-
ति । य एवं ब्राह्मणार्थं वेदं जानाति ज्ञात्वा चाऽनुतिष्ठतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

इति ताण्ड्यमहाप्राज्ञे सायणाचार्यविरचिते माधवयोगे वेदार्थे
प्रकाशे सप्तदशाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥

चतुर्दशः खण्डः ॥

अथैषा चातुर्मास्याना निरतिशयफलमाधनत्वं वक्तुमग्निहोत्रादि
कर्मणा सातिशयफलत्वमाह—

(१) यदाऽग्निहोत्रं जुहोत्यथ दश गृहमेधिना आमोले
कृपा रात्र्या, यदा दश सवत्सरानग्निहोत्रं जुहोत्यथ दर्श
पूर्णमासयाजिनमाप्नोति, यदा दश सवत्सरान् दर्शपूर्ण
मासाभ्यां यजतेऽथाऽग्निष्टोमयाजिनमाप्नोति, यदा दश
भिरग्निष्टोमैर्यजतेऽथ सहस्रयाजिनमाप्नोति, यदा दश
भिः सहस्रैर्यजतेऽथाऽयुतयाजिनमाप्नोति, यदा दशभिर
युतैर्यजतेऽथ प्रयुतयाजिनमाप्नोति, यदा दशभिः प्रयु
तैर्यजतेऽथ नियुतयाजिनमाप्नोति, यदा दशभिर्नियुतै
र्यजतेऽथाऽर्बुदयाजिनमाप्नोति, यदा दशभिरर्बुदैर्यजते
ऽथ न्यर्बुदयाजिनमाप्नोति, यदा दशभिर्न्यर्बुदैर्यजतेऽथ
निखर्वकयाजिनमाप्नोति, यदा दशभिर्निखर्वकैर्यजतेऽथ
यवयाजिनमाप्नोति, यदा दशभिर्यवैर्यजतेऽथाऽक्षितया
जिनमाप्नोति यदा दशभिरक्षितैर्यजतेऽथ गौर्भवति, यदा
गौर्भवत्यथाऽग्निर्भवति यदाऽग्निर्भवत्यथ संवत्सरस्य
गृहपतिमाप्नोति ॥ १ ॥

अथाऽऽखण्डसमाप्ते पाठो ज्ञातव्यः । यदा यस्मिन् काले अग्निहो
त्रं जुहोति अग्निहोत्रहोमं करोति, अथाऽनन्तरं दश गृहमेधिनाः ग्राह्येभ्य
कर्मणुप्रापिनो ये ग्राह्यणास्तैर्दशसवत्सराकैर्यत् सुरुतमुपारयेते तदेकय
रात्र्या एकस्मिन्दिनेऽनुष्ठितेनाऽग्निहोत्रेण प्राप्नोति लभते । यदा दश
संवत्सरपर्यन्तं अग्निहोत्रं जुहोति अथाऽनन्तरं दर्शपूर्णमासयाजि
सहस्रं दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टवतो यत् फलं तत् प्राप्नोति । यदा दशस
वत्सरपर्यन्तं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजते अथाऽनन्तरं अग्निष्टोमयाजिनं अग्नि
ष्टोमेन सोमयागेनेष्टवतो यत् फलं तत् प्राप्नोति । यदा खलु दशसवत्
सरिष्टोमैर्यजते अथाऽनन्तरं सहस्रयाजिनं सहस्रदक्षिणकतुनेष्टवत्

यजमानमाप्नोति । यदा खलु दशसंख्याकैः सहस्रदक्षिणैर्यजते अथाऽनन्तरं अयुतयाजिन अयुतदक्षिणेन पौण्डरीकादिनेष्टवन्तं यजमानमाप्नोति । यदा पुनर्दशभिर्दशसंख्याकैरयुतदक्षिणैर्यजते अथाऽनन्तरं प्रयुतयाजिनमाप्नोति । दशगुणितमयुत प्रयुतम् । एवं नियुताहुंदादिषु उत्तरोत्तरं दशगुणिता संख्या द्रष्टव्या । यदा दशभिः प्रयुतदक्षिणैः क्रतुभिर्यजते अथ नियुतदक्षिणेनेष्टवन्तं प्राप्नोति । यदा खलु दशसंख्याकैर्नियुतदक्षिणैर्यजते अथाऽनन्तरं अर्बुददक्षिणेनेष्टवन्तः फलमाप्नोति । यदा खलु दशसंख्याकैरर्बुददक्षिणैर्यजतेऽथाऽनन्तरं स्यर्बुदयाजिन स्यर्बुददक्षिणेनेष्टवन्तमाप्नोति । यदा पुनर्दशसंख्याकैर्भ्यर्बुददक्षिणैर्यजते अथ निखर्वकयाजिन निखर्वकदक्षिणेनेष्टवन्तं यजमानमाप्नोति । यदा खलु दशभिर्निखर्वकसंख्याकदक्षिणैर्यजते अथाऽनन्तरं यद्वयाजिनं यद्वसंख्याकदक्षिणेन यागेनेष्टवन्तमाप्नोति । यदा दशभिर्वद्वसंख्याकदक्षिणैर्यजते अथाऽनन्तरं सः अक्षितयाजिनं न क्षीण सर्वेभ्योऽधिका संख्या वस्याः परं संख्यानन्तरं नाऽस्ति अक्षितशब्देन सा संख्योच्यते । अक्षितदक्षिणेन यद्वेन इष्टवन्तं यजमानमाप्नोति । तादृशैर्दशसंख्याकैरक्षितदक्षिणैर्यजते अथाऽनन्तरं स यजमानो गौः आदित्यो भवति । गमयति रसामागच्छत्यन्तरिक्ष इति वा गोशब्दव्युत्पत्तिः । यदा चाऽयं गौर्भवति अथाऽनन्तरं अग्न्यात्मको भवति । यदा आग्निर्भवति अथाऽनन्तरं संवत्सरसत्रस्य गृहपतिः गृहपतित्वमाप्नोति, 'अग्निना वै तेन गृहपतिरेव भूयादिति' हि प्राज्ञणान्तरम् ॥ २ ॥

एवमग्निहोत्रादिकर्मणामुत्तरोत्तरं सातिशयफलसाधनत्वमुक्तम् । अथ प्रकृतानां वैश्वदेवादीनामक्षयफलसाधनत्वमाह—

यदा संवत्सरस्य गृहपतिर्भवत्यथ वैश्वदेवस्य मामाप्नोत्यतो वा इतरे परस्तरा परस्तरामेव सर्वे ॥१॥

यदा यस्मिन् काले उक्तप्रकारेण संवत्सरसत्रस्य गृहपतिर्भवति, अथाऽनन्तरं वैश्वदेवस्य चातुर्म्मास्थे पु प्रथमपर्वणो मात्रा एकदेशसदृशमाप्नोति । संवत्सरसत्रमपि वैश्वदेवफलस्य एकदेशसमं भवतीत्यर्थः । तस्माज्जिरतिशयवैश्वदेवस्य फलमितरे सर्वे वरुणप्रघासादपि अतोऽस्माद्वैश्वदेवात्परस्तरा परस्तरामेव उत्तरोत्तरं निरतिशयफलमित्यर्थः । वैश्वदेवावरुणप्रघासोऽधिकफल ततोऽप्यधिकफल, साकमेधः, ततोऽप्यधिक शुनासीर्यकः । अमुमर्थं द्योतयितुं परस्तरा परस्तरामिति घोषा । एष चातुर्म्मास्थानामक्षयफलत्वमुक्तम् । तथा

च ध्रुवःतरम्-‘अक्षर्यं वै चानुष्मास्वयाजिनः सुकृतं भवती’ति ॥ ॥
मपैतद्वेदितुं फलमाह—

एतानेव लोकानामोत्पेतान् लोकान्जपति य एवं
वेद ॥ ३ ॥

एवमुक्तं ब्राह्मणार्थं यो वेद जानाति स एतान् अग्निहोत्रादिफल
त्वेन लोकानिमान् लोकान् प्राप्नोति । आद्यं च तान् सर्वान् लोकान्
जपति स्वायत्तान् करोति ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थाश्चतुरो देवाद्विघातीर्षमहेस्वरः ॥ ३ ॥

इति श्रीमद्वाजापिराजपरमेस्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तकभ्रीवीर
बुद्धभूषालसाक्षाज्यधुःस्थरेण सायणाचार्येण विरचिते
माधवीये श्रीमद्वेदार्थप्रकाशे ताण्ड्यमहाब्राह्मणे
सप्तदशाध्यायस्य चतुर्दश सर्गः ॥

सप्तदशाध्यायस्तस्मात्तिमंगमत् ॥

अथाष्टादशाध्यायः ।

प्रथमः खण्डः ॥

यस्य निदधसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्

निर्ममे तमहं धन्दे विद्यातीर्थमहेदवरम् ॥

मस्मिन्नष्टादशोऽध्याये उपह्वयस्ततः परम् ।

क्षतपेयशुनाशीर्यवैश्यस्तोमोऽथ ताम्रसुत् ॥

वाजपेयो राजसूय इति सप्त प्रकीर्तितः ॥

तत्राऽऽदौ उपह्वयनामकमेकाहमाह—

सप्तदशोऽग्निष्टोमः ॥ १ ॥

अयमेकाहः सर्वोऽग्नि सप्तदशोमकोऽग्निष्टोमसंस्थः ॥ १ ॥

अस्याऽष्टोऽग्निदशधर्मकत्वं प्रतिपादयितुमाख्यायिकामाह—

देवाश्च वा असुराश्च प्रजापतेर्द्वयाः पुत्रा आसुं-
तेऽसुरा नृपां सो बलीपांस्त आसन् कनीपां सो
देवास्ते देवाः प्रजापतिमुपाधावन् स एतमुपह्वयम-
पश्यत् ॥ २ ॥

पूर्वं प्रजापतेः पुत्राणां देवासुराणाम्मध्ये देवाः (१) प्रबलतरानजन्वा-
सुराग्मत्वा स्वप्राबल्याय प्रजापतिमुपाधावन् । स च विविन्त्योपाधं
एतमुपह्वयमपश्यत् ॥ २ ॥

इदानीं तमुपह्वयमनिरुक्तं प्रायुञ्जत इत्याह—

स ऐक्षत यन्निरुक्तमाहरिष्याम्यसुरा मे यज्ञं हनि-
ष्यन्तीति सोऽनिरुक्तमाहरत् ॥ ३ ॥

आहारः कास्त्वेन प्रयोगः । अनिरुक्तत्वं सूत्रवचनेनैव स्पष्टीकिय-
ते—(२) 'उपह्वये देवतानामधेयानि परोक्षं द्रूयुः स्वस्थानास्त्विति ।
उपह्वयग्रहणमनिरुक्तोपलक्षणम् । अनिरुक्तेषु क्रतुषु स्वस्थानासु देव-

१. बहून् प्रचुराणन् अवन्मानमुपगन्मत्वेति मुद्रितपुस्तकपाठः ।

१ कात्या. श्रौ. ८. १. १

तासु तन्नामधेय परोक्षं द्रुयुः पर्यापिणोत्थर्यः । परोक्षमेवाऽनिदकत्वमि-
ति । (१) 'प्रायश्चमस्वस्थानास्वि'ति । स्वस्थानात् स्थानान्तरङ्गतासु प्र-
त्यक्षमेव घञनम् । तत्र तावत् सर्वे पवमानाः सोमस्य स्थानम् । तेषां
सोमदेवतात्वात् । सर्वाणि पृष्ठा नोन्मस्य स्वस्थानम्, अग्रेरग्निष्टोमस्तोत्र-
मित्यादि द्रष्टव्यमिति । (२) 'देवशब्द सर्वत्र घञयेयुरिति'ति । सर्वेष्वपि
स्तोत्रेषु देवशब्द घञयेयुः, देव सोम इत्यादौ । (३) 'होता देवो मही
मिश्रस्येयेते होता यज्ञे महीयज्ञस्येति द्रुयुरिति'ति । प्रथमद्वितीययोरा-
ज्ययोर्देवमिश्रशब्दस्थाने यज्ञमिश्रशब्द द्रुयुरित्यर्थः । तत्र केनचित्
पर्यायेण निर्देशे प्राप्ते नियममाह 'इन्द्रुरिति सोममिति'ति । 'सुपाव सो-
ममग्निमिति'त्यादौ सुपावेन्द्रुरिति द्रुयुः । अत्राऽग्रेरिन्द्रस्य च स्तोत्रेषु
'सोऽनिदकमाहरति'ति ब्राह्मणानुरोधेन प्रत्यक्षनामराहिता एव स्तोत्री-
याः कल्पकारेण कृताः । तेन तत्र प्रत्यक्षनामधेयमावादेव तापद्व्या-
यो लोकाः । उत्तमे तु स्तोत्रे 'यज्ञायज्ञा वो अग्रय' इति प्रत्यक्षनामधेय
ब्राह्मणेनाऽनुष्ठानम्—'स उत्तमे स्तोत्रे देवानामपि पर्यावर्त्तते'त्यादिना ।
तेन किञ्चिद्व्यसनमस्ति । नत एवाऽग्निशब्दपर्यावर्त्तसुप्रकारेणोक्तः देव-
शब्दोऽपि तत्र प्रयोज्य एवेति ॥ ३ ॥

(४) अथोपहृत्यप्रयोगान्तरेण प्रजापतेर्देवताभिमुख दशयति—

स उत्तमे स्तोत्रे (५) "देवो वो इविणोदा" इति दे-
वानभिपर्यावर्त्तत ॥ ४ ॥

उत्तमे स्तोत्रे अग्निष्टोमसामनीत्यर्थः ॥ ४ ॥

अस्तु पर्यावृत्तिः किं ततस्स्यादित्यत आह—

ततो देवा अभवन् परासुराः ॥ ५ ॥

देवाः प्रवला मासन् असुराः पराभवदित्यर्थः ॥ ५ ॥

अथोक्तार्थवेदन प्रशंसति—

अथत्यात्मना पराऽस्य आतृणो भवति य एव वेदः ॥ ६ ॥

स्पष्टम् ॥ ६ ॥

उत्तमस्तोत्राश्रयं पूर्वोदाहृतं 'देवो व' इति सूत्रमपोद्य प्राकृतं यज्ञायज्ञायमेव कार्यमिति ब्रह्मवादिना वचनमाह—

अथो खल्वाहुः "यज्ञायज्ञा वो अन्नय" इत्येव कार्यम् ७॥

मयोद्यम्दः पश्चान्तरद्योतनार्थः । आहुः ध्युरित्य ब्रह्मवादिनः ॥७॥ तत्रोपपत्तिरुच्यते—

अग्निर्वै सर्वा देवतास्तेन न देवतानां काश्चनाऽन्तरेति ॥

(१) "ते देवा विस्पतोऽग्निं प्राविशन्, तस्मादाहुरग्निं सर्वा देवता" इति हि श्रुतिः । अयं न देवताकमन्वकरणेन देवतानां मध्ये न कामपि देवतामन्तरितवान् भवति ॥ ८ ॥

मयोपहृष्यशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं दर्शयितुमाह—

इन्द्रो यतीन् (२) सालावृकेष्वभ्यः प्रायच्छत्तमश्लीला वागभ्यवदत् स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा एतमुपहृष्यं प्रायच्छत्तं विश्वे देवा उपाह्वयन्त यदुपाह्वयन्त तस्मादुपहृष्यः ॥

पूर्वमिन्द्र यतीन् ज्योतिष्टोमाद्यकृत्वा प्रकारान्तरेण वर्तमानान् ग्राहणान् सालावृकेष्वभ्यः (३) मरण्यवत् प्रायच्छत् । तं ब्राह्मणहन्तारं इन्द्रं अश्लीला निम्बिता वाक् मरण्यवत् सर्व एतं निनिधुरित्यर्थः । स इन्द्रस्तत् प्रमादुं प्रजापतिमुपागच्छत्तस्मै एतमुपहृष्यं एकाहं प्रायच्छत् । स इन्द्रस्तमन्वतिष्ठदित्यर्थः । तेन विश्वे देवा एनमिन्द्रमुपाह्वयन्त एहि निर्दुष्टस्वमसीत्युचुवन् । यस्मादनेनोपाह्वयन्त अत उपाह्वानसाधनत्वादस्योपहृष्यमिति नाम ॥ ९ ॥

अयेन्द्रम्याऽमिशंसनपरिहारप्रसङ्गेनाऽत्राऽधिकारिणमाह—

अभिशास्यमानं याजयेत् ॥ १० ॥

अभिशास्यमानं अन्यैर्दोषागोपणेन निगम्यमानम् ॥ १० ॥

अभिशास्तस्याऽयमुपहृष्य उचिन इत्याह—

देवता वा एतं परिव्रजन्ति यममृतमभिशांसन्ति देवता एवाऽस्याऽन्नमादयन्ति ॥ ११ ॥

१. ते घ. १. २. २

२. सालावृकेष्वभ्य इत्येव मूले सर्वत्र पाठः ।

३. तैत्तिरीयसंहितायामिदमन्यथा व्याख्यातम्, ३५५ पृष्ठे दृश्यम् ।

य यजमान अनृतमभिशसन्ति जना एत देवता परिमजन्ति वज्र-
यन्ति न तस्य हविराददत इत्यर्थः । अत एतदनुष्ठानेन देवता (१) एवा
ऽस्वाऽन्नमादयन्ति याजका एन यजमान देवताहं हविष्क कारयन्ती
त्यर्थः ॥ ११ ॥

न केवल देवाहं एवाऽसौ, किन्तु मनुष्यैरपि सम्यवहार्य इत्यत आह-

तस्य पूतस्य स्वदितस्य मनुष्या अन्नमदन्ति ॥ १२ ॥

स्वदितस्य शब्दितस्य अनिग्दित इति सर्वस्यैव हृतस्य । अथवा
माष्यपेक्षयाऽय निर्देशः, स्वर्गप्राप्तियोग्यस्येत्यर्थः ॥ १२ ॥

अथाऽत्राऽधिकार्यन्तरमाह—

ग्रामकामो यजेत ॥ १३ ॥

एषोऽर्थः ॥ १३ ॥

वक्तकामनावतोऽयमुचित इत्याह—

मारुती भवति मरुतो वै देवानां विशो विशमे
वाऽश्मा अनुनियुनक्तयनपक्रामुकाऽस्मादिदूभवति ॥ १४ ॥

यतोऽत्र मादयी भवति अतोऽयमुचित इत्यर्थः । (२) 'शयमानस्य
वा नर' इति मादयी । मरुतां ग्रामस्य च कस्मिन्वश इति तद् सम
र्पण-मरुतो वेत्वादि ॥ १४ ॥

अथाऽधिकार्यन्तरमाह—

पशुकामो यजेत पौपी भवति ॥ १५ ॥

एषोऽर्थः ॥ १५ ॥

(३) 'उत नो गोविदश्चविदि'ति । पृष्ण पशोश्चक' सम्यन्ध इति, तदाह-

पशवो वै पूपा पशूनेवाऽवरुन्धे ॥ १६ ॥

'पूपा पशून् प्रजनयती'ति श्रुत्यन्तरम् ॥ १६ ॥

१ एवाऽस्य यजमानस्वाऽन्नमदनीयमिति ख पु ।

२ शयमानस्य वा नर स्वेदस्य घृतशयः । विदा कामस्य वेनत ॥

छा ख उ ७. ३ १२

३ उत नो गोविदश्चविदस्य सोमान्वया । मधूतमेमिरहमि ॥

छा. छ. उ. ३ २ ५

अथाऽत्रायां वैश्वदेवीं प्रशंसति—

वैश्वदेवी भवति विश्वे ह्येनं देवा उपाह्वयन्त ॥ १७ ॥

यत एनमदुष्टमिन्द्रं विश्वे देवा उपाह्वयन्त अतस्तद्देवत्यता युक्ता ।

(१) उप नः सूनवो गिर इत्येषा वैश्वदेवी ॥ १७ ॥

अथैतस्य होतुः पृष्ठे बृहत्सामतामाह—

बृहत्सामा भवति ॥ १८ ॥

एकाहापेक्षया बृहत्सामेति पुष्टिङ्गता ॥ १८ ॥

कथमेवमिति तत्राऽऽह—

प्रजापतिर्ह्येनमिन्द्राय प्रायच्छत् ॥ १९ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ १९ ॥

अथाऽत्र दक्षिणायां विशेषमाह—

अश्वः इयावो दक्षिणा ॥ २० ॥

इयावाश्वो दक्षिणा ॥ २० ॥

कथमनिरुक्तस्याऽश्वस्याऽश्वस्य इति तत्राऽऽह—

स ह्यनिरुक्तः ॥ २१ ॥

सोऽश्वः प्रजापतिसम्बन्धित्वात्तस्य चाऽनिरुक्तरवाश्वोऽप्यनि-
तः ॥ २१ ॥

कस्याऽपमश्वः ? तमाह—

स ब्रह्मणे देयः ॥ २२ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ २२ ॥

सश्वस्येषु ऋत्विक्षु कथं तस्येति, तत्राऽऽह—

ब्रह्मा वा ऋत्विजामनिरुक्तः स्वेनैवैनं तद्रूपेण सम-
र्द्धयति ॥ २३ ॥

— अश्वदर्वादिवत् प्रतिनियतशास्त्रोक्तस्यापारामर्शान्निरुक्तत्वम-
स्य । तत्तथा सति ब्रह्मणेऽश्वदाने सत्येनमनिरुक्तमेकाहं स्वेनैवाऽनि-
रुक्तेन रूपेण समर्द्धयति ॥ २३ ॥

अपोकार्यं प्रशंसति--

पावद्व वै कुमारं सख्यो जात एनो नाऽस्मिन्स्तवच
नैनो भवति य एवं वेद ॥ २४ ॥

सद्यस्तदानीमेव जाते उत्पन्नेऽस्मिन् कुमारं कारणाभावादेन
पाप नाऽस्ति । तावत्तास्मिन्नेव काले एनो न भवति य उक्तमर्थमधिग
च्छति तस्य उक्तार्थज्ञानानन्तरमेव निर्दोषो भवतीत्यर्थः । अत्र (१) 'य-
श्चेदो वृषा सुत' (२) 'एते असृग्मिन्दव' (३) 'उत नो गोपणि धिय'
(४) 'शशमानस्य वा नर' इत्यादिक कल्पो द्रष्टव्यः । अत्र दक्षिणाविषये
सूत्रकारे (५) 'आदिष्टा दक्षिणा ब्राह्मणेनेतरेभ्यश्च किञ्चिद्दद्यादिति' ।
'अथवा इवाचो दक्षिणा त ब्राह्मणे दद्यादिति' इत्यादिष्टा । तत्र ब्राह्मण्यतिरिक्तो-
भ्योऽस्यान्तर्यामि किञ्चिद्दद्यादित्यर्थः । अत्र इवाचदक्षिणाविचारो बाध
लक्षणस्य तृतीयपादे चिह्नितः --

इवाचाद्गो ब्राह्मणस्य बाधको निखिलस्य वा ।

आद्य प्राकाशवत् मैव धेनुवत्सोऽपि नाऽभ्यतः ॥

अस्युपपद्व्यवनामक एकाहविशेषः । तत्र ध्रुवते--'अथ इवाचो'
वैकमललादौ दक्षिणा स ब्राह्मणे देव' इति तत्र (१) प्राकाशव्यापेन ब्राह्मणा /
तस्यैव बाधक इति पूर्वः पक्षः । दक्षिणाशब्दसंयोगात् (२) धेनुव्यापेन

१. (वा. छ. उ. १. १. २.) तुवाऽय १८४ पृष्ठे द्रष्टव्यः ।

२. (वा. छ. उ. २. २. १) अयमपि १८४ पृष्ठेऽवलोचनीयः ।

३. उत नो गोपणि धियमन्वावा वाजसासुतः । नृ२८६ शुक्लस्ये ॥

वा. छ. उ. ४. ३. ११.

४. श्रुतिग १०१ पृष्ठेऽवलोचनीयाः ।

५. लाट्या भी. ६. १. ५

६. पूर्वमीमांसायां दशमतृतीयेष्वप्युक्तद्वयोऽधिकरणे 'प्राकाशावप्येवैव' इति वाक्यमु
दाहृत्य किमत्र दर्पणपरिचयप्रकाशौ कृत्स्नस्य कृतुष्वप्यन्विप्रकाशद्वयस्य निवर्तकौ
उताऽऽवयवमागस्य निवर्तकावेति चन्द्रिदश अतिदेशप्राप्तदानत्वावच्छिन्नमुद्दिश्य प्राकाशयोर्विधा
नामकस्मकदुदाक्षिण्यनिश्चयेति पूर्वपक्षमित्रा चोदकप्राप्तदानादौर्ध्वेन प्राकाशविधाने आश्रयं
शब्दस्याऽऽनर्थक्यप्रसङ्गात् चोदकप्रवृत्तेः पूर्वमेवाऽऽवयवप्राकाशविशिष्टमपूर्वमेव दानान्तर-
विधीयते, तथा च न कृत्स्नकदुदाक्षिण्यस्य निवृत्तिः, किंतु अर्थव्युत्पन्नमर्थवेति सिद्धान्ति-
तम् । तन्म्यायेनैवार्थः ।

७. 'अथैव भूतवदेव' इति वाक्यविहितमृष्यकैवल्यद्वयसिद्धौ तस्य धेनुर्दक्षिणे'ति
श्रुत्य । अत्र किमपि धेनु 'गौव्याऽस्त्ये'ति वाक्यविहितप्राकृतगदत्वादेस्त्वस्य बाधे

कृत्स्नस्य बाधकः । उपरितनेन तु 'स ब्रह्मणे देय' इति वाक्यान्तरेण नस्याऽइवस्य ब्रह्मव्यतिरिक्तपुरुषान्तरसम्यन्धो बाध्यते । तथा सति पुरुषान्तरस्याऽतिदिष्टोपदिष्टदक्षिणाद्वयबाधास्त्वाकिकदानादिना केन-
चेदुपायेनाऽऽनतिस्सिध्यति ॥ २४ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ
प्रकाशे अष्टादशाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥

द्वितीयः खण्डः ॥

अथाऽन्यमेकाहमाह—

सप्तदशोऽग्निष्टोमः ॥ १ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ १ ॥

अत्र दीक्षोपसदोर्विशेषमाह—

तस्य द्वादश दीक्षोपसदः ॥ २ ॥

अथाऽस्य सूत्रकार एवाऽऽह(१) 'ऋतपेये तस्य द्वादश दीक्षोपसद इति तिष्ठ उपसद' इति । अयमर्थः—नव दीक्षास्तिस्रश्चोपसद इत्यभि-
प्रेत्य द्वादशोपसदः । कुतः ? 'तिष्ठ एव साहस्योपसद' इति प्रकृतौ
वचनादिहाऽपि चोदकतः प्राप्तत्वात् । अथ वा पददीक्षाः बहुपसदः इति
का ? उत गवामेव ? इति सन्देहे—प्रकृतौ 'गोवाऽश्च' इति वाक्यमुत्तमवादिशब्दानां जा-
तिवाचित्वेन प्राधान्यात् दक्षिणायाश्च तदपेक्षया गुणभूतत्वात् 'प्रति प्रधान गुणावृत्तिरिति
न्यायेन प्रत्येकमेव गवादीनां दक्षिणात्वं व्याप्यम् । तद्रूपेणैव प्रकृतितो बह्वीषु दक्षिणास्तु
विकृतौ प्राप्तास्तन्मध्ये यस्या कस्याचित्स्थाने निवेशमानेयं धेनुस्त्रयमभ्याश्रोद्वारेणैव
निवेशत इति गवामेव निवर्तिका नाऽऽश्वदीनामिति पूर्वं पक्षः । प्रकृतौ गवादीनां प्रत्येक
दक्षिणात्वे 'गोवाऽश्च' इति वाक्ये चशब्दः । येनैव गवादीनामेकवाक्योपादानात्पुनश्च यस्मिन्
चशब्दस्याऽऽनर्थक्यं स्यात् । अतस्तदानर्थक्यामिवा चशब्दस्येतरयोः प्रत्यायकत्वं स्वीकृत्य
गवादीनामेकदक्षिणाद्याचनत्वं वाच्यम् । तथा च गवादीनां दक्षिणाविशेषणत्वेनाऽप्राधा-
न्यात् 'प्रति प्रधान गुणावृत्तिरिति न्यायस्याऽप्रवृत्तेः प्रकृतौ गवाद्यामिकैव दक्षिणेति
वक्तव्यं भवति । तद्रूपेण प्रकृतितो विकृतौ प्राप्ताया दक्षिणायास्स्थाने निवेशमानेयं धेनु-
प्राकृतगवादेः सर्वस्य निवर्तिकेति सिद्धान्तः । तन्न्यायेन प्रकृतेऽपि कृत्स्नस्य भागस्य
बाधक इत्यर्थः ।

(१) समविभागो विशेषाश्रयणादिति । मध्याजस्तु प्रत्येकं द्वादशेति
व्याख्यातवान् ॥ २ ॥

अथाऽत्राऽधिकारिणमाह—

स्वर्गकामो यजेत ॥ ३ ॥

स्पष्टार्थः ॥ ३ ॥

कथं द्वादशदीक्षादिमत्पस्मिन् स्वर्गार्थिनः सम्बन्ध इति तत्राऽऽह—

द्वादश मासाः संवत्सरः सवत्सरः स्वर्गो लोकः
स्वर्गमेवैतेन लोकमाप्नोति ॥ ४ ॥

सवत्सरस्याऽऽदित्यात्मकत्वादादिवत् च स्वर्गस्थानत्वात् सव
त्सरः स्वर्गो लोक इत्युच्यते ॥ ४ ॥

(२) मस्य दीक्षादिवसे व्रतविशेषमाह—

घृतव्रतो भवति ॥ ५ ॥

अत्र सूत्रकारः—(१) 'घृतव्रतो भवतीति यथोक्ताह दीक्षास्तु प्राश्नी
यादि'ति । अयमर्थः—'घृतव्रतो भवती'ति प्राज्ञानम् । प्रकृतस्य पयोव्रत
स्य प्रत्याम्नायोऽयम् । तत्र दीक्षादिवसेषु अथावलघृतप्राशननिषेध इति
अथोक घृतव्रतं प्रशंसति—

देवव्रतं वै घृतं देवव्रतेनैव देवता अप्येति ॥ ६ ॥

स्पष्टार्थः ॥ ६ ॥

अथोपसादिवसे घृतप्राशने उत्तरोत्तराङ्गलिपर्वणा कर्त्तव्याव सस्तु
तिकमाह—

उत्तरेणोत्तरेण काण्डेनोपैत्युत्तर उत्तर एषां लोका
नां ज्यायान् स्वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै ॥ ७ ॥

एषां भूरादीना मध्ये पूर्वपूर्वापेक्षयोत्तरोत्तरं लोको ज्यायान् प्रश
स्यः । अत्र सूत्रम्—(४) 'उत्तरोत्तरेण काण्डेनोपैतीति पृथगुपसत्
स्वङ्गलिपर्वणिः प्रतिलोमैः प्रादनीयादि'ति । 'उत्तरेणोत्तरेण काण्डे
नोपैतीति' प्राज्ञानमुपसत्सु निषेधविधायकम् । अङ्गुले उत्तमेन काण्डेन
घृतप्राशनाय प्रपञ्चानामुपसद्दि ताण्ड्याजं घृतं प्राप्नीयात् ततो मध्यमेन

• समविभागस्य श्रवणादिति मुदितपुस्तकपाठः ।

२. अत्र दीक्षादिवसवते विशेष्यमिति ख पु. ।

३. मादया श्री ८. ९ ८ ४. मादया श्री ८. ९. ९

ततः प्रथमेनेत्येवं प्रतिलोमैः पर्वभिः प्रादनीयादित्यर्थः । कुतः ? 'उत्तरो
त्तर एषां लोकानां ज्यायानि'ति वाक्यशेषात् । प्रतिलोम्य एव पर्वणामु-
त्तरोत्तरभूयस्त्वादानुलोम्ये वैपरीत्याच्चेति । अत्र प्राशने बहुलिपर्व-
विधानात् प्राकृतचमसानां निवृत्तिरिति । अथ मतान्तरमाह—(१)
'एकाङ्गुल्या पृथक्पर्वभिः सर्वान् देशान्ममसा मिताः स्युस्तैरनुलोमै-
रिति शौचिवृक्षिः' 'प्रतिलोमैः प्रादनीयादिति शाण्डिल्य' इति । अय-
मर्थः—प्राकृतचमसाधो न कार्यः, अबाधेनाऽपि शास्त्रसम्भवात् कथ-
चमसस्यैव पृथक्परिमाणविधिरय चमसप्रान्ते सर्वत ऊर्ध्वप्रमाणेन
पृथक्पृथगाङ्गुलिकाण्डदक्ष्णाः स्युः । तेनाऽर्थाचमसत्रय सम्पद्यते ।
तत्र प्रथमाङ्गुलिकाण्डदक्ष्णचमस घृतेन पूरयित्वा प्रथमोपसदि प्रादनी-
यात् । एवमुत्तरोत्तरकाण्डदक्ष्णौ चमसावुत्तरवोरुपसदोः । कुतः ?
उत्तरेणोत्तरेणेति वचनानुलोम्यप्रतीतेरिति ॥ ७ ॥

अथाऽस्य बृहत्साम सार्धवादं विधत्ते—

१) बृहत्साम भवति बृहता वै देवाः स्वर्गं लोकमा-
पन् स्वर्गमेवैतेन लोकमाप्नोति ॥ ८ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ ८ ॥

ऋषिर्जां सदःप्रसर्पणसमये विशेषमाह—

ऋतमुक्त्वा प्रसर्पन्तृतेनैवैनं^१ स्वर्गं लोकं गम-
यन्ति ॥ ९ ॥

एतत् प्रसर्पणवाक्यम्, शास्त्रान्तरीयं 'ऋतं वदन्तो मक्षयन्ती'ति
मक्षणवाक्यञ्च विषयीकृत्य ऋतवदनविषये सूत्रकारः—(१) 'ऋतमुक्त्वा
प्रसर्पन्तीति प्रस्रस्यन्तः सदा मक्षयिष्यन्तश्च देवसत्यानि द्यूयुरियं भूमि-
रसावादित्य, उदेता प्रातरादित्य' इति । अयमर्थः—सदःप्रसर्पण
सोममक्षणञ्च करिष्यन्तो देवसत्यानि द्यूयुरियं भूमिरित्येक सत्यमसा-
वादित्य इत्यपरम् । उदेता उदेत्यतित्यर्थः । त्रीण्येतानि देवताभिता-
नि सत्यानि परमार्थमूतानीति मक्षणसमये ऋतवदने च । घानञ्जट्य
स्त्वन्यथा व्रते । तथा च सूत्रम्—(३) 'या देवताश्चमसैरिज्येरंस्तर्पीत
वद्भक्षमन्त्रानूद्देयुरिति शाण्डिल्यः, 'माधिकारेण तु नारायणानामि'

ति। 'इन्द्रपीतस्ये'त्यन्तमुक्त्या 'अग्निपीतस्य मित्रावरुणपीतस्येन्द्रिया
वत' इत्यादिना या देवता इत्यन्ते ता एषोदेयुरित्ययोः ॥ ९ ॥

अथ श्रुतपेयदक्षिणायां विशेषमाह—

सोमचमसो दक्षिणा देवतयैव देवता अप्येति ॥१०॥

सोमस्याऽपि देवतात्वात् इज्यमानदेवता ॥ फलत्वेन प्राप्तान् देवा
ब्रूयन्ति प्राप्नोति ॥ १० ॥

अथ समसस्योदुम्बरस्य साधंवाद विधत्ते--

औदुम्बरो भवत्यृगुदुम्बर ऊर्जमेवाऽयस्मिन् ॥ ११ ॥

(१) 'देवा वा ऊर्जं व्यमज्जन्त तत उदुम्बर उदनिष्ठदि'ति श्रुते। जी-
दुम्बरस्य ऊर्जं पश्चम् । सोमचमसदक्षिणावेपथ्ये सुप्रकारः—(२) 'सोम-
चमसो दक्षिणेत्यभिपुतः स्यादे'ति कश्चर्यंतयाऽमिपुतस्य सोमरसस्य
पूर्णः सोमचमसः, न तु लौकिकस्येवार्थः । कुत इत्याह—(३) 'तस्मिन्
हि चमस प्रमाणमि'ति शास्त्राये सोमरसे (४) श्रुतिरिति चमसप्रतीतिः ।
स तु प्राकृतस्यो दशम्योऽतिरिक्तः सम्पादनीय इत्यर्थः । (५) 'तस्मिन्
प्रप्यग्निने सवनमुखीयै सहस्रवेयुरि'ति सवनमुखीयानां दशचमसा-
नामुन्नयनकाले तस्यप्युन्नयवेयुरिति । 'जुहुयुञ्जाऽस्य हुते देव इति हि
प्राज्ञगमि'ति । होमकाले तस्य चमसस्यैकदेश जुहुयुः । 'हुतो देव' इति
शास्त्रान्तरीयप्राज्ञगमादि-व्यर्थः । (६) 'त दक्षिणावेलाया पूर्वणाऽऽहवनीय-
मनिर्हन्तो वेदेदक्षिणेन सवेदविदीनानि हारयित्वा पूर्वया द्वारा सव-
प्रविशेयुरि'ति । वेदेयानिर्हन्त इत्यर्थः ॥ ११ ॥

विहितश्चमसः कस्मै कीदृशाय देयः ? इति धुमुरतायामाह--

सगोत्राय ब्रह्मणे देयः सोमपीपस्थः। ऽयिदोहाय॥१२॥

अधिदोहाय अविनाशाय विपरीतफलप्रशमनत्वाद्येत्यर्थः । मः
दक्षिणाविषय एव सूत्रकार—(७) 'सस्थितेऽह्न्युत्विग्न्यः किञ्चिद्वा
दि'ति । सोमचमस एव क्रमौ दक्षिणा, तथाऽप्युत्विग्नानात्यर्थं कि
ञ्चिद्वादित्यर्थः ॥ १२ ॥

१ से आ ११३९२ लाया थी ८ १ १५. ३ सादपा, थी, ८९१५

४ सोमवमस्यतोतिरिति. ख. पु ५ साट्या. श्री ८. १. १६

१. छाटपा, श्री. ६ ९. १७.   ७. छाटपा, श्री. ८, ९. १८

अथ स्तोमे नियममाह—

सर्वः सप्तदशो भवति ॥ १३ ॥

पञ्चमानज्यपृष्ठादिक सर्वमित्यर्थः ॥ १३ ॥

सप्तदशस्य स्तौति—

द्वादश मासाः पञ्चर्त्तयः स वै सवत्सरः संवत्सरः
स्वर्गो लोकः स्वर्गमेवैतेन लोकमाप्नोति ॥ १४ ॥

एष सोमचमसो दक्षिणा ब्रह्ममागस्यैव याधकः । उत कस्नस्येति
याधाध्याये तृतीयपादे चिन्तितम्—

किं सोमचमसो ब्रह्ममागहायुं कस्नहृत् ।

पशूनां निन्दया सर्वप्रसक्तेर्ब्रह्ममागहृत् ॥

निन्देयं न निषेधाय चमसस्तुतये त्वसौ ।

इयावाइषवत्सर्वदेव पुरुषान्तरयाधकः ॥

अतपेयं श्रूयते 'मांतुश्चरस्सोमचमसो दक्षिणा सप्रियाय सगो-
त्राय ब्रह्मणे देव' इति । सोऽयं सोमचमसो ब्रह्ममागमेव याधते । कुतः ?
सर्वस्य दक्षिणाद्रभ्यस्याऽत्र पुनः प्रसज्जनात् । तथा हि—'अत्र वै सो-
मोऽनृतं पशवो य पशून् दद्यात्सोऽनृतं कुप्यात्' इति पशुरूपदक्षिणा
मागनिषेधाय निन्द्यते । तौ च निन्दानिषेधौ सर्वदेवप्रसक्तिं गमयतः ।
तस्मात् सर्वयाधक इति प्राप्ते—

भूम-नाऽत्र निषेधाय पशुनिन्दोच्यते, किन्तु विधिरितसोमचमस
स्तुत्यर्थोऽयमर्थवादः । तेन निन्दायाः सर्वप्रसज्जकत्व नाऽस्ति । तस्मात्
सर्वप्रसक्तिरूपाया अव्यधिकाशङ्काया निराकृतावात् पूर्वाधिकरणेनाऽत्र
निर्णयो द्रष्टव्यः ॥ १४ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीयेष्वेदार्थं

प्रकाशेऽष्टादशाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥

तृतीयः खण्डः ॥

अथाऽन्यं सप्तदशस्तोमकमग्निष्टोमसंस्थमेकाहमाह—

सप्तदशोऽग्निष्टोमः ॥ १ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ १ ॥

ता० ब्रा० ४० Vol. II

तत्र दीक्षणीयाप्रायणीयातिथ्योपसदाद्यनुष्ठेयमुख्यपदार्थेषु द्वादश-
मानप्रभृत्युत्तरोत्तरद्वैगुण्यदक्षिणा, माष्यन्दिने(१)पवमाने होतुद्रात्रो
रुक्मस्रप्रपदक्षिणाऽऽऽह—

तस्य दीक्षणीयायामिष्टा द्वादशमानभुं हिरण्यं
ददति चतुर्विंशतिमानं प्रायणीयायां द्वे चतुर्विंश-
तिमाने आतिथ्यायां चत्वारि चतुर्विंशतिमानानि
प्रातः प्रथमायामुपसदाष्टौ चतुर्विंशतिमानान्यपराह्णे
प्रथमायामुपसदि षोडशचतुर्विंशतिमानानि प्रातर्म-
ध्यमायामुपसदि द्वात्रिंशतं चतुर्विंशतिमानान्यप-
राह्णे मध्यमायामुपसदि चतुषष्टि चतुर्विंशतिमानानि
प्रातरुत्तमायामुपसदाष्टाविंशतिशतं चतुर्विंशतिमा-
नान्यपराह्णे उत्तमायामुपसदि द्वे अष्टाविंशतिशतमाने
अग्नीषोमीयस्य पञ्चोर्वपाया चत्वार्यष्टाविंशतिशत-
मानानि प्रातःपञ्चोर्वपायामष्टावष्टाविंशतिशतमानानि
प्रातस्सवने सन्नेषु नाराशभेषु षोडशाष्टाविंशति-
शतमानानि माष्यन्दिने सवनेऽननुच्छतद्वयं रुक्मो
होतुः अष्टातुर्द्वात्रिंशतमष्टाविंशतिशतमानानि
तृतीयसवने सन्नेषु नाराशभेषु चतुष्षष्टिमष्टाविंश-
तिशतमानान्युदपनीयायामिष्टावष्टाविंशतिशत-
मष्टाविंशतिशतमानानि वजाया वपायाम् ॥ २ ॥

वशा यनून्त्या । अत्रोपसद्वर्ते अष्टाविंशतिशतं चतुर्विंशतिमा-
नानीत्युक्तम्, ब्राह्मणे तावत्पर्यन्तं चतुर्विंशतिमानमाष्योत्तरोत्तरे द्वे
चतुर्विंशतिमाने इत्यादिद्वैगुण्यनिर्देश स्पष्टः । तत्र ऊर्ध्वे अग्नीषोमी-
यप्रभृति द्वे अष्टाविंशतिशतमाने चत्वार्यष्टाविंशतिशतमानानोत्थे-
द्विगुण्यस्य ह्यहः । तत्र द्वाविंशत्यनुविंशतिमानं लक्षण्याऽऽह ।
यथा मामेतेकदेशोक्तावपि सत्यमामा गम्यते तद्वत् । तेन द्वे अष्टाविंश-
तिशतमाने इत्यादौ तामद्व्याविशिष्टानि अतुर्विंशतिमानान्येष देवानां

त्यर्थः । कुत एतत् ? पूर्वेषु स्थानेषु द्विगुणाभ्यासस्य प्रक्रान्तत्वात् यथाश्रुतमानमात्रग्रहणे कर्तव्यस्त्वप्रसङ्गाच्च । तेनाऽग्नीषोमीयप्रभृतिषु मानशब्दश्चतुर्विंशतिमानलक्षणार्थ इति सिद्धम् । अनङ्कुतस्य क कमेण सह समुच्चयः । अधिकदानरूपकस्मस्त्रगर्धमाह सूत्रकार—
(१) 'कमो होतुरिति निष्को नामाऽलङ्कारस्त दद्यात्, अगुह्यातुरिति हिरण्यमी स्यादिति । तत्र दीक्षणायादौ द्वादशमानमित्यादिदीक्षणा दान दीक्षणायामेव कालोत्कर्षादपक्ष्यैव न पृथगिति वेदितव्यम् ॥ २ ॥
अयोकार्यज्ञानपूर्वकानुष्ठानवतः फलमाह—

एष वा अनङ्कुहो लोकमाप्नोति य एष वेद ॥ ३ ॥

अत्र वेदमनुपलक्षणम्, एवं ज्ञात्वा योऽनुतिष्ठति स इत्यर्थः । अनङ्कुह इति आर्यपेक्षयैकत्वम् । लोकशब्दः समूहवाची । अनङ्कुहः समूहं प्राप्नोतीत्यर्थः । अनङ्कुहो लोकप्राप्त्यर्थमादित्यलोकप्राप्त्यर्थमिति वा लङ्कल्प इत्यापस्तम्बस्मृतिं व्याचक्षणेन फलत्वेनाऽनङ्कुहो लोकस्य निर्दिष्टत्वात् केवल वेदितुः फलभ्रवणेऽपि तत्पूर्वकानुष्ठानुरेव फलत्व कल्पनम् । यद्वा श्रुतत्वात् (२) ज्ञातुरेव तत्फल भवेत्, किमु वक्तव्यमनुष्ठानुरिति कैमुतिकेन सिध्यति ॥ ३ ॥

अथ फलान्तरमाह—

एष वै ज्योतिष्मन्तं पुण्यं लोकं जयति य एवं विद्वानेतेन यजते ॥ ४ ॥

ज्योतिष्मन्तमादित्यलोकमित्यर्थः । अथाऽस्य कल्पः—'एते असुप्र मिन्दव, उक्ते शुभास ईरत इति पुरस्तात्पर्यासस्य तृचपञ्चर्षे स्वासु इयैतं समानमितरत्रयमेन साहस्रेणे'ति ॥ ४ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशेऽष्टादशाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥

चतुर्थः खण्डः ॥

अथ वैद्यस्तोमाख्यमाग्निष्टोमसंस्थमेकाहमाह—

सप्तदशोऽग्निष्टोमः ॥ १ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ १ ॥

तत्र सधनत्रयगतेषु सोमेषु श्रीणने विशेषमाह—

तस्य प्रातस्सवनीयान् सोमान् प्रतिदुहा श्रीणाति
श्रुतेन मध्यन्दिने दध्ना तृतीयसवने ॥ २ ॥

अस्याऽर्घमाह द्राष्टव्यम्—‘वैश्यस्तोमे सद्यो दुग्धेन पयसा सोमं
मिध कुर्युं प्रातस्सवने, श्रुतेन मध्यन्दिने, दध्ना तृतीयसवने’ इति ।
सद्यो दुग्धे पय प्रतिधुगित्युक्तम् । श्रुत एक पय इत्यर्थः ॥ २ ॥

सन्नाऽधिकारिणमाह—

पशुकामो यजेत ॥ ३ ॥

स्पष्टम् ॥ ३ ॥

अथ सधनमेवेनोक्ता श्रयणद्रव्यव्यवस्था पक्षान्तराशङ्कानिराकर-
णेन रूपापयति—

यत् सर्वाणि सधनान्याशीर्वन्ति भवन्त्यनुसधन-
मैवैनं पशुभिः समर्द्रयति प्रजा त्वस्य मीलितेव भवति
शुक्रिये हि सवने पयसा श्रीणाति ॥ ४ ॥

यद्यदि त्रीण्यपि सधनानि दध्नाशीर्भुक्तानि भवन्ति, तदा अस्य
यजमानस्य प्रतिसवर्गं पशुममृद्धिः कृता भवति । किन्तु अस्य प्रजा
मीलितेव सद्गुचितेव भवति । अतः शुक्रिये सवने प्रातर्मध्यन्दिने
पयसा श्रीणाति, तत उक्तदोषो न भवनीत्यर्थः । यद्वा इदं वाक्यं केच
लक्षोपपरतया व्याख्येयम् । अस्मिन् पक्षे आशिर्भवेन श्रयणसाधन पयो
दधि खीर्यते । यदि सर्वाणि सधनानि उक्तप्रतिधुगादिद्रव्याशीर्वन्ति
भवन्ति, तर्हि यजमानस्य पशुममृद्धिः स्यादेव । किन्तु प्रजाहानिर्भव-
ति । तत्र हेतुरुच्यते—हि यस्मात् शुक्रिये शुक्रं अजीवाभावेनाऽनसत्ता-
सोमः । एतर्हि पशुद्वयो क्षीप्ते प्रातर्मध्यन्दिने अपि सवने अथ पयसा
श्रीणाति सोमम् । अतो युक्तं प्रजामीलनं तृतीयसवने अजीवत्वादा-
शीश्रयणं युक्तम् । स्वत एव दीप्तयो सधनयोराशीश्रयणेन सोमस्य
स्थामादिकक्षीप्तः सद्गुचितत्वादित्यभिप्रायः ॥ ४ ॥

अथोक्तश्रयणत्वेन पशव्यवस्थैव्यवस्थाऽन्नाऽधिकार इत्याह—

वैश्यं याजयेत् ॥ ५ ॥

स्पष्टम् ॥ ५ ॥

अत्र वैश्यस्याऽन्वयमाह—

एतद्वै वैश्यस्य समृद्धं यत्पशवः पशुभिरेवैनं
समर्द्धयति ॥ ६ ॥

समृद्ध समृद्धिरित्यर्थः ॥ ६ ॥

अत्र होतु पृष्ठे विशेषमाह—

तस्य कण्वरथन्तरं पृष्ठम् ॥ ७ ॥

(१)'अभि त्वा शूरे'त्यत्र कण्वरथन्तरम् ॥ ७ ॥

अथ ब्राह्मणाच्छसिनः पृष्ठे विशेषमाह—

सदोविशीयं ब्रह्मसाम ॥ ८ ॥

(२)'आ नो विश्वास्वि'त्यत्र सदोविशीयम् ॥ ८ ॥

उक्तद्वययोगं प्रशंसति—

पशवो वै कण्वरथन्तरं पशवः सदोविशीयमभिपू-
र्वानिवाऽस्मिन् पशून् दधाति ॥ ९ ॥

स्पष्टम् ॥ ९ ॥

अथाऽत्र यद्विष्णुवमानाज्जादे (३)सर्वस्याऽपि सप्तदशस्तोमस्त्वमाह—

सर्वः सप्तदशो भवति ॥ १० ॥

स्पष्टम् ॥ १० ॥

अथ साप्तदशं प्रशंसति—

द्वादश मासा पञ्चर्षावः स वै संवत्सरः संवत्सरं
पशवोऽनुप्रजायन्ते तानेवाऽऽप्त्वाऽवरुन्धे ॥ ११ ॥

अथाऽस्य कल्प —पञ्चमानस्य विश्वविद्विद्युतस्या रुचैते असृप्रमि-
श्र्वस्तन्वानृष्णानि विप्रतं पञ्चमानस्य ते कवे दिश्वेमिरग्ने अग्निमि-

१ सा स उ १.१ ११

— २ आ नो विश्वास्तु हव्यमिन्द्रं समस्तु मूषतः ।

उप ब्रह्माणि सवनानि वृत्रहन्परमज्या ऋचापम ॥ १ ॥

एव दाता प्रथमो राधधामस्यसि सत्य ईशानकृत् ।

द्विविद्युन्मस्य युज्या वृणीमहे दुत्रस्य शत्रुसो मह ॥ २ ॥

सा स. उ. ७ १ १

३ सर्वत्राऽपि सति शुचितपुस्तकपाठः ।

मित्रं यय हवामह इन्द्र वो विद्वत्स्परि ता हुवे ययोरिदममित्रा शूर
नोनुम इति कण्वरथन्तरं शृष्टमानो विद्वत्सु दृश्यमिति सदोविशीय
ब्रह्मसाम अनुपैकृच्चयोः सफणौकले परित्य हर्ष्यत हरिमित्यनुष्टुप्
पवित्रन्त इति कावमन्यमुदरयुक्त्यानि समानमितरमायुदैकाहिकै
नेति ॥ ११ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ
प्रकाशेऽष्टादशाध्यायस्य चतुर्थं खण्डं ॥

पञ्चमः खण्डः ॥

अथ तीव्रसोमाय सप्तदशस्नोमकमुक्त्यस्यमेकाहमाह—

सप्तदश उक्थ्यः ॥ १ ॥

स्फोटोऽर्थः ॥ १ ॥

अथ सोमातिपवितस्याऽग्राऽधिकार इति यक्तुमाह—

इन्द्रो धृत्रमहन् स विध्वङ्मूर्ध्वेण व्याच्छत्तस्मै देवा
प्रायश्चित्तिमैच्छंस्तं न किञ्चनाऽधिनोत्तं तीव्रसोम
एवाऽधिनोत् ॥ २ ॥

पूर्वं धृत्र दत्तवत् इन्द्रस्य सर्वतो र्ध्वेऽपगते सति देवा पुन
प्राय्युपाय विविक्त्य बह्व्यहान् प्रायुञ्जतः किञ्चिदपि नाऽधिनो
नाऽप्रिणयत् । त(१) तीव्रसोमस्त्वधिनोत् ॥ २ ॥

एवं प्रशस्येदानीं तीव्रसोमे सोमातिपवितस्याऽधिकार इत्याह—

सोमातिपवितं याजयेत् ॥ ३ ॥

स्फोटोऽर्थः ॥ ४ ॥

तत्कृत इति तत्राऽऽह—

छिद्र इव वा एष यः सोमोऽतिपवते यत्तीव्रसोमे
यजते पिहित्या एवाऽच्छिद्रतायै ॥ ४ ॥

य यजमान सोमोऽतिपवते एष छिद्र इव वै असम्पूर्ण एव खलु
यत्तीव्रसोमेन यजते तपिहित्या एव सोमातिपवनविरोधायैव । सो
मोऽच्छिद्रतायै सम्पूर्णसामर्थ्यायैव । तीव्रश्चाऽसौ सोमश्चेति तीव्रसोम

तीव्रसोमत्वं(१)'शतमाशिरं दुहन्ति तीव्रयन्त्येवैनमि'त्यादिना स्पष्टीकरि-
ष्यते । सोमातिपवित्रस्य लक्षणं सूत्रकारो मतमेवेन बहुधा दर्शयति-(२)
'तीव्रसुति सोमातिपवित्रं याजयेद्'ति 'य इष्ट्वा पापीयान् स्यात् स
सोमातिपवित्र इति शाण्डिल्य' इति । यं सोमोऽतिपवते स सोमाति
पवित्रः सोमपागोत्तरकाल यो नष्टर्थाकः स एवमुक्तः इति । (३)'य
सोम पीत्वा छर्दयेत विरेक्येत वेति घानञ्जय' इति । वमनं विरेको वा
अतिपवनमित्यर्थः । ज्येष्ठे चाऽनिष्टिनि कनीयसीष्टिनि सति अथवा य
कनीयसि स्यात्तर्हि इष्टवति सति स्वयं सोमेन नेष्टवान् स सोमातिप-
वित्रः ॥ ४ ॥

अथाऽधिकार्यान्तरमाह—

राजानमपरुद्धं याजयेत् ॥ ५ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ ५ ॥

अस्मिन् अधिकारनिमित्तमतिपवनं योजयति—

विद्वा एतमतिपवते यो राजाऽपरुध्यते यत्तीव्रसोमे-
न यजते पिहित्या एवाऽच्छिद्रतायै ॥ ६ ॥

यो राजाऽपरुध्यते राष्ट्रेण परित्यज्यते एनं राजानं विद् प्रजा खल्व-
तिपवते अत्यभूतं परित्यजति । शिष्टं पूर्ववत् ॥ ६ ॥

पुनरन्यमधिकारिणमाह—

ग्रामकामो यजेत ॥ ७ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ ७ ॥

उक्तकृतावस्थाऽऽनुकूल्यमाह—

ग्रामो वा एतमतिपवते योऽलं ग्रामाय सन् ग्रामं
न विन्दते यत्तीव्रसोमेन यजते पिहित्या एवाऽच्छि-
द्रतायै ॥ ८ ॥

जनसमूहो ग्रामः । शिष्टमुक्तप्रायम् ॥ ८ ॥

पुनरप्यधिकार्यान्तरमाह—

प्रजाकामो यजेत प्रजा वा एतमतिपवते योऽलं प्र-

जायाः सन् प्रजां न विन्दते यत्तीव्रसोमेन यजते पि-
हित्या एवाऽच्छिद्रतायै ॥ ९ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ ९ ॥

पुनरप्यधिकार्यन्तरमाह—

पशुकामो यजेत पशवो वा एतमतिपवन्ते योऽलं
पशुभ्यः सन् पशून् विन्दते यत्तीव्रसोमेन यजतेऽपि हि-
त्वा एवाऽच्छिद्रतायै ॥ १० ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ १० ॥

पुनरप्यधिकार्यन्तरमाह—

भामयाचितं याजयेत् प्राणा वा एतमतिपवन्ते य
भामयावी यत्तीव्रसोमेन यजते पिहित्या एवाऽच्छिद्र-
तायै ॥ ११ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ ११ ॥

सोमस्य तीव्रत्वमकारमाह—

शतमाशिरं दुहन्ति तीव्रपन्थेवैनम् ॥ १२ ॥

अस्याऽधेमाह सूत्रकारः—(१) 'शतमाशिरं दुहन्तीति धेनुशतं वा
द्वयिषा द्वेय विभज्य सोमस्मिन् कुर्व्युर्गंधा वैश्वस्तोम' इति । सोम
मिधनार्थं दध्यादिकमाशिरमिष्युव्यते । स्पष्टमयम् ॥ १२ ॥

अत्र क्रतोः प्राकृतदक्षिणामपोद्याऽऽशीरार्थं (२) शतं दक्षिणेत्याह—

तप्ता उ एव दक्षिणाः ॥ १३ ॥

तप्तस्य क्रतोः । उशब्दोऽवधारणे । तथैवकारः । अतोऽवधारण-
द्वयेनोक्तव्यतिरिक्तदक्षिणा निघर्त्यते । तथा च सूत्रम्—(३) 'तस्य तदेव
धेनुशतं दक्षिणास्ता उ एव दक्षिणा इति ह्यादे'ति । स्पष्टम् ॥ १३ ॥

प्रकारान्तरेण सोमस्य तीव्रत्वमाह—

अभ्यामिसोमानुजयन्ति तीव्र एनं विनवदित्युभा

वध्वर्यु सर्वे चमसाध्वर्यवोऽच्छावाकाय प्रतिगृणन्ति
तीव्रयन्त्येवैनम् ॥ १४ ॥

अस्याऽर्थं सूत्रकार एवमाह—(१) 'अभ्यमिसोमानुश्रयन्तीति यान-
वजिघ्रेयुस्नेष्वेवाऽभ्युश्रयेयुरिति । याश्चमसानवजिघ्रेयुस्तान् परित्य
ज्यैष तेषामुपयुत्तरमागेभ्यः सोमानुश्रयेयुः, अवघ्रातोऽपि भक्षित
एवेति मत्वा न त्याज्य इत्यर्थः ॥ १४ ॥

पुनः प्रकारान्तरेण तद्विधमाह—

तदभक्षयन्त ऋत्विजश्चमसानवजिघ्रन्ति तीव्रय-
न्त्येवैनं तत्तानच्छावाकस्य स्तोत्रे भक्षयन्ति तीव्रयन्त्ये-
वैनम् ॥ १५ ॥

अस्याऽर्थं सूत्रकार एवाऽह—(२) 'तत्र भक्षयताश्चमसानवजिघ्रेयु-
रिति । तत्र तीव्रसुति भक्षणस्याऽऽवृता धर्मणाऽवघ्राणं कुर्युः । कुत
इत्याह—'अभक्षयन्त ऋत्विजश्चमसानवजिघ्रन्तीति । अभक्षयन्तो-
ऽवजिघ्रेयुरिति भक्षणप्रयाग्नापरत्वेनाऽवघ्राणविधानात् तद्धर्मताप-
त्तिरिति । अथ घ्रातान् सोमशेषानाज्यस्नोत्रेषु भक्षयन्ति, तदपि सोम-
स्य तीव्रकरणमित्याह—तत्तानच्छावाकस्येति । अत्र सूत्रम्—(३) 'तानच्छावा
कस्य स्तोत्रे भक्षयन्तीति एाहैव सर्वेषु सवनेष्विति ॥ १५ ॥

अथ सवनान्तेष्वेव यद्भक्षणमुक्तं(४) तदेतद्यतिरेकेण निम्नासं-
कीर्तनेन ब्रूयति—

तद्यत् सवनानि ष्ववभक्षयेयुरपक्रामुका यजमा-
नाच्छ्रीः स्यात् सकृत्सकृत्सवनानामन्ततो भक्षयन्ति
सवनानामसंभेदाय ॥ १६ ॥

यद्यदि सवनानि सवनगतान् हुतशिष्टान् ग्रहचमसगतान् सोमान्
ष्ववभक्षयेयु विमज्य विमज्य तत्तद्धोमावसाने भक्षयेयुः, तदा सवनत्र
येष्वपि मध्ये मध्ये विच्छेदेन यज्ञविच्छेदादस्माच्छ्रोत्रपक्रमणशीला
स्यात् । तदकृत्वा सवनान्तेष्वेव यदि सकृत् सकृद्भक्षयेयुः तत्सवनेषु
त्रिष्वपि मध्ये अविच्छेदाय भवति ॥ १६ ॥

१ लाट्या धौ ८. १०. १२.

२ लाट्या धौ ८. १०. १०.

३ लाट्या धौ ८ १०. ११.

४. तदेतद्यतिरेकनिन्देति ख पु.

होतुः पृष्ठस्य रथन्तरत्वमाह—

रथन्तरं साम भवति ॥ १७ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ १७ ॥

अथ सोमातिपवित रथन्तरं युक्तमिति प्रशंसति—

इय वै रथन्तरमस्यां वा एष न प्रतितिष्ठति यो न
प्रतितिष्ठत्यस्यामेवैनं प्रतिष्ठापयति ॥ १८ ॥

स्पष्टम् ॥ १८ ॥

अथ ब्राह्मणाच्छसिपृष्ठे आयन्तीयं विधत्ते—

आयन्तीयं ब्रह्मसाम भवत्येतदेवाऽस्मिच्छीणाति ॥ १९ ॥

अस्मिन् सोमातिपवितादौ । एतदेव आयन्तीयं सामैव भीणाति
मिश्रयति । अस्य भीजनसामर्थ्यम्—‘इन्द्रो वृत्रमहन् स विश्वं घोर्येण
व्यस्रशत स एतच्छ्रायन्तीयमपदयत्तेनाऽऽत्मानं समभीणादि’त्युक्तम् ॥

अथाऽऽर्भवपवमाने अनुष्टुभि तुचे अन्त्यस्य यज्ञायज्ञीयस्याऽप्य
कर्षमाह—

यज्ञायज्ञीमनुष्टुभि भवति ॥ २० ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ २० ॥

एतत् प्रशंसति—

वागनुष्टुप् वाचो रसो यज्ञायज्ञीयं वाचपेवाऽस्य
रसं दधाति ॥ २१ ॥

वाचोऽनुष्टुप्प्रवृत्तिरेषा छन्दसामनुष्टुभ्यनुप्रवेशात् सिद्धम्
(१)‘देवा वै ब्रह्म भ्यमजन्त तस्य यो रसोऽत्यरिच्यत तत् यज्ञायज्ञीयम्
भव’दिति श्रुतेः वाप्रसक्तम् । अस्य वागात्मकयज्ञायज्ञीयस्य रसं सारम्
नुष्टुभात्मिकाया वाच्येव दधाति, तथा कुर्वन्नुद्गाता ॥ २१ ॥

अस्याऽग्निष्टोमसामनि यज्ञायज्ञीयस्यानीय सामान्तरमाह—

विशोषिशीयमग्निष्टोमसाम भवत्येतदेवाऽस्मिन्
सर्वं प्रतिष्ठापयति ॥ २२ ॥

विशोविशीयमग्निष्टोमं कुर्वन्नुद्गाता अग्निष्टोमस्य सर्वस्तोमान्त
त्वात् एतत्सर्वमेव सकलस्तोमसाध्यं कृत्स्नफलमेवाश्निमन् सोमातिप
वितादौ प्रतिष्ठापयति स्थापयति ॥ २२ ॥

अथ तृतीयोक्थे उद्गशीयमनूद्य प्रशंसति—

उद्गशुंशीयमुक्थानामन्ततो भवति सर्वेषां वा एत-
त्पृष्ठानां रूपं सर्वेष्वेव रूपेषु प्रतितिष्ठति ॥ २३ ॥

सर्वाणि वै रूपाण्युद्गशीयम् । (१) 'गादन्ति त्वा गायत्रिण इति रघन्तर
स्य रूपमि'त्यादिना सर्वपृष्ठस्वरूपत्वप्रतिपादनात् सर्वपृष्ठस्वरूपत्वमस्य ॥
अस्य तीव्रस्तोमस्य उक्थ्यसंस्थतां सार्धवादमाह—

उक्थ्यो भवति पशवो वा उक्थानि पशुष्वेव प्रति-
तिष्ठति ॥ २४ ॥

अथाऽस्य कल्पः—'एते असृप्रमिन्द्वस्तमवा नृमृणानि विघ्नतमिति
पुरस्तात्पर्व्यासस्य त्वं पञ्चयं आयन्तीयं ब्रह्मसाम सहितस्य लोके
'मौक्षं पौष्कलस्य लोके धुङ्गा इषावाद्भस्य यज्ञायज्ञीयं यज्ञायज्ञीयस्पर्धु
'विशोविशीयमग्निष्टोमसाम समानमितरमायुपैकादिकेते'ति ॥ २४ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थे
प्रकाशे अष्टादशाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥

पष्ठः खण्डः ॥

वाजपेयास्वमेकाहमाह—

सप्तदश उक्थ्यपोडशिमान् सप्तदशी ॥ १ ॥

अथ सप्तदशस्तोमकः उक्थ्यसंस्थः । स चोक्थ्यः पोडशिमान्
पोडशिस्तोत्रयुक्तः । एवं सति स पोडशिक उक्थ्यः पोडशस्तोत्रवान्
भतिरिक्तोक्थ्येन सह सप्तदशी सप्तदशस्तोत्रवान् कर्त्तव्याः ॥ १ ॥

अथाऽस्य प्रतिस्तोत्रं सप्तदस्तोमत्वं स्तोत्राणां साप्तदश्यञ्च प्रजा
पत्यात्मना (२)प्रतिपादयति—

यावान्वै प्रजापतिरुर्ध्वस्तावांस्तिर्य्यङ् ॥ २ ॥

यावत्प्रमाणं प्रजापतिकर्तुं उपर्युपर्युच्छिन्नं तावान् तावत्प्रमाणमेव
तिर्य्यङ्म् । अत उच्छिन्नेन स्तोत्रसप्तदशकेन आवृत्त्या न कत्वेन तिर्य्यङ्मूतेन
सप्तदशेन स्तोत्रेण चोपेतो वाजपेयः प्रजापत्यात्मकः, तमपश्चादयानति
स्तरसाग्यात् ॥ २ ॥

प्रजापतेरायानविनारमाभ्य लोकाभ्यामेव समर्घ्ये—

यावन्न इमे लोका ऊर्ध्वास्तावन्नस्तिर्य्यङ्मः ॥ ३ ॥

यमेवे दृश्यमाना भूयदयो लोका यावन्तं यावत्प्रमाणा ऊर्ध्वा
स्थुमावन्तिर्य्यङ्मः । तद्वत् प्रजापतिरपीति ॥ ३ ॥

अस्त्वेव किमत्र इत्यत्र आह—

वाजपेययाजी वाव प्रजापतिमाप्नोति ॥ ४ ॥

वाजपेयस्योक्तप्रकारेण प्रजापतिसान्यादनुष्ठाताऽपि (१)प्रजापति-
मेशाप्नोति ॥ ४ ॥

(२)प्रजापत्यात्मोभमेव धिमन्य दर्शयति—

यत् सप्तदश स्तोत्राणि तेनोर्द्ध्वमाप्नोति परसर्वः सप्त-
दशस्तेन तिर्य्यङ्मः ॥ ५ ॥

स्तोत्राणां मध्ये एकस्याधिकनेमोपर्य्युपर्य्यनुष्ठानात् प्रजापतेकर्तृ-
कारप्रप्तिः, सप्तदशस्तोत्राणां उचितसाध्यत्वेन तिर्य्यङ्मत्वात् (२)प्रजाप-
तेनिर्य्यङ्मप्राप्तातिः ॥ ५ ॥

अस्य सवनानां वैविध्यं प्रशंसितुमनुमापते—

तस्य नानावीर्याणि सवनानि ॥ ६ ॥

स्वष्टोर्ग्यं ॥ ६ ॥

कथं नानावीर्यैस्त्वमिति तद्वक्ष्यति—

अनिरुक्तं प्रातस्तवनं वाजवन्माध्यन्दिनं सवनं
षिञ्चवत् तृतीयसवनम् ॥ ७ ॥

प्रातस्तवनस्य गायत्रत्वात् तस्य च विकल्पेनाऽनिरुक्तगानात् प्रात-
स्तवनमनिरुक्तम् । माध्यन्दिने सवने होतुं पृष्ठे रयन्तपविधानात्,
तत्र 'मध्यध्विन्द्र वाजिन' इति वाजशब्दप्रवृत्त्यात् माध्यन्दिनस्य

वाजवत्त्वम् । तृतीयसवने अग्निष्टोमस्ताग्नि वारवन्तीये(१) 'त्वन्नाश्चित्र
नृत्ये'ति चित्रशब्दश्चवणात् चित्रवत्त्वम् ॥ ७ ॥

अस्तु नानाधीयत्वं किं तत इत्यत आह—

यदनिरुक्तं प्रातस्सवनं भवत्यनिरुक्तो वै प्रजापतिः
प्रजापतिमेवाऽऽप्नोति यद्वाजवन्माध्यन्दिनं सवनं अन्नं
वै वाजोऽन्नाद्यस्याऽवरुण्यै यच्चित्रवत् तृतीयसवनं
स्वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै ॥ ८ ॥

स्वर्गस्याऽपि सित्याद्यपेक्षया तृतीयत्वात् तृतीयसवनं स्वर्गः । स
च नानाविधमोगसाधनत्वाच्चित्रः । अतश्चित्रवत् तृतीयसवनानुष्ठान
स्वर्गस्य सम्प्राप्यै कल्पते । स्पष्टमन्यत् ॥ ८ ॥

अथोक्तस्य प्रातस्सवनस्याऽनिरुक्तत्वं कृत्स्नयज्ञस्याऽनिरुक्तस्थानीय
मिति प्रशंसति—

वियोनिर्वाजपेय इत्याहुः प्राजापत्यस्सन्निरुक्त-
सामेति यदनिरुक्तं प्रातस्सवनं तेन सयोनिः ॥ ९ ॥

यस्मात्स वाजपेयः पूर्वोक्तरीत्या प्राजापत्योऽपि निरुक्तसामा अस्य
ज्ञामानि निरुक्तानि । अतोऽनिरुक्तप्राजापतिरूपस्य वाजपेयस्य साम्नाम-
निरुक्तत्वामावात् वाजपेयो वियोनिर्विलसणाभय इत्याहुरभिज्ञाः ।
तत्रेदमुत्तरम्—यत् प्रातस्सवनमनिरुक्तम्, अतोऽयं सयोनिः प्राजापत्या-
नुकूलः । प्रातस्सवनस्य प्रायग्येन मुख्यत्वात्तदनिरुक्तकरणेन सर्वो यज्ञो
ऽनिरुक्तः कृतो भवतीत्यभिप्रायः ॥ ९ ॥

अयाऽस्य होतुः पृष्ठस्य रथन्तरत्वं विद्धाति—

रथन्तरं साम भवत्याशीय उज्जिज्ञत्यै ॥ १० ॥

'इयं वै रथन्तरमि'ति श्रुतेः रथन्तरकरणं अस्य लोकस्याऽऽशीय
आशुतरं क्षिप्रतरं उज्जिज्ञत्यै भवति ॥ १० ॥

अथ विहितरथन्तरमेव तद्दानकालमिषेकस्तुतिद्वारा प्रशंसति—

इयं वै रथन्तरमस्यामेवाऽध्यभिषिच्यते ॥ ११ ॥

अस्या पृथिव्यामधीश्वरभावेनाऽभिषिच्यते । अतः पृथिवीस्थानीयं

रथस्तर (१) प्रसिद्धमित्यर्थः । अर्थात्तत्राऽभिषेकः कर्त्तव्य इत्युक्तं भवति ।
यस्मिन्नासीनोऽभिषिच्येत तत्संस्कृतं होत्रे दद्यात्, अभिषिक्तश्च या
मासन्दीमास्थितस्तान्मुद्रात्रे । तथा च सूत्रम्—(२) 'वस्तुवर्म्मं संस्कृतं
होत्रे यस्मिन्नासीनोऽभिषिच्येते'ति । तथोद्गात्र इति प्रकृत्य (३) 'आस-
न्दी च सास्तरणा यामभिषिक्तं आरोहेदिति' ॥ ११ ॥

अथाऽभिषेकप्रसङ्गाद्वाजपेययाजिनः किञ्चिद्भूतमाह—

तस्माद्वाजपेययाज्यप्रत्यवरोही ॥ १२ ॥

तस्मादधिकमपि नान्दोलिकादिभ्योऽवरोहेदित्यर्थः । अपूर्वत्वादि-
धिरयम् ॥ १२ ॥

तस्मादियुक्तं त्रिषुणोति—

अस्यां हि सोऽष्टयभिषिच्यते ॥ १३ ॥

यथाऽभिषिक्तो राजा राजास्तरं न प्रत्यवरोहति तथाऽसावप्यत्रै-
वाऽभिषिक्तावावित्यर्थः । यत्तद्भूतं यावज्जीविकमिरयेके । यावत्प्रत्यवरो-
हणीयवानमित्यपरे । प्रत्यवरोहणीयश्च ज्योतिष्टोम इत्यापेयकल्पेनो-
क्तम् । बृहस्पतिसप्तः प्रत्यवरोहणीय इति बहुधा । याजपेययाजिनो
प्रताम्याह सूत्रकार—(४) 'तस्य ग्रनानि क्षधवृत्तिं वर्त्तयेदिति' । तामेव
दर्शयति—(५) 'प्रत्यवरोहणाभिषाजने जघन्यव्रज्या समानशब्दतामिति
वर्त्तयेद्वाजपेययाजिभि'रिति । आत्मन (६) 'उरुहृष्टैरप्यवाजपेययाजिभि-
रसह प्रत्यवरोहणादिकं न कुर्यात् । पृष्ठतोऽनुगमनं जघन्यव्रज्या ।
स्पष्टमन्यत् ॥ १३ ॥

अथ ब्राह्मणाच्छलिपृष्ठे विशेषमाह—

अभीविर्त्तो ब्रह्मसाम भवति ब्रह्मणो वा एव क्रयम
श्रयभतामैयनं गमयति ॥ १४ ॥

श्रयम श्रेष्ठः । स्पष्टमन्यत् ॥ १४ ॥

१. प्रसिद्धमित्यर्थः ख पु.

२ लाट्या धौ. ८. ११, १२

३ लाट्या धौ. ८. ११, ११

४ लाट्या धौ ८ १२, १

५ लाट्या, धौ ८ १२, २

६ आत्मन उरुहृष्टोऽप्यवाजपेययाजी तेन गमयति ख, पु

अथाऽग्निष्टोमसामगीतं यज्ञायज्ञीयमार्भवेऽपकर्षति--

यज्ञायज्ञीयमनुष्टुभि भवति वागनुष्टुप् याचो रसो
यज्ञायज्ञीयं वाच्येवाऽस्य रस दधाति ॥ १५ ॥

गतमिदम् ॥ १५ ॥

अथाऽग्निष्टोमसाम्नि किं सामेति तद्दर्शयति--

वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम भवतीन्द्रियस्य वीर्यस्य
परिमृहीत्यै ॥ १६ ॥

इन्द्रियस्येत्यस्य व्याख्यानं वीर्यस्येति । 'स्वप्नश्चित्र ऊत्ये'ति वार
वन्तीयमग्निष्टोमसाम कार्यम्, 'अग्निर्वा इद वैश्वानरो दहन्नैदि'त्यत्र
रक्षाहेतुरेवेन श्रुतत्वात् । सुज्ञानमन्यत् ॥ १६ ॥

अथाऽस्यस्योक्तस्योद्वंशीयतां सार्थवादमाह--

उद्वंशीयमुकूपानामन्ततो भवति सर्वेषां वा
तत् पृष्ठानां रूपं सर्वेष्वेव रूपेषु प्रतितिष्ठति ॥ १७ ॥

एतदपि पूर्वखण्डे गतम् ॥ १७ ॥

अथाऽस्य षोडशिसामाऽऽह--

गौरीवितं षोडशिसाम भवति ॥ १८ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ १८ ॥

एतदस्तीति--

अतिरिक्तं गौरीवितमतिरिक्तः षोडशयतिरिक्त ए-
वाऽतिरिक्तं दधाति ॥ १९ ॥

(१) 'देवा वै वाचं व्यमज्जन्त तस्य यो रसोऽत्यरिच्यत तद्गौरीवित
मभवदिति' श्रुतेरतिरिक्तं गौरीवितम् । षोडशी च 'नाऽहो न रात्रेरिति'
श्रुतेरतिरिक्तः । अतस्तयोः सम्बन्धः समुद्भिद्हेतुः ॥ १९ ॥

अथोक्तयोः उद्वंशीयगौरीवितयोरुभयोरपि स्वारत्वाज्जामित्वमाशङ्कते--

तदाहुर्जामि वा एतद्यज्ञे क्रियते यदुद्वंशीयाद्
गौरीवितेन स्तुवते स्वारात् स्वारेणेति ॥ २० ॥

स्पष्टम् ॥ २० ॥

तस्य परिहारमाह—

न जाय्यस्ति सवनपंसन्तिष्ठते ॥ २१ ॥

उक्तस्य समाप्तेर्न जामि ॥ २१ ॥

परिहारान्तरमाह—

उक्तपुंशस्यते वषट्कारोऽन्तरा तेनाऽजामि ॥ २२ ॥

(१) 'स्तुतमनुशंसती'ति यचनादुक्त्यस्तोत्रानन्तरमुक्त्य शस्यते ।
उक्त्यपहृष्टोमवषट्कार, सोऽन्तरा मध्ये मध्ये भवति । तेनाऽपि न
जामिदोषः ॥ २२ ॥

अथाऽन्यथा परिहरति—

अपच्छिदिष वा एतच्छ्रुत्वाण्डं यत् षोडशी तेना
ऽजामि ॥ २३ ॥

यज्ञपूर्वाऽपच्छिदिष वै अपच्छिउन्नमिष खलु । अयमेवाऽपच्छेदो यज्ञो
ब्रह्माणममाह । होतृसाम हि षोडशी । ताऽतः परं होत्रकाणां सा
मानि सन्ति । अतः क्षुद्रमिदं पर्य । विजानीयानां हि तत्कृतकरणे जा
मिता स्यात् ॥ २३ ॥

अथ षोडशिन ऊर्द्धं वाजपेयस्तोत्रं सप्तदशं भवति । तच्च कलस
वृक्षकाण्डेष्वनन्तर्भूतम् । अत एव यज्ञारण्येऽखिले स्वस्थाने सन्तिष्ठत
इति दोषमाशङ्कते—

यज्ञारण्ये सन्तिष्ठत इत्याहुस्सुक्थान्येत्यति षोड-
शिनं न रात्रिं प्राप्नोतीति ॥ २४ ॥

उक्त्यानि षोडशिनश्चाऽतिक्रम्यैतदेति रात्रिपर्यायाज्ञं प्राप्नोतीति ।
अतो यज्ञारण्ये सन्तिष्ठते समाप्यते । इतिशब्दो वचनसमाप्तिर्द्यौ
तनार्थः ॥ २४ ॥

उक्तदोषं परिहरति—

विद्वानोऽत्रापिचिष्टवतीषु बृहदुत्तमं भवति ॥ २५ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ २५ ॥

कथं तेन परिहृतो भवतीति तदाह--

एषा वै प्रजापतेः पशुष्ठा तनूर्याच्छिपिविष्टः प्राणो
वै बृहत् प्राण एव पशुषु प्रतितिष्ठति ॥ २६ ॥

(१) 'यश्चो वै विष्णुः पशवः शिपिरि'ति श्रुत्यन्तरात् विष्णोः प्रजापति-
त्वात् शिपिविष्ट इति यत् एषा प्रजापतेर्यज्ञात्मकस्य विष्णाः पशुष्ठा
तनूः । किञ्च प्राणबृहत्साम्ना रुमयारोपे बृहत्त्वात् बृहत्साम प्राण । अतः
वाजपेयस्तोत्रेण यज्ञसमापक प्राण पशुषु च यज्ञ प्रतियुज्यते ॥ २६ ॥

अथ पृथक् बृहत्साम्ना यज्ञसमाप्तद्वाराऽपि पारहरति--

बृहता स्तुवन्ति बृहदमु लोकाप्नुमर्हति तमेवाऽऽ
प्नोति ॥ २७ ॥

(२) 'अतो एहदि'ति श्रुते बृहत्साम स्वर्गं लोकाप्नुमर्हति । अतः
स्तेन समापयिताऽपि (३) स्वर्गमेवाऽऽप्नोति । अत एहिकपशुलामादा
ऋषिकस्वर्गलामाद्य न यज्ञारण्यसंस्थापनदोषोऽस्ति ॥ २७ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ
प्रकाशे अष्टादशाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥

सप्तमः खण्डः ॥

उक्तो वाजपेयः । अथाऽभ्योक्तानामनुक्तानाञ्च केषाञ्चिद्वह्मनां वि
धिपूर्विका स्तुतिः क्रियते । तथाऽऽदौ वाजपेयशब्दनिर्वचनप्रदर्शनप्रस
ङ्गेनाऽस्याऽधिकारिण दर्शयति--

प्रजापतिरकामयत वाजमाप्नुयात्^१ स्वर्गं लोकमिति
स एतं वाजपेयमपश्यद्वाजगेयो वा एष वाजमेवैतेन
स्वर्गं लोकमाप्नोति ॥ १ ॥

पूर्वं स्वर्गं कामयमानः प्रजापतिः तत्साधनत्वेन वाजपेयम
नुष्ठाय तल्लब्धवान् । एष यज्ञो वाजपेयः अल्लु । वाजाऽहो पे-
रद्व्यात्मक यस्मिन् स वाजपेयः, सुराग्रहस्याऽत्र सम्मवात्तदाति
तुत्वाच्च वाजपेयः । अत एतदनुष्ठाताऽपि तत्फलमाप्नोति । वाजपेय-

शब्दो गुणविधायकः कर्म वेति विचार्य्य प्रमाणाभ्यामे नामधेयपादे
एतत्समानार्थं 'वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेते'त्येतद्वाप्य विपरीकृत्य
गुणविधिर्य पूर्वपक्षोक्त्याऽग्निहोत्रशब्दवत् कर्मनामधेयमिति (१) सि-
द्धान्तितम् ॥ १ ॥

अथाऽस्य प्रातस्सवनगत(२)स्तोत्रीयाणां शुक्रवतीत्वमनूद्य प्रशंसति-
शुक्रवत्यो ज्योतिष्मत्स्यः प्रातस्सवने भवन्ति तेजो
ब्रह्मवर्चस ताभिरवरुन्धे ॥ २ ॥

'लोमा शुक्रा गवाशिर' इति शुक्रवत्यः । ता एव ज्योतिष्मत्याः ।
तामि स्तोत्रीयाभिस्तेजोविशेषं ब्रह्मवर्चसमवरुन्धेऽनुष्ठाता । पूर्वत्राऽ
विहितवाच्यशुक्रवत्यः कर्त्तव्या इति विधिः ॥ २ ॥

अथ माध्यन्दिने विहित वाजवत्यमनूद्य प्रशंसति--

वाजवत्यो माध्यन्दिने भवन्ति स्वर्गस्य लोकस्य
समष्टयै ॥ ३ ॥

(३) स्पष्टम् ॥ ३ ॥

अथ तृतीयसवनेनाऽऽदितस्तोत्रीयोपेतत्वमनूद्य प्रशंसति--

अदितवत्यो गणधत्याः पशुमत्स्यस्तृतीयसवने भवन्ति
भूमान ताभिरवरुन्धे ॥ ४ ॥

'पुरोजिती घ' इत्यत्राऽभ्यदशब्दादघवत्यः । 'मरुतो घस्यत्र' 'ए
मिर्वद्यास इन्नुमि' 'गायन्ति त्वा गायत्रिण' इति बहुव्रीहौर्त्तनैर्गणधत्यः ।
'गोघातिरभ्यसा अनी'ति गोमत्यः । तामिस्तृतीयसवनगतामिभूमानं
बहुभार्यं यजमानं अवरुन्धे । एतदत्रादेकपलक्षणम् ॥ ४ ॥

अथाऽभ्य पवमानादीनां सर्वेषां सप्तदशस्तोमत्वमनूद्य प्रशंसति--

सर्वः सप्तदशो भवति प्रजापतिर्वै सप्तदशः प्रजा
पतिमेवाऽऽप्नोति ॥ ५ ॥

(५) या आचयेति चतुरशरमित्युपक्रम्य 'एव वै सप्तदश' प्रजाप-
तिरिति श्रुतेः तस्य सप्तदशत्वम् ॥ ५ ॥

१ शब्दान्तितामिनि ख. पु.

२ स्तोत्रीयां शुक्रवतीमनूयेति. ख. पु

३ प्रदर्शितः वाजवत्यः, वाजस्य शुक्रविशेषात्मकत्वस्वर्गत्वमिति ख. पु

४ तै. घ. १ ६ ११.

अथ ऋत्विजा हिरण्यमालित्वमाह--

हिरण्यस्रज ऋत्विजो भवन्ति महस एव तद्रूपं
क्रियते ॥ ५ ॥

ऋत्विजामपि हिरण्यस्रजत्वं महसो महस्वस्य रूपं क्रियते ॥ ६ ॥
केनाऽभिप्रायेण क्रियते ? (१)नदाह--

एव मेऽमुष्मिन् लोके प्रकाशोऽसदिति ॥ ७ ॥

एव मे मह्यं अमुष्मिन् लोके महसो रूपकरणान् प्रकाशोऽसद्भूया
दिति बुद्ध्या देवसन्निधौ प्रकाशं करोति ॥ ७ ॥

किं पुनर्हिरण्यमालित्वम् ? हिरण्यद्वारा प्रशंसति--

उद्योतिर्वै हिरण्यं उद्योतिरेवाऽस्मिन् दधाति ॥ ८ ॥

स्पष्टम् ॥ ८ ॥

अथाऽत्र सर्वेषामाजिघावनं तत्र यजमानस्यैव यजनञ्च विधाय
प्रशंसति--

आजिं धावन्ति यजमानमुज्जापयन्ति स्वर्गमेवैनं त-
ल्लोकमुज्जापयन्ति ॥ ९ ॥

(२)सुगमम् । आजिघावनसाधनं रथमुद्रात्रे दद्यात् । तथा च सूत्रम्-
(३)'देन रथेनाऽऽजिं धावेत्तमुद्रात्रे दद्यादिति' ॥ ९ ॥

अथ स्वर्गप्रतिनिधिकर्षूँ काष्ठाग्रे रथचक्रादिना कृतं तत्र यजमाना
रोहणमाह--

नाकंरोहति स्वर्गमेव तल्लोकंरोहति ॥ १० ॥

स्पष्टम् ॥ १० ॥

अथाऽस्य नाकस्य रजोवत्प्रदेशं कृत्वाऽऽरोहणमाह--

सरजसे रोहति मनुष्यलोकादेवैनमन्तर्दधाति ॥ ११ ॥

स्पष्टम् ॥ ११ ॥

अथ रथचक्रावस्थितस्य ग्रहणो वाजिना सामगानमाह--

वाजिनाऽंसाम ब्रह्मा रथचक्रेऽभिगायति वाजो वै
स्वर्गो लोकः स्वर्गमेवैनं तल्लोकमुज्जापयति ॥ १२ ॥

(ब्रह्माण प्रति यानमुक्त वाजिनो साम । आर्षेयकल्हे उक्तम्—'वाजि
नाञ्चैव सामादित्यानाञ्च पवित्र आचमय्या इति अनुहित्वा सुत इदमपि
वाजिनो साम' ॥ १२ ॥)

शिपिविष्टवतीषु बृहद्भान प्रशंसति—

विष्णोः शिपिविष्टवतीषु बृहदुत्तमं भवति स्वर्गमेव
तल्लोकपुरुदवा ब्रध्नस्य विष्टपमभ्यतिक्रामति ॥ १३ ॥

(१) किमिच्छे विष्णोः इति शिपिविष्टवतीषु बृहदुत्तमं योऽङ्गिण प
भवति, 'क्षय तमस्य रजस पराक' इति विष्णोर्दिव उपरि निवासस्य
श्रूयमाणत्वात् स्वर्गं लोकं कृत्वा ब्रह्मभ्याऽऽदित्यस्य विष्णुरूपस्य
विष्टप स्थानं अभि उद्दिश्याऽनिक्रामति । अथाऽस्य कथाः—'पूर्वस्य
यद्विष्टपमानं प्रात्यानि शीष्यात्पानि वैश्वजितमुत्तरं यार्हदुक्तस्य
लोकं देवस्थानं रथन्तरं पृष्ठमभीषितो ब्रह्मसामं माक्षस्य लोके स्वादि
रामर्कं, इषावाइत्यस्य यज्ञापणीयं त्वज्जाभ्यन्नं ऊ येति चारवन्तीयमग्निष्टो
मसामं समानमितरवद्भैकं हि केन उक्तानामग्नतः उद्गच्छीयं गौरीवि
पोऽङ्गिणसामं विष्णोः शिपिविष्टवतीषु बृहत्सर्वे सप्तशता' इति । पूर्वस्य
तमिस्तुतस्येत्यर्थः । महाब्रह्मस्य धीऽभ्यस्यानि त्रीणि 'होता देवो अमर्त्य
ता नः शक्त पार्थिवस्ये'त्याहुक्तानि ॥ १३ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिने माधवीये वेदार्थ
प्रकाशे अष्टादशाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥

( ) कुण्डलान्तर्गत भाग्य खण्डके नाऽस्ति ।

१ किमिच्छे विष्णोः परिवर्ति नाम प्र यद्वक्ष्ये शिपिविष्टो आर्षेयः ।

मा वषो अस्मदप गृह्णतवदन्त्यस्य समिधे बभूव ॥ १ ॥

२ ततो भयं शिपिविष्ट इत्यमर्यः शसामि मयुनानि विद्वान् ।

त एवा पुत्राभिः सप्तममत्प्यान्त्ययन्तमस्य रजसः पराके ॥ २ ॥

वषट्ते विष्णवांस आ कृणोमि त मे जुषस्व शिपिविष्ट इत्यम् ।

वषन्तु त्वां सुश्रूतयो गिरौ मे यूयं वात स्वस्तिभिस्त्वदा न ॥ ३ ॥

अष्टमः खण्डः ॥

अथ राजसूयोऽभिधीयते-तत्स्वरूपं बौधायनापस्तम्ब्याभ्यां आध्व-
र्यवसूत्रद्वयाभ्यामुदीरितम् । तत्र बौधायनः (१)'राजसूयेन यक्ष्यमाणो
मर्वाति पुरस्तात् फाल्गुन्यै पूर्णमास्यै चैत्र्यै वा पूर्णमास्या आमावस्येन
हविषेष्टा दीक्षते, तस्य तिस्रा दीक्षास्तिस्र उपसदः सप्तम्या प्रसुतः स-
न्तिष्ठत एव प्रायणोयोऽग्निष्टोमः चतुष्टोमः सदस्रदक्षिण उद्वसानीयान्त'
इति । आपस्तम्बोऽपि (२)'राजा स्वर्गकामो राजसूयेन यजेत शतसहस्रं
दक्षिणाऽग्निष्टोमः पञ्चापवर्गः प्रथममहः पञ्चसहस्राणि पवित्रे ददाति
त्रिंशतमभिषेचनीये त्रिंशतं दशपेथे दश केशवपनीये विंशतिं व्युष्टि-
द्विरात्रे पञ्च क्षत्रस्य धृताव'ति । आश्वलायनोऽपि होतृसूत्रं चूनयन्नित्य-
माह—(३)'अथ राजसूयाः' पुरस्तात् फाल्गुन्याः पूर्णमास्याः पवित्रे
णाऽग्निष्टोमेनाऽभ्यारोहणीयेन यजेत, पूर्णमास्या चातुर्मास्यानि प्रयुक्त-
इति । ब्राह्मणमाध्यकद्विरपि पूर्वाचार्यैरित्येन सहोक्तम्—

वक्ष्यते राजयज्ञोऽथ राजसूयाद्वयोऽस्य च ।
प्रयोगसंमहं पूर्वं फाल्गुन्याः सोममाहरेत् ॥
अग्निष्टोमं पवित्राव्यः सोऽभ्यारोहणसाधनः ।
फाल्गुन्यां पूर्णमास्यान्तु चातुर्मास्यान्युपक्रमेत् ॥
तानि सवत्सरे कृत्वा द्वौ सोमौ ततः माहरेत् ।
आद्योऽभिषेचनीयः स्याद्दशपेयस्ततः परम् ॥
पश्चिष्ट्यन्तु बहवः कर्त्तव्यास्तु तदा तदा ।
स्यात्केशवपनीयोऽथ स्रोऽतिरात्रस्ततः परम् ॥
व्युष्टिद्विरात्रं कर्त्तव्यस्तत्राऽग्निष्टोम आदिमः ।
महः स्यादतिरात्रोऽभ्यः क्षत्रस्य धृतिरन्तिमः ॥
अग्निष्टोमो भवेदित्यं राजसूयाद्वयः क्रतुः ।
सोमेष्टिपशुयन्धानां समाहारो मधत्ययम् ॥
तत्रेष्टिपशुवन्धेषु सतः साम्नामनन्वयात् ।
सोमा एवाऽत्र कीर्त्यन्त इत्येवमयगम्यतामि'ति ॥

तत्राऽऽदौ पवित्रावपमग्निष्टोमं विधत्ते -

अग्निष्टोमं प्रथममाहरति यज्ञमुखं वा अग्निष्टोमो
यज्ञमुखमेवाऽऽरभ्य सवमाक्रमते ॥ १ ॥

द्वादशस्तोत्रयुक्तो योऽग्निष्टोमस्तमेत राजसूयोपक्रमे सम्पादयेत् ।
सोमयागानाम्मध्ये ज्योतिष्टोम आद्य , 'एव वाच प्रथमो यज्ञो यज्ञाना
यत् ज्योतिष्टोम' इति श्रुते । तस्य ज्योतिष्टोमस्य सम्बन्धिन्यो वा।
मत्त सख्या सन्ति तासाम्मध्येऽग्निष्टोमसख्याया प्रकृतिस्वेत यज्ञमुख
त्वम् । तस्माद्वाचाग्निष्टोमेऽनुष्ठिते सति यज्ञस्य राजसूयाख्यस्य महाक्र
तोर्मुखमेवाऽऽरभ्य सवमाक्रमते महाक्रतुमनुतिष्ठति । सुयतेऽमेपिष्यते
यज्ञमानो यस्मिन् महाक्रतौ सोऽयमभिपेक्षयुक्तो महाक्रतुः । सव इत्यु
च्यते । यथोक्तविधिं तैत्तिरीया अप्येवमामनन्ति-(१) 'अग्निष्टोममप्र आ
हरति । यज्ञमुख वा अग्निष्टोम । यज्ञमुखमेवाऽऽरभ्य सवमाक्रमते' इति ॥ १ ॥

राजसूयमतेषु सप्तसु सोमयागेषु प्रथमो विहितः, द्वितीय विधत्ते-

अथैषोऽभिपेक्षनीयः ॥ २ ॥

अथशब्देनाऽनन्तर्यार्थं , चातुर्भाष्यादिभिर्भ्यवहितत्वेनाऽग्निष्टो
मामिपेक्षनीययोरासन्तर्यस्य दुस्सम्पादनविधात् । अधिकारार्थस्तु
भवेत् । एव वक्तुमिष्टोऽभिपेक्षनीयोऽधिकृत प्रारब्ध इत्यर्थः ॥ २ ॥

यद्विषयमानमाश्वग्निदत्तपवमानाभिवपवमानाख्येषु त्रिषु स्तोत्रेषु
स्तोमाविशेष विधत्ते-

तस्य द्वात्रिंशाः पवमाना द्वात्रिंशदक्षराऽनुष्टुप्वा
गनुष्टुप्पावती चाकृतयैव स्रयते ॥ ३ ॥

प्रसिद्धैवाऽनुष्टुपोऽक्षरसख्या । सा चाऽनुष्टुप् वाग्रा वाग्देवताया-
मियावात् , तच्चाऽविसम्भादेन सर्ववेदेषु तथा व्यवहारादवगम्यते ।
ततो द्वात्रिंशस्तोमे पवमानेषु प्रयुक्ते सति खख्याद्वाराऽयं यज्ञमानः क
स्तमन्त्ररूपया वाचाऽसिपिक्तो भवति, यद्यपि त्रिष्टुप्ख्यायथोरय
स्तोमो नाऽऽप्नोत, तथापि आद्यान्तरानुसारिसूत्रकाराण्युपदेशादव
गम्यते । तैत्तिरीयास्तु स्तोमान्तरमामनन्ति (२) 'अथैषोऽभिपेक्षनी
यश्चतुर्विंशः पवमानो भवति । त्र्यंशश्चैव देवता । ता एवाऽऽप्नोति ।
प्रजापतिश्चतुर्विंशः । तमेवाऽऽप्नोति' ॥ ३ ॥

अथ ब्रह्मवादिभिर्मण्यो दोष उद्भाव्यते तं दर्शयति—

संशर इव वा एष छन्दसां यद्विषमास्तोमा
अयथापूर्वमिति ॥ ४ ॥

अभिपेक्षनीयस्योक्त्यस्यारूपत्वात्तत्र पञ्चदशस्तोत्राणि । तेषु प्रथ-
मपष्टैकादशानि सधनत्रयगतानि पवमानस्तोत्राणि । तेष्वधिकसंख्यो
पेतो द्वात्रिंशस्तोमः प्रयुज्यते । तेभ्यः उपरितनेषु सधनत्रयगतेषु (१)
स्तोत्रेषु क्रमेण पञ्चदशसप्तदशैकविंशस्तोमा न्यूनसंख्यापेताः प्रयुज्यन्ते,
तदेतदयथापूर्वं भवेत्, अल्पेनोपक्रम्याऽधिकेन समाप्तौ तु यथापूर्वं भव-
ति । तच्चोऽत्र नाऽस्ति, तदेतद्वैषम्यम् । तच्च प्रयुज्यमानमत्रगतच्छ-
न्दसामवकाशरूपत्वात् संशर इव सम्यग्भव इव भवति ॥ ४ ॥

नमेतं दोषं ब्रह्मवादी कश्चिदभिह समाधत्ते—

यत्समाः पवमानास्तेनाऽसंशरस्तेन यथापूर्वम् ॥ ५ ॥

यदा पवमानस्तोत्राण्यन्यस्तोत्राणि चैकीकृत्य परीक्ष्यन्ते, तदानीं
अर्वाचीनसंख्याया उपरितनत्वे सत्ययथापूर्वत्वरूपेण स्तोमवैषम्येण छन्दो-
वधः शङ्क्यते । (१) पृथक् परीक्षायास्तु नाऽसौ शङ्काऽस्ति, न तावत् (२)
परस्तोत्रेषु यथापूर्वत्वमस्ति, पञ्चदशसप्तदशैकविंशानामनुक्रमेणैवाऽनु-
ष्ठितत्वात् । नाऽपि पवमानेष्वसौ शङ्का, यद्यस्मात् कारणात् पवमान-
त्रयेऽपि द्वात्रिंशस्तोमवत्त्वात् समाप्तेन कारणेन वैषम्यप्रयुक्त संशरो
नास्ति । तेनोभयविधेषु स्तोत्रेषु यथापूर्वत्वमेव, न तु वैपरीत्यम् । अत्रो-
क्तदोषोद्भावनं तत्परिहारञ्च तैत्तिरीया अभ्येवमामनन्ति (४) 'संशर एष
स्तोमानामयथापूर्वम् । यद्विषमाः स्तोत्राः एतावान् वै यज्ञः । यावान् पव-
माना । अत इलेपणं वा मन्यत् । यत्समाः पवमानाः । तेनाऽसंशराः । तेन
यथा पूर्वमिति । अथ पवमाना इति यावानस्ति एतावानेव मुण्यो यज्ञ-
भागः । अन्यस्तु सर्वमन्त इलेपणं वै यज्ञमवधेः सम्यग्धर्मित्येतावदेव
यस्मात् पवमानसाम्येन सर्वो दोषः परिहृत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

अभिपेक्षनीयस्योक्त्यस्यारूपत्वं विधत्ते—

आत्मना वा अग्निष्टोमेनघ्नोत्पात्मना पुण्यो भव-

१ क्रमेण इति नाऽस्ति मुद्रितपुस्तके

२ पृथक्कृतेति ख पु

३ अतिरात्रेति ख, पु

४ वै. मा १. ८. ७ १.

त्यथ यदुक्थानि पशवो वा उक्थानि विदुक्थानि यदु
क्थानि भवन्त्यनुसन्तत्या एव ॥ ६ ॥

अभिप्रेक्षनीयस्य यः पूर्वो भागोऽग्निष्टोमाख्यो द्वादशस्तोत्रयुक्तः,
सोऽयं सर्वेषां सोमयागानां प्रकृतिस्त्वादात्मा देहस्थानीयः । तेनैवेह
लोके यजमानः समृद्धो भवति, परंलाक पुण्यफलापेक्षो भवति । अथ
द्वादशस्तोत्रानन्तरं यदुक्थानि यानि त्रीण्युक्थान्यस्तोत्राणि सन्ति
तान्युक्थानि यज्ञशरीरस्थानीयादग्निष्टोमात् बाह्यत्वेन गवादधादिपशु
स्थानीयानि, तथा विद्वज्जापुत्रभृत्यादि प्रजास्थानीयानि च । अतः
स्त्वानि स्तोत्राणि पशूनां प्रजाया अवच्छेदयिष्ये । तस्मादभिप्रेक्षनीयः उक्थ
सस्य' कायं इत्यभिप्रायः । शास्त्रान्तरे चाऽयमर्थो विस्पष्टमाज्ञाप्यते-(१)
'आत्मनैवाऽग्निष्टोमनश्नोति । आत्मनः पुण्यो भवति । प्रजा वा
उक्थामि । पशव उक्थानि । यदुक्थ्यो भवन्त्यनुसन्तार्ये' इति ॥ ६ ॥

यद्विस्पष्टमानस्तोत्रस्थाऽऽहवतिदेशमात्रमाहुनमग्निवाधनाय मन्त्रा
न्तरं विधत्ते--

(१) "वायो शुक्रो अपामित" इति वायव्या प्रतिप
द्वति चार्धै वायुर्वाचमेवाऽस्य यज्ञमुखे युनक्ति तथा
भिपिच्यते सर्वस्या एव वाचः सृपते सर्वा एनं वाचो
राजेति वदन्ति ॥ ७ ॥

'वायो शुक्र' इत्यादि पाठस्तुचस्य प्रतीकभूतः, सोऽयं तुचो यद्वि
स्पष्टमानस्य प्रतिपत् प्रारम्भसाधनं, प्रतिपद्यते प्रारम्भ्यते अनया तुचक
पया इति श्रुत्युपलब्धः । वायुर्देवता यस्या प्रतिपद सा वायव्या, कौष्ठ्यन
वायुना वागुचचार्यते इति वायोर्वाक्पदमोपचारः । तथा सति वाय

१ ते, प्रा १ ६ ७ २

२ वायो शुक्रो अपामि ते मघो वध्र दिविशिषु ।

आ यादि सोमपीतये स्वाहो देव नियुत्वता ॥ १ ॥

इदं वायवेषां सोमानी पीतमदंयः ।

युवा हि मन्तोन्दवो निम्नमापो न सध्यक् ॥ २ ॥

वायवि दध शुक्लमणा सरथ शंसस्यती ।

नियुत्वता न कृत्य आ मानं सोमपीतये ॥ ३ ॥

अथमन्त्रेण प्रारम्भमाण उद्गाता यजमानस्य यज्ञारम्भे वाग्देवतामेव
संयोजयति । तत्संयोजने तथा वाग्देवतया अस्मिन्मन्त्रे च नीयकताव
भिषिको भवति, तद्देवतानुग्रहात् सर्वप्राणयुञ्जकारितायाः सर्वस्या
मन्त्ररूपाया वाचः सम्बन्धी सन्नेवाऽयं स्रयतेऽभिषिच्यते । अयमर्थः
प्रत्यक्ष एव, यतः सर्वप्राणिमुखोद्गाता- सर्वा वाच एव राज्ञेयेव व्यष-
हरन्ति । शास्त्रान्तरे त्वन्य एव तृचोवायुर्देवताक एवमास्नायते-(१)'उप
त्वा जामयोगिर इति प्रणिपद्भवति । वाग्नै वायुः । वाच एवैषोऽभिषेकः ।
सर्वासामेव प्रजानां स्रयते । सर्वा एव प्रजा राजति वदन्ती'ति ॥ ७ ॥

'वायो शुक्र' इत्येतस्मात् तृचाशुद्धं सम्भार्या एवा एकैकश आ-
स्नाता ऋचो विधत्ते--

सम्भार्या भवन्ति पृष्ठान्येव ताभिर्युनक्ति यज्ञा-
नादेवत्पास्तेन युनक्ति वीर्यं वै पृष्ठानि वीर्यं एवाऽध्य-
भिषिच्यते ॥ ८ ॥

सम्प्रियन्ते स्वयमेकेकाः (२)मन्यस्त्वस्थाने सम्पकप्रयुज्यन्ते ता
सम्भार्या (३)'उप त्वा जामयो गिर' इत्याद्या 'अग्न आयूरीत्यग्ना' षट्-
संयथाका ऋचः । ताभिः यज्ञमिन्द्रमिन्द्रनुष्ठिताभिर्यमुद्गाता पृष्ठेनात्र
सामान्येष याजिनवान् भवति । षट्संख्यासामान्यात् रथन्तरवृहदैक-
पदैराजशाकरैवतास्थानि षट् पृष्ठसामानि । यद्येन कारणेन सम्भार्या
मानादेवताकाः पृष्ठानि च तथाविधानि, तेन कारणेन पृष्ठत्वयोजनं
सम्भवति । पृष्ठानाञ्च सामर्थ्यहेतुत्वात् वीर्यत्वम् । अतः सम्भार्यापा-
ठेन यजमानो वीर्येऽधिष्ठितःऽभिषिच्यते ॥ ८ ॥

ब्रह्मवादिनां दोषोद्भावनं दर्शयति--

यन्ति वा एते यज्ञमुखादित्पाहुर्यं सम्भार्याः कुर्व-
न्त इति ॥ ९ ॥

य उद्गातारः सम्भार्याः स्तोत्रमन्ये कुर्वन्ते एते यज्ञमुखरूपाद् बाहि-
ष्पवमानाद्यन्ति विप्रस्था भवन्ति । एकैकामृचमाश्रित्य तृचपरित्याग
एव भ्रंशः । इतिशब्दो दोषसमाप्यर्थः ॥ ९ ॥

१ तै मा १. ८ ८ १ २. यास्तृचस्थान इति च. ५.

३. इमा ऋच २२४ पृष्ठे दृष्टव्या ।

तां० ब्रा० ४३ Vol. II

त दोष परिहरति—

यत् (१) “पवस्व वाचो अग्निम्” इति तेन यज्ञमुखात्
यन्ति ॥ १० ॥

यत्नेन कारणेन सम्भार्याभ्य ऊर्द्धं ‘पवस्वे’त्येत त्वं पठन्ति तेन
कारणेन यज्ञमुखाद्भ्रशो भाङ्गित । तस्मादयं त्वं पठ्यत इत्यर्थः ।
यतो दोषपरिहारो शास्त्रान्तरेऽप्युक्तौ—(२) ‘यन्ति वा एते यज्ञमुखात् ।
ये सम्भार्या भवन् । यदाह । पवस्व वाचो अग्निम् इति । तेनैव यज्ञमु
खात् यन्तीति ॥ २० ॥

अन्यं सुखं विधत्ते—

(४) “दविद्युतस्या रुचे”ति छन्दसां रूपं छन्दाः
स्वेवाऽस्य यज्ञमुखे युनक्ति तैरभिषिच्यते ॥ ११ ॥

‘दवी’त्यस्य मन्त्रस्य छन्दोरुपत्त्यं यथाध्यायस्य नवमखण्ड एव पठि
तम्—(५) ‘दविद्युतस्या रुचेति वै गायत्र्या रूपं परिष्टोमन्त्येति त्रिष्टुभ्
कृतेत्यनुष्टुभा, सोमाः शुक्रा गवाश्चिर इति जगत्या सर्वेषां वा एषां
छन्दासा रूपमिति । स्पष्टमन्यत् ॥ ११ ॥

तुष्टान्तः विधत्ते—

(५) ‘एतमुत्पं दश क्षिप’ इत्यादित्या आदित्या वा
इमाः प्रजास्तासामेव मध्यतः सुयते ॥ १२ ॥

तास्तु ऋधु ‘स नो भगाय वायवे पूष्णे पवस्वे’त्येवमादित्यनाम्न
भ्रमणादादित्या आदित्यदेवताका एता । तथा प्रजा अप्यदितेरुपज्ञ-
त्वादादित्या । तत आदित्यदेवताकस्य त्वत्त्वं पाठादादित्यरूपाणां
प्रजानां मध्यं यवाऽभिषिच्यते । यतदपि शास्त्रान्तरेऽभिहितम्—
(६) ‘एतमुत्पं दश क्षिप इत्याह । आदित्या वै प्रजाः । प्रजानामेवैतेन
सुयते’ इति ॥ १२ ॥

१ सा. स उ १. १. १ २ ते, वा १. ८. ८, १

२ दविद्युतस्या रुचा परिष्टोमन्त्या कृपा । सोमास्तुक्रा गवाश्चिर ॥ १ ॥

हिम्बानो हेतुमिर्हित वा वाज वाज्यकर्मत् । छीदन्तो वनुषो यया ॥ २ ॥

अपूतसोम स्वातये भजमानो दिवा रुचे । पवस्व सुयो द्यौ ॥ ३ ॥

४ तो मा ६. १. २५

सा स उ १. १. २.

६. ते, मा १. ८. ८, २

५ अयं त्वं ५८ श्लोके गतः ।

तृचान्तरं विधत्ते—

(१) “पवस्वेन्दो वृषा सुत’ इति वृषणवत्स्यो भवन्ति
त्रिष्टुभो रूप वीर्यं वै त्रिष्टुप् वीर्य एवाऽध्यभिपिच्यते ॥

वृषणशब्दस्य विद्यमानत्वादेता ऋचो वृषणवत्स्यः । यद्यप्येता गायत्र्य-
याऽपि वीर्यसम्पादकत्वात् फलतस्त्रिष्टुभो रूपं भवन्ति । त्रिष्टुभ
वेन्द्रियवीर्यहेतुत्वं सर्ववेदप्रसिद्धम् ॥ १३ ॥

पञ्चम्यं सूक्तं विधत्ते—

(२) “उत्ते शुष्मास ईरत’ इत्युद्धृत्यो भवन्त्युद्धृता
अनुष्टुभो रूपमानुष्टुभो राजन्यस्तस्मानुद्धृत्यो भवन्ति ॥

आदाबुच्छन्दश्रवणात्ता उद्धृत्यः । अनुष्टुभ्यप्यन्यत्र कश्चिदुच्छन्दः
श्रुतः । ‘उद्यन्नघ मित्रमह’ इति । तस्मान्मात्पादेतासामनुष्टुभपक्षे ‘अनु-
ष्टुप् छन्दसा प्रतिष्ठे’ति श्रुतेः । यथा छन्दसां मध्येऽनुष्टुभ उत्तमाथ
१था राज्ञः सर्वपालकत्वेनोत्तमावादानुष्टुभत्वम् । तस्मादनुष्टुभद्वार-
कात् सभ्यन्धाद्राजयज्ञ उद्धृत्यः कार्यः । शास्त्रान्तरेऽप्येतदस्मात्—

(३) ‘उद्धृतीर्भवन्ति । उद्धृता अनुष्टुभो रूपम् । आनुष्टुभो राजन्यः ।
तस्मादुद्धृतीर्भवन्ती’ति ॥ १४ ॥

तृचान्तरं विधत्ते—

(४) “पवमानस्य ते कव’ इति प्राणानां क्लृप्त्यै ॥ १५ ॥

मन्त्रे पवमानस्येति शुद्धिहेतुत्वं प्रतीयते । प्राणाश्च शरीरे शुद्धि-
हेतवः, तदभावे शरीरस्याऽशुचित्वात् । अनेन साम्येनाऽयं तृचः शरीरे
प्राणानां सम्पादनाय भवति ॥ १५ ॥

तृचान्तरं विधत्ते—

(५) “अथ क्षपा परिष्कृत’ इत्यनुष्टुप् प्रथमाऽनुष्टु-

१ तृचोऽयं १८४ पृष्ठेऽवलोकनीयः । २ सूक्तमिदं ११४ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३ ते वा १ ८ ८. २.

४ पवमानस्य ते कवे वाञ्छितेषां असंशयः । सर्वन्तो न भवस्यव ॥ १ ॥

अरुता कोश मयुस्तुतमस्य वारे अभ्येयः । अवावशन्त धीतयः ॥ २ ॥

अच्छा समुद्रमिन्दवोऽस्तं गावो न घेनवः । अममनृतस्य योनिमा ॥ ३ ॥

सा स उ १. १ ३.

५. अथ क्षपा परिष्कृतो वाजी अग्निं प्र ग्राहसे ।

बुत्तमा वाग्वा अनुष्टुप्वाच्चैव प्रयन्ति वाचमभ्युद्यन्ति ॥ १६ ॥

'अथ क्षपे'त्यस्मिन् तुचे क्रियमाणे बहिष्पद्यमानस्याऽऽदाधन्ते चाऽ-
नुष्टुप् सम्पद्यते । 'वायो शुक्र'इत्यादि 'अथ क्षपे'त्यन्त तयोक्तमयोरस्य,
नुष्टुप्यब्जन्दः । वाचोऽनुष्टुप्त्वं पूर्वमेव प्रतिपादितम् । तस्मादाद्यन्त
योरीदृशौ तुचौ कुर्वाणा उद्गातारो वाचैव प्रयन्ति प्रारमन्ते वाचमभि
लक्ष्य उद्यन्ति समापयन्तस्त्यर्थः । अयमर्थः शास्त्रान्तरेऽप्यास्मातः—(१)
वाग्वा अनुष्टुप् वाचैव प्रयन्ति वाचोद्यन्ती'ति ॥ १६ ॥

तावेतौ तुचौ प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

उन्नमिव वा एतद्यदेककर्चा पदेतावानुष्टुभौ तृचा-
वमितो भयतो बहवः पुर एतारो भवन्ति बहवः पश्चा-
पिनः ॥ १७ ॥

बहिष्पद्यमानस्य मध्ये सम्मार्या एकर्चा इति यदस्ति, तदेतेन
स्मोत्र विच्छिन्नामव मवत्येव, पूर्वोत्तरमादिना तुचानां मध्ये द्वयवधा
मात् । तद्विच्छेदपरिहारार्थं स्तोत्रस्याऽमित आद्यन्तयोरेतावनुष्टुभौ
तृचौ यदि भवतः, तदा विच्छेदकोषस्य परिहृतत्वाद्यजमानस्य पुर
एतारः पुरतो गन्तार सेवका भूत्या बहवः सम्पद्यन्ते । पश्चापिनः
पृष्ठत आन्तुषन्तो भूत्या अपि बहवो भवन्ति ॥ १७ ॥

अन्तिम तुच प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

सौर्यानुष्टुबुत्तमा भवति स्वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै ॥

इत्तमा 'अथ क्षपे'त्येषा सौरी सूर्यदेवताका, 'विषस्वतो धिय'इति
तत्र श्रुतावात् । सूर्यश्च स्वर्गे तिष्ठति, तस्मादयं तुचः स्वर्गप्राप्त्यै स्व
द्यते । शास्त्रान्तरेऽप्यनुष्टुप्—(२)'सौर्यनुष्टुबुत्तमा भवति । सुवर्गस्य
लोकस्य सन्तापा' इति ॥ १८ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थे

प्रकाशे ऽष्टावशाध्यायस्याऽष्टमः खण्डः ॥

यदी विरस्वता धियो हरिं हिन्वन्ति यातव ॥ १ ॥

तमस्य मर्जयामसि मदो य इन्द्रपातमाः ।

य गावः अश्वभिर्दधुः पुरा नूनं च सुरयः ॥ २ ॥

त गाधया पुरुष्या पुनानमभ्यनूयत ।

उतो कुर्वन्त घृतयो देवानां नाम विप्रतो ॥ ३ ॥

नवमः खण्डः ।

(१)अभिषेचनीये वक्तव्या विशेषा उक्ताः । अथ दशपेये वक्तव्यान् विशेषान् विधातुं तद्विधिः (२)स्तावकमर्थवाद्माह—

वरुणस्य वै सुपुषाणस्य भर्गोऽपाक्रामत्तम त्रेधाऽप
तद्भृगुस्तृतीयमभवच्छ्रायन्तीयं तृतीयमपस्तृतीयं प्रावि-
शत् ॥ १ ॥

सुपुषाणस्याऽभिषेचनीयक्रमावमिषिकस्य वरुणस्य भर्गः इन्द्रिय
सामर्थ्यं तस्माद्वरुणादपगतं त्रेधा पतितमभूत् । तस्य पतितस्य भर्गस्य
यत्तृतीयमशरूपं तद्भृगुनामकः ऋषिरभवत् । अत एव भृगोर्वरुणपुत्र
त्वमन्यत्र ध्रूयते—(१)'भृगुर्वै वारुणिः वरुणं पिरतमुपससारे'ति । अन्य-
तृतीयमंशस्वरूपं ध्रायन्तीयनामकं सामाऽभवत् । (२)'ध्रायन्त इव सूर्य-
मि'त्यस्यामृष्युपपन्नं साम ध्रायन्तीयम् । (३)अतःपरं तृतीयमशरू-
पमपः प्राविशत् ॥ १ ॥

अथ विवक्षितान् विशेषान् विधत्ते—

यद्भार्गवो होता भवति तेनैव तदिन्द्रियं वीर्यमा-
प्त्वाऽवरुन्धे यत् आपन्तीयं ब्रह्मसाम भवति तेनैव
तदिन्द्रियं वीर्यमाप्त्वाऽवरुन्धे यत् पुष्करस्त्रजं प्रति-
मुञ्चते तेनैव तदिन्द्रियं वीर्यमाप्त्वाऽवरुन्धे ॥ २ ॥

भृगुगोत्रे समुपपन्नः पुरुषो दशपेयकतौ होता भवेदिति यदस्ति
तेनैव भृगुगोत्रसम्यन्धेनैव तत्पतितं वरुणस्येन्द्रियं तत्सामर्थ्यञ्च प्राप्य
अवरुन्धे स्वार्थानं कुरुते । ब्रह्माणममिलस्य गातव्यं साम ब्रह्मसाम,
तच्चाऽत्र ध्रायन्तीयं भवेत् । पुष्करस्त्रजं तामरसपुष्पाणां मालां यज-
मानः प्रतिमुञ्चते । एतेन त्रितयेन कृत्स्नमपीन्द्रियसामर्थ्यं अवरुन्धे भव

१ अभिषेचनीयस्य विशेषा इति ख पु

२. साधकमर्थवादमेति ख पु

३. तै आ. ९. १. १

४. ध्रायन्त इव सूर्यं विन्देन्द्रियस्य भवति ।

वसुनि नतो जनिमान्योजसा प्रति माप ॥ दीधिम ॥

सा. ख पु १. २ ३. ५.

५. इदं तृतीयमशरूपमिति ख पु. *

ति। अत्राध्वर्युं ब्राह्मणमेवमाग्नायते—(१)'जामिषा एतत् कुर्वन्ति । यस्स
द्यो दीक्षयन्ति सद्यः सोमं क्रीणन्ति । पुण्डरिस्त्रजां प्रयच्छन्त्यजामिषा
य । अद्विरस' सुवर्गं लोकं यन्त । अप्सु दीक्षातपसीं प्रावेशयन् । तत्
पुण्डरीकममयत् । यत्पुण्डरिस्त्रजां प्रयच्छति । साक्षादेव दीक्षातपसी
अवरुन्ध' इति । अध्वर्युं सुवर्गं पठ्यते (२)'दीक्षायास्स्थाने द्वादश
पुण्डरीका स्त्रज प्रतिमुञ्चत' इति ॥ २ ॥

तस्या स्त्रज कालविशेषं विधत्ते—

दशमी भवति ॥ ३ ॥

अभिषेचनीयादुत्तरमारम्य दशसु दिनेषु क्रमेण दशसंख्याकानि
सप्तपञ्चकानि हवींषि दशसु दिनेष्वनुष्ठेयानि । तस्मिन् दशमेऽहस्य
पराह्णे पुष्करस्त्रज (३)प्रतिमोकाः । ततः स्त्रगेपा दिनगताया दशसंख्या
या पूरकत्वात् दशमीत्युच्यते । उक्तं हि सूत्रकृता (४)'तद्दीक्षित एव
दद्याद्दत्तो दशपेयेन यजेते'ति ॥ ३ ॥

अपरं विशेषं विधत्ते—

दश चमसा दश चमसाध्वर्यवो दश दश चमसमभि-
पन्त्यादशमात् पुरुषादन्वाख्याय प्रसर्पन्ति दश समृद्धो
ह्येष यज्ञ एन याव ते तद्यज्ञमन्वेच्छन्त्य एतेन यजत
एतदेवेन्द्रिय वीर्यमात्स्वाऽस्मिन् दधाति ॥ ४ ॥

यजमानचमसव्यतिरिक्ताः दशसंख्याका अत्र सोमचमसा' स्यु'
तेषाञ्च (५)सोमचमसानां हर्तारो दशसंख्याकाश्चमसाध्वर्यवो भव
न्ति । एकैकं चमसं दश दश ब्राह्मणा' पानार्थमभियन्ति । तत्रैकैकं पुरुष
स्वकीयान् पित्रादीन् दशपुरुषपर्यन्तानन्वाख्याय पानार्थं प्रसर्पेत्
तदुक्तं सूत्रकृता (६)'ते दश मानृद्दश पितृमित्यन्वाख्याय प्रसर्पेयुरिति
अध्वर्युसूत्रमपि (७)'इवो भूते पात्रसादनकाले दश चमसानधिकान्
प्रयुनक्ति, तानुन्नयनकाले उन्नयति, भक्षणकाले दश दशैर्कोर्मश्चमसै
ब्राह्मणा सोमपाः सोमं मक्षयन्त्या दशमात् पुरुषाद्विच्छिन्नसोमपीथा

१ तै. भा. १८२ १. २. आप. औ. १८२० १८ ३ प्रतिमोक्षे इति ख.
४ जात्या औ. ९ १ १ ५ दशानां कर्तार इति ख पु ६ लात्या ९ २
७ आप. धौ. १८ २१. १-३.

इति । तैत्तिरीयब्राह्मणमपि (१) 'दशपेयो भवति शत ब्राह्मणाः पिबन्ती'ति । तदीयमनुब्राह्मणमप्येवमास्नातम् (२) - 'दशपेयो भवति । अग्रायस्याऽव रुध्यै । शत ब्राह्मणाः पिबन्ति । शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुष्येवेन्द्रिये प्रतितिष्ठती'ति । हि यस्मादेव दशपेयाय यो यजो दशसमृद्ध दशमिश्च मसैर्युक्तात् समृद्धो भवति । तत्तस्मात् कारणात्ते समृद्धिकामा एतमेव यज्ञमन्वेच्छन् अन्विष्याऽनुष्ठितवन्त इत्यर्थः । य पुमानेतेन दशपेयेन यजते अस्मिन् यजमाने स उद्गाता एतदेव लोकप्रसिद्ध चक्षुरादीन्द्रिय तद्भववीर्यञ्च प्राप्य स्वापयति ॥ ४ ॥

विशेषान्तरं विधत्ते—

सर्वसप्तदशो भवति द्वादश मासाः पञ्चसंवः स वै संवत्सरः संवत्सरादेवेन्द्रियं वीर्यमाप्त्वाऽवरुध्यै ॥ ५ ॥

अस्मिन् दशपेयकृतौ यानि स्तोत्राणि सन्ति, तेषु सर्वेषु स्तोत्रेषु सर्वाऽपि स्तोमः सप्तदशसंख्यो भवेत् । लोके वैत्राद्याः द्वादश मासाः षष्ठ्यन्ताद्याः पञ्चसंवः । 'हिमन्तशिथिरयोः समासेने'ति श्रुत्यन्तरादनुपु पञ्चसंख्या । न वै स एव द्वादशमासात्मकः पञ्चसंख्यः सप्तदशसं ख्योपेत संवत्सरो भवति । अतः संख्यासाम्येनाऽस्मात् संवत्सररूपात् सप्तदशस्तोमादेव इन्द्रियं तद्भववीर्यञ्च प्राप्य स्वाधीनं करोति ॥ ५ ॥

पूर्वोक्ता यजमानेन स्व ण्डे प्रतिमुक्ता पुष्करस्त्रजमर्थवादेन स्तौति—

इन्द्रो वृत्रमहंस्तस्येयं चित्राण्युपैद्रूपाण्यसौ नक्षत्रा-
णामवकाशेन पुण्डरीकं जायते यत् पुष्करस्त्रज प्रति-
मुञ्चते वृत्रस्यैव तद्रूपं क्षत्रं प्रतिमुञ्चते ॥ ६ ॥

एवाष्टनामकेन केनचिद्विशिष्टब्राह्मणेनोत्पादित इन्द्रस्य शत्रुः कश्चि द्बृत्रनामकः तं कदाचिदिन्द्रो हतवान् । तस्य मृतस्य वृत्रस्य शरीर-
गतानि यानि नीलपातस्थूलसूक्ष्माद्यवयवरूपाणि सन्ति, इय पृथिवी
तानि सर्वाणि रूपाणि उपैत् प्राप्नोत् । असौ द्यौर्लक्ष्मन्नाणां सम्बन्धीनि
हृदयमानानि वृत्रस्य चित्ररूपाण्याप्नोत् । अवकाशेन द्यावापृथिव्योर्मध्य-
स्थेनाऽन्तरिक्षेण वृत्ररूपात्मकमेव पुण्डरीकं जायते । एवं सति यद्यदा
यजमानः पुष्करस्त्रज प्रतिमुञ्चते तदानीं वृत्रस्यैव सम्बन्धि तत्सर्वं रूपं
क्षत्रियजातिर्यजमानः प्रतिमुञ्चते ॥ ६ ॥

तस्यां स्रजि पुष्कराणां सवर्षां विधत्ते—

द्वादश पुष्करा भवन्ति द्वादश मासाः सवत्सरः संवत्सरेऽन्तर्भूतश्च भव्यश्च भूतेन चैवैनं भव्येन च समर्द्धयति ॥ ७ ॥

द्वादशमि पुष्करैः स्रमिष निष्पाद्या । तथा सति संवत्सरगतय माससङ्ख्यायां साम्यं भवति । सवत्सरमव्ये वर्त्तमानादस्माद्विवसात् अतीतकालसम्बन्धि भविष्यत्कालसम्बन्धि च वस्तुजातश्च भूतेन तेन चोभयेन वस्तुजातेन यजमान समृद्धं करोति ॥ ७ ॥

अथ सर्वेषामृषिजां सम्बन्धीनि द्रव्याणि विधित्सुरादौ सुवर्णमयीं स्रजं विधत्ते—

स्रगुद्गातुस्सौर्यं उद्गाता न वै तस्मै ध्यौच्छदधोव्ये-
वाऽस्मै धामयति ॥ ८ ॥

सौवर्णीं स्रगुद्गातुर्देवा । यथा सूर्यं सर्वज्ञगणनकिं तथा सामवे दार्धं सर्वमुद्गाता ध्यनकिं, तस्मात्सौर्यं उद्गाता । सौवर्णस्रजोधारणात्पूर्वं तस्मादुद्गात्रे न वै ध्यौच्छत् प्रकाशाभावाद्युप-कालो नाऽभूत् । अथ सौवर्णस्रधारणानन्तरं अस्मा उद्गात्रे विवासयत्येव प्रकाशसद्भा-
व्युप-कालं सूर्यो विज्ञेयेनास्मा उद्गात्रे सम्पादयत्येव ॥ ८ ॥

सुवर्णफलकरूपं रुक्मनामकमाभरणं विधत्ते—

रुक्मो होतुराग्नेयो होताऽथो अनुमेवाऽस्मा आदि-
त्यमुन्नयति ॥ ९ ॥

होतुर्वपरिधारणयोग्यो रुक्मो भवेत् (१) 'अग्निर्वै देवानां होते'ति श्रुत्य न्तराग्नेयो होता भवति । अतः प्रकाशरूपो रुक्मस्तस्य योग्यः । अथ अपि च अस्मै होत्रार्थमनुमेव रुक्मरूपमादित्यमुन्नयति ऊर्ध्वदेशं प्राप-
यति ॥ ९ ॥

अथ द्रव्यान्तरं विधत्ते—

प्राकाशावध्वर्योर्ध्वमाविध त्वध्वर्युं अथो चक्षुषी
एवाऽस्मिन् दधाति ॥ १० ॥

प्राकाशो आमरणविशेषाविति केचित् । सौवर्णदर्पणावित्यग्ये । अ-
स्यर्च्यमिति प्रस्थात्रोस्तावुमौ भवताम् । एकस्मिन्नुदरे युगपदुत्पद्यौ भ्रात-

रौ यमौ तद्वेताबुमावस्वयुविशेषौ । तस्मात्तयोः साम्येन प्राकाशदानं
युक्तम् । प्राकाशयोर्दानेनाऽस्मिन् यजमाने प्रतिप्रदीतरि वा दृष्टिपादवं
भवति ॥ १० ॥

अश्वदानं विधत्ते—

अश्वः प्रस्तोतुः प्राजापत्योऽश्वः प्राजापत्यः प्रस्तो-
ताऽथो प्रेव ह्यश्वः प्रोथति प्रेव प्रस्तोता स्तौति ॥ ११ ॥

प्रजापतिस्त्वग्निचक्षुर्जन्याश्वाश्वः प्राजापत्यः । तथा च श्रुत्यन्त
रम(१)—‘प्रजापतेरश्वयश्वयत्तपरापतसदश्वोऽमश्वदि’ति । प्रस्तोता प्रथ-
मतो गायति, प्रजापतिश्च प्रथमतः स्तुजति । ततः प्रस्तोता प्राजाप-
त्यः । अथो अपि च यमौ विलुक्तश्वः सहसाऽभ्युत्थाय प्रेव प्रकर्षेणैव
प्रोथति गात्रचालनं करोति । प्रस्तोताऽपि प्रकर्षेणैव स्तुतिं करोति,
तत्तस्याऽश्वो योग्यः ॥ ११ ॥

धेनुदानं विधत्ते—

धेनुः प्रतिहर्तुः पय एवाऽस्मिन् दधाति ॥ १२ ॥

धेनोर्हि क्षीरसम्पादनं प्रसिद्धम् ॥ १२ ॥

वश्याया गोर्दानं विधत्ते—

वशा मैत्रावरुणस्य वशं मा नयादिति ॥ १३ ॥

मां यजमानं प्रति समस्तं धस्तुजातं वशं स्वाधीनं नयात् नयतु
त्यनेनाऽभिप्रायेण वश्या देवा । देववस्तुफलयोर्वशशब्दसाम्यं द्रष्टव्यम् ॥
ऋषमदानं विधत्ते—

ऋषभो ब्राह्मणाच्छृंसिनो वीर्यं वा ऋषभो वीर्य-
मेवाऽस्मिन् दधाति ॥ १४ ॥

सेचनसमर्थं पुङ्गवः ऋषभः । तस्य शक्त्याधिक्येन वीर्यरूपत्वम् ॥
वज्रदानं विधत्ते—

वासः पोतुः पवित्रत्वाय ॥ १५ ॥

वज्रेण हि जलादीनि पूषन्ति इति तस्य पवित्रत्वम् ॥ १५ ॥
स्थूलशरीरदानं विधत्ते—

वरासी नेष्टुरनुलम्बेव ह्येषा होत्रा ॥ १६ ॥

कार्पासापेक्षया हीना वृक्षत्वचा निर्मिता या सेय वरासी । प्रस्थि
तयास्याप्रभृतिषु प्रयोगविशेषेषु नेष्टुरनुलम्बेव पञ्चाचलम्बत इव भा
सते । हि यस्मादेया वरासी हात्रा हातुर्नेष्टुः सम्यग्निनी । अत्र सूत्र-
कार.—(१)'घास' पोतुरिति कार्पासं स्याद्वरासी नेष्टुरिति क्षामो
स्यादिति ॥ १६ ॥

स्थूलस्य यवपूर्णस्य शकटस्य दान विधत्ते—

स्थूरि पक्वाचितमच्छावाकस्य स्थूरिरिव त्योषा होत्रा
ऽथो निर्वहणस्वायैव यथा न वै तर्हि यदस्यां दक्षिणा
अभ्यभयन्नयो अस्य न एष तेनाऽभीष्टाः प्रीता भवन्ति ॥ १७ ॥

होत्रा होमहेतोरच्छावाकस्य सम्यग्निनी एषा शकटप्रतिग्रहक्रिया
स्थूरिरिव हि पृथोक्तवस्त्रप्रतिग्रहाद्यपेक्षया स्थूलेव दृश्यते हि, शकटस्य
प्रौढत्वान् । अथो अपि च शकटमिना यथा निर्वहणस्वायैव वरुणकृत
बाधपरिहाराय सम्पद्यते । कथमिति चेत्तदुच्यते—तर्हि नस्मिन् काले
दशपेयकतुप्रवृत्ते पुरा तत्त यथा, अस्यामच्छावाकस्य प्रतिग्रहक्रियायां
दक्षिणा मिलिष्य न वै अभयन् क्रत्वन्तरेषु यथानां दक्षिणायोग्यत्वं
नाऽस्तीत्यर्थः । अथो अन्तरमेतत्क्रत्वन्तरेषु यथानां दक्षिणायोग्यत्वं
स्य त एव यथा नेम दानेन अभीष्टा आभगताः । इषुगतावति धातु ।
प्रीता वरुणस्य प्रीतहेतवो भवन्ति । यथानां वरुणप्रियाव मन्त्रब्राह्म
णयोर्वचगम्यते—(१)'यथाग्निं घाम्यराजस्व वाक्यो मधुनयुतः' इति
मन्त्रः । (२)'वारुण यवमयश्चरमि'ति ब्राह्मणम् । तस्माद्यवदानेन वरु-
णकृतोपद्रवपरिहारो युक्तः ॥ १७ ॥

पलीवर्द्धदान विधत्ते—

अनर्द्धवानग्नीधो युक्त्यै ॥ १८ ॥

पलीवर्द्धो ह्यन शकट वहतस्मिन्नुद्धान् । अग्नीत् इत्येवंनामक
अतिविगपि यश्च वहति । अत सादृश्याद्यस्त्य युक्त्यै योगायाऽननुद्धो
दानम् ॥ १८ ॥

अजदान विधत्ते—

अजः सुप्रह्मणयायै ॥ १९ ॥

सुब्रह्मण्यायै सुब्रह्मण्यस्य छागो योग्यः ॥ १९ ॥

स्त्रीपुरुषयोगयोगंबोर्दान विधत्ते—

वत्सतस्युन्नेतुः साण्डस्त्रिवत्सो ग्रावस्तुतो मिथु-
नत्वाय ॥ २० ॥

(१) अत्यन्ततरुणी गौर्वत्सतरी । साण्डो लम्बमानाण्डयुक्त । त्रिव-
त्सः सवत्सरत्रयवययुक्तः ॥ २० ॥

गर्भिणीनां गवां दान विधत्ते—

द्वादश पष्ठौष्ठो गर्भिण्यो ब्रह्मणो द्वादश मासाः
संवत्सरः संवत्सर एव प्रतितिष्ठत्यथ यद्गर्भिण्यो वाग्वै
धेनुर्मन्त्रो गर्भो वाग्वेवाऽस्य मन्त्रं दद्यात्सामन्त्रणीयो
भवत्यथ यद्देनुमन्या द्वादश पपांभुंसि तान्येवाऽस्मिन्
दद्याति तस्मादाहुः पयस्वी राजा पुण्य इति ॥ २१ ॥

पष्ठौष्ठः प्रथमगर्भोपेताः । तस्यैवाऽर्धस्य वैशद्याय गर्भिण्य इत्यनुवा-
द । द्वादशसपयया कृत्स्नेऽपि सवत्सरे यजमानः प्रतितिष्ठति । अथा
ऽनन्तर यदपि गर्भिणीत्वमस्ति तद्दानेन यजमानस्य प्रतियुद्धीतुर्वा
वाचि मन्त्रं दद्यात् । धेनूर्वाप्रपत्वाऽर्धस्य मन्त्ररूपत्वात्त्वाऽऽमन्त्र-
णीयः पूजार्थं सर्वैरग्वेपणीयो भवति । अथाऽनन्तर यद्देनुमन्या या-
यता धेनुभेष्टाः द्वादशसत्पाकाः सन्ति, तानिर्द्वादशविधानि तान्येव
पपांसि तत्तन्मासमेवार्धपदन्नरसानि ह्यीराण्येव यजमानेन सत्पात्रि-
तानि भवन्ति । तस्मादेवविधफलोपेतत्वाद्यजमानः प्रति लौकिका
एवमाहुः—राजसूययाजी राजा पयस्वी प्रशस्तपयाः पुण्यं पावनं इति ।
तदेतद्दानं ज्ञानं शास्त्रान्तरेऽप्यास्मात्—(२) 'प्राकाशावच्छर्यवे ददाति ।
नृजमुद्गात्रे । रुक्मं होत्रे । अश्वं प्रस्तोतृप्रतिहर्तृभ्याम् । द्वादश पष्ठौष्टं
ब्रह्मणे । वशा मैत्रावरुणाय । ऋषभं ब्राह्मणाच्छासिने । वाससी नेष्टायां
रुम्याम् । स्युरियवाचितमच्छावाकाय । अनद्वाहमग्नीध' इति ॥ २१ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीयेषेदार्थं

प्रकाशेऽष्टादशाध्यायस्य नवमः खण्डः ॥

दशमः खण्डः ॥

उक्तावमिषेचनीयदशपेयौ । तत ऊर्ध्वं केशवपनीयः कर्त्तव्यः ।
तथाचाक सूत्रकारैः—(१) 'यस्मिन् कालेऽमिषचनीयेन यजेत तस्य पौर्ण
मास्यामनिरात्रेण दशपेयेनैवा य उच्यते । पूर्वपक्षस्तस्मिन्नेव केशवपनी
येन यजेते'ति । अमिषेचनीयदशपेयकेशवपनीयानां केचिदुक्तं अ
स्मिन् खण्डे स्तूप्यन्ते । तत्राऽमिषेचनीयगतानां सम्भार्याणां साम्नाञ्च
स्तुतिं (२) यवतुमादौ तावदोषमुपन्यस्यति—

यो वै सवादेति नैनं सव उपनमस्यथ यः सामभ्य
एति पापीषान् सुपुषाणो भवति ॥ १ ॥

सवशब्दोऽमिषेक तद्युक्तं च क्रतुमाचष्टे, सवनममिषेचनं सवः स्तु
यते अमिषिष्यते यत्र सव इति द्वेधा व्युत्पन्नः वात । यो वै यस्तु
पुमान् सवादेति अमिषेकादपगच्छति एनममिषेकरहितं पुमांसं सवो
ऽमिषेकयुक्तः क्रतुर्ज्ञोपनमसि न प्राप्नोति । अथ पूर्ववैपरीत्येन सत्यमि
षेकं यद्यपि सामभ्योऽपगच्छति तदा सुपुषाणोऽमिषेकं कुर्वन्नपि साम,
राहित्येन शास्त्रीयानुष्ठानामावादसौ पापीषान् भवति ॥ १ ॥

उपन्यस्तदाप परिहर्तुं पूर्वोक्तं सम्भार्याणां विधिमनुवदति—

सम्भार्या भवन्ति पृष्ठान्येव ताभिर्गुणनक्ति ॥ २ ॥

पूर्ववद्व्याचयेषम् ॥ २ ॥

सम्भार्याणां पृष्ठरूपावे सम्पादिते सति पृष्ठस्तोत्रेषु सामसङ्गा
यात् सामभ्यपि सम्पादिनानि व्युत्स्थितवाद्—

एतानि वाच सामानि यत् पृष्ठानि ॥ ३ ॥

स्वष्टोऽर्थ ॥ ३ ॥

दोषपरिहारं दर्शयति—

यत् सम्भार्या भवन्ति तदेव सामभ्यो नैति ॥ ४ ॥

सम्भार्याणामनुष्ठानं यदस्ति तदेव तेनैवाऽयं सामभ्यो नाऽपग
च्छति, साम्ना सम्पादितत्वात् । ततः शास्त्रीय एवाऽमिषेक इत्यर्थः ॥

सामधिशेष प्रशंसति—

यानि देवराज्ञां सामानि तैरमुष्मिन् लोक ऋद्भो-
ति यानि मनुष्यराज्ञां तैरस्मिन्नुभयोरनयोर्लोकयो-
र्ऋद्भोति देवलोके च मनुष्यलोके च ॥ ५ ॥

देवेषु मध्ये ये राजसूयेनेष्टवन्तस्ते देवराजान् । तैर्यानि दृष्टानि
नानि देवराज्ञा सामानि—सैन्धुक्षिप्त, दूर्धध्रुवस, पार्थ, काक्षीवतमित्यादी-
नि । तै. स्वयंसमृद्धिर्मवति । मनुष्येषु मध्ये य राजसूयेनेष्टवन्तः क्षत्रि-
यवर्धयस्ते मनुष्यराजान् । तैर्दृष्टानि मनुष्यराज्ञा सामानि—दैर्गोदासं, धा-
व्यूक्षं 'वैतहृष्यमित्यादीनि । तैर्मनुष्यलोके समृद्धिः । उभयोरित्यादि-
रुक्तस्यैवोपसंहारः । (१) 'यो वै सवादेतोरित्यादिक शास्त्रान्तरेऽप्येवमेवा
ऽऽप्नोतम् ॥ ५ ॥

साम्ना सत्यां वक्तुं तदुपयुक्तमुपादधातमाह—

सामत्रिष्टुष्यध्यामिपिच्यते वीर्यं वै साम त्रिष्टुप्
वीर्यं एवाऽध्यामिपिच्यते ॥ ६ ॥

सामरूपा त्रिष्टुप् सामत्रिष्टुप् । तन्नाऽधिभित्तो राजाऽभिपिच्यते
सामत्रिष्टुप् । प्रयोगे सत्यमिपिच्चेदित्यर्थः । त्रिष्टुभो वीर्यं त्वं सत्यवेद-
प्रसिद्धम् । अतो वीर्यं एवाऽभिपिक्तो भवति ॥ ६ ॥

(२) सत्यासामाभ्येन साम्ना त्रिष्टुप्वापचारं दर्शयति—

एकादश राजसामानि भवन्त्येकादशाक्षरा त्रिष्टु-
योजो वीर्यं त्रिष्टुयोजस्येव वीर्येऽध्यामिपिच्यते ॥ ७ ॥

वीर्यंशब्दस्यैवौज इति व्याख्यानम् । स्पष्टमभ्यत् ॥ ७ ॥

अभिषेचनीये त्रिवृत्स्तोमराहित्यं प्रशंसति—

यत् त्रिवृतमभिषेचनीये कुर्युर्ब्रह्म क्षत्रायाऽपिदध्यु-
र्यन्त्रिवृतमुद्धरन्ति ब्रह्म तत् क्षत्राबुद्धरन्ति तस्माद्भरतां
प्रतिदण्डा ब्राह्मणा न हि ते त्रिवृतमभिषेचनीये कु-
र्वन्ति ॥ ८ ॥

यत् यदि त्रिवृतं त्रिवृत्स्तोममुद्गातातोऽभिषेचनीये कृतो कुर्युः,

तदानीं क्षत्राय राज्ञोऽर्थाय ब्रह्म ब्राह्मणजातिं आपिदधु. आच्छादयेयु । त्रिवृत्स्तोमो ब्राह्मणजातिस्वरूपः, तयोऽयमयो प्रजापतिमुपजन्वसाभ्यात् । तथा सति राजकृतौ प्रधानभूते त्रिवृत्स्तोमस्याऽङ्गावेन ब्राह्मणजातेरवस्था स्यात् । यद्यदि त्रिवृत्स्तोममभिषेचनीयादुत्तरन्ति तत्र न प्रयुज्यते तत्तेन प्रयोगाभावेन ब्रह्म ब्राह्मणजातिं क्षत्रादुत्तरन्ति क्षत्रियजाताधनन्तर्माव्य तद्वशा परिहरन्ति । यस्माद्ब्राह्मणजातेर्नो अत्र परिहृतम्, तस्माद्धोके भरता भरण कुर्वता श्रित्रियाणां मध्ये ब्राह्मणा प्रतिदण्डा भवन्ति धनापहारादिना राजभिर्दण्ड्यमाना निन्दाशापादिना राजसु प्रतिकूलदण्डयुक्ता भवन्ति, न सलु ते राजभ्यो विध्यति । द्वि यस्मात्कारणाच्चे ब्राह्मणा अभिषेचनीये त्रिवृत्स्तोम न कुर्वन्ति, तस्माद्भयराहित्यमुपपन्नम् ॥ ८ ॥

त्रिषु कृतषु स्तोमव्यवस्था दर्शयति—

एकविंशोऽभिषेचनीयस्तोमः सप्तदशो दशपेप एकविंशः केशवपनीयस्य प्रथमः क्षत्रं वा एकविंशो विद् सप्तदशः क्षत्रेणैवाऽस्मै विशमुभयतः परिगृह्णात्पनपक्रामुकाऽस्माद्विद् भवति ॥ ९ ॥

अभिषेचनीयस्य द्वात्रिंशः पवमानाः, पञ्चदशान्याश्रयानि, सप्तदशानि पृष्ठान्येकविंशोऽग्निष्टोमः सोऽयम् । एव सत्येकविंशस्तोम उच्यते भवति । दशपेपे तु स्तोमाः सर्वेऽपि सप्तदशः एव । केशवपनीयेकविंशः प्रातस्तथनम्, सप्तदश माध्यन्दिनं सवनम्, पञ्चदश तृतीयसवनम्, सोऽयमसरात्रिक त्रिवृत्सम्बिकम् । एव सत्येकविंशः प्रथमो अस्ति । सोऽयमकविंशस्तोमः क्षत्रं वै वीर्याधिपत्वेन क्षत्रियजातिस्वरूप एव । सप्तदशस्तोमस्तु विदस्वरूपः क्षत्रियेण रक्षणीयायाः प्रजायाः स्वरूपम् । तत्र पूर्वोत्तरभाविनोरभिषेचनीयकेशवपनीययोः क्रमेणाऽवसान उपक्रमे चैकविंशस्तोमो योऽस्ति, यश्च मध्यभाविनि दशपेपे सप्तदशस्तोमोऽस्ति तेषामेकविंशद्वयसप्तविंशस्तोमानुष्ठानेनाऽस्मै यजमानार्थं मध्यवर्तिनी सप्तदशस्तोमरूपा विशः प्रजा उभयतः पूर्वोत्तरकत्वोरवस्थितेनैकविंशस्तोमरूपेण क्षत्रेणैव परिगृह्णाति परिपालयतीत्यर्थः । तथा सति विद् प्रजा यस्माद्यजमानादनपक्रामुका कदाचिदप्यपकमणशीला न भवति ॥ ९ ॥

इदानीं केशवपनीय विधत्ते—

यद्वै राजसूयेनाऽभिषिच्यते तत् स्वर्गं लोकमारोहति
स यदिमं लोकं नोपावरोहं दति जनं वा गच्छेद्दृष्ट्वा मावे-
द्यदेपोऽर्वाचीनस्तोमः केशवपनीयो भवत्पस्य लोक-
स्याऽनुद्धानाय यथा शाखायाः शाखामालम्भमुपावरो
हेदेवमेतेनैव लोकमुपावरोहति प्रतिष्ठायै ॥ १० ॥

यद्वै यस्मिन्नेव काले यजमानो राजसूयगतेनाऽभिषेचनाय (१) क-
तोरभिषेकेण युक्तो भवति तत्तस्मिन्नेव काले स्वर्गं लोकमारोहति प्राप्त-
श्च भवति । स यजमानो यद्यदि इमं भूलांकं प्रति स्वर्गाद्वरोहणं न
कुर्यात् तदानीं जनं वाऽनिगच्छेत् स्वर्गाय वन्धुवर्गं परित्यज्य यत्र
काऽपि पलायितो वा भवेत् उन्माद्येष्टा वन्धुवर्गं स्थित एव सन् स्मरति
वा प्राप्नुयात् । तस्मात् स दोषः परिहर्तव्यः । कथं (२) परिहारः ?
इति चेत् तदुच्यते—यद्यदि यथाऽनन्तरं करिष्यमाणः केशवपनीयः
ऋतुर्वाचीनस्तोमो भवति एकविंशमारभ्य त्रिवृत्ति समाप्यमान
स्याद्वर्वाचीनस्तोमसं पतदीयानुष्ठानं स्वर्गात् प्रत्यवरोहणमिव यत्तत्
इति भूलोकस्याऽनुद्धानाय अत्यन्तं परिष्याग उद्धानं तद्वाहित्यार्थं भ-
वति । यथा लोके वृक्षमारुह्योपरितनवर्षिण्या शाखायाः काञ्चिदधोव-
र्त्तिना शाखामालम्भमाधारं कृत्वा, अथ वा नमुलस्तोऽयं शब्दः । आल-
म्भं आलम्भ्य मृमावुपावरोहेत् । एवमेतेन केशवपनीयेन प्रतिकूलस्तो-
मयुक्तेन भूलोकमुपावरोहति । अतोऽयं केशवपनीयः प्रतिष्ठार्थं स
स्पद्यते ॥ १० ॥

इति ताण्ड्यमहामाह्वणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे अष्टादशाध्यायस्य दशमः खण्डः ॥

एकादशः खण्डः ॥

अथ पूर्वोक्तकतुगतसामविशेषस्तुतिर्युंष्टिद्विरात्रविधिश्चोच्यते ।
तत्राऽऽद्यै (३) धायन्तीयं साम स्तौति—

इन्द्रो वृत्रमहन् स विष्यद्भीर्येण व्यग्रं शत स

१. कतोरभिषेकयुक्तो भवतीति ख पु.

२. परिहर्तव्य इति स पु

३. धायन्तीयनामकमिति ख. पु

एतच्छ्रायन्तीयमपश्यत्तेनाऽऽत्मानं समश्रीणादिन्द्रिये-
ण वा एव वीर्येण व्यृध्यते यो राजसूयेनाऽभिपिच्यते
वृत्रधं हि हन्ति यच्छ्रायन्तीयं ब्रह्मसाम भवति पुन-
रेवाऽऽत्मानं सधंश्रीणाति ॥ १ ॥

इन्द्र (१) स्वाष्ट्र वृत्र हत्वा स्रष्टवीर्यमात्मानं श्रायन्तीयेन साम्ना
समश्रीणात् समकरोत् सर्वतो स्रष्ट वीर्यं समाहितवान् । तद्वदप्योऽपि
राजसूययाजी पुमानिन्द्रियगतसामध्वेन वियुज्यते, हि यस्मात् कार-
णात् वृत्रस्वरूपभूतं पापं हन्ति, तस्माद्वीर्यं वियोगस्सम्भाषितः ।
यदि ब्रह्माणमुद्दिश्य श्रायन्तीयमामकं सामं भवेत् तदाहो पुनरेवाऽऽ-
त्मानं च राजसूययाजी समश्रीणाति समाहपाति इन्द्रियं वीर्यसमृद्धि-
लभत इत्यर्थः ॥ १ ॥

यज्ञायज्ञीयं सामं स्तौति—

यज्ञायज्ञीयमनुष्टुभि भवति वाचा वा एव व्यृध्य-
ते यो राजसूयेनाऽभिपिच्यते वृत्रधं हि हन्ति वागनु-
ष्टुब्बाचो रसो यज्ञायज्ञीयं वाच्येनाऽस्य रसं दधाति ॥ १ ॥

अनुष्टुभि 'पुरोजिती च' इत्यस्यामृचि यज्ञायज्ञीयावयं सामं गात-
व्यम् । कुत इति चेत्तदुच्यते—राजसूयेनाऽभिपिकः पुमान्मन्त्ररूपया
वाचा वियुज्यते, वृत्रधस्य सद्भावात्तस्य पापस्याऽयं परिहारः । अनु-
ष्टुभो वाग्विशेषेणैवाह्वयप्रवचम् । तस्या वाचो यज्ञायज्ञीयावयं सामं
इत्तं सारं, तेनाऽधिकफलजननात् । तस्मादेतत्सामगानेनाऽस्य यज्ञ-
मानस्य वाचि सारं दद्यापयत्येव ॥ २ ॥

(२) वारवन्तीयं सामं प्रशंसति—

वारवन्तीयमग्निष्टोमं सामं भवतीन्द्रियेण वा एव
वीर्येण व्यृध्यते यो राजसूयेनाऽभिपिच्यते वृत्रधं हि
हन्ति यद्वारवन्तीयमग्निष्टोमं सामं भवतीन्द्रियस्य
वीर्यस्य परिगृहीतवै ॥ ३ ॥

(१) 'अश्च न त्वा वारवन्तमि'त्यस्यामृच्युत्पन्नं साम वारवन्तीयम् ।
वरसामगानेन वियुक्तस्येन्द्रियसामर्थ्यस्य परिग्रहो भवति ॥ ३ ॥
सामस्तुतिमुपसहरति—

अभ्रयन्वाव आगन्तीयेनाऽवारयन्त वारवन्तीयेने-
न्द्रियस्य वा एषा धीर्यस्य परिगृहीतिः ॥ ४ ॥

आयन्तीयेन साम्ना नष्टं धीर्यं पुनरभ्रयन् प्राप्नुवन् । धीर्यवियोगं
वारवन्तीयसाम्ना निवारितवन्तः । तस्मादेवा सामद्वयस्याऽनुष्ठितिरेवे
न्द्रियसामर्थ्यस्य परिगृहीतिर्भवति । एतदेवाऽभिप्रेत्य शास्त्रास्तरे शब्द
द्वयनिर्बचनं कृतम्—'यदभ्रयन् तच्छ्रावन्तीयस्य आयन्तीयारवम्, यद्वा
रयन् तद्वारवन्तीयस्य वारवन्तीयारवमि'ति ॥ ४ ॥

अथ न्युष्टिद्विरात्र विधत्ते—

अप्रतिष्ठितो वा एष यो राजसूयेनाऽभिषिच्यते
पदा वा एतेन द्विरात्रेण यजतेऽथैव प्रतिष्ठा ॥ ५ ॥

अभिषेकेण केवलं पाप्मानं हन्ति, न पुनः प्रतिष्ठां लभते । कदाऽ
स्य प्रतिष्ठेति चेत् ? उच्यते—यदा वै यस्मिन्नेव काले एतेन पुरतो
वक्ष्यमाणेन द्विरात्राद्येन क्रतुना यजने, अथैव तदानीमेव प्रतिष्ठा भव-
ति । यथा पादद्वयेन पुरुषस्य प्रतिष्ठा तथा द्विरात्रेणेत्यर्थः ॥ ५ ॥

तामेतां प्रतिष्ठामुपपादयति—

यावन्ति संवत्सरस्याऽहोरात्राणि तावत् एताः
स्तोत्रीयास्संवत्सर एव प्रतितिष्ठति ॥ ६ ॥

एकस्य संवत्सरस्य पष्टपञ्चशतत्रयमहानि, रात्र्यश्च तावत् ।
तदुभयं मिलित्वा विंशत्यधिकसप्तशतानि भवन्ति । द्विरात्रकृतौ स्तो-
त्रीया ऋचोऽपि संप्रत्यया तावत् एव सम्पद्यन्ते । अतस्संवत्सरसा-
भ्यात् द्विरात्रानुष्ठानेन संवत्सररूपे काले प्रतितिष्ठत्येव । स्तोत्रीयाणां
मृचां सख्या कथमिति चेत्—संयं द्विरात्रकल्पे पर्यालोच्य । प्रथमेऽह-
न्यग्निष्टोमरूपे यानि द्वादश स्तोत्राणि, द्वितीयेऽहन्यतिरात्ररूपे यान्ये
कोनविंशस्तोत्राणि तेषु सर्वेषु विहितान् स्तोमविशेषानालोच्य द्रष्ट

व्या । शास्त्रान्तरेऽप्ययमर्थः सर्वोऽप्येवमेवाऽऽम्नातः—(१) 'अप्रतिष्ठितो
 वा एष इत्याहुः । यो राजसूयेन यजत इति । यदा वा एष एतेन द्विरात्रेण
 यजते । अथ प्रतिष्ठा । अथ संवत्सरमाप्नोति । यावन्ति सवत्सरस्याऽ-
 होरात्राणि । तावतीरेताः स्तोत्राण्या । अहोरात्रेष्वेव प्रतिष्ठितौ'ति॥६॥
 द्विरात्रावयवाहर्मिद्येयौ विधत्ते—

अग्निष्टोमः पूर्वमहरतिरात्र उत्तरं नानैवाऽहोरात्रयोः
 प्रतिष्ठिति ॥ ७ ॥

एकेनाऽह्ना निष्पाद्यः सोमयागोऽहश्चाग्नेनोपलक्ष्यते । तत्र प्रथम
 महरतिष्टोमरूपम्, उत्तरमहर्तिरात्ररूपम् । एतयोर्द्विविधयोरहोरनु-
 स्थितत्वाद्द्विनि रात्रौ च तत्तदुचितभागेन विविधप्रतिष्ठोपपद्यते ॥ ७ ॥

अस्य द्विरात्रस्य विकल्पेन त्रीन् कालान् विधत्ते—

अमावास्यायां पूर्वमहर्द्विष्ट उत्तरं नानैवाऽर्द्धमा-
 सयोः प्रतिष्ठिति पौर्णमास्यां पूर्वमहर्षष्टकायामुत्तरं
 नानैव मासोः प्रतिष्ठिति तदाहुर्य एव समानपक्षे,
 पुण्याहनी स्यातां तयोरेव कार्यं समृद्धये ॥ ८ ॥

उद्दिष्टाग्नेन शुक्लप्रतिपदुच्यते, उत्तरोत्तरोत्कर्षेण चन्द्रदर्शनस्य
 तत्रोपक्रमत् । अमावास्यायामग्निष्टोमः, अनन्तरमाविन्या शुक्लप्रति-
 पद्यतिरात्रः सोऽयमेककालः । अत्र पौर्णमास्यन्तो मास इत्यमु पक्षमा
 धियाऽभिधीयमानत्वाद् अमावास्याशुक्लप्रतिपदोर्भेदयोरर्द्धमासयोर्वर्त-
 मानी द्वौ द्विवसौ तयोरेनुष्ठायार्द्धमासद्वये प्रतिष्ठिति । अष्टका कृष्ण
 प्रतिपद् । तदाह सूत्रकारः—(२) 'अष्टकायामुत्तरमिति तामिहप्रथ-
 माहितस्रो अष्टका' इति । पौर्णमासीकृष्णप्रतिपदौ भिन्नमासगतौ दि-
 वसौ तयोरेनुष्ठाय मासद्वये प्रतिष्ठिति, सोऽय द्वितीयः कालः । त-
 द्गुह्यद्विरात्रविषये (३) किञ्चिद्व्रजवादिन आहुः—एकस्मिन्नेव शुक्लपक्षे
 ये द्वे निरन्तरे ज्योतिश्शास्त्रप्रसिद्धे पुण्यदिने स्याता तयोरेव द्विरा-
 त्रायय रुद्धं कार्यम्, एकस्य कर्मण एकस्मिन्नेव मासे एकस्मिन्नेव
 पक्षेऽनुष्ठानमुचितम् । अतस्तत्समृद्धये सम्पद्यते, सोऽय तृतीयः कालः

अथाऽस्मिन् कर्मणि शङ्कितदोषपरिहाराय सामद्वय विधानुमादौ
दोषशङ्कामुद्गाढयति—

अपशव्यो द्विरात्र इत्याहुर्द्वे ह्येते छन्दसी गायत्रञ्च
त्रैष्टुभञ्च जगतीमन्तर्यन्तीति न तेन जगती कृता यन्तृ-
तीयसवने क्रियते ॥ ९ ॥

अहर्गणेषु प्रथममहर्गायत्र, द्वितीय त्रैष्टुभं, तृतीयञ्जागतमिति (१)
स्थितिः । तथा च (२) तैत्तिरीयाः सप्तमकाण्डे 'गायत्रो वा ऐन्द्रवा
यव' इत्यास्मिन्नुवाके समामनन्ति—(३) 'गायत्रं प्रायणीयमहः, त्रैष्टुभं
द्वितीयमहः, जागत तृतीयमहर्दि'ति । एवञ्च सति द्विरात्रकतौ तृती
यस्याऽहोऽसम्मवादिनद्वये गायत्रञ्च त्रैष्टुभञ्चेति एते द्वे एव छन्दसी
सम्पन्ने । जगतीमन्तर्यन्ति अन्तरितां परित्यक्ता कुर्वन्ति । सा च
जगती पशुसाधनभूता । अत एव शाखांतरे सोमहरणविषय उपाययाने
जगत्याः पशव्यवमामनन्ति—(४) 'सा पशुभिश्च दीक्षया चाऽऽगच्छत् ।
तस्माज्जगती छन्दसा पशव्यतमे'ति । ईदृश्या जगत्या राहित्येन
द्विरात्रोऽयमपशव्य इत्येवं दोष ब्रह्मवादिन माहुः । ननु तृतीयसवने
जगती विद्यते, आर्भवास्त्यस्य जागतत्वादिति चेत्—मैषम्, यद्यप्यह
एकदेशे तृतीयसवने जगती क्रियते, तथाऽपि तेन तावन्मात्रेण कृ-
त्स्नेऽप्यहनि जगती कृता न भवेत्, तृतीयस्याऽह एव कारस्त्वेन जा-
गतत्वम् । तच्चाऽहर्द्विरात्रे नास्ति । तस्माज्जगत्या अन्तरायस्तद्व-
यस्य एव ॥ ८ ॥

अस्य दोषस्य परिहारं दर्शयति—

यदा वा एषाऽहीनस्याऽहर्भजते साहस्य वा सवनं-
मप्येव जगती कृता त्रैशोकमुत्तरस्याऽहो ब्रह्मसाम भव-
ति वैखानसमच्छावाकसाम यच्छुक्रिये सवने क्रियेते
तेनैव जगती कृता तेन पशव्यः ॥ १० ॥

यदा वै यस्मिन्नेव काले एषा जगती अहीनसंश्रकस्य द्विरात्रादेः
सम्बन्धि कृत्स्नमहर्भजते, तदानीमहीने जगती कृतेति वक्तुं शक्यते
नाऽप्यथा । एकेनाऽह्ना सह वर्त्तत इति साह्य एकाहः । तस्य वा प्रा-
तस्सवनमाभ्यन्दिनसवनयोरन्यतरस्सवनं जगती भजते, तदाऽपि ज

गतीं कृतेति वक्तुं शक्यते । साहचर्यन्तु द्विरात्रस्य नाऽस्ति । तस्मात्
 केनचित् प्रतिनिधिना जगतीकरणं सम्पादनीयम् । कोऽसौ प्रतिनि-
 धिरिति चेदुच्यते—द्विरात्रगतस्योत्तरस्याऽहो ब्रह्मसाम त्रैशोकं भवति ।
 (१) ब्रह्माणमुद्दिश्य गीयमानं ब्रह्मसाम । (२) 'विश्वा. पृतना' इत्यस्यां जग-
 त्यामुत्पन्नं साम त्रैशोकम् । तथैवाऽच्छायाकमुद्दिश्य गीयमानमच्छाया-
 कसाम वैश्वानसनामकं भवति । (३) 'नकिष्टं कर्मणा नशब्द' इत्यस्यां बृह-
 त्यामुत्पन्नं साम वैश्वानसम् । सा च बृहती प्रथमपादव्यतिरिक्तेषु पादेषु
 चतुर्णामक्षराणामभ्यासाज्जगती सम्पद्यते । एते उभे सामनी यदि
 शुक्रिये सवने ऋजाव्यतिरिक्तैः सोमाशुभिरभिनिष्पन्ने शुक्रशब्दवा-
 क्यसोमरसोपेते माध्यन्दिने सवने क्रियेते, तेनैव सामद्वयकरणेन द्वि-
 रात्रे जगती कृता स्यात् । तेन जगतीकरणेन द्विरात्रं पशव्यो भवति ।
 सोऽयं बोधपरिहारः ॥ १० ॥

अथाऽस्य द्विरात्रस्य सङ्गानुगुणं फलं दर्शयति—

व्युष्टिर्वा एव द्विरात्रो व्येवाऽस्मै वासयति ॥ ११ ॥

अस्य द्विरात्रस्य व्युष्टिरित्येव सङ्गाः । तनोऽस्मै यजमानायाऽथ
 द्विरात्राः ३३ कीयसङ्गानुसारेण विधासयति तमसः पाश्चान्नोऽपनयनेन
 प्रकाशं करोति । व्युष्टिर्द्विरात्रादूर्ध्वं क्षत्रस्य धृतिरग्निष्टोमं कार्यम् । तत्र
 सूत्रम्—(४) 'तस्मिन्नेव पूर्वपक्षे क्षत्रस्य धृतिना यजेते'ति ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देवाद्विधातीर्थमहेस्वरः ॥ ११ ॥

इति श्रीमद्वाजापिराजपरमेश्वरवैदिकमागेष्वर्चकश्रीवीर-

शुक्रमृपालसाम्राज्यधुरत्यरेण सायणाचार्येण विरचिते

माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे ताण्ड्यमहाब्राह्मणे

अष्टादशाध्यायस्यैकादशः खण्डः ॥

अष्टादशाध्यायस्समाप्तिमगमत् ॥

१. ब्राह्मणाच्छविमिति स पु

२. विश्वा पृतना अभिभूतं नरसञ्जस्ततश्चरिन्द्रं ब्रजन्तुश्च राजसे ।

व्येवे वरे ह्येनम्यासुरीमुतेममोत्रिष्ठं तरसं तरस्वित्रम् ॥ ३१, अ. पू. ४ २ ४

१. (सा ख पू. ३ २ १ १) इत्ययम् २४ श्लोके प्रष्टव्यः ।

४. भाष्या श्री १ ३ ११

अथैकोनविंशोऽध्यायः ॥

प्रथमः खण्डः ॥

यस्य निष्प्रवासित चेदा यो वेदेभ्योऽस्त्रिल जगत् ।

निर्ममे तमह चन्दे विद्यातीर्थमहेद्वरम् ॥

उक्ता राजसूयसम्बन्धिनः सर्वे यद्वा॥ पयिन्नाख्याग्निष्टोमाभिपेक्ष
नीपदशपेयकेशवपनीयभ्युष्टिरात्रक्षत्रस्वधृत्वादयः ।

एकोनविंशे ब्रह्मणा (१) कतूना रूपदर्शनम् ।

ब्रह्मात्र केचिद्ब्रह्मणा न ब्रह्मा. सकला अपि ॥

अत्र निदानम्—‘अथैते ब्रह्मा इत्याद्यक्षते । न ते सर्वे ब्रह्मा.
ब्रह्ममिधास्तु भवन्ति । यौ यावैषां (२) समानकर्तृ-धमुपकृतौ तौ ब्रह्मौ
भवत’ इति । आदौ तावद्वाडित्येतन्नामकं कतुमाह—

अथैष राट् ॥ १ ॥

उच्यत इति शेषः । राजपदेतुष्याद्वाडित्येतत्तस्य नाम भवति ॥ १ ॥

तस्य फलमाह—

यो राज्य आशङ्कसमानो राज्यं न प्राप्नुयात् स
एतेन यजेत राजैवैनङ्गराजानं करोति तं तु वैरा-
जेति वदेयुर्द्व्यङ्गं राजा राजानङ्गं कुर्याद्वाजैवैनङ्गं रा-
जानङ्गं करोति ॥ २ ॥

यः पुमान् राज्ये विषयभूते सत्याशसमानोऽभिलाषं कुर्वन् केन-
चित् प्रतिषन्धेन राज्यं न प्राप्नुयात् स पुमान् राज्यप्राप्त्यर्थमेतेन रा-
ट्शब्दामिधेन कतुना यजेत । तदानीं राजैव कस्त्वन्तराणां राजभूत ए-
षाऽय कतुरेनं (३) राजानं करोति । यद्वा राजैव वाडित्येतन्नामकेन क-
तुनैवैनमृत्विक्स्वधः राजानं करोति । यं कतुना राजानं कुर्यात् तमेवै-
ममविवादेन सर्वे जना राजेति वदेयुः । इतरपु राज्यं कुर्वन्त्यपि
राजत्वव्यवहारं न कुर्वन्ति तेषामेतदीयभृत्यत्वात् । युक्तञ्चेतत् कतु-
नैव राजत्वस्य प्राप्तत्वात् ॥ २ ॥

१. कतूनामुपदर्शिता इति मुद्रितपुस्तकपाठः ।

२. समानमर्गमिति ख. पु

३. यजमानमिति ख. पु.

इतरकनुभ्योऽस्मिन् राजि क्रतौ को विशेष इत्याशङ्कयाऽऽह—

छन्दोऽभ्ये यज्ञास्सम्पद्यन्ते स्तोममेव वीर्यं वै स्तो-
मो वीर्यं एवाऽध्यभिपिच्यते ॥ ३ ॥

अभ्ये यज्ञा महिषादयः छन्दोमात्रं घृहत्यादिकं प्राप्नुवन्ति । एव
तु राट् स्तोमं छन्दसा सह प्राप्नोति । सङ्घस्य चैकैकस्मादधिकं वीर्यं
प्रसिद्धम् ॥ ३ ॥

अस्य राजक्रतोः स्तोमप्राप्तिं दर्शयति—

अष्टाधेकविंशताः सधैस्तुतो भवत्यष्टौ वै वीरा
राष्ट्रं समुद्यच्छन्ति राजभ्राता च राजपुत्रश्च पुरोहि-
तश्च महिषी च सुतश्च ग्रामणी च क्षत्रा च मद्रहीता
चैते वै वीरा राष्ट्रं समुद्यच्छन्त्येतेष्वेवाऽध्यभिपिच्यते ॥

एकविंशतिसव्याकामिः स्तोत्रीयाभिर्जिह्वया स्तोमा एकविंशताः ।
ते चाऽष्टसव्याका महिमप्राजि विद्यन्ते । तैरष्टभिरेव राट् सम्पक् स्तुतो
भवति । तथा हि त्रयः पञ्चमाणा सप्तदशस्तोमोपेतानां तत्रैकपञ्चाशत्
स्तोत्रीया भवन्ति । आज्यस्तोत्राणि चत्वारि त्रिवृत् स्तोमयुक्तानि ।
त्रिवृत्स्तोमस्य चैकस्य नवस्तोत्रीयाः । तस्मादाज्येषु पद्त्रिंशत्सव्याकाः
स्तोत्रीया भवन्ति । चत्वारि पृष्ठस्तोत्राणि पञ्चदशस्तोमयुक्तानि, तस्य
स्तोमस्य चैकस्य पञ्चदशस्तोत्रीयाः । (१) तस्मात् पृष्ठेषु पष्टिसव्याका
स्तोत्रीया भवन्ति । तास्सर्वा मिलित्वा सप्तचत्वारिंशदधिकं शतं स्तो-
त्रीयास्सम्पद्यन्ते । तान्नैकविंशतिसवया विच्छेदित्वा सप्तसंव्याका
एकविंशस्तोमाः सम्पद्यन्ते । अरमस्तोत्रे स्वत एवैकविंशः स्तोमो
विहितः । एवमहिमप्राजि सर्वेऽष्टसव्याका एकविंशस्तोमा भवन्ति ।
यथा लोके वीराः पुरुषाः अष्टसंव्याका राष्ट्रं सम्पक् निर्घहन्ति, एव
मेतेऽष्टसव्याका एकविंशस्तोमा राट्स्त्वित्येतन्नामकं क्रतुं सम्पक् निर्घह-
न्ति । राजभ्रातादयस्तेऽष्टौ वीरपुरुषाः अष्टसव्याकाः । तत्र भ्रातृपुत्रपुरो-
हितमाहिष्याव्याघ्रत्वारः, प्रसिद्धाः । सुतो(२)रथपालः, ग्रामणी ग्रामेभ्यः,
योगक्षेमविचारकः, क्षत्रा पापीको द्वारपालकः, मद्रहीता भाण्डागारस्य
पालकः । एतेषां राष्ट्रनिर्वाहकत्वं प्रसिद्धम् । अष्टसव्याकैरेकविंशस्तो-
मैर्युक्तं राजक्रतुमनुतिष्ठन् तेष्वष्टसु वीरपुरुषेष्वभिपिक्तो भवति ॥ ४ ॥

एकविंशस्तोमप्रयुक्त फलमाह—

क्षत्रं वा एकविंशः प्रतिष्ठा क्षत्रस्येवाऽस्य प्रकाशो भवति प्रतिनिष्ठति य एवं वेद ॥ ५ ॥

योऽयमेकविंशस्तोमः सोऽयं प्रतिष्ठा, प्रकृतस्य कतोस्तमातिस्थात् । अतोऽयमन्येषु स्तोमेषु क्षत्रं वै क्षत्रियजातिवत् स्तोमराज एव । तस्माद्यथा लोके क्षत्रस्य विप्रवैश्यजातिषु प्रकाश शौर्यप्रसिद्धिरधेका एवमेवाऽस्यैकविंशस्तोमस्याऽन्येषु त्रिवृदादिस्तोमेषु प्रकाश प्रतिष्ठात्वप्रसिद्धिरस्ति । यः पुमानेष वेद सोऽयं घनधान्यादिभिः प्रतिष्ठां लभते ॥ ५ ॥

इति ताण्ड्यमहामाह्वणे सायणाचार्यविरचिते माध्वर्षीये वेदार्थप्रकाशे एकोनविंशाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥

द्वितीयः खण्डः ॥

विराट्सहस्रक क्रावन्तर विधत्ते—

अथैष विराड्नायकामो यजेत ॥ १ ॥

राट्सहस्रस्य कतोः कथनादनन्तरमेव वक्ष्यमाणविशेषो विराट्सहस्रकः क्रतुरुच्यते दशाक्षरोपेतेन विराट्छन्दसा सह सत्यासाम्या-
[१] एव क्रतुर्विराट्सहस्रकः । तच्च साम्यमुत्तरत्र स्पष्टीमविष्यति । तस्मिन् अनायकामोऽधिकारी ॥ १ ॥

ननु सोमयागेषु प्रकृतिभूतस्य ज्योतिष्टोमस्याऽपि सत्यासाम्या-
द्विराट्छन्दोरूपपरमस्ति । तथा च तैत्तिरीया आचमन्ति—(१)'विराजमभिसम्पद्यते । तस्मात्तज्ज्योतिरुच्यते' इति । एवमन्येष्वपि यज्ञेषु विराट्सम्पत्तिस्तत्र तत्र श्रूयते । न च तेषां यज्ञानां विराडित्ति संज्ञाऽस्ति । अथ तु यज्ञस्य तेष्योऽन्यः को विशेषो विद्यते ? येन विराडिति सहा स्यादित्याशङ्काऽऽह—

परोक्षमन्ये यज्ञा विराजं सम्पद्यन्ते प्रत्यक्षमेव विराजं सम्पन्नः ॥ २ ॥

ज्योतिष्टोमे द्वादश स्तोत्राणि । तेष्वधस्य बहिष्पवमानस्तोत्रस्य

त्रिवृदाख्यस्तोमो भवति । तस्मिन् स्तोमे नव स्तोत्रीयास्तन्ति
 चत्वार्यर्थाज्यस्तोत्राणि, माध्यन्दिनपवमानस्तोत्रमेकम्, तेषु पञ्च
 प्रत्येक पञ्चदशस्तोमार्थमावर्त्यमानेषु पञ्चमस्तिस्रस्याकास्तोत्रीया
 भवन्ति । चत्वारि पृष्ठस्तोत्राणि, आर्धपवमानस्तोत्रमेकम् । तेषु पञ्च
 सु प्रत्येक सप्तदशस्तोमार्थमावर्त्यमानेषु पञ्चाशीतिस्रयाः स्तोत्रीया
 भवन्ति । एकस्मिन् यज्ञायज्ञोपस्तोत्रे एकविंशस्तोमार्थमावर्त्यमाने
 सत्येकविंशतिस्रस्याकाः स्तोत्रीया भवन्ति । ता सर्वा मिलित्वा नवत्य
 धिकं क्षतं क्षम्यते । तासु दशभिर्दशभिरेकैकसङ्गे सम्पादिते सति
 दशसंख्या विराट्छन्दस्तादृश्यं भवेत् । तत्र साम्यं बुद्धिविशेषेण
 संपादनीयत्वात् परोक्षम् । अस्मिन् कर्तुं प्रतिस्तोत्रमाह्वानानामेव
 दशानां स्तोत्रीयाणां व्यवस्थितत्वाद्द्विरादसम्पत्तिः प्रत्यक्षा । सोऽयं
 मन्वेदो यज्ञेभ्योऽस्य विशेषः ॥ २ ॥

एतद्वैदं प्रशंसति—

प्रत्यक्षमेतेनाऽश्वायमचरुग्धेऽप्रादो भवति य एवं वेद

एतेन स्वतस्त्रिज्यायाः विराट्सम्पत्तेर्वैदनेन प्रत्यक्षं यथा भवति
 तथाऽस्मिन्नेव जन्मनि फलं भवति ॥ ३ ॥

प्रत्यक्षविराट्सम्पत्पर्यं प्रतिस्तोत्रं दशसंख्या विधत्ते—

सर्वो दशदशी भवति दशाक्षरा विराट् वैराज
 मन्त्रमन्त्राद्याऽवर्क्यैः ॥ ४ ॥

तत्परीक्षेपु स्तोत्रेषु यो यः स्तोमो विधत्ते स सर्वो दशदशी भवति
 प्रतिस्तोत्रं विवक्षितत्वाद्दशदशेति सा प्रयुज्यते । तादृशी दशमं यथा
 यस्मिन् सर्वस्मिन् स्तोमे विधत्ते स सर्वो दशदशीत्युच्यते । स प्रकारः
 सूत्रे द्रष्टव्यः । विराट्वाक्ये छन्दसि दशाक्षरस्य प्रसिद्धम् । तेन छन्दसा
 साम्यत्वाद्दश वैराजम् । तस्मादिह संख्या भक्षितुं योग्यस्याऽन्नस्य
 प्राप्त्यै भवति ॥ ४ ॥

तामेता दशमण्यां सममागेन विमज्य प्रशंसति—

ता उ पञ्च पञ्च भवन्ति पाङ्क्तो पञ्चः पाङ्क्तः पञ्चवो
 पञ्च एव पञ्चुषु प्रतितिष्ठति ॥ ५ ॥

दशत्वसंख्यायां साम्येन विमकाया पञ्चकस्य भवतीत्यभिप्रेत्य
 ता उ ता एव स्तोत्रीयाः पञ्च पञ्चेत्युच्यते । पञ्चिछन्दसः पञ्चपादोपेत

त्वाद्यस्य यजमानपञ्चमैश्वर्यमिहैवगमिरूपेनत्वात् पशूनाश्च पुच्छस-
हितैश्चतुर्भिः पादैरुपेतत्वात्संययया पङ्क्तिरन्ध्रगन्धे सति तादृशे यज्ञे तादृ-
शेषु पशुषु चाऽयं यजमानः प्रतितिष्ठति । अस्मिन् कृतावन्नायकामो-
धिकारी वर्णितः ॥ ५ ॥

इदानीं प्रतिष्ठाकाममधिकारिणमाह—

एतेनैव प्रतिष्ठाकामो यजेत दशभिर्वा इदं पुरुषः
प्रतिष्ठितोऽस्यामेव प्रतितिष्ठति ॥ ६ ॥

इदमस्मात्प्रत्यक्षं भवति, यथा दशभिरेवाऽङ्गुलीभिः प्रतिष्ठितः पुरषो
ऽस्मिन्नेव लोके घनधाम्यादिभिः प्रतिष्ठितो भवति ॥ ६ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे एकोनविंशाध्यायस्य द्वितीय खण्डः ॥

तृतीयः खण्डः ॥

औपशदाख्यं क्रतुं विधत्ते—

अथैष औपशदः ॥ १ ॥

शदिघातुर्विनाशार्थं वर्तते । उपसम्प्राप्तस्य प्रजोत्पत्तिप्रतिबन्धस्य
शदः विनाश उपशदः । स यस्मिन् कृतावस्ति सोऽयमौपशदः ॥ १ ॥

तस्य प्रजोत्पत्तिप्रतिबन्धविनाशाच्चेन प्रजोत्पादनलक्षणं फलं
दर्शयति—

गन्धर्वाप्सरसां स्तोमः प्रजाकामो यजेत गन्ध-
र्वाप्सरसो वै मनुष्यस्य प्रजाया वाऽप्रजस्ताया वेशते
तेषामत्र सोमपीयस्तान् स्वेन भागधेयेन प्रीणाति तेऽस्मै
तृप्ताः प्रीताः प्रजां प्रयच्छन्ति ॥ २ ॥

ये गन्धर्वा देवानां गायका वाऽऽप्सरसो देवानां नर्तक्यस्तेषां
तासाञ्च स्तोमः सङ्कोऽयमौपशदाख्यं क्रतु । तेन सङ्गेन दृष्टत्वात्तदुप-
त्वोपचारः । एतेन क्रतुना प्रजाकामो यजेत । अन्तरिक्षायतना गन्धर्वा-
प्सरस एव मनुष्यसम्बन्धिभ्या उत्पाद्यायाः पुत्रपौत्रादिरूपायाः प्रजाया
ईशते स्वामित्वेन वर्तन्ते । या च मनुष्याणामप्रजस्ता प्रजोत्पादनसा

मर्त्यरादित्य तस्या जयीशते । वा शब्दौ (१) सस्तुत्यन्वयार्थौ । तेषा
गन्धर्वास्तरसङ्ख्याणां देवानामप्यऽस्मिन्नीपशद्वये कतौ सोमपीय-
सोमपान भवति, ते द्वि (२) तदुदये कतौ सोम पिवन्ति । ततो यजमान-
स्तान् देवान् हवोचितेन यागेन तोषयति । ते च देवाः सोमपाने तृताः
प्रीतिमापन्नाः प्रतियन्धाग्निवार्यं अस्मै यजमानाय पुत्रपौत्रादिरूपां
प्रजां प्रयच्छन्ति ॥ २ ॥

तस्मिन् कतौ कश्चिद्विशेष विधत्ते—

एकैका स्तोत्रीयोपजायते प्रजामेवाऽस्मा उपजन-
यति ॥ ३ ॥

विकृतिरूपेऽस्मिन् कतौ यानि द्वादश स्तोत्राणि अतिदेशेन प्रकृतित-
प्राप्तानि तेषु सर्वेषु स्तोत्रेषु एकैका नूतनस्तोत्रीया कर्त्तव्याः । सा चो-
पजाता स्तोत्रीया, प्रजामेव यजमानार्थमुत्पादयति ॥ ३ ॥

विशेषान्तर विधत्ते—

ककुभं प्राचीमुदूहति पुरुषो वै ककुभगर्भं एव सु-
मध्यतो धीयते ॥ ४ ॥

माध्यन्दिने एवमाने स्वतः प्राप्ताया गायत्र्याः प्राचीमुपरि वृत्तिर्नी-
(१) 'एवमधुमत्तम' इत्येतां ककुभमुदूहति प्रयुजीत । ककुभाः पुरुषो-
त्पादकर्त्तृत्वेन पुरुषरूपावात् । स एव पुरुषात्मकः ककुभो गर्भो मध्यतो
धीयते माध्यन्दिनसवनारभ्ये कृतोरुदरस्थानीये मध्यमाने दद्याज्यते ॥४॥
अयं विशेष विधत्ते—

अथ यदेवा द्विपदा ककुभो लोके क्रियते गर्भं एव
तद्धि तं प्रजनयति ॥ ५ ॥

तृतीयसन्धे आरभ्यएवमाने स्वतः प्राप्तायाः पादत्रयोपेतायाः ककु-
भो लोके स्थाने द्विपदा क्रियते (४) 'परि प्रधन्वे'त्येवा द्विपदा ककुभ-
कर्त्तव्या । तद्धि ककुभकरणं गर्भं एव परिपक्वरूपो भवति । तच्च गर्भ-
मेव (५) द्विपदाकरणेन प्रजनयत्युत्पादयति ॥ ५ ॥

१ समुच्चयार्थविति ख. पु.

२ तदुदये इति ख. पु.

३. अग्निय २०० श्लोके दृश्यम् ।

४ इयमपि २०२ दृश्यम् ।

५. ककुभकरणेनेति ख. पु.

तस्यां द्विपदायां ककुभि च्यावन नाम विधत्ते—

च्यावनं भवति प्रजातिर्वै च्यावनम् ॥ ६ ॥

एको हि गर्भं उदरात् व्यवते बहिः पतति । अतश्च्यावनायं
नाम प्रसवद्वेतुत्वात् प्रजातिः प्रजोत्पादनरूपं भवति ॥ ६ ॥

एतद्वेदनं प्रशंसति—

प्रजायते बहुर्भवति य एवं वेद ॥ ७ ॥

पुरा स्वयमेकोऽपि प्रकर्षेण पुत्रादिस्य रूपेण जातस्तन् स्वयं बहु
विधो भवति ॥ ७ ॥

अभ्यस्तामद्वयं विधत्ते—

वसिष्ठस्य जनित्रे भवतो वसिष्ठो वा एते पुत्रद्वयः
सामनी अपश्यत् स प्रजया पशुभिः प्राजायत पदेते
सामनी भवतः प्रजात्यै ॥ ८ ॥

जनित्रनामके द्वे सामनी वसिष्ठस्य गन्धिनी विधत्ते । ते द्वौ भव
भवतः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः । गौधस्यर्धुं जनित्रमेकं ब्रह्मसाम भवति,
'पुरोजिती वो गन्धस' इत्यस्मिन्नामके द्वितीयं जनित्रम्, इत्येते द्वे
जनित्रे वसिष्ठस्य सम्पन्धिनी । पुरा कदाचित् पुत्रद्वयो मृतपुत्रो वसि-
ष्ठो वै प्रजार्थं सन् तत्साधनमूते एते द्वे सामनी अपश्यत् । ततः स
वसिष्ठः ताभ्यां सामभ्यां प्रजापशुयुक्तः प्रकृष्टोऽभवत् । अभ्यस्त्याऽप्येते
सामनी प्रजोत्पादनाय सम्पद्येते ॥ ८ ॥

अथ स्तोत्रीयाणां संख्या प्रशंसति—

द्वे संहस्तुतानां विराजमतिरिच्येते द्वे स्त्रिया ऊने
प्रजमनाय प्रजननमेव तत्क्रियते प्रजात्यै ॥ ९ ॥

प्रकृतौ द्वादशसु स्तोत्रेषु नवत्यधिकं स्तोत्रीयाणां शतमिति पूर्व-
मेव परिगणितम् । अत्र तु ततोऽप्यधिका द्वादश स्तोत्रीयाः । एवं सति
प्रकृतिगताः स्तोत्रीयाः प्रत्येकं दशसंख्या विमक्ता संख्यासाम्यादेको
नविंशतिसंख्याका विराजस्तसम्पद्यन्ते । अधिकास्तपि द्वादशसु स्तो-
त्रीयासु दशसंख्याया विराट्केका सम्पन्ना । ततोऽत्र संहस्तुतानां स्तोत्री-
याणां मध्ये द्वे स्तोत्रीये विद्यद्गुणत्वमतिक्रम्याऽधिके सम्पन्ने । ते च
पुरुषावयवमूताण्डलिङ्गस्थानीये । लोकेऽपि स्त्रियास्ते द्वे मण्डलिङ्गे ऊने ।

तद्योनाय प्रजननाय प्रजोत्पादनाय, अभ्यया ताभ्या पिहिते छिद्रे कथं
प्रजोत्पद्यते । तस्मात्तत्तेनाऽतिरिक्तकरणेन प्रजोत्पादनमेव कृतं भवति ।
ततोऽयमतिरेकः प्रजात्यै भवति ॥ ९ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे एकोनविंशाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥

चतुर्थः खण्डः ॥

पुनस्तोमाभ्यं क्रतुं विधत्ते—

अथैष पुनस्तोमः ॥ १ ॥

स्तोमोपलक्षितास्तोमयागात् केनाऽपि निमित्तेन प्रव्युतस्य पुनर-
प्यधिकारं सत्त्वाद्यतीत्यसौ क्रतुः पुनस्तोमनामकः ॥ १ ॥

तत्राधिकारिणं दर्शयति—

यो बहु प्रतिगृह्य गरगीरिव मन्थेत स एतेन यजेत ॥

यागस्योपनयनस्य वा योगमतारहिताभ्याजविरूपणीय वा प्रकारा-
न्तरेण वा निषिद्धं द्रव्यं बहु प्रतिगृह्य नरकाद्भीतो विषमक्षीय (१)न-
ष्टोऽस्मीति यस्मिन्त्यति स एतेन पुनस्तोमेन यजेत । अथ सवनत्रय
स्तोमप्रकारं कल्पे दर्शितः—‘द्वादश माध्यन्दिनं सवनं त्रिवृत्तोरभि-
वृत्ती’ति ॥ २ ॥

माध्यन्दिनसवनगते द्वादशस्तोमे विद्यमानासु स्तोत्रीयासु येयमे-
कादशी स्तोत्रीया तस्याः फलं दर्शयति—

येकादशी यदेव पूर्ववपसे बहु प्रतिगृह्णाति यद्गरं
गिरति यदनन्नमसि प्रातस्सवनाय तस्मिहरति ॥ ३ ॥

येयं स्तोममभ्य एकादशी स्तोत्रीयाऽस्ति सा तत्सर्वं दोषजातं
निहरति नितरां नाशयति । किमर्थम् ? प्रातस्सवनानुष्ठाने मुख्यप्रा-
कारसिष्यर्थम् । किं किं नाशयतीति चेत् ? तदुच्यते—पूर्ववपसे पूर्व-
स्मिन्वपसि स्वकीयस्याऽऽयुषः पूर्वभागे यदेव निषिद्धं द्रव्यं बहु प्रति-
गृह्णाति, तथा क्षेत्रादिविषयविवादेषु कोपेन मर्तुं नरं विषं गिरति भक्ष-
यति, अनन्नं निषिद्धमन्नमतीति यदस्ति तत्सर्वं नाशयति ॥ ३ ॥

उत्तरस्या द्वादश्याः स्तोत्रीयायाः फलमाह—

अथ या द्वादशी यदेवोत्तरवयसे बहु प्रतिगृह्णाति
यद्गुरं गिरति यदनन्नमस्ति तृतीयसवनाय तन्निहरति ॥ ४ ॥

पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥ ४ ॥

यासु दशसहस्रशकाः स्तोत्रीया अवशिष्टास्तासां फलमाह—

वैराजो वै पुरुषः स मध्यतोऽशुद्रो मध्यत एवैनं
पाप्मनो मुञ्चति ॥ ५ ॥

पुरुषस्य हस्ताङ्गुलीषु पादाङ्गुलीषु च विराट्छन्दस्स्विव दशस
व्यासङ्गावाधैराजत्वम् । स पुरुषो मध्यतः मध्यमे वयस्यशुद्धः पूर्वो-
त्तरयोर्वयसोरुक्तप्रकारेण प्रतिग्रहाद्यशुद्धिपरिहारेऽपि मध्यगताशुद्धे-
रपरिहृतत्वात् एन शुद्धिरहितं पुरुषमयं दशसंख्यायुक्तः स्तोत्रीया
सङ्घो मध्यमे वयसि पापान्मोचयति ॥ ५ ॥

अथ सामद्वयं विधत्ते—

शुद्धाशुद्धीये भवतः ॥ ६ ॥

नौधसस्यर्द्धं पदेत्यनेन निधनेनोपेतं यच्छुद्धाशुद्धीयनामक साम
तद्ब्रह्मसाम भवेत् । ऊर्द्धंष्विधेत्यनेन निधनेनोपेतं यदपरं शुद्धाशुद्धीय
नामक साम तत् स्वकीयाश्चतुर्भु भवेत् । तदेतदुभय कल्पकारेणोक्तम्—
'नौधसस्यर्द्धं शुद्धाशुद्धीयं ब्रह्मसाम पदनिधनमिति तथा शुद्धाशुद्धीयं
स्वास्त्यु यदैवमिति' ॥ ६ ॥

सामद्वयं प्रशंसितुमाख्यायिकामाह—

इन्द्रो यतीन् सालावृकेयेभ्यः प्रायच्छत्तमश्लीला वा-
गभ्यवदत्सोऽशुद्रोऽमन्यत स एते शुद्धाशुद्धीये अपश्य-
त्ताभ्यामशुध्यत् ॥ ७ ॥

केचन यतयः सर्वकर्मसंन्यासं कृत्वा कदाचिदपि स्वमुखे वेशान्त-
शब्दोच्चारणरहिताः कापायदण्डमात्रधारिणो विवेकज्ञानरहिताः यत्र
तत्राऽत्र भक्षयन्तो नरकयोग्या वर्तन्ते । तथा चाऽन्यत्र श्रूयते—

(१) 'ज्ञानदण्डो घृतो येन एकदण्डो स उच्यते ।

काष्ठदण्डो घृतो येन संन्यासी ज्ञानवर्जिततः ।

स याति नरकान् घोरां महारौरवसंशक्तानि'ति ॥

सालावृका अरण्यश्वातः । तेषामपत्यभूता घालकाः श्वानः साला-
वृकेषां । तेष्वस्तान्यतीनिन्द्रो मारणार्थं प्रायच्छत् । ते च यतयो वेदा-
न्तशब्दरहिता इत्येवमर्थमिन्द्रवाक्यरूपेण कौपीतिकेन आनन्ति—
(१) 'अरुन्मुखान् यतीन् सालावृकेष्वेभ्यः प्रायच्छामि'ति । तथा दत्तवन्त-
तमिन्द्र अदलीला निन्दारूपा काचिद्वागम्यवदत्-इन्द्रो ब्रह्महत्या कृत-
वानित्येष निन्दा लोके सर्वत्र प्रसृता । ततः स इन्द्रः स्वयमशुद्धोऽ-
स्मीत्यमन्यत । सोऽशुद्धिपरिहारोपायं वेदेष्वन्विष्येते शुद्धाशुद्धौ-
व नामके द्वे सामनी अपश्यत् । ताभ्यां सामभ्यां स्वयं शुद्धोऽभूत् ॥ ७ ॥

प्रकारान्तरेण सामद्वयं प्रशंसति—

यदेव यहु प्रतिगृह्णाति यद्गरं गिरति यदनन्नमसि
यदशुद्धो मन्यते तदेताभ्यां शुध्यति ॥ ८ ॥

प्रतिग्रहेण वा निषिद्धाग्नभक्षणनिमित्तान्तरेण वा यदशुद्ध्यापादकं
पापमस्ति तत्सर्वमेताभ्यां शुध्यति विनश्यति ॥ ८ ॥

अथत् सामद्वयं विधत्ते—

गौपूक्तश्चाऽऽश्वसूक्तश्च भवतः ॥ ९ ॥

'स्यादिष्टये'त्यत्र गौपूक्तनामकं साम भवति । 'इन्द्रमच्छे'त्यत्राऽऽ-
श्वसूक्तनामकं साम भवति ॥ ९ ॥

तवेतासामद्वयं प्रशंसितुमाख्यायिकामाह—

गौपूक्तिश्चाऽऽश्वसूक्तिश्च यहु प्रतिगृह्णा गरगिराव
मन्येतां तावेते सामनी अपश्यतां ताभ्यां गरं निरन्ना-
ताम् ॥ १० ॥

गौपूक्तस्याऽप्यत्र गौपूक्तिः, अश्वसूक्तस्याऽप्यत्र अश्वसूक्तिः । ताभ्यां
यहु प्रतिग्रहरूपं विषं भक्षितवन्तावाधामिति तत्परिहारोपायं वेदेष्व-
न्विष्येते उभे सामनी दृष्ट्वा ताभ्यां सामभ्यां प्रतिग्रहरूपं पापं निरन्नातां
निश्चयेण दत्तवन्तौ ॥ १० ॥

प्रकारान्तरेण सामद्वयं प्रशंसति—

यदेव यहु प्रतिगृह्णाति यद्गरं गिरति यदनन्नमसि
तदेताभ्यां निर्हते ॥ ११ ॥

निर्द्वेते नाशयतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

पुनस्तोमाद्यकतोरुदयसंस्थारूपं विधत्ते—

पञ्चदश स्तोत्राणि भवन्त्योजो वीर्यं पञ्चदशः पाप्म-
न एवैनं मुक्त्वौजसा वीर्येण समर्ह्यति ॥ १२ ॥

यद्यप्यस्मिन् पुनस्तोमे माध्यन्दिनसवनस्य द्वादशस्तोमोपेतत्वा
प्रातस्सवनतृतीयसवनयोश्च त्रिदशस्तोमोपेतत्वात्राऽस्त्यत्र पञ्चदश
स्तोमस्य प्रसङ्गः, तथाऽपि स्तोत्रगतसंख्यया तं स्तोम संपाद्य वीर्यं
रूपेण प्रशंसा क्रियते । पञ्चदशस्तोमस्य प्रजापतिबाहुभ्यामुत्पन्नत्वात्
(१) क्षत्रियवीर्यहेतुत्वम् । वीर्यस्यैव व्याख्यानमोज इति । तेन वी-
र्येण यजमानं पापान्मोचयित्वा सेवं स्तोत्रसत्त्वा धनधान्यादिसमृद्धि
करोति ॥ १२ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे एकोनविंशाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥

पञ्चमः खण्डः ॥

चतुष्टोमाद्यं ऋतु विधत्ते—

अथैष चतुष्टोमः ॥ १ ॥

पूर्वस्मारपूर्वस्मादुत्तर उत्तरस्तोमश्चतसृभिश्चतसृभिः स्तोत्रीयामि
रस्मिन् ऋतावधिको भवति । अतोऽयं ऋतुश्चतुष्टोमः ॥ १ ॥

मन्त्राधिकारिणमाह—

पशुकामो यजेत ॥ २ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ २ ॥

प्रथमस्तोत्रगतां (२) स्तोमसंख्यां प्रशंसति—

यद्यतसृभिर्यद्विष्पवमानं भवति चतुष्पादाः पशवः
पशून्नेवाऽवकृन्धे ॥ ३ ॥

(१) "अथ पूषा रयिर्भगः" इत्येतास्तिष्ठोऽनुष्टुभ । तास्वक्षरसव्यया चतस्रो गायत्रीसम्पाद्य तामिर्निष्पन्ने बहिष्पवमाने स्तोत्रे चतुस्संख्यया पशुप्राप्तिरुच्यते ॥ ३ ॥

आज्यस्तोत्रगते स्तोमे पूर्वस्मादधिकृत्वेन वर्द्धमानया चतुस्संख्यया सम्पन्नामष्टसख्या प्रशंसति—

यदष्टाभिराज्यान्पष्टाशकाः पशवः शफशस्तत् पशूनामोति ॥ ४ ॥

अष्टाभिः स्तोत्रीयामिराज्यानि निष्पाद्यन्त इति यदस्ति तेन पशूनामोति । पशुषु शकानामष्टावात् शफशः शफद्वारा साम्यसम्भवात् ॥४॥ तत ऊर्ध्वं चतुस्संख्यया वर्द्धमानां स्तोमसख्या प्रशंसति—

यत् द्वादशो माध्यन्दिनः पवमानो द्वादश मासाः सवत्सरः सवत्सरं पशवोऽनु प्रजायन्ते तानेवाऽधकन्धे ॥५॥

सवत्सरमनु प्रतिसंवत्सर गवादिपशूनां वासोत्पादकाधं प्रसिद्धम् ॥ ततोऽपि चतुस्संख्ययाऽधिकं स्तोमान्तरं प्रशंसति—

यत् षोडशानि पृष्ठानि षोडश कलाः पशवः कलाशस्तत्पशूनामोति ॥ ६ ॥

गोमहिष्यादीनां पशूनां शिरो, ग्रीवा, मध्यदेहः, पुच्छमिति चत्वार्यङ्गानि, चत्वारः पादाः अष्टौ शकाः इत्येव षोडशसंख्याका अवयवाः कला इत्युच्यन्ते । कलाश्च कलाद्वारा संख्यासामान्यात् षोडशस्तोमः पशुप्राप्तिहेतुर्भवति ॥ ६ ॥

ततोऽपि चतुस्संख्ययाऽधिकं स्तोमान्तरं प्रशंसति—

यद्विंश आर्भवः पाङ्क्तस्यमेपां तदामोति ॥ ७ ॥

१ अथ पूषा रयिर्भगः सोमः पुनानो अर्धति ।

पतिर्विश्वस्य मूमनो व्यस्यश्रोदधी नभे ॥ १ ॥

समु प्रिया अनूयत गावो मदाय घृणान् ।

सोमास ऊष्वते पथ पवमानास इन्दव ॥ २ ॥

य ओजिष्ठस्तमा भर पवमान धनाप्यम् ।

अ. पथ चरणीरमि रयि येन वनामहे ॥ ३ ॥

भार्मवपवमाने विंशः स्तोम इति यदास्ति तत्तेनैवैषां पशूनां यत् पाद्वृत्त्वमस्ति तदामोति, विंशतिसव्याकावयवेषु चतुर्षु भागेषु प्रत्येकं सञ्चसंख्योपेतत्वात् पाद्वृत्त्वमस्ति, पशूनां पाद्वृत्त्व पुरैषोक्तम् । अतः तत्प्राप्तिर्युक्तः ॥ ७ ॥

ततोऽपि चतुस्सव्याधिक स्तोमान्तरं प्रशंसति—

यच्चतुर्विंशोऽग्निष्टोमश्चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री तेजो ब्रह्मवर्चस गायत्री तेज एव ब्रह्मवर्चश्चमव-
र्चधे ॥ ८ ॥

अग्निष्टोमे द्वादशस्तोत्रम् । स्पष्टमन्यत् ॥ ८ ॥

चतुर्विंशसव्याद्वारा स्तोमस्य यद्वायवीर्यं तत्प्रकारान्तरेण प्रशं-
सति—

प्राणो गायत्री प्रजननं प्राणादेव गायत्र्याः प्रजायते ॥९॥

रेवकपूरककुम्भकैः प्राणजिघा मिद्यते । गायत्री च, त्रिभिः पादै-
र्येना । तस्मात्प्राणो गायत्री । (१)प्राणवलेन हि गर्भाधानकाले धीर्ब-
्रह्माधीयते । तस्मात्प्राणः प्रजननं तथाविधप्राणरूपाया गायत्र्याः प्रजो-
त्पादकर्यं यजमानस्य भवति ॥ ९ ॥

तदेतदुक्तमग्निष्टोमसाम प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

एकं साम बहूनि छन्दांसि तस्मादेको बहून्
पोषान् पुष्यति ॥ १० ॥

अत्र वारवन्तीयारत्यमैकमग्निष्टोमसाम । तस्य वारवन्तीयस्य(२)
आधारभूतान्युगतानि छन्दांसि बहूनि भवन्ति । तद्यथा-यज्ञायत्रीस्य-
र्चं साकमद्वयस्यर्चो द्वारिवर्णस्यर्चस्तैरद्वयस्यर्च इति । तस्मात्कारणा
द्वारवन्तीयसामस्थानीय एकः पुरुषो बहून् पोषान् पुत्रपौत्रादिरूपान्
पोषणीयान् प्राणिनो बहून् पुष्यति ॥ १० ॥

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

आत्मा वा अग्निष्टोमः पशवश्छन्दांस्पात्मन्येव
तपशून् प्रतिष्ठापयति नाक्यो नाऽग्निष्टोमो न हि
राम्याः पशवो नाऽऽरण्याः ॥ ११ ॥

योऽयमग्निष्टोमान्तो द्वादशस्तोत्रयुक्तः क्रतुभागः सोऽयं संपेयु
सोमयागेऽनुवृत्तत्वादात्मा सोमयामदेहः । यान्यतिरिक्तान्युक्तस्तोत्र
गतानि छन्दासि तानि पशवो गवादिपशुस्थानीयानि । तत्तेनोक्त्य
च्छब्देऽनुष्ठानेन पशून् प्रतिष्ठापयति । सोऽयमुक्तश्चतुष्टोमः क्रतुर्न ता-
वदुक्त्य इति वक्तुं शक्यते, अग्निष्टोमसाम्ना समाप्तत्वात् । नाऽप्यग्निष्टोम
इति वक्तुं शक्यते, उक्त्यस्तोत्राणामत्राऽनुष्ठानात् । पशवोऽपि गोम-
हिष्यादयो न तावदुक्त्या इति वक्तुं शक्याः, अहन्यरण्ये सञ्चरमा-
णात्वात् । तथाऽऽरण्या इति वक्तुं न शक्यते, राज्ञीं प्रामे तन्निवासद-
र्शनात् । तस्मादीदृशानां पशूनामीदृशेन क्रतुना प्राप्तियुक्तेत्यर्थः ॥१॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे एकोऽविंशत्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥

प४ः खण्डः ॥

द्वितीय चतुष्टोममाह—

अथ यस्य चत्वारि स्तोत्राणि चतसृभिश्चत्वार्य-
ष्टाभिश्चत्वारि द्वादशभिश्चत्वारि षोडशभिस्त गां ना-
तिवदति ॥ १ ॥

पूर्वोक्तश्चतुष्टोमोऽग्निष्टोमरूपत्वात् द्वादशस्तोत्रैरुपेतः । तत्रैकै-
प्रकारेणोत्तरोत्तरं चतुस्सख्यावृद्धिर्युक्ता । अथ चतुष्टोमः षोडशरूप-
त्वात् षोडश स्तोत्रैरुपेतः । अत्राऽन्येन प्रकारेणोत्तरोत्तरं चतुस्सख्या
धिक्रममुच्यते—यदिपवमानं त्रीण्याज्यानि चेत्येतानि चत्वारि स्तोत्राणि
चतसृभिः स्तोत्रीयामिर्निष्पाद्यन्ते । अञ्जावाकाण्य माध्यन्दिनपवमानं
द्वे षष्ठे चेत्येतानि चत्वारि स्तोत्राणि अष्टभिस्तोत्रीयामिर्निष्पाद्यन्ते
उत्तरे द्वे षष्ठे आमवपवमानाग्निष्टोमसाम चेत्येतानि चत्वारि स्तोत्राणि
द्वादशभिः स्तोत्रीयामिर्निष्पाद्यन्ते । एव त्रीण्युक्त्यानि षोडशिसाः
चेत्येतानि चत्वारि स्तोत्राणि षोडशभिः स्तोत्रीयामिर्निष्पाद्यन्ते
एव स्तोमेषु चतुस्सख्यावृद्धियुक्त्वाच्चतुष्टोम इत्युच्यते । यस्य चतुष्टो-
मायस्य क्रतोरीदृशी चतुस्सख्यावृद्धिः स गां नातिवदति उपोतिर्गा

रायुत्थियुक्थेषु क्रतुषु यो गोनामकः क्रतुस्तमतिक्रम्य अधिकं न भवति
तत्सप्तमफल इत्यर्थः । यदा गां गोजातिं नाश्रितिवदति नाऽतिवर्तते गोश्रा-
प्तिरूपं फलं प्रयच्छतीत्यर्थः । तस्मादनेन पशुकामो यजेतेत्युक्तं भवति ।
एतदेव निदानेऽभिहितम्—‘पशुकामयज्ञ एवोत्तर’ इति ॥ १ ॥

स्तोत्रगतां षोडशसंख्यां प्रशंसति--

षोडशकलाः पशवः कलाशस्तत्प्रशूनाप्नोति ॥ २ ॥

पूर्ववद्वाच्येयम् ॥ २ ॥

अभिष्टोमसाज्ञ उपरितनानि स्तोत्राणि प्रशंसति--

उक्थ्यः षोडशिमान् भवति पशवो वा उक्थानि
वज्रः षोडशी वज्रेणैवाऽस्मै पशून् परिगृह्णात्यनपक्रा-
मुका अस्मात्पशवो भवन्ति नोक्थो नाऽतिराश्रो न हि
ग्राभ्याः पशवो नाऽऽरण्याः ॥ ३ ॥

त्रिभिदक्षस्तोत्रैरपेतत्वाद्यं क्रतुः उक्थ्यः । षोडशिस्तोत्रेणोपेत-
त्वात् षोडशिमान् । उक्थानां पशुप्राप्तिहेतुत्वात्पशुरूपत्वम् । षोडशिनः
पशुविरोधिचौरम्बाघादिनिवारकत्वाद्ब्रह्मत्वम् । तत्रोक्थे परिगृहीताः
पशवश्चौराद्यपहरणाद्ब्रह्मेण रक्षितास्सन्तः कदाचिदप्यस्माद्यजमाना
दनपक्रामुका अनपक्रमणशीला भवन्ति । अयं क्रतुदक्ष्यसंख्यो न
भवति उक्थस्तोत्रयोरसमाप्तत्वात् । अतिराश्रोऽपि न भवति षोडशिनैव
समाप्तत्वात् । रात्रिपर्ष्याणां सन्धेस्त्राऽप्रयोगात् । न हि ग्राभ्या इति
पूर्ववद्वाच्येयम् ॥ ३ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थे

प्रकाशे एकोनविंशाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥

सप्तमः खण्डः ॥

उद्भिद्वलमिध्रामकौ द्वौ क्रतू विबभ्रुस्तत्प्रशसार्थमाख्यायिकामाह--

असुराणां वै बलस्तमसा प्रावृत्तोऽश्मापिघानश्चाऽऽ-
सीत्तस्मिन् गव्यं वस्वन्तरासीत्तं देवा नाऽशक्नुवन्

भेत्तु ते बृहस्पतिमश्रुवक्षिमान् उत्सृजेति स उद्भिदैव
 बल वगृह्यावयद्वलमिदाऽभिनत्तानुत्सेधनैवोदसृजन्निपे-
 धेन पर्यगृह्णात् ॥ १ ॥

असुराणामेव मध्ये बलनामकः कश्चिदसुरो यथा देवैर्घातुं न
 शक्यते तथाऽन्धकारेण प्रावृत्तः परितोऽश्मापिधानः प्राकाररूपेण
 स्थापितै पापाणैराच्छादितैर्कास्माच्चिद्विलेऽतिष्ठत् । तस्मि
 न्निले अन्तर्मध्ये गन्ध गोसमूहरूपं वसुचाऽऽसीत् । देवानां सम्बन्धि
 गोजातमपहृत्य विले गोपितत्वात् तं बलनामानमसुरं भेत्तु शक्येद्विदा
 रयितुं देवः । शक्ता नाऽभवत् । ततो बृहस्पतिं प्रार्थितवन्ता-हे बृहस्पते
 न अस्मदर्थे इमान् पशूनुत्सृज्य विलाग्निससारयेति । ततो बृहस्पति-
 रुद्भिद्यागमनुष्ठाय तत्सामर्थ्येनैव बलनामानमसुरं विलाग्नियुज्य प्रहृष्य
 दितवान् । बलमिन्नामानं क्रतुमनुष्ठाय तत्सामर्थ्येन (१) बलनामानम
 सुरं अभिनत् शक्येद्विदारयत् । तान् विलक्षितानपि पशूनुत्सेधावयेन
 सान्निवोदसृजत् विलात् उद्गतानकरोत् । ततो निषेधावयेन सान्ना
 पशूना पलायनं निषिष्य पर्यगृह्णात् परितः स्थाधीनानकरोत् ॥ १ ॥

तयोः कालोरधिकारिणमाह--

पशुकामो यजेत ॥ २ ॥

उद्भिद्वलमिदृश्यामिति शेषः । तयोस्सहाऽनुष्ठानं सूत्रकारो वक्ष्य
 मति-(२) 'उद्भिद्वलमिदृश्यामविप्रयोगेण यजेते'ति ॥ २ ॥

पशुफलप्राप्त्यर्थमुभयोरुपयोगमाह--

यदुद्भिदा यजेत बलमेवऽस्मै विख्यावयति यद्वल
 मिदा बलमेवाऽस्मै अभिनत्ति ॥ ३ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ ३ ॥

अस्मै पशुलामाय सामद्वयं विधत्ते--

उत्सेधनिषेधौ ब्रह्मसामनी भवत उत्सेधेनैवाऽस्मै
 पशूनुत्तिमिष्य निषेधेन परिगृह्णाति ॥ ४ ॥

(१) 'पिषा सुतस्य रसिनः' इत्यस्यामृचि उत्सेधनिषेधाद्ये द्वे साम-
मनी । तयोरुत्सेध उद्भिदि ग्रहसाम, निषेधो बलमिदि ग्रहसाम । तत्रो
त्सेधेन पशुप्राप्तिप्रतिबन्धकात्पशुनुत्सिध्य निस्सार्य निषेधेन पलायनं
निषिध्य स्वाधीनान् करोति ॥ ४ ॥

अस्मै यजमानार्थमन्यत्सामद्वयं विधत्ते—

(१) "यज्ञ इन्द्रमवर्द्धयति"ति ब्रह्मण आज्यधरूपेण
समृद्धम् ॥ ५ ॥

पूर्वोक्तावुत्सेधनिषेधौ माध्यन्दिनसवने ग्रहसाम 'यज्ञ इन्द्रमि'त्य-
स्यामृचि सम्पन्न साम । तयोः कर्त्तव्योः प्रातस्सवने ग्रहसामं प्रति प्रयो-
क्तव्यमाज्यस्तोत्रम् । तस्यामृची 'इन्द्रो यदमिन इन्द्रमि'ति यलमेदनलिङ्गस-
ज्ञावादिदमाज्यस्तोत्रमनुकूलेन रूपेण समृद्धम् ॥ ५ ॥

अथ कश्चित्सङ्ख्याविशेषमुपायेन सम्पाद्य तमुपजीव्यं प्रशंसति—

सप्तिसप्तदशौ भवतो यत्सप्तभिः स्तुवन्ति सप्त प्रा-
म्याः पशवः पशूनेवाऽवरुन्धे सप्तपदा शकरी पशवः
शकरी पशूनेवाऽवरुन्धेऽथ यत्सप्तदशभिः प्रजापतिर्वै
सप्तदशः प्रजापतिमेवाऽऽप्नोति ॥ ६ ॥

अत्रैवं कल्पे दर्शितम्—'एकविंशं बहिष्पवमानं तिसृभिर्होतुराज्यं
सप्तिसप्तदशमि'ति । अत्रैकविंशतिसंख्या त्रिसंख्या च मिलित्वा चतु-
र्विंशतिसंख्या ॥ इति संख्यासम्पात्तिः । तस्याञ्च विच्छेदविशेषेणैका
सप्तसंख्या । अपरा तु सप्तदशसंख्या तयोर्मध्ये सप्तदशसंख्या यासां
स्तोत्रीयानां सङ्गे विद्यते सोऽयं सती । अवशिष्टसप्तदशः तत्र सप्ति-
ना सङ्गेन संख्यासाम्याद्गवाहीन् प्राप्यपशून् प्राप्नोति । तथा शकरी
चण्डसः सप्तभिः पादैरुपतत्वात् पशुसाधनत्वाच्च सप्तसंख्याया पशुप्रा-
प्तिः । अथाऽवशिष्टाभिः सप्तदशभिः स्तुवन्तीति यदस्ति तेन प्रजापतिं
प्राप्नोति । प्रजापतेः सप्तदशाक्षररूपत्वं तैत्तिरीया आमनन्ति—(३) 'आ

१. पिषा सुतस्य रसिनो मत्सवा न इन्द्र गोमतः ।

सापिनो बोधि सधमाये वृषेऽस्मो अवन्तु ते विमः ॥

सा. स पू ३. १ ५ ७.

२. यज्ञ इन्द्रमवर्द्धयद्भूमिं व्यवर्तयत् । चक्राण ओपश दिवि ॥

सा. स पू २ १ ३ ७.

३. तै. छं १. ६. ११. १.

भ्रावयेति चतुरक्षरमस्तु श्रीपदिति चतुरक्षर यजेति द्यक्षरं ये यजा
मह इति पञ्चाक्षर द्यक्षरो षषट्कारः एष वै सप्तदशः प्रजापतिरिति ॥
पुनरपि सयथाद्वय मेलित्वा प्रशंसति—

गायत्रीं संप्रयते तेजो ब्रह्मवर्चसं गायत्री तेज
एव ब्रह्मवर्चसमवर्तुधे प्राणो गायत्री प्रजननं प्राणा-
देव गायत्र्याः यजायते ॥ ७ ॥

या सप्तसंख्याऽस्ति या चाऽन्या सप्तदशसंख्या ते उभे मेलित्वा
चतुर्विंशत्येव गायत्री प्राप्नुत । तेजा ब्रह्मवर्चसमित्यादि पूर्ववद्वा
यथेयम् ॥ ७ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे एकोनविंशाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥

अष्टमः खण्डः ॥

अपचित्याख्य ऋतु विधत्ते—

अपैवोऽपचितिरपचितिकामो यजेताऽपचित्यैवाऽ-
स्मा अपचितिं विन्दति ॥ १ ॥

अपचितिः पूजा, तदेतुस्मात्ऋतुरपचितिनामकः । अपचित्यैव
अपचितिना ऋतुनैवाऽस्मै यजमानार्थमुद्राता पूजां लभते ॥ १ ॥

तत्र बह्विष्यमानमाप्यन्दिनपवमानयोः स्तोत्रविशेषं विधत्ते—

तस्य चतुर्विंशौ पवमानौ चतुर्विंशत्यक्षरा गा-
यत्री तेजो ब्रह्मवर्चसं गायत्री तेजसैवाऽस्मै ब्रह्मवर्चसे-
नाऽपचितिं विन्दति ॥ २ ॥

स्फोटोऽर्थः ॥ २ ॥

शुभ्रस्तोत्रे सामद्वयं विधत्ते—

उभे बृहद्रथन्तरे भवत उभाभ्यामेवाऽस्मै बृहद्रथ-
न्तराभ्यामपचितिं विन्दति ॥ ३ ॥

स्फोटोऽर्थः ॥ ३ ॥

अपर सामद्वय विधत्ते—

भर्गयशसी भवतो भर्गेणैवाऽस्मै भर्गो दधाति यश-
सा यशः ॥ ४ ॥

'पुरोजिती वो अन्धस' इत्यस्यामृचि यथा द्यावाद्वाऽन्धोगवे सा
मनी, तथा भर्गाण्यं साम 'त्वमिन्द्र यशसा भर्सी' इत्यस्यामृचि यशो
नामकं साम भवति । तत्र भर्गाण्येनैव साम्ना अस्मै यजमानार्थं भर्गो
दधाति तेजस्सम्पादयति, यशोनामकेन साम्ना कीर्तिं सम्पादयति ॥५॥

अत्र विद्यमानान् स्तोमान् प्रशंसति—

उभये स्तोमा युग्मन्तश्चाऽयुजश्चोभयैरेवाऽस्मै स्तो-
मैरपाचितिं विन्दति ॥ ५ ॥

युग्मन्तो युग्मसंख्यया समसंख्ययोपेताः चतुर्विंशस्तोमाः । यद्य-
प्येक एव चतुर्विंशस्तथाऽपि जात्यभिप्रायेण बहुवचनम् । अयुजो वि-
पमसहूपोपेताः त्रिवृत्पञ्चदशादयः । स्पष्टम् ॥ ५ ॥

अत्र ब्रह्मवादिनामाक्षेपं दर्शयति—

तदाहुर्विलोमानस्तोमा ईश्वरा यजमानं विक्षेतो-
र्वि ह्यतिपन्तीति ॥ ६ ॥

तत्र त्रिवृदादिक्रमेण अनुष्ठाने सस्यानुलोभ्यं स्यात् । अत्र चतु-
र्विंशतिमारभ्य तत ऊर्ध्वं अवाञ्चीनानां पञ्चदशादीनामनुष्ठानाद्विलोम-
त्वं प्रातिलोभ्येन प्रवृत्ताः स्तोमा यजमानं विक्षेतोर्विक्षेपयितुमीश्वराः
समर्थाः । हि यस्मादेते स्तोमा ह्यतिपन्ति विपरीतक्रमास्सन्तः स्वोचि-
तं क्रममतिलङ्घ्य प्रवर्त्तन्ते । इतिशब्दो ब्रह्मवाद्याक्षेपसमाप्त्यर्थः ॥ ६ ॥

समाधानं दर्शयति—

एकविंशोऽग्निष्टोमो भवति प्रतिष्ठा वा एकविं-
शोऽन्तत एव यज्ञस्य प्रतितिष्ठति ॥ ७ ॥

(१) स्पष्टोऽर्थः ॥ ७ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थ-

प्रकाशे एकोनविंशाध्यायस्याऽष्टमः खण्डः ॥

१ अग्निष्टोमाद्व्ये द्वादशस्तोत्रे एकविंशत्यस्तोमं कियते । तस्य च प्रतिष्ठादेव-
त्वाद्यज्ञस्याऽन्ततोऽवसाने यजमानं प्रतितिष्ठत्येवेति ख पु.

नवमः खण्डः ॥

द्वितीयमपचितिनामकं क्रतु विधत्ते—

अथैष सर्वस्तोमोऽपचितिरपचितिकामो यजेत स-
र्वरेवाऽस्मै स्तोमैरपचितिं विन्दति ॥ १ ॥

अतोतयोर्द्वितीयतृतीययोरध्याययोर्धिरूपितास्त्रिवृदादिस्तोमा ये
ऽष्टाचत्वारिंशान्ता नवसण्याकास्तोमास्ते सर्वेऽप्यत्र विद्यन्ते । अ-
तोऽय सर्वस्तोमः । तैस्सर्वैरुद्गाता यजमानार्थं पूजां लभते ॥ १ ॥

स्तोमगतस्तोत्रीयाणां सङ्ख्यामुपजाय्य प्रशंसति—

विराजं सम्पद्यत एष वा अपचितो योऽन्नादोऽन्नं
विराडन्नाद्यमेवाऽस्मिन्दधाति ॥ २ ॥

अयमपचितिक्रतुर्दशसंख्यया स्तोत्रीयासु विच्छेदितासु संख्यासा-
मान्याद्विराट्छन्दोरूपस्य सम्पद्यते । तथा हि—त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविं-
शदश होतुराज्यम्, सप्तदशे द्वे माज्ये, एकविंशमरुडायाकास्याऽऽ-
ज्यम्, त्रिणवो माज्यन्दिनः पवमानः, त्रीणि पृष्ठानि चतुर्विंशचतुश्च-
त्वारिंशाष्टाचत्वारिंशरूपाणि, चतुर्थे पृष्ठञ्च चतुर्विंशम्, आर्मेवत्यस्त्रि-
शः, अग्निष्टोम एकविंश । अत्र स्थिताः सर्वा स्तोत्रीयास्त्रीणि शतानि
भवन्ति । ताश्च दशकत्वेन विच्छिन्नास्तस्यस्त्रयस्त्रिंशद्विराजस्तस्य स-
न्ते । विराजश्चाऽन्नहेतुत्वादन्नरूपस्यम् । अन्नहेतुत्वात् लोके यः पुमानन्ना-
दो भवति सोऽपचितो दारिद्र्यरोगराहितत्वात् पूजितो भवति । तस्मा-
दुद्गाताऽस्मिन् यजमाने विराटरूपेणाऽन्नाद्यं सम्पादयति ॥ २ ॥

द्वे सामयुग्मे द्विविधाश्च स्तोमान् विधाय प्रशंसति—

उभे बृहद्व्यपन्तरे भवतो भर्गयशसी भवत उभये
स्तोमाश्छन्दोमाश्च पृष्ठयाश्चोभयैरेवाऽस्मै स्तोमैरपचि-
तिं विन्दति ॥ ३ ॥

चतुर्विंशचतुश्चत्वारिंशाष्टाचत्वारिंशाष्टास्तोमा गायत्रीत्रिष्टुप्ज-
गत्याख्येऽछन्दोभिर्मयिन्त इति छन्दोमा । त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविं-
शत्रिणपत्रयस्त्रिंशाष्टास्तोमाः पण्डे पृष्ठस्तोत्रसम्पन्ना पृष्ठा इत्यु-
च्यन्ते । तैश्चतुर्भिः सामभिर्नवभिः स्तोमैश्च यजमानाय पूजा लभते ॥३॥

पुनरपि स्तोमान् प्रशंसति—

तस्य छन्दोमाः पृष्ठानि पशवो वै छन्दोमा अन्नं
पृष्ठान्यभिपूर्वमेवाऽस्मिन्नन्नायं पशून् दधाति यच्छन्दोम-
याऽंस्तेन द्वादशाहयाजिनमाप्नोति ॥ ४ ॥

सम्याऽपचिने क्रनोर्यच्छन्दोमा विद्यन्ते यानि च त्रिवृदादीनि
पृष्ठानि तेषां मध्ये छन्दोमानां पशुसाधनत्वात् पशुत्वम्, पृष्ठानामग्रे-
तुत्वाद्ग्रावम् । एव सत्यन्नस्य प्रथममपेक्षितत्वादभिपूर्वमनुक्रमेणैवाऽ
समुत्कृष्टं सम्पाद्य ततः पशून् सम्पादयति । किञ्च द्वादशाहं छन्दोम-
सद्भावात् द्वादशाहयाजिनमाप्नोति, तस्य यत् फल तदस्याऽपि भवती-
त्यर्थः ॥ ४ ॥

अत्र ब्रह्मवादिनामाक्षेपं दर्शयति—

तदाहुर्ब्रह्मालोकाः स्तोमाश्छन्दोमाश्च पृष्ठ्याश्च
यदेकस्मिन् यज्ञकतौ समवरुध्यन्त ईश्वरा यजमानोऽप्र-
तिष्ठातोरिति ॥ ५ ॥

उक्ता स्तोमा लोका मित्राध्रया न त्वेककतुर्धात्तनः । तथा सति
यदेकस्मिन्नेव क्रतौ स्वीक्रियेरन्, तदा यजमानोऽप्रतिष्ठातोरप्रतिष्ठातु-
मीश्वरो भवति प्रतिष्ठां न लभत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

उक्ताक्षेपं परिहरति—

एकविंशोऽग्निष्टोमो भवति प्रतिष्ठा वा एकविंशः
प्रतिष्ठामेव तदभ्यासन्ति ॥ ६ ॥

तत्तैकविंशानुष्ठानेन यजमानस्य प्रतिष्ठामभिलक्ष्य सर्वे स्तोमा
आयन्ति आगच्छन्ति ॥ ६ ॥

इति तादृशमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थे-

प्रकाशे एकोनविंशाध्यायस्य नवमः खण्डः ॥

दशमः खण्डः ॥

पक्ष्याण्य क्रतु विधत्ते—

पक्षी वा एष स्तोमः ॥ १ ॥

स्तोमशब्देन तद्वान् क्रतुरूपलक्ष्यते । स च पक्षिमादद्यात् पक्षि
नामकः । तस्य पूर्वभागे त्रिवृदादित्रयस्त्रिंशन्त स्तोमसङ्गः एकः पक्षः,
उत्तरभागे त्रयस्त्रिंशादित्रिवृदन्तः स्तोमसङ्गोऽपरः पक्षः ॥ १ ॥

अस्य क्रतोः पक्षिनामानुकूल सामविशेष दर्शयति—

पक्ष्येष निधीयते ॥ २ ॥

सुपर्णेन इष्ट सौपर्णाण्यः सामविशेषो नामसाध्यास्पक्षीत्युच्यते ।
सोऽस्मिन् क्रतौ निधीयते । तथा च कल्पेऽभिहितम्—‘स्वारञ्च सौप
र्णमेष्टेन व्रत यौधाजयात् पूर्वमिति । सामविशेषस्य क्रतोश्चोभयोरपि
पक्षिरात् परस्पर सम्बन्धो युक्त इत्यर्थः ॥ २ ॥

तमेव सम्बन्धमवदध्यतिरकाम्यामुपपादयति—

न वा अपक्षः पक्षिशमाप्नोत्यथ पदेष पक्ष्यपक्षिणि,
निधीयते तस्मात्पक्षिणः पक्षैः पतन्ति ॥ ३ ॥

लोके पक्षरहितो मनुष्यः पशुरां कश्चिदप्याकाशे गच्छन्तं पक्षि
णमाप्नु नैव शक्नोति । अथ तद्विपर्ययेणाऽस्वय उच्यते—अपक्षिणि
पक्षरहिते साम्नि सौपर्ण(१)नामवशादेव सामविशेष पक्षी पक्षवान
भयति, तथा भूत्वा क्रतौ निधीयते । यद्यस्मादेव तस्मात्लोके पक्षिण
पक्षैराकाशे पतन्ति । यद्वा कदापपक्षिणि पक्षरहिते पक्षस्तादित्यसिञ्च
र्थमेव पक्षी पक्षकल्पनायुक्तस्सामविशेषो निधीयत इति क्रतोः पक्षिरा
सम्पन्नम् । यस्मादेव तस्मात्लोके पक्षिणो वायसदिष्टिनादय पक्षैरा
काशे पतन्ति ॥ ३ ॥

पतद्भेदेन प्रशंसति—

पक्षि ज्योतिष्मान् पुण्यान् लोकान् सञ्चरति ॥
एवं वेद ॥ ४ ॥

अस्य क्रतोर्वेदिता पक्षी स्य पक्षजानिव भूत्वाऽग्निसम्बन्धिनः
क्रतोर्वेदेन ज्योतिष्मान् भूत्वा स्वर्गादीनुत्तमलोकान् प्राप्नोति ॥ ४ ॥

अस्य क्रतोः स्तोमान् विधत्ते—

त्रिवृतावभितो भवतस्तेजो ब्रह्मवर्चसं त्रिवृत्तेज
इध ब्रह्मवर्चसमवरुन्धे ॥ ५ ॥

अभितः क्रतोराद्यन्तयोर्वहिष्पवमानाग्निष्टोमाख्ययोः प्रथमद्वादश
॥ स्तोत्रयोस्त्रिवृत्स्तोमौ कर्त्तव्यौ । तस्य स्तोमस्य शरीरकान्तिश्रुता
पयनसम्पत्तिहेतुत्वाच्चेजस्त्वं ब्रह्मवर्चसत्त्वञ्च । अतस्तेनोभयप्राप्तिः ॥५॥
द्वितीयैकादशयोः स्तोमविशेषं विधत्ते—

अथ पञ्चदशौ वीर्यं वै पञ्चदशौ वीर्यमेवाऽव-
रुन्धे ॥ ६ ॥

स्पष्टम् ॥ ६ ॥

तृतीयदशमयोः स्तोमविशेषं विधत्ते—

अथ सप्तदशौ पशवो वै सप्तदशः पशून्नेवाऽवरुन्धे ॥ ७ ॥

स्तोमस्य पशुप्राप्ति(१)साधनत्वात् पशुत्वम् ॥ ७ ॥

चतुर्यन्तवमयोः स्तोत्रयोः स्तोमविशेषं विधत्ते—

अथैकविंशौ प्रतिष्ठा वा एकविंशो मध्यत एव यज्ञ-
स्य प्रतितिष्ठति ॥ ८ ॥

उक्तस्तोत्रयोर्थमध्यवर्त्तित्वात् यजमानोऽपि यज्ञमध्य एव प्रति
तिष्ठति तदनुष्ठानेन स्थिरो भवति ॥ ८ ॥

पञ्चमाष्टमयोः स्तोत्रयोः स्तोमविशेषं विधत्ते—

अथ त्रिणवाधिमे वै लोकास्त्रिणव एवैव लोकेषु
प्रतितिष्ठति ॥ ९ ॥

त्रिणवस्तोमेन त्रयाणां भागानां लोकत्रयप्राप्तिहेतुत्वात्तद्व्यवहृत् ॥९॥
षष्ठसप्तमयोः स्तोमविशेषं विधत्ते—

अथ त्रयस्त्रिंशो वर्ष्म वै त्रयस्त्रिंशः ॥ १० ॥

उक्तेषु स्तोमेषु त्रयस्त्रिंशस्य प्रौढत्वादयं यज्ञस्य वर्ष्म शरीरमेव,
तरे त्वययवसदृशाः ॥ १० ॥

एतद्वेदनं प्रशंसति—

वध्मं स्थानां भवति य एव वेद ॥ ११ ॥

स्थानां ज्ञातीनां वध्मं शरीरमिव मुष्यो भवति ॥ ११ ॥

उक्तौ त्रयस्त्रिंशौ प्रशंसति—

एव वाच ब्रध्नस्य विष्टपो यदेतौ त्रयस्त्रिंशौ
मध्यतः सन्धीयेते तेन ब्रध्नस्य विष्टपमारोहति ॥ १२ ॥

ऋतोर्मध्यभागे ऋतुषु पृष्ठसप्तमयोः स्तोत्रयोः त्रयस्त्रिंशत्तमौ स्तोमौ
सन्धीयेते अनुष्ठीयेते इति यदस्ति एव एवाऽनुष्ठानप्रकारो ब्रध्नस्याऽऽ-
दित्यस्य विष्टपः स्थानविशेषः । ब्रध्नशब्दाद्योऽभ्यत्र भूयते—‘असौ वा
आदित्यो ब्रध्न’ इति । आदित्यस्य च मध्यदेशवर्तित्वं मध्याह्नकाले प्र-
त्यक्षम् । अतस्तेन त्रयस्त्रिंशानुष्ठानेनाऽऽदित्यस्य स्थानमारोहति ॥ १२ ॥
प्रकारान्तरेण स्तोमान् प्रशंसति—

मध्यतो वा अग्निर्वरिष्ठस्तस्मादेते स्तोमा मध्यतो
वरिष्ठाः क्रियन्ते ॥ १३ ॥

अग्निर्हि ज्वलतात् पूर्वोत्तरयोरप्यस्य पोरदपरत्वात् अष्टः, ज्वलतदर्शा-
या तु प्रौढत्वात् अष्टः । अग्निसम्बन्धी चाऽयं ऋतुः, अस्य च वक्ष्यमा-
णऋतोश्च सुप्रकारेणाऽग्नेस्तोमाविति सज्ञाया उक्तत्वात् । (१) ‘ऐका-
दिकेन व्रतेनोक्त उपायोऽग्नेः स्तोमयोरिति हि सूत्रम् । अतोऽग्निसाष्ट-
स्यादस्य ऋतोर्मध्ये प्रौढः स्तोमाः क्रियन्ते ॥ १३ ॥

मध्यवर्तिनः स्तोमान् प्रशस्याऽऽद्यन्तौ स्तोमौ प्रशंसति—

त्रिधृता प्रैति त्रिधृतोदेति प्राणो वै त्रिधृत्प्राणेनैव
प्रैति प्राणमभ्युदेति ॥ १४ ॥

प्राणस्य पुरककुम्भकरेचकरूपेण वा प्राणापानव्यतिरेकरूपेण वा
त्रिधृत्स्वम् । अयञ्च ऋतुस्त्रिधृता प्रैति समाप्यते, त्रिधृतोदेति प्रारभ्यते ।
तद्वदेव लोकेऽपि आवापुरुषः प्राणेनैव देहाभिर्गतेन प्रैति त्रिपते । प्रा-
णमेवाऽमिलस्य तदुक्तस्त्वन् उदेत्युपपद्यते ॥ १४ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे एकोनविंशत्यायस्य दशमः खण्डः ॥

एकादशः खण्डः ॥

— सूत्रकारेण अग्नेः स्तोमाविति नाम्ना यौ क्रतू व्यवहृतौ तयोर्मध्ये
गक्षिनामकः प्रथमः क्रतुरक्तः । ज्योतिर्नामकं द्वितीयं क्रतुं विधत्ते —

अथैष ज्योतिः ॥ १ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ १ ॥

स्तोमान्विधत्ते—

तस्य त्रिवृद्धिष्वपवमानः पञ्चदशान्याज्यानि चतु-
र्विंशो माध्यन्दिनः पवमानः सप्तदशानि पृष्ठानि ॥ २ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ २ ॥

तत्राऽऽद्यौ द्वौ स्तोमौ प्रशंसति—

प्राणो वै त्रिवृदात्मा पञ्चदशः ॥ ३ ॥

पूर्वोक्तीत्या प्राणस्य त्रिवृत्त्वम् । आत्मा देहः । स च पञ्चदशभि-
र्वयवैरुपेतः, श्रुत्यन्तरे 'सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः द्वाववाञ्छ्रौ नाभिर्द्वौ
मीत्युक्तत्वात् दश प्राणाः, द्वौ हस्तौ, द्वौ पादौ, मध्यभागश्चेत्येते पञ्चा-
वयवाः । अतस्संख्यासाम्यात् पञ्चदशस्तोमस्य देहरूपत्वम् । तस्मादे-
ताभ्यां स्तोमाभ्यां देहे प्राण स्थितो भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

उत्तरो द्वौ स्तोमौ प्रशंसति—

मुखं गायत्र्यञ्च वै सप्तदशो मुखत एव तदन्नं घत्ते ॥

चतुर्विंशस्तोमस्य सप्त्यासाम्याद्गायत्रीत्वम्, छन्दसाम्मध्ये प्रथ-
मत्वाद्गायत्र्या मुख्यत्वम् । सप्तदशस्तोमस्य प्रजापतिशरीरमव्यगताद्-
जघात्पस्थानादुदरादुत्पन्नत्वादन्नरूपत्वम् । तच्चेन स्तोमद्वयेन मुखेऽन्नं
घत्त एव कदाचिदपि हरिद्रो न भवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

वेदनं प्रशंसति—

अन्नमत्यन्नादो भवति य एव वेदः ॥ ५ ॥

अन्नादो रोगरहितः ॥ ५ ॥

(१) माध्यन्दिनपवमानस्तोमप्रशंसां प्रपञ्चयति—

माध्यन्दिनेन वै पवमानेन देवाः स्वर्गं लोकमायन्य-

देव चतुर्विंशो माध्यन्दिनः पवमानो भवति स्वर्गस्य
लोकस्थाऽऽकान्त्यै चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री तेजो
ब्रह्मवर्चसं गायत्री तेज एव ब्रह्मवर्चसमवरुन्धे प्राणो
गायत्री प्रजमनं प्राणादेव गायत्र्याः प्रजायते ॥ ६ ॥

स्याद्यातप्रायमेतत् । अत्राऽऽर्मवपवमानाग्निष्टोमसाम्नोर्विशेषानभि
धानात्तदुभय प्रकृताविवाऽनुष्ठेयम् ॥ ६ ॥

सर्वान् स्तोमान् मेलयित्वा प्रशंसति—

उभये स्तोमा युग्मन्तश्चाऽयुजश्च तन्मिथुनं तस्मा
न्मिथुनात् प्रजायते ॥ ७ ॥

एकस्मिन्नपि चतुर्विंशस्तोमे युग्मत्वजात्यभिप्रायेण (१) मान्यत्वाभि
प्रायेण वा युग्मन्त इति यदुपचनम् । अथ वाऽत्र यचनव्यत्यय । स्त्री
पुरुषवयुमयविधत्वेन स्तोमाना मिथुनत्वम् ॥ ७ ॥

पूर्वत्र सौपर्णाव्यसामसम्बन्धात् पक्षित्वमुक्तं कृतोः । अत्राऽपि त
द्देवाऽभिप्रेत्य प्रशंसति—

पक्षि वा एतच्छब्दः पक्षी ज्योतिष्मान् पुण्यान्
लोकान् सञ्चरति य एव वेद ॥ ८ ॥

छन्दश्चन्द्रेणाऽत्र तदाश्रितं सौपर्णाव्य साम विमलितम् । ॥ ८ ॥
माध्यन्दिने यश्चतुर्विंशस्तोमोऽस्ति सोऽयमित्यौ पवमानगतौ वि
बृहस्पतदशस्तोमावपेक्ष्य प्रीद इत्यभिप्रेत्य प्रशंसति—

मध्यतो वा अग्निर्वारिष्ठस्तस्मादेते स्तोमा मध्यतो
वरिष्ठाः क्रियन्ते ॥ ९ ॥

अत्राऽपि स्तोमा इति यचनव्यत्यय । अन्यत्र पूर्ववत् ॥ ९ ॥

अत्रैकस्यास्तोत्रीयायाः प्रकृतिगताभ्य आधिक्याच्चा प्रशंसति—

एका सधंस्तुतानां विराजमतिरिच्यत एकाकिनमेवै-
नमन्नायस्याऽध्यक्षं करोति ॥ १० ॥

सस्तुतानां स्तोत्रीयाणां दशसख्याविच्छेदेन प्रकृताविव विराज
प्राप्तानां मध्ये एका स्तोत्रीया विराजमतिरिच्यते । तद्यथा-प्रकृतौ ताव

सवायधिकं शतं स्तोत्रायाः याः सन्ति, तास्वेकोनविंशतिसंख्याका वि-
राजः । अत्रापि तद्वत्प्राप्तौ सत्यां मैत्रावरुणस्याऽऽज्यपृष्ठयोः पञ्चदश-
सप्तदशावपोद्य त्रिवृश्चतुर्विंशं कर्त्तव्यौ । तथा च निदानेऽभिहितम्—
'त्रिवृश्चतुर्विंशावाज्यपृष्ठेषु सम्पद्वशेन क्रम' इति । 'एकाऽतिरिच्यत'
इति श्रुतेरथैवत्वसम्पादनवशेनेत्यर्थः । एकयाऽतिरिक्तया स्तोत्रीयया य-
जमानमेकमेव कृत्स्नस्याऽन्नाद्यस्याऽज्यर्क्षं स्वामिनमुद्गाता करोति ॥१०॥
तद्वयं क्रतोरग्निसम्यग्धिरूपत्वेन ज्योतिरिति नामाऽस्ति, तत्प्रशंसति—

ज्योतिर्वा एषोऽग्निष्टोमो ज्योतिष्मन्तं पुण्यं लोकं
जपति य एवं विद्वानेतेन यजते ॥ ११ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ ११ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे एकोनविंशाध्यायस्यैकादशः खण्डः ॥

द्वादशः खण्डः ॥

ऋषमाद्यं क्रतुं विधत्ते—

अथैष ऋषभः ॥ १ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ १ ॥

तदेतन्नाम प्रशंसति—

ऋषभो वा एष स्तोमानामृषभतां गच्छति य
एवं वेद ॥ २ ॥

एषः क्रतुः स्तोमानामितरक्रतूनां मध्ये ऋषभः श्रेष्ठः । ऋषभतां
श्रेष्ठतां गच्छति ॥ २ ॥

(१)अत्राऽधिकारिणमाह—

राजन्यं याजयेद्दृषभो वै पशूनामधिपती राजन्यो
मनुष्याणाम् ॥ ३ ॥

ऋषभो वास्तोत्पादनसमर्थः पुङ्गवः । स यथा पशूनामधिपतिः

(१) तद्वत्पुत्रभाष्यो यज्ञः कृत्वन्तराणामधिपतिरित्यभिप्रायः । राजन्यस्याऽ
पधिपतित्वोक्ते यज्ञेन सम्बन्धो युक्तः ॥ ३ ॥

उत्तमवर्णं विप्रं परित्यज्य राजन्ये कुतः पक्षपात इत्यत आह—

यो वा अस्ति सोऽधिपतिः ॥ ४ ॥

य एव पुमान् धनधान्यादिसमृद्धोऽस्तीति सर्वव्यपदिश्यते
एवाऽधिपतिरिति । समादादर उचितः । दरिद्रस्त्यविद्यमानसमो ना
ऽऽश्चर्योग्यः ॥ ४ ॥

तद्वदने प्रशंसति—

अधिपतिः समानानां भवति य एवं वेद ॥ ५ ॥

स्पष्टम् ॥ ५ ॥

सामविशेष विधत्ते—

तस्य सदोविशीयं माध्यन्दिने पवमाने भवति वि-
शमेवाऽस्मै सवनाभ्यां परिगृह्णात्यनपक्रामुकाऽस्माद्विह-
भवति ॥ ६ ॥

‘पुनानः सोमं धारयेत्यस्यामृचि सदोविशीयनामकं सामं भवति
तामिनि विशीयेतस्य शब्दस्य श्रुतत्वात्तन्नामकसामोपेतो माध्यन्दिनप-
वमानो विहङ्गरूपा विशमस्मै यजमानाय पार्श्वद्वयवर्तिभ्यां प्रातस्त-
वमन्तुतीयसवनाभ्यां स्वाधीना करोति । सा च विडस्मात्तऽपक्रामति ॥ ६ ॥
अन्यसामं विधत्ते—

समन्तं भवति समन्तामेवाऽस्मै विशं करोत्यनप-
क्रामुकाऽस्माद्विहभवति ॥ ७ ॥

‘बुहान ऊध’ रित्यस्यां विष्टारपट्टौ समन्तनामकं सामं भवति
विशं परिजनरूपा प्रजा समन्ता परितोऽवस्थितां करोति ॥ ७ ॥

अपरं सामद्वयं विधत्ते—

उभे बृहद्रथन्तरे भवत इयं वै रथन्तरं द्यौर्वृहदेवा-
ऽस्माच्छोकाद्वायव्येवाऽमुष्मादुभयोरनपोर्लोकयोः प्रति-
तिष्ठति ॥ ८ ॥

पृष्ठस्तोत्रे रथन्तरं साम कुर्यात्, बृहत्साम त्वनुष्टुमीति वक्ष्यते ।
मनयो' साम्नोरधरोत्तरस्थानसाम्यात् भूलोकदुलोकरूपत्वम् । एवम-
स्माल्लोकात् भूलोकानामेत्तमेव रथन्तरं गायति । तद्वदितरथाऽपि यो
ज्यम् ॥ ८ ॥

बृहत्साम्न आध्रय विधत्ते—

अनुष्टुभि बृहद्भवत्यन्तो वा अनुष्टुप् छन्दसामन्तो
बृहत् साम्नामन्तो राजन्यो मनुष्याणामन्त एव तदन्तं
प्रतिष्ठापयति तस्माद्यो राजन्यानां ह्यिते न स पुन-
रग्रं पर्येति ॥ ९ ॥

इहाऽनुष्टुभि बृहत्साम भवति, अनुष्टुप् बृहतोरन्तत्वं साम्यात् ।
उक्ते षोडशिति च सधनच्छन्दसामन्तऽनुष्टुप् क्रियते । वाजपेयस्याऽन्ते
बृहत्साम क्रियते । ऐश्वर्यवतां मनुष्याणाम्मध्ये राजन्योऽन्तः ऐश्व-
र्यसमातिस्थानम् । अतस्तमन्तं राजन्यवत्तेनाऽनुष्टुभि बृहतः करणेना-
ऽन्ते एवोभयविधे प्रतिष्ठापयति । यस्माद्वाजन्य ऐश्वर्यस्य सीमा त-
स्माद्वाजस्यानां मध्ये यः पुमान् होयते ऐश्वर्यादुन्नष्टो भवति स पुन
कदाचिदपि अग्रं राज्ञां मध्ये भ्रष्टस्व न प्राप्नोति ॥ ९ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेशार्थ
प्रकाशे एकोनविंशाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥

त्रयोदशः खण्डः ॥

गोसबाप्य क्रतु विधत्ते—

यो वै वाजपेयः स राजसूयो यो राजसूयः स वरु-
णसवोऽथैष गोसवः स्वाराज्यो वा एष यजः ॥ १ ॥

य एव वाजपेय पूर्वाध्यायोक्तः स एव राजसूयः, तयोरुभयोः स्वा-
राज्यप्राप्तिहेतुत्वसाम्यात् । तथैव राजसूयवरुणसवयोरैक्यं योज्यम्-
सूयतेऽभिपूयते सोमो यस्मिन्निति सवः सोमयागः । स च पश्चाद्वरुण
कर्तृक (१) 'वरुणस्य वै सुपुषाणस्ये'ति श्रुतत्वात् । अथाऽनन्तरमेव

पुरतो वक्ष्यमाणः गोसवाद्यो यद्यः सोऽपि यज्ञः स्वाराज्याय वाजपेय
राजसूयवरुणसवा इव स्वाराज्यफलोपेतः ॥ १ ॥

एतद्वेदनं प्रशंसति—

स्वाराज्यं गच्छति य एवं वेद ॥ २ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ २ ॥

स्वाराज्यशब्दस्याऽर्थमाह—

प्रजापतिर्हि स्वाराज्य परमेष्ठी स्वाराज्यम् ॥ ३ ॥

प्रजापतिर्द्विरप्यगमौ न तु कश्यपादिर्विवक्षितः । तदेव विश्वी
कर्तुं परमेष्ठ्यायुक्तम्, तदीयमैश्वर्यं स्वाराज्यमिति ॥ ३ ॥

तयोरमेदोपचारवेदनं प्रशंसति—

परमेष्ठिनां गच्छति य एवं वेद ॥ ४ ॥

स्पष्टम् ॥ ४ ॥

पृष्ठस्तोत्रे सामद्वयं तद्वेदनं प्रशंसाञ्च दर्शयति—

उभे बृहद्रथन्तरे भवतस्ताद्वि स्वाराज्यं स्वाराज्यं
गच्छति य एवं वेद ॥ ५ ॥

सामद्वयस्य स्वाराज्यहेतुतया तद्रूपस्योपचारः ॥ ५ ॥

दक्षिणाविशेषं तद्वेदनं प्रशंसाञ्च दर्शयति—

अयुतं दक्षिणास्तद्वि स्वाराज्यं स्वाराज्यं गच्छति
य एवं वेद ॥ ६ ॥

अयुतं सहस्रदशकम् । तत्संख्याका गावोऽत्र दक्षिणाः ॥ ६ ॥

अमिपेकसाधनं द्रव्यं तद्वेदनं प्रशंसाञ्च दर्शयति—

प्रतिदुहाऽभिपिच्यते तद्वि स्वाराज्यं स्वाराज्यं
गच्छति य एवं वेद ॥ ७ ॥

सद्यो दुग्धं पयः प्रतिधुगित्युच्यते । तेन प्रतिदुहा पयसाऽग्राऽमि-
पेकः । स्पष्टमन्यत् ॥ ७ ॥

तस्य कालं तद्वेदनं प्रशंसाञ्च दर्शयति—

बृहत्तः स्तोत्रं प्रत्यभिपिच्यते तद्वि स्वाराज्यं
स्वाराज्यं गच्छति य एवं वेद ॥ ८ ॥

पृष्ठेषु बृहत्सामस्सम्बन्धि यत् स्तोत्रमस्ति तत्प्रति तत्. पूर्व तद्यो
ग्यत्वायेत्यर्थः ॥ ८ ॥

अभिषेकस्य देशविशेष विधत्ते—

अनुद्धते दक्षिणत आहवनीयस्याऽभिषिच्यतेऽस्या
मेवाऽनन्तर्हितेऽध्यभिषिच्यते ॥ ९ ॥

आहवनीयस्य दक्षिणभागे भूमावनुद्धते कम्बलपीठादिभिरनन्त
र्हिते देशेऽभिषेकः । तथा सति कृत्स्नायामपि भूमावन्तर्हितैरपि शङ्ख-
भिरनवरुद्धे देशेऽभिषेको भवति ॥ ९ ॥

स्तोत्रविशेष विधत्ते—

सर्वः पद्मत्रिंशस्तेन गोसवः ॥ १० ॥

अस्यैव क्रतोः स्तोत्रेषु यः स्तोमोऽस्ति स सर्वोऽपि पद्मत्रिंश एव
कर्त्तव्यः, (१) 'पद्मत्रिंशदक्षरा बृहती वाहेताः पशवः' इति श्रुत्यन्तरात् ।
संख्याद्वारा यः पशुसम्बन्धोऽस्ति तेन सम्बन्धेनाऽयं क्रतुः गोसवना
मको भवति । तैत्तिरीया अपि तथैवाऽऽमनन्ति—(२) 'पशुस्तोमो वा पयः।
तेन गोसवः' इति । अन्यदपि सर्वं तैस्संगृह्याऽऽम्नातम्—(३) 'एष गोसवः ।
पद्मत्रिंश उक्थ्यो बृहत्सामा पयमाने कण्वरयन्तरं भवति । यो वै वाजपेयः ।
स सम्राट्सवः । यो राजसूयः । स वरुणसवः । प्रजापतिस्स्वाराज्यं "अयुतं
दक्षिणाः । तस्मिन् स्वाराज्यम् । प्रतिधुपाऽभिषिञ्चति । तस्मिन् स्वाराज्यम् ।
अनुद्धते वेद्ये दक्षिणत आहवनीयस्य बृहत्स्तोत्रं प्रत्यभिषिञ्चतीति ॥ १० ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यधिरचिते माधवीये वेदार्थ-

प्रकाशे एकोनविंशाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥

चतुर्दशः खण्डः ॥

मरुत्स्तोमाय क्रतु विधत्ते—

अथैव मरुत्स्तोम एतेन वै मरुतोऽपरिमितां पुष्टिं
मपुष्पन्नपरिमितां पुष्टिं पुष्यति य एवं वेद ॥ १ ॥

मरुद्भिर्बृहत्सामानुष्ठितत्वात्क्राव्यं मरुत्स्तोमः । अपरिमितामति-
यहुला धनधान्यादिपुष्टिमकुर्वन् ॥ १ ॥

स्तोमेषु किञ्चिद्विशेष विधत्ते—

यद्गणशः स्तोमास्तेन मरुस्तोमो गणशो हि मरुतः ॥

गणशः सङ्घरूपेणाऽत्र स्तोमाः प्रवर्तन्ते, त्रिवृता सह, पञ्चदशानां सह, सप्तदशानां सह, एकविंशानां सह इति तत्प्रवृत्तिः । एकोन पञ्चाशन्मरुतो विभक्ता अपि गणरूपेणैव वर्तन्ते, (१) 'सप्तगणा वै मरुत' इति ध्रुत्यन्तरात् । यद्यस्मान्मरुत इव स्तोमा अत्र गणशो वर्तन्ते तेनाऽप्यक्तुर्मरुस्तोमनामकः ॥ २ ॥

अत्र यजमानसङ्घस्याऽधिकारिणमाह—

एतेनैव त्रीन् याजयेत् ॥ ३ ॥

त्रीन्नेव न र्वेकमित्यर्थः । तथा च सूत्रम्—(२) 'सखायो ब्रातरो वा ये सखादयेयुस्ते मरुस्तोमेन यजेरन्नि'ति ॥ ३ ॥

प्रथम स्तोमसङ्घ विधत्ते—

यत् त्रीणि त्रिवृन्ति स्तोत्राणि भवन्ति नाना ब्रह्मवर्चसे प्रतितिष्ठन्ति ॥ ४ ॥

यद्विष्णुवर्मान होतुराज्य मैत्रावरुणस्याऽऽज्यमिष्येतानि त्रीणि स्तोत्राणि त्रिवृत्स्तोमयुक्तानि भवन्तीति यत् यस्मादेवं तस्मान्नाना बहुविधवेदशास्त्ररूपे ब्रह्मवर्चसे यजमानास्त्रयः प्रतितिष्ठन्ति ॥ ४ ॥

द्वितीयं स्तोमसङ्घ विधत्ते—

यत् त्रीणि पञ्चदशानि नाना धीर्षे ॥ ५ ॥

प्रह्मण आज्यमरुतावाकस्याऽऽज्य माध्यन्दिनः पवमान इष्येतानि पञ्चदशस्तोमोपेतानि तस्माध्यञ्च धीर्षे शरीर वाचिक मानसञ्चेति मानाविधानि । तस्मिन् प्रतितिष्ठन्ति ॥ ५ ॥

तृतीयं स्तोमसङ्घ विधत्ते—

यत् त्रीणि सप्तदशानि नाना पशुषु ॥ ६ ॥

होतु पृष्ठ, मैत्रावरुणस्य पृष्ठ, ब्रह्मण पृष्ठमिष्येतानि त्रीणि सप्तदशस्तोमोपेतानि तस्माध्याः पशवो यवाश्चमद्विष्यादिरूपेण नानाविधाः ॥ ६ ॥ चतुर्थं स्तोमसङ्घ विधत्ते—

यत् त्रीण्येकविंशानि नाना प्रतितिष्ठन्ति ॥ ७ ॥

अच्छायाकस्य पृष्ठम्, आर्मव पवमानोऽग्निष्टोमसामेत्येतानि
श्रीण्येकविंशस्तोमोपेतानि । तन्साध्याः प्रतिष्ठा घनधान्यपुत्रभृत्यादिरू-
पेण नानाविधाः ॥ ७ ॥

वेदनं प्रशंसति—

प्रतितिष्ठति य एव वेद ॥ ८ ॥

स्पष्टम् ॥ ८ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे एकोनविंशाध्यायस्य चतुर्दशः खण्डः ॥

पञ्चदशः खण्डः ॥

कुलायायवं क्रतु विधत्ते—

अथैष इन्द्राग्नयोः कुलायः प्रजाकामो वा पशुकामो
वा यजेत प्रजा वै कुलायं पशवः कुलायं गृहाः कुलायं
कुलायमेव भवति ॥ १ ॥

इन्द्राग्निभ्या इष्टत्वाचरीयोऽयं क्रतुः स च कुलायप्राप्तिहेतुः । प्रजा
पशुगृहाणा निवासनिमित्तत्वात् कुलायत्वम् ॥ १ ॥

अत्र सङ्ख्याधिकारिणमाह—

एतेनैव द्वां याजयेत् ॥ २ ॥

द्वावेव न त्वेकमित्यर्थः ॥ २ ॥

अथ स्तोमसङ्ख्याविधत्ते—

यत् पट् त्रिवृन्ति स्तोत्राणि भवन्ति नाना ब्रह्म-
धर्मसे प्रतितिष्ठतो यत् छे पञ्चदशो नाना वीर्ये यत् छे
सप्तदशो नाना पशुषु यत् छे एकविंशो नाना प्रतिति-
ष्ठतः प्रतितिष्ठति य एवं वेद ॥ ३ ॥

पूर्वषट्शतस्येयम् ॥ ३ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे एकोनविंशाध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः ॥

षोडश. सृणुः ॥

इन्द्रस्तोमाख्य कतु विधये—

अथैव पञ्चदश इन्द्रस्तोम उक्थ्यः ॥ १ ॥

सोऽय कतुः सर्वेष्वपि स्तोत्रेषु पञ्चदश पञ्चदशस्तोमयुक्तः उ
क्तस्तोत्रैरुपेतत्वादुक्थ्यसंस्कारपाः । (१) इन्द्रस्येष्टत्वादिन्द्रस्तोम
नामकः ॥ १ ॥

तद्येदन प्रशंसति—

एतेन वा इन्द्रोऽत्यन्या देवता अभवदत्यन्याः
प्रजा भवति य एवं वेद ॥ २ ॥

एतेनैव कतुना इन्द्रः स्वयमन्या अग्निवरुणाद्याः देवता अत्यभवत्
अतिक्रम्य समर्थोऽभवत् । वेदितुरपि तथैव फलम् ॥ २ ॥

अत्राधिकारिणमाह—

राजन्य याजयेत् ॥ ३ ॥

इन्द्रस्य क्षत्रियाभिमानिदेवतात्वात्तदीये यद्ये क्षत्रियस्याधिकारः ॥ ३ ॥
सर्वेषु स्तोत्रेषु विहित पञ्चदशस्तोममनूय प्रशंसति—

सर्वः पञ्चदशो भवत्योजो वीर्यं पञ्चदश ओजसं-
वैनं वीर्येण समर्द्धयति ॥ ४ ॥

स्वष्टोऽर्थः ॥ ४ ॥

अग्निशेषाग्निधये—

ऐन्द्रीषु भवन्तीन्द्रियेणैवैनं वीर्येण समर्द्धयति ॥

इन्द्रो देवता यासामृचाता येभ्यः । तास्य द्विसिधाः—प्रत्यक्षाः परो-
क्षाश्च । 'इन्द्रायेन्द्रो मरुत्वत' इत्याद्यास्विन्द्रशब्दभवेणात् एताः प्रायश्चा
येभ्यः । ध्रुवा सोम शुभां असीत्याद्यासु वृषण्वत्खलिहनेन ऐन्द्रत्वानु-
मानादेता परोक्षा येभ्यः । तासु सर्वासु पञ्चदशस्तोमे सति इन्द्रियेण
वीर्यसमृद्धिर्भवति ॥ ५ ॥

उक्थ्यसंस्कारपत्वं प्रशंसति—

उक्थ्यो भवति पशवो वा उक्थानि विदुक्थानि

विशमेवाऽस्मै पशूननुनियुनक्तयनपक्रामुकाऽस्माद्विद्भवति ॥ ६ ॥

- उक्थस्तोत्राणां पशुसाधनत्वेन पशुत्वम्, बहुत्वसाम्येन प्रजावत्त्वम् । अस्मै यजमानाय प्रजां पशूननुकूलान् कृत्वा सम्पादयति । सा च पुत्रादिप्रजा कदाचिदप्यस्मात्प्राऽपक्रामति ॥ ६ ॥

स्तोत्रगतां स्तोमगताञ्च पञ्चदशसंख्यां प्रशंसति—

पञ्चदश स्तोत्राणि पञ्चदशानि भवन्त्योजो वीर्यं पञ्चदशोऽभिपूर्वमेवाऽस्मिन्नोजो वीर्यं दधाति । ७ ॥

अस्मिन् यजमाने अभिपूर्वं शरीरं वाङ्मनश्चेत् तेनाऽनुपूर्वेण प्रयत्नं सामर्थ्यं तेषु सम्पादयति ॥ ७ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे एकोनविंशाध्यायस्य षोडशः खण्डः ॥

सप्तदशः खण्डः ॥

इन्द्राग्निस्तोमनामकं क्रतुं विधत्ते—

अथैष इन्द्राग्न्योः स्तोम एतेन वा इन्द्राग्नी अत्य-
न्या देवता अभवतामत्यन्याः प्रजा भवति य एवं वेद ॥ १ ॥

पूर्वव्याख्येयम् ॥ १ ॥

सर्वेषु स्तोत्रेषु पर्यायेण स्तोमद्वयं विधत्ते—

त्रिवृत् पञ्चदशो भवति ॥ २ ॥

प्रथमतोऽथ पञ्चमसप्तमनवमैकादशस्तोत्रेषु त्रिवृत्स्तोमः, द्वितीयं चतुर्थपष्ठोष्टमदशमद्वादशस्तोत्रेषु पञ्चदशस्तोमो भवति । एतदेवाऽभिप्रेत्य कल्पेऽभिहितम्—‘त्रिवृत्पञ्चदशो स्तोमो विपर्यासमि’ति ॥ २ ॥

उक्तं स्तोमद्वयं तद्वेदनञ्च प्रशंसति—

ब्रह्म वै त्रिवृत् चतुर् पञ्चदशो ब्रह्मण इव चाऽस्य क्षत्रस्येव च प्रकाशो भवति य एवं वेद ॥ ३ ॥

त्रिवृत्स्तोमस्य ब्राह्मणस्य च प्रजापतिमुखजन्यत्वसाम्यादेकत्वोपचारः । पञ्चदशस्तोमस्य क्षत्रियस्य प्रजापतिबाहुजन्यत्वसाम्यादे-

कस्वोपचारः । यथा ब्राह्मणस्य वेदशास्त्रविद्याप्रयुक्तः प्रकाशः प्रसिद्धः,
यथा क्षत्रियस्य शौर्यस्य प्रसिद्धिः, तथा वेदितुः प्रसिद्धिद्वयं भवति ॥
तयोक्तमयोर्ह्यधिकारिणमाह--

राजा च पुरोहितश्च यजेयाताम् ॥ ४ ॥

स्वष्टोऽर्थः ॥ ४ ॥

अत्रोभयोर्ब्रह्मक्षत्रिययोराभिरूप्यं दर्शयति--

गायत्रीञ्च जगतीञ्च सम्पद्यते ॥ ५ ॥

अत्र स्तोत्रोपाणाञ्च सत्या गायत्री सम्पद्यते, तेन ब्राह्मणस्य साह-
चर्यम् । तथा जगती सम्पद्यते तेन क्षत्रियस्य साहचर्यम् । कथं तत्स-
म्बन्धद्वयमिति चेत् ? तदुच्यते--यदात्रवृत्ति स्तोत्राणि तद्वत्तुःपञ्चाशत्
स्तोत्रायाः षट्पञ्चदशानि स्तोत्राणि तेनैवास्ति स्तोत्रायाः । यगद्वयं मि-
लित्वा चतुश्चत्वारिंशदधिकं शतं स्तोत्रायां भवति । तास्तु चतुर्वि-
ंशतिशो विभज्यमानाः षट् गायत्रीये भवन्ति । ह्यार्था गायत्रीरूपानि
जगतीति तिस्रो जगन् । तथा चोपग्रन्थेऽभिहितम्--'उद्भिद्बलमि-
त्येन्द्राग्नीषु चतुश्चत्वारिंशदधिकं शतं ताः षट् गायत्रीवस्तिस्रो जगन्'
इति ॥ ५ ॥

उभयविधसम्पत्तियुक्तं फलं दर्शयति--

तजो ब्रह्मवर्चसं गायत्र्या ब्राह्मणोऽवकन्धे विशां

राजा जगत्या भविषति ॥ ६ ॥

गायत्रीसम्पत्तिनिमित्तं ब्राह्मणस्य तेजोब्रह्मवर्चसप्राप्तिफलम्, जग-
तीसम्पत्तिनिमित्तं राज्ञः प्रजाप्राप्तिफलम् ॥ ६ ॥

अस्मिन् क्रताश्चान्यमप्यधिकारिणमाह--

पुरोधाकामो यजेत ॥ ७ ॥

पुरोधा राजपौरोहित्यम् ॥ ७ ॥

तमेतमधिकारिणं तद्वेदनञ्च प्रशंसति--

बृहस्पतिरकामयत देवानां पुरोधां गच्छेयमिति स
एतेनाऽयजत स देवानां पुरोधामगच्छद्गच्छति पुरोधां
य एवं वेद ॥ ८ ॥

स्वष्टोऽर्थः ॥ ८ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे एकोनविंशाध्यायस्य सप्तदशः खण्डः ॥

अष्टादशः खण्डः ॥

८ विघनाख्यं क्रतु विघत्ते—

अथैष विघनः ॥ १ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ १ ॥

एतस्य नाम्नो निमित्तं सूचयति—

इन्द्रोऽकामयत पाप्मानं भ्रातृव्यं विहन्यामिति स
एतं विघनमपश्यत्तेन पाप्मानं भ्रातृव्यं व्यहन् वि पा-
प्मानं भ्रातृव्यं हते य एव वेद ॥ २ ॥

पुरा कदाचिदिन्द्र राजानं मरुदादिगणदेवताः प्रजा उद्दण्डा भू-
त्वा नाऽपूजयन् । तदानीं पूजाप्रतिबन्धहेतुं पापकृपं शत्रुमेतेन क्रतुना
विशेषेण हनयान् । अतो विहननहेतुत्वादस्य विघननामकत्वम् । सोऽय-
मर्थस्तेनैवैरिषीशदीकृत्याऽऽम्नायते—(१) 'इन्द्र वै स्वा विशो मरुतो
नाऽपाचायन् । सोऽनपचम्यमान एतं विघनमपश्यत् । तमाहरत् ।
क्षेताऽयजत । तेनैवाऽऽसां तं सस्तम्भं व्यहन् । यद्यहन् । तद्विघनस्य
विघनत्वम् । वि पाप्मानं भ्रातृव्यं हते । य एतेन यजते । य उ चैनमेवं वेदे'ति॥

अस्मिन् क्रतौ विधिरितान् स्तोमविशेषान् क्रमेण प्रशंसति—

यत् त्रिवृद्भवति प्राणाधृस्तेनाऽवकन्धे यत् द्वादशः
संवत्सरं तेन यत् पञ्चदशो धीर्यं तेन यन् सप्तदशो
ऽन्नाद्यं तेन यदेकविंशः प्रतिष्ठा तेन यत्तद्वदशः प्रजननं
तेन यच्चतुर्विंशो ब्रह्मवर्चसं तेन यत्त्रिणवो वज्रं भ्रातृ-
व्याय प्रहरति ॥ ३ ॥

प्राणापातभ्यानरूपेण प्राणानां त्रित्वात् त्रिवृता तत्प्राप्तिर्युक्ता ।
संवत्सरस्य द्वादशमासात्मकत्वात् द्वादशस्तोमेन संवत्सरप्राप्तिः ।
धीर्यहेतुना पञ्चदशेन धीर्यप्राप्तिः । अन्नाद्यहेतुना सप्तदशेनाऽन्नाद्यप्रा-
प्तिः । प्रतिष्ठाहेतुनैकविंशेन प्रतिष्ठाप्राप्तिः । अस्मिन्नेकविंशस्तोमे द्वयो-
स्तोत्राण्ययोरुपरितनयो सतोस्ताम्यां न्यूनो नवदशलक्ष्यः स्तोमः स
स्पद्यते । तेन च न्यूनेन प्रजोत्पत्तिर्लभ्यते । तथा च श्रुत्यन्तरम्—(२)'न्यु

नाद्वि प्रजापतिः प्रजाः असृजते'ति । चतुर्विंशस्तोमस्य गायत्रीसा
म्यात्तेन ब्रह्मधर्मसंप्राप्तिः । त्रिणवस्तोमस्य पद्मद्वारासमानत्वात्
बहुधारोपेतवज्रत्योपचारः । तेन च वज्रेण वैरी प्रहियते ॥ ३ ॥

भस्मिन् कृतावधिकारिणमाह--

पशुकामो यजेत बृहतीऽसम्पद्यते पशवो नै बृह-
ती पशूनेवाऽचरन्धे ॥ ४ ॥

अप क्रतुः स्तोत्रीयासङ्ख्याया पर्यालोच्यमानार्या बृहती सम्पद्यते।
कथमिति चेत् ? उच्यते-द्वाभ्यां त्रिवृद्भ्यामष्टादश स्तोत्रीया , द्वाभ्या
द्वादशाभ्यां चतुर्विंशतिः, द्वाभ्यां पञ्चदशमत्तदशाभ्यां द्वात्रिंशत्, द्वाभ्यां
एकविंशमत्तदशाभ्यां चत्वारिंशत्, द्वाभ्यां चतुर्विंशाभ्यामष्टाचत्वारिंशत्
द्वाभ्यां त्रिणवाभ्यां चतुःपञ्चाशत् इत्येव द्वे शते षोडशाधिके स्तोत्री
याणां भवतः । तासु पद्मविंशदक्षरा बृहत्यः पद्म सम्पद्यते । पशवश्च
बृहतीसम्पद्याः । छन्दसा पशुविषये मात्सर्ये सति मत्स्यादाधावन प्रति
ज्ञाय बृहती विजय प्राप्य पशून् स्वकीयानकरोत् । तथा च तैत्तिरीयो
ब्राह्मणम्(१)-“छन्दाभिः पशुभ्याजिमयुस्तान् बृहत्युदजयत्तस्मा
द्बार्हताः पशव उच्यन्ते” इति । तस्मात् बृहतीसम्पत्तिद्वारा पशुप्राप्ति
युक्ता ॥ ४ ॥

बृहतीगतपद्मसंख्याद्वाराऽपि पशुप्राप्तिमाह--

पडेता बृहत्यो भवन्ति पदृतयः संवत्सरः संवत्सरं
पशवोऽनु प्रजायन्ते तानिवाऽऽप्त्वाऽचरन्धे ॥ ५ ॥

पद्मसंख्यानान्मृतानां संवत्सरवर्तिष्वात्प्रतिसंवत्सरं गवादिपशून्
वत्सोत्पादनाच्च तद्वारा पशुप्राप्तिश्च स्वाधीनताकरणञ्च सम्भवत्येव॥५

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ
प्रकाशे एकोनविंशाध्यायस्याऽष्टादशः खण्डः ॥

ऊनविंशः खण्डः ॥

द्वितीय विधनाख्यं क्रतु विधत्ते—

इन्द्रमदेव्यो माया असचन्त स प्रजापतिमुपाधाव-
वत्तस्मा एत विधन प्रायच्छत्सेन सर्वा मृधो व्यहत पद्म-
हत तद्विधनस्य विधनत्वम् ॥ १ ॥

अदेवा असुरास्तेषा सम्बन्धिन्यो यास्ता अदेव्य , माया वञ्चना ,
ताभ्याऽसुरे प्रयुक्ता इन्द्रमसचन्त इन्द्रेण सयुक्ता अमवन् । स चेन्द्रो
मायापरिहारोपायार्थं प्रजापतिं सेविष्या विधनाख्यं क्रतुं लब्ध्वा, तेन
क्रतुना सर्वा मृधः सर्वाऽऽपूजन् व्यहत विशेषेण हतवान् । यस्मात्
व्यहत तस्मादनया व्युत्पत्त्या क्रतोर्विधननामकत्वं सम्पन्नम् ॥ १ ॥

/वेदनपूर्वकयोर्यजनयाजनयोः फलसामान्यमाह—

सर्वा मृधो विहते य एवं विद्वान्विधनेन यजते यमेवं
विद्वान्विधनेन याजयति ॥ २ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ २ ॥

यथाऽत्र शत्रुविवातः फलं तथा पशुषु प्रतिष्ठाऽप्यस्य फलमित्याह—

पशुकामो यजेत पशवो वै बृहती पशुष्वेव प्रति
तिष्ठति ॥ ३ ॥

अत्राऽपि पूर्ववत् स्तोत्रेषु बृहतीसम्पत्त्या पशुषु प्रतिष्ठामुपपाद-
येत् । स्तोत्रेषु स्तोमविशेषप्रवृत्तिप्रकारं कल्पे दर्शितः—'द्वे ि
बृती स्तोत्रे द्वे द्वादशे द्वे पञ्चदशसप्तदशे द्वे चतुर्विंशे द्वे त्रिणवे' इति ।
पूर्वोत्तरयोर्विधनयोः स्तोमकल्पितिसाम्येऽपि ऋग्विशेषसामविशेषा-
भ्यामवसान्तरभेदः कल्पादिषु द्रष्टव्यः । एकैकस्य स्तोमस्य स्तोत्रद्वये
प्रवृत्तिस्तैत्तिरीयब्राह्मणेऽपि सूचिता—(१)'तस्य द्वे द्वादशे स्तोत्रे भवत
द्वे चतुर्विंशे' इति । अस्मिन्नध्याये विहितानामेकाहानां क्रतुना आनु

पूर्वो सगृह्य पूर्वोच्चार्यैरेवमुक्तम्—

राद् धिराजाख्यौपशदा. पुनस्तोमस्तत. पर. ।
 तत. प्रोक्तौ चतुष्टोमौ यदस्तोमः प्रथमस्तयोः ॥
 उत्तरस्तु चतुष्टोम उद्भिद्वलमिदौ ततः ।
 अथाऽपचितिपक्ष्याख्यौ ज्योतिराख्यस्तत परः ॥
 क्रमो गोसव. पञ्चाग्निस्तोमस्तत. पर ।
 कुलाय इन्द्रस्तोमः स्यादिन्द्राग्निस्तोम इत्यपि ॥
 विघ्नौ द्वाविहाध्याये यागा एकोनविंशति ॥ ३ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारम् ।
 पुमर्थोऽधतुरो देवाद्विघातीर्यमहेश्वर ॥

इति श्रीमद्वाजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीर्षार
 बुद्धभूषालसाम्राज्यधुरम्बरेण सायणाचार्येण विरचिते
 माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे ताण्ड्यमहाब्राह्मणे
 एकोनविंशाध्यायस्यैकोनविंश खण्डः ॥

एकोनविंशोऽध्यायस्तस्मात्तिमगमत् ॥

अथ विंशोऽध्यायः ॥

प्रथमः खण्डः ॥

यस्य निश्चसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
विंशायैस्त्रिभिरध्यायैरहीनानां प्रकल्पनम् ।
छद्मःप्रभृतयोऽहीनां द्वादशाहान्तिमाः सया ॥
अहान्ता अतिरात्रान्ता द्वितीयेऽहि समापनात् ।
त्रयोदशाऽतिरात्रास्तु विंशाध्याये प्रकल्पिताः ॥
अहोऽस्यस्तथा गर्गत्रिरात्रस्याऽपि किञ्चन ।
ज्योतिष्टोमोऽतिरात्रोऽयं सर्वस्तोम उदीरितः ॥
अष्टोऽध्यामस्तुतीयोऽत्र नवसप्तदशस्ततः ।
पञ्चमो विषुवान् स्तोमो गोष्टोमश्च ततः परः ॥
आयुष्टोमस्ततः पश्चादभिजिद्विद्वज्जित्ततः ।
षष्ठास्त्रिबृदाद्या येऽन्यतिरात्रास्त्रयोदश ॥
छद्मेऽप्यहिरसः पूर्वमुक्तश्चैत्रस्ततः ।
ततः कपिवनो गर्गत्रिरात्रं किञ्चिदीर्यते ॥

आदौ तावत् ज्योतिष्टोमस्याऽतिरात्रस्य स्तोमकल्पतिमाह—

त्रिष्टुद्रहिष्पवमानं पञ्चदशान्याज्यानि पञ्चदशो
माध्यन्दिनः पवमानः सप्तदशानि पृष्ठानि सप्तदश आ-
र्जव एकविंशोऽग्निष्टोमः सोऽध्यः पञ्चदशी रात्रि-
स्त्रिष्टुत्सन्धिः ॥ १ ॥

अत्राऽग्निष्टोमान्तेषु स्तोमेषु प्रकृतिष्वेव स्तोमकल्पति । त्रिष्टुत्तर-
हस्तोत्रेष्वपि अग्निष्टोमवदेकविंशः स्तोमः । त्रिष्टु पर्ण्यायेषु यानि द्वादश
स्तोत्राणि तैर्युक्ता रात्रि पञ्चदशस्तोमोपेता । सन्धिस्तोत्रे त्रिष्टुत्स्तोमः ।
एतैर्युक्ते ज्योतिष्टोमेऽवान्तरमेवः ॥ १ ॥

तत्रस्थमतिरात्रं विधत्ते—

ज्योतिष्टोमेनाऽतिरात्रेणर्द्धिकामां यजेताऽभिक-

मां वा एष स्तोमानामभिक्रान्त्या अभिक्रान्तेन हि यज्ञ
स्पृध्नोति ॥ २ ॥

एषोऽतिरात्र स्तोमाना यज्ञाना मध्ये अभिक्रमो वे अभितः क्रम
णस्य फलप्राप्तेर्हेतुः । तस्मादेतदनुष्ठानमभिक्रान्त्यै फलप्राप्त्यै भवति ।
तस्मादनुष्ठाताऽभिक्रान्तेन फलप्राप्तियुक्तेन यज्ञस्याऽनुष्ठानेन क्रमोति
सर्वसमृद्धिं प्राप्नोति ॥ २ ॥

अस्य क्रतोश्चरयवद्वारकास्त्रीन् प्रकारान् प्रशंसति—

एषोऽग्निष्टोम एष उक्थ्य एषोऽतिरात्रोऽग्निष्टोमेन
वै देवा इमं लोकमभ्यजयन्नुक्थ्यैरन्तरिक्षं राश्याऽमुं
लोकमजयन्नहोरात्राभ्यामभ्यवर्त्तन्त ॥ ३ ॥

आद्यो द्वादशस्तोत्रगतो योऽग्निष्टोमरूपस्तेन भूलोकजयः । मध्यम
उक्थ्यस्तोत्रभाग उक्थ्यकतुरूपः । तेनाऽन्तरिक्षलोकजयः । तृतीयोऽति-
रात्रस्तोत्रभागोऽतिरात्रः । तेन स्वर्गलोकजयः । एवमनुष्ठातारोऽहोरा-
त्राभ्यां लोकत्रयमभिप्राप्याऽवस्थिताः ॥ ३ ॥

सन्धिस्तोत्रं प्रशंसति—

पराच्यो वा अन्या व्युच्छन्ति प्रतीच्योऽन्या एषा
घाव प्रतीची व्युच्छति याऽऽश्विनेन व्युच्छति प्रतीची-
रेवाऽस्मा उपसो विवासयति ॥ ४ ॥

अभ्याः काश्चिदुपसं सुध्योदयप्राचीनकालावस्थाः पराच्यः पुनरा-
गमनरहितेन पराङ्मुखत्वेन युक्ता वर्त्तन्ते । पुनरावृत्तेरादिश्यादायु-
क्षयहेतवो भवन्ति । ताभ्योऽन्या काश्चिदुपसः प्रतीच्यः पुनरावृत्ति-
रूपेण प्रत्यङ्मुखत्वेन युक्ता आयुष क्षयं न कुर्वन्ति । तादृश्या कीर्ति-
षेत् ? उच्यते—येयमुषा आश्विनशस्त्रेण सह व्युच्छति विशेषेणाऽऽ-
विर्भवति एषा घाव एषैषोषा प्रतीची समुत्सेष्यत्येते । तस्मादादित्य-
नशस्त्रेण दिनद्वयसन्धिवर्त्तिना सर्वा उपसो यजमानार्थं प्रतीचीरेव-
प्रत्यङ्मुखा एव कृत्वा विवासयति प्रकटीकरोति ॥ ४ ॥

अत्र स्तोत्रीयाणां सङ्ख्या प्रशंसति—

ये सधंस्तुतानां विराजमतिरिच्येते एषा वै स्तन
वती विराट् यं काम कामयते नमेता दुग्धे ॥ ५ ॥

अस्मिन् क्रतौ सस्तुनानां स्तोत्रीयाणां मध्ये द्वे स्तोत्रीये विराज
मतिक्रम्य वर्त्तते । तद्यथा द्वादशस्तोत्रेषु प्रकृतिवन्नवस्यधिकशतमित्ये
कोनविंशतिविराजः । त्रिपूकथस्तोत्रेष्वेकविंशस्तोमे सति त्रिपष्टिस्तो
त्रीयाः । तत्र पञ्चविराजः । तिस्रस्तोत्रीया अतिरिच्यन्ते । द्वादशस्तोत्रेषु
पञ्चदशस्तोमे सति अशीत्यधिक शत स्तोत्रीयाः । तत्राष्टादश विरा-
जः । सन्धिस्तोत्रे त्रिवृत्स्तोमे सति नव स्तोत्रीयाः । तत्र पूर्वोक्तानां
तिसृणांमध्ये एकया स्तोत्रीयया सह विराट् भवति । ततो द्वे स्तोत्रीये
अवशिष्येते । विराड् रूपाया योपेतस्तनस्थानीये । तस्मादेता विराट्
स्तनयतो सम्पन्ना । एतां विराज कामधेनुसदृशो यजमानस्याऽपेक्षितं
सर्वं कामं दुग्धे ॥ ५ ॥

बहिष्पवमानस्य सन्धिस्तोत्रगतौ स्तोमौ प्रशमति—

त्रिवृता प्रैति त्रिवृतादेति प्राणो वै त्रिवृत्प्राणेनैव
प्रैति प्राणमभ्युदेति ॥ ६ ॥

त्रिवृत्स्तोमेनेमं क्रतुं प्रैति प्रारभते । उदेति समापयति । प्राणवृ-
त्तिव्यसास्यात् त्रिवृत् प्राणरूपता त्रिवृता प्राणमेवामिलक्ष्य प्रारम्भ-
प्रमाप्ती सम्पद्येते ॥ ६ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माध्वर्वाये वेदार्थप्रकाशे
विंशाध्यायस्य प्रथम खण्डः ॥

द्वितीयः खण्डः ॥

सर्वस्तोमाद्यस्याऽतिरात्रस्य स्तोमकल्हति दर्शयति—

त्रिवृद्बहिष्पवमानं पञ्चदशान्पाज्यानि सप्तदशो मा-
ध्यन्दिनः पवमान एकविंशानि पृष्ठानि त्रिणव आर्भ-
वस्त्रयस्त्रिंशोऽग्निष्टोमः प्रत्यवरोहीण्युक्थानि त्रिणवं
प्रथमं द्वे एकविंशे सपोडशिके पञ्चदशी रात्रि
त्रिवृत्सन्धिः ॥ १ ॥

अत्र त्रीण्युक्थानि प्रत्यवरोहीणि विपरोतक्रमोपेतानि । स एव
क्रमास्त्रिणवमित्यादिना स्पर्शाक्रियते—त्रिषु प्रथमं स्तोत्रमधिकसंख्यायु-
क्तं त्रिणवस्तोमेनोपेतम् । उत्तरे द्वे स्तोत्रे न्यूनसंख्यायुक्तेनैकविंशस्तो-

मेनोपेते । ते च द्वे स्तोत्रे सषोडशिके । अतः षोडशिस्तोत्रेऽप्येकविंशस्तोमः । पूर्वोक्तऋतुः षोडशिरहितः, अथ त्वतिरात्र सषोडशिकः । स्पष्टमन्यत् ॥ १ ॥

अत्राधिकारिणमाह—

सर्वस्तोमेनाऽतिरात्रेण वृभूयन्यजेत सर्वस्याऽऽप्त्यै सर्वस्य जित्यै सर्वमेवैतेनाऽऽप्नोति सर्वं जयति ॥ २ ॥

यः पुमानेदम्यमिच्छति सोऽत्राधिकारी । अथञ्च ऋतुरेहिकस्याऽऽमुष्मिकस्य प्रापणीयस्य सर्वस्य प्राप्त्यै समर्थः । तथा जेतव्यस्य च सर्वस्य शत्रुसमूहस्य जयाय पर्याप्तः । तस्मादेतेन ऋतुना प्राप्तव्यं सर्वं मयि प्राप्नोति, जेतव्यं सर्वं जयति ॥ २ ॥

अस्मिन् ऋतौ विद्यमानान् स्तोमान् विद्यमानानि छन्दासि च प्रशंसति—

यत्त्रिष्टुप्त्रिष्टुप्पमानं भवति तत्त्रिष्टुत्तुं स्तोममाप्नोति गायत्रीं छन्दो यत् पञ्चदशान्पाज्यानि तत् पञ्चदशं स्तोममाप्नोति त्रिष्टुभं छन्दो यत्सप्तदशो माध्यन्दिनः पवमानस्तत्सप्तदशं स्तोममाप्नोति जगतीं छन्दो यदेकविंशानि पृष्ठानि तदेकविंशं स्तोममाप्नोत्यनुष्टुभं छन्दो यत्त्रिणव आर्भक्स्तत्त्रिणवं स्तोममाप्नोति षड्ङ्क्तिं छन्दो यत्तयस्त्रिंशोऽग्निष्टोमस्तत्तयस्त्रिंशं स्तोममाप्नोति धिराजं छन्दो यदुष्णिक्ककुभौ क्रियेते तदुष्णिक्ककुभावाप्नोति यद्वृहतीषु सन्धिना स्तुवन्ति तद्वृहतीमाप्नोति यदादिवनं शस्यते तत्सर्वमेवैतेनाऽऽप्नोति सर्वं जयति ॥ ३ ॥

पृष्ठे पङ्क्ते पदसु दिनेषु क्रमेण त्रिष्टुपञ्चदशसप्तदशैकविंशत्रिणवयस्त्रिंशत्तया सर्वे स्तोमा विद्यन्ते । तथा गायत्र्यादीनि छन्दासि भवन्ति । गायत्र प्रथममहः, त्रैष्टुभ द्वितीयम्, जागवं तृतीयमानुष्टुभ चतुर्थं, पाङ्ग पञ्चमं, सर्वच्छन्दस्क षष्ठम् । तथा चाऽतिरात्रवहिष्यमाना दिस्तोत्रिस्तद्गतात्रिष्टुदादिस्तोमामिमानीदेवताः स्तोमसहमाविगायत्यादिच्छन्दोऽमिमानीदेवताश्च प्राप्नोति । अत्र सर्वं छन्दस्समष्टिरूपधेन

विराजोऽभिप्रेत्य तत्प्राप्तिरुच्यते । विशेषेण राजमानत्वात्तद्रूपत्वे
पचारः ॥ ३ ॥

अथाऽस्मिन् सर्वस्तोमेऽतिरात्रे पश्वैकादशिनीं विधत्ते—

प्राञ्चं वै त्रयस्त्रिंशो यज्ञं प्रमुजति तमध्वर्युरेका-
दशिन्या पुरस्तात्प्रत्युद्यच्छत्येकादश रशना एकादश
पशव एकादश यूपा भवन्ति तत्त्रयस्त्रिंशो त्रयस्त्रिं-
शं प्रतिष्ठापयति ॥ ४ ॥

योऽयं त्रयस्त्रिंश स्तोमः सोऽन्त्यस्तर्षेण स्तोमाना समाप्तिस्था-
नीयः, 'त्रयस्त्रिंशो वै स्तोमानां प्रतिष्ठे'ति श्रुते । स चाऽस्य कतोर्म-
ध्येऽग्निष्टोमसाम्नि प्रयुक्तस्मन् प्राञ्चमृजुर्वेत गच्छन्तमेतं यज्ञं प्रमु-
जति प्रकर्षेण कुटिलं करोति । तमध्वर्युं पुरस्तात् प्रातःकाले
कृतया पश्वैकादशिन्या प्रत्युद्यच्छति पुनः कौटिल्यपहरिहारेणोद्यतं
करोति । एकोत्तराणां दशानां समाहार एकादशिनी । यूपस्मरमवेष्टन
हेतवो रजयो रशनाः । तासां रशनानाञ्च प्रत्येकमेकादशसंख्येयैतत्वा-
न्मिलित्वा त्रयस्त्रिंशसंख्या सम्पद्यते । तथाऽस्मिन्त्रयस्त्रिंशसङ्घे
यज्ञकौटिल्यपहारिणं त्रयस्त्रिंशस्तोमं प्रतिष्ठापयति ॥ ४ ॥

उक्तकृत्यनुष्ठायितद्वेदिनोऽसमानफलमाह—

तया समुद्यतया राज्या यं यं कामं कामयते तं तम-
भ्यश्नुते यं यं काम कामयते त तमभ्यश्नुते य एवं वेद ॥

समुद्यतया सम्पगनुष्ठितेनाग्नेनाऽतिरात्रकतुना । स्पष्टमन्यत् ॥५॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थे

प्रकाशे विंशाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥

तृतीयः खण्डः ॥

अतोऽप्यामाख्यं कर्तुं विधिक्षुस्तत्र स्तोमफलं दर्शयति—

त्रिवृद्धिष्पवमानं पञ्चदशान्याज्यानि सप्तदशो मा-
ध्यन्दिनः पवमान एकविंशं होतुः पृष्ठं छन्दोमा इत-
राणि त्रिणव आर्मवस्त्रयस्त्रिंशोऽग्निष्टोमः प्रत्यव-

रोहीण्युक्थानि त्रिणव प्रथममथैकविंशमथ सप्तदश-
मेकविंशः षोडशी पञ्चदशी रात्रिस्त्रिवृत्सन्धित्रि-
वृत् प्रथममतिरिक्तस्तोत्रमथ पञ्चदशमथ सप्तदशमथै-
कविंशम् ॥ १ ॥

इयञ्च स्तोममलुतिः पूर्वाचार्यैरित्य सगृहीता—

भाद्यस्तु त्रिवृत् पञ्चदशस्तोत्रचतुष्टयम् ।

ततः सप्तदशञ्चैकविंश तस्मात्परस्त्रयम् ॥

तुन्दोमास्त्रिणवञ्चाऽपि त्रयस्त्रिंश ततः परम् ।

त्रिणवञ्चैकविंशञ्च तथा सप्तदशः परम् ॥

एकविंश पञ्चदशस्तोत्रेषु द्वादशास्त्रयः ।

द्वयोस्त्रिवृत् ततः पञ्चदशः सप्तदशस्ततः ॥

एकविंश इति प्रोक्तमस्तोत्र्यामे प्रकल्पनमिति ॥

पूर्वस्मिन् सर्वस्तोमातिरात्रे एतस्मिन्स्तोत्र्यामे च त्रयाणां प्रत्येक-
रोहीणे साग्नि सत्यपि तत्र तुनीयस्योक्त्यन्यैकविंशस्तोमः, अत्र तु
सप्तदश इति विशेषः । सम्भेरुपरि चत्वार्यन्यतिरिक्तानि, ततोऽत्र त्रयस्त्रिं-
शस्तोत्राणि ॥ १ ॥

यथोक्तकल्पनोपेतस्य क्रान्तोऽर्घ्यामनामानिर्बचनस्याऽनुकूलामा-
यवायिकामाह—

प्रजापतिः पशून्सृजत तेऽस्मात् सृष्टा अपाक्रामथ
स्तानग्निष्टोमेन नाऽऽमोत्तानुक्थैर्नाऽमोत्तान् षोडशिना
नाऽऽमोत्तान्नाश्या नाऽऽमोत्तान् सन्धिना नाऽऽमोत्ता-
नाश्वनेन नाऽऽमोत्तानग्निमब्रवीदिमान्म ईप्सोति ता-
नग्निस्त्रिवृता स्तोमेन जरायोधीयेन साम्ना नाऽऽमोत्ता-
निन्द्रमब्रवीदिमान्म ईप्सोति तानिन्द्रः पञ्चदशेन स्तो-
मेन सत्रासाहीयेन साम्ना नाऽऽमोत्तान् विश्वान् दे-
वानब्रवीदिमान्म इप्सतेति तान्विश्वे देवाः सप्तदशेन
स्तोमेन मार्गीयेण साम्ना नाऽऽप्नुवथुंस्तान्विष्णुमब्र-
वीदिमान्म ईप्सोति तान् विष्णुरेकविंशेन स्तोमेना-

ऽऽप्नोद्धारवन्तीयेनाऽचारयते 'दं विष्णुर्विचक्रम' इति व्य-
क्रमत ॥ २ ॥

अग्निष्टोमस्तोत्रादिकैराश्विनशस्त्रान्तैः प्रयोगविशेषैः पशुमाप्त्य-
मावात्प्रजापतिराग्निमवर्षीत्—हे अग्ने तानिमान् पशून् केनाऽप्युपायेन
व मदर्थमीप्स प्राप्तुमिच्छ । एवमुक्तस्तोऽग्निः (१) 'जराबोध तद्विवि-
हृदो'त्येतस्यामृच्युत्पन्नं जराबोधीयनामकं साम त्रिवृत्स्तोमयुक्तं प्रयु-
ज्य पशून् प्राप्नोत् । तथैवेन्द्रो विश्वे देवाश्च नाऽऽप्नुवन् । (२) 'त्यमु वः
सत्रासाहमि'त्यस्यामृच्युत्पन्नं साम सत्रासाहीयम् । (३) 'तद्वो गाने'
त्यस्यामृच्युत्पन्नं साम मार्गीयम् । (४) 'अश्वन्न त्वा' इत्यस्यामृच्युत्पन्नं
साम धारवन्नीयम् । तेनैकविंशस्तोमयुक्तेन विष्णुः पशून् प्राप्याऽवक-
मणाशिवारितवान् । प्राप्तौ स्तोमस्तथाधनम् । निवारणे सामं साधनम् ।
(५) 'इदं विष्णुरि'त्येतया स्तोत्रीयया यथोचितसामोपेतया विष्णुर्व्यक-
मत विशेषेण पशूनामन्तः प्रविवेश ॥ २ ॥

उक्तकथाधिकारिणमाह—

यस्मात्प्रमेव पशवो अशुंशोरन् स एतेन यजेत ॥३॥

पशवो गवाश्वादयो यस्मात् पुरुषात् प्रमेवाऽत्यन्तप्रकर्षेणैव स्रष्टा
मभवन्, स एतेन क्रतुनेष्टां श्रृंशाग्निवाय्यं पशुसमृद्धिं प्राप्नोति ॥ ३ ॥

अस्य क्रतोः सर्वकामप्राप्तिहेतुत्वमाह—

(६) एतेन वै देवा जैत्वानि जित्वा यं यं काममकाम-
यन्त तं तमाप्नुवन् यं कामं कामयते तमेतेनाऽऽप्नोति ॥४॥

१ जराबोध तद्विविहृदो विशेषेण यज्ञियाम् । स्तोम इत्या इत्यौक्तम् ॥

सा. स. पृ. १. १. २. ५

२ त्यमु न. सत्रासाह विश्वाह गार्गीयतम् । आ स्वावयस्युतये ॥

सा. धं. पृ. २. २. ३. १

३. तद्वो गानं श्रुते एवा पुरुहुताय सत्त्वे । स यद्वै न शान्तिने ॥

सा. स. पृ. २. १. ३. १.

४ (सा. स. पृ. १. १. २. ७.) शृष्टे ३५३ अग्निय द्रष्टव्या ।

५. इदं विष्णुर्वि चक्रम त्रेधा नि दधे पदम् । समूहमस्य पाशुरे ॥

सा. स. ट. ८. २. ५

६. ते. मा. २. ७. १४. ३ इष्टव्यम् ।

जैत्र्यानि जेतव्यान्यसुरसैन्यानि । देववद्वयोऽपि कामिर्न फलमाप्नोति ॥ ४ ॥

क्रतुनाम्नो निर्वचन दर्शयन्ति—

तदप्नोर्गाम्नोऽप्नोर्गामत्वम् ॥ ५ ॥

तत्तस्मादेतेन सर्वमाप्नोतीति श्रुत्युत्ते* सद्भावादित्यर्थः । तैत्तिरीयाश्च—‘(१)प्रजापति पशुनसृजते’त्याख्याने सर्वमाप्नोत्यन्ते । निर्घटनमेवमायनम्—‘यदाप्नोत् तदप्नोर्गामस्याऽप्नोर्गामत्वमिति’ । यामन्शब्दो यामशब्दश्च नियमनाय । अथ क्रतुरासन्न्यामा फलानां नियामक इत्यर्थः ॥ ५ ॥

इति ताण्ड्यमहाराजाग्रणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे विशाख्यायस्य तृतीयाः खण्डः ॥

चतुर्थः खण्डः ॥

नवसप्तदशाख्येऽतिरात्रकतां स्तोमपल्लाप्तिमाह—

त्रिष्टुप्सहस्रपवमानं पञ्चदशं होतुराज्यं नवसप्तद-
शानि स्तोत्राण्येकविंशोऽग्निष्टोमः सोऽथः पञ्चदशी
रात्रिस्त्रिष्टुप्सन्धिः ॥ १ ॥

अत्र त्रैत्र्यघरणस्याऽऽज्यमारभ्याऽऽर्चयपवमानपर्यन्तं नवसप्तदशानि
स्तोत्राणि सप्तदशस्तोमोपेतानि । अत एवाऽयं क्रतुर्नवसप्तदशाख्यः ॥१॥
तस्मिन्नाधिकारिणमाह—

नवसप्तदशेनाऽतिरात्रेण प्रजाकामो यजेत नवै
प्राणाः प्रजापतिः सप्तदशः, प्राणेभ्य एव तदधि प्रजा-
पतेः प्रजाः प्रजायन्ते ॥ २ ॥

नवच्छिद्रवर्तिताम्रवसहस्रधाका प्राणाः । तादशमासपञ्चर्तु(वाद

यस्यत्सर)सप्तदशावयवोपेतः । स एव कालात्मक प्रजापतिः । तेन नवसप्तदशावयवकत्वनुष्ठानेन प्राणैर्मय एव निमित्तभूतेभ्यः प्रजापते. कालात्मकादधि बाहुल्येन पुत्रपौत्रादिरूपा. प्रजा उत्पद्यन्ते ॥ २ ॥

कस्याश्चित् स्तोत्रीयायाः स्थाने विशेष विद्यते—

ककुम्भं प्राचीमुद्दहति पुरुषो वै ककुप् गर्भो वा एष मध्यतो धीयते ॥ ३ ॥

तृतीयसवने योऽयमार्गव पवमानस्तत्र (१)'पवस्व मधुमत्तम' इति ककुपस्ति, ता प्राचीमुद्दहति स्वस्थानादुद्दृष्ट्य तत पूर्वभाषिर्ना माध्यन्दिनसवनगता कृत्वा प्रयुञ्जीत । ककुम्भं पुत्रोत्पत्तिहेतुत्वात् पुरुषत्वम् । स च ककुप् पुरुषो वै गर्भ एव भूत्वा यज्ञस्योदरस्थाने माध्यन्दिनसवनेऽवस्थाप्यते ॥ ३ ॥

ककुप्छन्दस्कायामुक्तायामृचि साकमश्वनामकं सामविशेषं विद्यते—

तस्याऽं साकमश्वम् ॥ ४ ॥

भवतीति शेषः ॥ ४ ॥

तस्मात् प्रशंसति—

प्रजापतिः प्रजा अमृजत ता न प्राजायन्त स एतत् सामाऽपश्यत्ता अश्वो भूत्वाऽभ्यजिघत्ताः प्राजायन्त प्रजननं वा एतत् साम ॥ ५ ॥

प्रजापतिना सृष्टाः प्रजाः पुत्रपौत्रादिप्रकर्षज्ञ प्राप्ताः । प्रजापतिरिदं साम दृष्ट्वा तेन साक्षा स्वयमश्वो भूत्वा ताः प्रजास्तेनेष्ट्वा अभ्यजिघत् सर्वत माश्रय तदा कृतवान् । तेन प्रतिबन्धाभावे सति ता प्रजा प्रकर्षेण पुत्रपौत्रादिरूपेणाऽभिवृद्धिं प्राप्ताः । तस्मात् साकमश्वनामकं साम प्रजोत्पत्तिसाधनं भवत्येव । अश्वरूपेण प्रजापतिना सह वर्त्तत इति साम्न साकमश्वनाम सम्पन्नम् ॥ ५ ॥

पतद्वेदनं प्रशंसति—

प्रजापते बहुर्भवाति य एवं वेद ॥ ६ ॥

पुत्रपौत्रादिरूपेण प्रजननाद्बहुमावः ॥ ६ ॥

(१) 'परि प्र धन्वे' स्थेता द्विपदामृच विधत्ते—

द्विपदां ककुभो लोके करोति गर्भमेव नद्धितं
धत्तः प्रजनयति ॥ ७ ॥

आर्भगपवमानाद्या ककुबुद्धता, तस्या लोके स्थाने द्विपदा कुर्यात् ।
तत्तेन द्विपदायाः करणेन यज्ञस्य मध्वतो हितमुदरे स्थापितं पुरुषरूप
गर्भमुत्पादयत्येष ॥ ७ ॥

अस्य क्रतोरतिरात्रस्य प्रशंसति —

अतिरात्रो भवत्यहोरात्रे वा अनु प्रजाः प्रजायन्तेऽ
होरात्रे एषाऽनु प्रजया पशुभिः प्रजायते ॥ ८ ॥

रात्रिमप्यतीत्य परदिनपर्यन्तं वर्त्तत इत्ययं क्रतुरतिरात्रः । लोके
हि जायमानाः प्रजाः अदृष्टा रात्रिञ्चाऽनुसृत्यैषोत्पद्यन्ते, उभयातिरि-
क्तस्य कालस्याऽभावात् । कालद्वयस्यापि क्रतोरनुष्ठाने सायद्वि रात्रौ
च सर्वदा पशुप्रजासमृद्धौ भवति ॥ ८ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ
प्रकाशे विंशोऽध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥

पञ्चमः खण्डः ॥

विपुवदतिरात्राव्यक्तोः स्तोमनलूतिमाह—

त्रिष्टुत् पश्चिष्पवमानं पञ्चदशान्याज्यानि पञ्चदशो
माध्यन्दिनः पवमानः सप्तदशानि वृष्टानि सप्तदश आ-
र्भव एकविंशोऽग्निष्टोमः सप्तदशान्युक्थानि पञ्चदशी
रात्रिस्त्रिष्टुत्सन्धिः ॥ १ ॥

स्पष्टोर्थः ॥ १ ॥

अस्मिन् क्रतावधिकारिणमाह—

विपुवताऽतिरात्रेण ज्येष्ठ ज्यैष्ठिनेष याजयेद्विपुवाः
वा एष स्तोमाना विपुवानेव भवति ॥ २ ॥

विप्लव्याताविति घातोत्पन्नो विपुशब्दः । स ज्यन्तः मध्यवर्तिन
मेकविंशमग्रिष्टोममाचष्टे । तस्यैकविंशस्योमयत आरोहावरोहरूपाभ्या
भवस्थिते स्तोमैर्व्याप्तत्वात् । पूर्वत्र त्रिवृत्पञ्चदशानामनुकमादारोहः ।
उत्तरत्र सप्तदशत्रिवृता व्युत्क्रमेणाऽवस्थानाद्वरोहः । एवमुभयतो
व्याप्तत्वाद्विपुनामक एकविंशो यस्मिन् क्रमावस्ति सोऽयं विपुवान् ।
यस्या योपितो ज्येष्ठो भ्राता विद्यते सा ज्यैष्ठिनी । तस्याः पुत्रो ज्यैष्ठि-
नेयः । यः पुमान् भ्रातृणां मध्ये ज्येष्ठः सोऽग्राऽधिकारी । एष क्रतु
स्तोमार्ता यज्ञानां मध्ये पूर्वोक्तरीत्या विपुवानेव । तदनुष्ठाताऽपि विपु-
वानेव भवति । अत्र पुरस्तात् पञ्चाक्ष बहुमि सेवकं व्याप्तं प्रभुः
पुरुषो विपुरित्युच्यते । तादृशस्य पुरुषस्य स्वामी विपुवान् प्रभुः पुरुष
स्मेभ्यो भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

मध्यवर्तिनमेकविंशस्तोमं प्रशंसति—

पदेक एकविंशो भवत्येकविंशो वा इतोऽसा-
वादित्यो द्वादश मासाः पञ्चसंवत्सर इमे लोका असा-
वादित्य एकविंश आदित्यस्यैवैन मात्रां गमयति ॥ ३ ॥

त्रिवृदादयः स्तोमाः आरोहावरोहाभ्यामावर्तितत्वात् प्रत्येक
द्वित्वमापन्नाः । एकविंशस्तवनावर्तित एक एवाऽऽदित्यवदवतिष्ठत
इति यदस्ति तेनैव यजमानं आदित्यस्यैव मात्रां गमयति, यावनादि-
त्यस्य महिमाऽस्ति तावन्त महिमानमाप्नोति । कथमादित्यवदवस्थान
मिति चेत् ? संख्यासाम्यादिति ब्रूमः । मासर्तुलोकादित्यरूपेणाऽव-
स्थिते जगति तदवस्थाषु मासादिक्रमेण परिगणितेऽशादित्य एकविंशो
भवति ॥ ३ ॥

तदिदं संख्यासाम्यं आदित्यस्य महिमानं दर्शयति—

एष वा उदेति न वा एनमन्यत् ज्योतिषां ज्योतिः
प्रत्युदेति ॥ ४ ॥

एष एवाऽऽदित्योऽन्धकारं निवर्त्तयन् प्रतिदिनं प्राच्यां दिश्युदयं
गच्छति । ज्योतिषामग्निबन्धनश्रवादीनां मध्ये यत्किमप्यन्यदादित्यव्य-
तिरिक्तं ज्योतिरेन प्रत्येतस्याऽऽदित्यस्य प्रतिनिधिक्रमेण न वा उदेति
सर्वथा नोदेति ॥ ४ ॥

ईहगादित्यमहिम्नो वेदनं प्रशंसति—

नैनमन्यः स्वेषु प्रत्युदेति य एवं चेद ॥ ५ ॥

एन वेदितार स्वेषु ज्ञातिषु मध्येऽन्यः पुरुषो न प्रत्युदेति प्रति
कूलो भूत्वा नोद्गच्छति, किन्तु सर्वोऽप्येनमनुवर्षत एव ॥ ५ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-

प्रकाशे विंशध्यायस्य पञ्चम खण्डः ॥

पष्ठ. खण्डः ॥

गोष्टोमातिरात्रायस्य क्रतोः स्तोमकलतिमधिकारिणं फलञ्चाऽऽह—

पञ्चदशं घृहिष्पवमानं त्रिवृन्त्याज्यानि सप्तदशं ना-
व्यन्दिनः सवनमेकविंशं तृतीयसवनं सोऽव्यं पञ्च-
दशी रात्रिस्त्रिवृत्सन्धिर्गोष्टोमेनाऽतिरात्रेण भ्रातृव्य-
वान्यजेत गवा वै देवा असुरानेभ्यो लोकेभ्योऽनुदन्त
रात्र्याऽनपजत्यमजयन्नेभ्यो लोकेभ्यो भ्रातृव्यं प्रणुष
रात्र्याऽनपजत्यं जयति ॥ १ ॥

अस्य क्रनोरहनि प्रयुज्यमानो गोष्टोमभागोऽत्र गोशब्देनाऽभिधीयते।
तेन गोष्टोमेनाऽसुराणोदम सम्पन्नम्। यद्व्यन्यदनपजत्यं जेतुमशक्यं
मसुरसन्धिधनगरचनादिकमस्ति तत्सर्वं रात्रौ प्रयुज्यमानेनाऽतिरात्र
भागेन देवानामिवाऽनुष्ठातुरप्युमय सिध्यति ॥ १ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-

प्रकाशे विंशध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥

सप्तमः खण्डः ॥

आयुष्टोमानिरात्रायस्य क्रतोः स्तोमफलसिद्धिमधिकारिणं पूर्वोत्तर-
भोगेयोविमर्शय फलञ्चाऽऽह—

त्रिवृत् घहिष्पवमानं पञ्चदशान्याज्यानि सप्तदशं
माध्यन्दिनं सवनमेकविंशं तृतीयासवनं सोमं प-
ञ्चदशी रात्रिस्त्रिवृत्सन्धिरायुष्टोमेनऽतिरात्रेण स्वर्गका-
मो यजेतोर्ध्वाः स्तोमा यन्त्यनपञ्चं शाय यदतिरात्रो
भवत्यहोरात्राभ्यामेव स्वर्गं लोकमेति ॥ १ ॥

पूर्वभागेन त्रिवृदाद्या एकविंशान्ताः स्तोमा उक्ताः अनुक्रमेण
प्रवृत्ता इति नाऽस्यपञ्चशः । उत्तरभागेन सहाऽहोरात्रानुष्ठानं
स्वर्गसाधनम् ॥ १ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे विंशाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥

अष्टमः खण्डः ॥

अभिजिदतिरात्रायस्य क्रतोः स्तोमफलसिद्धिमधिकारिणं मातङ्गय
फलञ्चाऽऽह—

त्रिवृत् घहिष्पवमानं पञ्चदशं होतुराज्यं सप्त-
दशं मैत्रावरुणस्य पञ्चदशं ब्राह्मणाच्छं सिनः सप्तद-
शमच्छावाकस्यैकविंशं माध्यन्दिनः पवमानः सप्तदशं
होतुः पृष्ठमेकविंशं मैत्रावरुणस्य त्रिणवं ब्राह्मणाच्छं
सिन एकविंशं शमच्छावाकस्य त्रिणवं आर्भक्त्र-
यस्त्रिंशोऽग्निष्टोमः प्रत्यवरोहीण्युक्त्यानि त्रिणवं प्र-
थमं द्वे एकविंशे सषोडशिके पञ्चदशी रात्रिस्त्रिवृत्स-
न्धिरभिजिताऽतिरात्रेण भ्रातृव्यवान्यजेताऽभिजिता
वै देवा असुरानिमान् लोकानभ्यजयन्नाज्याऽनपज्यम-

जयन्निजितैव आतृव्यमिमान् लोकानभिजित्य राध्या-
ऽनपजस्यं जयति ॥ १ ॥

इमान् लोकान् पृथिव्यन्तरिक्षगुलोकानमिलस्याऽसुरानजयन् लोके
भ्योऽसुराग्निरुत्सारितवन्तः । स्पष्टमन्यत् ॥ १ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे साधनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थे
प्रकाशे विशाध्यायस्याऽष्टमः खण्डः ॥

नवमः खण्डः ॥

विश्वजिदितिरात्रायस्य क्रतोः स्तोमकलप्तिमधिकारिणश्चाऽऽह—
स्पष्टोऽर्थः ॥ १ ॥

त्रिष्टुप् बहिष्पवमानं पञ्चदशं होतुराज्यं सप्त
दशं मैत्रावरुणस्यैकविंशं ब्राह्मणाच्छं सितः पञ्च
दशमच्छावाकस्य सप्तदशं माध्यन्दिनः पवमान एव
विंशं होतुः षष्ठं त्रिणवं मैत्रावरुणस्य सप्तदशं ब्राह्म
णाच्छं सितः एकविंशमच्छावाकस्य त्रिणव आर्भक्ष
स्त्र्यष्ट्रिंशोऽग्निष्टोमः प्रत्यवरोहीण्युक्थानि त्रिण
प्रथमं द्वे एकविंशे सप्तोदशिके पञ्चदशी रात्रिः त्रि-
ष्टुप्सन्धिर्विश्वजिताऽतिरात्रेण पशुकामो पजेत ॥१॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ १ ॥

अनेन पशुप्राप्तिः कथमित्याशङ्क्य सस्त्रद्वारेणेत्यामिप्रायेणाऽऽह—

रेतो हि नाभानेदिष्टीयं पशवो वालखिल्या य
त्राभानेदिष्टीयं पूर्वं शस्यत उत्तरा वालखिल्या रेत-
मस्तत्पशवः प्रजायन्ते रूपाणि विकरोति यद्वार्पाकप
मृतुषु प्रनितिष्टति यदेवधामरुत् ॥ २ ॥

विश्वजितस्तृतीयसवने अस्त्रिणा मध्ये होता (१)नामानेदिष्टीय
शसति । (२)'इदमिरथा शीघ्रं मूर्च्छयन्' इत्येतत्सूक्तं नामानेदिष्टीयम्,
'नामानेदिष्टे'ग मुनिना दृष्टवात् । मैत्रायणस्तु (३)'ममि प्र यः सुराध
म'मिरथायाः वालपितृव्यापवा ऋचश्शसति । तत्र नामानेदिष्टीयं
रेनोरूपम्, तद्विद्वत्स्य ध्वमाणात्वात् । तथा हि काचिद्वेदे पठ्यते—
(४)'मनानम्रेतो अहत्तुर्विद्यन्ता मामो निषिक्तं सुकृतस्य योगी ।

विता यत् स्वो बुद्धितरमभिष्कम्भमवारेत सञ्जन्मामो निषिञ्चति'ति
वाल्मीक्यास्तु पशुरुपा, तासां वृद्धतीच्छन्दस्यात् । (५)'वाहता
पशव' इति ध्रुवस्तरे ध्वणात् । अतो नामानेदिष्टीयंन रेतासि सिक्ते
सति तस्माद्वेतसो वालपितृव्यामिस्साध्याः पशवः प्रजायन्ते । माहा
णाच्छसी तु(६) 'वि हि सोतोरेष्टते'ति सूक्तं शंसति । तस्य यार्वा
कपम्, पृथक्कविना दृष्टवात् । तेन यार्वाकवेन पशुषु गोमहिषादवधेनु
बलीषर्द्धवृषादिकृपाणि धिक्करोति विशेषेण सञ्पादयति । अद्यावाकस्तु
(७)'प्र यो मदे मतयो यंतु विष्णव' इत्येतत् सूक्तं शंसति । तस्य सूक्त
पयवामहन्नामकम्, केनचित् पयवामहता मुनिना दृष्टवात् । यदि
सूक्तमस्ति तेन वसन्ताष्टतुषु प्रतितिष्ठति ॥ २ ॥

इति ताण्ड्यमहामाह्वने सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ
प्रकाशे विंशाध्यायस्य नयमः खण्डः ॥

१. नामानेदिष्टो नाम मनोः पुत्रः कविशविः सोतसि यथादितामो (१.१.११.४.) ध्रुव ।
२. 'इदमिरथा शीघ्रं मिरथादिवसर्विसावृणात्मकं नामानेदिष्टीयं सूक्तं आग्नेदे (८.१. १६.) दृष्टव्यम् ।
३. 'ममि प्र यः सुराधममिरथायामिस्साध्यामवे मया विदे ।
यो अरिदुग्धो मयथा पुङ्गवस्तुष्टद्वेगेन विजती'-
स्वाभ्य एकादश सूक्तानि वालपितृव्यानि आग्नेदे (६.४. १४) दृष्टव्यानि ।
४. अ. स. ८. १. ३७   ५. ते. स. ५. ३. ३
६. 'वि हि सोतोरेष्टते'ति त्रयोविंशत्युपात्मकं सूक्तं आग्नेदे (८.१.१) दृष्टव्यम् ।
७. 'प्र यो मदे मतयो यंतु' इति मयर्न सूक्तपुग्नेदे (४. ४. ३३.) दृष्टव्यम् ।

दशमः खण्डः ॥

अथैकस्तोमकाश्चत्वारोऽतिरात्राः सन्ति । तेषु त्रिवृदतिरात्रः प्रथमः, पञ्चदशातिरात्रो द्वितीयः, सप्तदशातिरात्रस्तृतीयः, एकविंशतिरात्रश्चतुर्थः । नानेतान् चतुरोऽतिरात्रान् तत्तदधिकारिणस्तत्फलानि च क्रमेणाऽऽह—

त्रिवृताऽतिरात्रेण ब्रह्मवर्चसमकामो यजेत तेजो वै त्रिवृत् ब्रह्मवर्चस तेज एव ब्रह्मवर्चसमवरुन्धे तेजसि ब्रह्मवर्चसे प्रतितिष्ठति पञ्चदशेनाऽतिरात्रेण वीर्यका-
मो यजेतौजो वीर्यं पञ्चदश ओज एव वीर्यमवरुन्ध
ओजसि वीर्यं प्रतितिष्ठति सप्तदशेनाऽतिरात्रेणाऽज्ञा-
यकामो यजेताऽन्नं वै सप्तदशोऽन्नाद्यमेवाऽवरुन्ध एक-
विंशेनाऽतिरात्रेण प्रतिष्ठाकामो यजेत प्रतिष्ठा वा ।
एकविंशो यदतिरात्रो भवत्यहोरात्रपोरेव प्रतितिष्ठति ॥

अत्र त्रिवृदादीनां ब्रह्मवर्चसादिकलहेतुत्वं यच्छ्रुत्वा तत् पूर्वमस-
क्तुपपादितम् । स्पष्टमभ्यस्त ॥ १ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे विंशाध्यायस्य दशमः खण्डः ॥

एकादशः खण्डः ॥

उक्तास्त्रयोदशप्रकारा अतिरात्राः । अथाऽहीनेषु द्विरात्रा यक्तव्याः ।
तेष्वङ्गिरसा द्विरात्रं विधत्ते—

उपोतिष्ठोमोऽग्निष्ठोमः पूर्वमह सर्वस्तोमोऽतिरात्र-
वत्तरम् ॥ १ ॥

पूर्वस्मिन्नहनि प्रकृतिर्नो विशेषो नास्ति ॥ १ ॥

उत्तरस्याऽह स्तोमकलृप्तिमाह—

तस्य चतुर्विंशं यद्विष्यमानं पञ्चदशान्याज्यानि

सप्तदशो माध्यान्दिनः पवमान एकाविंशानि वृष्टानि
त्रिणव आर्भवस्त्रयस्त्रिंशोऽग्निष्टोमः प्रत्यवरोहीण्यु-
क्तानि त्रिणवं प्रथममथैकविंशमथ सप्तदशमेकवि-
ंशः षोडशी पञ्चदशी रात्रिस्त्रिवृत् सन्धिः ॥ २ ॥

अस्याऽध्यायस्य द्वितीयखण्डे यः सर्वस्तोमोऽतिरात्र उक्तः, तस्मिन्
स्त्रिवृद्धिपवमानमत्र चतुर्विंशम्, तथा तृतीयमुक्तं तत्रैकविंशम्, अत्र
तु सप्तदशमिति विशेषः ॥२॥

अनयोर्हो. क्रमेण सामद्वयाधिधिमभिप्रेत्योपाख्यानमाह—

अङ्गिरसः स्वर्गं लोकमायं स्तेपां हविष्मांश्च
हविष्कृत्वाऽङ्गिरसावहीयेतां तावामकृतेतां यतोऽङ्गिरसः
स्वर्गं लोकमायं स्तावतप्येतां तावेते सामनी अपश्यतां
ताभ्यां द्विरात्रमतन्वातां तेन स्वर्गं लोकमैताम् ॥ ३ ॥

अङ्गिरानामका ऋषयः सत्रमनुष्ठाय तेन सत्रेण स्वर्गं लोकं प्राप्नु-
वन् । तथा च तैत्तिरीया आमनन्ति—(१) 'अङ्गिरसो वै सत्रमासत ते
सुवर्गं लोकमायन्ति'ति । तेषामङ्गिरसां मध्ये हविष्मात्रामक एक ऋषिः
हविष्कृत्वाऽपरस्तांनुमावहीयेताम् । तयोक्तमयोः सत्रानुष्ठानं स्वर्ग-
प्राप्तिश्च नाऽऽसीत् । इतरेऽङ्गिरसो यतो यस्माद्देशात् स्वर्गं प्राप्नुवन्
स देशं स्वर्गप्राप्तिहेतुरिति मन्वानाऽनुमौ तं देशमागतौ । तावेतौ स्वर्गं
प्राप्त्यभावे सति तत्प्राप्तिसाधनमिच्छन्तौ तपोऽङ्कुरताम् । तेन च तपो-
बलेन स्वर्गप्रापके सामनी अपश्यताम् । ताभ्यां सामभ्यां द्विरात्रनामकं
ऋतुमतन्वाता विस्तरेणाऽनुष्ठितवन्तौ । तपोस्ताम्नोर्म्ये हविष्कृत्वाऽमकं
सामं प्रथमेऽहि 'स्वादिष्टये'त्यस्यां गेयम् । अथ द्वितीयं हविष्मन्नामकं
याताम तदेतत् द्वितीयेऽहनि (२) 'अस्य प्रतनामनु द्युतमि'त्यस्यामृद्धि
गातव्यम् । उक्तसामोपेतने द्विरात्रेण ताऽनुमौ स्वर्गं लोकं प्राप्नुताम् ।
तस्मात् द्विरात्रकतौ सामद्वयं गायेदित्यभिप्रायः ॥ ३ ॥

उक्तकतावधिकारिणमाह—

यः पौण्यो हीन इव स्यात् स एतेन यजेताऽऽप्नोति
पूर्वेषां प्रहामाप्नुतां हि तावाङ्गिरसः ॥ ४ ॥

भ्रातृमासैषु पुण्येषु कर्मसु भाधुः पौष्यः तादृशोऽपि सन् यः
पुमान् हनि इव स्यात् पुण्यात्मना भवेः पूज्यानां पुरुषाणां मध्ये हनि
इव पूजारहित इव भवेत्, स पुमानेतेन द्विरात्रेण यजेत । इष्ट्वा पूर्वेषां
पूज्यानांमध्ये प्रहः प्रकृष्टगतिं प्राप्नोति । ओदाङ्गताविति धातोराय
शब्दः । द्वि यस्मात् कारणात् अद्विरसः वचनव्यत्ययेनाऽन्वयः । अद्वि
रसा स्वर्गं प्राप्तानां गतिं द्विरात्रेणाऽनेन तावुमौ द्विभ्यश्चद्विष्टौ
प्राप्नुताम् । तस्मादेतेनोत्तमगतिर्युक्ता ॥ ४ ॥

अस्य कसो फलान्तरमाह—

प्रजाकामो यजेत द्वितीयं ह्येतद्यत्प्रजाः ॥ ५ ॥

पुत्रपौत्रादिरूपा प्रजा यदस्ति तदेतत् स्वावेक्षया द्वितीयम् ।
तस्मादनेन द्वितीयपरतिरात्रयुक्तेन क्रतुना प्रजासिद्धिरपपन्ना ॥ ५ ॥

पुनः फलान्तरमाह—

स्वर्गकामो यजेत द्वितीयादि लोकात्परो लोकोऽभि
प्रक्रम्यो दुराधो द्विरात्र इत्याहुर्गदग्निष्टोमः पूर्वमहर्भव
त्युक्थमन्तर्यन्ति पशुकथ्योऽग्निष्टोमम् ॥ ६ ॥

भूलोक प्रथमः, अन्तरिक्षलोको द्वितीयः । तस्मात्पर ऊर्ध्वभावी
स्वर्गो लोकोऽभिप्रक्रम्य अभिलक्ष्य प्रकर्षेण गन्तव्यः । द्वि यस्मादेव
तस्मात् लोकद्वयस्थानीयेन द्विरात्रेण तृतीयलोकस्य स्वर्गस्य प्राप्ति
र्युज्यते । ब्रह्मवादिनां द्विरात्रक्रतुरस्तीति सोऽयं दुराधः दुःप्रेनाऽऽ
राधनीय इति ब्रह्मवादिनां आहुः । कथमिति चेत् ? तदुच्यते—उत्तर
महस्ताघदतिरात्र इति स्थितम् । पूर्वमहः किमग्निष्टोमास्त इत्याह ? उ
क्त्या वा ? अग्निष्टोमश्चेदुक्थमन्तर्यन्ति परित्यज्यन्ति । उक्थमश्चेद्
ग्निष्टोम परित्यजन्ति । सोऽयं दुःस्वाराय इत्यभिप्रायः ॥ ६ ॥

तस्याऽऽक्षेपस्य परिहारमाह—

यज्ज्योतिरुक्थ्यः पूर्वमहर्भवति नाऽग्निष्टोममन्तः
र्यन्ति नोफयानि ॥ ७ ॥

तिष्ठतु तावत्पूर्वस्माऽग्निष्टोमस्त्वपन्नः । यद्यदि पूर्वमहर्भवत्यो ज्यो
तिः उक्थ्यमवधारण्यो ज्योतिष्टोमो भवति, तदानीं पञ्चदशस्तोत्रयुक्ते
तस्मिन् द्वादशस्तोत्रयुक्तमग्निष्टोमं न यन्तर्यन्ति, न परित्यजन्ति ।

उत्तराणि च त्रीण्युक्तस्तोत्राणि न परित्यजन्ति । तस्मान्नोक्तशेषोऽस्ति ॥ ७ ॥

—मनु वक्ष्यमाणे द्विरात्रे चैत्ररथे पूर्वस्याऽह उक्त्यपवादस्त्वयं दोषपरिहारः । आह्निरसे तु द्विरात्रे कथं दोषपरिहारः ? इत्याशङ्क्याऽऽह—

तदाहुरेषा वाव यज्ञस्य मात्रा यदग्निष्टोमो यदग्निष्टोमः पूर्वमहर्मवेति यज्ञस्य मात्रां नाऽतिक्रामत्यधोत्तरस्याऽह उक्तेभ्योऽधि रात्रिमुपयन्ति तेनोक्तान्यन्तरितानि ॥ ८ ॥

तत्तस्य ओदितदोषस्याऽभिज्ञा ये ग्रहवादिन ते परिहारमाहुः—
कथमिति चेत् ? तदुच्यते—अग्निष्टोम इति यदस्ति यथा वाव यज्ञस्य मात्रा सर्वस्य सोमयागस्य तावत्येव स्वरूपपरिमितिः । अग्निष्टोमस्य सर्वसोमयागप्रकृतिरूपेण सर्वस्वरूपस्वोपपत्तेः । एवं सति यद्यग्निष्टोमस्य पूर्वमहर्मवेत् तदानीं सर्वस्य यज्ञस्य मात्रां स्वरूपपरिमाणमनुष्ठाता नाऽतिक्रामति नोद्गमयति । अथाऽनन्तरमुत्तरस्याऽह उक्त्येभ्योऽधिरात्रिमुपयन्ति रात्रिस्तोत्राण्यनुतिष्ठति । तस्मादुक्तानामप्यतिक्रमो नास्ति । इत्थमग्निष्टोमावपक्षेऽपि दोषपरिहारः ॥ ८ ॥

उत्तरेऽहनि प्रथमस्तोमं प्रशंसति—

चतुर्विधं शं घहिष्पवमानं भवत्युत्तरस्याऽहश्चतुर्विधं
शल्यक्षरा गायत्री प्रजनन गायत्री प्रजापतै ॥ ९ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ ९ ॥

सर्वान् स्तोमान् प्रशंसति—

उभये स्तोमा युग्मन्तश्चाऽयुजश्च तन्मिथुनं तस्मा
न्मिथुनात्प्रजायते ॥ १० ॥

चतुर्विधस्य समसंख्योपेतत्वालुगमत्वम् । षड्वचन पूजार्थम् । स्पष्टमन्यत् ॥ १० ॥

अस्याऽतिरात्रस्य त्रिवृदादित्रयस्त्रिंशन्तं निखिलस्तोमयुक्तत्वं प्रशंसति—

(१) सर्वस्तोमोऽतिरात्रो भवति सर्वस्याऽऽप्त्यै सर्वस्य

जित्यै सर्वमेवैतेनाऽऽप्नोति सर्वं जयति ॥ ११ ॥

अतिरात्रस्य सर्वस्तोमयुक्तत्वं यदस्ति, तदेतत् सर्वस्य प्रापणी
यस्य प्राप्त्यर्थम् । अपरं व्याख्यातम् ॥ ११ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ
प्रकाशे विशाच्यायस्यैकादशः खण्डः ॥

द्वादशः खण्डः ॥

आह्निरस द्विरात्रमुक्त्वा चैत्ररथ द्विरात्रमाह—

अथ यस्य ज्योतिरुक्थ्य, पूर्वमहर्भवस्यायुरतिरात्र
उत्तरम् ॥ १ ॥

पूर्वस्मिन् द्विरात्रे अग्निष्टोमः पूर्वमह । मस्मिन् द्विरात्रे उक्थ्य
सप्त्यो ज्योतिष्टोम उत्तरमह । यस्य द्विरात्रस्यैवमह कलृति तं द्विरात्रं
अनुतिष्ठेदिति शेषः ॥ १ ॥

अस्य द्विरात्रस्य स्तोत्रीयासव्यामुपजीव्य प्रजोत्पत्तिहेतुत्वं दर्श
यति—

तिस्रः पूर्वस्याऽहो विराजमतिरिच्यन्ते द्वाभ्यामु
त्तरमहर्विराज ऊनमूनातिरिक्तं वा अनुप्रजाः प्रजा-
यन्ते ॥ २ ॥

अत्र यदेतत् पूर्वमहकथ्यसंस्थज्योतिष्टोमकत्वं तस्य सम्बन्धिनीपु
स्तोत्रीयासु दशसव्यया विच्छिद्य विराट् रूपत्वेन विद्यमानासु तिस्रः
स्तोत्रीया विराट् रूपमतीत्य वर्धन्ते । ते अग्निष्टोमभागे तावन्नवस्य
धिक शतम् । अत एकोनविंशतिविराजः सम्पद्यन्ते । त्रिपूर्वस्तोत्रे
श्वेकविंशस्तोमयुक्तेषु पण्यस्तोत्रीयाः । तासु पञ्चम्यो विराट् रूप्य उपरि
तिस्रः स्तोत्रीया अतिरिक्ता भवन्ति । तथा द्वितीयेऽहनि स्तोत्रीयाणां
स्वरूप विराजो द्वाभ्यां न्यून भवति । तद्यथा उक्थ्यस्तोत्रप्रवर्धन्त आ
युष्टोमभागे स्तोत्रीयाणामेकोनपष्ट्यधिक शतद्वयमिति पूर्वत्रैव व्यथ
स्थितम् । तथा सति पञ्चविंशतिसंख्याभ्यो विराट् रूप्य ऊर्ध्वं नवस्तो
त्रीयशेषादेकोना विराट् भवति । अपोदधिको ह्ययमतिरात्रः । तस्मात्
पोदशस्तोत्रगता सख्या नाऽऽदरणीया । रात्रिपर्यायस्तोत्रेषु द्वाद

शसु पञ्चदशस्तोमयुक्तेष्वशीत्यधिकं शतं स्तोत्रीया भवन्ति । तत्राऽष्टादश विराजः सम्पद्यन्ते । सन्धिस्तोत्रस्य त्रिवृत्स्तोमः । तत्र नव-सम्पाकाः स्तोत्रीयाः । सा चैकोना विराड् भवति । एवं सत्युत्तरेऽहनि द्वायूनं विराजस्वरूपम् । प्रथमेऽहनि विराजस्वरूपं तिसृभिरतिरिक्तम् । ऊनातिरिक्तात्मकं तदुभयस्वरूपमनु प्रजानामुत्पत्तिर्भवति । लोके हि योपितो गुह्येन्द्रियमूनम् लिङ्गरहितत्वात् द्वाभ्यां न्यूनम् । पुनस्तु द्वाभ्यां लिङ्गेन चाऽतिरिक्तम्, तदुभये यया प्रजोत्पादकम् ॥ २ ॥

तद्वेदनं प्रशंसति—

प्र प्रजया प्र पशुभिर्जायते य एवं वेद ॥ ३ ॥

स्वष्टोऽर्थः ॥ ३ ॥

प्रकारान्तरेणाऽतिरिक्तं सम्पाद्य प्रशंसति—

एका सधंस्तुतानां विराजमतिरिच्यते एकाकिनमे-
वेनमन्नाद्यस्याऽध्यक्षं करोति ॥ ४ ॥

प्रथमेऽहनि यास्तिष्ठोऽतिरिक्तास्तासां मध्ये द्वयमानीय द्वितीयेऽहनि विराजः पूरणीया । तथा सति संस्तुतानां स्तोत्रीयाणां मध्ये विराजमेका स्तोत्रीयाऽतिलङ्घ्य निष्ठति । तथा यजमानमेवाऽन्नाधिपतिं करोति । अयमेव सर्वेभ्यो यन्धुभृग्येभ्योऽन्नप्रदो भवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

अस्य द्विरात्रस्य चैत्ररथत्वं सम्पादयितुमाप्त्यायिकामाह—

एतेन वै चित्ररथं कापेया अपाजयधंस्तमेकाकिन-
मन्नाद्यस्याऽध्यक्षमकुर्वधंस्तस्माच्चैत्ररथीनामेकः क्षत्र-
पतिर्जायते नुलम्ब इव द्वितीयः ॥ ५ ॥

कपिगोत्रे समुत्पन्ना महर्षयः कापेया । ते ह्येतेनैव द्विरात्रेण चित्र-
रथनामकं राजानं याजयित्वा तमेवाऽन्नाद्यस्याऽध्यक्षमकुर्वन् । तस्मात्कारणादद्याऽपि क्षत्रवंशोत्पन्नानां मध्ये एक एव राजा क्षत्रपतिर्बला-
धिपतिर्भवति । द्वितीयस्तु तस्माद्वेतोः नुलम्ब इव तस्याऽनुचर इव भवति । चित्ररथेनाऽनुष्ठितत्वादयः कर्तुश्चैत्ररथ इत्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थे

प्रकाशे विंशाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥

त्रयोदशः खण्डः ॥

कापिवन द्विराश्रमाह—

अथ यस्य त्रिवृत्पञ्चदशोऽग्निष्टोमः पूर्वमहर्ष-
त्यायुरतिरात्र उत्तरम् ॥ १ ॥

त्रिवृत्स्तोमसहितपञ्चदशस्तोमो यस्मिन्नग्निष्टोमेऽस्ति सोऽयं
त्रिवृत्पञ्चदश । तत्र सर्वेषु स्तोत्रेषु त्रिवृत्पञ्चदशौ स्तोमौ पथ्यायेण
प्रयोज्यौ । अग्निष्टोमः पूर्वमहः, पूर्ववदायुष्टोमोऽतिरात्रो द्विती-
यमहः । यस्यैवमहः कल्पतिः सोऽनुष्ठेयः ॥ १ ॥

तत्र प्रथममहः प्रशंसति—

मिथुनाभ्यां स्तोमाभ्यामुत्तरमहः प्रजनयन्ति
तत्प्रजातं इव आरभन्ते चक्रं वा एते साकं वृत्ती यत्
त्रिवृत्पञ्चदशौ स्तोमौ यः कामः कामयते तमेतेनाऽभ्यश्नुते
यत्र यत्र हि चक्रीवता कामयते तत्सदभ्यश्नुते ॥ २ ॥

प्रथमेऽहोनि मिथुनयत् द्वन्द्वभूतो द्वौ स्तोमौ । साध्यामृषिजः उत्त-
रमहः पादयन्ति । यथा लौकिकमिथुनात् प्रजोत्पत्तिस्तद्वदुत्पत्तिं तदहः
परेषुरधिष्ठानं प्राप्नुते । किञ्च त्रिवृत्पञ्चदशौ स्तोमौ यौ विद्येते एते
उभे चक्रे द्वे रथस्थानीयेन प्रथमेनाऽऽप्नोति । यत्रेत्यादिलौकिकवृत्ता-
न्तः । चक्रयोस्समाहारचक्री । स यस्याऽस्तीति सोऽयं रथः चक्रीवान् ।
लोके पुमान् यत्र यत्र स्थाने गन्तुं कामयते, तत्तत् स्थानं चक्रीवता
रथेन प्राप्नोति । तद्वदत्राऽपीत्यर्थः ॥ २ ॥

द्वितीयमहः प्रशंसति—

अथ यदायुरतिरात्री भवति प्रतिष्ठित्यै ॥ ३ ॥

सोऽयमायुष्टोमोऽतिरात्रोऽस्ति सोऽयं प्राप्तेषु कामेषु प्रतिष्ठायै स्वै-
र्यापः सम्पद्यते ॥ ३ ॥

अस्य द्विराश्रमस्य कपिवनत्वं दर्शयति—

एतेन वै कपिवनो भौवायन इष्ट्वाऽरुचतामग-
च्छत् ॥ ४ ॥

भूनामकस्य महर्षेः पुत्रो भौवायनः । कपिवन इति तस्य नाम ।

स एतेन द्विरात्रेण स्वयमरुक्षतामगच्छत्, रुक्षः उग्रः शोणोपलक्षितः
इन्द्रो वा । तद्वैपरीत्येन शान्तः समृद्धो वा ऽभवत् । कपिवनेनाऽनुष्ठि-
तत्वात् कापिवन इत्यर्थः ॥ ४ ॥

वेदनपूर्वकानुष्ठानस्य फलमाह—

अरुक्षो भवति य एवं विद्वानेतेन यजते ॥ ५ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ ५ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे विंशाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥

चतुर्दशः खण्डः ॥

उक्तास्त्रयो द्विरात्राः । अथ त्रिरात्रेषु प्रथमं गगत्रिरात्रमाह—

त्रिधृत्प्रातस्सवनं पञ्चदशं माध्यन्दिनं सवनं
सप्तदशं तृतीयसवनं पञ्चदशं प्रातस्सवनं सप्तदशं
माध्यन्दिनं सवनमेकविंशं तृतीयसवनं सोऽथ-
मेकविंशं प्रातस्सवनं त्रिणवं माध्यन्दिनं सवनं
त्रयस्त्रिंशं आर्भवश्चतुस्त्रिंशोऽग्निष्टोम एकविं-
शान्युक्थानि सषोडशिकानि षोडशं प्रथमं रात्रि-
याम पञ्चदशी रात्रिस्त्रिधृत्सन्विः ॥ १ ॥

अथ त्रीण्यहानि क्रमेणाऽग्निष्टोमोक्त्या त्रिरात्ररूपाणि ॥ १ ॥

तमेतं त्रिरात्रं स्तोतुमन्तरिक्ष इत्येतस्याऽहस्यस्य सृष्टिमाह—

प्रजापतिर्वा इदमेक आसीत्सम्य वागेव स्वमासी-
हाम् द्वितीया स ऐक्षतेमामेव वाचं विसृजा ह्यं वा इद-
ं सर्वं विभवन्त्येप्यतीति स वाचं व्यसृजत सेदं
सर्वं विभवन्त्यैत् सोऽर्घ्वोदातनोयथाऽपां धारा सन्ततैव
तस्या एति तृतीयमच्छिनत्तदभूमिरभवदमूदिव वा
इदमिति तदभूमेर्भूमित्वं केति तृतीयमच्छिनत्तदन्त-
रिक्षमभवदन्तरेव वा इदमिति तदन्तरिक्षस्याऽन्नरि-

क्षत्वथं हो इति तृतीयमूर्ध्वमुदास्पत् तत् द्यौरभवदशु-
तदिव वा अद इति तद्विवो दिवत्वम् ॥ २ ॥

इदं प्रतीयमानं जगत् शब्दरूपमर्थरूपञ्च । तयोः शब्दार्थयोः सृष्टे-
पुरा प्रजापतिर्वा एक आसीत् । प्रजापतिशब्देनाऽत्र चिदेकरसं रूपो
मायाशक्तियुक्तः परमेश्वर उच्यते । स एवैकस्तदानीमासीत् ।
ततस्तत् परमेश्वर एकः स्वामी, तस्य प्रभुत्वं द्वितीयेत्येव इव
स्वामिरूप इयमासीत् । तदानीं परमेश्वर ऐक्यं मनसि विचारित-
वान् । कथं विचारितवानिति चेत् ? तदुच्यते—इमामेव मम स्वभूता
द्वितीया वाचं चित्तुजे विविधत्वेन सृजामि । तत इयमेव बाह्यत-
स्तद्गुणवशादिदं प्रतीयमानं सर्वं जगदिदं विभज्यन्ती विज्ञेयेन भवन्ती
सर्वजगदाकारेण भासमाना सती मामप्यति प्राप्स्यतीति ।

■ इत्यविचार्य शब्दसामान्यरूपा वाचं व्यसृजत विविधत्वेन सृष्टवान् ।
ततस्तस्मात् शब्दसामान्यरूपा वाक् इदं सर्वं शब्दजातं विज्ञेयेन भवन्ती
प्रजापतिमैव प्राप्नोत् । ततः सा वागूर्वा मायाविशिष्टादवकादुद्भूता
सती स्वतस्तच्छब्दविज्ञेयेन रूपेणोदात्तानोत् उत्कर्षेण समस्ताद्विस्तृ-
ताऽभवत् । तत्र दृष्टान्तः—यथा वृष्टावपा धारा मेघादुद्भूता सन्तता भूमौ
सर्पतो व्याप्ता भवति तद्वद्वेदशास्त्रलोकिकमापाकूपेण या वाक् सन्तता
तस्या सकाशाद्व्यक्तृणां गानभागमनपेक्ष्य तृतीय भागं स प्रजापति-
रचिच्छिनत् पृथक्कृतवान् । स भाग एतौत्युच्चार्य प्रश्न्यन्ते अकार इति-
शब्दपरस्मिन् एतीति निर्दिश्यते । अकारस्तृतीयो भाग इत्यर्थः । तद-
कारश्चकपञ्चाऽत्र वाक्यार्थरूपा भूमिरभवत् । तदानीं प्रजापतिः स्वम-
नस्येव चिन्तयामास—इदं पृथिवीरूपमभूदेव वै पूर्वमविद्यमानं तदि-
दानीं विद्यमानमेवाऽऽसीत् इत्येव यस्माच्चिन्तितवान्, तत्तस्मात् का-
रणादस्या भूमे (१) अभूदिति व्युत्पत्त्या भूमिनाम सम्पन्नम् । ओमित्य-
स्मिन् वाक्यवहारे योऽयमादिरकार सोऽयं वाचकः भूमिर्वाच्याऽ-
भूदिति तात्पर्यार्थः । स प्रजापतिर्वाचं प्रसादकरं तृतीयभागं सृष्ट्वा
पुनः केत्यन्तं तृतीयभागमचिच्छिनत् पृथक्कृतवान् । तत् कश्चिद्वरूप-
वाचकं भूत्वा पुनर्वाच्यमन्तरिक्षमभवत् । तदानीं प्रजापतिरेव चिन्ति-
तवान्—इदं प्रतीयमानं अन्तरिक्षाख्यमन्तरा चावापृथिव्योर्मध्य इव वै
स्थितमेवेत्यर्थः । यस्मादेव चिन्तितवान् तत् तस्मादन्तरिक्षलोकस्या

ऽन्तरवसितमिति व्युत्पत्त्याऽन्तरिक्षनाम सम्पन्नम् । तस्मिन्नास्ति पकारात् पूर्वं कोऽस्ति, तस्मादसावन्तरिक्षवाचक इत्यभिप्रायः । भूम्यन्तरिक्षवाचकावधारकशब्दौ निम्नार्थं तदपेक्षया तृतीय वाचो भागो हो इति शब्दमूर्ध्वमुदास्यत ऊर्ध्वदेशमुद्दिश्य तद्वाचकत्वेनोत्कर्षेण प्रक्षिप्तं वाच । उच्चारितवानित्यर्थः । तदुच्चारणं हो इति शब्दरूपमूर्ध्वदेशवाचक भूत्वा यौरमवत् । तदा प्रजापतिरेव चिन्तितवान्-अहो ध्रुलोक-रूपं वस्तु भद्रद्युनदिव चन्द्रसूर्यादिप्रकाश इव द्योतमानमेवेत्यर्थः । यस्मादिव तस्मात् ध्रुलोकस्य दिवत्वं ध्रुनामकत्वं सम्पन्नम् ॥ २ ॥

प्रजापतिना यान्यकहो इत्येतानि त्रीण्यक्षराणि वाचस्सकाशात् छिन्नानि तानि पुनः प्रशंसति—

एषा वाच प्रत्यक्षं वाग्यजिह्वाम्रेणैतद्वाचो वदति यदेति मध्येनैतद्वाचो वदति यत् केति सर्वपैतद्वाचो रसोऽध्यूर्ध्व उद्गदति यद्धो इति ॥ ३ ॥

यदक्षरं एवैव त्रिरूपा वागस्माकं प्रत्यक्षा यथा भवति तथोपलभ्येति शेषः । यदेति जिह्वेत्यादिना स्पष्टीकरोति । यति यदस्ति अकाररूपं यदक्षरमस्ति एतद्वाचस्सम्यग्यक्षरं जिह्वाम्रेण मातृकामन्त्रोच्चारणेन जिह्वयोः प्रथमव्यापारेण लोको वदति । केति यत् द्वितीयमक्षरमस्ति एतदक्षरं मध्येऽत्र मातृकामन्त्रे षोडशस्वरेभ्य ऊर्ध्वगतेन मध्येन जिह्वाव्यापारेण लोको वदति । हो इति यदक्षरमस्ति तदक्षरस्वरूपं वाचस्सर्चो रसः । अत एवाऽध्यूर्ध्वः मातृकामन्त्रं अधिकत्वेनोर्ध्वमागं मन्त्रावसाने हकारं पठितः । तदिदं हो इत्यक्षरं लोको उद्गदति उच्च स्वरेण पठति ॥ ३ ॥

उक्तानां त्रयाणामक्षराणां सृष्टिं प्रशंसाञ्जीकृत्वा त्रिरात्रकतुल्यमयं न्यमाह—

यदेतानि रूपाण्यन्वहं व्यज्यन्ते सुखत एव तद्वाचं विस्तृजन्ते सुखतो यज्ञियं कर्म ॥ ४ ॥

एतान्यकहो इति त्रीण्यक्षररूपाणि त्रिरात्रकतावन्वहं प्रतिदिनं व्यज्यन्ते विशेषेणाऽऽज्यस्तोत्रेषु प्रक्षिप्यन्ते । अजगतिक्षेपणयोरिति धातुः । आज्यस्तोत्रेषु कथं विक्षेप इति चेत्? उच्यते—प्रथमेऽह्न्य 'अ आयाहि धीतय' इत्यादावकारः पठितः । द्वितीयेऽह्नि 'कया ते अग्ने

अङ्गिरस' इति क शब्द आदौ पठितः । तृतीयेऽहनि 'होता देवो अमर्त्य' इति हो शब्द आदौ पठितः । यद्यस्मादेव तस्मान्मुखत एव भाज्य स्तोत्ररूपे यदस्य मुखमाग एव वाचमक्षरप्रयरूपां विसृजन्ते विशेषेण सम्पादयन्ति । किञ्च यद्वियं यद्वसम्बन्धि यत् प्रोक्ताक्षरसाध्यभाज्य स्तोत्ररूप कर्म तन्मुखतो यद्वमुखे सम्पादयन्ति ॥ ४ ॥

अथैतस्य त्रिरात्रस्य पुष्टिहेतुत्वं विवक्षुराह —

प्रजापतिर्वा इदमेकाक्षरां वाचं सतीं त्रेधा व्यकरोत्त इमे लोका अभवन् रक्षा अनुपजीवनाः स ऐक्षत कथमिमे लोका लोम गृह्णीयुः कथमुपजीवनीयाः स्युरिति स एत त्रिरात्रमपश्यत्तमाहरत्सेनेमान् लोकानन्वा-
तनोत्ततो वा इमे लोका लोमाऽगृह्णंस्तत उपजीवनीया अभवन् त्रिरात्रस्य वा इदं पुष्टं त्रिरात्रस्योदरणं यदिदमेषु लोकेष्वधि ॥ ५ ॥

प्रजापतिशब्देनाऽचिन्त्यशक्ति परमेश्वरो ग्राह्यः । इदमित्यस्य लिङ्गव्यत्यय स ईद्वरः । इमा वाच त्रेधा भागप्रवरूपेण व्यकरोत् विकारमापादितवान् । कीदृशीं वाचम् । एकाक्षरा सतीम् । वागित्यनेन शब्देन व्यवहियमाणत्वात् एकाक्षरा, ककारस्य हस्मात्रस्य पृथगक्षरत्वव्यवहाराभावात् । वागिति शब्दस्यैकाक्षरस्य ये विकारास्ते पृथिव्यन्तरिक्षव्यरूपा इमे त्रयो लोका अभवन् । यथा क्षीर दधि भवति तथा विधिवाक्योपेतत्वात्, एवमीश्वरस्याऽचिन्त्यशक्तिवशाच्छब्दस्य लोकत्रयरूपापत्तिर्द्रष्टव्या । ते च त्रयो लोका अनुपजीवना जीवनहेतुमोग्यद्रव्यरहिता । अत एव रक्षा, शुष्का, सन्तापहेतवोऽभवन् । तदा स प्रजापतिरित्यवधारयत्-इमे लोकाः कथं लोम गृह्णीयुः । लोम प्रकृते ग्रीहियवादिमोग्यवस्तु । कथं स्वीकुर्युः । स्वीकृत्य च प्राणिनामुपमोगेन योग्या, कथं भवेयुः । स प्रजापतिरित्यवधारयत् वेदान् पर्यालोच्य ग्रीहियवाद्युत्पादनसाधनमेतं गर्गत्रिरात्रमपश्यत् । तं क्रतुमगृहदन्वतिष्ठत् । तेनाऽनुष्ठितेन क्रतुना त्रीणिमान् लोकाननुक्रमेण सर्वतो व्याप्तवान् । पर्यालोच्य ग्रीहियवानेषु लोकेषु चोदपादयत् सामर्थ्ये स्रज्पादितवान् । तदनन्तरमेव प्रथमेनाऽह्ना भूलोके सामर्थ्यमभूत्, मध्यमेनाऽन्तरिक्षे, उत्तमेन दिवि । ततो वै तदनन्तरमेवमे लोका लोमोग्याच न मोग्यजातम

गृह्णन् । ओपधिघनस्पतयः पृथिव्या लोम, वृष्टिरन्तरिक्षस्य लोम, चन्द्र
तारकाद्या दिवो लोम । ततो भोग्यसद्भावात् लोका उपजीवनयोग्या
अभवन् । यदिदं भोग्यजातमेषु लोकेष्वधिघनस्पतीन् लोकान् आधिति
युति, तद्विवं भोग्यवस्तु त्रिरात्रकतोरेव सम्बन्धि पुष्टं पुष्टिकारणम्,
यतस्त्रिरात्रस्य सम्बन्धित्वेन उदरणं भोग्यवस्तुबहुद्गममभूत्, ततस्त्रि-
रात्रस्य पुष्टिहेतुत्वं युक्तम् ॥ ५ ॥

एतद्वेदनं प्रशंसति—

गच्छति पशूनां भूमानं द्विपदां चतुष्पदां य एवं
वेद ॥ ६ ॥

द्विपदो मनुष्याः पुत्रभृत्यादयो गवादिवज्रोऽप्यारवास्पृशव । भूमानं
बाहुल्यं गच्छति प्राप्नोति ॥ ३ ॥

पूर्वमकहो इत्यक्षरत्रयमुपजीव्य यथा त्रिरात्रः प्रशस्तः, तथैवाक्ष-
रेति शब्दमुपजीव्य त्रिरात्रं प्रशंसति—

प्रजापतिर्यद्वाचं व्यसृजत साक्षरदेवेति प्रथमं चेति
द्वितीयं रेति तृतीयं येन येन वै रूपेण प्रजापतिर्याचं
व्यसृजत तेन तेन रूपेणाऽऽज्यानि आऽऽरभ्यन्तेऽहानि
चाऽऽप्यन्ते ॥ ७ ॥

प्रजापतिः पुनरपि वाचं स्वीकृत्य विविधत्वेन सृष्टवानिति यदस्ति,
सा सृष्टा वाक् मिश्रमाण्डस्थितोदकवदक्षरदक्षवदेव । तस्या' सृताया
वाचः प्रति प्रथमं रूपं अकार इति शब्दपर एतीति निर्दिश्यते, क्षेति
द्वितीयं रूपं, रेति तृतीयमेतदक्षरशब्दनिष्पत्तिः । एवं सति प्रजापतिः
येन येन रूपेण वाचं विधत्ते तेन तेन रूपेणाऽऽज्यस्तोत्रारम्भ' इत्यहं
लभुतलोकत्रयप्राप्तिश्च सम्पद्यते । कथमिति चेत् ? उच्यते—अकहो
इत्येतन्नयसृष्टिमुपजीव्याऽऽज्यस्तोत्रारम्भः पूर्वमुदाहृतः । अक्षरेत्येतत्
त्रयमुपजीव्य लोकत्रयप्राप्तिरुदाह्रियते—अकारो भूलोका, अय लोक इति
वाक्यस्यादावकारसद्भावात्, क्षेत्रन्तरिक्षलोक, अन्तरिक्ष इत्यत्र ॥
कारसद्भावात् । रेति तुलुका द्यौरित्यत्र रेफसद्भावात् । एवञ्च सति
त्रयाणामहं फलभूतास्त्रयो लोका अक्षरेति त्रिभिर्वाग्मयैः प्राप्यन्ते ॥७॥

पुनरपि तमेत त्रिरात्र पुरुषसाहस्यसम्पादनेन प्रशंसति—

तदाहुर्ब्रह्मवादिनोऽक्षरेस्थो वै त्रिरात्र इत्येकाक्षरा

वै वाक् अक्षरमक्षरं अक्षरः पुरुषः स वा एनं वेदेत्या-
हुर्म एन पुरुषसम्मित वेदेति ॥ ८ ॥

कथमित्याशङ्क्य तदेवैकेत्यादिना स्पर्शकृतम् । वागेकाक्षरं वै-
ककारस्य पृथगक्षरत्वाभावाद्वाचो निष्पन्नमक्षरमिति पूर्वोक्तरीत्या
त्रिरात्रेऽयमक्षरे स्थितो भवति । मन्त्ररूपया वाचा निष्पन्नायात् एका-
क्षराया वाचि स्थिति । एति स्तेति रेति त्रिरात्रफलानां लोकानामुक्त-
त्वादक्षरनाम्नि अक्षरे स्थिति । पुरुष इत्येतदपि नाम अक्षरम् । ततः
पुरुषतुल्यत्वम् । वेद स पुमानिव त्रिरात्र वेद । इतिशब्द उक्तार्थम-
माप्स्यथ ॥ ८ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे विशाध्यायस्य चतुर्दशः खण्डः ॥

पञ्चदशः खण्डः ॥

प्रकारान्तरेण गगेत्रिरात्र स्तौति—

एतेन वै देवा एषु लोकेष्वार्धुवन्नेतेन स्वर्गं लोक-
मायन् ॥ १ ॥

ये पुदया देवत्वं वाञ्छन्ति, ते पुरा एत त्रिरात्रमन्वतिष्ठन् । ते एते
नैव त्रिरात्रेणैषु लोकप्रदेशेषु भोग्यवस्तुसमृद्धिं प्राप्य तत एतेन त्रि-
रात्रेण देहपातादुर्द्ध देवा भूत्वा स्वर्गं लोकं प्राप्नुवन् ॥ १ ॥

पूर्वखण्डोक्तमर्थमनूयाऽग्निवाय्वादित्यानामक्षरादुत्पत्तिमाह—

वाग्वै त्रिरात्रो वाचो रूपेणाऽऽज्यानि चाऽऽहानि च
विभज्यन्त एकाक्षरा वै वाक् अक्षरमक्षरमक्षरस्य
रूपेण विभज्यन्ते अथो गन्धर्वास्तेषामेषा भक्तिरग्नेः
पृथिवी वायोरन्तरिक्षमसावादित्यस्य द्यौर्ऋषो घर्मास
उपसथं भवन्ते ॥ २ ॥

वाग्रप एव आज्यस्तोत्राणामप्यकहो इति यत् तत्र उत्पन्नोऽक्षर-
शब्दस्त्र्यक्षरः । तस्य अन्वस्य त्रिविधेन रूपेण अथो देवा । अनेन
वाचोरूपेण निष्पद्यन्ते त्रीण्यहानि । अक्षरोत्पत्तिस्त्रिर्वाचोरूपलोकत्रया-

तमकैर्विगमय्य सम्पाद्यन्ते । एतावाननुवादः । अथाऽन्याद्युत्पत्तिरुच्यते
तत्रत्यषागेकाक्षरा ककारस्याऽर्द्धमात्रस्य पृथगक्षरत्वाभावात् । तत्र
उत्पन्नाऽक्षरशब्दस्त्वक्षरः । तस्य शब्दस्य त्रिविधेन रूपेण त्रयो देवा
विभागेनोत्पद्यन्ते । देवा गन्धर्वाः । अथाऽन्याद्युत्पत्तिरुच्यते-तस्य
शब्दस्य त्रिविधेन रूपेणैमां वाच त्रेधा रचनीति व्युत्पत्तेः यौगिक
इत्यर्थः । एतेषां त्रयाणां देवानां एषा वक्ष्यमाणा मक्तिर्मज्जनं स्थानं
अग्निवायवादित्यदेवतानां पृथिव्यादिकं स्थानमित्येतत्प्रसिद्धमेव ।
अस्मिन्नापि सम्बन्धाय कस्यचिन्मन्त्रस्य पाद पठात्-‘त्रयो घर्मांस
उपस सञ्चरन्तः’ इति । घर्मांसो दीप्यमाना देवास्त्रयोऽग्निवायवा
दित्या उपसं उषा कालरूपिणी तमोनिवारणेनोत्पन्ना, तां देवा स
चन्ते सेवन्ते ॥ २ ॥

मन्थार्यं विविच्य दर्शयति—

अग्निरुपसं सचते वायुरुपसं सचतेऽसावादित्य
‘उपसं सचते ॥ ३ ॥

अग्निर्देव पृथिव्या उपोदेवां सेवते । तथा कृतं तमोनिवारणमनु
भवतीत्यर्थः । एवं वायवादित्यावप्यन्तरिक्षगुलोकयोऽपि त्रष्टव्यम् ॥३॥

अस्त्येवमन्यादीनामुपस्तेषा । प्रकृते किमापातम् । इत्याद्य-
द्वयाऽऽह—

ग्रीणि मिथुनानि तान्येषः ॥ ४ ॥

अग्निवायवादित्यास्त्रयो गन्धर्वाः पुरुषा लोकत्रयेऽपि उपसा योयिता
मिलिता नन्मिलितेन ग्रीणि मिथुनानि भवन्ति । तानि त्रैषः त्रयस्त्रिरात्रः
स्त्रित्वसंस्थाय समानस्यात् । तस्मादयं प्रसिद्ध इत्यर्थः ॥ ४ ॥

किञ्च मिथुनावयवी द्वौ तत्पुत्रर्षकः, इत्यनेनाऽपि प्रकारेण त्रित्व
साम्यात् प्रशस्त इत्याह—

मिथुनं द्वे सम्भवतो मिथुनाद्यत्प्रजायते तत्तृतीयम् ॥५॥

द्वे स्त्रीपुरुषशरीरे सम्भवत इति यदस्ति तदेतन्मिथुनमुच्यते ।
स्पष्टमन्यत् ॥ ५ ॥

अथाऽस्य त्रिरात्रस्य यागे सहस्रदक्षिणाऽस्ति । तां स्तोतुमायया
यिकामाह—

(१) इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत्सोऽब्रवीन्मा मे प्रहर्षो
रस्ति वा इदं मयि वीर्यं तत्ते प्रदास्यामीति तदस्मै
प्रायच्छत्तद्विष्णुः प्रत्यगृह्णात् म द्वितीयं स तृतीयमुद-
यच्छत्स एवाऽब्रवीन्मा मे प्रहर्षोरस्ति वा इदं मयि
वीर्यं तत्ते प्रदास्यामीति तदस्मै प्रायच्छत्तद्विष्णुः प्रत्य
गृह्णादेतद्वाय तदभ्यनूच्यते ॥ ६ ॥

लोकत्रयमावरोतु प्रतिक्षण वर्द्धमानेन वेहेनोपेतसवशुः पुत्रो वृत्र
नामकः कश्चिदसुर आसीत्तद्वच्यं इन्द्रं कदाचिद्वज्रमुदयस्याऽवस्थि-
त् । तस्मिन् दृष्ट्वा स वृत्र एवमप्रवीत्-हे इन्द्र कदाऽपि मे शरीरं मा प्र-
हर्षोः मयि वृत्रे वीर्यं सारभूत इव पश्यस्येव । मच्छरीरे रक्षिते सति
तद्वस्तु तुभ्यं प्रदास्यामीत्युक्त्वा प्रहारादुपरतायाऽस्मा इन्द्राय तद्वस्तु प्र-
यच्छत् । इन्द्राय प्रदत्तं तद्वीर्यं रूपं यस्तु अस्येन्द्रस्य सखा विष्णुस्तस्मादि-
न्द्राप्रतिगृह्य रक्षितवान् । वृत्रवच्यं प्रवृत्तस्येन्द्रस्य वज्रोद्यमे विष्णुः सा-
हार्ष्यं कृतवान् । तदिदं तैत्तिरीया सामनन्ति-‘इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत्
विष्णुनुस्मित’ इति । विष्णुः साहाय्यादनुस्थित उपविष्ट एव सन् वज्रमु-
दयानिरपद्य । वृत्रेण दत्तं तद्वीर्यं इन्द्रः प्रतिगृह्य सत्ये विष्णवे प्रायच्छत्
एतदपि स एवाऽऽमनन्ति-‘तद्विष्णवेऽतिप्रायच्छत्तद्विष्णुः प्रायगृह्णादस्म-
दिश्वश्व इन्द्रियं वधारि’ति । तत्तस्मा इन्द्राय दत्तस्य विष्णुना प्रतिप्र-
हर्षं युक्तम् । स इन्द्रः पुनरपि वृत्रं हन्तुं द्वितीयं द्वितीयवारं अदि-
ग्वाक्ये पूर्वोक्तं वज्रमुदयच्छदित्यादिकं विष्णुं प्रत्यगृह्णादित्यस्तं अट्ट-
पचते । पुनरपि स इन्द्रस्तृतीयवारं उदयच्छत् । तदाऽपि स वृत्रा पूर्वं
वदेव अग्रवीत् । मा मे प्रहर्षोरित्यादिकं पूर्ववद्योज्यम् । तद्वाय त्रिवारं
तद्वज्रमिन्द्रवीर्येण विष्णुना च प्रतिगृहीत तदेतत्सर्वमेव कदाचिद्वच-
ऽभ्यनूच्यते ॥ ६ ॥

तमेतामृचमुदाहरति—

उभौ जिग्यथुर्न पराजयेथे न पराजिग्ये कतरञ्च
नैनोः । इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृशेथा श्रेषा सहस्रं वितदैर-
येथामिति ॥ ७ ॥

१ तैत्तिरीयटीकितार्को द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वादशेऽनुवाके ‘इन्द्रो वृत्राय वज्र-
मुदयच्छत् विष्णुनुस्मितस्योऽब्रवीत्’ इत्यादिको भागो द्रष्टव्यः ।

हे इन्द्राविष्णू युवामुमौ जिग्यधु सर्वत्र जितवन्तौ । न पराजयेथे
काऽपि पराजयं न प्राप्नुथः । एतयोर्मध्ये कतरश्च न एकतरोऽपि परा
जिग्ये । द्वितीयं प्रत्यक्षं विनाऽपि काऽपि युद्धे पराजय न प्राप्तवान् । हे
विष्णो त्वमिन्द्रश्चोमौ यदपस्पृधेयां यदा परस्पर स्पर्द्धितवन्तौ तत्र
वृत्रालुब्धं गोसहस्ररूपं धीर्यं त्रेधा विमज्य इन्द्रस्य द्वौ भागौ, विष्णो
रेको भाग इत्येवमैरयेयां प्राप्तवन्तौ । इतिशब्दस्समाप्त्यर्थः ॥ ७ ॥

नग्विन्द्राविष्णुभ्या वृत्रो धीर्यं प्रायच्छदि'ति ब्राह्मणे श्रुतम् ।
तत्सचादार्थमुदाहृतायामृचि 'सहस्र श्रुतमि'ति वैयधिकरण्यमा
शङ्काऽऽह—

एतद्वा आभ्यां तत्सहस्रं प्रायच्छत् ॥ ८ ॥

तदेतदेव गोसहस्रमभिहितं वृत्र आभ्या विष्ण्विन्द्राभ्यां प्राय-
च्छत् । तस्मान्न वैयधिकरण्यम् । उदाहृतायामृच्यभिहिता येयमिन्द्रा
विष्णोः परस्परस्पर्द्धां यश्चेन्द्रस्य भागद्वयं विष्णोरेको भाग इत्येता
दृशो गोसहस्रस्य त्रेधा विभागस्तदुभयं तैत्तिरीये विस्पष्टमाज्ञायते—
(१) 'अथ वा सहस्रतम्यासीत्तस्यामिन्द्रश्च विष्णुश्च व्यायच्छेतां स
इन्द्रोऽमन्यताऽनया वा इदं विष्णुस्तदहस्रं चर्येत इति तस्यामक-
ल्पेतां द्विभाग इन्द्रस्तृतीये विष्णुस्तदेवऽभ्यनूच्यत उमा जिग्यधु-
रिती'ति । अस्याऽऽज्ञायस्याऽयमर्थः—पुरा कदाचित् प्रजापतिः वसुन्
रुद्रानादित्यांश्च सप्तर्जं । एते सर्वे सम्बत्सरं तपस्तपसा गामेकाम
सृजन्त । सा च गौर्वसूना गवामेकोनसहस्रे सम्पन्ने सति स्वयं सहस्रं
संव्यापूरणी सम्पन्ना । तस्यां गवि प्रमैवेयमिति विष्णुरिन्द्रश्च परस्पर-
स्पर्द्धितवन्तौ । तदानीमिन्द्र एव व्यवहारयत्—अनया सहस्रतम्या
सहितं गोसहस्रं विष्णुर्म्मत्सकाशात् प्रहीष्यतीति । तत इन्द्राविष्णू
स्पर्द्धां परिहर्तुं अभ्यामिगौमि. सहितायां तस्यां सहस्रतमं विभागं
कल्पितवन्तौ । तत्रेन्द्रो भागद्वयेऽवस्थितः, विष्णुस्तृतीये भागेऽव-
स्थितः । तस्मिन्नेवोक्तार्थे उमा जिग्यधुरित्युगम्यनूच्यते इति । इत्थं
मस्मिन् दक्षिणारूपेण दातव्यस्य गोसहस्रस्येन्द्रविषयोपाख्यानेन
प्रशंसा कृता ॥ ८ ॥

तत्र गोसहस्रं त्रिषु दिनेषु विमज्य दातव्यम् । तत्र प्रथमदिने
प्रतिगृहीतृविशेषं वक्ष्यति—

तस्यैषा भक्तिर्ये आप्येयो विद्वांस्तस्मै प्रथमेऽहनि
देयं यथा वा इयं एव च प्रतिष्ठितेयं प्रतिष्ठितः सः ॥ १९ ॥

तस्य दातव्यस्य द्रव्यस्य एषा वक्ष्यमाना भक्तिर्भागः । विभर्ज्य
दानप्रकाराः कथ्यन्ते-श्रवणगोत्रप्रवर्त्तकस्य भरद्वाजकथनादेः सम्बन्धो
पुमानप्येयः । प्रथमाऽकुलगोत्र इत्यर्थः । विद्वान् वेदशास्त्राभिज्ञः । ता
दृशो यः प्रतिगृहीता तस्मै प्रथमेऽहनि दक्षिणा दातव्या । प्रथमस्याऽह-
न्यृथिवीरूपत्वं पूर्वमुक्तम् । इयं प्रथमाहस्वरूपा पृथिवी यादृशी तादृशेव
स आप्येयः । इमयो प्रतिष्ठासम्बन्धस्य तुदयाद्यात् प्रतिष्ठितः ॥ १९ ॥

द्वितीयेऽहनि प्रतिगृहीतृविशेषं दर्शयति—

योऽनाप्येयो विद्वांस्तस्मै द्वितीयेऽहनि देयं यथा
वा अन्तरिक्षमेव च सोऽन्तरिक्षमित्यन्तरिक्षं विदुर्वेदं
तस्य विदुः ॥ २० ॥

अन्तात्कुलगोत्रो वैदेशिकोऽनाप्येयः, द्वितीयाहोऽन्तरिक्षकपत्वाद्
न्तरिक्षद्वारेण वैदेशिकस्य साध्यं नेतुं शक्यम् । अन्तरिक्षमित्यनेन
शब्देनाऽन्तरिक्षं चावापृथिव्योरन्तरा क्षयति निवसतीति व्युत्पत्त्या
सर्वे जना मध्यवर्तिनः लोकं विदुः । वैदेशिकोऽपि स्नाताह्नातपोर्मन्त्रे
वर्त्तते । तदीयकुलगोत्रयोरह्नातत्वात् । वेदपाठस्तु तदीयः सर्वे विदुः ।
अतो द्वितीयेऽहनि प्रतिग्रहयोग्यः ॥ २० ॥

तृतीये प्रतिगृहीतृयोगं दर्शयति—

य आप्येयो विद्वांस्तस्मै तृतीयेऽहनि देयं यथा वै
द्यौरैव च स द्यौरिति दिवं विदुर्वन्धुः तस्य विदुः ॥ २१ ॥

तृतीयाहस्वरूपत्वेनोक्तस्य शुलोकस्याऽऽप्येयेन सहजातत्वसा-
ध्यमस्ति । दीन्यति इति द्यौरित्येव दिवं सर्वे जानन्ति । तस्याऽऽप्येय-
स्य बन्धुजातं भ्रातृपुत्रादिकं च जानन्ति ॥ २१ ॥

दातव्ये गोसहस्रे या सख्याऽन्तर्भूताऽस्ति तथा तस्या शतसख्या
यामन्तर्भूता या सख्याऽस्ति तदुभयं क्रमेण प्रशंसति—

शतान्यन्वहं दीयन्त एषा चाव यज्ञस्य भ्रात्रा
पच्छतं सैव साऽविच्छिन्ना दीयते दशसोऽन्वहं दीयन्ते

दशाक्षरा विराड्वैराजो यज्ञः सैव सा विच्छिन्ना दीय-
ते ॥ ११ ॥

प्रतिदिन गवां शतानि दीयन्ते । तद्विशेषस्तत्तरत्र वक्ष्यते । शत
मिति यदस्ति एतैव संख्या यज्ञस्य मात्रा सोमयागस्य दक्षिणाद्रव्य-
परिमाणम् । प्रकृतौ हि द्वादशाधिकं शत विहितम्—(१) 'तस्य द्वादश
शत दक्षिणा' इत्याज्ञातत्वात् । ततः शताद्वर्चानिसंख्यायाममावाक्यत-
संख्या मात्रैर्युज्यते । यैव शतसंख्या सा यज्ञस्य मात्रा भूत्वा प्रतिदि-
नमविच्छिन्ना दीयते । दशदित्यनेन तत्कारणतश्च न दशानां समूहो
ऽभिधीयते । (२) 'पञ्चदशतौ वर्गौ वेति पाणिनि । आर्वेयादिभ्यः प्रति
गृहीतृभ्यो दशतो दशसंयोपेता । वर्गा प्रतिदिन दीयन्ते । ते च वर्गा-
संख्यासाम्याद्विराड्गुणशेकपा । सोमयागश्च वैराजः । प्रकृतिगतास्तु स्तो-
त्रीयास्वेकोनविंशतिविराड्गुणस्य ऽसकृद्दर्शितत्वात् । अत नैव
संख्या विराड्गुणा भूत्वा प्रतिदिनमविच्छिन्ना दीयते ॥ १२ ॥

एकोनसहस्रसंख्याकानां गवां दिनत्रये साम्येन दानं दर्शयति—
अपार्त्रिंशच्च त्रीणि च शतानि प्रथमेऽहनि देवास्तथा
द्वितीये तथा तृतीये ॥ १३ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ १३ ॥

सहस्रतम्यां गोदानप्रकारमाह—

अथैषा द्विदेवस्या त्रिरूपा ब्रह्मणो द्वे तृतीये तृती-
यमग्नीधः ॥ १४ ॥

एकोनसहस्रकथनानन्तरमेवां सहस्रतमी कथ्यते । सा चेष्टवि-
श्वरूपदेवताहयोपेता, शुक्लकृष्णरोहितवर्णा त्रिरूपा च । तेषु त्रिरूपेषु
शुक्लं रूपं प्रथममितरापेक्षया, तथा कृष्णमपि द्वितीयं, रोहितमपि
तृतीयम् । तत्र द्वे तृतीये ब्रह्मणो योग्ये, तस्य द्विमागेपेनेन्द्रस्थानीय-
त्वात् । अवशिष्ट तृतीयमग्निघो योग्यम्, उस्यैकमागेपेतविष्णुस्थानी-
यत्वात् ॥ १४ ॥

अथ सहस्रतम्यनुमन्त्रणे मन्त्रमाह—

काम्याऽसि प्रियाऽसि हृष्याऽसीडे रन्ने सरस्वति

महि विश्रुत एतानि तेऽग्नये नामानि देवेषु नः सुकृतो
मृतात् ॥ १५ ॥

सहस्रतमी पङ्क्ति पदैः सम्बोध्यते—हे इडे अन्नरूपे, हे रम्ते रमे
णीये, हे सरस्वति सरणात्सर क्षीर तद्वति, हे महि महति, हे विश्रुते
प्रख्याते, हे अग्नये हन्तुमयोग्ये त्व काम्या कमनीयाऽसि, प्रिया प्रीति
विषयाऽसि, हव्या हविर्दानयोग्याऽसि । एतानीडादीनि काम्यादीनि च
तद्य नामानि । सादृशी त्व नः अस्मान् सुकृत शोभनस्य कर्तुं देवेषु
मृतात् देवसमीपे कथय ॥ १५ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे विशाखायस्य पञ्चदश खण्डः ॥

षोडश खण्डः ॥

पुनरपि त्रिरात्रं बहुधा तुष्टुपुरादौ तावत् त्रैलोक्यवर्त्तिपदार्थसमृ-
द्धिहेतुर्न दर्शयति—

इदं वाच प्रथमेनाऽह्ना व्यकरोद्यदिदमस्यामध्यायत्
मूलमिदं द्वितीयेन यदिद प्राणादेजत्पदस्तृतीयेन यद्वर्ष
नि पक्षक्षत्राणि यदमुं लोकं भेजे ॥ १ ॥

अस्या पृथिव्यामप्युपरि यदिद गिरिवृक्षादिकमायत्तमूलमग्निं
मूलं वर्त्तते स्यावराणां हि मूलानि भूमौ प्रविश्य तिष्ठन्ति तदिदमेतत्
स्यावत्स्वरूपमय त्रिरात्र प्रथमेनाऽह्ना व्यकरोत् विशिष्टं समृद्धं करोति
इम । प्रथमस्याऽहोऽनुष्ठानेन अनितमपूर्वं तत्समृद्धेः कारणमित्यर्थः ।
यदिदं ऊह्यम मनुष्यपक्षादिकं प्राणात् द्वास कुर्वन् एजति कम्पते,
भूम्यन्तरिक्षयोश्चलति तदिदं द्वितीयेनाऽह्ना व्यकरोत् । ध्रुलोकवर्त्ति
वृष्टिपक्षत्रदेवताप्रहादिकं यदस्ति अद एतत् तृतीयेनाऽह्ना व्यकरोत् ॥ १ ॥
अथ महामतरूपतामापाद्य प्रशंसति—

तदाहुर्ब्रह्मवादिनो महाव्रतं वा एतद्यदेव त्रिरात्रे
इति तस्यै तदेव मुखं यदेतेषामह्नां वहिष्यमानं ये
अभिनोऽह्नी तौ पक्षौ पन्मध्यममहः स आत्माऽग्निष्टो-
मसामानि पुच्छम् ॥ २ ॥

अभिचयनोपेतस्य महाव्रतकृतो. सम्बन्धी योऽयं वित्तोऽग्निस्त
स्य मुखपक्षद्वयमभ्येदेहपुच्छरूपाः पञ्चावयवाः । तस्य सर्वस्य त्रिरात्रे
उत्पादितत्वात्त्रय त्रिरात्रो महाव्रतगतचित्याग्निभावनया कर्मफलस-
मृद्धिं द्रुवत इत्यभिप्रायः ॥ १ ॥

प्रकारान्तरेण मुखपुच्छे निरूपयति—

यदेवाऽसावुदेति तन्मुखं ये अभितोऽहनी तौ पक्षौ
यन्मध्यममहः स आत्माऽग्निः पुच्छम् ॥ ३ ॥

बहिःपवमानस्तोत्रात् प्रागेवाऽसाऽवादेत्य उदेतीति यदस्ति तदेव
मुखम् । आहवनीयाद्यग्निः पुच्छम् ॥ ३ ॥

पुनरपि प्रकारान्तरेण मुखपुच्छे निरूपयति—

यदेवाऽसावुदेति तन्मुखं ये अभितोऽहनी तौ पक्षौ
यन्मध्यममहः स आत्मा यदस्तमेति तत्पुच्छम् ॥ ४ ॥

मादित्योऽस्तमेतीति यदस्ति तत्पुच्छमिति द्रष्टव्यम् । त्रिरात्रस्य
'यदिदं महाव्रतस्वसम्पादनं तदिदमनुतिष्ठासो' प्ररोचनायोपयुक्तम् ।
अनुष्ठानुमशकस्य तु भावनया तत्र कश्चित्सुकृतविशेषो भवति । मय
मेव न्यायः सर्वेष्वर्थेष्वेव अनुसम्पातव्यः । एतदेवाऽग्निमेवेत्य तत्र तत्र 'य
एव वेदे'त्याज्ञापते ॥ ४ ॥

अथ त्रिरात्रे प्रकारान्तरेण भावनां दर्शयति—

एतावान्वाव त्रिरात्रो गायत्रः प्राणर्क्षधुमं चक्षुर्जा-
गतं श्रोत्रं सर्वमायुरेति य एवं वेद ॥ ५ ॥

यावान् गायत्र्याविरस्ति एतावानेव त्रिरात्र इति भावयेत् । त्रिरात्रे
यानि गायत्रीविष्टुब्जगतीरूपाणि सम्पद्यन्ते तत्सम्बन्धीति पुरुषमुख
वर्त्तानि प्राणवक्षु श्रोत्राणि, तेषु छन्दस्सु प्राणादीनां भावनीयत्वात् ।
य पुमानेवं वेद मनसा भावयति स पुमान् सर्वमायुरेति अस्याऽपमृ-
त्युर्न भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

पुनरप्युत्तरार्ध्यां त्रिरात्रस्य महिमान् विशदयति—

तदाहुर्ब्रह्मवादिनः क्रियाभं त्रिरात्र इतीयानिति
ब्रूयादियद्व्येतदभ्यथो इयानिति ब्रूयादियद्व्येवैतदभिप-
राइडर्वाइडित्याहुः परादिति ब्रूयात्पराइ हि वदति

पराङ् पश्यति पराङ् प्राणित्येकाऽद्वाऽउ तत्राऽइत्याहुरेक
इति ब्रूयात् समानो ह्येव यत् प्राणोऽपानो व्यानस्तद्यथा
वा अदो मणौ सूत्रमोतमेवमेषु लोकेषु त्रिरात्र आन्तः
शोभनेऽस्य मुख एव वेद ॥ ५ ॥

क्रियानिति पृच्छता ब्रह्मवादिनामयमभिप्रायः—‘इदं वाच्यं प्रथमे-
नाऽहम्’ इत्यादिना प्रलोक्यवर्तिभोग्यपदार्थसमृद्धिहेतुस्त्रिरात्र इत्युक्तम्।
क्रियतावानेव त्रिरात्रो भावयितव्यः ? किम्वा ततोऽभ्यधिकम् ? इति ।
इयमेव त्रिरात्रो व्यातस्यो न स्वधिक इति ब्रह्मवादिना गुरुकृत्तर ब्रूयात् ।
तत्रोपपत्तिरित्युक्तं तदिति वाक्येनोच्यते—यद्यस्मादस्य लोकत्रयपरिमितमे
तद्भोग्यजातमभिलक्ष्य त्रिरात्रं प्रसृतं, तस्मादियमेव व्यातस्य । अथो
अपि च ब्रह्मघनरूपात्वेन च विधानमुक्तम् । तत् सर्वत्र क्रियानिति
प्रश्नश्चेवाशङ्क्यते तत्तदानीमियमित्येषां तत्तत्तुमुक्तोपपादयेत् । वाचनिकेषु
व्यानादियु यथावच्चनमनुतिष्ठेत्, न पुनस्तस्य कर्त्तव्य इत्यर्थः । अथ
त्रिरात्रं पराङ् वाऽवाङ् वेति प्रश्नस्य पराङ् इत्युत्तरं, परमुक्तं मञ्जुति-
गच्छत्यनेनेति पराङ्, उत्कृष्टफलप्राप्तहेतुरिति व्यायेत्, न एतर्वाटधम
इत्यर्थः । हि यस्मादयमनुष्ठाता फलकाले पराङ्कर्त्तव्यं प्राप्तस्सन् वदन्
दर्शनप्राणनादिव्यवहारं करोति, न तु कस्मिंश्चिदपि व्यवहारेऽपकृष्टो
भवति। तस्मात्फलहेतु त्रिरात्रं, पराङ् इति व्यायेत् ।

एको द्वौ त्रयो वाऽयं त्रिरात्रात्मकः क्रतुः । एक एव उत तिसृषु
रात्रिषु त्रयः क्रतव इति प्रश्नः । तस्यैक इत्युत्तरम् । हि यस्मात्प्राणोऽ-
पानो व्यान इत्येव वृत्तित्रयरूपेण वायुस्वरूपं वर्त्तते । स वायुस्ति
सुषुप्तिषु वृत्तिषु समान एकः, तद्वदयं क्रतुरित्यर्थः । यथेत्यादिनाऽभ्यो-
दष्टान्त उक्तः—अदं कार्पासादिजनितं सूत्रं मणौ मणिसमूहे यथा
ओतमनुस्यूतं तद्वत् क्रतुफले लोकत्रयसाधनभूतं क्रतुरनुगतः । य
एव वेदं व्यापति, अस्मिन् देवताशरीरे प्राप्तस्य मुखं शोभते ॥ ६ ॥

सर्वत्र त्रिरात्रस्य त्रिष्टुमं जागृतमित्येव क्रमेण त्रीण्यहानि न्यायतः
प्राप्नोति । अत्र तु मध्यममहर्जागृतमित्येकदेशवैलक्षण्यं दर्शयति—

यद्वै त्रिरात्रस्य सलोमं तदस्य विलोमं यदस्य
विलोमं तदस्य सलोमं तद्यदेतत्परं सदहरवरं क्रियते
यजमानायैव तत्पशून् परिगृह्णाति प्रजननाय न ह्यमुष्मि
न् लोके पशवः प्रजायन्ते ॥ ७ ॥

अनुकूलमनुष्ठानं सलोमेत्युच्यते । तद्विपरीतं तु विलोमेति । तथा
यति तस्य सर्वस्य त्रिरात्रस्य न्यायप्राप्तं यत् सलोमाऽनुष्ठानं जाग
मयसानमस्ति, तदस्य गर्गत्रिरात्रस्य विलोमं भवति । अत्राऽस्मिन्
गर्गत्रिरात्रे जागतस्याऽहो मध्यमत्वात् यत् पुनरस्येतरत् त्रिरात्रस्य
वेलोमरूपं जागन मध्यमत्वमस्ति, तदस्य गर्गत्रिरात्रस्य सलोमं भव-
ते । तस्मिन् गर्गत्रिरात्रे परं स तृतीयप्राप्तियुक्तं सञ्जागतमद्वयं
मध्यमं क्रियत इति यदेतदस्ति तत्तेन मध्यमत्वकरणेन यजमानार्थमेव
शब्दं पशुसमूहं परिगृह्णाति । पशूनां जागनम्ब (१) 'जगती छन्दसां
शब्दतमे'ति श्रुत्यन्तरात् । स च पशुपरिमहः प्रजननाय बहुपशूणां
नाय सम्पद्यते । जागतस्याऽहस्तृतीयत्वे तु तस्य तृतीयस्याऽहो
गुलोककृपत्वात्पशुप्रजननं न सम्पद्यते । गुलोके ह्यमृतं पीत्वा तृप्ता
इवा गवादिपशून् न सम्पादयन्ति ॥ ७ ॥

प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

एते वाव छन्दसां वीर्यवत्समे यद्गायत्री च त्रिष्टुप्
च यदेते अभिनो भवतो मध्ये जगती वीर्यवतीभ्यामेव
नेच्छन्दोभ्यां पशून् परिगृह्णाति प्रजननाय न ह्यमुष्मिन्
लोके पशवः प्रजायन्ते ॥ ८ ॥

गायत्री त्रिष्टुप् वेति यत् छन्दोद्वयमस्ति, एते छन्दसां उमे एव
पूर्वेषां छन्दसां वीर्यातिशयोक्तेः । तत्र गायत्र्या सोमाहरणेन वीर्यं
इत्वं द्रष्टव्यम् । त्रिष्टुमस्तु वीर्यत्वं सर्वश्रुतिप्रसिद्धम् । एते गायत्री-
त्रिष्टुमावमित प्रथमतृतीययोरहोर्भवतः । मध्यमेऽह्नि जगती भवती
ति यदस्ति तत्तेन त्रिविधानुष्ठानेन मध्यदिनवर्तिजगतीसम्पादितान्
पशुसमूहं वीर्यवतीभ्यां तच्छन्दोभ्यां परिगृह्णाति परिपालयति ।
अन्यत् पूर्ववत् ॥ ८ ॥

अथ त्रिरात्रस्याऽऽदित्यरूपेण ध्यातिमाह—

असौ वाव त्रिरात्रो यथोदेत्येवं प्रथममहर्षथा मध्य-
न्दिन एव द्वितीयं यथाऽस्तमेत्येवं तृतीयं गच्छत्यमुष्य
सायुज्यं गच्छति सावेश्यं य एवं वेद ॥ ९ ॥

असौ तुलोकवर्त्ती सूर्य एव त्रिरात्रस्वरूप । यथाऽऽदित्यस्योदयम
 द्यन्दिनास्तमयास्तथाऽस्याऽपि क्रतोस्त्रीण्यहानि सन्ति । क्रतावादि
 त्यस्य दृष्टि कर्त्तव्या त्रिष्वहस्सु उदयादिदृष्टिरित्यर्थ । यः पुमाने
 वेद ध्यायति स पुनर्ध्यानेनाऽमुष्य सूर्यस्य सायुज्य गच्छतीति ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारन् ।
 पुमर्थाश्चतुरो वेद्याद्विद्यातीर्थमहेद्दशर ॥ ९ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरर्षदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीधीर
 धुक्कभूपालसाम्राज्यधुरग्यरेण सायणाचार्येण विरचिते
 माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे ताण्ड्यमहाब्राह्मणे
 विंशोऽध्यायस्य षोडशः खण्डः ॥

विंशोऽध्यायस्समाप्तिमगमत् ॥

अथैकविंशोऽध्यायः ॥

प्रथमः खण्डः ॥

यस्य निश्चयसित वेदा यो वेदेभ्योऽखिल जगत् ।
निर्ममे तमह वन्दे विद्यानीर्यमहेश्वरम् ॥

अथैकविंशोऽध्याय आरभ्यते । तत्र गर्गत्रिरात्रस्य यद्वाक्षिणारूपं
गोसहस्रं पूर्वमुक्तं, या खोजता सहस्रनमो, तयोः प्रशस्तार्थमाख्यायि
कामाह —

इन्द्रो मरुतः सहस्रमजिनात् स्वां विशं सोमाय
राज्ञे प्रोक्ष्य तस्माद्राज्ञे प्रोक्ष्य विशं जिनन्ति तौ यमो-
ऽशृणोन्मरुतो ह सहस्रमज्याशिष्टामिति स आगच्छ-
त्सोऽब्रवीदुप माऽस्मिन् सहस्रे ह्वयेयामिति तमुपाह्वयेता-
ं स यमोऽपश्यदेकाङ्गाम् सहस्रेऽपि सहस्रस्य पयो विभ्र-
तीं सोऽब्रवीदियमेव ममाऽस्तु सहस्रं युवां विकल्पये-
थामिति तावब्रूता यथा वाव त्वमेता पश्यस्येवमावमेतां
पश्याथ इति ॥ १ ॥

इन्द्रः पूर्वं सोमाय राज्ञे प्रोक्ष्य गोसहस्रजयलक्षण फलमावयोः सहा
ऽस्तिथि कथयित्वा सहस्रं सहस्रसंख्याकान्मरुतं अजिनात् हीनात्
करोत् । उपावयोहानाविति धातुः अत्र हानिमात्रे प्रवर्तते । जित्वा
नित्यर्थः । तदेवाऽऽह—स्वां विशमिति । स्वीयां प्रजामित्यर्थः । एतदुक्तं
भवति—स्वप्रजाभूतमरुतसहस्रं जित्वा गोसहस्रं लब्धवानित्यर्थः । यद्वा
मरुतसहस्रमित्यधिकरणनिर्देशः । मरुतसहस्रकाशात् गोसहस्रमजिना
दित्यर्थः । यस्मादेव तस्माद्विद्वानमेता अपि राज्ञे प्रोक्ष्य विभ्रप्यैव
विशः स्वा प्रजा गजादिधनार्थं निगृह्णन्ति । तावेन्द्रसोमौ यमोऽशृ-
णोत् । किमिति ? मरुतः खलु सहस्रं अज्याशिष्टामलमेतामिति । स
यमस्तु आगच्छत् । तथोऽन्तरितो यमस्तावब्रवीत्—अस्मिन् गोसहस्रे
मा मां उपह्वयेयामिति । तौ च तमुपाह्वयेताम् । स उपहृतो यमः अपश्यत् ।
किम्? एकाङ्गाम् । सहस्रेऽपि कीदृशीम्? सहस्रस्य पयः गोसहस्रे यावत्पयो-
ऽस्ति तावत् समृद्धिं पयो विभ्रनीम् । स ता दृष्ट्वा इयमेव ममाऽस्तु, युवा

सहस्र विकल्पयेथा विभजेथामित्यप्रवीत् । तावपि पुनरेवमप्रृतां तु-यथा
वाच त्वमेता पश्यसि ए तमेयाऽऽवामप्यस्मदर्थं पश्यथाव इति ॥ १ ॥

अथ तेषां समविभागकल्पनाप्रकारमाह—

तथा वा इदं सहस्र विकल्पयामहा इत्यब्रुवन्—ता-
मुदके प्रावेशयन्—तेऽब्रवन्—ज्ञानाहरामहै यस्मै न इयं प्रथ-
मायोदेऽप्यति इति ते—ज्ञानाहरन्त सोमस्य प्रथम ऐदथे-
न्द्रस्याऽथ यमस्य ॥ २ ॥

(विभागश्च इति विविधमेतास्ते समविभागप्राप्यर्चयन्तया वै) तथा
सहस्रनम्या सह १६ गोसहस्र विकल्पयामहै विभजामहा इत्यब्रुवन् ।
तथोक्ता नामेका गा विभागकल्पनायोदके प्रावेशयन् । तदनन्तरं ते
अशायिषमब्रुवन्—किमिति ? न अम्माक मध्ये यस्मै प्रथमाय प्रथमवि-
भागाय उद्व्यति जलादुद्गमिष्यति, ते वय गोसहस्रस्य सहस्रनम्या
आऽज्ञानाहरामहै कल्पयामहा इति । एव मिथस्सम्भाष्य अज्ञानाह-
रन्त । तत्र प्रथमोऽथ सोम ऐत् सोममागच्छत् । अथ इन्द्रस्य, अथ
यमस्य ॥ २ ॥

अथ गोसहस्रस्य सहस्रनम्याया भागत्रयसाम्ये सोमप्राप्तिं
दर्शयति—

तेऽब्रुवन् सोमाय राज्ञ उदेहि तृतीयेन चाऽऽत्मनस्तृ-
तीयेन च सहस्रस्य पयस इति सा वभ्रुः पिङ्गाक्ष्येकवर्षोदै-
तृतीयेन चाऽऽत्मनस्तृतीयेन च सहस्रस्य पयसः सा
या सोमक्रयणी सैव सा ॥ ३ ॥

ते विभागक्रमकल्पनानन्तरमब्रुवन्—हे सहस्रनमि सोमाय राज्ञे
प्रथम उदेहि जलादुद्गच्छ । किमिति सती ? आत्मनस्तव तृतीये
नाऽशेन च गोसहस्रस्य च पयस तृतीयेनाऽशेन सहिता सती । इत्ये-
वमुक्ते सा सहस्रतमी स्वतृतीयाशेन वभ्रुरवणवर्णा पिङ्गाक्षी एकवर्षा
सती उदेत् । तैर्यथा प्रार्थितं तथैवेत्युक्तं भवति । 'तृतीयेन चाऽऽत्मने'
इत्यादिना अस्याः सोमाद्यरूपत्वात् सोमक्रयणीत्वमाह । या सा
सोमक्रयणी इदानीन्तनैः सोमकैरुमिः तासाघनस्य कल्प्यते । सैव सो-
मक्रयणी सा जलादुद्गता वम्बादिलक्षणोपेत्यर्थः ॥ ३ ॥

अथोक्तार्थज्ञानपुरस्सरं कथनं प्रशंसति--

२ तृतीयेन चाऽस्य तस्या आत्मनस्तृतीयेन च सहस्रस्य
पयसः सोमः क्रीतो भवति य एवं विद्वान् सोमं क्रीणा-
ति यस्मा एवं विदुषे सोमं क्रीणन्ति ॥ ४ ॥

तस्याः यन्त्रादिलक्षणाया अस्या आत्मन स्वस्य तृतीयेन भागेन
गोसहस्रस्य पयसस्तृतीयाशेन च सोमः क्रीनो भवतीदानीन्तनैः गवा
क्रीतोऽपि । य एवमादि स्पष्टम् ॥ ४ ॥

अयेन्द्रभागप्राप्तिं दर्शयति--

तेऽध्रुवन्निन्द्रायोदेहि तृतीयेन चाऽऽत्मनस्तृतीयेन च
सहस्रस्य पयस इति सा शयली पष्ठौष्टुदैत् तृतीयेन
चाऽऽत्मनस्तृतीयेन च सहस्रस्य पयसः सा यन्द्रियैष्या
सैव सा ॥ ५ ॥

पूर्ववद्वाख्येयम् । इयांस्तु विशेषः--इन्द्रियैष्या इन्द्रिय इन्द्राय हित
या । तदेतावताऽप्रगम्यते--पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या सोमः केतव्य इति । तद-
र्थमेष्या एषणीया दातव्येऽर्थः । पष्ठौही तु प्रसिद्धा--त्रिवर्णा गौरिति ॥ ५ ॥

अथोक्तार्थवेदनपुरस्सरमिन्द्रियैष्यादानं प्रशंसति--

तृतीयेन चाऽस्य तस्या आत्मनस्तृतीयेन च सहस्रस्य
पयस इन्द्रियैष्या दत्ता भवति य एवं विद्वानिन्द्रियैष्या
ददाति यस्मा एव विदुष इन्द्रियैष्यां ददाति ॥ ६ ॥

अथस्या अपि इन्द्रियैष्याया गोर्दानेऽपि गोसहस्रतृतीयाशपयो-
युक्ता सहस्रतमी तृतीयांशभूतोकलक्षणैस्त्वैरेव दत्ता भवति ॥ ६ ॥

अथ यमस्य स्वांशप्राप्तिं दर्शयति--

तेऽध्रुवन्यमायोदेहि तृतीयेन चाऽऽत्मनस्तृतीयेन
च सहस्रस्य पयस इति सा जरती कुष्ठाऽशृङ्गुचदैर्दुम्ना
वा दित्यौहीर्मतो हसीयसी तृतीयन चाऽऽत्मनः तृती-
येन च सहस्रस्य पयसः सा याऽनुस्तरणी सैव सा ॥ ७ ॥

पूर्ववद्वाख्येयम् । जरतीति जरसा युक्ता कुष्ठा कुष्ठवर्णा अशृङ्गी
गृङ्गरहिता । उदैत् उदगच्छत् । वर्णावान्तरप्रसिद्धतर दर्शयति वा अ

यथा धूम्रा धूम्रवर्णा(१)दित्यौही ईर्मतो जघनप्रदेशतो हृत्पिप्पि अं
त्यन्त हासयुक्त्यर्थः । (२) 'ईर्मतास' सिलिकमस्यमास' इत्यादौ तथा
दर्शनात् । यद्वा ईर्मं व्रणं तत् करोतीत्यर्थः । संदेदिति सम्बन्ध-
अनुस्तरणी मृतसस्कारार्थमुपाकरणीया गौः । मृतमनुहन्त्यत इत्यनुस्तर-
णीति च व्युत्पत्तिः भवति ॥ ७ ॥

उक्तार्थस्याऽनुस्तरणीकरणं प्रशंसति—

तृतीयेन चाऽस्य तस्या आत्मनस्तृतीयेन च सह
स्य पयसोऽनुस्तरणी कृता भवति य एवं विद्वाननुस्तर-
णीं करोति यस्मा एव विदुषेऽनुस्तरणी कुर्वन्ति नाऽथ
कृषान्मन्यते ॥ ८ ॥

यदुक्तार्थमिहोऽनुस्तरणीं ददाति, अप्यस्मै वा उक्तार्थस्याऽनुस्तर-
णीं कुर्वन्ति । तेनोभयविधेनोपलक्षणेनाऽनुस्तरण्येव कृता भवति ।
किञ्च सोऽर्थश्च स्वय आत्मान उक्तलक्षणानुस्तरणीवानमकृत्वा च कु-
र्वानिति न मन्यते, किन्तु विद्वतामेव कृतवानस्मीति मन्यते ॥ ८ ॥

अथ प्रह्लावादिना प्रह्नावतारणमुपेन गर्गशिराश्रय गोसहस्र-
क्षिणादातृप्रशंसाद्वारेण शिराश्रयगत दानं प्रशंसति—

तदाहुर्ब्रह्मवादिनो न वा अमुष्मिन् लोके सहस्र-
पाङ्गलोकोऽस्तीति तदुपाधदितः सहस्रस्य गौर्गर्गि प्र-
तिष्ठिता तावदस्मात्लोकादसौ लोकः सरस्वपाजी वा
इमान् लोकान् व्याप्नोत्यथो यावत् सहस्र योजनान्यथो
सहस्रमाश्वीनान्यथो यावत् सहस्रमह्वानि तदुगवा
गवा स्पृणोति समाक्रमणाप वा एता दीयन्ते ॥ ९ ॥

तत्र गोसहस्रदक्षिणकशिराश्रयविषये आहुः प्रह्लावादिनः—अमु-
ष्मिन् लोके भूलोकभ्यतिरेके फलत्वेन प्राप्तव्येषु लोकेष्वित्यर्थः । सह-
स्रपाङ्ग सहस्रदक्षिणोपेतगर्गशिराश्रयवयवः । अलोकः प्राप्तव्यलोकरहिते
इत्यर्थः । तादृशी नैवाऽस्ति । सर्वोऽप्यस्य भोगोपविषयीभवतीत्युक्तं
भवति । तत्तस्मात् यावदित अस्मात् लोकात् सहस्रस्य सम्बन्धिनी
एकेका गौ एकस्यामेकस्या गवि प्रतिष्ठिता, तावत्तावन्तोऽस्मात् लो-

कादारभ्याऽसौ लोकः अमी गन्तव्या उपर्युपरि लोका इत्यर्थः । अन्त्ये
वम् । किं ततः ? इत्याह-सहस्रयाजो खलु इमान् गोसंख्यापरिमितान्
लोकान् क्रमेण भोगाय व्याप्नोति । तदेवोपादयति-अथो अपि च
योजनानि सहस्रं यावत्परिमाणं भूस्वर्गयोरन्तरालमस्ति, अथो अपि
च आद्वीनानि एकस्मिन्दिने एकस्य शीघ्रगामिनोऽश्वस्य सम्बन्धी
नि योजनान्याद्वीनानि, नेपाञ्च सहस्रं यावद्भवति, अथो अपि च अ
ह्नयानि अह्नसम्बन्धीनि एकस्मिन्नहनि शीघ्रगामिना पुदरेण गन्तव्या
नि योजनान्यह्नयानि, नेपाञ्च सहस्रं यावत्परिमाणं भवति तावद्योजना
नि गवा गवां सहस्रमस्यै एकैकया गवा एकैकयोजनस्याऽऽक्रमणं यु
क्तमित्यर्थः ॥ ९ ॥

अथ दक्षिणारूपस्य गोसहस्रस्योपरि तार्प्याच्छादनं विधत्ते—

महस्रं यदसृजत तस्य तार्प्यं योनिरासीयत्तार्प्यं
प्रत्यस्य नयति सयोनित्वाय ॥ १० ॥

यशोसहस्रमसृजत तद्दक्षिणार्थं सृष्टम् । यतस्तस्य तार्प्यं घृताक्त
वस्त्रं तार्प्यमाहुः । अन्त्ये चाऽहृतं वस्त्रमाहुः । तद्योनिर्योनिवशाच्छादक
मेसीत् । अतस्तार्प्यं गोसहस्रस्य तर्पणभूतस्य सहस्रतमीरूपस्य वा
तार्प्यं प्रत्यस्य विधानं नयति आग्नीध्रं प्रापयति सयोनित्वाय । अत्रा
ऽऽपस्तम्बः—(१)'तामुदीर्घमाग्नीध्रं नीत्वा तस्या पृष्ठे तार्प्यमध्या
स्यती'ति ॥ १० ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ
प्रकाशे एकविंशाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥

द्वितीयः खण्डः ॥

अथ त्रीण्याज्यदोहानि प्रशंसितुमाख्यायिकामाह—

प्रजापतिः प्रजा असृजत ता अस्मात्सृष्टाः पराच्य
आयन्नत्स्यति न इति बिभ्यत्यः सोऽब्रवीदुप मा वर्त्तध्वं
तथा वै वोऽस्त्यामि यथाऽध्यमाना भूयस्यः प्रजनिष्यथ इति
ताभ्यो वै न ऋतं ब्रूहीत्यब्रुवन्स्ताभ्य ऋतनिधनेनर्त्तमब्र-

वीदीनिधनेनाऽवयत्त्रिणिधनेन प्राजनयदेतैर्हवा इदं सा
मभिर्मृत्युः प्रजा अस्ति च प्रजनयति ॥ १ ॥

पूर्व प्रजापतिना सृष्टाः प्रजाः स्वयमेव नः अस्मान् अत्ययन्ति सहस्रि
त्यतीति तद्गुणान्निधन्यः पराज्य आयन् आगताः । ताः प्रजाप
तिरेवमग्रवात्-मा मामुपावर्त्तध्वमिति । एवमुक्ते ताः प्रजाः ताभ्यो वि-
ध्यतीभ्यो नो अस्माक वै खलु अन्नं सस्यं शपथं गृहीत्यद्युजन् । ताभ्यः
प्रजापतिः साज्यदोहगतेन अन्ननिधनेन अन्नं सस्यं यजनमग्रवात् । तत
इति निधनेनाऽज्यत् । पुनश्च त्रिणिधनेन प्राजनयत् । (उक्तिनिधन
घना साम्ना सहाऽस्पृणोत् नाद्यनस्वमिदानांस्तयप्रसिध्याह्वयति) एतैः
खल्वज्यदोहैः सामभिर्मृत्युः प्राणिहिंसोपाधिकं प्रजापतिः प्रजामसि
च एतैरेव प्रजनयति पुनरुपादयतीदानीमपि ॥ १ ॥

उक्तार्थवेदेन प्रशंसति—

अथमानस्य भूयो भवति य एवं वेद ॥ २ ॥

उक्तार्थेनाऽद्यमानमप्यस्य भूय पुनः पुनः प्रवृद्धमेव भवति, :
कदाचिदपि क्षीयते ॥ २ ॥

तानि पुनः प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

ज्येष्ठसामानि वा एतानि श्रेष्ठसामानि प्रजापतिसा
मानि ॥ ३ ॥

एताभ्याज्यदोहानि साम्ना मध्ये ज्येष्ठानि प्रथमभूतानि खलु ।
तथा श्रेष्ठसामानि गुणैः प्रशस्तानि । तत् कथमिति चेत् ? तदाह-यतः
एतानि प्रजापतिसामानि, अतः प्रजापतेज्येष्ठतरवात् । तत्सम्बन्धादेवा-
भ्यामपि तथाविधानीत्यभिप्रायः ॥ ३ ॥

वेदेन प्रशंसति—

गच्छति ज्यैष्ठ्यं श्रेष्ठ्यं य एवं वेद ॥ ४ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ ४ ॥

अथ निर्वचनद्वारा प्रशंसति—

एतैर्वै सामभिः प्रजापतिरिमान् लोकान् सर्वान् का
मान् दुग्धे यदाच्या दुग्धे तदाच्या दोहानामाच्या दो
हत्वम् ॥ ५ ॥

पूर्वं प्रजापतिरेतैस्सामभिरिमान् लोकान् तेषां जीवनाय सर्वान् कामान् कमनीयान् भोगान् दुग्धे । यद्यस्मादाज्या लौकिको दोग्धा जानुनो भाज्य दुग्धे तत् प्रजापतिरपि जानुनो चक्रे कृत्वा सामभ्यां दुग्धे । तत् तस्मादाज्यदाहानां साम्नामाज्यदोहत्वं सम्पन्नम् ॥ ५ ॥

उक्तार्थज्ञानपूर्वकमुक्तसाम्ना प्रयोगं प्रशंसति—

सर्वानिमान् लोकान् कामान् दुग्धे य एवं विद्वानेतै-
स्तामभिः स्तुते ॥ ६ ॥

एतावता एतैः स्तोतव्यमिति विधिरुचीयते ॥ ६ ॥

अथ विहितसामग्र्यं लोकत्रयरूपत्वेन प्रशंसति—

इमे वै लोका एतानि सामान्ययमवर्त्तनिधनमन्तरि-
क्षमीनिधनं द्यौस्त्रिणिधनम् ॥ ७ ॥

मूलोकस्य सर्वैरनुभूयमानत्वेन सत्यत्वाद्द्वानिधनसामस्यान्तर्धं युक्तम् । अन्तरिक्षस्य निराभ्रयत्वात् इनिधनसाम्यम् । इनिधनस्य स्वैर-
काक्षरत्वेन श्रुतनिधनद्वयवैयर्थ्येणाऽऽस्ते तत् सादृश्यम् । शुलोकस्य क्षित्यपेक्षया तृतीयत्वात् त्रिणिधनसाम्यम् ॥ ७ ॥

अथोक्तार्थज्ञानं प्रशंसति—

यथा क्षेत्रज्ञः क्षेत्राण्यनुसञ्चरत्येवमिमान् लोकाननु-
सञ्चरति य एवं वेद ॥ ८ ॥

स्पष्टम् ॥ ८ ॥

अथैतेषां गाने अग्निसाग्निष्यं विश्वराह—

अग्नेर्वा एतानि वैश्वानरस्य सामानि यन्न वा एतै-
रशान्तैः स्तुवन्ति तत् प्रजा देवो घातुको भवत्पाग्निमु-
पनिधाय स्तुवते स्वाया एव तद्देवतायाः साम्येक्षाय
नमस्कृत्योद्गायति शान्तैस्तुवन्ति ॥ ९ ॥

एतान्याज्यदोहानि अग्नेर्वैश्वानरस्य सम्बन्धीनि खलु । अतो यत्र
यत्र हि यज्ञे अशान्तैः सामभिः स्तुवन्ति, तत्र तत्र देवोऽग्निः प्रजाघा-
तुकः प्रजाहिसनशीलो भवति । अतस्तत्परिहारायाऽग्निमुपनिधाय
स्तुवते । स्तुयुरित्यर्थः । तत् किं कृतं भवति ? तत्राऽऽह—तथा सति
स्वाया एव एतेषां साक्षां या देवता तस्या एव साम्येक्षाय समदृष्टि-

त्वाय, नमस्कृत्योद्गायति । तथा सति शान्तैरेव स्तुवन्ति । कस्य स्तोत्र
समये ? कः पुनरग्निः ? कथं वा तस्य निधनम् ? इति तासर्वं सूत्रकार
आह—(१) 'आज्यदोहानामग्निमुपनिधाय स्तुवत इति होतुर्दिष्टेऽग्नि
धारयेयुः' प्रथमेऽहनि यं मध्यन्दिन आनयेयुः, प्रातस्सवन उत्तरयोरहो ।
स्तोत्रवेलायामेव प्रज्वलयेयुरिति । आज्यदोहानामित्यादेरयमर्थः—
गर्गत्रिरात्रेऽग्निमुपनिधाय स्तुवत इति यत् तदेतदाज्यदोहानां तदह
न्येनाऽग्निनिधानमित्यर्थः । होतुर्दिष्ट इति । प्रथमेऽहनि आर्मवपवमाने
कृतनिधनमाज्यदोह तस्य गानकाले होतुर्दिष्टेऽग्ने अग्निं धारयेयु
यमग्निं माध्यन्दिनपवमाने 'मग्निदग्नीन्विहरे'ति त्रैपकाले होतुर्दिष्टेऽग्ने
आनयति तमग्निं तदाप्रभृत्याज्यदोहकाल यावद्धारयेयुरित्यर्थः । प्रात
स्सवन उत्तरयोरिति । उत्तरयोरहो प्रातस्सवने यमग्निं धारयन्ति
तस्माद्यन्दिन पवमान यावद्धारयेयुः । अत्र 'स्थानत्वादाज्यदोहयोरिति
त्रिष्वहसु स्तुतिकालेऽग्निं प्रज्वलयेयुरिति' कस्यो द्रष्टव्य ॥२॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदाध्या

प्रकाशे एकविंशध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥

तृतीयः खण्डः ॥

अथ शयलीहोम विधिःसुराह—

वाग्वै शयली तस्पात्रिरात्रो वत्सस्त्रिरात्रो वा एतां
प्रदापयति ॥ १ ॥

शयली कामधेनुः । सा वाग्वै स्तुतिरूपवागमिमानिदेवतैव । तस्या
यो गर्गत्रिरात्रः स एव वत्सस्थानीयः । कथमिति ? तदुपपादयति—
एवा शयली त्रिरात्र खलु प्रदापयति पयस्स्थानीय फलमिति शेषः ।
तत्रिरात्रयाजिनाऽयं होम कर्त्तव्य इत्युक्तं भवति ॥ १ ॥

वकार्यवेदनं प्रशंसति—

तय एव वेद तस्मा एवा प्रत्ता दुग्धे ॥ २ ॥

यत् शयल्या वाग्रूपत्वं त्रिरात्रस्य वत्सरूपत्वं यो वेद तस्मा एवा
कामधुप्रपा शयली अप्रत्ता स्वादुपायसादिप्रदाननिरपेक्षैव सती दुग्धे
इति ॥ २ ॥

अथाऽस्य फलमाह—

योऽलमन्नायाय सन्नथाऽन्नं नाऽद्यात् ॥ ३ ॥

अन्नाय नाम पशुवाद्युपभोग । यो विद्यातपोभ्या सहस्रपोषाहोऽपि सहस्रं न प्राप्नोति स जुहुयादित्यर्थः । अत्र धानञ्जयः—(१) 'वाग्वै शबली तस्यास्त्रिरात्रो वत्स' इति श्रुते त्रिरात्रयाजिन एव सहस्रपोषक स्याऽयं होम इति मन्यते । शाण्डिल्यस्तु(२) 'प्रजापतिर्वा इदमेक आसीत्तस्य वागेय स्वमासीदि'त्यादिना त्रिरात्रस्य वत्सत्वं शबल्या मातृत्वं यत्पूर्वं दर्शितं तस्य विज्ञानप्रशंसार्थं 'वाग्वै शबली'ति श्रुतिः । अतोऽधिकारवाक्ये विशेषाभवेनादादिष्टात्रिरात्रस्याऽपि सहस्रपोषकार्योऽयं होम इत्याह । तथा च सूत्रम्—(३) 'सहस्रपोषकाम शबलीहोमं कुर्वीत, नाऽत्रिरात्रयाजीति शाण्डिल्यस्त्रिरात्रो वा एतां प्रदापयतीति ह्याह, यः कश्च सहस्रपोषकाम इति धानञ्जय' इति ॥ ३ ॥

अथ शबलीहोमाङ्गं व्रतमाह—

वरासीं परिधाय तप्तं पिबन् द्वादश रात्रीरधः शयी-
त ॥ ४ ॥

अहतं वासो वरासी । तप्तं क्षीरमिति शेषः । अत्र सूत्रम्—(४) 'वसन्ते प्रथमायां पूर्वपक्षस्य केशश्मश्रूणि वापयित्वाऽहतं वसनं परिधायऽतन्तर्हिते स्पण्डिले द्वादश रात्रीरधश्शयीत तप्तं क्षीरं पिबन्, नित्याभ्याहितोऽस्याऽग्निरावसथे स्यात्, नैनमन्यस्सुहृदः प्रैषकतोऽनुप्रविशेत्, अल्पव्याहारी च स्यादिति । प्रैषकत्वं कर्मकरस्सुहृत् । अल्पव्याहारी यावदर्थमायी । स्पष्टमन्यत् ॥ ४ ॥

अथ शबलीहोमं तदाह्वानञ्चाऽऽह—

या द्वादशी स्यात्तस्या उपव्युपचं शबलीहोमं
हुत्वा पुरा वाग्भ्यः सम्प्रवदितोर्यत्र ग्राम्यस्य पशोर्ज्ञा-
शृणुयात्तदरण्यं परेत्य दर्भस्तम्बमालम्ब्य शयालि शय-
लीति त्रिराहयेद्यदन्यच्छुनश्च गर्दभाच्च प्रातिवाश्यते सा
समृद्धा ॥ ५ ॥

पूर्वमुक्तस्य द्वादशरात्रस्य चाऽन्त्या रात्रिः स्यादुपभूयं तस्या
अपरेषु उपाकाळ एव शयलीहोमं हुत्वा अनन्तरमेव वापसप्रवदनात्
पूर्वं यत्र प्राभ्यस्य पशोः ध्वनिर्न श्रूयते तदक्षयमुच्यते । तत्परेत्य
दर्भस्तम्बसस्पृश्य शयलीति त्रिराह्वयेत् । यदि पुनः शयानात् गर्ह
भाषाऽन्यः पशुः जात्या य प्रतिवाश्यते प्रतिशब्दं करोति साऽऽह्वान
किल समृद्धेति जानीयात् ॥ ५ ॥

अथोक्तप्रतिवाशनाभावे उपायमाह—

यदि न प्रतिवाश्येत सवत्सरे पुनराह्वयेत् ॥ ६ ॥

स्पष्टोऽर्थः । अत्र सूत्रम्—(१)'द्वादशरात्र उपभूय परिसमुद्राऽग्निं परि
स्तीर्योद्गुम्बर इत्यमस्यात् स्तुक्स्तुक् च तथा चमसस्तस्मादधिमधुस
पिरिति स्तुवेण स्तुचि गृहीयाच्चतुर्गृहीतमष्टगृहीतं चा, तज्जुहुयाच्छ
यलि समुद्रोऽसीति, स्वाहाकारेणोत्तरा, स्तुचि यदशेष स्यात्त चमस
जानीय प्राश्नीयात्, प्रक्षाल्य स्तुक्स्तुक् चमसञ्च निदध्यात्, तत्रैवाऽनु
ग्रहरेदिति शाण्डिल्यायनः, प्राह्वयोद्गुत्वा प्रामात्रिष्कम्ब यत्र प्राभ्यस्य
पशोर्नाशुण्याच्चदक्ष्य परेत्य दर्भस्तम्बमालम्ब शयलि शयलीति त्रि
परमकण्ठेन क्रोशेत्, यदन्यच्छ्रुतो गर्हमाहा प्रतिवाश्येत समुद्रं कर्मैति
विद्यात्, एवमावृत्तौ सवत्सरात्यासमप्रतिवाश्यमाने कुर्वीत, प्रथमं
तथेत्तु इवा गर्हमो वा प्रतिवाश्येत न पशुनामाशास्तीति विद्यात्, आ
स्तुतीयं चाऽप्रतिवाश्यमाने, शान्तिर्वाप्रवेष्ट्यामिति ॥ ६ ॥

अथ होममन्त्रमाह—

शयलि समुद्रोऽसि विश्वव्यचा ब्रह्म देवानां प्रथमजा
ऋतस्याऽन्नमसि शुक्रमसि तेजोऽस्पृशतमसि तां त्वा
विद्म शयलि दीयाना तस्यास्ते पूषिवी पादोऽन्तरिक्षं
पादो यौः पादः समुद्रः पाद एषाऽसि शयलि तां त्वा
विद्म सा न हवसूर्जं ध्रुव वसोद्धारांशयलि प्रजानां
शचिष्ठा व्रतमनुगेपं स्वाहा ॥ ७ ॥

हे शयलि विश्वव्यचा सर्वत्र व्याप्ता च समुद्रोऽसि समुद्रस्थानी
या भवसि । फलानां समुद्रवत्साधनं भवसीत्यर्थः । यद्वा 'वाग्वै शय
ली'त्युक्तत्वात्, 'वाग्वै समुद्र' इति श्रुतेः, अतः समुद्ररूपत्वम् । तथा ब्रह्म

त्रिवृदाऽसि, देवानां मध्ये ऋतस्य सत्यमृतस्य ब्रह्मणः प्रथमजा प्रथमो
पन्ना भवसि। (१) 'हिरण्यगर्भः समवर्त्ततामे' इत्यादिश्रुतेः । ब्रह्मणः क्रान्तस्य
प्रथमजात्वं तस्य स्वमृतत्वादेवाऽपि प्रथमजा इत्युच्यते । किञ्च त्वं अन्न
मसि, धेनुरूपात्वात् । शुक दीप्तमसि अत एव तेजोऽसि । अमृतमसि
रुदाचिदपि मरणरहिताऽसि । हे शयलि दीधानां द्योतमाना तामुक
महिमोपेतां त्वा त्वां विद्म विजानीमः । तस्या उक्तरूपायास्ते पृथिव्या
दिसमुद्रान्ताश्चत्वारः पादाः । हे शयलि त्वं यथा निर्दिष्टमकाराऽसीति
तां तादृशीं विद्म घयम् । सा तादृशी त्वं नो अस्मभ्य इषमन्नं ऊर्जञ्च
युध्व । किञ्च हे शयलि शचिष्ठा अतिशयेन शक्तिमती ह्यस्माकं प्रजा
नाञ्च वसोर्धारा पुस्व । अहं व्रतमनुगेयं अनुगच्छेयम् । अस्य होमस्य
कालमापस्तम्भ आह—(२) 'वृत्तमक्षिणा नीत्सोदधसाय वा शयलि
समुद्रोऽसीत्युपक्रम्य शयलीहोमञ्जुहोती'ति ॥ ७ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे एकविंशाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥

चतुर्थः खण्डः ॥

उक्तो गगन्निरात्रः । अथाऽश्वन्निरात्रमाह—

चतुष्टोमोऽग्निष्टोम एकविंश उक्थयः सर्वस्तोमो-
ऽतिरात्रः ॥ १ ॥

त्रिवृदादिचतुष्टोमोऽग्निष्टोमः प्रथममहरेकविंशस्तोमोपेतम् । द्वि-
तीयमहः सर्वस्तोमकम् । अतिरात्रसंस्थ तृतीयमिति ॥ १ ॥

अथैतदश्वमेधन्निरात्रं प्रजापतेरक्षिसमाधानत्वेन प्रशंसति—

प्रजापतेर्वा अश्वश्च यत्तत्परापतत्तदश्वोऽभवत्तद-
श्वस्याऽश्वत्वं तद्देवा अश्वमेधेन प्रत्यदधुरेयं वाव प्रजा-
पतिं सर्वं करोति योऽश्वमेधेन यजते ॥ २ ॥

प्रजापतेर्लोचनमक्षि अश्वयत् तदश्वोऽभवत् । तदधः परापतत् ।
पतितं तदक्षि अश्वत्वेन अरोचयत् । तदश्वस्याऽश्वत्वं सम्पन्नम् । तत्र-
तमाभि देवा अश्वमेधयागेन परिणतेनाऽश्वेन यागं कृत्वा प्रत्यदधु

प्रतिसन्धानमकुर्वन् । यः अश्वमेधेन यजते एव वाव प्रजापतिः सर्वं
अन्यूनं सम्पूर्णं करोति ॥ २ ॥

पुनरप्यश्वमेधयाजिनं प्रशसाद्वारा तत् प्रशंसति—

एव वाव सशरीरः सम्भवत्यमुष्मै लोकाय योऽश्व
मेयी ॥ ३ ॥

योऽश्वमध्वयान् अश्वमेधयाजी अस्ति एव अमुष्मै रजर्गाव लोकाय
सशरीरः शरीरसहितः सम्भवति ॥ ३ ॥

अथ प्रथमं चतुष्टोममहः प्रशंसति—

(१) सरघा वा अश्वस्य सक्थ्यावृहत्तद्देवाश्चतुष्टोमेन
प्रत्यदधुर्द्व्यकचतुष्टोमो भवत्यश्वस्य सर्वत्वाय ॥ ४ ॥

सरघा मक्षिका किमि । अश्वस्य सक्थिप्रदेश आबृहत् प्रण
चकारेत्यर्थः । तद्देवाश्चतुष्टोमेन समदधु । यस्मादेवं तस्मादश्वस्य
सर्वत्वाय सम्पूर्णतायै चतुष्टोमं कर्त्तव्यं ॥ ४ ॥

अथ प्रथमस्याऽहो बहिष्पवमानस्य प्रतिपत्तुचचतुष्टयं गायत्री
चतुष्टयं कर्त्तव्यमिति विधाय प्रशंसति—

यत्तिस्त्रोऽनुष्टुभश्चतस्रो गायत्रीः करोति तस्मात्त्रि-
भिस्तिष्ठन् प्रतितिष्ठति सर्वान् पलायमानः प्रतिद-
धाति ॥ ५ ॥

(२) 'पयस्व वाजसातय' इति योयं प्रतिपत्तुचस्तस्य यत्तिस्त्रोऽनु
ष्टुभः स्तोत्रीया सन्ति, ता पादत्रयपरिगणनया चतस्रो गायत्रीः कु-
र्यात् । यस्मात् प्रकृत्या तिस्रः अतस्त्रिभिः पादैस्तिष्ठन् प्रतितिष्ठति
यस्माच्चतस्रो गायत्रीः, तस्मात् सर्वान् चतुर पादान् पलायमानस्सन्
प्रतिदधात्यदः । यद्यप्यत्राऽश्वशब्दो न श्रूयते, तथाऽपि तैत्तिरीयके
स्पष्टमाप्नोतम्—(३) 'पयस्व वाजसातय' इत्यनुष्टुक् प्रतिपद्भवति ति-
स्त्रोऽनुष्टुभश्चतस्रो गायत्रियो यत्तिस्त्रोऽनुष्टुभस्तस्मादश्वस्त्रिभिस्तिष्ठ-
न्तिष्ठति यच्चतस्रो गायत्रियस्तस्मात्सर्वान् चतुर पदः प्रतिदधत्पलायत
इति ॥ ५ ॥

अथाऽश्वमनूयाऽनुष्टुमां वैप्लवत्वं प्रशंसति—

अन्तो वा अश्वः पशूनामन्तोऽनुष्टुप् छन्दसाम
न्तो विष्णुर्देवतानामन्तश्चतुष्टोमस्तोमानामन्तस्त्रिरात्रो
यज्ञानां यद्वैप्लव्योऽनुष्टुमः प्रतिपदो भवन्ति चतुष्टो
मस्तोमस्त्रिरात्रो यज्ञोऽन्त एव तदन्तं प्रतिष्ठापयति ॥ ६ ॥

अज्ञादिपशूनाम्मध्ये अश्वस्यैवाऽन्तत्वं (१) 'अपशवो वाऽभ्ये गोऽश्व-
देभ्ये' इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धम् । यद्वा प्रशस्तवीर्यत्वात् प्रजापतेर-
क्षिरूपत्वाद्वा परमत्त्वम् । छन्दसां मध्येऽनुष्टुमः परमत्वमसकृद्गतम् ।
देवतानां मध्ये विष्णोरन्तत्वं (२) 'अग्निर्वै देवानमवमो विष्णु परम'
इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धम् । स्तोमानां त्रिवृदादीनां मध्ये चतुष्टोम एवाऽन्तः
परमः, प्रकृतिभूताग्निष्टोमगतत्वाच्च प्रजापतेस्सकाशादुत्पन्नत्वाच्च ।
यज्ञानां मध्ये त्रिरात्रोऽन्तः, 'ब्रह्महत्याश्वमेधाभ्यां नाऽपर पुण्यपापयो-
रिति हि वदन्ति । यद्वा 'त्रयो वा एते त्रिरात्रा यदेव द्वादशाह' इति
द्वादशाहस्याऽपि त्रिरात्रत्वेन प्रशंसादर्शनात्त्रिरात्रस्याऽन्तत्वमवगन्त-
व्यम् । एवं सति यद्यनुष्टुमस्तिम्रो वैप्लव्यः प्रतिपदो भवन्ति, चतु-
ष्टोमस्तोमस्त्रिरात्रो यज्ञोऽन्तोऽन्तमूतौ, तत्तथा सति अन्तत एव
अन्तमूतेश्वेऽश्वद्विषु अन्तमूतं विष्णुं प्रतिष्ठापितवान् भवति ॥ ६ ॥

अथ मध्यममेकविंशमहरन्त्यः प्रशंसति—

एकविंशमहर्भवति यस्मिन्नश्व आलभ्यत एकविं-
शो वा इतोऽसावादित्यो द्वादश मासाः पञ्चर्त्तवत्त्रय
इमे लोका असावादित्य एकविंश आदित्यस्यैवैनं मात्रां
गमयति ॥ ७ ॥

यस्मिन् द्वितीयेऽहनि अश्व आलभ्यते तदहरेकविंशस्तोमक भवति ।
इतः पृथिवीमारभ्य द्वादशमासादिगणनया आदित्योऽप्येकविंशः । तथा
सति मध्यममहरेकविंशस्तोमं तत् यज्ञं आदित्यस्यैव मात्रां परिमाणं
गमयति ॥ ७ ॥

अथ मध्यमस्याऽह्णं पृष्ठमाह—

तस्य महानाम्न्यः पृष्ठं भवन्ति ॥ ८ ॥

महानाम्यः शक्यः । शक्यं पृष्ठं भवतीत्यर्थः । तथा चाऽऽपस्तम्ब
त्रयाणां प्रह्नां पृष्ठान्याह—(१) 'रथन्तर महानाम्यो बृहदिति पृष्ठानी' ॥
तत्राऽप्येवमात्रं छन्दः प्रशंसति—

अन्यदन्वया एताश्छन्दोऽन्योन्य एते पशव आत्.
भ्यन्त एता वा एतं समाप्नुवन्ति यन्महानाम्यः
पृष्ठं भवन्त्यङ्गवस्य सर्वस्याय ॥ ९ ॥

एताः (२) महानाम्यः ऋचः अन्यदन्वयच्छन्दो वैयच्छन्दस्का इत्यर्थः ।
तथा हि—अनुष्टुप् गायत्री पदाविनानाच्छन्दस्का मिषं हन्तीत्यर्थः । 'प्र
चेतन प्रचतये' अनुष्टुप् । 'चिकित्थो आभि नो मये' ति गायत्री । 'विदा
मघवो ज्ञ' ति पदा । एव सर्वेषां पदेष्वप्यम् । अथाऽप्यन्योन्ये नानाविधा
एते पशव आलभ्यन्त । तथा ह्यापस्तम्बः अश्वेन सार्द्धमुपाकरणमाह—
(३) 'श्रुशशास्त्राभिरितरान् पशून् अश्वे पर्यवह्यान्, आग्नेयं कृष्णघ्रीं पुर
स्ताह्वलादे, पौष्णमन्धश्च, येन्द्रा पौष्णमुपरिष्ठात् घ्रीवासु, आग्नेयौ कृष्णघ्री
वौ बाह्वोरिति । अन्येऽपि 'अश्वस्तूपरो गोमृग' इत्यादयः । नानापशुकपयं
शक्यं छन्दसो नानाव्यं प्रशंसार्थम् । एताः खलु महानाम्यस्त्रिरात्र सम्य
प्नुवन्ति निषं हन्तीत्यर्थः । अतो 'महानाम्यः पृष्ठं भवन्ती' नि यत् तद्
भ्यस्य सर्वस्याय सम्पूर्णत्वाय भवति ॥ ९ ॥

अथाऽप्यप्रह्णसाम विधत्ते—

पार्थुरश्मं ब्रह्मसाम भवति ॥ १० ॥

ब्रह्मसाम ब्राह्मणाच्छंसिभः साम । पार्थुरश्मं पृथुरदिना दष्ट साम
कार्यम् ॥ १० ॥

एतत् सामाऽस्याऽहं वीचतमिति प्रशंसति—

(४) ईश्वरो वा एषोऽपतोऽधृतः परां परावतमेतो रश्मि-
ना वा अटवो धृतो यत्पार्थुरश्मं ब्रह्मसाम भवत्यश्वस्यैव
यस्यै ॥ ११ ॥

अपतोऽनियमितं तथा अधृतः पाशादिमिरव्यर्थमाणोऽश्वः परा
ऽपरावतं अत्यन्तदूरदेशं गन्तुं तूर्णं पलायितुमीच्छति चेत् समर्थः खलु ।
केन ? रश्मिना, प्रग्रेहेण यत्त्वश्वो धृतो भवति । तथा सति यत्पार्थु-

१ आप धौ २१ २८ २. २ महानाम्योनामृचां विधेकं पृष्ठं १७ द्रष्टव्यम् ।

३ आप धौ, १० ११ १२. ४ ते, घ ५ ४, १२ अनुवाकान्ते द्रष्टव्यम् ।

रश्मं ब्रह्मसाम भवति, तदश्वस्यैव यत्नै नियमनाय भवति । पार्थुर
श्मशब्देन रश्मिरूपोऽर्थः स्तुयते । तच्छब्दसाम्येन स्तुतिरिति द्रष्ट-
व्यम् ॥ ११ ॥

अथ सर्वस्तोमातिरात्र स्तोति--

(१)सर्वस्तोमोऽतिरात्रो भवति सर्वस्याऽऽप्त्यै
सर्वस्य जित्यै सर्वमेवैतेनाऽऽप्नोति सर्वं जयति ॥१२॥

सर्वस्तोमोऽतिरात्रः सर्वस्याऽऽप्त्यै प्रापणाय । सर्वस्य जित्यै ज-
याय । सर्वमेवैतेनाऽऽप्नोति ॥ १२ ॥

अथ यूपविषये किञ्चिदाह--

(२)एकयूपो वैकादशिनी वाऽन्येषां यजानां भवत्ये-
कविंशिन्यश्वमेधस्य खादिरो वा धैत्वो वा पाणो वा
ऽन्येषां यजानां भवति नैशुदार एकविंशत्परस्मिन्श्वमे-
धस्य नाऽन्येषां पशूनां तेजस्या अवयन्त्यवयन्पश्वमे-
धस्य दक्षिणतोऽन्येषां पशूनामवयन्त्युत्तरतोऽश्वमेध-
स्य प्लक्षशाखास्वन्येषां पशूनामवयन्ति वेनसशाखा-
स्वश्वमेधस्य यूपे ग्राम्यान्पशून्निपुञ्जन्त्यारोकंश्वारण्यान्
धारयन्त्या ग्राम्यान्पशून् लभन्ते प्रारण्यान् सृजन्ति १३

(अत्र माध्य नोपलभ्यते । अतस्सुगमतासम्पादनाय किञ्चिद्विवरणं
क्रियते--एकादशानां यूपानां समाहारः एकादशिनी । इतरेषु पशुया-
नेषु एकस्मिन् यूपे वा पश्वेकादशिनीपक्षे एकादशसु वा यूपेषु पशवो
नियुज्यन्ते । अश्वमेधे तु एकविंशतिर्यूपाः । अन्येषु यज्ञेषु खादि-
रिष्यपलाशान्यतमवृक्षीया यूपाः कर्तव्याः । अश्वमेधस्य तु श्लेष्मातकवृ-
क्षेण अग्निष्ठो यूपः कर्तव्यः । आहवनीयस्याऽग्नेस्समीपे तत्पुस्तः यो
निष्ठातस्सोऽग्निष्ठ इत्युच्यते । स एव श्लेष्मातकवृक्षीयः । इतरेषान्तु
यूपानां 'पौतुद्रवावभिन्नो भवतः', पटु धैत्वा भवन्ति, पटु खादिराः, पटु
पालाशाः' इत्यादिविधिबिहिता वृक्षा द्रष्टव्याः । स चैकविंशत्परस्मिन्
रिमाणः । (चतुर्विंशत्यङ्गुलपरिमाणः एको हस्त अराक्षिरित्युच्यते)

१. तै. स. ५. ३. १४. २ अनुवाके दृश्यम् ।

२. तै. मा. ३. ८. १९ अनुवाकस्यममो दृश्यः ।

तां ० प्रा ० ५७ Vol II

विशसनकाले प्रवृत्तं रुधिर धारयितुं सम्पादिता स्युः तेजनीत्युच्यते ।
 तथा चाऽवदानं न पञ्चन्तरेषु क्रियते, तत्र रुधिरधारणमायात् ।
 अश्वमेधे तु तत्सङ्गात् तेजन्यैवाऽवदानं कर्तव्यम् । इतरेषां पशूनां
 मुत्तरभागतोऽवदानं कर्तव्यम्, अश्वस्य तु दक्षिणभागतः ।
 वृक्षशाखायामिदं रेपां पशूनां हवींष्यवदीयन्ते वेतसशाखाया
 मश्वस्याऽवदानं कर्तव्यम् । एव यूषेषु एकविंशतिसप्त्याकेषु ग्राम्याः
 पशवो नियोज्यन्ते । त्रयोर्यूपयोर्मध्ये यदन्तरालं स आरोक इत्युच्य
 ते । तेष्वन्तरालेषु रक्षणाभिर्यज्वा आरण्या पशवो धारयितव्याः । 'रो
 हितो धूम्रो रोहितः', इति विहिताः पशवो ग्राम्याः । 'इन्द्राय रात्रे सुकरा'
 इत्याद्य आरण्याः । तत्र ग्राम्याणां पशूनामुपाकरणनियोजनविशेष
 नादिकं सर्वं क्रियते । आरण्यानां पशूनां पर्यग्निकरणानन्तरमुत्सर्गाय
 परित्याग एव, न तु विशसनादिकं तेषामिति ॥ १३ ॥ (सम्पा.)

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थ
 प्रकाशे एकविंशाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥

पञ्चमः खण्डः ॥

अथ वेदत्रिरात्रमाह--

अथस्त्रिष्टुतोऽतिरात्राः सर्वे षोडशिमन्तः ॥ १ ॥

त्रीण्यहानि त्रिवृत्स्तोमकानि षोडशिकाभ्यतिरात्रसंस्थानि ॥ १ ॥

अथाऽस्याऽधिकारिणमाह--

यो राज्य आशंसेत स एतेन यजेत ॥ २ ॥

यो राज्ये राज्यविषये आशंसेत इत्युक्तिः, स राजा एतेन यजेत । एषा
 राज्यफलमित्युक्तं भवति । अत्राऽऽपस्तम्बः--(१) 'वेदत्रिरात्रेण स्वाराज्य
 कामः, त्रयस्त्रिष्टुतोऽतिरात्रा षोडशिमन्तः, रथन्तरं यामदेव्यं बृहदिति
 पृष्ठानीति ॥ २ ॥

अस्य त्रिरात्रस्य यत् त्रिवृत्स्तोमसः तत्र राज्यफलसंयुक्तत्वं प्रश-
 सति--

राजा वा एष स्तोमानां राज्यमेवाऽस्मिन्दधाति ॥

एष त्रिवृत्स्तोमः स्तोमानां मध्ये राजा, सर्वेषां प्राथम्यात् । अतः

स्तत्प्रयोगादस्मिन् यजमाने राज्यमेवाऽभिलषितं दधाति ॥ ३ ॥

अथ प्रथमस्याऽह्नि आर्भक्षान्ते यदाक्षारं सामाऽस्ति तत् प्रशंसति--

यदाक्षाराणि प्रथममहर्भजन्त एकाक्षरा वै वाग्वा-
शोऽनतिवादाय ॥ ४ ॥

स्तोत्रीयापेक्षया आक्षाराणीति बहुवचनम् । 'पवते इत्यतो हरि'रि-
त्राऽऽक्षार एकाक्षरणिघनम् । वागपि ह्रस्परित्यागे सत्येकाक्षरा
ल्लु । एष तन्निघन सर्वस्या वाचोऽनतिवादाय साम्याय भवति । यद्यपि
कल्पकारेण आक्षार साम नाऽऽदिष्ट, तथाऽपि सामान्तर प्रथमेनाऽह्ना
गार्गात्रिरात्रस्याऽतिदेशादुक्तमेव तत् ॥ ४ ॥

अथ प्रथमेऽह्नि तृतीयसवने पश्चिन्नमाज्यदोहमनूय प्रशंसति--

अथ यत् ह्यक्षरणिघनमाज्यदोहं भवत्युत्तरयोरद्वो-
रभिमन्तत्या अन्वहमाज्यदोहानि भवन्त्यन्वहमेवैनं
पशुभिः समर्द्धयन्ति ॥ ५ ॥

प्रथम आज्यदोहे ऋतमिति अक्षरणिघनमस्ति । अतस्तद्युक्तसाम-
प्रयोगे उत्तरयोर्द्वयोरद्वोः सन्तत्यै अविच्छेदाय भवति । उभयत्र द्वि-
त्वसाम्यादित्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

अथोक्तमाज्यदोहमतिर्युक्त्वा त्रिभ्रहस्तु विधाय प्रशंसति--

सर्वे षोडशिमन्तो भवन्तीन्द्रियं वीर्यं षोडशी-
न्द्रियेणैवैतान् वीर्येण समर्द्धयति ॥ ६ ॥

सर्वेऽतिरात्रा इति शेषः । इन्द्रियमित्यस्य व्याख्यानं वीर्यमिति ।
अतिरात्राणां वीर्यं, समर्द्धनं नाम फलजनकरत्नक्षणसामर्थ्यसम्पाद-
नम् । अत्र 'प्र सोमासो विपश्चित इति गायत्रमेकस्यामाभ्वमेकस्याज-
रावोधीयमेकस्या प्र सोम देव वीतय इति पौङ्गवमेकस्या'मित्यादिक-
कल्पो द्रष्टव्यः ॥ ६ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेशार्थे
प्रकाशे एकविंशाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥

पष्ठः खण्डः ॥

अथ छन्दोमपवमानाख्य पशुकलसाधन चतुर्थे त्रिरात्रमाह—

चतुर्विंशः पवमानास्त्रिवृत्त्याज्यानि पञ्चदशानि
वृष्टानि सप्तदशोऽग्निष्टोमश्चतुश्चत्वारिंशः पवमानाः
पञ्चदशान्याज्यानि सप्तदशानि वृष्टान्येकविंशोऽग्नि-
ष्टोमः सोऽथोऽष्टाचत्वारिंशः पवमाना एकविंशा-
न्याज्यानि त्रिणवानि वृष्टानि त्रयस्त्रिंशोऽग्निष्टोम
एकविंशान्युक्थानि सपोडशिकानि पञ्चदशी रात्रि
स्त्रिवृत्सन्धिश्छन्दोमपवमानः ॥ १ ॥

पृष्ठस्नेमः. वृष्टः. नायत्रीर्षिष्टुब्जगतीनामक्षरस्यपामिर्मिलित्वा
चतुर्विंशधास्त्रयश्छन्दोमाः । तेषु त्रयः पवमाना भवन्तीति छन्दोमपव-
मानोऽयं त्रिरात्रः ॥ १ ॥

अथाऽस्याऽधिकारिणमाह—

पशुकामो यजेत ॥ २ ॥

स्वष्टोऽर्थः ॥ २ ॥

अथ छन्दोमपवमान पशुसाधनमिति प्रशंसति—

पशवो वै छन्दांमा यच्छन्दोमाः पवमाना भवन्ति
पशून्नेवाऽध्वरुण्ये ॥ ३ ॥

स्वष्टम् ॥ ३ ॥

जन्मये स्तोमा युग्मन्तश्चाऽयुजश्च तत् मिथुनं तस्मा-
न्मिथुनात्प्रजायते ॥ ४ ॥

अद्वययतपवमानास्तावत् युक्तंस्त्वमाः । इतरस्तोत्रगता अयुज-
स्तोमाः अयुग्मसख्याका. स्तोमा इत्यर्थः । तत्र युग्मन्तु पुंसो रूपम् ।
अयुग्म स्त्रिया. । तद्वत्तयम् मिथुनम् । तस्मान्मिथुनाद्यजमानः प्रजायते ।
अत्र 'साम्यासारिकस्य विपुषतो बहिष्पवमानमुभौ पथ्यासावि' इत्यादिक-
कदपो द्रष्टव्यः ॥ ४ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे एकविंशध्यायस्य पष्ठः खण्डः ॥

सप्तमः खण्डः ॥

अथाऽन्तर्वसुनामान पशुसाधनं पञ्चमं त्रिरात्रमाह—

त्रिष्टुत्प्रातस्सवनं पञ्चदशं माध्यन्दिनं सवनं सप्त-
दशं तृतीयसवनं चतुर्विंशं प्रातस्सवनं चतुश्चत्वारिंशं
शं माध्यन्दिनं सवनमष्टाचत्वारिंशं तृतीयसवनं
सोऽथमेकविंशं प्रातस्सवनं त्रिणवं माध्यन्दिनं सव-
नं त्रयस्त्रिंशं तृतीयसवनं सोऽथमेकविंशः षोडशी
पञ्चदशी रात्रिस्त्रिष्टुत् सन्धिरन्तर्वसुः ॥ १ ॥

अत्र त्रीण्यहानि क्रमेणाऽग्निष्टोमोऽप्यतिरात्रसंस्थानि । रथन्तरं
वामदेव्यं दृढदिति क्रमेण पृष्ठानि । स्तोमाः स्पष्टाः । अष्टाचत्वारिंशं
तृतीयसवनं सोऽथमिति । उक्तान्यपि अष्टाचत्वारिंशस्तोमकानीत्यर्थः ।
त्रयस्त्रिंशं तृतीयसवनं सोऽथमिति । अत्रोक्तान्यपि त्रयस्त्रिंशस्तोम-
कानीत्युक्तं भवति । छन्दोमानां पशुसाधनत्वरूपस्य मध्यमेऽहनि सप्त-
मदेवं त्रिरात्रोऽन्तर्वसुरित्युच्यते ॥ १ ॥

छन्दोमानां मध्यमाहर्माकं प्रशंसितुमस्य त्रिरात्रस्य लोकत्रयात्म-
कत्वमाह—

इमे लोकास्त्रिरात्रः ॥ २ ॥

इमे लोकास्त्रिरात्राः क्रमेण त्रीण्यहानि भूरादिलोकत्रयस्थानीया-
नीत्यर्थः ॥ २ ॥

त्रिरात्रस्वरूपप्रतिपादनाय स्वरूपमाह—

अस्तीय वा अयं लोकोऽस्तीवाऽसौ छिद्रमिवाऽ-
न्तरिक्षम् ॥ ३ ॥

भूलोकस्यास्तित्वं सिद्धम् । स्वर्गस्याऽपि ग्रहनक्षत्रनाराधिष्ठानत्वेन
तदर्थं ज्योतिष्टोमादिभिः प्रयतमानत्वेन चाऽस्तित्वम् । मध्यमं त्वन्तरिक्षं
छिद्रमिव निराश्रयमिवाऽमूर्तत्वात् अस्येव ॥ ३ ॥

कथमेतद्वर्हा लोकसाम्यमित्याह—

अस्तीव त्रिरात्रस्य प्रथममहरस्तीवोत्तमं छिद्रमिव
मध्यमः ॥ ४ ॥

अहा क्षियाद्यात्मकत्वोपन्यासान्मध्यमस्याऽहोऽन्तरिक्षस्थानीयत्वेन
छिद्रत्वम् ॥ ४ ॥

तस्य कः परिहारः ? इति, तथाऽऽह—

पशवो वै छन्दोमा यच्छन्दोमा मध्यतो भवन्त्य-
पिहिन्या एवाऽच्छिद्रतायै ॥ ५ ॥

(१) 'छन्दासि पशुष्वाजिमयुस्तान् बृहत्युदजयद्रि'ति शुनेर्बृहतीद्वारा
छन्दासि पशवः । स्तोमनिर्मितत्वात् छन्दोमा अपि पशवः । । पशूनां
जीवनं छिद्रफलतिसाधनं प्रसिद्धम् । अतो यच्छन्दोमा मध्यतो मध्यमे
ऽह्नि भवन्ति तदपिहित्यै अपिधानाय । तच्चाऽपिधानं अच्छिद्रतायै
सम्पूर्णत्वाय भवति । 'ये गर्गत्रिराग्रस्य प्रथमोत्तमे अह्नी तेऽन्तरिक्षं
सोऽपोषु जातमप्नुरमि'त्यादिकस्यो द्रष्टव्यः ॥ ५ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे एकविंशाध्यायस्य सप्तमः पण्डः ॥

अष्टमः खण्डः ॥

अथ पराकार्ये स्वर्गसाधनं यत् त्रिरात्रमाह—

त्रिवृत् प्रातस्सवनं पञ्चदश माध्यन्दिनं सवनं
सप्तदश तृतीयसवनं एकविंशं प्रातस्सवनं त्रिणव मा-
ध्यन्दिनं सवनं त्रयस्त्रिंशं तृतीयसवनं सोऽथ
चतुर्विंशं प्रातस्सवनं चतुश्चत्वारिंशं माध्यन्दिनं
सवनं सप्तचत्वारिंशं तृतीयसवनं सोऽथमेकविं-
शः षोडशी पञ्चदशी रात्रिस्त्रिवृत्सन्धिः पराकः ॥ १ ॥

स्तोमक्रमेण परागुपर्युपर्यारोहणादय त्रिरात्रः परागित्युच्यते ॥ १ ॥

अत्राऽधिकारिणमाह—

पराकेण वै देवाः स्वर्गं लोकमायन् स्वर्गकामो यजे-
त पराङ्मुखैतेन स्वर्गं लोकमाक्रमते ॥ २ ॥

ये स्तोमाः पराञ्चः सन्ति एतदनुष्ठाताऽपि पराङ्गेव स्वर्गमाक्रमते ॥ २ ॥
अथ त्रिरात्रं नामनिर्वचनेन प्रशंसति—

यद्वा एतस्याऽकं तदस्य पराक् तत् पराकस्य परा-
कत्वम् ॥ ३ ॥

यदेव तस्य भूलोकस्य तत्स्थस्य पुरुषस्य अकं दुःखं तदस्य स्वर्गस्य
तत्प्राप्तवत् पुरुषस्य पराक् न्यग्भूतं भवति । पराग्भूतमकं दुःखं
त्रिरात्रेण भवति परागिति व्युत्पत्तिः ॥ ३ ॥

न वै तत्र जग्मुवे किञ्चनाऽकम् ॥ ४ ॥

तं स्वर्गं प्राप्तवते पुरुषाय किञ्चन अकं दुःखं नैव खलु ॥ ४ ॥
अथोक्तार्थवेदनफलमाह—

नाऽस्मा अकं भवति य एवं वेद ॥ ५ ॥

स्पष्टम् ॥ ५ ॥

अथ तस्य षोडशिन एकविंशस्तोमस्य तत्परिहारार्थं रात्रिपर्या-
यसन्धिस्तोत्राणां पञ्चदशी रात्रिस्त्रिवृत्स्तोमकत्वमिति प्रशंसति—

प्रजायास्तृक्कलसः पराद् व्यैतेन स्वर्गं लोकमाक्रमते
तद्यदेकविंशः षोडशी भवति पञ्चदशी रात्रिस्त्रिवृ-
त्सन्धिस्तेनाऽस्मिन् लोके प्रतितिष्ठति ॥ ६ ॥

तत् तत्र तृतीयेऽहनि षोडशी एकविंशस्तोमको भवति । तुशब्दो
विशेषोऽस्तीति द्योतनार्थः । षोडशिनामेकविंशं कुर्वन् यजमानः प्रजा-
यास्तृक्कलसः सन् प्रजामिस्सहेह स्थितिं चिरकालमलभमान
एव एनेन एकविंशकरणेन पराङ्गोवाऽभिमुखमेव स्वर्गमाक्रमते । अत
स्तत्परिहाराय यदि रात्रिः पञ्चदशी स्यात् सन्धिः सन्धिसाम त्रिवृ-
त्स्तोमकं स्यात् तर्ह्यनुष्ठाताऽस्मिन् लोके प्रतितिष्ठति प्रजादिमि
ह सह । अयमर्थः—अपरावृत्तैः स्तोमैरनुष्ठानात्पराङ्गेव स्वर्गमाप्नोति
अतोऽन्ते परावृत्तिरहिताभ्यां कृताभ्यामेव पञ्चदशत्रिवृद्भ्यां समापनेन
इह लोके चिरकालं पुत्रादिभोगमनुभूय पश्चात् स्वर्गमाप्नोतीति ।
अत्र कल्पः—'याऽन्तर्वसोः प्रथमा साऽस्य पराकस्य वृषा सोमं द्युमां
असी'त्यादिकः कल्पो द्रष्टव्यः ॥ ६ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ
प्रकाशे एकविंशाध्यायस्याऽष्टमः खण्डः ॥

नवमः खण्डः ॥

उक्ता. यद् विरात्राः । अथ चतुराश्वत्वार उच्यन्ते । तत्र प्रथमं
चतुर्विंशत्य वीरोत्पत्तिसाधनं चतुराश्वमाह—

चतुर्विंशंशाः पवमानास्त्रिष्टुत्पञ्चाज्यानि पञ्चदशानि
पृष्ठानि सप्तदशोऽग्निष्टोमश्चतुर्विंशंशाः पवमानाः पञ्च-
दशान्याज्यानि सप्तदशानि पृष्ठान्येकाविंशंशोऽग्निष्टोमः
सोऽथश्चतुर्विंशंशाः पवमानाः सप्तदशान्याज्यान्येक-
विंशानि पृष्ठानि त्रिणवोऽग्निष्टोमः सोऽथश्चतुर्विं-
शंशाः पवमानाः एकविंशान्याज्यानि त्रिणवानि पृष्ठा-
नि अथश्चतुर्विंशोऽग्निष्टोमः एकविंशान्युक्थानि सप्तोड-
शिकानि पञ्चदशी रात्रिस्त्रिष्टुत्सन्धिः ॥ १ ॥

आद्यमग्निष्टोमसस्य, द्वितीयं तृतीयमुक्थसस्यं, चतुर्थंमतिरा
प्रसस्यम् । सर्वत्र पवमानाश्चतुर्विंशाः । त्रिष्टुहस्तु पञ्चदशान्याज्यानि
केषु त्रिष्टुदादिक्रमेण एकैकस्तोमपरित्यागेनाऽऽज्यादीनि कल्पनीया
नि । प्रथमेऽहनि त्रिष्टुदाद्यास्त्रिष्टु आन्यपृष्ठानि, द्वितीये पञ्चदशाद्यास्त्रि-
ष्टु, तृतीये सप्तदशाद्याः । उभयत्राग्निष्टोमस्तोमक उक्थोऽपि तस्तो-
मक एव । चतुर्थे एकविंशान्याज्यानि । रात्रिसन्धिं प्रकृतिवत् पञ्चदश
त्रिष्टुतौ ॥ १ ॥

अथाऽस्य प्रयोगकृतो वीरसाधनः प्रमाह—

अत्रिरकामपत चत्वारो मे वीरा आज्ञायेरन्निति स
एतमपश्यत्तस्य चत्वारो वीरा आज्ञायन्ताऽस्य चत्वारो
वीरा जायन्ते य एवं वेद ॥ १ ॥

अपश्यत् अन्वतिष्ठदित्यर्थः ॥ २ ॥

तत् प्रशंसति—

एकंस्तोममुत्सृज्यैकमभ्यारभते वीरजननं वै स्तो-
मो वीरमेवाऽस्मै तत् प्रजनयानि ॥ ३ ॥

स्तोमो स्तोमप्रयोगो वीरजननं वै वीरोत्पादनम् । एवमेतदुत्तरोत्त-
रादतः पूर्वस्मान् वीरलक्षणं वीरोत्पत्त्यर्थं भवति । ते च वीराः तैत्ति-

रीये दर्शिता—(१) 'य एवं विद्वांश्चतुरात्रेण यजते आऽस्य चत्वारो वी-
रा जायन्ते सुदाता सुद्राता स्वधुर्यंसुसमेय' इति ॥ ३ ॥

अथ पवमानस्य चतुर्विंश प्रशंसति—

चतुर्विंशः पवमाना भवन्ति चतुर्विंशत्यक्षरा
गायत्री प्रजननं गायत्री प्रजात्यै ॥ ४ ॥

सर्वेष्वहस्सु पवमानाश्चतुर्विंश भवेयुः । तेन गायत्र्यपि चतुर्विं-
शत्यक्षरा । सा च प्रजननसाधनम् । अतो गायत्रीसद्वया सह स्तो-
मा धीराणां प्रजननाय भवन्ति ॥ ४ ॥

अथाऽस्मिन् यत्पवमानगतं युग्मस्तोमकाव यच्च स्तोत्रगतमयु-
ग्मस्तोमकाव तदुभय प्रजननसाधनमिति प्रशंसति—

उभये स्तोमा युग्मन्तश्चाऽयुजश्च तन्मिधुनं तस्मा-
न्मिधुनात् प्रजायते ॥ ५ ॥

स्पष्टम् ॥ ५ ॥

चतुर्णामहं संस्थानं विदधाति—

अग्निष्टोमः प्रथममहुरुक्थो द्वितीयं षोडशी तृती-
यमतिरात्रश्चतुर्थं नानावीर्यतापै ॥ ६ ॥

पुरुषाणां नानावीर्यलामाय अहान्यपि नानावीर्याणि कर्त्त-
व्यानि ॥ ६ ॥

उक्तक्रमानुष्ठानवतो यजमानस्य नानावीर्यता कथम् ? तत्राऽह—

नानावीर्याण्यहानि करोति ॥ ७ ॥

यतोऽयं संस्थानानात्वेनाऽहान्यपि नानावीर्याणि करोति अतो
नानावीर्यत्वमपि सिद्धमिति ॥ ७ ॥

मानान्तरप्रसिध्या षोडशी तृतीयमिति यदुक्तं तन्निराकर्तुं प्रसि-
द्धानामहं स्थितिमनुवदति—

गायत्र वै प्रथममहस्त्रैष्टुभं द्वितीयं जागतं तृतीय-
मानुष्टुभं चतुर्थम् ॥ ८ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ ८ ॥

इदानीं तृतीयेऽहनि षोडशिनिराकरणविषयं ब्रह्मवादिना प्रश्नम्
वतारयति—

तदाहुर्यत् तृतीयेऽहनि षोडशिनं गृहीयुस्तृतीयेनाऽ
ऽह्नाऽनुष्टुभमाप्नुयुरच्छन्दश्चतुर्थमहः स्यादानुष्टुभो वै
षोडशीति ॥ ९ ॥

तत्र षोडशिविषये ब्रह्मवादिन आहु । किमिति ? यद्यदि तृतीयेऽ
हनि षोडशिनं गृहीयुः, तदानीं तृतीयेनाऽह्नाऽनुष्टुभमेवाऽऽप्नुयुः प्रातः
मधेयुः । अस्तु नाम तथा, किं छिन्नमिति ? तत्राऽऽह—चतुर्थमहश्छ
न्दोऽपिरहितः स्यात् । तत्र हि यत् तृतीयमहः षोडशिनं कुर्वन्ति,
षोडशिनोऽह्यानुष्टुभो वै अनुष्टुप्छन्दस्सम्बन्धी सन्तु । षोडशि
संस्थायां प्रह्णाषोकस्वामिष्टोमोक्त्यादिकमेव(?) चतुर्थत्वात् षोडशि
साम् । षोडशिप्रह्नाङ्गत्वात्, तस्य कृतत्वात्तदेवाऽऽक्षिप्तमिति चेदित्ययम् ।
इति शब्दस्तेषामाक्षेपसमाप्तिद्योतनार्थं ॥ ९ ॥

अथ तापरिहारलक्षणं सिद्धान्तमाह—

चतुर्थेऽहनि षोडशी ग्रहीतव्यः स्व आयतने षोडशी
गृह्यते ॥ १० ॥

यत्र हि षोडशी गृह्यते, तत्रैव षोडशी क्रियत इत्यर्थः ॥ १० ॥

अथ मध्यमधोरहोरुक्त्यावेन नानावीर्याण्यहानि क्रियन्ते ? तदाह—

छन्दोभिरहानि नानावीर्याणि करोति ॥ ११ ॥

यथामिहित उक्त्यसर्थं क्व भविष्यत्यस्मिन् पक्षे ? तथाऽपि छन्दसा
पृथक् पृथक् सम्पादनाच्चेतानि विलक्षणवीर्याणि कृतवान् भवति ॥ ११ ॥

अथ चतुर्थद्वस्तु माध्यन्दिनसक्ते क्रमेण ब्रह्मसामं विदधाति—

नौषत् प्रथमस्याऽहो ब्रह्मसामं त्रयैतं द्वितीयेऽप्य आ-
यन्तीये तृतीयस्य त्रैशोकं चतुर्थस्य ॥ १२ ॥

स्पष्टम् ॥ १२ ॥

अनुष्टुप्सम्बन्धिनः षोडशिप्रहस्य चतुर्थेऽहनि कर्त्तव्यताविधाना-
च्चागतं तृतीयमहरानुष्टुभं चतुर्थमहरिति स्थितम् । तत्र ब्रह्मवादिना
माक्षेपमवतारयति—

तदाहुरपञ्चंश इव वा एष यत् ज्यायसः छन्दसो
ऽधि कनीयश्छन्दः त्रयैतीति ॥ १३ ॥

तृतीयस्याऽहो जागतत्वाच्चतुर्थस्याऽऽनुष्ठुभत्वात् ज्यायसश्छन्द
सोऽनन्तर कर्तीयश्छन्द उपक्रान्त भवति । तथा सति अपगतश्छन्दो
ऽनुक्रम स्यात् ॥ १३ ॥

तत्र परिहारमाह—

तद्यदेवा चतुर्थेऽहन्यतिजगती क्रियतेऽनपभ्रंशाय ॥

त्रैलोक्यस्य 'विश्वाः पृथगा' इत्येषा । सा चाऽतिजगती । अतः
छन्दस आरोहप्रहणादपभ्रशब्दोपो नाऽस्ति ॥ १४ ॥

अथ चतुर्थहस्तु अछावाकसाम विदधाति—

कालेयं प्रथमस्याऽहोऽच्छावाकसाम माधुच्छन्दसं
द्वितीयस्य रौरवं तृतीयस्य समन्त चतुर्थस्य नानावीर्य-
तायै नानावीर्याण्यहानि करोति ॥ १५ ॥

स्वस्य विलक्षणवीर्यपुत्रलाभाय प्रत्यहमच्छावाकसाम्नाः पृथक्क-
रणम् । तेन तदर्थान्यहान्यपि नानावीर्याणि कृतवान् भवति ॥ १५ ॥

चतुर्णामहं ब्रह्मसामान्यच्छावाकसामानि च विहितानि । अथ
होतुः पृष्ठानि मैत्रावरुणसामानि विधातव्यानि । तत्र प्रथमद्वितीययो
र्होतृ रथन्तरपृष्ठे स्वे एव । एवं मैत्रावरुणसाम वामदेव्य स्वाश्वेव ।
अथोत्तरयोर्होतृ पृष्ठ मैत्रावरुणसाम च विदधाति—

(१) "अमि त्वा वृषभा सुत" इति तृतीयस्याऽहो रथन्तरं
(२) "कस्तमिन्द्र त्वा वसवे" इति वामदेव्यं "यज्ञा यथा अ-
पूर्वे" इति चतुर्थस्याहो बृहत् (१) "एदु मघोर्मदिन्तरमि" इति
वामदेव्यं छन्दसां नानावीर्यतायै नानावीर्याण्यहानि
कारोति ॥ १६ ॥

१ अमित्वा वृषभा सुते सुतं यज्ञाभि पंतये । तृप्ता व्यनुदी मदम् ॥

सा. सं. उ. १. २ व १.

२ कस्तमिन्द्र त्वा वसवा मर्त्यो दधर्षति ।

थद्वा हि ते मघवन् पायै शिवि बाजी राज्ञि पासति ॥ सा. सं. उ. ८. २ ९ १

३ एदुमघोर्मदिन्तर । यज्ञाऽश्वेवो अन्धस । एवा हि वीर स्तवते यदाह्वय ॥

सा. सं. उ. ८. २. १०. १.

‘मभि रवा वृषभा सुत’ इति गायत्री तृतीयस्याऽहो रथन्तरं होतु
पृष्ठम् । ‘कस्तमिन्द्रे’ ति वृद्धी प्रगाथेषु चामदेव्य मैत्रावरुणपृष्ठम् ।
‘यज्ञा यथे’ त्वनुष्टुप् वृद्धत् होतुः पृष्ठम् । ‘एदुमधोरि’ तुष्णिक् चामदेव्य
मैत्रावरुण साम । नानावीर्य्यताया इति पञ्चम्यर्थे चतुर्थी । छन्दसा
वैलक्षण्ये नानावीर्य्यत्वाद्दान्यापि नानावीर्य्याणि । ‘उपास्मै गायता
नरो यमने तु स्वतवसे प्रयद्वावीन भूर्णय आशुर्य्यवृद्धम्मत’ इत्यादि
कव्यो द्रष्टव्यः ॥ १६ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ
प्रकाशे एकविंशोऽध्यायस्य तवम खण्डः ॥

दशमः खण्डः ॥

अथ द्वितीय जमदग्नेश्चतुरात्रमाह । तत्र प्रथमस्याऽहो कल्हतिमाह

त्रिवृत्पञ्चदशोऽग्निष्टोमः प्रथममहः ॥ १ ॥

अग्निष्टोमसस्थम् । तस्य त्रिवृत्पञ्चदशौ स्तोमौ व्यत्यासेन स्मृ-
ताम् । आद्यानि स्तोत्राणि त्रिवृन्ति, अम्भानि पञ्चदशानीति विभागः ॥
अथ द्वितीयस्याऽहो आह—

अथोत्तरस्याऽहोश्चतुर्विंशं बहिष्पवमानं पञ्चदशानि
त्रीण्यज्यानि सप्तदशमच्छावाकस्यैकविंशो माध्यन्दि-
नः पवमानः सप्तदशो द्वे पृष्ठे एकविंशं तृतीयसवनं
सोक्थम् ॥ २ ॥

द्वितीयस्याऽहोः स्तोत्रमुखं चतुर्विंशस्तोमकम् । तत्र आज्यानि
त्रीणि पञ्चदशानि । चतुर्थमच्छावाकस्याऽऽज्य सप्तदशम् । माध्यन्दि-
नसवने एकविंशः पवमानः । होतुमित्रावरुणयोः पृष्ठे द्वे सप्तदशे ।
ब्राह्मणाच्छावाकयोरेकविंशे द्वे पृष्ठे । उक्थसहितं तृतीयसवनं
सर्वमप्येकविंशस्तोमकम् ॥ २ ॥

अथ तृतीयस्याऽहो आह—

तृतीयस्याऽहो एकविंशं बहिष्पवमानं त्रीणि चाऽऽ-
ज्यानि पञ्चदशमच्छावाकस्य चतुर्विंशो माध्यन्दिनः

पवमान एकविंशानि पृष्ठानि त्रिणव नृतीपसवनं द्वे
चोकथे एकविंशमच्छावाकस्य ॥ ३ ॥

तृतीयस्याऽह्म आज्यत्रयं बहिष्पवमानं च एकविंशस्तोमकम् ।
चतुर्थमाज्यं पञ्चदशम् । माध्यन्दिनपवमानः पृष्ठानि च क्रमेण चतु-
र्विंशैकविंशानि । तृतीयसवनं सर्वमपि त्रिणवम् । मैत्रावरुणब्राह्मणा-
च्छसिन उरुये द्वे अपि त्रिणवे । अच्छावाकीय तूक्ष्ममेकविंशम् ॥ ३ ॥
अथ चतुर्थस्याऽह्म साह—

चतुर्थस्याऽह्मश्चतुर्विंशः पवमानाः पञ्चदशं हो-
तुराज्यं सप्तदशानि त्रीण्येकविंशानि पृष्ठानि अथ-
स्त्रिंशोऽग्निष्टोम एकविंशान्युक्थानि सषोडशिका-
नि पञ्चदशी रात्रिस्त्रिवृत्सन्धिः ॥ ४ ॥

स्पष्टम् ॥ ४ ॥

अथाऽस्य पुष्टिलक्षण फलं समपञ्चमाह—

(१) जमदग्निः पुष्टिकाम एतमाहरत्स इमान् पोषानपुष्यत् ॥

पूर्वं जमदग्निः पुष्टिकामस्तदर्थमेतं चतुरात्रमाहरत् । स इमान् लोके
प्रसिद्धान् पशुपुत्रादिलक्षणान् पोषान् अपुष्यत् प्राप्नोत् ॥ ५ ॥

अथ यान् पोषानपुष्यत्तेन सन्तानमाग्निः आसन्नित्याह—

यदिदमाहुर्नवा ऊर्वौ पलितौ संजानाते इति ॥ ६ ॥

यदिदमाहुर्लौकिका ऊर्वो उर्वपुत्रौ जमदग्नौ पलितौ सन्तौ न
संजानाते इति नोत्पद्येते इत्यर्थः ॥ ६ ॥

इदानीं तत्प्रतीताऽर्थे तदनुष्ठातुस्तत्फलं भवतीत्याह—

तत्सर्वानिवैतेन पोषान् पुष्यति ॥ ७ ॥

एतेन चतुरात्रेण एतान् सर्वान् जमदग्ने पोषान् पुष्यति इदानी-
न्तनोऽपि ॥ ७ ॥

अथाऽस्मिन् चतुरात्रे विद्यमानस्तोत्रीयापरिगणनया जगतीच्छ-
न्दस्सम्पत्तिर्भवतीत्याह—

जगती छन्दोभिः सम्पद्यते ॥ ८ ॥

एतेषामद्वा या स्तोत्रीया सा जगत्यास्य छन्दस्सम्पद्यते । तथा हि—प्रथममग्निष्टोममह । तत्र द्वादश स्तोत्राणि । तानि त्रिवृत्पञ्चदशीभ्याम् । यानि षट्त्रिवृत् षट्पञ्चदशानि, तेषां स्तोमगतस्तोत्रीयम् परिगणनाया चतुश्चात्वार्यधिकं शतं स्तोत्रीया भवन्ति । तास्तिष्ठो जगत्य' । एव द्वितीयेऽहनि अष्टाशीत्यधिकं शतद्वयं स्तोत्रीया स्युः ताश्च षट्जगत्य । तृतीयेऽहनि षट्त्रिंशदधिकत्रिंशतानि स्तोत्रीया ताः सप्त जगत्य । उत्तमेऽहनि अष्टाविंशत्यधिकपञ्चशतानि स्तोत्रीया स्युः । ता एकादश जगत्य इति जगतीसम्पत्तिः । अत्रोपग्रन्थे 'षड्जगामद्वयं प्रत्यहं त्रिषट्सप्तैकादश जगत्य' इति । एव जगतीसम्पत्तिः ॥ ८ ॥

किं ततः ? इत्याह—

जगती वै छन्दसां परम पोष पुष्टा परममेवैते पोषं पुष्यति ॥ ९ ॥

गावऽप्यादीनां सप्तछन्दसां मध्ये उत्तमा जगती परम पोष पुष्टा । तस्सम्पत्तिः यदेतद्यनूरात्र कुर्वन्नपि परममविशेषपोषं पुष्यति प्राप्नोति ॥

यद्यदीतरक्तुमनासुपसत्सु आज्यं द्रव्यं भवति अत्र पुरोडाशं द्रव्यं कर्त्तव्यमिति समरोचनं विदधाति—

पुरोडाशिन्य उपमदो भवन्ति पशवो वै पुरोडाशाः पशुष्वेव प्रतिष्ठान्ति ॥ १० ॥

स्पष्टम् । (१) 'पशुभ्यो वै मेधा उदकामन् तौ मोहिज्ञेय यवश्च भूता वजायेतामि'त्येतरैकश्रुतेः पशवो वै पुरोडाशाः । अत्राज्यं विधेकः इतरयज्ञगतासुपसत्स्वमिसोमविष्णवस्तिष्ठो देवता । तेषां आज्यं द्रव्यम् । यथायचनं तिष्ठः षट् द्वादशोत्पादि सययया सायं प्रातर्होमाः । अत्र तु प्रत्यहं देवतामेदः । पुरोडाशो द्रव्यम् । कपालसपथा, प्रत्यहं मिष्टिः । अभ्यन्नेष्टिविकारा उपसदः । अत्र तु हविर्होमा इति । सूत्रम्— (२) 'त्रयोदश्यामपरपक्षस्य वीक्षेत जामदग्न्याय तस्य विंशतिर्दोक्षा द्वादशोपसदस्तत्रोपसत्सु पृथग्योमानघ्वर्युर्जुहुयात्पुरोडाशास्त उक्ता ब्राह्मणेन समानदेवतौ पूर्वाह्नापराह्णोरग्रे वेदोत्रमित्येतत्प्रभृतय एषा होमा' इति ॥ १० ॥

तत्र (१) 'आग्नेय एककपाल आश्विनो द्विकपाल' इत्यादिना अ-
ग्न्यादिदेवताकमेककपालादिपुरोडाश विधास्यति । तेषां क्रमेण म-
न्त्रानाह—

अग्ने वेहोत्रं वेरध्वरमापितरं वैश्वानरमवसेऽकरि-
न्द्राय देवेभ्यो जुहुता हविः स्वाहा ॥ ११ ॥

हे अग्ने होत्र होतुः कृत्य वेः विद्धि । तथा अध्वर यज्ञञ्च विद्धि ।
होतारमधिष्ठाय होत्रं कुरु हवि प्रापणेन यज्ञं निर्वसेयश्चर्यः । विदेहं
कारस्य 'दधे'ति कुत्वम् । किञ्च पितरं सर्वस्य पालकं वैश्वानरं वि-
श्वेषां नराणां हितकरं मा मामवसे अस्माकं रक्षणाय अक' अभिमुखं
कुरु । हे ऋग्विज यूयमपि इन्द्राय सर्वदेवाधिपतये देवेभ्योऽभ्येभ्यो
वस्वादिभ्यश्च हविर्जुहुत प्रयच्छत । यद्वा व्यस्ययेन जुहोमीति व्या-
प्येयम् । स्वाहेति हविस्तयागामिधानं, इदं हविर्हस्तमस्तु ॥ ११ ॥

अथाऽश्विनोद्विकपालमन्त्रमाह—

देवावश्विनौ मधुकशयाऽद्यमं यज्ञं यजमानाय
'मिमिक्षतमिन्द्राय देवेभ्यो जुहुता हविः स्वाहा ॥ १२ ॥

हे देवौ द्योतमानौ अश्विनौ युवा मधुकशया वृष्ट्यर्थं मेघताडने-
नोदकघत्या कशया अथाऽस्मिन्दिने इमं यज्ञं यजमानाय मिमिक्षतं
सेक्तुमिच्छतम् । वृष्ट्यादिकलोपेतं कुरुत इत्यर्थः । शिष्टं पूर्ववत् ॥ १२ ॥

अथ वैष्णवस्य त्रिकपालस्य मन्त्रमाह—

देव विष्णु उर्वयाऽस्मिन्यज्ञे यजमानायाऽधि विक्र-
मस्वेन्द्राय देवेभ्यो जुहुता हविः स्वाहा ॥ १३ ॥

हे देव द्योतमान विष्णो अद्येदानीमस्मिन् यज्ञे यजमानाय उरु
विस्तीर्णे यथा तथा अधिगम्य विक्रमस्व स्वपादप्रक्षेप कुरु । उपवि-
शेत्यर्थः । सिद्धमन्यत् ॥ १३ ॥

अथ सौम्यस्य चतुष्कपालमन्त्रमाह—

देव सोम रेतोधा अथाऽस्मिन्यज्ञे यजमानायैधी-
न्द्राय देवेभ्यो जुहुता हविः स्वाहा ॥ १४ ॥

हे सोम देव इदानीमस्मिन्यज्ञे यजमानाय रेतोधाता याधि भव ॥

अथ सावित्रस्य पञ्चकपालस्य मन्त्रमाह—

देव सवितः सुसावित्रमद्याऽस्मिन्यज्ञे यजमानायाः
ऽऽसुवस्वेन्द्राय देवेभ्यो जुहुता हविः स्वाहा ॥ १५ ॥

हे सवितः विद्वत्स्य प्रेरयितः देव सुसावित्र शोभन सवितुः कुरु
इदानीमस्मिन्यज्ञे यजमानायाऽऽसुवस्वाऽनुजानीहि । कुर्वित्यर्थः ॥ १५ ॥

अथ धातु षट्कपालस्याऽऽह—

देव धातः सुधाताऽद्याऽस्मिन्यज्ञे यजमानायैर्धीन्द्रा
य देवेभ्यो जुहुता हविः स्वाहा ॥ १६ ॥

हे धातः ब्रह्मन् देव मन्त्रामिमानी बृहस्पतिरित्यर्थः 'ब्रह्म वै बृह
स्पतिरिति ध्रुवे । एषभूतस्त्व यजमानार्थं सुधाता सुष्ठु कामान्
धाता एधि मघ ॥ १६ ॥

अथ मारुतस्य सप्तकपालस्याऽऽह—

देवा प्रावाणो मधुमतीमद्याऽस्मिन्यज्ञे यजमानाय
वाच वदतेन्द्राय देवेभ्यो जुहुता हविः स्वाहा ॥ १७ ॥

अत्र मरुतः सदा यजमानाय वर्षं सृजन्तीत्यभिप्रेक्षणकाले अभिप्रेष
तावृत्तसि(१)वाक्यशब्दा विद्यन्ते इति । अत्र तच्छब्दसाम्यात् प्रावरूपेण
मरुतां स्तुतिः । हे प्रावाणो मरुता विभूतिभूता देवा यूयं यजमानार्थं
मधुमतीं माधुम्योपेता वाचं वदत । 'प्रावभ्यो वाचं वदत वदद्भ्यः' इति
हि निगमान्तरम् ॥ १७ ॥

अथ बार्हस्पत्यस्याऽष्टकपालमाह—

देव्यनुमतेऽन्वद्येमं यज्ञं यजमानाय मन्वस्वेन्द्राय
देवेभ्यो जुहुता हविः स्वाहा ॥ १८ ॥

हे देव्यनुमते अनुष्ठाकर्तृदेवते इमं यज्ञं यजमानायाऽनुमन्यस्व
यनुमतं कुरु । मन्वस्य मन्त्रो बार्हस्पत्यस्य पुरोडाशस्य । मन्त्रे त्वनुम
तिरेव प्रकाशयेत्, कथं वैशधिकरण्यमिति ? नाऽयं दोषः—'ब्रह्म वै
ब्रह्मणस्पतिरिति श्रुते बृहस्पतेर्मन्त्रामिमानीत्वात् मन्त्रेण क्रियमा
णानां कर्मणा बृहस्पत्यनुष्ठाया अपेक्षितत्वादनुमत्या एव ब्रह्मणस्पति
न्यम् ॥ १८ ॥

अथ मैत्रस्य नवकपालस्य मन्त्रमाह—

देव्यादिते स्वादित्यमद्याऽस्मिन्यज्ञे यजमानायाऽऽ-
सुवस्वेन्द्राय देवेभ्यो जुहुता हविः स्वाहा ॥ १९ ॥

हे अदिते देवमातः (१) 'अदितिर्दीना देवमाते'ति निरुक्तात् मि-
त्रायस्याऽऽदित्यमूर्यन्तरस्याऽपि सेधमाना हे देवि सुशोभनप्रादित्यं
तव पुत्रमृतं अद्याऽस्मिन्यज्ञे यजमानायाऽऽसुवस्व आभिमुख्येन प्रेरय ॥

अथ वारुणस्य दशकपालस्य मन्त्रमाह—

देव्य आपो नक्षम्यध्वमद्याऽस्मिन्यज्ञे यजमानायैन्द्राय
देवेभ्यो जुहुता हविः स्वाहा ॥ २० ॥

हे देव्य आपो नक्षम्यध्वं भृशं सस्यादिसमृद्धये प्रणता भवत ।
वारुणस्याऽपामधिपतिस्वाधमेदेनैषोच्यते ॥ २० ॥

अथैन्द्रानस्यैकादशकपालस्य मन्त्रमाह—

(सदस्सदः प्रजावानृभुजुपाण इन्द्राय देवेभ्यो जुहु-
ता हविस्स्वाहा ॥ २१ ॥

सदस्सदः तत्तद्यागगृहे प्रजावान् मरुदादिप्रजामिस्त्रिद्वान् क्रमु-
उरु मासमान एवंमहिमा जुपाणो अस्मद्यर्धं सेवमानो भवतु । अत्रेन्द्रस्य
प्राधान्येन स्तुति ॥ २१ ॥

अथ वैश्वदेवस्य द्वादशकपालस्य मन्त्रमाह—

देव त्वष्टः सुरेतोधा अद्याऽस्मिन्यज्ञे यजमानायैधी-
न्द्राय देवेभ्यो जुहुता हविः स्वाहा ॥ २२ ॥

त्वष्टा देवशिल्पी स विश्वेषां देवानामुचिनानि कर्माणि करोतीति
॥ एव वैश्वदेवस्थाने धूयते । सुरेतोधा सुष्ठु रेतसो विधाता विक-
र्त्ता (२) 'रेतसः सिकृत्स्य त्वष्टा रूपाणि विकरोति तावच्छो वै तत् प्रजा-
यते' इति श्रुतेः ॥ २२ ॥

उक्ता द्वादश मन्त्रा । येष्वेते मन्त्रा स्युः । तान् पुरोडाशान् क्रमेण
विदधाति—

आग्नेय एककपाल आश्विनो द्विकपालो वैष्णव-

स्त्रिकपालः सौम्यश्चतुष्कपालः सावित्रः पञ्चकपालो
धात्रः षट्कपालो मारुतः सप्तकपालो बार्हस्पत्योऽष्टाक-
पालो मैत्रो नवकपालो चारुणो दशकपाल ऐन्द्र एकादश-
कपालो वैश्वदेवो द्वादशकपालः ॥ २३ ॥

अग्निर्देवताऽस्य पुरोडाशस्याऽऽग्नेय इति, एकस्मिन् कपाले सस्कृतः
पुरोडाशः एककपालः । एकस्यैवाऽग्नेर्गार्हपत्यादिषु रूपेषु वर्तमानत्वा
त् वस्तुत एकत्वादेककपालो युक्तः । अद्विभक्त्या द्वित्वेन व्यपदेशात् द्विक
पालः । 'इह विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा' इति श्रुतेः विष्णोस्त्रिकपालस्तस्मत् ।
जटायुजाण्डजस्येदजोऽग्निज्जानाञ्चतु प्राणिजातानामुत्पत्त्यर्थं रेतोधार
कथाद्वा लता वीरुधो वनस्पतयो वानरपत्य इति सोमस्य चतुर्विधानां
स्यामिषाद्वा, चतुष्कपालो युक्तः । सवितुः सम्बत्सरस्याऽधिपतिर्या
त्पञ्चकपालः । (१) 'सम्बत्सरो वै धाते'ति श्रुत्यन्तरात् धाता सम्बत्स
रात्मकः । सम्बत्सरे च षट् ऋतवस्सतीति धातुः षट्कपालो युक्तः ।
'सप्तगणा' इति श्रुतेर्मरुता सप्तकपालो युक्तः । तैत्तिरीयके (२) 'अग्निदे
काक्षरेण घाचमुदजयद्विधनौ द्वयक्षरेण प्राणापानाबुदजयता विष्णुः
क्षरेण श्रीन् लोकानुदजयत्' इत्युक्त्वा 'बृहस्पतिरष्टाक्षरेण गायत्रीमुद
जयन्मित्रो नवाक्षरेण त्रिवृत् स्तोममुदजयद्वरणो दशाक्षरेण विराजमु
दजयद्विष्ट्र एकादशाक्षरेण त्रिष्टुभमुदजयद्विष्ट्वे वैवा द्वादशाक्षरेण
जगतीमुदजयन्नि'ति श्रुतत्वात् तत्कपालसंख्यायोगो द्रष्टव्यः । अत्र
'उपोषु जातमत्सुरमित्यनु रूपो नौघस ग्रन्थसाम सुहानस्य लोके पौ
ष्कलमि'त्यादिकः कल्पो द्रष्टव्यः ॥ २३ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे एकविंशोऽध्यायस्य दशमः खण्डः ॥

एकादशः खण्डः ॥

अथ वसिष्ठस्य चतुरात्रमाह—

त्रिवृत् प्रातस्सवनं पञ्चदशं माध्यन्दिनं सवनं
सप्तदशं तृतीयसवनं पञ्चदशं प्रातस्सवनं सप्तदशं

माध्यान्दिनं सवनमेकविंशं तृतीयसवनं सोऽथं
सप्तदशं प्रातस्सवनमेकविंशं माध्यान्दिनं सवनं त्रि-
णव तृतीयसवनं सोऽथमेकविंशं प्रातस्सवनं त्रिणव
माध्यान्दिनं सवनं त्रयास्त्रिंशं तृतीयसवनं प्रत्यवरो-
हिण्युक्तानि त्रिणवं प्रथमं द्वे एकविंशे सप्तोदशिके
पञ्चदशी रात्रिस्त्रिष्टुत् सन्धिः ॥ १ ॥

आदितः पूर्वपूर्वस्य परित्यागेनोत्तरस्तोमेनेहाऽभ्युपक्रान्तव्यानि
व्रीण्युक्तानि प्रत्यवरोहीणि । तद्यथा प्रथमतः त्रिणवस्तोमकं ततो
द्वे एकविंशे इति ॥ १ ॥

अथैतच्चतुरात्र कर्तुं प्रशंसनद्वारा समृद्धिकलसाधनमित्याऽह-

वसिष्ठः पुत्रहतो हीन इवाऽमन्यत स एतमपश्य-
त्सोमं पर्यैवो हीन इव मन्येत स एतेन यजेत ॥ २ ॥

वसिष्ठः पुत्रहतः हतपुत्र, हीन इव कुलस्य पुत्राभावेन विच्छिन्न
त्यादात्मानं हीन इवाऽमन्यत । 'सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव जप्य' इति
श्रुतेः । पश्चादेतं चतुरात्र हीनस्य परिहारायाऽपश्यत् । आत्वाऽयं पर्यैव,
साकक्ष्येनाऽनुष्ठितवान् । तस्माद्य. पुत्रादिभिः हीनमात्मानं मन्येत स
एतेन यजेतेति ॥ २ ॥

अथाऽऽयतस्तोमात् स्तोमान्तरारम्भ. श्रुतस्तत्र प्रशंसति—

यत् स्तोमात् स्तोममभिसंक्रामत्यग्रादेवाम्रं रोह-
ति वसिष्ठस्य जनित्रे भवतः प्रजात्यै ॥ ३ ॥

(१) 'वसिष्ठो वा एते पुत्रहतस्सामनी अपश्यत्स प्रजया पशुभिः प्राजाय
ते'त्युक्तत्वाद्वासिष्ठपुत्रजननसाधनत्वेन वसिष्ठस्य जनित्रे इति नाम । तथा
कुत्र प्रयोग इति ? तत्र बहून् पक्षानाह । तेषु प्रथमं पक्षमाह सूत्रकारः—

(१) 'वसिष्ठस्य जनित्रे भवतः इति संसर्पस्य चतुर्थेऽहनि बृहदनुष्टुमो-
पृथगनुपूर्वमनुकक्ष्येत् चतुर्थं हि जनित्रस्थानमिति' इति । अस्याऽयमर्थः—

वासिष्ठस्य चतुरात्रस्य शास्त्रान्तरप्रसिद्ध्या संसर्प इति नामधेयम् ।
तथा च तल्लक्षकारमाह्वयम्—'वसिष्ठो वा अक्रामयतेमान् लोकान्
सर्पयमिति स एतं चतुरात्रमपश्यत्तान् इमान् लोकान्सर्पयत्संसर्पस्य

संसर्पत्वमिति । तस्य चतुर्थेऽहनि माष्यन्दिनपवमाने गृहस्थां प्रथमञ्ज-
नित्र 'अभिसोमास' इत्यत्र । माष्ये आर्मवेऽनुष्टुमि द्वितीयं 'तं वोदस्म
मृतीपहमि'त्यत्र गायेत् । यद्यपि जनित्रे भवत इति सदैव पठिते,
तथाऽपि जनित्रा जनित्रा इत्युभयोरन्त्यस्यैकरूपत्वादजाग्रितायै पृथगेव
प्रयोक्तव्ये इति । अधिशेषेण विहितयोः जनित्रयोः कथं चतुर्थेऽहनि
नियमः ? इति । अत्रोपपत्तिरुच्यते-चतुर्थमहः जनित्रस्य स्थानं दृष्टम् ।
'समूढे पड्डे सोमः पयते जनिता मतीनामिति जनित्रमगम्यं माष्यन्दिन
स्ये'ति कल्पकारश्चचनात् तदत्राऽपि युक्तमित्यर्थः । अथ द्वितीयं पक्ष
माह—'रथस्तरगृहस्थोर्वासिष्ठ प्रजननोक्त रथस्तरमिति । अयमर्थः—
वाचस्पतिः पक्षास्तरार्थः । अथ वा रथस्तरगृहस्थपृष्ठयोः प्रथमवृत्तियोर-
हो पवमाने ये गृहस्थौ तयोर्जनित्रे कुट्यान् । पुनरनुष्टुमि छन्दस्ता
म्वात् गृहस्थाजनित्रयोस्तपसिहोवन्नरमुच्यते । प्रजननत्वेन रथस-
स्तुत रथस्तर, वसिष्ठश्च रथस्तरं दृष्टवान् । तादृशे च जनित्रे इति
सादृश्यं तयोरहोः कारणम् । तृतीयं पक्षमाह—'वाहृतयोरित्येके
तयोर्विकल्पः स्यादार्थैककल्पेने'ति । गृहस्थगृहस्थोर्द्वितीयचतुर्थयोर-
होर्वे गृहस्थौ तयोः कुट्यादित्यर्थः । आर्थैककल्पे एते सामनी नोक्ते इति
तयोर्विकल्पः स्यादेतेनाऽऽर्थैककल्पेनेत्युक्तं प्रत्यक्षब्राह्मणविहितत्वयो-
गाद्विकल्पो युक्त इत्यभिप्रायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थेऽहनि प्रत्यवरोहीण्युक्त्वानि तानि प्रशंसति—

प्रत्यवरोहीण्युत्तमस्याऽह उक्त्वानि भवन्ति प्रतिष्ठित्यै ॥४॥

एकविंशाहर्षयकतंभ्यस्यात् प्रतिष्ठाहेतुत्वम् । अत्र 'या जामदग्न्यस्य
प्रथमा सा संसर्पस्य न वा सौपर्णे उग्ररति परितो विश्रुता सुतमिति
वाहदुक्त्वमि'त्यादि कल्पो द्रष्टव्यः ॥ ४ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेशार्थः

प्रकाशे एकविंशाध्यायस्यैकादशः खण्डः ॥

द्वादशः खण्डः ॥

अथ विश्वामित्रस्य सञ्जयाख्यं चतुरात्रमाह—

त्रिष्टुदाग्निष्टोमः पञ्चदश उक्थः सप्तदश उक्थ एक-
विंशोऽतिरात्रो विश्वामित्रस्य सञ्जयः ॥ १ ॥

विश्वामित्रस्य सञ्जयसाधनत्वात् सञ्जय इति नाम ॥ १ ॥

कथमेतन्नाम सम्प्रप्नोमिति तदुपपादयति—

जह्नुवृचीवन्तो राष्ट्र आर्हिसन्त स विश्वामित्रो जा-
ह्वो राजैतमपश्यत् स राष्ट्रमभयदराष्ट्रमितरे ॥ १ ॥

अहो पुत्रा ऋचीवन्नामकाः केचन राजान् आसन् । ते च राष्ट्रे
राष्ट्रविषये राज्यस्यामित्राय आर्हिसन्त परस्पर हिंसा कलह सर्वतो
ऽकुर्वन् । तेषां मध्ये जाह्वः जह्नुपुत्रो विश्वामित्र एतं चतुराश्रमपश्यत्
हृष्टाऽनुष्ठितवानित्यर्थः । स तत्सामर्थ्यात् राष्ट्रमभयत् राष्ट्र सर्वविश्वामि-
त्र एव पर्यप्रहोदित्यर्थः । इतरे ऋचीवन्त मराष्ट्र मराष्ट्रका इतरान् रा-
ज्यस्थाः पुरुषा नाऽङ्गोचकुरित्यर्थः ॥ २ ॥

एतस्याऽधिकारिणमाह—

भ्रातृव्यवान्यजेत ॥ ३ ॥

यस्माद्भ्रातृव्यानां मध्ये वसिष्ठस्यैवेतरवैलक्षणेन, जयसाधनम-
मृत । अतो भ्रातृव्यवानधिकारी ॥ ३ ॥

उक्तार्थवेदनं प्रशंसति—

भवत्पात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद ॥

स्य जयवान् भवति । अस्य भ्रातृव्यः पराजितो भवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

अथ चतुर्णामहो यन्निवृत्तादिस्तोमचतुष्टयात्मकत्वमस्ति तत् प्रश-
सति—

ज्योतिर्वा एव विद्वतः ॥ ५ ॥

(१) 'त्रिवृत्पञ्चदशस्तदश एकविंशः । एतानि चाव तानि ज्योतीर्वी'
ति श्रुत्यान्तरादेव चतुराश्रो विद्वतो ज्योतिरेव ॥ ५ ॥

अथ वेदनं प्रशंसति—

ज्योतिः प्रजानां भवति य एवं वेद ॥ ६ ॥

— स्पष्टम् ॥ ६ ॥

प्रकारान्तरेणैतं चतुराश्रं प्रशंसति—

चतुष्टोमो वा एव चतुष्पादाः पशवः पशुष्वेव प्र-
तितिष्ठति ॥ ७ ॥

एष चतुराश्रयतुष्टोमः यत्तु । क्रमेण त्रिवृदादीनां विधानात् ॥ ३॥
अथ चतुर्णामप्यह्ना यदेकविंशत् स्तोमादतिक्रमणमस्ति तत् प्रशं-
सति—

एकविंशं शंस्तोमा नाऽतियन्ति प्रतिष्ठा वा एक-
विंशोऽन्तत एव यज्ञस्य प्रतितिष्ठति ॥ ८ ॥

प्रजापतेः पादत उत्पन्नत्वात्पादयो प्रतिष्ठादेतुस्यात् 'असायादित्य
एकविंश' इति श्रुतेः तस्य च प्रतिष्ठितस्याच्चाऽस्य प्रतिष्ठितत्वम् । अत्र
'प्र सोमासो विपश्चिन इति गायत्रमेकस्यामाश्चमेकस्या जरायोधीयमे
कस्या प्र सोम देव चीतय इति यौघाजयन्तिषुपु समानमितर प्रथमेना
ऽह्ना सप्तपेक्ष्ये'त्यादिकः कल्पो द्रष्टव्यः ॥ ८ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थे
प्रकाशे एकविंशाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥

त्रयोदशः खण्डः ॥

अथ अथः पञ्चरात्रे । तत्राऽभ्यासग्यायव पञ्चरात्रमाह—

द्वे त्रिवृती सवने पञ्चदशमेकं द्वे पञ्चदशे सवने सप्त-
दशमेकं द्वे सप्तदशे सवने एकविंशमेकं द्वे एकविंशे
सवने त्रिणवमेक द्वे त्रिणवे सवने त्र्यश्विंशमेकं प्रत्य-
धरोहीप्युक्तयानि त्रिणवं प्रथम द्वे एकविंशे सप्तोड-
शिके पञ्चदशी रात्रिस्त्रिवृत्सन्धिः ॥ १ ॥

त्रिवृत्स्तोमके प्रातर्माध्यन्दिने सवने । तृतीयं सवनं पञ्चदशस्तो-
मकम् । पुनर्द्वितीयस्मिन्नह्नि द्वे पञ्चदशस्तोमके सवने । तृतीयं सप्त-
दशस्तोमकमित्येव क्रमेण द्रष्टव्यम् । अत्राऽप्युक्तयानि शीष्यपि प्रायश-
रोहस्तोमकानि । तत्राऽयं विभागा-त्रिणवं प्रथममुक्तं द्वे उक्तये एक-
विंशे रात्रिस्सन्धिः प्रकृतिष्वेव ॥ १ ॥

अस्मिन् पञ्चरात्रे पस्पञ्चरात्रमस्ति तत् प्रशंसितुमाह—

(१) देवाश्च वा असुराश्चाऽस्पृधन्त ते न ह्यजयन्त

तेऽद्युवन् वाचो मिथुनेन विजयामहे यतरे नो वाचो
मिथुनं न प्रतिविन्दांस्ते पराभवानिति ते देवा एक इ-
त्यद्युवन्नेकेत्यसुरा वाचो मिथुनं प्रत्यविन्दन्द्वायिति देवा
अद्युवन् द्वे इत्यसुरा वाचो मिथुनं प्रत्यविन्दंश्चय इति
देवा अद्युवपंस्तिम् इत्यसुरा वाचो मिथुनं प्रत्यविन्दपं-
श्चत्वार इति देवा अद्युवपंश्चतस्र इत्यसुरा वाचो
मिथुनं प्रत्यविन्दन् पञ्चेति देवा अद्युवन्नाऽसुरा अवि-
न्दपंस्ततो देवा अभवन् परासुराः ॥ २ ॥

पूर्वं देवाश्चाऽसुराश्चाऽस्पर्धन्त । तेषां विजयो न प्राप्तः । तदर्थं
देवा इत्यद्युवन् असुरान्-वयं वाचो मिथुनेन स्त्रीपुलिनात्मकेन विजया-
महे जयं प्राप्नुमः । अस्माकं मध्ये यादमिथुनं यं प्रयोक्तुं न शक्नुयन्ति
ते परामृता इति मिथस्समयमकुर्यन्त । एव सति ते देवा एक इति
पुलिङ्गा वाचं अद्युवन् । तस्याः प्रतियोगित्वेनाऽसुरा एकेति स्त्रीलिङ्गा वा-
चमद्युवन् । एव द्वित्रिचतुस्संख्यावाचकं वाचो मिथुनं परस्परमद्युवन् ।
ततो देवा पञ्चेत्यद्युवन् तस्य स्त्रीलिङ्गे रूपाविशेषात् मिलक्षणशब्दं
कर्तुं नाऽविन्दन् नाऽलमन्ताऽसुराः । ततो वाचो मिथुनजयात् देवा
अभवन् समद्युवन् । असुरास्तु पराभवन् । एवं देवानां जयहेतुरयं पञ्च-
रात्र इति तस्य स्तुतिर्दृष्टव्या ॥ २ ॥

उक्तार्थवेदनं प्रशंसति—

भवत्यात्मना परास्य भ्रातृव्यो भवति य एव वेद ॥३॥

स्पष्टम् ॥ ३ ॥

पुनः प्रशंसति—

संवत्सरं वा एषां तीक्ष्णमज्ञाद्यमवृज्जत ॥ ४ ॥

तत्तदा धाग्विवादकाले एषामसुराणामग्राह्यं धीर्यै आशिष्टत्वं ल-
क्षणं यदा यदुपप्रेषोपपत्तमर्थं मध्ये संवत्सरं संवत्सरपर्यन्तमवृज्जत
अवर्जयन् देवाः । संवत्सरस्य पञ्चात्मकत्वात् पञ्चसंख्यायां वाचो
मिथुनं नाऽविन्दन् यतः, अतः संवत्सरं धीर्येणाऽवृजेत्तत्पर्यं. ॥ ४ ॥

उक्तार्थं प्रशंसति—

संवत्सरं तीक्ष्णमज्ञाद्यं भ्रातृव्यस्य वृद्धे य एव वेद ॥५॥

स्पष्टम् ॥ ५ ॥

पुनरत्र यत् पञ्चत्वं तत् प्रशंसति—

पञ्चरात्रो वा एष पाङ्क्तः पुरुषः पाङ्क्ताः पशवस्ते
न पुरुषश्च पशुर्धृश्वाऽऽप्नोति ॥ ६ ॥

एष यज्ञः पञ्चरात्रं खलु । पाङ्क्तः पुरुषः । द्वौ पादौ द्वौ हस्तौ मध्य
देहश्चेति पुरुषः पञ्चसंख्यायोगात्पाङ्क्तः । पशवोऽपि पाङ्क्ताः । तत्प्रयोगेण
पुरुषं पुत्रभूयादिकुपं पशुश्च प्राप्नोति यजमानः ॥ ६ ॥

अथैतत्सवनप्रयस्तोमं द्वित्वसंख्याद्वारेण प्रशंसति—

अस्युरिषा एष सन्ततो यज्ञो द्वौ द्वौ हि स्तोमावह-
र्वहतो यं काम कामयते तमेतेनाऽभ्यश्नुते ॥ ७ ॥

एष उक्तः पञ्चरात्रं सन्ततोऽस्यूरिष्यै । यद्वा अस्यूरिस्तन् सन्ततः
अविच्छेदेन प्रवृत्तः । अस्यूरित्वमेव दर्शयति—द्वौ द्वावेव त्रिवृदादि
स्तोमां खलु एकैकमहर्वहतः । स्तोमद्वयेनाऽहर्वहनप्रकारो 'द्वे त्रिवृत्तौ
सघने पञ्चदशमेकमि'त्यादिना स्पष्टम् । अतोऽप्राप्तिसाधनविषयसंख्याया
अत्राऽभाषाद्यजमानो य काम कामयते तदस्यूरिणा पञ्चरात्रेणाऽऽप्नोति ॥

तदेव प्रसिद्धीकृत्याऽऽह—

यत्र यत्र ह्यस्यूरिणा कामयते तत्तदभ्यश्नुते ॥ ८ ॥

यस्मिन् देशे गन्तुमभिलषति त त देशं अस्यूरिणाऽभ्यश्नुत इत्युक्तं
भवति ॥ ८ ॥

अथ पुनः प्रशंसति—

अभ्यासंभ्यः पञ्चाहो भवति सन्तस्यै ॥ ९ ॥

अभ्यासजनयुक्तेन स्तोमेन पुनरनन्तरं यत्कुर्म इत्यर्थः । तद्वत्ताञ्चाऽह
कसंभ्यः । स चाऽहः सन्तस्या अविच्छेदाय भवति ॥ ९ ॥

अथोक्तानां वा प्रत्यवरोहप्रयोगोऽस्ति त प्रशंसति—

प्रत्यवरोहीण्युत्तमस्याऽह उक्थानि भवन्ति प्रतिष्ठित्यै ॥ १० ॥

स्पष्टम् । 'अथ वैश्वामित्रो ब्रह्म जरायोधीयस्य लोकसोमेसाम स्वा
शिरामर्कस्य मोक्ष सोरमस्यौपगवं द्वादशाहिकं तृतीयमहरि'त्यादिक
कदपोऽत्र द्रष्टव्यः ॥ १० ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे एकविंशत्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥

चतुर्दशः खण्डः ॥

५(१) पञ्चशारदीयाख्यं पञ्चरात्रमाह—

त्रिवृदग्निष्टोमः पञ्चदश उक्थः सप्तदश उक्थः
पञ्चदश उक्थः सप्तदशोऽतिरात्रः पञ्चशारदीयो मरुता-
पंस्तोमः ॥ १ ॥

यः पञ्चसु शरस्त्वङ्गमृतैः पशुबन्धैरिष्ट्वा पश्चादारभ्यते स पञ्च-
शारदीयो नाम । स एव मरुतां स्तोमः ॥ १ ॥

मरुताऽधिकारिणमाह—

यः कामयेत बहु स्यामिति स एतेन यजेत ॥ २ ॥

स्पष्टम् ॥ २ ॥

उक्तं फलं प्रयोगद्वारा प्रशंसति—

मरुतो वै देवानां भूयिष्ठा यदुरेव भवति ॥ ३ ॥

देवानां मध्ये अतिशयेन बहवः । अत एतदनुष्ठाताऽपि पुत्रादिभि
दुरेव भवति ॥ ३ ॥

अथ यत् स्तोमानां सप्तदशानतिक्रमणमस्ति तत् प्रशंसति—

सप्तदशपंस्तोमा नाऽऽतियन्ति प्रजापतिर्वै सप्तद-
शः प्रजापतिमेवाऽऽप्नोति ॥ ४ ॥

यः स्तोमः सप्तदशस्तोमं नाऽऽतिक्रामति । प्रजापतिर्वै सप्तदश
स्तोमः । अतः स्तोतारः प्रजापतिमेवाऽऽप्नुवन्ति ॥ ४ ॥

अथ विद्यास्पृष्टानसप्तदशोपलक्षणस्तुत्यर्थं कथाशुभाषय सान्नो
विद्यानार्थं पुरावृत्तमाह—

अगस्त्यो वै मरुद्भ्य उक्ष्णः प्रौक्षत्तानिन्द्रायाऽघघ्ना-
त्ते चज्रमादायाऽभ्ययतन् स एतत्कथाशुभाषयमपश्यत्तेनाऽ
शमयत् ॥ ५ ॥

पूर्वमगस्त्यो मरुद्भ्यो देवेभ्य उक्ष्णः प्रौक्षत् मरुद्भ्यो देवेभ्यो

१. अस्य विधिं तैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके सप्तमप्रपाठके दशमैष्टदशानुवाकयो-
र्द्रष्टव्यम् ।

तां० ब्रा० ६० Vol. II

युष्मान् प्रोक्षणीति प्रोक्षितवान् । अस्ति प्रोक्षणसमये देवतोद्देशः । यथा
ऽऽपस्तम्बः—(१) 'वपाकरणे नियोजने प्रोक्षणे घषाया उद्धरणे' इति । एवं
मरुदृश्य प्रोक्षितानेवेन्द्रायाऽवघ्नात् उपेत्य न्ययोजयत् । नियोजनेऽपि
देवतोद्देशः प्रदर्शितः । ते मरुतः क्रुद्धा वज्रमुद्यम्याऽगस्त्यमभ्यपतन्
अपीडयन् । सोऽगस्त्य एतत्कयाशुभीय साम मरुतां शान्त्यर्थं अप
श्यत् । तेन तेषां कोपमशमयत् । तैत्तिरीयकेऽपि अगस्त्येन्द्राबुभाषपि
मरुता कोपमशमयतामिति (२) "तानगस्त्येन्द्राश्च कयाशुभीयेनाऽशम
यतामि" श्रुक्तम् ॥ ६ ॥

इदानीन्तद्विधत्ते—

यत् कयाशुभीयं शस्यते शान्त्या एव ॥ ६ ॥

स्पष्टम् ॥ ६ ।

अथ पञ्चसप्तसरिषु ये पशुपन्थाः सन्ति तत्र प्रयोगसमूहः—सप्त-
दशोक्ष प्रोक्षणान्त कृत्वा विसृजेत् । तत्स्थाने त्रिषरसानालमेत । एव
पञ्चसप्तसरपर्वन्तम् । ततः परित्यक्तान् अनुबन्ध्यान् कुर्यादिति तत्सर्वं
प्रदर्शयति—

सप्तदश पृश्नीनुक्षणः पञ्चवर्षान् सप्तदश पृश्नीद्वि-
घत्सा अग्रधीतास्तान् पर्यग्निकृतान् प्रोक्षितानेतरा लभ-
न्ते प्रेतरान् सृजन्ति ॥ ७ ॥

सप्तदशसव्याकान् पञ्चवर्षीयानुकलक्षणान् सेचनसमर्थान् ऋषभान्
सप्तदशसव्याकास्त्रिघत्सा वर्षद्वयवयवका अग्रधीता धीगतिप्रजननका
सप्तदशसव्याकास्त्रिघत्सा धातुरत्र प्रजननार्थं । अगर्भिणीरित्यर्थः । ताभ्याऽऽ-
नीय सहैधोपाकृत्य तानुमयानपि प्रोक्षितान् पर्यग्निकृतान् कृत्वा इतरा
घत्सतरीरालमेरन् । इतरानुक्षो विसृजेयुः । प्रोक्षितानिति (३) 'स्त्री
पुवष्णे'ति पुवङ्गाघः पुलिङ्गता । आ इतरा इति पदविभागः । आलभन्ते
इतरान् प्रसृजन्तीत्यन्वयः ॥ ७ ॥

अथ द्वितीयादिसप्तसरचतुष्टयेऽप्येवमेव कर्त्तव्यमित्याह—

ततः संवत्सरे नवर्नतिपृश्नीरुणा आनयन्ति तां
श्रौवोक्षणस्तान् पर्यग्निकृतान् प्रोक्षितानेतरा लभन्ते प्रे-

तरान् सृजन्ति ततः संवत्सरे राजीषा आनयन्ति तांश्चैवोक्षणस्तान् पर्यग्निकृतान् प्रोक्षितानेतरा लभन्ते प्रेत-
रान् सृजन्ति ततः संवत्सरे पिशङ्गीरानयन्ति तांश्चैवो-
क्षणस्तान् पर्यग्निकृतान् प्रोक्षितानेतरा लभन्ते प्रेतरान्
सृजन्ति ततः संवत्सरे सारङ्गीरानयन्ति तांश्चैवोक्षण-
स्तान् पर्यग्निकृतान् प्रोक्षितानेतरा लभन्ते प्रेतरान् सृ-
जन्ति ॥ ८ ॥

आलम्पानां स्त्रीपशूना वर्णे प्रतिसंवत्सर विशेषः । तद्वर्णविशेषा
स्पष्टा । उक्तानेव वर्णविशेषानापस्तम्बोऽनुचक्राम—(१) 'वर्णाननुक-
मिष्यामः । राजीषा नवनीतपृश्नीरुणाः पिशङ्गी. सारङ्गीरुत्तमीरालम्प-
वीक्षन्त' इति । अत्र द्वाध्यायण—'पञ्चशारदीये पशुबन्धैर्पजेत त उक्ता
ब्राह्मणेन सप्तम्पामष्टम्यां वाऽऽश्वयुजीपक्षेषु वत्सतरीरेवाऽऽलमेरुमुद्गणो
विसृजेयुस्तेषां पाषाणतो भ्रममाणेरंस्तावतोऽन्यानयजुष्ट. तानपि सृजेयु-
स्तथाकृपास्तावद्वर्णान् पश्या शरदि कार्तिके मासि यजेत तस्य द्वाद-
शोपसदः' इति ॥ ८ ॥

अस्य विहितपञ्चरात्रस्य यः कालस्तं दर्शयति—

ततः संवत्सरे सोमा भवन्ति ॥ ९ ॥

पञ्चसु शरसु पशुबन्धैरिष्टा ततोऽनन्तर समाप्तरे त एव सोमा
भवन्ति । पञ्च सोमयागान् कुर्यात् । तत्राऽपि कालविशेषः—'पशुषां शर-
दि कार्तिके' इति ॥ ९ ॥

तत्प्रदर्शितपञ्चवर्षसम्पूर्तिपर्यन्ता ये सप्तदशोक्षाणाः पद्वन्तिहस्त्य
त्यक्ता तेषां मध्ये प्रत्यहं कियन्त आलम्प्या इति विवेके प्राप्ते आह—

त्रींस्त्रीनन्वहमालभन्ते पञ्चोत्तमेऽहनि ॥ १० ॥

स्पष्टम् ॥ १० ॥

सवनीपपशुवदग्नीषोमीयस्य (त्युक्कघृतिरिति क्षयरोगामिमानि
नी पापदेवताप्रसक्तौ) अज. कर्त्तव्य इत्याह—

अजोऽग्नीषोमीयः ॥ ११ ॥

स्पष्टम् ॥ ११ ॥

अथोक्तपशूना उक्षान्तपशुबन्धयोगाद्वत्सतरणिञ्च देवतामाह—

ऐन्द्रा मारुतो उक्षाणो मारुत्यो वत्सतर्यः ॥ ११ ॥

इन्द्रस्य मरुताश्च पशुसम्बन्ध (१) 'अगस्त्यो वै मरुद्भ्य उक्षणाः प्रोक्ष'दित्यादितो ज्ञेयः ॥ १२ ॥

अथाऽऽलम्भात् पुरा कञ्चिदुक्षाण रुद्रो यद्यभिमन्येत तर्हि तस्योपायमाह—

यदि रुद्रोऽभिमन्येताऽग्नये रुद्रवते पुरोडाशमष्टाक
पालं निरुप्याऽथाऽन्यमालभेत ॥ १३ ॥

यदि कञ्चिदुक्षाण रुद्रः पशुस्वामी अभिमन्येत रोगोत्पादनेन प्रणा
शयेत् । सुहानमभ्यत् ॥ १३ ॥

अथ प्रमादाद्वत्पतनादिना भूमावेव कञ्चित् सञ्जीर्येत तदा कथ
मिति तत्राऽऽह—

यदि सञ्जीर्येत भौममेककपाल निरुप्याऽथाऽन्य-
मालभेत ॥ १४ ॥

भौमो भूमिदेवताकः । तस्यैकरवादेककपालो युक्तः ॥ १४ ॥

पोषार्थं मुक्तानां मध्ये यदि कञ्चिदत्यन्तकृशस्त्वाद्यनाऽऽह—

यद्यवसीदेन्नैर्ऋतं चरुं निरुप्याऽथाऽन्यमालभेत यज-
प्सु त्रियेताऽपोनप्त्रीयं चरुं निरुप्याऽथाऽन्यमालभेत य-
जन्धस्त्वात् सौर्यं चरुं निरुप्याऽथाऽन्यमालभेत ॥ १५ ॥

सूर्यस्य चक्षुरभिमानिदेवतात्वात्तदीपो युक्तः ॥ १५ ॥

स्वर्गोपशृङ्गाघृङ्गहोत्रयोराह—

यदि श्लवणो वा कूटो वा स्याद्दार्हस्पत्यं चरुं नि-
रुप्याऽथाऽन्यमालभेत ॥ १६ ॥

श्लवणो रक्तवर्णो, विहद्वारः स्वर्गोप, कूटः शृङ्गहोत्रः ॥ १६ ॥

अथ कस्यचित्पलायन आह—

यदि पलायेत वायव्यं चरुं निरुप्याऽथाऽन्यमाल-
भेत ॥ १७ ॥

पलायनस्य धात्वनुग्रहाधीनत्वाद्वायव्यश्चर्य्युक्तः ॥ १७ ॥

य वीर्यादिभिः कस्यचिद्वलादपहारे आह—

यदि प्रासहाजयेयुरिन्द्राय प्रसहन् एकादशकपालं निरुण्याऽथाऽन्यमालभेत ॥ १८ ॥

यलात्कारस्येन्द्राधीनत्वादैन्य एकादशकपालो युक्तः ॥ १८ ॥

अथ रुद्रस्य इतिरेकेण मृत्युनैव यदि कश्चित् मृतस्यासत्राऽऽह—

यद्यन्येन मृत्युना त्रियेन प्राजापत्यं द्वादशकपालं निरुण्याऽथाऽन्यमालभेत ॥ १९ ॥

मृत्योरपि प्राजापत्यधीनत्वात् प्राजापतेः सवत्सरात्मकत्वात् द्वादशमाससमाप्तात् प्राजापतेस्तत्सव्याककपाल पुरोडाशो युक्तः ॥ १९ ॥

अथाऽस्य सर्वसिद्धिसाधनत्वं प्रयोगद्वारेणोपपादयति—

एतेन वा एकया वा गान्दमो वेतस्वतीष्ठा सर्वामृद्धिमादुर्ध्वोत् ॥ २० ॥

एतेन खलु पञ्चरात्रेण एकया वा एक एवाऽसहायस्सन् मित्रयामित्रानित्येकया वा । गा पेरया वाचं भूमिं वा दमयतीति गान्दमः । वेतस्वति बहुवेतसे तीर्थविशेष इष्ठा सर्वामृद्धिं कस्मा भूमिं स्वामिषलक्षणांमादुर्ध्वोत् प्राप्तवान् ॥ २० ॥

सर्वामृद्धिमृध्नोति य एवं वेद ॥ २१ ॥

स्पष्टम् ॥ २१ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे एकविंशाध्यायस्य चतुर्दशः खण्डः ॥

पञ्चदशः खण्डः ॥

अथाऽन्तर्महाव्रतस्य पञ्चरात्रमाह—

उपोतिष्टोमोऽग्निष्टोमो गौरुक्थ्यो महाव्रतं गौरुक्थ्य आयुरतिरात्रः ॥ १ ॥

सुगमम् ॥ १ ॥

यन्महाव्रत मध्यममहस्तत् प्रशंसितुमाह—

सर्वत्सरो वै व्रतं तस्य वसन्त ऋतुमुख ग्रीष्मश्च
वर्षाश्च पक्षौ शरन्मध्यथं हेमन्तः पुच्छम् ॥ २ ॥

यन्महाव्रतमस्ति तत् सर्वत्सरो वै सर्वत्सरसत्रस्य गवामयनस्यो
त्पत्तिमाह । तस्य महाव्रतस्य सर्वत्सररूपत्वमुक्तम् । अतः सर्वत्सराय
यथान् महाव्रतावयवे योजयति—ऋतुषु वसन्तस्य प्राधान्यात् अङ्गेषु
मुखस्य प्राधान्यात् वसन्तस्य मुख्यत्वकल्पनम् । ग्रीष्मवर्षयोः पर
स्परप्रतियोगित्वेन पक्षद्वयकल्पना । शरद् ऋतुषु मध्यमत्वात् मध्य
त्वकल्पनम् । हेमन्तस्याऽन्तिमात्वात् पुच्छत्वकल्पनम् ॥ २ ॥

शरदो मध्यत्वे उपपत्तिं दर्शयति—

तस्माच्छरदमोषवयोऽभिसंप्रव्यन्ते शराद्धि मध्यथं
सर्वत्सरस्य ॥ ३ ॥

यस्माच्छरत् महाव्रतस्य मध्यदेशः तस्माच्छरदमिलस्य ओषधयो
ग्रीहियवाद्यः पच्यन्ते, यथा फलिता भवेयुस्तथा क्रियन्ते कृषीषलैः ।
मध्यतोऽष्टात्र बीज्यते । अतः शराद्धि गन्तसिद्धिस्तस्य मध्यदेशकल्पन
मिति प्रसिद्धिदर्शनार्थमेतत्प्रासङ्गिकम् ॥ ३ ॥

अथाऽस्मिन् पञ्चरात्रे महाव्रतमयुक्तमित्याक्षिपति—

अकृतं वा एते कुर्वन्ति ये पुरा सर्वत्सरात् व्रतमु-
पयन्ति ॥ ४ ॥

महाव्रतस्य सर्वत्सरसत्र एवाऽन्तर्माषसम्भवात् सर्वत्सरात्पुरा
पञ्चरात्रे व्रत महाव्रत यदुपयन्ति, अकृतकार्यमेव कुर्वन्ति । अतो
न युक्तमेव महाव्रतमित्यर्थः ॥ ४ ॥

अथाऽस्य परिहारमाह—

एतद्वै व्रतमाप्तुं यत्पञ्चरात्रे पञ्च श्रुतवः ॥ ५ ॥

अस्मिन् पञ्चरात्रे यद्व्रतमस्ति एतत्पञ्च आप्त आसन्नयुक्तं व्रतम् ।
अतोऽकृतकरणं न भवति । अत्र 'ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमो गौरकश्यो
महाव्रत गौरकश्य नायुरतिरात्र एकाद्वै व्रतम्' इति कश्यो द्रष्टव्यः ।
कथमस्मात्तत्त्वमिति ? तद्दर्शयति—पञ्च श्रुतवः इति । सर्वत्सरे हेमन्त

शिशिरयोरेकेन पञ्च ऋतवः खलु, अयमपि पञ्चरात्रः । अतः पञ्चत्व-
संख्यासाम्यात् पञ्चरात्रस्य सप्तसरसत्रसदृशत्वात् आत्तमेव व्रत-
मित्यर्थः ॥ ५ ॥

उक्तार्थवेदनं प्रशंसति—

आत्तेन व्रतेन स्तुते सर्वमायुरेति च एवं वेद ॥ ६ ॥

व्रतमिति प्राचाग्वेन महाव्रताहर्गतानां राजनादिपञ्चसाम्नां त-
त्सम्बन्धिनां तदाश्रयस्याऽऽहोऽपि नामधेयम् । अतो यो व्रतस्याऽऽसत्त्व-
मुक्तरूपेण जानाति स आत्तेनैतद्व्रतेनैव च स्तुते सर्वं सम्पूर्णं व्रतं स-
प्तसरलक्षणमायुश्चेति प्राप्नोति ॥ ६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विघातीर्यमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवसंकर्माधीर-
बुक्कमूपालसाम्राज्यशुरम्बरेण सायणाचार्येण विरचिते
माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे ताण्ड्यमहाब्राह्मणे
एकविंशाध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः ॥

एकविंशोऽध्यायस्तस्मात्तिमगमत् ॥

अथ द्वाविंशोऽध्यायः ॥

प्रथमः खण्डः ॥

यस्य निश्चयसितं वेदा यो वेदेभ्योऽङ्गिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे त्रिधातीर्थमहेदधरम् ॥

एकविंशे गर्गशेषस्तथा पञ्चत्रिरात्रकाः ।

चतुरात्राश्च चत्वारः पञ्चरात्रास्तथ क्रमात् ॥

श्लोका द्वाविंशकेऽध्याये पञ्चात्रा ह्यथ वर्ण्यते ॥

अथ पञ्चात्रा । तत्र प्रथमे प्रतिष्ठासाधनं श्रुतं पञ्चात्रमाह—

पृथ्व्यः पट्टहः ॥ १ ॥

ते च पट्टहाः । कल्पकारः 'पृथ्व्यः पट्टहः समूढो वा ध्यूढो वेत्यु-
क्तवान् । उभयोरभ्यन्तरप्रकृतिकत्वम् ॥ १ ॥

अथाऽस्य श्रुतसम्बन्धं धुवप्रधिकारिणमाह—

श्रुतवो न प्रत्यतिष्ठन्त एतेन प्रत्यतिष्ठन् प्रतिष्ठा-

कामो यजेत प्रत्येकं तिष्ठति ॥ २ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ २ ॥

पुनः प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

पट्टवा श्रुतव श्रुतुश्चैतेन प्रतिनिष्ठति पृथ्व्यः पट्ट-
हे भवति प्रत्यक्षमृद्यै ॥ ३ ॥

यस्मिन् पट्टहे रथन्तरादि रैवतान्त पृष्ठानि क्रमेण होतुः पृष्ठानि
स्युः, स पृथ्व्यः पट्टहः । स चेतरेकतुषडतिशय (अष्टष्ट) फलत्वामा-
वात् प्रत्यक्षसमृद्ध्या एव भवति ॥ ३ ॥

अस्य कथं प्रत्यक्षसिद्धेतुत्वमिति तत्राह—

प्रत्यक्षं होतेनर्त्तव आर्त्तुवन्मृद्या एव ॥ ४ ॥

एतेन पृथ्व्यपट्टहेन श्रुतव खलु प्रत्यक्षमिदानीं दृश्यमानप्रकारेण
शास्त्रोचितपुरुषफलादिलक्षणेनाऽऽर्त्तुवन् । अतोऽयमृद्या एव भवति ।
अत्र कल्प — 'पृथ्व्यः पट्टहः समूढो वा ध्यूढो वा समूढस्त्वेष तस्यो-
'पाम्ने गायतानर' 'उपायु जातमन्तुरं' 'यवमानस्य ते कव' इति प्रथम-
स्याऽहो वहिष्यमानमोदलमासित त्वाष्ट्रीसामेत्यादिको द्रष्टव्यः ॥४॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवपीथे वेदार्थं

प्रकाशे द्वाविंशाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥

द्वितीयः खण्डः ॥

अथोपरिष्ठात् त्रिकटुकाख्यं द्वितीयं बह्वात्रमाह—

त्रिवृद्ग्नितोमः पञ्चदश उक्थ्यः मसदग उक्थ्यो
ज्योतिर्गौरायुरतिरात्रः ॥ १ ॥

ज्योतिरादय मेकाहिका द्रष्टव्याः ॥ १ ॥

अथाऽस्मिन्नधिकारिणमाह—

यः कामयेत सर्वमायुरियामिति स एतेन यजेत ॥२॥

इपष्टम् ॥ २ ॥

पूर्वं इपहं प्रशंसति—

यत्तद्वहः पुरस्ताद्भवति अयः प्राणापानव्यानास्त
एव तत्सन्धीयन्ते ॥ ३ ॥

अथदि त्रिवृत्पञ्चदशसप्तशस्तोमारमकइपहः पडहस्य पुरस्ता
द्भवति, प्राणापानव्यानात्तमकाः प्राणा अपि तेन इपहेन त एव प्राणा-
दयः सन्धीयन्ते संयोजिता भवन्ति ॥ ३ ॥

उत्तरं इपहं प्रशंसति—

अथ यत् ज्योतिर्गौरायुरतिरात्रो भवति प्रतिष्ठि-
त्यै ॥ ४ ॥

इपष्ट' । अत्र 'एव एव इपहो यद्वह्नां यथा व्यूह' इत्यादिकाः कल्पो
द्रष्टव्यः ॥ ४ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे ब्राह्मिशाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥

तृतीयः खण्डः ॥

अथाऽभ्यासंग्याख्ये तृतीय पट्टाग्रमाह—

अभ्यासंग्यः पञ्चाहो विश्वजिदतिरात्रः ॥ १ ॥

आदौ पञ्चाहो त्रे त्रिवृती सवने पञ्चदशमेकं द्वे पञ्चदशे सवने
सप्तदशमेकं द्वे सप्तदशे सवने एकविंशमेकमित्याद्यभ्यासग्यः क्रमेणाऽ
नुष्ठेयः । पष्ठमहर्विंशजिदतिरात्रः कर्त्तव्यः ॥ १ ॥

अथ त पट्टाग्रकृतु सत्रात्मना स्तोत्रं सत्रपडहयोः फलवैलक्षण्य
दर्शयति—

अन्यस्मै वै कामाय सत्रमन्यस्मै यज्ञो न तत्सत्रेणाऽऽ
प्नोति परस्मैकं यज्ञो न तद्यज्ञेनाऽऽप्नोति परस्मैकं सत्रम् ॥ २ ॥

अन्यस्मै कामाय अत्रु सत्रमनुष्ठीयते । तथा यज्ञोऽपि । तदेव
स्पष्टयति—यस्मैक यस्मै फलाय स्वर्गादिलक्षणाय वै यज्ञो ज्योति-
ष्टोमादिरनुष्ठीयते तदेव फलं सत्रेणाऽऽप्नोति, फलस्य प्रतिनिय-
त्वात् । सत्रेण यत् न तत् फलं यज्ञेनाऽऽप्नोति । उभयत्र कमित्यन-
र्थकः, (१) 'यस्मैकं पुनः तच्छक्रेयमि'त्यादिषु ॥ २ ॥

अस्त्येषमुभयोः फलवैलक्षण्यम् । प्रकृते किमायातम् ॥ १ ॥ आह—

सत्रमिष वा एतद्यदनुलोमं पृष्ठानि यदेकत्रा पृष्ठानि
भवन्त्येकधैवाऽस्मिन् स्तदोजो धीर्यं दधाति ॥ ३ ॥

अनुलोमं पडहस्तु क्रमेण रथस्तरं बृहदित्येव पृष्ठानि यद्यदि स्यु-
एतत्सत्रमिष वै सत्रपट्टल्लु । गंध्यादिसत्रे क्रमेण पृष्ठानां सम्भवात् ।
एव सति यद्यदि एकधैव पृष्ठानि पडपि भवन्ति, अस्मिन् यजमाने
एकधैव नेजो दधाति प्रयोका ॥ ३ ॥

अत्र पृष्ठान्यन्नाद्यमेवाऽस्मिन्दधाति ॥ ४ ॥

पृष्ठानां पट्सत्याकत्वात् अन्नस्याऽपि पट्सत्याकत्वात् पट्राध-
प्रमत्तवाच्च पृष्ठान्यन्नमित्युपचर्यते । अतः पृष्ठप्रयोगात् तानि यज-
माने अदनीर्य व्रीह्याद्यन्नमेव स्थापयति ॥ ४ ॥

अथ तानि पशुसाधनत्वेन प्रशंसति—

पशवः पृष्ठानि पशुष्वेव प्रतितिष्ठति ॥ ५ ॥

स्पष्टम् । (१) 'स्पृशते' रिति निरुक्तात्पृष्ठानि । यथा ऋतुषु प्रकाशिता
नि एव पशुनामपि सर्वैः स्पर्शनीयत्वात् पृष्ठानि पशव इति व्यपदेशः ॥ ५ ॥

अथाऽऽदितः पञ्चादस्य यदभ्यासङ्गित्वं तत् प्रशंसति—

अभ्यासंग्यः पञ्चाहो भवति सन्तत्यै ॥ ६ ॥

पूर्वमहर्षेण स्तोमेन समापितं तेनैव स्तोमेनाऽहरन्तरस्याऽप्युपक्रम-
मादह्ना साप्तत्यम् ॥ ६ ॥

अथाऽन्यस्याऽहो विश्वजिदतिरात्रत्वं प्रशंसति—

विश्वजिदतिरात्रो भवति विश्वस्याऽभिजित्यै ॥ ७ ॥

स्पष्टम् । अत्र 'एष एव पञ्चाहो यः ऋतूनां समूहोऽभ्यासंग्यः' इत्या-
दिकः कल्पो द्रष्टव्यः ॥ ७ ॥

इति ताण्ड्यमहान्राहणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे द्वाविंशाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥

चतुर्थः खण्डः ॥

अथ सप्त सप्तरात्राः । तत्र प्रथमं सप्तर्षीणां सप्तरात्रं समृद्धिफल-
साधनं वा यद्विमाह—

पृष्ठयः पञ्चहो महाव्रतमतिरात्रः ॥ १ ॥

स्पष्टम् । महाव्रतञ्चैकाहिकम् ॥ १ ॥

अथाऽस्य सप्तर्षिसम्बन्धं समृद्धिफलसाधनं यद्विमाह—

सप्त ऋषय एतेनाऽऽर्घुवधं स्तेनर्द्धिस्तस्मादेतेन य-
जन्त ऋद्ध्या एव ॥ २ ॥

एतेन सप्तरात्रेणाऽऽर्घुवधं पुत्रपशवादिभिरत्यन्तसमृद्ध्या अमघम् ।
स्मादेतेन ऋद्ध्या एव यजन्ते । एकः द्वौ बहव इति बहुनामप्यधिका-
तन्मवाद्यजन्त इति बहुवचनम्, यजेरन्नित्यर्थः ॥ २ ॥

अथैतमहर्गतसप्तसव्याद्वारेण प्रशंसति—

सप्त शिरसि प्राणाः प्राणा इन्द्रियाणीन्द्रियाण्येवै-
तेनाऽऽप्नोति ॥ ३ ॥

शिरसि चक्षुरादिसप्तच्छिद्रगतानि सप्त इन्द्रियाणि । इन्द्रियप्राणवि-
स्रवादे प्राणस्यैव देहधारकरत्वात् प्रशस्तत्वेनेन्द्रियाणि प्राणव्यपदेशं ल-
भन्ते इतीन्द्रियाणि प्राणा इत्युच्यन्ते । तदेवाऽऽह—प्राणा इन्द्रियाणीति ।
प्राणा प्राणव्यपदेशात्पूर्वं स्वरूपेणेन्द्रियाणीत्यर्थः । अत एतेन सप्त-
त्रेण इन्द्रियाप्याप्नोति चक्षुरादिपाटव मयतीति ॥ ३ ॥

पुनस्तप्तसव्याद्वारेण प्रशंसति—

सप्त प्राण्याः पञ्चवस्तानेतेनाऽऽप्नोति ॥ ४ ॥

प्राण्या पञ्चषो गवाश्वाद्य ॥ ४ ॥

सप्तमस्याऽङ्गो यममहाव्रतपृष्ठश्च तद्विशसति—

व्रतं सप्तमस्याऽङ्गः पृष्ठं भवति तद्विनासमन्नं वै-
व्रतमन्नाद्यमेवैतेनाऽऽप्नोति ॥ ५ ॥

व्रत महाव्रत सप्तमस्याऽङ्गः पृष्ठं भवति । तस्मिन्नासन्नसन्नेभ्यश्च
प्राप्त्यर्थेण सम्भवात् । किं च महाव्रतमन्नं वै अन्नमेव तत्साधनत्वात् ।
नत एव तत्पृष्ठकरणेनाऽदनीयमन्नमाप्नोति ॥ ५ ॥

अथ महाव्रतातिरात्रमतिरिक्तमहत्त्वकं प्रशंसति—

पृच्छ्यः पडहो भवति प्रत्यक्षमृद्ध्यै ॥ ६ ॥

यत्र प्रयोगलक्षणस्तस्मृत्पञ्चशो न जायते केवलमृद्धिकामो यजेते-
त्येव इत्युपते तत्र परोक्षमृद्धिः ॥ ६ ॥

अङ्गदेः प्रत्यक्षत्वेमेव दर्शयति—

प्रत्यक्षं ह्येतेन सप्त ऋषय आधुर्बुवन्तृध्या एव ॥ ७ ॥

अत्र 'एष एव पडहो यः ऋतूनां समूहो वा व्यूहो ॥ समूहस्ये-
वैकादिकं महाव्रत तस्य ज्योतिषोमोऽतिरात्रः पडशिमानि'ति कक्षे-
द्वयम् ॥ ७ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते ब्राह्मण्ये वेदार्थ-
प्रकाशे द्वाविंशाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥

पञ्चमः खण्डः ॥

अथ प्रजापतेस्सप्तरात्रायं प्रजादिफलसाधनक द्वितीयं सप्तरात्र
माह—

पृथ्व्यः पडहः सप्तदश महाव्रतमतिरात्रः ॥ १ ॥

पडहं स्पष्ट । सप्तदशस्तोमकमतिरात्रसंख्य महाव्रत प्रथमं भवति ॥
अथाऽन्तिमस्याऽङ्कः शिर आयङ्गस्य स्तोमव्यवस्थामाह—

तस्य त्रिवृच्छिरः पञ्चदशौ पक्षौ सप्तदश आत्मैक-
विंशं पुच्छम् ॥ २ ॥

महाव्रतस्तोत्रस्य शिरसः अवयवास्त्रिवृदादिस्तोमकाः कर्त्तव्याः ॥
अथैतस्य प्रजापतेः सृष्टिसाधनत्वेन प्रजासृष्टिसाधनत्वमित्याह—

एतेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत ॥ ३ ॥

सुगमम् ॥ ३ ॥

उक्तार्थं प्रशंसति—

प्र प्रजया प्र पशुभिर्जायते य एवं वेद ॥ ४ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ ४ ॥

अथाऽस्याऽङ्क आत्मभागस्य यत् सप्तदशस्तोमत्वं तदनूय प्रशं-
सति—

सप्तदशो वै प्रजापतिर्यत् सप्तदश व्रतं भवति प्रजा-
पतिमेवाऽऽप्नोति ॥ ५ ॥

प्रजापतेस्सप्तवशावमसहस्रं ॥ ५ ॥

अथ शिरोभागस्य त्रिवृत्त्वं प्रशंसति—

यत् त्रिवृच्छिरो भवति नव प्राणाः प्राणेष्वेव प्रति-
तिष्ठति ॥ ६ ॥

त्रिवृत्स्तोमस्तोत्राया मयकात्मकाः । प्राणा अपि शौर्यण्यास्सप्त, द्वाव
वाञ्जायिते नव । अतस्त्रिवृत्करणेन प्राणेष्वेव प्रतितिष्ठति ॥ ६ ॥

अथ पक्षयोः पञ्चदशत्वं प्रशंसति—

यत्पञ्चदशौ पक्षौ सवीवधत्वाय ॥ ७ ॥

धीवध इत्युभयतो मारयुक्तं स्कन्धेनोह्य काष्ठाविशेषः । स यथा
सममारो भवति तद्वदुभयपक्षयो पञ्चदशत्वे वैषम्याभावात् सर्वोपधता
भवति ॥ ७ ॥

अथाऽऽत्मभागस्य सप्तदशत्वं प्रशंसति—

सप्तदश आत्मा भवति प्रजापतिर्यै सप्तदशः प्रजा
पतिमेवाऽऽप्नोति ॥ ८ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ ८ ॥

अथ यत्पुच्छभागस्यैकविंशत्य तत् प्रशंसति—

एकविंशं पुच्छ भवति प्रतिष्ठित्यै ॥ ९ ॥

प्रजापते पादत वत्पञ्चत्वात् सर्वप्रकृतिभूताग्निष्टोमसमाप्तिसाधन
त्वाच्च एकविंशस्तोमना प्रतिष्ठा पुच्छभागस्य प्रतिष्ठित्यै । पाक्षणा
पुच्छयोः प्रतिष्ठास्य प्रसिद्धम् । अत्र 'एष एष पडहो यः श्रुतना समूढो
या व्यूढो या समूढस्येव सप्तदश मत् तस्यो 'पास्मै गायता नरः'
'पयस्य पाचो अग्निरो'दविद्युताया रुचे'त्यादिक कल्पो द्रष्टव्यः ॥ ९ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थे

प्रकाशे द्वाविंशाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥

पष्ठः खण्डः ॥

अथ छन्दोमपवमानाव्य पशुकलं वृत्तीयं मत्तरात्रमाह—

पृथ्व्यः पडहइछन्दोमपवमानं महाव्रतमतिरात्रः ॥ १ ॥

पडह. स्पष्ट । छन्दोमपवमानमिति अस्य चतुर्विंश बहिःपवमानं,
चतुष्टत्वारिंशो माध्यन्दिनः पवमानोऽष्टाचत्वारिंश आर्भवाः कर्त्तव्यः ।
तदेव महाव्रतमिति प्रथमसप्तरात्रमहामतम् । तदेवाऽतिरात्रमह ।
अग्निष्टोमपर्यन्तान्यावृत्तिस्तोत्राणि उक्त्यानि पञ्चविंशस्तोत्राणि । पञ्च-
दशी रात्रिस्त्रिवृत्सोन्धः ॥ १ ॥

अस्याधिकारिणमाह—

पशुकामो यजेत ॥ २ ॥

स्पष्टम् ॥ २ ॥

कथमस्य पशुसाधनत्वं तदाह—

पशवो वै छन्दामाः ॥ ३ ॥

‘छन्दोमानां चतुर्विंशादीनां, गायत्र्यक्षरसंख्यासाम्यात्तेषां, ‘छन्दां
सि पशुष्वजिमयुरिति श्रुते, छन्दोमाः पशवः ॥ ३ ॥

अस्त्येवं किमत इति ? अत आह—

यच्छन्दोमाः पवमाना महाव्रतस्य भवन्ति पशून्तेषा-
ऽवकन्धे ॥ ४ ॥

स्पष्टम् ॥ ४ ॥

अथाऽन्यपवमानानामन्येषां स्तोत्राणां च यत् स्तोमद्वैविध्यमस्ति
तत् प्रशंसति—

उभये स्तोमा युग्मन्तश्चाऽयुजश्च तन्मिधुनं तस्मा-
न्मिधुनात् प्रजायते ॥ ५ ॥

गतम् । अत्र ‘एष एव पदहो यः ऋतूनां समूहो वा व्यूहो वा समू-
हस्त्येव छन्दोमपवमानं मतं तस्य ‘पवमानस्य ते ध्यामि’ति चतुर्ध्व-
स्य लोके तृध्व व्यपरिवहति सत्रासाहीयजराशीधीयौ’ इत्यादिकः
कण्ठो द्रष्टव्यः ॥ ५ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-

प्रकाशे द्वाविंशाध्यायस्य पष्ठः खण्डः ॥

सप्तमः खण्डः ॥

अथ पुष्टिसाधनं जामदग्न्यं चतुर्यससरात्रमाह—

अभ्यासंयः पञ्चाहोऽथ त्रयस्त्रिंशमहस्तस्य चतु-
स्त्रिंशोऽग्निष्टोमः सप्तदशं महाव्रतमतिरात्रस्तस्य च-
तुर्विंशं सहिष्पवमानं त्रिवृच्छिरः पञ्चदशौ पचौ सप्त-
दश आत्मैकविंशं पुच्छम् ॥ १ ॥

द्वे त्रिवृती सधने पञ्चदशं तृतीयसधनमित्याद्युक्तं आदावभ्या-
सस्य पञ्चाहः पूर्ववत् । अथ पष्ठमहः कृत्स्नमपि त्रयस्त्रिंशस्तोमकम् ।

तस्याऽग्निष्टोमश्चतुस्त्रिंशः । अथ सप्तममदः सप्तदशस्तोमकम् । महा
व्रतमतिरात्रसस्य चतुर्विंश बहिष्पवमान भवति । महाव्रतस्य तस्य
पृष्ठविभागः प्रजापतेस्सप्तरात्रवदवगन्तव्यः ॥ १ ॥

अथाऽस्य जमदग्निः सम्बन्धद्वारेण पुष्टिसाधनत्वमाह—

एतेन वै जमदग्निः सर्वान् पोषानपुष्यत्सर्वानेधैतेन
पोषान्पुष्यति ॥ २ ॥

अनेन सर्वविषयकामोऽधिकारीत्युक्तं भवति ॥ २ ॥

आदिता पञ्चाह प्रशसति—

यदभ्यासंग्रहः पञ्चाहः पुरस्ताद्भवति सन्तत्या एव ॥ ३ ॥

अभ्यासङ्गस्याऽहं सप्ततिप्रकारं पुर्वमेव प्रदर्शितः ॥ ३ ॥

अथ पृष्ठस्याऽहो यत् त्रयस्त्रिंशस्तोमकं तदनुद्य प्रशसति—

अथैतत्त्रयस्त्रिंशं शमहस्तयस्त्रिंशं शदेवता देवता
एवाऽऽप्नोति ॥ ४ ॥

अष्टौ यस्य, एकादश रुद्राः, द्वादशाऽऽदित्याः, प्रजापतिश्च, यद्
कारध्वेति त्रयस्त्रिंशदेवताः ॥ ४ ॥

अथ तस्यैवाऽहोऽग्निष्टोमसाम्नो यश्चतुस्त्रिंशत्वं तत् प्रशसति—

तस्य चतुस्त्रिंशोऽग्निष्टोमः प्रजापतिश्चतुस्त्रिंशो
देवतानां प्रजापतिमेवाऽऽप्नोति ॥ ५ ॥

यद्यपि त्रयस्त्रिंशमप्ये एकः प्रजापतिरप्यभ्युत्थेतः, तथाऽपि अग्नि
समिष्टिमेदेन प्रजापतेस्त्रयस्त्रिंशदेवतात्मकत्वात्त्रयस्त्रिंशत्वं चतुस्त्रिंशस्य
ञ्च । अथ वा (१) ये देवा दिव्येकादशस्य पृथिव्यामधी'त्यादिमन्त्रवर्णात्
पृथिव्यादिस्थानत्रयवासिनस्त्रयस्त्रिंशदेवाः, तदपेक्षया प्रजापतिश्चतु
स्त्रिंशः इत्यवगन्तव्यम् ॥ ५ ॥

अथाऽन्तिमस्याऽहो बहिष्पवमानगतां स्तोमसस्य प्रशसति—

चतुर्विंशं बहिष्पवमानं भवति महाव्रतस्य चतुर्विं-
शत्पक्षरा गायत्री प्रजननं गायत्री प्रजास्यै ॥ ६ ॥

स्पष्टम् । 'एते असृग्रमि'ति गायत्र्यास्सकाशात् देवादिकृत्तजग
दुत्पत्तेः गायत्र्याः प्रजननसाधनत्वम् । यद्वा सर्वच्छन्दसामादिभूतत्वे
ताऽस्या एव चतुश्चतुरक्षराधिक्येन पृथक्पृथगुत्तरोत्तरच्छन्दसामुत्प
त्तेर्गायत्र्या प्रजननत्वम् ॥ ६ ॥

अथाऽन्यस्याऽङ्गः पवमानानामितरस्तोत्राणां च यत् शुग्मायुग्म
स्तोमकत्वं तत् प्रशंसति—

उभये स्तोमा युग्मन्तश्चाऽयुजश्च तन्मिथुनं तस्मा-
न्मिथुनात् प्रजायते ॥ ७ ॥

स्पष्टम् ॥ ७ ॥

शिर माघङ्गस्य स्तोमस्यवस्थामाह—

यत्त्रिष्टुप्छिरो भवति नव प्राणाः प्राणेष्ट्वेव प्रति-
तिष्ठति यत् पञ्चदशौ पक्षौ सधीवधत्वाय सप्तदश
आत्मा भवति प्रजापतिर्वै सप्तदशः प्रजापतिमेवाऽऽमो-
त्येकविंशं पुच्छ भवति प्रतिष्ठित्यै ॥ ८ ॥

स्पष्टोऽर्थः । अत्र 'एष एव पञ्चदशो यः सत्तनां समूहो वा व्यूढो वा
समूहस्तत्वेव तस्यैवाऽभ्यासकृत् पञ्चाहो यथा पृथ्यावलम्ब्यचतुर्य
स्याऽङ्ग एवैकविंश' पौडशी पञ्चमस्याऽङ्गः पार्थुरक्ष्मं लोकश्च माकुपार
मि'त्यादिक' कल्पो द्रष्टव्यः ॥ ८ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ
प्रकाशे द्वाविंशाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥

अष्टमः खण्डः ॥

अथ प्रजापतेरवधानमैन्द्र पञ्चमं मत्तरात्रमाह—

उपोतिष्टोमोऽग्निष्टोमो गौरुक्थ आयुरुक्थोऽभि-
जिदग्निष्टोमो विश्वजिदग्निष्टोमः सर्वजिदग्निष्टोमः सर्व-
स्तोमोऽतिरात्रः ॥ १ ॥

त्रिकटुका अभिजिद्विश्वजिनौ पञ्चाह' स्पष्ट' । महाघ्नमेकाहः
सर्वजित् पष्ठमहः । सर्वस्तोमोऽतिरात्रः सप्तममह ॥ १ ॥

अथाऽस्य फलं सार्थवादमाह—

एतेन वा इन्द्रोऽत्यन्या देवता अभवदत्यन्या प्रजा
भवति य एवं वेद ॥ ३ ॥

स्पष्टम् ॥ २ ॥

आद्यमहः प्रशसति—

यत् ज्योतिर्गौरायुस्त्यहः पुरस्ताद्भवति प्रज्ञातान्
स्तोमानुपैतीमानेष्व लोकानेष्वेव लोकेषु प्रतितिष्ठति ॥ ३ ॥

प्रज्ञातान् स्तोमान् विवृदादिकानित्यर्थः । किं तदिमानेष्व लोकानु
पैति । 'अथ वै लोको ज्योतिरन्तरिक्षं गौरसौ लोक आयु'रिति ज्योति-
रादीनां भूरादिलोकात्मकत्वात् ज्योतिराद्यनुष्ठाता एषु त्रिषु लोकेष्व
पि क्रमेण प्रतितिष्ठति भवति ॥ ३ ॥

अथाऽभिजिद्विश्वजित्सर्वजिदायानि त्रीण्यहानि प्रशसति—

अथाऽभिजिदभिजिता वै देवा इमान् लोकानभ्यजय-
न्विश्वजिता विश्वमजयन् सर्वजिता सर्वमजयन् ॥ ४ ॥

अत इदानीन्तनानामप्येतान्यहानि तज्जयाय भवन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

अगममहः प्रशसति—

सर्वस्तोमोऽतिरात्रो भवति सर्वस्याऽऽप्त्यै सर्वस्य
जित्यै सर्वमेवैतेनाऽऽप्नोति सर्वं जयति ॥ ५ ॥

स्पष्टोऽर्थः । अत्र कल्पः 'ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमः प्रथममितरौ द्वाष्टु
कष्टौ विश्वजिन्महायत विश्वजिदभिष्टोम सर्वस्तोमोऽतिरात्र एकाह
वल्लुप्त्या' इति ॥ ५ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थ
प्रकाशे द्वाविंशाध्यायस्याऽष्टमः खण्डः ॥

नवमः खण्डः ॥

अथाऽन्नाद्यकाम जनकसत्तरात्र यष्टं यज्ञमाह—

चत्वारि त्रिवृन्त्यहान्यग्निष्टोममुखानि विश्वजिन्म-
हाव्रत ज्योतिष्टोमोऽतिरात्रः ॥ १ ॥

तद्यत्वायहानि त्रिवृन्त्यग्निष्टोममुखानि । अग्निष्टोमः प्रथममितरे
त्रय उच्यथाः । वैश्वजिन्महाव्रतं चाऽग्निष्टोमोऽतिरात्रस्तुत्तममहः ॥१॥

अथाऽस्य फलं सप्ररोचनमाह—

एतेन वै प्रजापतिः पुरुषमसृजत स सर्वस्याऽन्नाद्य
स्याऽऽधिपत्यमगच्छत् ॥ २ ॥

प्रजापतिः सर्वस्य जनकः पुरुषं विराडास्य असृजत । स्पष्टमभ्यत ।
अनेनाऽन्नाद्यकामोऽधिकारीत्युक्तं भवति ॥ २ ॥

उक्तार्थवेदनं प्रशंसति—

सर्वस्याऽन्नाद्यस्याऽऽधिपत्यं गच्छति य एवं वेद ॥३॥

स्पष्टम् ॥ ३ ॥

अथैतादृक्स्नं सत्तरात्र पुरुषजनकमित्युक्तम् । तत्राऽऽपञ्चतुरहः
शिरस्थानीयो विश्वजिन्मभ्यस्थानीय इति प्रशंसति—

शिरां वा अग्ने सम्भवतः सम्भवति चतुर्धा विहि-
तं वै शिरः प्राणश्चक्षुः श्रोत्रं वागात्मा वै पृष्ठानि यत्पृ-
ष्ठान्युपैति शिर एवाऽऽत्मानमनुसन्दधाति ॥ ४ ॥

सर्वे प्राणिनः शिरःप्रमुखा एवोत्पद्यन्ते । अतः शिरसः प्रथमं स
म्भवतः तस्य चक्षुर्भ्रोगवागादिभेदेन चतुर्धा विहितत्वादहञ्च चतुर्धात् ।
(तेषां त्रिवृत्स्तोमकत्वाप्रवरूपालं शिरसि ?) यदस्य चतुरहः स पुरुष
शिरस्थानीयः । तस्य सर्वपृष्ठाध्वस्य मध्यमत्वेनाऽऽत्मस्थानीयत्वा
च्चतुरहानन्तरं विश्वजित्प्रयोक्ता आत्मानं मध्यदेहं शिरस्थाऽनुसयोजित-
वान् भवति ॥ ४ ॥

अथ महाव्रतं उत्पन्नस्य पञ्चरात्रात्मकपुरुषस्याऽन्नत्वेन प्रशंसति—

एतद्वै पुरुषमकस्तस्मा अन्नमेव व्रतमपिदधाति ॥५॥

एतत् सल्लु पञ्चरात्रं पुरुषं कृतवान् । तस्मात्पञ्चरात्रादनन्तरं महा

घृतप्रयोका पुरुषेऽन्नमेव स्थापितवान् भवति ॥ ५ ॥

अथोत्पन्नरूपोतिष्ठोमातिरात्र उत्पन्नस्य पुरुषस्याऽन्नव्यतिरिक्तसर्वमो
गस्थानीयमिति प्रशंसति—

अथ यत् उच्योतिष्ठोमोऽतिरात्रो भवत्यवल्लस्य
कलृप्त्यै ॥ ६ ॥

अथ कल्प. 'या देवाना पञ्चरात्रस्य प्रथमा सा जनकसतरात्रस्या
ऽभ्यासका द्वितीयस्याऽह. स्तोत्रीयानुरूपौ पर्यासौ वृथा पदस्व धार्ये
ति नाथत्र द्वाविंशतमाजिगन्त एकर्था पुनान. सोमधारयेति त्रिभि
निधनमायास्यमि' त्यादिको द्रष्टव्य ॥ ६ ॥

इति ताण्ड्यमहान्यासने सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ
प्रकाशे द्वाविंशाध्यायस्य नवमः खण्डः ॥

दशमः खण्डः ॥

अथाऽन्नाद्यफलसाधनपृष्ठस्तोमास्य सतरात्र सप्तममाह—

पृष्ठ्यः स्तोमः पडहो विश्वजिदतिरात्रः ॥ १ ॥

वृहद्रथन्तरपृष्ठ्यः पडह । अतिरात्रसस्यो विश्वजित्सप्तममाह ॥ १ ॥
अथैतदितरवैलक्षण्येनाऽनुलोमपृष्ठत्वेन सत्रवान् भवतीति प्रश
सति—

अन्यस्मै वै कामाय सत्रमन्यस्मै यज्ञो न तत्सत्रेणा-
ऽऽप्नोति यस्मैकं यज्ञो न तद्यज्ञेनाऽऽप्नोति यस्मैकं सत्रं
सत्रमिष वा एतद्यदनुलोमं पृष्ठानि यदैकधा पृष्ठानि
भवत्पेकधैवाऽस्मिन् स्तेजो वीर्यं दधात्यन्नं पृष्ठान्यन्ना-
द्यमेवाऽस्मिन् दधाति पशवः पृष्ठानि पशुष्वेव प्रति-
तिष्ठति ॥ २ ॥

अथाऽभ्यासद्वयपद्माश्रयध्यायेयम् ॥ २ ॥

उक्तेषु पट्सु सतरात्रेषु प्रत्यक्ष महायतमस्ति । अत्र तु विश्वजिदति
रात्र एव । स एव परोक्ष महायतमहारिति प्रशंसितुमाह—

यद्वै मनुष्याणां प्रत्यक्षं तद्देवानां परोक्षमथ यन्म
नुष्याणां परोक्ष तद्देवानां प्रत्यक्षम् ॥ ३ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ ३ ॥

किमत इति चेत् ? तदुच्यते—

एतद्वै परोक्षं व्रतं यद्विश्वजित् प्रत्यक्षमेवैतेनाऽज्ञा-
द्यमवकन्धे ॥ ४ ॥

अस्माकं प्रत्यक्षेण महाव्रतभूतं प्रत्यक्ष विश्वजिदतिरात्रमद्वयं
वास्ति, तद्देवानां व्रतं परोक्षमेव । अतो यद्देवानां परोक्ष महाव्रत तस्य
महाव्रतस्य सर्वत्राऽन्नरूपेण स्तुतत्वेन प्रयोक्ताऽपि प्रत्यक्षमन्नाद्यमवकन्धे
प्राप्नोति । विश्वजिन्महाव्रतयोरुभयोपि नानाविधानां बहूनां स्तोत्राणां
सम्प्रदाहिविश्वजिदेव महाव्रतमित्युपचारः । 'अथैष एव पडहो य ऋतू-
ना समूदोऽभ्यासङ्गो बृहद्रथन्तरपृष्ठश्चतुर्थस्याऽद्भुः प्रत्यस्मै पिपीयत
इति गौरीवितमि' त्यादिकल्पो द्रष्टव्यः ॥ ४ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदाध-
प्रकाशे द्वाविंशाध्यायस्य दशमः खण्डः ॥

एकादशः खण्डः ॥

अथ देवत्वप्राप्तिसाधनमष्टरात्रमाह—

पृच्छ्यः पडहो महाव्रत उपोतिष्टोमोऽतिरात्रः ॥ १ ॥

महाव्रतमग्निष्टोमः अतिरात्रः षोडशिमान् । स्पष्टमन्यत् ॥ १ ॥

अस्य फलं सप्ररोचनमाह—

एतेन वै देवा देवत्वमगच्छन् ॥ २ ॥

इदानीन्तनेनाऽपि देवत्वप्राप्तिकामेनैतत् कर्त्तव्यमिष्ट्युक्तं भवति ॥ २ ॥
उक्तार्थं प्रशंसति—

देवत्वं गच्छति य एवं वेद ॥ ३ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ ३ ॥

अथ महाव्रतस्य यदग्निष्टोमसंस्थात्मकत्वं तत् प्रशंसति—

एतद्वै व्रतमाप्तं यदष्टरात्रेऽग्निष्टोमो हि व्रतं स-
म्पद्यते ॥ ४ ॥

अस्मिन्नष्टरात्रे यन्महाव्रतमस्ति तद्देवे प्राप्तं महाव्रतम् । आत्त-

स्वमेव दर्शयति—अग्निष्टोमसंस्थं खलु महावतरूपं सम्पद्यते । एतद्वै
मतस्याऽऽसत्त्वं स्वकीयाग्निष्टोमसंस्थानतिक्रमणात् ॥ ४ ॥

अथाऽन्त्याहोऽतिरात्रसंस्थत्वं प्रशंसति—

अथ यत् ज्योतिष्टोमोऽतिरात्रो भवत्यकलृप्तस्य
कलृप्त्यै ॥ ५ ॥

अथ यत् ज्योतिष्टोमसंस्थं कलृप्तं, तमकृत्वाऽतिरात्रसंस्थं कर्त्त
व्यम् । तत्र करणं भवत्यस्य फलविशेषस्य कलृप्त्यै भवति ॥ ५ ॥

एव स्तुत्या सर्वासये स्तौति—

अष्टरात्रेण वै देवाः सर्वमाश्नुवन् ॥ ६ ॥

स्पष्टम् । यद्वा अष्टरात्रे याऽष्टवस्रयाऽस्ति तद्वारेणाऽस्य स्तुति
द्रष्टव्या । अत्रोतेर्हि अष्टाति अष्टनवदित्यर्थे अष्टनृशब्दं व्याप्ति
वचनम् । अतस्तत्संस्थोपेतोनाऽष्टरात्रेण सर्वं प्राप्नोति ॥ ६ ॥

इकार्येणं प्रशंसति—

सर्वमाश्नुते य एवं वेद ॥ ७ ॥

सस्य कल्पा—एष एव षडहो य ऋतूनां समूहो वा व्यूहो वा समू
हस्तथैवाहिकं मतं ज्योतिष्टोमोऽतिरात्रं 'षोडशिकं' इति ॥ ७ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थे

प्रकाशे द्वाविंशाध्यायस्यैकादशः खण्डः ॥

द्वादशः खण्डः ॥

उक्तोऽष्टरात्रः । द्वौ नवरात्रौ । यत्र यथायुष्यसाधनं प्रथमं देवानां नव
रात्रमाह—

पृथ्व्यः षडहो ज्योतिर्गौरायुरतिरात्रो देवा वै मृत्यो
रधिभयुक्ते प्रजापतिमुपाधावधुंस्तेभ्य एतेन नवरात्रे
णाऽमृतत्वं प्रायच्छत् ॥ १ ॥

अतोऽमृतत्वकाम्यधिकारीत्युक्तं भवति ॥ १ ॥

ननु सर्वत्र शक्यमेव फलं काम्यम् । अत्र त्वमृतकामानां फलं देवानां
युक्तं, न मनुष्याणामित्याशङ्क्य मनुष्योचितममृतत्वं दर्शयति—

एतद्वाच मनुष्यस्याऽमृतत्वं यत् सर्वमायुरेति वसी-
यान् भवति ॥ २ ॥

यत् सर्वं शतवर्षलक्षणमायुरिति एतदेव खलु मनुष्यस्याऽमृतत्वं
नाम । न केवलं सर्वमायुः प्राप्तिरेवाऽमृतत्वम्, किन्तु जीवनकालेऽपि
हृत्सीयस्त्व श्रेष्ठत्वमपि । सर्वश्रेष्ठो भूत्वा शतवर्षजीवनमेव मनुष्यस्याऽ
मृतत्वमित्यर्थः ॥ २ ॥

अथोक्तार्थं प्रशंसति—

सर्वमायुरेति वसीयान् भवति य एवं वेद ॥ ३ ॥

स्पर्शोऽर्थ ॥ ३ ॥

नवरात्रो वा एष नव प्राणाः प्राणेष्वेव प्रतितिष्ठति॥

सुगमम् ॥ ४ ॥

पृथ्व्यः पडहो भवति प्रत्यक्षमृच्छा अथ यत्
ज्योतिर्गौरायुरतिरात्रो भवति प्रतितिष्ठत्यै ॥ ५ ॥

अथाऽस्य कल्पः—'एष एव पडहो य ऋतूनां समूहो वा व्यूहो वा
समूहस्तेव ज्योतिर्गौरायुरतिरात्र एकादकल्प्या' इति ॥ ५ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदायं
प्रकाशे द्वाविंशाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥

त्रयोदशः खण्डः ॥

अथ पशुसाधन द्वितीयं नवरात्रमाह—

ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमो गौरुक्थ्य आयुरुक्थ्योऽश्वा
संग्यः पञ्चाहो विद्वज्जिदतिरात्रः पशुकामो यजेत ॥ १ ॥

प्रथमं त्रिकटुकाः । तत्र ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमसंस्थः । गोमायुषी
उक्थ्यसंस्थे । अश्वसंग्यः पञ्चाहलक्षणः । द्वे त्रिवृत्ती सवने पञ्चदशमेक
मित्यादिकमसकृद्दशितम् । अतिरात्रसंस्थो विद्वज्जिज्ञवममहः ॥ १ ॥

प्रथमं त्रिरात्र प्रशंसति—

यत् ज्योतिर्गौरायुरुक्थ्यहः पुरस्ताद्भवति प्रजातान्
स्तोमानुपैतीमानेव लोकानेष्वेव लोकेषु प्रतितिष्ठति॥२॥

एतेषां प्रकृतौ क्लृप्तस्त्वोमत्वात् प्रज्ञावस्त्वोमकत्वम् ॥ २ ॥

अथ सवनेऽन्तरामाविन पञ्चाह प्रशंसति—

अथ यदभ्यासंग्यः पञ्चाहो मध्यतो भवति पाङ्क्तः
पुरुषः पाङ्क्तः पञ्चवस्तेन पुरुषं च पञ्चुंश्चाऽऽप्नो-
ति ॥ ३ ॥

पुरुषस्य पशूनाञ्च पञ्चसव्यायोगोऽभ्यासग्यपञ्चरात्रे दर्शितः ॥३॥

अथाऽभ्यमहाप्रशंसति—

विश्वजिदतिरात्रो भवति विश्वस्याऽऽभिजित्यै ॥४॥

स्पष्टम् । अस्य कल्पः—‘ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमो गौतम्य आयु
रुक्त्यस्तस्याऽऽयुषः पुरोजितो वो अभ्यस इति श्रुत्वाऽवमेकस्यामा
भ्यागवमेकस्यामाकूपारमेकस्यां बृहन्निघ्नं वा आर्कजम् पृष्ठया-
वलयस्य पञ्चाहो विश्वजिदतिरात्र’ इति ॥ ४ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ
प्रकाशे द्वाविंशाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥

चतुर्दशः खण्डः ॥

अथ सावारी दशरात्रा । तत्र त्रिकटुकाख्य प्रथम दशरात्रमाह—

त्रिवृदग्निष्टोमः पञ्चदश उक्थ्यस्त्रिवृदग्निष्टोमः स
सदशोऽग्निष्टोम एकविंश उक्थ्यः सप्तदशोऽग्निष्टोमस्त्रि-
णवोऽग्निष्टोमस्त्रयस्त्रिंश उक्थ्यास्त्रिणवोऽग्निष्टोमो वि-
श्वजिदतिरात्रः ॥ १ ॥

स्पष्टम् ॥ १ ॥

अथैतत् प्रशंसति—

इन्द्रोऽसुरान् हत्वाऽकार्यञ्चकृवाञ्च अमन्यत तं
देवा एतेन स्तोमेनाऽयाजयन् स पाप्मनो नैर्दक्षमग-
च्छत् ॥ २ ॥

इन्द्रः पूर्वं प्राजापत्यानसुरान् हत्वा स्राववधादकार्यं हतवानह
इत्यमन्यत । तं देवा एतेन त्रिकटुकाग्निष्टोमेन यज्ञेनाऽयाजयन् । स

एनेनेष्टा पाप्मनो भ्रातृवधानेमित्तस्य नैर्दश्य निर्गतदशरात्रत्वमग
च्छत् । विद्वन्म्य हि दशरात्रादुर्द्ध्वं वेदना निवर्त्तत इति नैर्दश्यशब्देन
सुखानिवृत्तिलक्ष्यते ॥ २ ॥

इदानीमपि व्यथितस्य दशरात्रेऽनीति व्यथापगमं एतद्विवन्धमाह—

तस्मादिषुद्धतो वा दण्डहतो वा दशर्मी नैर्दश्यं
गच्छति ॥ ३ ॥

यस्मादिन्द्रो दशरात्रेण पाप्मनो नैर्दश्यमगच्छतस्मादित्यर्थः ॥३॥

अथाऽस्य संख्यायोगं प्रशंसति—

दद्या दक्षिणी वा एषा विराडग्रं विराडन्नाद्यमेवाऽ-
हिमन् दद्याति ॥ ४ ॥

एषा विराट् विराट्संख्यानियम्यो दशरात्र इत्यर्थः । विराट्पेक्षया
दशरात्रस्येवेति स्त्रीलिङ्गता । दशदक्षिणी वै दशिकानुयन्धदशकं द
शदक्षी । दशादशम्यां विम्बजित इति दशदक्षिणी विराट् । त्रिवृद्भाति
रिक्तेषु पञ्चदशादिस्तोमेषु दशसंख्यायोगास्सन्तीति दशदक्षिणीति
दशरात्रामिधानम् ॥ ४ ॥

अथ पट्टकोऽग्निष्टोमं कियते मध्यतस्त्रीणि उक्थ्यानि । तदिदं
प्रशंसति—

अग्निष्टोमेन वै देवा असुरान्निगृह्य मध्यत उक्थैः
प्रजया पशुभिः प्राजायन्ताऽग्निष्टोमेनैव भ्रातृव्यं निगृह्य
मध्यत उक्थैः प्रजया पशुभिः प्राजायते ॥ ५ ॥

स्पष्टम् ॥ ५ ॥

अथाऽत्राऽग्निष्टोमानन्तरं यत् त्रिःश्रुत्वः उक्थ्यानुष्ठानमास्ति तत्
प्रशंसति—

(१)त्रिककुब्जा एष यज्ञः ॥ ६ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ ६ ॥

उकाद्येष्टस्याऽप्येतत्फलं भवतीत्याह—

त्रिककुप् समानानाञ्च प्रजानाञ्च भवति य एवं
वेद ॥ ७ ॥

ककुदेव ककुप् । ककुदिति उथिवदेशस्य नाम । प्रकृतिभूतादग्नि
ष्टोमादुत्थिता उक्थाः । तथाविधानां उक्थानां त्रयाणामत्र सम्भवाद
य दशरात्र त्रिककुप् । अत एतेन यजमानोऽपि समानानां प्रजानाञ्च
मध्ये श्रुतशीलाचरणैस्त्रिमिः स्वयमप्युत्थितो भवतीत्यर्थः । अथाऽस्य
'अन्नं वायुपि पचस इत्यनुरूपधर्मेषु शचपित इत्यमीवर्त्तो' प्र
हसाम प्रमुन्वानायाग्वस इत्योदलदैवोदासे अग्निप्रियाणीति यज्ञायज्ञी
यमस्य नमस्ते अन्नं ओजस इति जरायोर्धायमग्निष्टोमसाम स्वास्तु वा
समाममितर प्रथमेनाऽह्ना जनकसत्तरात्रस्येत्ययं प्रथमः कल्पः । एष
मितरेषा भवानामह्नां कल्पस्तत्रैव क्रमेण द्रष्टव्यः ॥ ७ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ
प्रकाशे द्वाविंशाध्यायस्य चतुर्दशः खण्डः ॥

पञ्चदशः खण्डः ॥

अथ बहुभाषकलसाधनक द्वितीयं कुसुर्विन्ददशरात्रमाह--

अपस्त्रिवृतोऽग्निष्टोमास्त्रयः पञ्चदश उक्थपास्त्रयः
सप्तदश उक्थपा एकविंशोऽतिरात्रः कुसुर्विन्ददश
रात्रः ॥ १ ॥

स्पष्टम् ॥ १ ॥

अथाऽधिकारिणमाह--

यः कामयेत बहु स्पामिति स एतेन यजेत ॥ २ ॥

पुत्रपौत्रद्वारा स्वयमेव बहुविधः स्पामिति यः कामयेत स तत्रा
ऽधिकृतः ॥ २ ॥

तस्योपपत्तिं दर्शयति--

यद्गणशः स्तोमो बहुरेव भवति ॥ ३ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ ३ ॥

अस्य गणस्तोमत्वं दर्शयति--

सह त्रिवृतः सह पञ्चदशः सप्तदशः ॥ ४ ॥

अपस्त्रितः आदौ सह भवन्ति, ततस्त्रयः पञ्चदशाः सह, सप्त
दशाः सहेति स्तोमानाङ्गणत्वम् ॥ ४ ॥

अथाऽन्यस्याऽह एकविंशत्वं प्रशंसति—

एकविंशोऽतिरात्रो भवति प्रतिष्ठित्यै ॥ ५ ॥

सिद्धामिदम् ॥ ५ ॥

अथैतज्ज्योतिष्टोमत्वेन प्रशंसति—

ज्योतिर्वा एष विद्वतः ॥ ६ ॥

(१) त्रिदशपञ्चदशः सप्तदशः एकविंशः एतानि चाव तानि ज्योतीं
पीति ध्रुवे ज्योतिष्टोमे चतुर्णां सम्भवादयं दशरात्रो विद्वतो ज्योति
ष्टोम एव खलु ॥ ६ ॥

उकार्यहं प्रशंसति—

ज्योतिःप्रजानां भवति य एवं वेद ॥ ७ ॥

स्पष्टम् ॥ ७ ॥

अस्य चतुष्टोमत्वं प्रशंसति—

चतुष्टोमो वा एष चतुष्पादाः पञ्चावः पशुष्वेव
प्रतिष्ठति ॥ ८ ॥

स्पष्टम् ॥ ८ ॥

अस्य चतुष्टोमावमेव प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

एकविंशं स्तोमा नाऽतिघन्ति प्रतिष्ठा वा एकाविं-
शः प्रत्येव तिष्ठति ॥ ९ ॥

सिद्धप्रायमेतत् ॥ ९ ॥

अथाऽस्य फल संप्रोचनमाह—

एतेन वै कुसुरुविन्द औद्दालकिरिद्धा भूमानमा-
श्नुत ॥ १ ॥

उद्दालकस्याऽपत्यमौद्दालकिः । स च कुसुरुविन्दनामकः ॥ १० ॥

उक्तार्थं प्रशंसति—

भूमानमश्नुते य एवं वेद ॥ ११ ॥

अस्य कल्पः—‘या बृहस्पतिसवस्य सा कुसुमविन्दस्य प्रथमा तस्य
अनुयैकचर्चा द्वाविंशतस्य लोके यौकाश्च स्वाशिरामकस्य द्वाविंशतं
कुसुमानयो रित्थादिकः ॥ ११ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे द्वाविंशाध्यायस्य पञ्चदश खण्डः ॥

षोडशः खण्डः ॥

अथ पशुफलसाधन तृतीयं दशरात्रमाह—

अध्यासंघः पञ्चाहश्चत्वारश्छन्दोमा विश्वजिद-
तिरात्रः पशुकामो यजेत ॥ १ ॥

स्पष्टम् ॥ १ ॥

प्रथमपञ्चाह स्तौति—

यदध्यासंघः पञ्चाहः पुरस्ताद्भवति पाङ्कः पुरुषः
पाङ्काः पञ्चवस्तेन पुरुषञ्च पशूञ्चाऽऽप्नोति ॥ २ ॥

गतमिदम् ॥ २ ॥

अथाऽनन्तरमाविचतुर्ह प्रशंसति—

छन्दोमा मध्यतो भवन्ति पशवो वै छन्दोमाः पशू-
नामवरुध्ये ॥ ३ ॥

स्पष्टम् ॥

अथाऽन्यमहः प्रशंसति—

विश्वजिदतिरात्रो भवति विश्वस्याऽऽभिजित्यै ॥ ४ ॥

अथाऽस्य कल्पः—‘शृष्ट्यावलम्बः पञ्चाहः प्रथमस्याऽहः प्रत्नवद्वाहे-
पवमान पञ्चमस्याऽहोऽसृक्षतेत्यनुरूप’ इत्यादिक ॥ ४ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-

प्रकाशे द्वाविंशाध्यायस्य षोडशः खण्डः ॥

सप्तदशः खण्डः ॥

अथ देवपुराणं चतुर्थं दशरात्रमाह—

त्रिष्टोमोऽग्निष्टोमो ज्योतिरुक्थ्यास्त्रिष्टोमोऽग्निष्टो-
मो गौरुक्थ्योऽभिजिदग्निष्टोमो गौरुक्थ्यो विश्वजि-
दग्निष्टोम आयुरुक्थ्यो विश्वजिदग्निष्टोमस्य सर्वस्तो-
मोऽतिरात्रः ॥ १ ॥

स्पष्टम् ॥ १ ॥

अथैतद् मद्यसति—

(१) देवा वा असुरैर्हन्यमानास्ते प्रजापतिमुपाधावधं-
स्तेभ्य एतां देवपुरं प्रायच्छत् तां प्राविशन् ॥ २ ॥

पूर्वं प्रजापतिरसुरैर्हन्यमानेभ्यो देवेभ्यस्तत्कृतोपद्रवपरिहारार्थं
पुरस्थानीयमेत दशरात्रं प्रायच्छत् । यथा पुरं द्वित्रिवारावृत्तैः प्राका-
रपरिधादिभिरभ्यैर्दुर्द्वगाहं भवति, एवं त्रिस्थानीयं त्रिष्टोमाग्निष्टोम
ज्योतिरादिभिर्वैष्टितं तमेव पुरस्थानीय यज्ञं ते देवाः प्राविशन्नन्वतिष्ठ
क्षित्यर्थः । तेन शत्रून्जयक्षित्यभिप्रायः ॥ २ ॥

* अभिचार्यमाणं याजयेदेतामेव देवपुरं प्राविशत्य-
सृष्ट्यै ॥ ३ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थं
प्रकाशे द्वाविंशाध्यायस्य सप्तदशः खण्डः ॥

अष्टादशः खण्डः ॥

अभ्यासंग्रहः षडहस्त्रयद्वन्द्वोमाश्रतुष्टोमोऽग्निष्टो-
मो विश्वजिदतिरात्रः ॥ १ ॥

स्वाराज्यो वा एष यज्ञः ॥ २ ॥

स्वाराज्यं गच्छति य एवं वेद ॥ ३ ॥

प्रजापतिर्हि स्वाराज्यं परमेष्ठी स्वाराज्यम् ॥ ४ ॥

परमेष्ठितं गच्छति य एवं वेद ॥ ५ ॥

उभे बृहद्रथन्तरे अवतस्ताद्वि स्वाराज्यमयुतं दक्षि-
णास्तद्वि स्वाराज्यं पट्विंशस्तोमो भवति स हि
स्वाराज्यं चतुष्टोमस्तोमः स ह्यन्तोऽन्ते श्रिया गच्छ-
ति य एवं वेद ॥ ६ ॥

एतेन वै क्षेमं धृत्वा पौण्डरीकं हस्तं सुदान्नस्तरि
उत्तरे ॥ ७ ॥

सर्वामृद्धिमादुर्ध्वोत् सर्वामृद्धिमृध्नोति य एवं
वेद ॥ ८ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निषादयन् ।

पुमर्थाक्षतुरो देयात् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ८ ॥

इति भीमहाराजाचिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीधीर

बुक्कभूपाळसाम्राज्यधुरम्भरेण सायणाचार्येण विरचिते

माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे ताण्ड्यमहोद्वाहणे

द्वाविंशाध्यायस्य अष्टावशः खण्डः ॥

द्वाविंशाध्यायसमाप्तिमगमत् ॥

अथ त्रयोविंशोऽध्यायः ॥

प्रथमः खण्डः ॥

यस्य निश्शसितं वेदा यो वेदेभ्योऽपिलं जगत् ।

निर्ममे तमह वन्दे विधातीर्थमहेद्वरम् ॥

द्वादशाहप्रभृतिसत्रमेवोऽथ वर्ण्यते । द्वौ त्रयोदशरात्रौ तत्र प्रथमं
आप्तद्वादशाख्य सर्वादि साधनं सत्रमाह—

अतिरात्रः पृष्ठयः पञ्चहः सर्वस्तोमोऽतिरात्रक्षत्वार-
इच्छन्दोमा अतिरात्रः ॥ १ ॥

आद्यन्तावतिरात्रौ मध्येऽपि त्रिवृदादिसर्वस्तोमकोऽतिरात्रः । तस्य
पृष्ठयः पञ्चहः पूर्वं उपरिष्ठाख्य । क्षत्वारश्छन्दोमाः । अविधाक्यमहश्चतु-
र्थश्छन्दोमो भवति ॥ १ ॥

अथैतत् प्रशंसति—

(१) एष वा आतो द्वादशाहो यत्त्रयोदशरात्रः ॥ २ ॥

त्रयोदशरात्रो यदस्ति एष खलु आतः सम्पूर्णो द्वादशाहः । यथा
लोके घनादिके दिशति सति न्यूनताशङ्कापरिहाराय क्लृप्तसंख्यात
ईषदधिकसंख्याकं घस्तु दीयते, तद्वत् द्वादशाहस्य यदि द्वादशैव स्युर-
हानि ततो द्वादशाहः सम्पूर्णो न्यूनो वेति सन्दिग्धे । अहानि त्रयोदश
स्युश्चेत् निश्शङ्कं द्वादशाहः सम्पूर्णो भवति । अतोऽस्य त्रयोदशरात्र-
त्वात् अयमातो द्वादशाह उच्यते ॥ २ ॥

आद्यन्ताभ्यामतिरात्राभ्यामेव तत् प्रशंसति—

समानो ह्येष यत् प्रयणीयश्चोदयनीयश्चाऽतिरात्रौ
यं कामं कामयन्ते तमेताभिरभ्यश्रुवते ॥ ३ ॥

एष त्रयोदशरात्रः समानो हि आद्यन्तयोरेकरूपः खलु । तदेवोप-
पादयति—यत्प्रयणीयश्चोदयनीयश्चेत्यादिना । असमानतालोको भव-
ति । तदुच्यते—यं कामं कामयन्त इत्यादिना ॥ ३ ॥

अथ मध्यमस्मादतिरात्रस्य सर्वस्तोमसं प्रशंसितुमाह—

गृहपतेस्तु वागुपदासुका भवति तद्यन्मध्ये सर्वस्तो-
मोऽतिरात्रो भवति तेन गृहपतेर्वागनुपदासुका भवति ॥

(१) 'वाग्यै द्वादशाह' इति श्रुतेः द्वादशाहात्मकस्य वाचो मध्येऽति-
रात्रस्य कृतत्वात् यद्यपि समानत्वात् सम्पूर्णकामसाधकोऽयं, तथाऽपि
गृहपतेर्यजमानस्य वागुपदासुका उपक्षयशीला भवति । तस्य क-
परिहार इति? उच्यते—तन्मध्येऽतिरात्र सर्वस्तोमो भवति तत्तेन तस्य
वागतवाभूता भवति । विच्छिन्नाया वाच परिहाराय सर्वस्तोमस्य
कारितरवादिश्रमिप्रायः ॥ ४ ॥

अथाऽस्य रात्रीणां सर्वर्द्धिफलसाधनाय प्रयोगद्वारोपपादयति—

एता वा अर्धलगृहपतय आरुणिहोतारः सुभगा-
सुपयन्ति ते सर्वामृद्धिमाधुर्वन् सर्वामृद्धिमृक्षुयन्ति
य एता उपयन्ति ॥ ५ ॥

पूर्वमेताः खलु प्रयोदशरात्रीरर्धलगृहपतयः अर्धलं गृहपतिं कुर्वा-
णाः, आरुणिहोतार आरुणि होतार कुर्वाणाः सत्रिण सुभगास्तु प्रजासु-
हृदेषु जनपदेष्वित्यर्थः । यद्वा सुलक्षणास्तु नवीषु एता रात्रीरुपयन्ति
उपेयुरित्यर्थः । सर्वामृद्धिमिषादि स्पष्टम् । अत्र (२) 'दीक्षाक्रमप्रसवो-
त्थानानि सर्वसत्रेषु पूर्वपक्ष उपपादयेयुः' इत्यादिकं सत्रसामान्यविधि-
सूत्रं द्रष्टव्यम् । अत्र पृथग्यः पङ्क्तिद्वयोः शोभाश्च विद्यन्ते । पङ्क्ति-
इति तद्विचारं वक्ष्यति । छन्दोमा व्यूढसमूहविकीर्यता । विशेषाध्व-
पादिति प्राप्ते सूत्रकार आह—(३) 'पूर्वोऽस्मिन्नथोदशरात्रे व्यूढाः छन्दोमा-
स्तोमसामादेशादौरीवितस्य चाऽन्तर्विश्रादि' इति । यदि समूढाश्छन्दोमा-
व्युत्तदानीं 'प्रथमस्य छन्दोमस्य कण्वरथन्तरस्य लोके सोमसामे'ति
कल्पकारो नाऽवश्यम् । पूर्वमेव छन्दोमदशरात्रे छन्दोमानां समूह-
वल्गुः तथैवोक्तत्वात् । तथा समूहपक्षे गौरीवितलोके सामान्तरमात्रे
यादिकं पूर्वमुक्तम्, तदिदानीं निवर्त्य गौरीवितं पुनरादेष्टव्यम्, सर्वसत्रे
त्वामेव गौरीवितेनियमात् । न च तद्विशिष्टम् । तदिदं व्यूढपक्षे एवो-
पपद्यते । तदानीं यथाब्राह्मण गौरीवितस्य सिद्धत्वादिति ।

भवत्वेवम्, पृथ्यस्तु कथम्? तत आह—(१) 'गवामयनन्यायेन पृथ्य' इति । यथा गवामयने प्रतिमासं समूढः पृथ्य, तद्वदिति । कुत इत्याह—'अवच्छिन्नो हि तथा प्रवर्त्तते' इति । छन्दोमेभ्योऽवच्छिन्नः पृथ्यः कृतः पृथ्यः समूढानेव सर्वत्र प्रवर्त्तते । अत्र सर्वस्तोमे न व्याघयेन पृथ्यकुर्यादिति सिद्धान्तमाह—(२) 'दशरात्रवत्त्वव्यतिरेकात्, सच्छन्दोमत्वादि'ति । यथा गवामयने दशरात्रे पृथ्यो व्यूढस्तद्वदत्रापि स्यात्, छन्दोमसहितत्वात् । छन्दोमामावे हि केवलपदहो व्यूढस्स्यात् अपूर्णत्वात् । (३) 'तदप्येवमिव ब्राह्मणं भवति नर्त्तं छन्दोमेभ्यः पृथो व्यूहमानश' इति निदानकारेणोदाहृतं हेत्वन्तरञ्चाऽऽह—(४) 'व्यूहसमाधे'रिति । समाधिः साम्यव्यतिरेकः । व्यतिरेको विपर्ययः । व्यूहसाम्यस्य क्वाचिदपि विपर्ययमावात् । एतदुक्तं भवति—यदिदं छन्दोमेषु व्यूहः स्यात् तदा पृथ्योऽपि व्यूहः कार्यः । यदि न स्यात् तदा पृथ्योऽपि न कार्यः इति । तदिदं व्यूहसाम्यं सर्वस्तोमेन व्याघयो माऽऽरणीय इति भावः इति । अथाऽस्य कल्पः—'त्रयोदशरात्रे प्रथमस्य छन्दोमस्य कल्प-यन्तरस्य लोके सोमसाम पुनान सोम धारये'त्येतदिति । अत्रातिरा-
तान्तरं पृथ्यपदहसम्भवात् 'अत्रातिरात्रात् पृथ्यमुपयमिति प्रथम-याऽहं मस्य प्रतानुरूप' इति साधारणकल्पो भवितव्यः, तथाऽपि ५) 'प्रतानुरूपवाच्यबहिष्पवमानं परेण होतृस्य प्रतानुरूप इत्याहे' त्याहि-
प्रकारेण चतुर्दशप्रभृतिषु चाऽयं कल्प इति व्यवस्थापितत्वात्तत्रा-
वर्त्तते ॥ ५ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे त्रयोविंशाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥

द्वितीयः खण्डः ॥

अथ द्वितीयं त्रयोदशरात्रं प्रतिष्ठासाधनं सत्रमाह—

अतिरात्रो द्वादशाहस्य दशाहानि महावतं चाऽ-
तिरात्रञ्च ॥ १ ॥

१ लट्या आ. १० ३ १३

२. लट्या. औ. १०. ३ १४. १५.

३. नि. सू. ५ ६.

४ लट्या औ. १० ३ १६

५. लट्या. औ. १०. ३ १७

भाषामयनिकं महाव्रतम् । शिष्टान्यहानि स्पष्टानि ॥ १ ॥

अथ तत् पूर्ववैलक्षण्येन स्तौति--

वाग्वा एषा प्रतापते यदेष द्वादशाहस्तां विच्छिन्न-
शुर्धन्मध्येऽतिरात्र कुर्युः ॥ २ ॥

द्वादशाहस्य वाग्पत्वात्तस्याऽनुष्ठानेन वाक्सन्तानमेव प्रतापते
यन्मध्ये पूर्ववदतिरात्रं कुर्युः तदानीं सन्ततां वाच विच्छिन्नुः ॥ २ ॥

अथाऽतिरात्रमात्रं वाग्विच्छेदः । यद्यपि तद्भावे वाग्विच्छेदः, तथाऽपि
तदभावेऽह्नामजनकवाग्विच्छेदस्तदवस्थ एवेत्याशङ्क्य तत्परिहारमाह--

यदुपरिष्ठाद् व्रतमुपयन्ति न वाचं विच्छिन्दन्त्या-
प्नुवन्ति त्रयोदश मासम् ॥ ३ ॥

अतिरात्रप्रतिनिधित्वेन द्वादशाहः । तेन महाव्रतस्य कारणात् अह्नां
त्रयोदशत्वसिद्धिमुपयन्ति(?) । त्रयोदश मासमाप्नुवन्ति, मासत्रयोदश,
कोपलक्षितान्यहन् सवत्सरान् जीवन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

अथाऽस्य फलमाह--

एता वै प्रतिष्ठितास्त्रयोदश रात्रयः प्रतितिष्ठन्ति य-
एता उपयन्ति ॥ ४ ॥

प्रतिष्ठितसवत्सराययवभूतत्रयोदशमासा मासगतसवदासान्यादे-
तासां रात्रीणां प्रतिष्ठितात्वम् । अत्र कल्पः--'सवत्सरस्य त्रयोदशमा-
सस्य कलाः सवत्सरिक प्रतमि'ति ॥ ४ ॥

इति साण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे त्रयोविंशत्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥

तृतीयः खण्डः ॥

अथ त्रयश्चतुर्दशरात्रयः । तत्र प्रथमं सर्वफलसाधनं चतुर्दशरात्रमाह--

अतिरात्रः पृष्ठयः पडहः पृष्ठयः पडहन्त्रयस्त्रिंश-
रन्मणोऽतिरात्रः ॥ १ ॥

आवृत्तः पडह इत्यर्थः ॥ १ ॥

अथैताः प्रशंसति—

कामसनयो वा एता रात्रयः ॥ २ ॥

- स्पष्टम् ॥ २ ॥

तत् कथमिति तद्विमज्ज्य दर्शयति—

विराट् द्वि दशाऽऽत्मैकादशी प्रजा द्वादशी पशवश्च
योदशी कामाय चतुर्दशी ॥ ३ ॥

आदित्यतः दशरात्रो विराट् खलु (साक्षादज्ञमित्यर्थः) । दशसंख्या-
साम्यात् विराट् । एकादशी रात्रिः सा आत्मस्थानीया । द्वादशी रात्रिः
प्रजास्थानीया । त्रयोदशी रात्रिः पशवः । चतुर्दशी रात्रि उक्त्यतिरि-
क्तसर्वफलस्थानीया ॥ ३ ॥

एव कामसन्निवमस्योपपाद्याऽनुष्ठानाणामपि सर्वकामसिद्धिर्भवती
त्याह—

सर्वानेवैताभिः कामानवरुन्धते ॥ ४ ॥

स्पष्टम् ॥ ४ ॥

अथैतान्यहान्यस्य छन्दोमस्य कण्वरथभतरस्य लोके सोमसाम 'पुनान'
सोमधारये'त्येतदित्यारोहं प्रशंसति—

एता वाव ब्रह्मस्य विष्टपो यदेतौ त्रयस्त्रिंशौ म-
ध्यतः सन्धीयेते तेन ब्रह्मस्य विष्टपं रोहन्ति ॥ ५ ॥

ब्रह्मस्य यस्मिन् ब्रह्मभूत आदित्ये यद्वा लोका वर्त्तन्ते, स ब्रह्मन् । तस्य
वेष्टपो लोकः । एता वाव एता एव रात्रयः खल्विति । अस्वेवं कि-
तत इति ? तदुपपादयति—यद्यस्मादेतौ त्रयस्त्रिंशौ स्तोमौ मध्यतः चतु-
दशरात्रस्य मध्ये प्रथमपङ्कटस्य अष्टाद्वितीयपङ्कटस्योऽदौ च सन्धीयेते
रथ्यवधानेन प्रयुज्यते । तेन ब्रह्मस्याऽऽदित्यस्य विष्टपं लोकं रोहन्ति
त्रिण ॥ ५ ॥

अथ यत् पृष्ठाना द्विरावर्त्तनमस्ति तत् प्रशंसति—

द्विःपृष्ठान्युपयन्त्यभिपूर्वमेवैताभिरज्ञाय दधते ॥ ६ ॥

'अग्नं वै पृष्ठानी'ति श्रुतेः । तत्क्रमेण पृष्ठानि द्विरुपयन्ति । तेनाऽ
वर्त्तने । तेनाऽज्ञाय अघ्नयोग्य ब्रह्मिण्यादिरूपमग्न दधते ॥ ६ ॥

अथ प्रकारान्तरेण स्तौति—

पक्षिण्यो वा एता रात्रयो यं कामं कामयन्ते तमेता
भिरभ्यनुवते ॥ ७ ॥

अतिरात्रावभिहितौ द्वौ पृष्ठयपटदृष्यौ । तद्वय एव चतुर्दशरात्रय-
बलु । अस्त्येव किं तत् इति ? आह—अतः पक्षिणीभिरेवाऽहोरात्रिभि-
रेद्विक आमुष्मिकञ्च यं कामं कामयन्ते तं प्राप्नुवन्ति ॥ ७ ॥

रात्रौणा पक्षिणित्वेन कथं कामप्राप्तिरिति ? तद्वक्ष्यति—

यत्र यत्र हि पक्षौ कामयते तत्तादभ्यनुवते ॥ ८ ॥

गतमिदम् ॥ ८ ॥

आद्यन्तावतिरात्रौ प्रशंसति—

त्रिवृता प्रयन्ति त्रिवृतोच्यन्ति प्राणा वै त्रिवृत स्तो-
मानां प्राणैरेव प्रयन्ति प्राणेषु प्रतितिष्ठन्ति ॥ ९ ॥

प्राणाः शीर्षण्यास्सप्त, द्वावर्षाञ्चाविति । त्रिवृदपि न च हतोत्री ।
यामक इति प्राणास्त्रिवृदित्युच्यते । यदा त्रिवृति त्रितयसण्याऽस्ति
प्राणापानस्यान इति प्राणोऽपि इयामकः । अतः प्राणास्त्रिवृत् ।
साधारणः कल्पः ॥ ९ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थे
प्रकाशे त्रयोर्विंशध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥

चतुर्थः खण्डः ॥

अथ द्वितीयं चतुर्दशरात्रमाह—

अतिरात्रो उपोतिर्गौरायुरुपहः पृष्ठयः पटदृ आ-
युर्गोत्र्योतिरतिरात्रः ॥ १ ॥

अनुलोमप्रतिलोमौ द्वौ त्रिकदुक्तौ पृष्ठयः पटदृ । आद्यन्तयोरतिरात्र-
इति चतुर्दशरात्रः ॥ १ ॥

आसामधिकारिणमाह—

याँस्तल्पे वोदके वा विवाहे वा मीमाँं सेरँं स्त
एता उपेयुः ॥ २ ॥

यान् पुरुषान् तल्पे शयने वा उदके अभिषेकार्यं विवाहे वा मीमां-
सेरन् विषदेयुरन्ये ते मीमांसमाना एनद्रात्रीरुपेयुः । तत्पाद्यर्थेनाऽ
भिक्षुरण इत्यर्थः ॥ २ ॥

आद्य उपहं प्रशंसति--

यत् ज्योतिर्गौरायुस्त्वहः प्रज्ञाताऽस्तोमानुपयन्ति ॥ ३ ॥

स्पष्टम् ॥ ३ ॥

कथं प्रज्ञातत्त्वमिति तत्राऽऽह--

इमानेव लोकानेष्वेव लोकेषु प्रतितिष्ठन्ति ॥ ४ ॥

ज्योतिरादीनां भूरादिलोकात्मकरवाङ्मूरादीनां सर्वे, प्रज्ञातत्वात्
स्तोमा अपि प्रज्ञाता इत्युच्यन्ते ॥ ४ ॥

अनन्तरमाविनं पडहं प्रशंसति--

अथ यत् पृष्ठयः पडहो मध्यतो भवत्येष चाव देवत-
/त्पो देवतत्वमेव तद्धारोहन्ति तत्प्या भवन्ति ॥ ५ ॥

यथा लोकाः तल्पमारुह्य सुखेन शेरते एवं देवा अपि पडहमा
ध्रिय तुष्यन्तीति पडहो देवतत्वः । यद्वा यथा गृहस्य मध्ये वर्तते
एवमहोमध्ये संस्थानात्तत्प इत्युपचारः । अतः पडहं क्रमेण प्रयु-
ज्जानास्तेन पडहेन देवतत्वमेवाऽऽरोहन्ति, स्वयञ्च तत्प्याः शोभनत-
त्पार्हा भवन्ति ॥ ५ ॥

किञ्च--

प्रवर्त्तीयसस्तत्पमाप्नुवन्ति ॥ ६ ॥

सुमहत्तरस्य सुकृतिनो देवास्तत्पं प्राप्नुवन्ति । कर्मणि पृष्टी,
प्रशस्ततत्पमित्यर्थः ॥ ६ ॥

अथाऽऽवृत्तं त्रिकटुकं प्रशंसति--

अथ यदायुर्गौर्ज्योतिरतिरात्रो येनेतो यन्ति तेन पु-
नरायन्ति ॥ ७ ॥

येन ज्योतिरादिक्रमेण इतोऽस्माद्युक्तात् यन्ति स्वर्गं प्राप्नुवन्ति,
तेनैवाऽवरोहक्रमेण पुनरायन्त्यमु लकम् । स्वर्गे चिरकालमुपित्वा पुन-
रागच्छन्ति सत्रिण । प्रयोगारोहावरोह एव स्वर्गारोहावरोहणम् ।
अथाऽस्य कल्पः--'रात्रातिरात्रात् पृष्ठमुपयन्ति प्रथमस्याऽहोऽस्य प्रत्या

नुरुपो यत्र वा त्रिकटुकस्य यत्र ज्योतिर्गौरायुरुवहा ऐहिकास्ते गौ
रीवितस्वरा एत एवाऽऽवृत्तायुर्गौर्ज्योतिरतिरात्र' इत्यादिक साधारणो
द्रष्टव्य ॥ ७ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ
प्रकाशे त्रयोविंशाध्यायस्य चतुर्थे खण्डः ॥

पञ्चमः खण्डः ॥

अथ तृतीयचतुर्दशरात्र प्रतिष्ठासाधन सत्रमाह—

अतिरात्रो गौश्चाऽऽयुश्च द्वे अहनी द्वादशाहस्य
दशाहान्यतिरात्रः ॥ १ ॥

स्पष्टम् ॥ १ ॥

द्वितीये द्वे अहनी प्रशंसति—

यद्गौश्चाऽऽयुश्च द्वे अहनी भवतो मिथुनौ स्तोमा
वुपयन्ति प्रजास्यै ॥ १ ॥

गोभायुधौ इति द्वौ स्तोमौ आर्षुंसात्मकौ मिथुनौ । अतस्तदनुष्ठान
प्रजास्यै पुत्रादिप्रजननाय भवति ॥ २ ॥

अथाऽनन्तरमाविनं दशाह प्रशंसति—

अथ पानि द्वादशाहस्य दशाहानि वाचमविच्छिन्ना
मुपयन्ति प्रजननाय ॥ ३ ॥

द्वादशाहस्य वागात्मकत्वात्तदन्त पाती दशाहोऽपि वागात्मकः ।
अतस्तस्याऽविच्छिन्नप्रयोगेणाऽविच्छिन्नां वाचमुपयन्ति । तत्र प्रजननाय
सन्तत्यविच्छेदाय भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

अथ सर्वाश्चतुर्दशरात्रीः प्रशंसति—

एता वै प्रतिष्ठिताश्चतुर्दश रात्रयः प्रतितिष्ठन्ति य
एता उपयन्ति ॥ ४ ॥

रात्रीणां समसख्यासङ्गात्वात् समसख्यायाश्च 'द्विषाद्यजमान प्रति
ष्ठित्या' इत्यादि प्रतिष्ठात्मकत्वाद्वात्रीणां प्रतिष्ठितत्वम् । यदा द्वादशाहे

प्रतिष्ठितानां रात्रीणामत्राऽपि क्रियमाणत्वात् प्रतिष्ठितत्वम् । सिद्धमप्य
त् । अत्र 'ज्योतिर्गोमुह्यद् ऐकाहिकास्त' इत्युक्त्वा 'एत एव गोमा
धुयी' इत्युक्तं साधारणं कल्पो द्रष्टव्यः ॥ ४ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधव्याये वेदार्थ-
प्रकाशे त्रयोविंशाध्यायस्य षष्ठमः खण्डः ॥

षष्ठः खण्डः ॥

आचारः षष्ठदशरात्राः । तेषु देवत्वप्राप्तिसाधनं प्रथमं षष्ठदशरात्रं
सत्रमाह—

अतिरात्रः पृष्ठ्यः षडहो महाव्रतं पृष्ठ्यः षडहन्न-
यस्त्रिंशत्संशारम्भणोऽतिरात्रः ॥ १ ॥

अयस्त्रिंशत्संशारम्भण इत्यनुवर्त्तत इत्यर्थः ॥ १ ॥

अथाऽस्य फलं सप्ररोचनमाह—

एताभिर्धै देवा देवत्वमगच्छन् देवत्वं गच्छन्ति प
एता उपयन्ति ॥ २ ॥

स्पष्टम् ॥ १ ॥

अथैतद्देवसम्बन्धद्वारेण प्रशंसति—

एतद्दे देवानाभूत्सत्रं तदद्याऽपि देवाः सत्रमासते ॥ ३ ॥

यस्मादेतत् पूर्वं देवैरनुष्ठितं तत् तस्मादद्याऽपि तत्सत्रं देवा मा-
सते । तत् इदं प्रशस्तमित्यर्थः । ननु देवानां विप्रहायमावादनुष्ठानानु-
पपत्त्या *यद्यपि कर्माधिकारो नाऽस्ति, तथाऽपि स्तुत्यर्थत्वादिति न
विरोधः ॥ ३ ॥

अथाऽऽसौ षष्ठदशरात्रीणां क्रमेणाऽर्हन्नियममाह—

पौर्णमास्यतिरात्रोऽथ यानि षडहानि स पृष्ठ्यः
षडह एकाष्टका महाव्रतमथ यानि षडहानि स पृष्ठ्यः
षडहोऽमावास्यातिरात्रः ॥ ४ ॥

पौर्णमास्या प्रायणीयातिरात्रः । ततः प्रतिपदाद्यहस्पदके क्रमेण
पृष्ठ्यः पडहः कर्त्तव्यः । अपरपक्षाष्टम्येकाष्टका । तत्र महाव्रतमहर्मवति ।
ततोऽहस्पदकाः पृष्ठ्यः पडहः । अमावास्यायामुदयनीयोऽतिरात्र इति ॥
देवैरनुष्ठितत्वाद्यथा गो देवसु न एव मनुष्यसु न इत्याह—

तस्मात्सर्हि मनुष्याणां न सुतो देवानां हि तर्हि
सुतः प्रत्यक्षमेवैताभिर्देवता अभ्यारोहन्ति ॥ ५ ॥

तस्मात् देवैरनुष्ठितत्वात् कृष्णपक्षे सत्रसमापनाद्या । तर्हि तथा
सत्य मनुष्याणामुचितः सोमयागो न भवति । किन्तु तर्हि तथा सति
देवानां सुतो हि, यतः प्रत्यक्षमेवैतामी रात्राभिर्देवता अभ्यारोहन्ति ।
सन्निधौ मनुष्या देवैरनुष्ठितस्येतैरपि कृतत्वात् यद्यपि देहान्ते देवप्राप्तिः
स्वर्गादेव तुल्या, तथाऽप्यस्य देवसत्रत्वात् प्रत्यक्षमेव सशरीरमेव देव-
ता आभिमुख्येन गच्छन्ति ॥ ५ ॥

अथाऽस्य सत्रस्य सामान्यप्राप्तदोक्षोपसदो द्वादशत्वाङ्गीकारे प्रथ-
मसुत्याङ्गभूतपौर्णमास्याः पूर्वं चतुर्विंशतिदिवसादूर्वाङ् दीक्षोपक्रमे
सति कृष्णपक्षे दीक्षारम्भस्यात् त पक्ष निराहृत्य पूर्वपक्षे दीक्षोपक्रम-
विदधाति—

प्रतिनोदानु भव्यमितरमनुपक्षो दीक्षेरन्नप्रतिनोदाय ॥

तुशब्दो वैलक्षण्यद्योतनार्थः । सत्रत्वसामान्यप्रयुक्तद्वादशदीक्षा
अस्मिन् पक्षे पौर्णमासीसुत्योपक्रमपक्षे कृष्णपक्षपृष्ठ्यां यो दीक्षोपक्रम-
मस्तस्मिन् पक्षे प्रतिनोदादेवात् प्राप्तवतां सन्निधौ देवकर्तृकारस्वर्गाभि-
ष्कामनान्नय भवति । अतस्तत्परिहारायेतरमनुपक्ष इतर पक्षमनु-
शुद्धपक्षे दीक्षेरन् । सा च स्वर्गादप्रतिनोदाय भवति । अयमर्थस्त्वर्षोऽ-
पि सूत्रेण स्पष्टीभवति । अत्र सुत्यारम्भे मतमेदसिष्यार्थं दीक्षारम्भं
दर्शयति सूत्रकारः—(१) प्रथमे पञ्चदशरात्र एकात्रविंशतिर्दीक्षा इति
धानज्यय' इति स्पष्टम् । तत्कुत इत्यत आह—'एकाष्टकामहाव्रतममाव-
स्यातिरात्र इति ह्यहो'ति । अयमर्थः—अपरपक्षाष्टम्येकाष्टका । तस्यां
महाव्रत अमावास्यायामुदयनीयातिरात्र इति ब्राह्मणे । अतस्तदानुगु-
प्येन कृष्णप्रतिपदि प्रायणीयम् । ततः पूर्वं द्वादशोपसदः । ततः पूर्वमे-
कात्रविंशतिर्दीक्षा पौर्णमास्या सहेति सामर्थ्यात् सिद्धमिति । (२) अ-

छादशेति गौतमः पौर्णमास्यतिरात्र इति ह्यहेति । अयमर्थः—‘पौर्ण
मास्यां प्रायणीयोऽतिरात्र’ इति वचनात् पञ्चदश्यामेव सुत्यारम्भो न
प्रतिपदि । तथा सति पौर्णमासीसिद्धप्रतिपक्षणार्थस्स्यात् । तथाऽयु-
क्तम् । तेन पञ्चदश्याः पूर्वन्तूपसद्यतिरिक्तान्छादशेषेति गौतममतम् ।

नन्वेवमेकाएकाशब्दः सप्तमीलक्षणार्थस्स्यात् । अमायास्याशब्दश्चतु-
र्दशी लक्ष्येदिति पदद्वयस्य धौतार्थमङ्ग- स्यात् । सत्यं पदद्वयेऽपि
ताम्रलक्षणा दुर्धारा, सत्यं तत्र पौर्णमासीशब्द- पथमधुतत्वादसञ्जा-
तविरोधो मुख्यस्येति गौतमस्याऽभिप्रायः । भूयसीन्यायेन पदद्वयस्य
मुख्यार्थलामो युक्त इति घानञ्जयस्याऽऽशयः । एव दीक्षाया मतद्वयं
प्रददयोऽभ्यस्त्वमत दर्शयति सूत्रकार-‘(१) जातिकल्पो ये’ति । सत्रेऽपि
सामान्यज्जातिः तत्प्रयुक्तकल्पो जातिकल्पः । तेषां या द्वादश दीक्षा-
द्वादशोपसदः ता एवाऽप्राऽपि स्युरित्यर्थः ।

नन्वेवमितरमनुपक्षो दीक्षेरन्निति वचनविरोधोऽवगतः । नाऽयं
विरोधः । कृष्णपक्षे दीक्षामभ्युपगम्य देवैः प्रतिनोदशङ्कया पक्षान्तर-
त्वेन विधानात् तेन विकल्प एव युक्तः । न च कृष्णपक्षे दीक्षोपक्रमक-
ल्पो ब्राह्मणे न निर्दिष्ट इति चाभ्यम । प्रतिनोददोषस्योपन्यस्तत्वात्
कृष्णपक्षे दीक्षोपक्रमालङ्घिकारामावे प्रतिनोददोषस्यैवाऽनुदयात् कृष्ण-
पक्षोपक्रम सत्रसामान्यविहितो द्वादशदीक्षापक्षो ब्राह्मणे निर्दिष्टप्राप-
एवेति । अतः पूर्णमास्यां प्रतिपदि वा युक्त उपक्रम इति मतद्वयं सि-
द्धम् । एतज्जातिकल्पपक्षेऽपि समानम् । ‘अथासद्वादशाहप्रभृतीनां
सत्राणां सामान्यकल्पः सत्रेषु स्यादतिरात्रात् पृथग्यनुपयन्ति प्रथम-
स्याऽहोऽस्य प्रतानुरूपो यत्र वा त्रिकद्रुकेभ्यो यत्र ज्योतिर्गौरायुस्त्वहं
एकाहिकास्ते गौरीवितस्वरा एत एवाऽऽवृत्ता यदायुर्गौज्योतिरतिरात्र
एते एव गोमायुषी रात्रिसत्रेष्वन्यत्रयमतिरात्रेभ्यः संवत्सरसमिना
भ्यश्चेति क्लृप्तं प्रथमं पञ्चदशरात्रमिति कल्पः ॥ ६ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-

प्रकाशे त्रयोविंशाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥

सप्तमः खण्डः ॥

अथ ब्रह्मवर्षसफलसाधन द्वितीय पञ्चदशरात्र सत्रमाह—

अतिरात्रस्त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोमो ज्योतिर्गौरायुस्त्वहः
पृष्ठ्यः पडह आयुर्गौर्ज्योतिरतिरात्रः ॥ १ ॥

सर्वाग्नेये कश्चित् त्रिवृत्स्तोमक एवाऽहर्विंशेपलिवृदग्निष्टुदग्निष्टो
म । शिष्टानि स्पष्टानि ॥ १ ॥

अथैता रात्री प्रशंसति—

क्षत्रं वा एता रात्रयोऽभिनिर्वदन्ति ॥ २ ॥

एताः पञ्चदशरात्रयः क्षत्रमित्यभिनिर्वदन्त्यभिज्ञा । क्षत्रमित्येकत्वम्,
अत्राऽहो पञ्चदशस्तोमवता सद्यसादृश्यात्तस्य चोरसो बाहुभ्याश्च
(१) पञ्चदशं निरमिमीतेत्युपक्रम्य 'राजस्यो मनुष्याणामि'ति श्रुतत्वेन
क्षत्रसम्यग्धात् क्षत्रमित्यहो स्तुति ॥ २ ॥

अथाऽत्राऽधिकारिणमाह—

ब्रह्मवर्षसकामा उपेयुः ॥ ३ ॥

स्पष्टम् ॥ ३ ॥

प्रथममहस्तत्र त्रिवृद्द्वारा प्रशंसति—

यत् त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोमो भवति ब्रह्म तद्यशसा-
र्द्धयति ॥ ४ ॥

त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोमकरण यदस्ति तत्तेन ब्राह्मणजातिमेव यशसा
र्द्धयति समर्द्धयति ॥ ४ ॥

त्रिवृत्स्तोमब्राह्मणयोः कथं सम्बन्ध इति ? तत्राऽऽह—

ब्रह्म वै त्रिवृत् ॥ ५ ॥

प्रजापतिमुखात् त्रिवृतो ब्राह्मणस्य च सहोत्पत्तिसम्बन्ध ॥ ५ ॥

अथ त्रिकटुकमध्यमाज पृष्ठ्यः पडह आवृत्तं त्रिकटुकं च क्रमेण
प्रशंसति—

यत् ज्योतिर्गौरायुस्त्वहः प्रजातान् स्तोमानुपयन्ती-

मानेव लोकानेष्वेव लोकेषु प्रतितिष्ठन्त्यथ यत् पृथग्यः
पृथहो मध्यतो भवत्यन्तं वै पृथान्यन्नमेव तन्मध्यतो धी-
यते तस्मान् मध्ये सदन्नं धिनोत्यथ यदायुर्गौर्ज्योतिरिति
रात्रो येनेतो यन्ति तेन पुनरायन्ति ॥ ६ ॥

गतोऽर्थः ॥ ६ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे अथोविंशाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥

अष्टमः खण्डः ॥

अथाऽहीनसत्रोभयफलसाधनं तृतीयं पञ्चदशरात्रमाह—

त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोमो ज्योतिर्गौरायुष्यहो द्वाद-
शाहस्य दशाहान्यतिरात्रः ॥ १ ॥

स्पष्टम् ॥ १ ॥

एकतोऽतिरात्रत्वमहीनलिङ्गम् । अहस्सह्यतात्मकत्वं सत्रलिङ्गम् ।
तदुभयस्याऽपि सद्भावादेतदुभयात्मकमिति प्रशंसितुमहीनसत्रयोर्विल-
क्षणप्रकृतिकत्वं दर्शयति—

अन्यस्मै वै कामाय सत्रमन्यस्मै यज्ञो न तत् स-
त्रेणाऽऽप्नोति यस्मैकं यज्ञो न तद्यज्ञेनाऽऽप्नोति यस्मैकपुं
सत्रम् ॥ २ ॥

गतोऽर्थः ॥ २ ॥

एवं वैलक्षण्यमुपन्यस्य तदुभयलिङ्गं दर्शयति—

यदन्यतोऽतिरात्रास्तेन यज्ञोऽथ यानि द्वादशाहस्य
दशाहानि तेन सत्रम् ॥ ३ ॥

स्पष्टम् ॥ ३ ॥

तदुभयात्मकत्वं ततः किमित्यत आह—

उभावेधैताभिः कामाववरुन्धते ॥ ४ ॥

‘ज्योहो ज्योतिर्गौरायुष्यह’ इत्यादिक. साधारणः कल्पो द्रष्टव्यः ॥४॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-

प्रकाशे अथोविंशाध्यायस्याऽष्टमः खण्डः ॥

नवम. खण्ड. ॥

अथ प्रजाफलसाधन चतुर्थं पञ्चदशरात्रमाह--

अतिरात्रो ज्योतिर्गौरायुस्त्वहो द्वादशाहस्य दश-
हान्यतिरात्रः प्रजाकामा उपेयुः ॥ १ ॥

स्पष्टम् ॥ १ ॥

अथाऽऽस्य प्रजाफलसाधनत्वं संप्रोचनमाह--

एताभिर्वै प्रजापतिः प्रजा असृजत प्र प्रजया प्र प-
शुभिर्जायन्ते य एता उपयन्ति ॥ २ ॥

सुगमम् ॥ २ ॥

अथाऽऽस्यैव ग्रह प्रशंसति--

यत् ज्योतिर्गौरायुस्त्वहः प्रज्ञातान् स्तोमानुपयन्ती-
मानेष लोकानेष्वेव लोकेषु प्रतितिष्ठन्ति ॥ ३ ॥

भूरादिलोकानां प्रज्ञातावात् 'अदिश्यो वै ज्योति' रित्यादि श्रुतेज्यो-
तिरादीनां भूरादिलोकात्मकत्वाच्चेवा स्तोमानां प्रज्ञातत्वेन ॥ ३ ॥

अतन्तरभाषीति दशाहानि प्रशंसति--

अथ यानि द्वादशाहस्य दशाहानि वाचमविच्छि-
न्नामुपयन्ति प्रजननाय ॥ ४ ॥

'वाग्ने द्वादशाह' इति श्रुतेः तत्रस्थानां द्वादशानामहामविच्छेदेनाऽ
नुष्ठानादविच्छिन्नत्वमेव वाचमुपयन्तीति । सा चोपलब्धिः प्रजननाय
सम्मतमविच्छेदाय फलोत्पत्तये वा भवति ॥ ४ ॥

एवमहामि विप्रयाऽथ समुच्चित्य प्रशंसति--

एता वै प्रतिष्ठिताः पञ्चदश रात्रयः प्रतितिष्ठन्ति य
एता उपयन्ति ॥ ५ ॥

विप्रकीर्णत्वाभावेनाऽन्यत्र व्यवस्थितानामेवाऽहस्सङ्घातानामत्र प्र-
योगादहं प्रतिष्ठितत्वम् । यद्वा (१) पञ्चदश वा अर्धमासस्य रात्रयः इति
श्रुतेः प्रतिष्ठितसर्वसरान्तर्भूतार्धमासरान्निसर्वासाभ्यादासा प्रतिष्ठि-
तत्वम् ॥ ५ ॥

इति ताण्ड्यमहामहामहोपे सायणचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थे

प्रकाशे त्रयोविंशत्यायस्य नवम. खण्डः ॥

दशमः खण्डः ॥

अथ परमविजयसाधनमैन्द्रं षोडशरात्र सत्रमाह—

एता एव समहाव्रिताः ॥ १ ॥

एता एवाप्तीतपञ्चदशरात्रगता उभयतोऽतिरात्रयुकास्त्रिकटुकसहिता द्वादशादरूपा एव महाव्रतोपेता षोडशरात्र महाव्रतमुपान्त्य वेदितव्यम् ॥ १ ॥

आसां फल सप्ररोचनमाह—

एताभिर्वा इन्द्रः परमां विजिति व्यजयत परमा-
मेवैताभिर्विजितिं विजयन्ते ॥ २ ॥

सर्वलोकजयः परमो जयः । (१) 'विपराभ्याञ्जे' रित्यात्मनेपदम् ॥ २ ॥
अथ पूर्वोक्त पञ्चदशाहं वज्रत्वेन प्रशस्य महाव्रत षोडशमहर्षजस्य
धारणस्थानीयत्वेन प्रशसति—

पञ्चदशो वै वज्रो न वा अगृहीतेन वज्रेण वीर्यं क-
रोति या षोडशवारम्भणमेव तदगृहीतेन वज्रेण वीर्यं क-
रोति ॥ ३ ॥

पूर्वोक्तः पञ्चदशरात्रः पञ्चदशः, स्तोमानां सख्यासामान्यात् पञ्चदश-
स्तोमेन सह प्रजापत्युरसो वाहुभ्याञ्चेत्यस्योत्पत्तेस्तस्य वज्रसम्पन्नात्
पञ्चदशो वज्र इत्युच्यते । तस्य महाव्रतं षोडशमह्वारम्भणस्थानीयम्
सुखानमन्यत् । तृतीयपञ्चदशरात्रप्रभृति षोडशरात्रपर्यन्तस्य 'कलत-
द्वादशरात्रा' इत्यादिक कल्पो द्रष्टव्यः ॥ ३ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ
प्रकाशे त्रयोविंशाध्यायस्य दशमः खण्डः ॥

एकादशः खण्डः ॥

अथ प्रजापतेस्सप्तदशरात्र सप्तमाह—

अतिरात्रो ज्योतिर्गौरायुर्गौरायुः पञ्चाहो द्वादशा
इत्य दशाहान्पतिरात्रः ॥ १ ॥

स्पष्टम् ॥ १ ॥

आसां फल सप्ररोचनमाह—

एताभिर्धै प्रजापतिरनन्ताष्ट्रिंशमजपदनन्ता या
एता यत् पञ्चाहविधाः ॥ २ ॥

अनन्तां श्रिय जयहेतुर्योपपत्त्यर्थ—अनन्ता या एता इत्याद्युपभ्या-
स । पञ्चाहविधा, पञ्चाहसदृशा । तत्संख्याका रात्रय इत्यर्थः । अन-
न्तर्भोकामा ह्यत्राऽव्यधिकारिण इत्यर्थः ॥ २ ॥

अथाऽऽद्य पञ्चाह प्रशंसति—

यत् पञ्चाहोऽनन्तादेव प्रजायन्ते ॥ ३ ॥

पञ्चाहानामनन्तत्वादनन्तादेवैद्वर्ग्यष्टुकाः प्रजायन्तेऽनुष्ठातारोऽपि ।
अथ वैताभिर्धैत्यादिकस्सर्वोऽपि पञ्चाहार्यवादपरो द्रष्टव्यः ॥ ३ ॥

अथाऽनन्तरमाविद्धादशाह प्रशंसति—

अथ यानि द्वादशाहस्य दशाहानि वाचमविच्छिन्ना
सुपयन्ति प्रजननाय ॥ ४ ॥

गतार्थोऽयम् ॥ ४ ॥

कृत्स्ना रात्री प्रशंसति—

एता वै प्रतिष्ठिताः सप्तदश रात्रयः प्रतितिष्ठन्ति
य एता उपयन्ति ॥ ५ ॥

‘सप्तदशो वै प्रजापति’ रिति श्रुतेः प्रजापतेः प्रतिष्ठितत्वाच्च त-
त्समानसंख्याका एता, सप्तदश रात्रयोऽपि प्रतिष्ठिता इत्युच्यन्ते । एता
वा इत्यादेः पञ्चाहस्तुतिपरत्वे प्रतिष्ठाकामा उपेयुरित्येतदधिकारवाक्य-
द्रष्टव्यम् । ‘सप्तदशरात्रे चत्वार्यर्धमिष्टविकान्यहानि श्येतनौघसं प्रहसाम-
पौकलश्रुष्यौग्निहोती’ त्यादिक कल्पो द्रष्टव्यः ॥ ५ ॥

इति साण्ड्यमहामाह्वणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे त्रयोविंशत्यायस्वैकादशः खण्डः ॥

द्वादशः खण्डः ॥

अथ सर्वायुर्लक्षणसाधनं देवानामष्टादशरात्रं सप्तमाह—

अतिरात्रोऽभिप्लवः पृष्ठहो द्वादशाहस्य दशाहान्य
तिरात्रः ॥ १ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ १ ॥

अस्याऽमृतत्वसाधनत्वं सप्तरोचनमाह—

देवा वै मृत्योरविभयुस्ते प्रजापतिमुपाधावधंस्तेभ्य
एतेनाऽष्टादशरात्रेणाऽमृतत्वं प्रायच्छत् ॥ २ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ २ ॥

युक्तममृतत्वप्राप्तिरनेन देवानां, तेषां मरणाभावात् । कथन्तत् मनु-
ष्याणां फलस्यादित्याशङ्क्य तदुचितममृतत्वं दर्शयति--

एतद्वाच मनुष्यस्याऽमृतत्वं यत् सर्वमायुरेति वसी
यान् भवति ॥ ३ ॥

स्पष्टम् ॥ ३ ॥

इदानीममृतत्वकामैरेतदनुष्ठेयमित्याह—

सर्वमायुर्यन्ति वसीपाँसो भवन्ति य एता उप-
यन्ति ॥ ४ ॥

सुगमम् ॥ ४ ॥

अथाऽऽसां रात्रीणां सर्वायुस्साधनत्वमुपपादयति—

द्विर्धा एता नव नव प्राणा अभिपूर्वमेवैताभिरायुर्द-
धते ॥ ५ ॥

एता अष्टादशरात्रयो द्विर्ध्वं भवति खलु प्राणाश्च नव, शिरोगताः
सप्त द्वावर्धाश्चाविति । तथा सति अभिपूर्वमेव प्रथमं नवरात्रेण पूर्वं
पञ्चाशद्वर्षलक्षण आयुर्योगञ्च द्वितीयेन चरममायुरित्यनुक्रमेणैवं तामी-
रात्रीभिः सर्वमायुर्दधन्ति । 'अथ यत्राऽतिरात्रादभिप्लवमुपयन्ति
तत्र प्रथमस्याऽष्ट एव प्रज्ञानुरूप' इत्यादिकः कल्पो द्रष्टव्यः ॥ ५ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-

प्रकाशे त्रयोविंशध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥

त्रयोदशः खण्डः ॥

अथ पश्वधाधिपत्यसाधनं वायोरेकोनविंशतिरात्रमाह—

एता एव समह्रावताः ॥ १ ॥

एताः पूर्वोक्ताः अष्टादशैव । अतिरात्रात् पूर्वभाविनैकेन महाप्रते
नाऽऽह्य महैकोनविंशतिरात्रयो भवन्ति ॥ १ ॥

अथाऽऽसां पशुसाधनस्य सप्ररोचनमाह—

एताभिर्धै वायुरारण्यानां पशूनामाधिपत्यमाश्नुतो
भवेयां पशूनामाधिपत्यं गच्छन्ति य एता उपपन्ति ॥ २ ॥

एतामिरेकोनविंशतिरात्रीमिर्वायुरारण्यानां द्वीपेषु कर्त्तव्यपद-
क्षितरीक्षपहस्तिमर्कटानां सत्ताणामारण्यानां पशूनामाधिपत्यमाश्नुत
प्राप्नोत् । यद्यप्येतानि रुभयविधा पशव उलम्ब्यन्ते, तथाऽपि वायोर्गो-
ष्ठेषु गवादिषु नैरवेष्ट्यादारण्येषु विशेषसम्बन्धाद्योरारण्यपश्वधाधिप-
त्यमुक्तम् । उभयेषामित्यादि स्पष्टम् । तत्राऽऽरण्याः दर्शिताः । प्राग्व्यास्तु
गोत्राविकपुष्ट्याद्वगदंमोष्ट्राः । एतेन पश्वर्धिनोऽधिकारिण इत्युक्त-
मवति ॥ २ ॥

प्रकारान्तरेणैताः प्रशस्यन्ति—

मृगसत्रं वा एतत् ॥ ३ ॥

मृगार्धे वायुनाऽनुष्ठितं सत्रं मृगसत्रम् ॥ ३ ॥
तदेव समर्चयते—

एताभिर्वा आरण्याः पशवो नाऽकृताः प्रजायन्ते ॥ ४ ॥

एताभिः खलु रात्रीमिर्वास्वर्धमारण्याः पशवो नाऽकृताः आ ईव
वर्धे कृतमिति भाषे निष्ठा । न विद्यते ईवदपि कृत कारण रक्षणादि
प्रयत्नो यदास्ते तथोक्ताः, तादृशाः सन्ता प्रजायन्ते । यद्वैव व्यापयेयम्-
मृगैर्वा सप्रदातादतपालनप्रयत्नराहित्येन प्रजननार्थमनुष्ठितं सत्रम् ।
अस्ति मृगादीनामपि गवादीनामिवाऽधिकारा (१) 'गवो वा एतत् सत्रमा
सते' त्यादिभ्युते । स चाऽयं वादवाप्त विरुध्यते । एताभिर्वा इत्यादि-
मृगसत्रसमर्चनम् ॥ ४ ॥

अस्त्वस्य मृगसत्रस्य किमतो भवतीत्यत आह—

अनाकृतमेयां प्रजायते य एता उपपन्ति ॥ ५ ॥

अस्याऽनुष्ठातृणामपि पुत्रपद्मादिकमप्रयत्नेनैवोत्पद्यत इत्यर्थः ।
 अथाऽष्टादशरात्रिप्रभृतेनासाधारणं कल्प-‘यत्राऽभिप्लवो रात्रिसत्रेषु
 श्येतनौधसब्रह्मसामानं पौष्कलधुष्यामिहोत्रसंवत्सरसमितं भ्यः कल्-
 ममाविंशतिरात्रादि’ति । अयमर्थ-‘अभिप्लवस्य प्रथमोत्पत्तौ प्रत्यहम
 भोवर्त्तो ब्रह्मसाम, तथा प्रत्यहमुष्णिधु सुहानम् । रात्रिसत्रेष्वभीवर्त्त
 स्थाने श्येतनौधसे व्यत्यास कुर्यात् । सुहानस्थाने पौष्कलधुष्यौ
 णिहे व्यत्यासद्वयादिति । तथाऽपि रात्रिसत्रेष्वभीवर्त्तस्थाने श्येतनौ
 धसयोरन्यतरत् साम किमभीवर्त्तस्तोत्रीये स्यात् उत स्वस्तोत्राय इति ।
 मृत्रकारस्त्वपाद्य पूर्वोत्तरौ पक्षौ दर्शयति । तत्र पूर्वपक्षमाह--‘अभी
 वर्त्तस्थाने श्येतनौधसे तास्वेवे’ति । तास्वमीवर्त्तस्तोत्रीयास्वेवेत्यर्थः ।
 दृष्टान्तमाह--‘तथौष्णिहेयासु सुहानमि’ति । यथा सुहानस्य स्थाने
 विहिते पौष्कलधुष्ये यासु सुहानं तास्वेव भवतस्तद्वत्त्राऽपि भवत
 इति । सिद्धान्तमाह--‘स्वासु स्वावर्त्तानि सामानि’ । यस्य कस्यचित्स्थाने
 विहितानि स्वास्वेव भवन्तीत्यर्थः । दृष्टान्तमाह-- यथा बृहतीवषट्का
 रानिधनं स्वकीयास्वेव भवति बृहद्रथन्तरश्च तत् पृष्ट्यः षडह’ इति ।
 अयमर्थ-‘इपुर्नामैकाह’ कल्पकारेण श्येतनौधसम्भ-‘कल्प्’ । तत्र श्येति
 दम्यबृहता स्थाने षषट्कारानिधनं स्वकीयास्वेव भवति । तथा ‘बृहद्र
 गन्तरे पृष्ट्यः षडह’ इत्युक्तम् । वैरूपवैराजादिस्थानेष्वेव बृहद्रथन्तरे
 भवतः । तद्वत्त्राऽपीति । श्येतनौधसे यदि परकीयासु स्तोत्रीयासु
 रगातां, तदा विशेषतस्ता निर्दिशेदेव । यथा नौधसस्यर्धुं अनित्रं
 ब्रह्मसामेत्यादि निर्दिशितः । तस्मात् स्वास्वेवेति सिद्धान्तः ॥ १ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
 प्रकाशे त्रयोविंशाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥

चतुर्दशः खण्डः ॥

अथ पुरुषफलसाधनं विंशतिरात्रं सत्रमाह--

अत्रिरात्रोऽभिप्लवः षडहोऽभिजिच्च विश्वजि-
 त्रे अहनी द्वादशाहस्य दशाहान्यनिरात्रः ॥ १ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ १ ॥

ता० ब्रा० ६६ Vol II

अथाऽऽसा पुरुषफलसाधनत्वं सप्ररोचनमाह—

पुरुषकामा उपेयुरेताभिर्वै प्रजापतिः पुरुषममृजत ॥ १ ॥

स्पष्टम् ॥ २ ॥

अथ पुरुषफले यत् साध्यं तस्याऽर्थवादमाह—

स सर्वस्याऽन्नाद्यस्याऽऽधिपत्यमगच्छत् सर्वस्याऽ-
न्नाद्यस्याऽऽधिपत्यं गच्छन्ति य एता उपयन्ति ॥ ३ ॥

सुगमम् ॥ ३ ॥

अथेतत् सप्त रात्रिसख्याद्वारा प्रशसति—

पुरुषसत्रं वा एतत् ॥ ४ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ ४ ॥

तत् कथमिति तदुपपादयति—

विंशो वै पुरुषो दश हि हस्त्या अङ्गुलयो दश
पायाः ॥ ५ ॥

स्पष्टम् ॥ ५ ॥

असंशयम्, एतावता प्रकृते किमित्यत आह—

यदेता विंशती रात्रयो भवन्त्येवैवेताभिर्ल्लोकेषु
पुरुषं प्रतिष्ठापयन्ति ॥ ६ ॥

पुरुषाङ्गुलिसख्यासाम्प्राद्विशतिरात्रात्मकं सप्तमुपयन्ति । ते पुरुष
मेष्वेव लोकेषु प्रतिष्ठापयन्ति । ते लोकेषु प्रतितिष्ठन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

पुनरेता रात्री प्रशसति—

एता वै प्रतिष्ठिता विंशती रात्रयः प्रतितिष्ठन्ति
य एता उपयन्ति ॥ ७ ॥

रात्रीणां पुरुषाङ्गुलिसख्यासाम्प्राद्विशतिरात्रात्मकस्य प्रतिष्ठितत्वादात्मामपि प्रति
ष्ठितत्वम् । अथाऽत्र 'विंशतिरात्रे सावत्सरिकौ विश्वजिदमिजितावि
त्यादिक' कल्पो द्रष्टव्यः ॥ ७ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थ
प्रकाशे त्रयोविंशत्यायस्य चतुर्दशः खण्डः ॥

पञ्चदशः खण्डः ॥

अथ द्वावेकविंशतिरात्रौ । तत्र पशुकलसाधनं प्रथम एकविंशति रात्रिमाह—

अतिरात्रोऽभिष्टवः पडहोऽतिरात्रोऽभिष्टवः पडहो-
ऽभिष्टवः पडहोऽतिरात्रः पशुकामा उपेयुः ॥ १ ॥

स्पष्टम् ॥ १ ॥

पशुकल सार्थवाद दर्शयति—

एताभिर्था आदित्याः सप्त ग्राम्यान् पशुनुदसृजन्त
पशून्नेवैताभिरुत्सृजन्ति(न्ते) ॥ २ ॥

उत्सृजन्ति उत्पादयन्ति लभन्त इत्यर्थः । पशवो गोऽजाश्वाश्च ॥२॥

एकविंशतिरात्रीणां पशुसाधनत्वमुक्तम् । एकविंशतेः सप्तसंख्याया-
श्च कथं वेदस्य स्यादिति ? तत् समर्थयते—

त्रिर्वै सप्त सप्ताऽऽदित्याः ॥ ३ ॥

यद्यप्येता एकविंशतिः, तथाऽपि विभागात् त्रिसप्त भवन्ति । षष्ठु
तोऽतिरात्र पडहोऽतिरात्रेति सप्तैव, आदित्याश्च सप्त (१)मारोगम्राजाश्च-
यः । (२)‘देवा आदित्या ये सप्ते’ति मन्त्रवर्णः । अत्र तूभयसंख्यासा-
म्यम् ॥ ३ ॥

रात्रीणामादित्यसप्तसंख्यात्वे कथं पशुकलकत्वमिति ? तदुपपादयति—

पशव आदित्याः ॥ ४ ॥

आदित्यानां पशुनाञ्च सृष्टिविभागसम्बन्धः । स च प्रदर्शित एव ।
यद्वा सख्यासाम्यसम्बन्धः ॥ ४ ॥

न केवलं रात्रीणामादित्यसंख्यासाम्यात् पशुकलवाचनत्वं, किन्तु
‘लोकद्वयसमृद्धिहेतुरपि भवतीति वस्तुमाह—

आदित्या अस्मिंल्लोके ऋद्धा आदित्या अमुष्मिन् ॥५॥

१. ‘मारोगो म्रात्र, पटर- पतत्र । स्वर्गरो ज्योतिषीमान् विभाव’ (ते आ
१. ७. १) इति मन्त्रोक्ता मारोगादयस्सप्त सूर्याः ।

२. ते, आ १. ७. ५.

२१८२ ॥ ५ ॥

कथं लाकद्वयेषु तथा समृद्धत्वमिति ? तदुपपादयति—

पशवोऽस्मिन् ऋतवोऽमुष्मिन् ॥ ५ ॥

‘पशव आदित्या’ इत्युक्तत्वात् पशूनामस्मिन् लोके समृद्धिः । आदित्या अप्यत्र समृद्धा एव । तथा अमुष्मिन् तुलोके ऋतवः समृद्धाः । सताऽऽदित्या इत्यमुष्मिन् तुलोके मादित्यास्तसमृद्धाः ॥ ६ ॥

इदानीमादित्यसख्यां कविशतिराशोरुपेयुषामपि लांकद्वयसमृद्धिर्भवतीत्याह—

उमपोरनयोर्लांकयोर्ऋध्नुवन्ति देवलोके च मनुष्यलोके च य एता उपयन्ति ॥ ७ ॥

अथाऽस्य कथं — ‘पूर्वस्यैकविंशतिरात्रस्याऽपोऽडशिकावतिरात्रा दमित योऽपिमात्रमध्ये सर्वे षाऽपोऽडशिकाः ते च सर्वे ते चाऽपोऽडशिमत्’ इति । अत्रैकविंशतिरात्रे त्रयोऽभिप्लवा पडहाः । तत्र तृतीयं प्रति लोमोऽनुलोमो वेनि सशये मतद्वय दर्शयति सूत्रकारः । तथा हि— ‘पूर्वस्मिन्नेकविंशतिरात्राभिप्लवस्तृतीयोऽनुलोम आवृत्तिरिति कुत’ इत्यादिना ‘न ह्यावृत्तिर्विहायते इति आवृत्तस्तृतीयोऽभिप्लवा’ इत्यन्तेन । कुत इति नाऽस्ति वचन इत्यर्थः । प्रतिलोमं शाण्डिल्यः । द्वावभिप्लवाधित्येकवचनादिति । द्वितीयस्तृतीययोरभिप्लवयोर्व्यवधानाभावात् द्वावभिप्लवाधित्येकशेष कृत्वा वक्तव्यम् । न च तथा कुत ब्राह्मणे । किंत्वभिप्लवोऽभिप्लव इति पृथगेव निर्दिष्टाः । तेन नूनं पृथग्धर्माः । तृतीयः प्रतिलोमः यथा प्रथमं सतुर्दशरात्रे द्वयोः पृष्ठयोः सह वक्तव्यात् प्रातिलोम्यादेव पृथङ्निर्देशः, तद्यथा पृष्ठ्य पडद्वयस्त्रिंशत्क्रमण इति तद्वदत्राऽपीति युक्तम् ॥ ७ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे त्रयोविंशत्यायस्य पञ्चदशः खण्डः ॥

षोडशः सूत्रः ॥

अथ द्वितीयमेकविंशतिरात्रं ब्रह्मवर्चसफलसाधनमाह—

अतिरात्रः पृष्ठ्यः षडहस्त्रयः स्वरसामानो दिवाकी-
र्त्यमहस्त्रयः स्वरसामानः पृष्ठ्यः षडहस्त्रयस्त्रिंशर-
म्भणोऽतिरात्रो ब्रह्मवर्चसकामा उपेयुः ॥ १ ॥

ब्रह्मवर्चस नाम तेजोविशेष ॥ १ ॥

स च तमोहननमन्त्रेण नोदेति । अतस्तद्रूपं फलं सार्थवाद्मस्य
दर्शयितुमाह—

स्वर्भानुर्वा आसुरः सूर्यं तमसाऽविष्यत्तस्मै देवाः
प्रायश्चित्तिमैकछपंस्त एता अदिन्दुंस्ताभिरस्मात्तमो-
ऽपाघ्नन् ॥ २ ॥

पूर्वमासुरः असुरसम्बन्धी-स्वर्भानुर्ग्रामकः सूर्यं तमसा मायया
अविष्यत् आहृतवान् । यद्वा आसुरः असुर स्वार्थिकस्तद्वित् । नया
च मन्त्रसाधनवर्णः, (१) तस्मै तमोविधाय सूर्याय देवाः प्रायश्चित्तिं न
मोहननसाधनमैकछन् विचारितवन्तः । ते तदा एता एकविंशतिरात्री
साधनत्वेनाऽविन्दन् लब्धवन्तः । तामिरनुष्ठिताभिरस्मात् सूर्यात्तमोऽ-
पाघ्नन् ॥ २ ॥

तदनुष्ठातृणामध्येनत् फलं भवतीति दर्शयति—

अपतमो घ्नते य एता उपयन्ति ॥ ३ ॥

प्रतिबन्धकपायकप तमोऽपहृत्य ब्रह्मवर्चसं तेजो लभन्त इत्यर्थः ॥ ३ ॥

अत्र राजनेरुप्रदेवस्य एतासां रात्रिणामनुष्ठानेन किलासोऽभवदि-
ति वक्ष्यमाणत्वात्तत्परिहाराय केचित् प्रयोगविशेषा कर्त्तव्याः । तत्र
कञ्चित् पशुविशेषमालम्ब्य दर्शयति—

सौमापीयं पशुमुपालभ्यमालभेरन् ॥ ४ ॥

सोमपूषणौ तावुमौ देवते अस्य स पशुः सोमापीयः । स चोपा-
लभ्यः सवनीयपशो पश्चादालम्बनीयः । तं पशुमालभेरन् ॥ ४ ॥

अथ पशोरुक्तदेवतात्वं प्रशंसति—

सोमो वै ब्राह्मणः पशवः पूषा स्वामेव तद्देवतां प
शुभिर्व्यं हयन्ते त्वचमेवाऽकृत ॥ ५ ॥

(१) सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा' इति श्रुतेः ब्राह्मणस्वामित्वात्
स्थयमपि च ब्राह्मण एव । वैशब्दं प्रसिद्धिद्योतनार्थं । तन्प्रेणोक्त
देवतापशुकर्णेन स्वामेव देवता सोममेव पशुभिर्व्यदयन्ते यद्गुरुर्व
न्ति । यद्वा षडेति वर्द्धनार्थं । किञ्च त्वचमेव सवृत्तिं रक्षामेव दीत
त्वग्धातु वा कृतघ्नतो भवन्ति । तथा च सौमापौष्णं पशुं प्रकृत्य श्रु
त्यन्तरम्—(२) 'सोम्यो वै देवतया पुरुषः पौष्णाः पशवः स्वयैवाऽस्मै
देवतया पशुभिस्त्वचं करोति न युधर्मा भवती'ति ॥ ५ ॥

अत्र सामिधेनीषु विशेषमाह—

मनोर्क्षचः सामिधेन्यो भवन्ति ॥ ६ ॥

स्पष्टम् ॥ ६ ॥

मनुसम्बन्धं प्रशंसति—

मनुर्वै यत् किञ्चाऽवदत्तद्वेपज मेपजनायै ॥ ७ ॥

रागद्वेषादिशोकापनोदकस्य मनो' परानुग्रहार्थं स यत् किञ्चाऽपि
धर्माविषयं वाक्यमवदत् तद्वेपजं हितम् । अथ यस्तदीयधर्मं सा
प्रिधनीकरणं मेपजनायै सकलदोषन्यायधाय मयति ॥ ७ ॥

अस्य सत्रस्य कालविशेषमाह—

नैदाघीय उपेयुः ॥ ८ ॥

नैदाघीये निदाघसम्यग्भिधनि काले ग्रीष्मर्त्ताविशेषः ॥ ८ ॥

॥ कालं प्रशंसति—

तद्वेप प्रति तेजिष्ठं तपति ॥ ९ ॥

तत्र तस्मिन् निदाघे एषः सूर्यः तेजिष्ठं अत्यन्ततेजोयुक्तं सल्ल
तपति इति ॥ ९ ॥

अस्त्वैव तत् सत्रिणा किं स्यादित्यत आह—

किलासत्वात्तु मयमतिहोभ्योऽपहन्ति ॥ १० ॥

(सुविशेषोवास्त एते तत् सत्रेण) किलासं सिद्धम् । किलासत्वात्

दुश्चर्मावयवस्याऽधिसम्भवात् मयं मयति । अतो ग्राप्तेऽनुष्ठाना
त्रिष्टुप्त्रादित्य एम्यं सत्रिम्यं सकाशादनि अत्यधिकां अपहति खलु
मयम् । अतोऽयं काल उचित इत्यर्थः ॥ १० ॥

कथमस्य किलाससाधनत्वमिति ॥ तत् समर्थयते—

एता वा उग्रदेवो राजनिरुपैत् स किलासोऽभवत् ॥

एता रात्रीः खलु राजनि रजनस्याऽपत्यमुग्रदेव उपैत् । उपेत्य स
उग्रदेवः किलासः किलासवानभवत् ॥ ११ ॥

अथोक्तार्थहानपुरम्सरमेव सत्रानुष्ठानं प्रशंसति—

अकिलासो भवति य एवं विद्वानेता उपैति ॥ १२ ॥

उग्रदेवस्यैकस्यैव प्रयोगं प्राप्तं । विद्वानुपैतास्यैककर्तृकत्वविधानम् ।
तेनाऽस्मिन् सत्रे एकोऽप्यधिकरोतीति वेदितव्यम् । यद्वा उपैतीति उभ
यत्र बहुवचनं कर्त्तव्यम् । अत्र कल्पः—‘उत्तरस्यैकविंशतिरात्रस्य संव
त्सरवत्साम्यहान्यनु कल्प्तामीषत्तकाले यः पृष्ठ्य दैवतनौघसब्रह्मसा
मानः पौष्कलश्रुष्यौष्णिहो विपुषत तस्य सामवृषस्य लोक आमीशव
धायन्त इव सूर्यमिति विकर्णं समानमितरमिति तथा यस्मादतिरात्रा
त् पृष्ठ्यमुपयन्ति प्रथमस्याऽष्टोऽस्य प्रज्ञानुक्तं’ इति साधारण ॥ १२ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे न्यायणाचार्यविरचिते माघवीये वेदार्थ
प्रकाशे त्रयोविंशाध्यायस्य षोडश खण्डः ॥

सप्तदशः खण्डः ॥

अथाऽत्राद्यफलसाधनं द्वाविंशतिरात्रं सत्रमाह—

अतिरात्रो ज्योतिर्गौरायुस्त्यहोऽभिप्लवः षडहो
द्वादशाहस्य दशाहानि मद्वाव्रतञ्चाऽतिरात्रञ्चाऽत्राद्यका-
मा उपेयुः ॥ १ ॥

स्पष्टम् ॥ १ ॥

आसा रात्रीणां उक्तफलसाधनत्वं प्रदर्शयन् प्रशंसति—

पञ्चर्त्तवो द्वादश मासास्त्रय इमे लोका असायादि-
त्य एकविंशोऽज्ञ द्वाविंशमेभ्यो लोकेभ्यः सवत्सरा-

दमुष्मादादित्यादन्नाद्यमवकन्धने य एता उपयन्ति ॥१॥

अनघ आदिन्यपत्यन्ता देवाः अन्नहेतवः । स्वस्थानीया एकाँवि-
शती रात्रयः द्वाविंशमहः सत् सम्यन्त्यत्र अन्नत एतामेरत्राऽवरोधो
युक्तः । अत्र 'यत्राऽतिरात्रादभिप्लवमुपयन्ति प्रथमस्थाऽह एव प्रज्ञानुरूपो
यत्र वा त्रिकटुकेश्यो यत्राऽभिप्लवो रात्रिसत्रेषु द्यैतनौघसप्रक्षसामान यौ
श्वलधुद्वयोनिहोऽन्यत्र सवसरसमितादि'ति सामान्यकल्पो द्रष्टव्यः ॥२॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदायं
प्रकाशे त्रयोविंशाध्यायस्य सप्तदशः खण्डः ॥

अष्टादशः खण्डः ॥

मय प्रतिष्ठासाधन त्रयोविंशतिरात्र सत्रमाह—

अतिरात्रो ज्योतिर्गौरायुर्गौरायुः- पञ्चाहोऽभिप्लवः
पञ्चहो द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रः प्रतिष्ठाकामा
उपेयुः ॥ १ ॥

स्पष्टम् ॥ १ ॥

प्रतिष्ठासाधनस्य सप्ररोचनमाह—

एताभिर्वै प्रजापतिरेषु लोकेषु प्रत्यतिष्ठत् ॥ २ ॥

एषु भूराविलोकेषु ॥ २ ॥

पुनस्त्रिंशद्वारिता रात्रीः प्रतिष्ठाफलस्योचिता इति प्रशंसति—

यदेतास्त्रयोविंशती रात्रयो भवन्ति त्रय इमे लो-
का एवैवेताभिर्लोकेषु प्रमितिष्ठन्ति ॥ ३ ॥

स्पष्टम् ॥ ३ ॥

रात्रीणां प्रतिष्ठितत्वाद्यपि सत्रिणामपि प्रतिष्ठाफलं भवतीत्याह—

एता वै प्रतिष्ठितास्त्रयोविंशती रात्रयः प्रमितिष्ठ-
न्ति य एता उपयन्ति ॥ ४ ॥

प्रजापतेः प्रतिष्ठासाधनत्वाद्वा प्रतिष्ठितलोकत्रयसमसद्व्याकरात्री-
णामाधिक्यत्वाद्वा एता अपि प्रतिष्ठिता इत्युच्यन्ते ॥ ४ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदायं
प्रकाशे त्रयोविंशाध्यायस्याऽष्टादशः खण्डः ॥

ऊनविंशः खण्डः ॥

‘द्वा चतुर्विंशतिराश्रौ । तत्र स्वर्गोत्पत्तिसाधनं प्रथमं चतुर्विंशतिराश्रं सप्तमाह—

अतिरात्रः पृथ्व्यः स्तोमः षडहस्त्रयस्त्रिंशमहरनि-
रुक्तमुपहव्यस्य तन्त्रे कलृप्तं तस्य कण्वरथन्तरं मध्यन्दि-
नेऽथ त्रयस्त्रिंशं निरुक्तं त्रिणवं द्वे एकविंशे त्रिणव
त्रयस्त्रिंशमहरनिरुक्तं त्रयस्त्रिंशमहरनिरुक्तं पृथ्व्यः
स्तोमः षडहः प्रत्यद्वात्रिषुदहरनिरुक्तं ज्योतिष्ठोमोऽग्नि-
ष्ठोमोऽतिरात्रः ॥ १ ॥

पृथ्व्यः स्तोमः षडह इति वैकृपादिपृष्ठचतुष्टयरहितो रथन्तरपृष्ठज्या-
मेव निर्धार्यः । रथन्तरपृष्ठान्यनुजानि बृहत्पृष्ठानीतराणीति व्यवस्था ।
स च द्वितीयः प्रत्यदिति, त्रयस्त्रिंशारम्भेण इत्यर्थः । प्रथम त्रयस्त्रिंश-
महरनिरुक्तम् । तदुपहव्यस्य तन्त्रे कलृप्तम् । उपहव्यो नामैकाहृतन्त्रे
णैव तदतिकलृप्तम् । इयांस्ततो विशेषः—माध्यन्दिनसवने पथमाने
कण्वरथन्तरं ‘पुनानस्तोम आरथे’त्येतास्तु कर्त्तव्यम् । शिष्टं स्पष्टम् ॥१॥

अस्य स्वर्गोत्पत्तिसाधनत्वं सप्तरोचनमाह—

एतामिदं देवाः स्वर्गे लोके समसीदन् स्वर्गे लोके
सीदामेत्येताः ॥ २ ॥

पूर्वमेतामी रात्रिमिः स्वर्गे लोके सीदामेत्यभिलष्यता रात्रीर-
नुष्ठाय देवसंलक्षणे स्वर्गे समसीदन् । अत एता, स्वर्ग्या इति शेषः ।
तथा च तैत्तिरीयकम्—(१) ‘यथा वै मनुष्या एवं देवा अप्र आसन्
तेऽकामयन्ताऽवर्त्ति पाप्मानं मृत्युमपहस्य देवां संसदं गच्छामेति त
एतं चतुर्विंशतिरात्रमपश्यति’ति ॥ २ ॥

अथाऽऽसां स्वर्गत्वं साधयति—

एता वाव ब्रध्नस्य विष्टपो यदेते त्रयस्त्रिंशा म-
ध्यतः सन्धीयन्ते तेन ब्रध्नस्य विष्टपंरोहन्ति ॥ ३ ॥

एता वाच एता एव चतुर्विंशती रात्रयो ब्रह्मस्याऽऽदित्यस्य विष्टयो
 तुल्यौक इत्यर्थः । (१) 'असौ वा आदित्यो ब्रह्म' इति हि धृत्यन्तरम् ।
 एवं सति ब्रह्मस्य विष्टपस्थानीयास्तु रात्रिषु यद्यप्येते प्रयत्तिशस्त्रं
 यत्त्रिंशस्तोमकान्यहानि भक्ष्यतस्तन्धीयन्ते सम्पक् प्रयुज्यन्ते । तेन
 साधनेन ब्रह्मस्य विष्टपमेव रोहन्ति सत्रिणः ॥ ३ ॥

अथाऽऽसा मध्ये यत् पृथ्व्यस्तोमपट्टद्वयं तत् प्रशंसति—

मध्यतः पृष्ठान्युपपन्तपत्तं वै पृष्ठान्यसमेव तन्मध्य-
 नो धीयते तस्मान्मध्ये सदन्न धिनोति ॥ ४ ॥

अन्नसाधनत्वात् यदसामात्मकानां सत्यासाम्यात् पृष्ठानां सान्ध्येन
 स्तुतिः ॥ ४ ॥

अथाऽदितिराग्निष्टोममुक्ता शिष्टा पक्वविंशतिरात्री. सप्तधा विमज्य
 प्रशंसति—

सप्ताहा वा एते ॥ ५ ॥

स्पष्टम् ॥ ५ ॥

ततः किमित्यत आह—

अतो वै प्रजाः प्रजायन्ते ॥ ६ ॥

अतस्तप्ताहसकाशात् ॥ ६ ॥

ततश्च किमित्यत आह—

प्र प्रजया प्र पशुभिर्जायन्ते य एता उपदन्ति ॥ ७ ॥

स्पष्टम् ॥ ७ ॥

अथ पुनः सप्ताहस्यासमेव छन्दोमस्थानीयात्वेन प्रशंसति—

अपशव्यं वा एतत् सत्रं यदकृच्छन्दोमं यत्सप्ताहास्तेन
 छन्दोमवत्पस्तेन पशव्याः ॥ ८ ॥

'पशवश्छन्दोमा' इति श्रुतेस्तद्वाहित्वादेव सत्रमपशव्यं जलु । तथा
 सति यत्सप्ताहा भवन्ति तेन छन्दोमवत्पशव्याः । अतः पशव्याः । मुख्यसप्त-
 छन्दस्संख्यासाम्यात् छन्दोमत्वस्तुतिः ॥ ८ ॥

विंशः खण्डः ॥

अथ द्वितीय चतुर्विंशतिरात्र प्रजापद्वोरन्यतरकामाना सत्रमर्हि
अतिरात्रो द्वावभिप्लवौ पडहौ द्वादशाहस्य दशा
हान्यतिरात्रः प्रजाकामा वा पशुकामा षोपेयुः ॥ १ ॥
स्पष्टम् ॥ १ ॥

अथ पडहद्वयं प्रशंसति—

कल्लसाद्वै योनेः प्रजाः पशवः प्रजायन्ते यत् कल्लसौ पड-
हायुपयन्ति कल्लसादेव योनेः प्रजया पशुभिः प्रजायन्ते ॥ २ ॥

लोके खलु कल्लसादेवोत्पादनयोग्यादेव योनेः प्रजाः पशवश्चोत्पद्य-
न्ते । अस्तु तथा लोके । किं तत् ? आह—यद्यहि कल्लसौ गवामयने
सिखौ पडहायुपयन्ति सत्रिण , तर्हि कल्लसादेव योनेः स्वयमपि प्रजाः
पशुभिश्च प्रजायन्ते समृद्धा भवन्ति ॥ २ ॥

अथ दशाहं प्रशंसति—

अथ यानि द्वादशाहस्य दशाहानि वाचमविच्छिन्ना-
युपयन्ति प्रजननाय ॥ ३ ॥

गतायमिदम् ॥ ३ ॥

अथ सर्वा रात्रीः प्रशंसति—

एता वै प्रतिष्ठिताश्चतुर्विंशती रात्रयः प्रतितिष्ठ-
न्ति य एता उपयन्ति ॥ ४ ॥

प्रतिष्ठितस्य सर्वसरस्याऽवयवभूतानामर्द्धमासाना समानसंख्यो
वेतत्वादासामपि प्रतिष्ठितत्वमिति ॥ ४ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ
प्रकाशे त्रयोविंशत्यायस्य विंशः खण्डः ॥

एकविंशः खण्डः ॥

अथाऽन्नाद्यफलसाधनं प्रजापतेः पञ्चविंशतिरात्रं सत्रमाह--

एता एव समहाव्रताः ॥ १ ॥

एता एव द्वितीयचतुर्विंशतिरात्रोक्ता एव ॥ १ ॥

आसामन्नाद्यफलसाधनत्वं सप्ररोचनमाह--

एताभिर्वै प्रजापतिः सर्वमन्नाद्यमवारुन्ध ॥ २ ॥

अत इदानीमप्यन्नाद्यमवारुन्धत इति ॥ २ ॥

अथाऽऽदिष्टमहाव्रतं मिलित्वाऽन्नाद्यफलसाधनमिति प्रशंसति--

चतुर्विंशतिः संवत्सरस्याऽर्द्धमासाः संवत्सर प-
ञ्चविंशोऽर्द्धं व्रतं संवत्सरादेताभिरन्नाद्यमवारुन्धते य एता
उपयन्ति ॥ ३ ॥

संवत्सरावयवभूताश्चतुर्विंशतिरर्द्धमासस्थानीयाश्चतुर्विंशतिरात्र-
यः । पञ्चविंशोऽवयवो संवत्सरः । तस्थानीयं महाव्रतमन्नम् । एव
सत्येते सत्रिणः संवत्सरादेवाऽन्नाद्यमवारुन्धते, संवत्सरे कृत्स्ना
न्नमिष्यते । के अवारुन्धत इति चेत् ? य एता उपयन्ति ॥ ३ ॥

इति ताण्ड्यमहामाह्वणे सायणाचार्यविरचिते माध्ववीये वेदार्थ-
प्रकाशे त्रयोविंशाध्यायस्यैकविंशः खण्डः ॥

द्वाविंशः खण्डः ॥

अथ षड्विंशतिरात्रं प्रतिष्ठासाधनं सत्रमाह--

अतिरात्रो गौश्चाऽऽयुश्च द्वे अहनी द्वावामिप्लवौ
षडहौ द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रः ॥ १ ॥

स्पष्टम् ॥ १ ॥

आसां प्रतिष्ठासाधनत्वं सप्ररोचनमाह--

ऋतवो न प्रत्यतिष्ठन् एताभिः प्रत्यतिष्ठन् प्रति-
ष्ठाकामा उपेयुः प्रत्येव तिष्ठन्ति ॥ २ ॥

स्पष्टम् ॥ २ ॥

प्रतिष्ठाभेद प्रयोक्तृगतसंख्यया प्रशंसति—

पट्वा ऋतव ऋतुष्वेवैताभिः प्रतितिष्ठन्ति ॥ १ ॥

स्पष्टम् ॥ ३ ॥

आद्यौ द्वे अहनी प्रशंसति—

चद्वीश्वाऽऽयुश्च द्वे अहनी भवतो मिथुनौ स्तोमावुप
यन्ति प्रजात्यै ॥ ४ ॥

गौ. स्त्री आयुः पुरुष इति मिथुनौ । परस्परं प्रजात्यै प्रजननाय ॥४॥
अथ पट्वा प्रशंसति—

यत्कल्लसौ पट्वावुपयन्ति कल्लप्त्वा एव ॥ ५ ॥

विप्रकीर्णेश्वाभावेन गवामयनं यत्कल्लसौ प्रजादिकल्लसौ सम्प
द्यते ॥ ५ ॥

अथ दशाहं प्रशंसति—

अथ यानि द्वादशाहस्य दशाहानि वाचमवाकिञ्चना-
मुपयन्ति प्रजननाय ॥ ६ ॥

स्पष्टम् ॥ ६ ॥

अथ सर्वां मिलित्वा प्रशंसति—

एता वै प्रतिष्ठिता पट्विंशती रात्रयः प्रतितिष्ठ-
न्ति य एता उपयन्ति ॥ ७ ॥

ऋतूनां प्रतिष्ठासाधनत्वात्तेषां च सवासरात्मकत्वेन प्रतिष्ठितत्वा
दासामपि प्रतिष्ठितत्वम् ॥ ७ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे त्रयोविंशाध्यायस्य द्वाविंशः खण्डः ॥

त्रयोविंशः खण्डः ॥

अथ सिद्धसाधन नक्षत्राणां सप्तविंशतिरात्रमाह—

अतिरात्रो ज्योतिर्गौरायुख्यहो द्वावभिप्लवौ पडहौ
द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्र ऋदिकामा उपेयुः ॥ १ ॥

गतायमेतत् ॥ १ ॥

ऋद्धिफलं प्रयोगद्वारोपवादयति—

एताभिर्बै नक्षत्राणि सर्वामृद्धिमाधुर्बन् सर्वामृद्धि-
मृध्नुवन्ति य एता उपयन्ति ॥ २ ॥

अत एता उपेयुपस्समृद्धा भवन्ति ॥ २ ॥

प्रयोक्तृसंबन्धासाध्याहप्येताः प्रशस्ता इत्याह—

यदेता सप्तविंशती रात्रयो भवन्ति सप्तविंशति-
नक्षत्राणि नक्षत्रसन्मिता वा एता रात्रयो नक्षत्राणा-
मेवर्द्धिमृध्नुवन्ति ॥ ३ ॥

स्पष्टम् ॥ ३ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे त्रयोविंशाध्यायस्य त्रयोविंशः खण्डः ॥

चतुर्विंशः खण्डः ॥

अथ पशुफलसाधनमष्टाविंशतिरात्रं सप्तमाह—

एता एव समहात्रताः पशुकामा उपेयुर्यदेता
अष्टाविंशती रात्रयो भवन्त्यष्टाशफाः पशवः
शफश एवैताभिः पशूनवरुन्धते ॥ १ ॥

सुगमम् ॥ १ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे त्रयोविंशाध्यायस्य चतुर्विंशः खण्डः ॥

पञ्चविंशः खण्डः ॥

अथाऽनन्तधोफलसाधक प्रजापतेरेकोनत्रिंशद्वात्र सप्तमाह--

अतिरात्रो ज्योतिर्गौरायुर्गौरायुः पञ्चाहो द्वावभि
प्लवौ पृहहौ द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रः ॥ १ ॥

स्पष्टम् ॥ १ ॥

भासां धोफलं सप्ररोचनमाह--

एताभिर्वै प्रजापतिरनन्तांश्रियमजयत् ॥ २ ॥

स्पष्टम् ॥ २ ॥

कथमनन्तधोफलसाधकमस्येति ? तदुपपादयति--

अनन्ता वा एता या एकयानत्रिंशस्तेति वै वाचोऽ
नन्तम् ॥ ३ ॥

एतां रात्रयोऽनन्ता बह्व्य खलु । यद्वा अनन्ताः पञ्चाहपृहहाद्याः
अनन्तसङ्ख्यात्मकास्तथा । ततः कोऽतिशय इति ? तत्रोच्यते--एक
यानत्रिंशदिति । तदेव वाचोऽनन्तं तद्भावे आनस्य वा । (प्रतीतिः) ॥३॥

अस्यैवं सत्रिणां किमायातमिति तदुच्यते--

यदेता एकयानत्रिंशद्वात्रयो भवन्त्यनन्तामेवै
ताभिः श्रियं जयन्ति ॥ ४ ॥

स्पष्टम् ॥ ४ ॥

इति ताण्ड्यमहामाहणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे त्रयोविंशाध्यायस्य पञ्चविंशः खण्डः ॥

षड्विंशः खण्डः ॥

अथाऽत्रायकलसाधनं त्रिंशद्वात्र सप्तमाह--

अतिरात्रस्त्रयोऽभिप्लवाः पृहहा द्वादशाहस्य दशा
हान्यतिरात्रोऽन्नाद्यकामा उपेयुः ॥ १ ॥

स्पष्टम् ॥ १ ॥

अथैता अथाद्यसाधनानीति स्तौति—

परोक्षमन्यानि सत्राणि विराजं सम्पद्यन्ते प्रत्यक्ष-
मेता विराजं सम्पन्नाः ॥ २ ॥

अन्यानि सत्राणि स्तोमपरिगणनादिना विराजं सम्पद्यन्ते । एत-
त्सत्रगतास्तु रात्रयः प्रत्यक्षं विराजम्, त्रिंशत्संशयोपेतत्वात् । 'त्रिंशद-
भरा विराडिति श्रुतेः ॥ २ ॥

अस्त्वेवं किं तत्सत्रिणामिति ? अत आह—

प्रत्यक्षमेताभिरन्नाद्यमवरुन्धते य एता उपयन्ति ॥ ३ ॥

'अन्नं विराडिति श्रुतेरेताभिरन्नाद्यमवरोच्यते ॥ ३ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-

प्रकाशे अयोर्विंशाध्यायस्य पञ्चविंशः खण्डः ॥

सप्तविंशः खण्डः ॥

अथाऽन्नाद्यसाधनं प्रजापतेरेकत्रिंशद्वात्रं सत्रमाह—

एता एव समहाव्रता एताभिर्वै प्रजापतिरभिपूर्व-
मन्नाद्यमवरुन्ध ॥ १ ॥

अभिपूर्वमनुक्रमेणैव ॥ १ ॥

कथमाभिरन्नाद्यस्याऽभिपूर्वमिति ? तदुपपादयति—

अन्नं विराडन्नं व्रतम् ॥ २ ॥

पूर्वोक्तत्रिंशद्वात्रस्याऽन्नसाधनत्वं । महाव्रतस्याऽन्नसाधनत्वं अस-
ह्युक्तम् । अत उभयोरप्यन्नाद्यमवरुन्धत्यनुष्ठानक्रमेणाऽन्नलाभः ॥ १ ॥

अथाऽन्येषामपि एतदनुष्ठापिनामेतत्फलं भवतीत्याह—

अभिपूर्वमेवैताभिरन्नाद्यमवरुन्धते ॥ ३ ॥

स्पष्टम् ॥ ३ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-

प्रकाशे अयोर्विंशाध्यायस्य सप्तविंशः खण्डः ॥

अष्टाविंशः खण्डः ॥

अथ पशुकलसाधनं द्वात्रिंशद्वात्र सप्तमाह--

अतिरात्रो गौश्चाऽऽयुश्च द्वे अहनी त्रयोऽभिप्लवाः
पञ्चहा द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रः पशुकामा उपेयुः ॥

स्पष्टम् ॥ १ ॥

अथाऽस्य पशुसाधनार्थं धत्तुं तद्व्रतसंख्यामनुष्टुप्सम्पादनेन
प्रशंसति--

अनुष्टुब्धा एता रात्रयः ॥ २ ॥

स्पष्टम् ॥ २ ॥

कथमिति ? तदुपपादयति--

द्वात्रिंशदक्षराऽनुष्टुप् ॥ ३ ॥

स्पष्टम् ॥ ३ ॥

अतः किमित्याह--

वागनुष्टुप् ॥ ४ ॥

स्पष्टम् ॥ ४ ॥

वागात्मकत्वेन पञ्चात्मकत्वं दर्शयति--

चतुष्पादाः पञ्चवः ॥ ५ ॥

अनुष्टुमश्वाधारः पादाः, पशुनामपि तावन्त एव । अतश्चतयोक्त
इत्यर्थः ॥ ५ ॥

अस्येयं किं तत इत्याह--

वाचा पशून्दाधारः ॥ ६ ॥

पूर्वं प्रजापतिः वाचाऽनुष्टुयात्मना यान् पशून् दाधारेति । अनुष्टु
भो वाग्रूपत्वमसकृदर्थितम् ॥ ६ ॥

कया धोचति ? सोच्यते--

एताभी रात्रीभिः ॥ ७ ॥

राश्रीणां अनुष्टुमाश्च सत्प्रासाध्याद्वाचा दाधारेत्युपचर्यते ॥८

इदानीमपि पशूनां वाचा आगमनादिव्यवहार एतत्सम्बद्ध इत्याह—

तस्मात्ते वाचा सिद्धा वाचाऽऽहूता आ यन्ति ॥ ८ ॥

यस्मात् प्रजापति वाचा पशून् धृतवान् तस्मादिदानीमपि स्व स्वामिवाचा सिद्धा वाङ्मात्रव्यवहारा आसन् । किञ्च वाचा एही-
त्यादिरूपया वाचा आहूता- स्वामिसकाशमायान्ति । इदानीन्तनम्
सिद्धा प्रजापतेर्वाचा पशुधारणं सम्मतं भवति । अत एवाऽऽमी राश्री-
भिः पशुकामनोचितेत्यर्थः ॥ ८ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देवाह्विषातीर्यमद्देवदत्तः ॥

इति श्रीमद्वाजापि राजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीधीर

बुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण साधनाचार्येण विरचिते

माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे ताण्ड्यमहाश्रावणे

त्रयोविंशाध्यायस्याऽष्टाविंशः खण्डः ॥

त्रयोविंशोऽध्यायस्तस्मात्सिमगमत् ॥

अथ चतुर्विंशोऽध्यायः ॥

प्रथमः खण्डः ॥

यस्य निदृशसित चेदा यो चेदेभ्योऽखिल जगत् ।

निर्ममे तमह घग्दे विद्यातीर्यमहेदधरम् ॥

अथोविंशाध्याये द्वात्रिंशद्वात्रिपर्यन्तानि सत्राणि निगदितानि ।
अथाऽस्मिन्चतुर्विंशोऽध्याये पञ्चत्रिंशद्वात्रमारभ्य संवत्सरपर्यन्तानि
सत्राणि निरूप्यन्ते । तत्राऽऽहौ प्रतिष्ठाकामाय अथत्रिंशद्वात्रसंज्ञक
सत्रमाह—

अतिरात्रस्त्रयः पञ्चाहा विश्वजिदतिरात्र एकः प-
ञ्चाहो द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रः ॥ १ ॥

स्पष्टम् ॥ १ ॥

एतस्मिन् सत्रेऽधिकारिणो दर्शयन्ति—

प्रजापतिः प्रजा असृजत ता न प्रत्यतिष्ठंस्त एत-
भिः प्रत्यतिष्ठन्निमे लोका न प्रत्यतिष्ठंस्त एताभिः ।
त्यतिष्ठन् प्रतिष्ठाकामा उपेयुः प्रत्येव तिष्ठन्ति ॥ १ ॥

प्रजापतिना सृष्टा देवमनुष्याद्या प्रजा पृथिव्यादिलोकाश्च न प्रत्य-
तिष्ठन् इत्येव नाऽऽलमस्त । ततः प्रजापतिनाऽनुष्ठितामिदेतामिहप-
ञ्चत्रिंशद्वात्राभिः प्रतिष्ठामलमस्त । तस्मात् प्रतिष्ठाकामेनामास्मिन्-
धिकारः ॥ २ ॥

अत्र पञ्चाहे बृहद्रथन्तरयोः साक्षोरन्योन्यस्थानस्यत्ययेनाऽनुष्ठान-
मभिप्रेत्य तत्रशसति—

अरूपेण वा एताः सरूपा अरूपेण प्रजाः सरूपा
अरूपेणैमे लोकाः सरूपा यद्रथन्तरस्य लोकं बृहदापद्यते
बृहतो रथन्तरमरूपेणैवैभ्यस्तत् सरूपं प्रजनयन्ति ॥ ३ ॥

सत्रावयवभूतास्त्रयत्रिंशद्वात्रयो यास्सन्ति एता अरूपेणैव सरूपा
स्सन्त्येताः । इयं प्रथमा रात्रिरियं द्वितीयेत्येव इत्यत्र रूपमनुष्ठाना-

त्पूर्वं नाऽस्ति, पञ्चात्तु सम्पत्तेः । तस्मादरूपं कारणं सरूप कार्यम् ।
प्रजाश्च हस्तपादादिरूपरहितेन शुक्लशोणितात्मना बीजनिर्गतात्मा-
दिता हस्तपादादिरूपोपेतास्सम्पन्नाः । पृथिव्यादिलोकाश्च रूपरहितेन
परब्रह्मणोत्पादितरूपवन्तोऽभवन् । तद्ब्रह्मद्रव्यन्तरसाम्नोरापि परस्पर-
स्थानव्यत्यये सति स्वकीयस्थानराहित्यलक्षणं कृत्वा यदरूपमस्ति,
तत्तेनाऽरूपेणैवेभ्यः यजमानोपकारार्थं सामगानलक्षणा उद्गातारः प्र-
जतयन्ति ॥ ३ ॥

अत्र पञ्चाहप्रयुक्तं किञ्चिदोपमाशङ्क्य परिहरति—

लुप्यते वा एतत् पष्ठमहर्षत् पञ्चाहानुपयन्ति नर्त्त-
वः कल्पन्ते यत् पृथ्व्याः पट्टहस्तेन पष्ठमहर्षं लुप्यते तेन-
र्त्तवः कल्पन्ते ॥ ४ ॥

पञ्चाहानुपयस्यनुतिष्ठन्तीति यदस्ति एतदेतेनाऽनुष्ठानेन पष्ठस्या-
श्लो लोपे सति पट्टसण्याका श्रुतयो न कल्पन्ते । स्वस्वकालोचित
फलदानसमर्था न भवन्ति, सोऽयं दोषः । द्वादशाहमध्ये पृष्ठपट्ट-
हानुष्ठानानुक्तदोषपरिहारो द्रष्टव्यः ॥ ४ ॥

पट्टहानुष्ठाने पञ्चाहानुष्ठानं विच्छिद्येतेत्याशङ्क्य दशाहस्य पञ्चाह-
द्वाररूपत्वात्तु विच्छेद इत्यभिप्रायेणाऽह—

अथ यानि द्वादशाहस्य दशाहानि तेन पञ्चाहेभ्यो
न यन्ति ॥ ५ ॥

अहर्लोपदोषसमाधानानन्तरं पञ्चाहविच्छेदोपसमाधानं द्रष्ट-
व्यमिति शेषः । कथमिति चेत् ? तदुच्यते—द्वादशाहस्य यानि दशा-
हानि विद्यन्ते, तेषां द्वेधा विभागे सति द्वौ पञ्चाहौ सम्पद्येते । तेन
पञ्चाहद्वयसम्पन्नेनैव सत्रानुष्ठायिनः पञ्चाहेभ्यो न यन्ति नाऽपग-
च्छन्ति ॥ ५ ॥

अथाऽस्य यः श्रयस्त्रिंशद्वात्रसत्रस्य मध्ये योज्यो विश्वजिदितिरात्र-
स्त्वमेव प्रशंसितुं इष्टान्तत्वाविवक्षया लोकत्रये किञ्चिद्रूपकं परिकल्प्यो-
पन्यसति—

ऊर्ध्वं अन्तरिक्षं स्तनावभितोऽनेन वा एव देवे-
भ्यो द्रुग्धेऽमुना प्रजाभ्यः ॥ ६ ॥

आवापृथिव्योर्मध्ये यदिदमन्तरिक्षमस्ति, तदिदं ब्रह्माण्डरूपाया

अजाया ऊर्ध्वं अजाघेनुमहिषादीना प्रभूतक्षीरदेशा ऊर्ध्वरित्युच्यते ।
अजासम्यग्निधन ऊर्ध्वसः पादवयोर्द्धौ स्तनौ भवतः । एवं प्रह्लाण्डरूप
स्याऽजाशरीरस्याऽन्तरिक्षमूषस्थानीयम् , प्रभूतवर्षोपसप्रदस्थानं
त्वात् । तस्य चाऽन्तरिक्षस्य ऊर्ध्वसः तदुपरि अधस्ताच्च घावापृ
थिव्याद्यौ द्वौ स्तनौ भवतः । तयोर्मध्ये अनेन वै घावापृथिवीरूपेणैव
स्तनेन देवेभ्य इन्द्रादिदेवार्थमेव जगदीश्वरो दुग्धे यागसम्यग्निहवि
र्लक्षणं क्षीरं सम्पादयति । अमुना तुलोककरूपेण स्तनेन प्रजाभ्यो मनु-
ष्यपश्याद्यर्थं दुग्धे वृष्ट्युदकरूपं सम्पादयति ॥ ६ ॥

नान्तरिक्षस्य कथमूषस्त्व, कथं वा घावापृथिव्योस्तनद्वयरूप-
त्वम् ? इत्याशङ्क्याऽऽह—

इदं वा अन्तरिक्षं विषादिमौ स्तनावभितः ॥ ७ ॥

इदं वै दृश्यमानमेवाऽन्तरिक्षं विषत् व्यगमयत् घावापृथिव्यौ स्त-
नसंश्लेषयद्भूतैः । तस्मादस्पोधस्त्यात् देवमनुष्यापेक्षितस्य हविर्वृष्टि-
रूपस्य क्षीरद्वयस्य भ्रमणादन्तरिक्षस्याऽभितो वर्त्तमानयो घावापृथि-
व्योस्तनाव स्यात् ॥ ७ ॥

यदेतत् घावापृथिव्यो स्तनद्वयत्वमुक्तं ब्राह्मणपाश्वयेन तस्य वा
वर्त्यार्थं विसर्वादिर्ना काञ्चिद्वचमीरयति—

तदभ्यनुक्ता ॥ ८ ॥

तदुभे घावापृथिव्यौ देवमनुष्यवृत्तिहेतुत्वलक्षणं स्तनाव यदस्ति
तदमिलव्य उक्ता अनुक्ता काचिद्वक् समाह्वता ॥ ८ ॥

तामेतामृचं पृच्छति—

त्रिंशति श्रवः परो ये देवा बर्हिरासतव्यं न ह
द्विता तनेति ॥ ९ ॥

द्विर्भुजो ये देवा बर्हिरासतव्यं सत्ररूपयक्ष्मवस्थिता ते देवास्त्रिं-
शति त्रिशसव्याकाः । तथा त्रयः परः अपरेऽपि त्रिसट्प्याका । एते
अथस्त्रिशसव्याका देवा लोकत्रये विभज्य वर्त्तन्ते । एतच्च (१) 'ये
देवा दिव्येकादशस्ये'त्यादिमन्त्रे स्पष्टमाह्वताः । तनश्चक्षो धननामसु
पठितः । द्वितेतिशब्दः द्वैविध्यमाचष्टे । दशब्द एवकारार्थः । व्यतिश

शो योगतिप्रजननकान्त्यशनखादनेष्विति घातोरुत्पन्नः मत्र प्रजनना-
यमाचष्टे । तस्य धात्र्यस्याऽयमर्थः—अथस्त्रिशत्संख्याका देवा हविर्बु-
ष्टिलभूषण घन लोकद्वयप्रतिन द्विधा कृत्वा प्रजनयन्ति । इतिशब्दः
समाप्त्यर्थः । इत्यन्ता मन्त्राः अन्तरिक्षस्योद्यम्यं, चावापृथिव्योः स्त-
नद्वयत्वं च सम्पादयन्ति ॥ ६ ॥

तद्दृष्टान्तेन प्रक्रमकनाश्वपि तत्सर्वं सम्पादयति—

ऊर्ध्वे मध्यमोऽतिरात्रः स्तनावभितः ॥ १० ॥

वास्मान् कृतादाद्यन्तयोरतिरात्रयोर्मध्यवर्त्तो योऽय विश्वजिद-
तिरात्रः सोऽय ऊर्ध्वे क्रतुफलार्थस्य बहुभारस्य धारणस्यानमूद्य ।
तस्य विश्वजिदतिरात्रस्याऽमेतः पुरस्तात्पश्चाच्च यो यज्ञादो विधेने-
नौ स्तनस्थानां यौ क्रतुफलदोहनहेतुत्वात् ॥ १० ॥

उक्तस्य विश्वजिदनिरात्रस्याऽभावे बाधमाह—

यदेषोऽनतिरात्रः स्यादूधः पतिहरेत् ॥ ११ ॥

यद्येय अथस्त्रिशद्वाग्रूपः । क्रतुरनतिरात्रो विश्वजिदतिरात्र-
हितः स्यात्, तदानीमेतस्याः सप्ररूपायाः कामधेनोरूधस्यार्णाय फल-
दानसामर्थ्यं प्रतिहरेत् ॥ ११ ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां विश्वजिदतिरात्रं प्रोक्ष्य कर्त्तव्यमुपसंहरति—

तस्मादतिरात्रः कार्य्य ऊर्ध्वसोऽप्रतिहाराय ॥ १२ ॥

तस्मात् कारणादय विश्वजिदतिरात्रः ऊर्ध्वस्यार्णाय तदभावे फल-
सामर्थ्यादयमूद्यो विनश्यति, तस्मात् कारणाद्विश्वजिदनिरात्रः ऊर्ध-
वसोऽविनाशायाऽनुष्ठेयः ॥ १२ ॥

अस्य क्रतोः समृद्धिहेतुत्वं दर्शयति—

अथस्त्रिंशद्देवता एताभिरार्घुवर्षेनर्द्धिस्तस्मा-
देताभिर्पजन्त ऋध्या एव ॥ १३ ॥

याः अथस्त्रिशत्संख्याका देवता हविर्भुजस्सन्ति, ताः सर्वा ए-
ताभिः सत्रगतामिस्त्रयस्त्रिशद्वाग्निभिरार्घुवन् समृद्धिं प्राप्ताः । तेनैवं
सत्रं ऋद्धिसंज्ञकं भवति । यस्माद्देवता आर्घुवन् तस्मादन्योऽपि एता-
भिर्यथोक्तानिस्त्रयस्त्रिशद्वाग्निभिर्यजन्ते ॥ १३ ॥

एतत्सत्रगतासु त्रयस्त्रिंशद्वात्रिषु ब्रह्मसाम्ना नानाविधार्थं प्रश
सति—

नाना ब्रह्मसामान्युपयन्त्यहं नाना वीर्यतापै नानैव
वीर्याप्यवरुन्धते ॥ १४ ॥

अस्मिन् कर्तौ यहवः पञ्चाहास्सन्ति । तेषु ब्रह्मसामानि नाना पर-
स्परविलक्षणानि उपयन्त्यनुतिष्ठेयुः । तद्यथा—प्रथमं पञ्चसु दिनेषु
क्रमेण बृहद्रथस्तर नौघस श्वेतं महावैष्टम्भमित्येतानि ब्रह्मसामानि ।
द्वितीयपञ्चाहस्य प्रथमतो बृहत् पञ्चाद्रथन्तरं ततो मानवं छन्दस्य वा
सिष्ठमिति ब्रह्मसामानि । यद्यपि द्वितीयतृतीययोर्मानवमस्ति, तथाऽपि
द्वितीये(१) 'त्वामिदाहो नर' इत्यस्यामृचि मानवम् । तृतीये तु(२) 'श
ग्न्युषु शचीपत' इत्यस्यामृचीति ज्ञेयः । तदेवं ब्रह्मसाम्ना नानाविधा-
महा नानाविधवीर्यतापै सम्पद्यते । ततो यजमानाश्चाऽपि नानाविधा
भ्येव वीर्याणि प्राप्नुवन्ति ॥ १४ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माघवीयेवेदार्थ-
प्रकाशे ऋतुर्विशाखायस्य प्रथमः खण्डः ॥

द्वितीयः खण्डः ॥

अथाऽपर त्रयस्त्रिंशद्वात्रमुद्धिकामानां सत्रमाह—

अतिरात्रोऽभिप्लवः पडहोऽतिरात्रोऽभिप्लवः प-
डहोऽतिरात्रोऽभिप्लवः पडहो द्वादशाहस्य दशाहानि
महाव्रतश्चाऽतिरात्रश्च ॥ १ ॥

स्पष्टम् ॥ १ ॥

१ त्वामिदाहो नरोऽपीत्यन्वजिन्मूर्णय ।

२ इन्द्र स्तोमवाहस इह ध्रुव्युष स्वधरमा गहि ॥

भा. सं. उ. ३. १४. १.

३ शग्न्युषु शचीपत इन्द्र विश्वामिहिति मि ।

मग न हित्वा यत्तस्य बहुविदमनु शूर चरामधि ॥

भा. सं. उ. ७. ३. ३. १.

तमेतं त्रयस्त्रिंशद्वात्रकतु द्वेधा विभज्य तत्र द्वयरूपत्वं सम्पाद्य तेन सत्रद्वयेन समान फलं दर्शयति—

आदित्याश्चाऽङ्गिरसश्चैतत् सत्रं समदधताऽऽदित्या-
नामेकविंशतिरङ्गिरसां द्वादशाह आदित्या अस्मिन्नङ्गि-
रसा आदित्या अमुष्मिन्नङ्गिरसोऽस्मिन्नङ्गिरसोऽमुष्मि-
न् द्वयं सत्रं यावद्द्वयेन सत्रेण घर्तुवन्ति तावत्पेतासा-
मृद्धिः ॥ २ ॥

यदिमे आदित्यास्सन्ति, ये चाऽन्येऽङ्गिरसस्सन्ति, तदुभयेऽपि मिलि-
त्वा एतत् सत्रमन्वतिष्ठन्। अस्मिन् सत्रे त्रिमिरतिरात्रैरुपेतास्त्रयोऽमि-
प्लवाः पट्टहाः। मिलित्वा एकविंशतिरात्रं सत्रं सम्पद्यते। स आदि-
त्यानां भागः। अवशिष्टं द्वादशाहक्य सत्रं सोऽयमङ्गिरसां भागः।
तत्राऽऽदित्याः स्वकीयेन भागेन लोकद्वयसमृद्धिं प्राप्ता। अङ्गिरसोऽपि
स्वभागेन लोकद्वयसमृद्धिं प्राप्नुवन्। तदेनवादित्यानामङ्गिरसाञ्च द्वि-
विधं सत्रं यावद्गच्छति तावच्च कृतसत्रगतानामेतासां त्रयस्त्रिंशद्वा-
त्रीणां समृद्धिद्वयम्। सत्रमित्यस्य ऋद्धिरिति व्याख्यानम्। एकविंश-
तिरात्रद्वादशाहक्येण द्विविधेन सत्रेणाऽऽदित्या अङ्गिरसश्च समृद्धिं यथा
प्राप्नुवन्ति तथैव त्रयस्त्रिंशद्वात्रेण लोकद्वये द्विगुणं समृद्धिं प्राप्नु-
यन्ति ॥ २ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे साम्यनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-

प्रकाशे चतुर्विंशध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥

तृतीयः खण्डः ॥

अथ तृतीयं त्रयस्त्रिंशद्वात्रं सर्वकामसाधनमाह—

अतिरात्रस्त्रयः पञ्चाहा विश्वजिदतिरात्रस्त्रयः प-
ञ्चाहा अतिरात्रः ॥ १ ॥

स्पष्टम् ॥ १ ॥

अस्मिन् सत्रे कञ्चिदोषमुद्भाव्य परिहरति—

अपशव्यं वा एतत् सत्रं यदच्छन्दोमं यद्विश्वजिति
छन्दोमानुपयन्ति तेन छन्दोमवत्यस्तेन पशव्याः ॥ २ ॥

चतुर्विंशचतुष्पाद्विंशचत्वारिंशनामका स्तोमाः गायत्रीत्रि
ष्टुब्जगतीछन्दोभिरक्षरसंख्याभिर्मोदमानत्वाच्छन्दोमा इत्युच्यन्ते ।
ते च पशुप्राप्तिहेतुत्वात् पञ्चधा । ते छन्दोमैर्विरहितत्वादेतत्सत्र अथ
शक्यं पशुप्राप्तिसाधने न भवतीति दोषोद्गाहनम् । अनुष्ठातारोऽत्र वि
श्वजिदितिरात्रे छन्दोमानुतिष्ठन्ति । तेनेतत्सत्रगता राज्ञयः छन्दोमव
त्यो भवन्ति । तेन कारणेन पशुप्राप्तिहेतवश्च भवन्ति । यद्यप्यस्मिन्
विश्वजिदितिरात्रे साक्षात् छन्दोमान सन्ति तथाऽऽप्युपादेन छन्दो
मास्सम्पादयितुं शक्यन्ते । कथमिति चेत् ? तदुच्यते—त्रिवृत्पञ्चद
शयोः स्तोमश्चतुर्विंशः सम्पद्यते । सप्तदशत्रिणवयोश्चतुश्चत्वारिंशः
पञ्चदशत्रयविंशशयोरष्टाचत्वारिंश इति सम्पादनम् ॥ २ ॥

उक्तस्य सत्रस्य पक्षिरूपवत्सम्पादनेन सर्वकामप्राप्तिहेतुत्वं दर्श
यति—

पक्षिण्यो वा एता राज्ञयो यं कामं कामयन्ते तमे
तामिरभ्यदनुवते यत्र यत्र हि पक्षी कामयते तत्तद
भ्यदनुते ॥ १ ॥

अस्य सत्रस्य मध्ये विश्वजिदितिरात्रः पक्षिदेहं वर्जयते । तस्या
मितो द्वौ पञ्चाहौ पक्षाविव स्थितौ । तस्मात् पक्षिसम्बन्धात् सत्रा
ता राज्ञयः पक्षिण्य एव भवन्ति । तथा सर्वेतरसत्रानुष्ठायिनो यं का
कामयन्ते त काममेताभिः पक्षसमानराशीभिः सर्वतः प्राप्नुवन्ति
लोकैऽपि हि पक्षी यत्र यत्र कामयते तत्तत् स्थानमस्ति । प्राप्नोति
तद्वदत्राऽपि कामप्राप्तिरित्यर्थः ॥ ३ ॥

अत्र विश्वजिदितिरात्रात् पूर्वपूतरेषु च या त्रिवृत्संख्याऽस्ति ।
प्रशंसति—

त्रिवृता प्रयन्ति त्रिवृतोयन्ति प्राणा वै त्रिवृत् स्तो
मानां प्राणैरेव प्रयन्ति प्राणेषु प्रतितिष्ठन्ति ॥ ४ ॥

ताऽत्र त्रिवृच्छन्दः स्तोमवाची । किन्तु अहर्गतत्रिसंख्यामुपलक्ष
ति । तथा च निदाने—‘(१)यत् त्रिवृता प्रयन्ति त्रिवृतोयन्तीति त्र
पञ्चाहः पुरस्तात् त्रय उपरिष्ठादि’ति । त्रिसंख्यायोगात् त्रिवृदित्यु
भवतीत्यर्थः । त्रिवृत्त्वात् पूर्वमाविपञ्चाहगतया त्रिसंख्यया प्रयति

प्रारभन्ते, त्रिवृत्सात्पञ्चाद्वाविषञ्चाहगतया त्रिसंख्यया योगादुद्यन्ति
समापयन्ति । तस्मादिदं सत्रं प्रशस्तम् ॥ ४ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे चतुर्विंशाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥

चतुर्थः खण्डः ॥

अथ चतुस्त्रिंशद्वात्रमृद्धिकामाना सत्रमाह—

अतिरात्रो ज्योतिर्गौरायुष्यहस्त्रयोऽभिप्लवाः पङ्क-
हा द्वादशाहस्य दशाहानि महाव्रतञ्चाऽतिरात्रश्चर्द्धि-
कामा उपेयुः ॥ १ ॥

ज्योतिर्गौरायुरिति तेषां त्रयाणामहो समाहार एवाऽत्र उपहो द्र-
ष्टव्यः ॥ १ ॥

अस्य सत्रस्य समृद्धिफलं कथम् ? तद्विशदयति—

एताभिर्वै प्रजापतिः सर्वामृद्धिमाप्नोत्सर्वामृद्धिमृ-
ध्नुवन्ति य एता उपयन्ति ॥ २ ॥

एताभिः सत्रगतामी रात्रिभिः । स्पष्टमभ्यह् ॥ २ ॥

रात्रिगताश्चतुस्त्रिंशत्संख्यां प्रशंसति—

यदेताश्चतुस्त्रिंशद्वात्रयो भवन्ति त्रयस्त्रिंशद्दे-
वताः प्रजापतिश्चतुस्त्रिंशो देवतानां प्रजापतेरेवर्द्धिमृ-
ध्नुवन्ति ॥ ३ ॥

यदेताः या एताश्चतुस्त्रिंशत्संख्याका रात्रयो भवन्ति, तासु विद्य-
माना संख्या हविर्भुजो यत्त्रयस्त्रिंशद्देवताः तासु तदुत्पादके प्रजापतौ
च विद्यते । अतस्संख्यासाम्याद्देवतानां प्रजापतेस्तु सम्यग्निर्वा येषामृ-
द्धिरस्ति तां सर्वामृद्धिमृध्नुवन्ति प्राप्नुवन्ति ॥ ३ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे चतुर्विंशाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥

पञ्चमः खण्डः ॥

अथ पञ्चत्रिंशद्वात्र पशुकामाना सत्रमाह—

अतिरात्रो ज्योतिर्गौरायुः पञ्चाहस्त्रयोऽभिप्लवाः
पडहा द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रः पशुकामा उपेयुः ॥

ज्योतिर्गौरायुरिति त्रीण्यहानि, गौरायुरिति द्वे अहनी । तत्समा
हाररूपः पञ्चाहोऽवगन्तव्यः । स्पष्टमन्यत् ॥ १ ॥

रात्रिगता पञ्चत्रिंशत्संख्या प्रशंसति—

यदेताः पञ्चात्रिंशद्वात्रयो भवन्ति पाङ्क्ताः प-
शवः पशुनेवैताभिरवरुन्धते ॥ २ ॥

पाङ्क्ताः पञ्चत्रिंशत्संख्याका रात्रयस्सन्ति । तास्वन्तर्भूताः पञ्च सं-
ख्या विद्यन्ते । पशवश्चतुर्भिः पादैः शिरसा च पञ्चभिरवयवैरुपेतत्वात् ।
पाङ्क्ता इत्युच्यन्ते । तस्मात् पञ्चसंख्याद्वारकसम्बन्धसम्भवादेता-
रात्राभिर्यजमानाः पशुमवरुन्धत एव प्राप्नुवन्त्येव ॥ २ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्येणिरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे चतुर्विंशत्याध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥

षष्ठः खण्डः ॥

अथ पञ्चत्रिंशद्वात्र पशुकामाना सत्रमाह—

अतिरात्रयस्वारोऽभिप्लवाः पडहा द्वादशाहस्य द-
शाहान्यतिरात्रः पशुकामा उपेयुः ॥ १ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ १ ॥

फलान्तरमाह—

एतामिदं देवा आदित्यमस्तमनुवन्नादित्यलोकं ज-
यन्ति य एता उपयन्ति ॥ १ ॥

पुरा देवा एतत्सत्रमनुष्ठाय एताभिः पञ्चत्रिंशद्वात्रीभिः आदित्य

मस्तम्बुवन् आदित्य आकाशगामी सन् भूमौ यथा न पतति तथाऽऽस्तामिति समस्तम्मयन् । तस्मादेतामी रात्रीमिरनुष्ठातारो यजमाना मेदित्यलोके प्राप्नुवन्ति ॥ २ ॥

स्वाराज्यलक्षण फलान्तरमाह—

बृहती वा एता रात्रयः स्वाराज्यं छन्दसां बृहती यो वै पशूनां भूमानं गच्छति स स्वाराज्यं गच्छति प्र एवा राज्यमाप्नुवन्ति य एता उपयन्ति ॥ ३ ॥

एतत्संश्रुतास्तु रात्रीषु पद्विंशत्संख्या विद्यन्ते । तथा च (१) तैत्तिरीयकाः इष्टकाचपनप्राज्ञणे बृहत्या विजय स्वाराज्यप्राप्तिं च समामनन्ति । अस्मिन्नापि सामप्राज्ञणे प्रश्नोत्तराभ्यां बृहत्याः श्रेष्ठत्वं पुरस्तादाज्ज्ञातम् । (२) 'यस्त्विष्टाद्वुरन्यानि छन्दांसि वर्षीयांसि कस्माद्बृहत्युच्यते' इति प्रश्नः । 'एषा ह्यिमान् लोकान् व्याप्नोष्राज्यच्छब्दः किञ्चनेत्युच्यते । एवं सति रात्रीणां बृहतीसाम्यात् स्वाराज्यप्राप्तिहेतुत्वं सम्भाष्यते । किञ्च लोके यो वै यः कोऽपि पुमान् पशूनां भूमान् लक्षकोटिसंख्याकं पादुद्वयं गच्छति स पुमानग्येषामधिपतिस्सन् स्वाराज्यं प्राप्नोति । तद्वदेतासां रात्रीणमनुष्ठातारोऽपि बहुपशुलामेन स्वाराज्यं प्राप्नुवन्ति ॥ ३ ॥

इति ताण्ड्यमहाप्राज्ञणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे चतुर्विंशाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥

सप्तमः खण्डः ॥

अथ सप्तविंशद्वात्रमपशुरूपफलद्वयकामानां सप्तमाह—

एता एव समहाव्रताः ॥ १ ॥

याः पद्विंशद्वात्रयः पूर्वखण्डेऽभिहिताः एता एव महाव्रतेनाऽह्माहिताः सप्तविंशद्वात्रयो भवन्ति ॥ १ ॥

एतासा रात्रोणा फल दर्शयति—

एताभिर्वै प्रजापतिरुभौ कामाववरुन्धाऽन्न व्रतं
पशवो बृहत्याुभावेवैताभिः कामाववरुन्धते ॥ २ ॥

अत महाव्रताख्यमहः । अन्न बृहती पशुसाधनत्वात् । एताबुभौ
अन्नपशुरूपा कामौ प्रजापतिरेताभिरेव सप्तत्रिंशद्वात्रिभिरेवाऽप्यारुन्ध
प्राप्नोत् । तस्मादभ्येऽपि यजमाना उभौ कामौ प्राप्नुवन्ति ॥ २ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते ब्राह्मणीये वेदार्थे
प्रकाशे चतुर्विंशत्याध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥

अष्टमः खण्डः ॥

अथाऽष्टात्रिंशद्वात्र पशुकामाना सप्तमाह—

अतिरात्रो गौश्चाऽऽयुक्ष द्वे अहनी चत्वारोऽभिप्लवाः
पडहा द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रः पशुकामा उपेयुः ॥
स्पष्टोऽर्थः ॥ १ ॥

एतासा रात्रोणा पशुसाधनत्वं विशदयति—

यदेता अष्टात्रिंशद्वात्रभवन्त्यष्टाशफाः पशवः
शफश एवैताभिः पशुनवरुन्धते ॥ २ ॥

या एता अष्टात्रिंशद्वात्रभवन्ति, तास्वष्ट सख्या विद्यन्ते । गोम
हिपादिपशवश्चाऽष्टसख्याशफोपेता । अतः शफश एव संख्यासाम्यो
पेतशफद्वारेणैव एताभिरष्टात्रिंशद्वात्रिभिर्यजमाना पशून् प्राप्नुव
न्ति ॥ २ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते ब्राह्मणीये वेदार्थे
प्रकाशे चतुर्विंशत्याध्यायस्याऽष्टमः खण्डः ॥

नवमः खण्डः ॥

एकोनचत्वारिंशद्वात्र अनन्तधीजयकामानां सत्रमाह—

अतिरात्रो ज्योतिर्गौरायुस्थपहश्चत्वारोऽभिप्लवाः
पडहा द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रः ॥ १ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ १ ॥

अत्राऽऽश्वत्थमन्तर्धीजयकर्म फलं वक्तुं तत्सद्भाषमाह—

एताभिर्वै प्रजापतिरनन्ताऽं श्रियमजयत्नन्ता वा
एता या एकयानचत्वारिंशन्नेति वै वाचोऽनन्तम् ॥ २ ॥

या रात्रय एकया रात्र्या अस्मिन् कृतावविद्यमानया चत्वारिंशन्न
भवन्ति एता एकोनचत्वारिंशद्वात्रयोऽनन्ता एव । कथमिति चेत् ? त-
दुच्यते—नेति वै निषेधवाचकम् । नेत्येतत्पदमेव वाचोऽनन्तं वाच
स्सम्बन्धिषु पदेषु अन्तरहितार्थवाचकम् । तथा हि याचकैर्ज्ञेयं याच्य
माने बहव पुण्या लोमयुकास्सन्तो नेति चोक्तार्थं परिहरन्ति । स
चाऽनन्तार्थवाचको नेत्यसौ शब्दः एकयानचत्वारिंशदित्यत्र विधत्ते ।
तस्मादेतामी रात्रिभिः प्रजापतेरनन्तधीजय सम्भाष्यते ॥ २ ॥

सम्भाषितं तत्फलं यजमानानां दर्शयति—

यदेता एकयानचत्वारिंशद्वात्रयो भवन्त्यनन्ता-
मेवैताभिः श्रियं जयन्ति ॥ ३ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ ३ ॥

इति ताण्ड्यमहामाह्वणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थे
प्रकाशे चतुर्विंशाध्यायस्य नवमः खण्डः ॥

दशमः खण्डः ॥

अथ चत्वारिंशद्वात्र परमराज्यप्रतिष्ठाकामानां सत्रमाह—

एता एव समहाव्रताः ॥ १ ॥

एता पूर्वखण्डोक्ता एवैकोनचत्वारिंशद्वात्रयो महाव्रतेन सदाऽनु-
ष्ठेया ॥ १ ॥

अथ क्रतो फल वक्षुमत्र स्थितानां रात्रीणा विरादूपश्रमाह—

सर्वा वा एता विराजो दशिनी प्रथमा विंशि-
नी द्वितीया त्रिंशिनी तृतीयैषा वै परमा विराद् यच्च
त्वारिंशद्रात्रयः पङ्क्तिर्वै परमा विराद् ॥ २ ॥

अस्मिन् क्रतौ या रात्रयस्सन्ति तास्सर्वाः विराज एव । कथमि-
ति चेत् 'तदुच्यते—दशानां रात्रीणा समावेशिनी प्रथमा विराद् भव-
ति । 'दशाक्षरा विराडि'ति श्रूयमाणाया दशसंख्यायास्तत्र विद्यमान-
त्वात् । विंशतिसंख्याकानां रात्रीणा समष्टिर्विंशिनी । सा द्वितीया वि-
राद्, द्विगुणीकृताया दशसंख्यायास्तत्र विद्यमानत्वात् । त्रिंशत्संख्य-
कानां रात्रीणा समष्टिस्त्रिंशिनी, त्रिगुणाया दशसंख्यायास्तत्र सद्भा-
वात् । चत्वारिंशद्रात्रीणा समष्टिरेवैवाऽत्र विद्यमानानां विराजां मध्ये
परमोत्तमा विराद् । चतुर्गुणाया दशसंख्यायास्तत्र सद्भावात् । किञ्चे-
य परमा विराद् पङ्क्तिर्वै (विपौलिकापङ्क्ति च इन्द्रायामानुष्टुपियमा-
नत्वात्) ॥ २ ॥

तदृशी परमा विराजमनुतिष्ठतां यजमानानां वैराजप्रतिष्ठाका-
फलमाह—

परमायामेव विराजि प्रतितिष्ठन्ति ॥ ३ ॥

'अत्र विराडि'ति श्रुतेः अत्र विरादशब्देन विवक्षितम् । अन्नेन स-
मृद्धेन प्रतितिष्ठन्तीत्यर्थः । यद्वा परमायां विराजि उत्तमे विशिष्टराजं
प्रतिष्ठिता भवन्ति ॥ ३ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे चतुर्विंशाध्यायस्य दशमः खण्डः ॥

एकादशः खण्डः ॥

अथ विधृतिसंज्ञकानामेकोनपञ्चाशद्रात्रीणां सप्तानां मध्ये मध्य-
सत्रं पापव्यावृत्तिफलायाऽऽह—

अतिरात्रस्त्रीणि त्रिष्टुन्यहान्यग्निष्टोममुखान्यति
रात्रो दश पञ्चदशा लक्ष्म्याः षोडशिमदशममहरति

रात्रौ द्वादश सप्तदश उक्थ्या अतिरात्रः पृष्ठयः षड-
होऽतिरात्रो द्वादशैकविंश उक्थ्या अतिरात्रः ॥ १ ॥

अत्र प्रथमं पञ्चमं षोडश एकोनविंशत् षट्त्रिंशमेकोनपञ्चाशदेता
नि षट्संख्याकान्यतिरात्ररूपाणि । तेषु प्रथमपञ्चमयोर्मध्ये त्रिवृत्स्तो-
मेन युक्तानि त्रीण्यहानि, तानि चाऽग्निष्टोममुखानि । अग्निष्टोममुख अ-
ग्निष्टोमरूप प्रथममहः, उक्थ्यरूपे हे अहनी इत्यर्थः । पञ्चमषोडशयोर्म-
ध्ये पञ्चदशस्तोमयुक्ता उक्थ्याः दशसंख्याकाः प्रयोक्तव्याः । तेषु षड्
शममहरस्तः, तत् षोडशस्तोमयुक्तं कर्त्तव्यम् । षोडशैकोनविंशयो-
र्मध्ये सप्तदशस्तोमयुक्ता उक्थ्या द्वादशसंख्याका अनुष्ठेयाः । एको-
नविंशषट्त्रिंशयोर्मध्ये पृष्ठयः षडहोऽनुष्ठेयाः । षट्त्रिंशैकोनपञ्चाश-
तोर्मध्ये एकविंशस्तोमयुक्ता उक्थ्या द्वादशसंख्याकाः कर्त्तव्याः । तदे-
नैकोनपञ्चाशद्रात्र सत्र भवति ॥ १ ॥

अत्र पापव्यावृत्तिरूपं फलं विवक्षुस्तत्सम्भावयितुमर्थंवाहमाह—

प्रजापतिः प्रजा असृजत ता अविधृता असज्ज्ञाना-
ना अन्योन्यामादृष्टेन प्रजापतिरशोचत्स एता अप-
इपत्ततो वा इदं व्यावर्त्तत गावोऽभवत्तथा अश्वाः पु-
रुषाः पुरुषा मृगा मृगाः ॥ २ ॥

प्रजापतिना सृष्टा गवाश्चमनुष्यादयः प्रजा अविधृता. अनियमि-
ता प्रजापतिना नियन्तुमशक्या असज्ज्ञानाता ऐकमत्यरहिता अन्यो-
न्यामादन् परस्परविरोधात् प्रबला दुर्बलानां भक्षणमकुर्वन् । तेन नि-
यन्तुमशक्यावेन प्रजापतिरशोचत् खिन्नोऽभूत् । स खिन्न प्रजापति
स्तद्वाहृयुपायं पट्योलोच्य एता उक्ता एकोनपञ्चाशद्वाहीस्तदुपाय-
त्वेन दृष्ट्वाऽनुष्ठितवान् । ततोऽनन्तरमेतदनुष्ठानादनु इदमन्योन्यभक्षणं
व्यावर्त्तत व्यावृत्तमुपरतमासीत् । तदनन्तरं गावः परद्रोहरहिता गा-
वोऽभवन्, इतरभक्षणरूपस्याऽमावात् स्वकीयेन गोरूपेणैव व्यव-
स्थिताः । एवमश्वपुरुषमृगेषु योज्यम् ॥ २ ॥

इदानीं यजमानानां पापव्यावृत्तिरूपं फलं दर्शयति—

यि पाप्मना वर्त्तन्ते य एता उपयन्ति ॥ ३ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ ३ ॥

ता ० धा ० ७० Vol. II

यदतिरात्रा अन्तरा विधृत्यै तस्मान्नेतर इतरस्मिन्
रेतो दधाति ॥ ४ ॥

अत्राऽहर्गणानां मध्ये अन्तरालेष्वनुष्ठिता अतिरात्रा विधृत्यै विम-
ज्य धारणाय गणद्वयसाङ्कर्यपरिहाराय सम्पद्यन्ते । तस्मात् कारणा-
दितरा गोजातीयपशुरितरस्मिन् महिषादिजातीयपशो रेतो न दधाति
गर्मधारणं न करोति । तथा महिषादिरपि जात्यन्तरे ॥ ४ ॥

अतिरात्रान् प्रशस्व पृष्ठपदद्वयं प्रशसनि—

यत् पृष्ठयाः स्तोमाः सप्तसृष्टास्मस्मादजावयः पशू-
नां सह चरन्ति तस्माद् गर्दभां बहवायां रेतो दधा-
ति ॥ ५ ॥

पृष्ठपदद्वयस्य प्रथमेऽहनि त्रिकुदाद्यास्त्यपरिश्रमपर्यन्ताः स्तोमाः
क्रमेणाऽनुष्ठायन्ते । एव द्वितीयादिष्वहस्तु पञ्चदशादि । तथा सति
यद्यस्मान् कारणात् पृष्ठपदद्वयगताः स्तोमाः सप्तसृष्टाः सर्वेष्वहस्ये
कावेचा आबिलभणाः, तस्मात् कारणात् फलभूतानां पशूनामपि कावेत्
पशवोऽजाभ्यामवच्छेदं सह चरन्ति, न तु परस्परं विवर्धयन्ते । तस्माद्
तस्माद्वयं पृष्ठपदद्वयस्य सप्तकारणाद्गर्दभां जात्यन्तरयुक्तः पुमान् बह-
वायां अहदवापेति रेतोऽवस्थापयति ॥ ५ ॥

अस्मिन् सत्रे काष्ठचक्षोपमुद्गाद्यं परिहरति—

अपशव्यं वा एतत्सत्रं यदच्छन्दोमं यत्सन्धिषा-
मस्तु छन्दांस्त्युपयन्ति तेन छन्दोमवत्यस्तेन पशव्याः ॥

अतीतिं कृत्वाये स्रष्टे छन्दोमराहित्यादपशव्यत्वात् दोषो यथोद्गा-
धितः, तथाऽत्राऽप्युद्गाह्यते । तस्य परिहारः—यद्यस्मात् कारणाद्-
तिरात्राणामध्ये सन्धिषु सन्धिस्तोत्रेषु यानि सामानि सन्ति तेषु
सामस्तु गायत्र्यादीनि बृहद्व्यस्तानि सप्त छन्दांस्त्युपयन्ति यजमाना अ-
नुतिष्ठन्ति । तेन कारणेनैतत्सत्रगता रात्रया छन्दोमवत्यो भवन्ति ।
छन्दोमशब्दस्य मुख्यार्थानां चतुर्विंशचतुष्टयत्वारिंशाष्टत्वारिंशद्रू-
पाणां स्तोमानामभावेऽपि तत्समानांक्षरसंख्यानां गायत्रीत्रिष्टुप्जग-
तीनामनुष्ठितत्वात् छन्दोमशब्देन तानि त्रीणि छन्दांसि उपलक्ष्यन्ते ।
तथा सत्रस्य सत्रस्य छन्दोमवत्यं सिध्यति । तेन छन्दोमवत्येनैता-
रात्रय पशव्या भवन्ति ॥ ६ ॥

ननु सन्धिसामसु किं साम कस्मिंश्चन्दसि प्रयुज्यत इत्याशङ्कामाह—

गायत्रीषु जराबोधोघीघमुष्णिक्षु श्रुध्यमनुष्टुप्सु नानदं बृहतीषु रथन्तरं पङ्क्तिषु रापोवाजीयं त्रिष्टुप्स्वौशनं जगतीषु कावम् ॥ ७ ॥

स्पष्टोऽर्थः । यद्यपि पदस्वतिरात्रेषु नानद्वयतिरिक्तानि जराबो-
धीयादीनि कावपर्यन्तानि पदेव सन्धिसामानि, तथाऽपि दशसूक्तेषु
दशमेऽद्वनि सूर्यास्तमयधेलाया षोडशितोत्रं नानदं प्रयुज्यते । तदपि
सन्धिसामत्वेनोपचर्यते ॥ ७ ॥

गायत्र्यादीनां जगत्पन्तानां क्रमेणाऽनुष्ठानं प्रशंसति—

ऊर्ध्वानि छन्दांस्त्युपपन्त्यनपञ्चंशाय ॥ ८ ॥

गायत्र्या ऊर्ध्वमुष्णिक् चतुर्मिरक्षरैराधिका । अत ऊर्ध्वमनुष्टुप् ।
एवमुत्तराणि । तेन क्रमेणैतान्यूर्ध्वानीत्युच्यते । तेषां क्रमानुष्ठाने सति
तस्याऽपि छंद्भोमानपञ्चंशो भवति ॥ ८ ॥

औशनकावयोः साक्षोः स्वरशब्दो निधनभागे भवति । तमेतं
प्रशंसति—

प्राणो वै स्वरो यत् स्वरावन्ततो भवतस्तस्मात्स्वा-
वन्ततः प्राणौ ॥ ९ ॥

निधनरूपः स्वरशब्दो गमनक्रियामाचष्टे, स्वरति गच्छतीति व्यु-
त्पत्तेः । प्राणोऽपि गतिमान् । तथा स्वरशब्दरूपं निधने प्राण एव भ-
वति । यद्यस्मात् स्वरशब्दरूपौ निधनविशेषौ भवततो भवतः, अनयो
रौशनकावयोस्साक्षोरन्ततो भवतः तस्मादल्लोकेऽप्यन्ततो मरणकाले
द्वौ प्राणौ उच्छ्वासनिष्प्लासौ तीक्ष्णौ भवतः ॥ ९ ॥

इति ताण्ड्यमहामाह्वने सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदायं-
प्रकाशे चतुर्विंशाध्यायस्यैकादशः खण्डः ॥

द्वादशः खण्डः ॥

अथ द्वितीयमेकोनपञ्चाशद्वात्र श्रीकामाना सत्रमाह—

अतिरात्रौ द्वावभिष्टवौ पडहौ गौश्चाऽऽयुश्चाऽति-
रात्रौ द्वावभिष्टवौ पडहावभिजिञ्च निश्वजिञ्चाऽतिरा-
त्रावेकोऽभिष्टवः पडहः सर्वस्तोमश्च नव सप्तदशश्चाऽ-
तिरात्रौ द्वादशाऽहस्य दशाहानि महाव्रतश्चाऽतिरा-
त्रश्च ॥ १ ॥

अत्र द्विवचनान्तमतिरात्राविति पद त्रिः प्रयुक्तम् । तत्राऽऽयु गौश्चा-
युश्चेत्यनयोर्विशेषण, द्वितीयं अभिजिद्विश्वजितोरनयोर्विशेषण, तृती-
यस्तु सर्वस्तोमश्च नवसप्तदशश्चेत्यनयोर्विशेषणम् । स्पष्टमन्यत् ॥१॥

एतत्सत्रगताना रात्रीणां फलविशेष कथयितुं तदनुकूलं संज्ञावि-
शेषमाह—

आदित्याना यमातिरात्राः ॥ २ ॥

आदित्यैर्दृष्टत्वादेता रात्रयः आदित्यानां सम्बन्धिभ्यः ॥ २ ॥

तासां यमातिरात्रा इति संज्ञानुकूलं फलमाह—

यमेवैवाधं श्रीर्भवति य एता उपयन्ति ॥ ३ ॥

ये यजमाना एता रात्रीरनुतिष्ठन्ति, तेषां यजमानानां यमेव श्री-
र्भवति । यमशब्दः सहोत्पन्नयोर्द्वयोः पुरुषयोर्लोकं प्रसिद्धः । स चा-
ऽहं द्वैगुण्यमुपलभयति । इवशब्द एवकारार्थः । यमा द्विगुणा श्रीर्भव-
तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

फलान्तरमाह—

एताभिर्वा आदित्या द्वन्द्वमाधुर्नुवन्मित्रश्च वरुणश्च
घाता चाऽर्प्यमा चाधंशश्च भगव्येन्द्रश्च विवस्वाधंश्चैतो-
सामेव देवतानामृद्धिमृध्नुवन्ति य एता उपयन्ति ॥४॥

मित्राया विवस्वदन्ता अष्टावदितेः पुत्रा आदित्याः । ते च द्वन्द्व-
पद्या भवति तयाऽऽधुर्नुवनं वा द्वौ द्वौ मित्रिरवा सर्वे समृद्धिं प्राप्ताः ।
तान्येव अत्याप्यादित्याना द्वन्द्वानि मित्रश्चेत्यादिना स्पष्टीक्रियन्ते । ये

यजमाना एता रात्रीरनुतिष्ठन्ति, त यजमाना एतासामेव मित्रादीना देवताना सर्वा समृद्धिं प्राप्नुवन्ति ॥ ४ ॥

ननु(१)'अष्टौ वसथ एकादश रुद्रा द्वादशाऽऽदित्या.' इत्यादिश्रुत्या आदित्याना द्वादशसख्या प्रसिद्धा । इह तु मित्रश्चेत्यादिना कथमष्टा-
वादित्या उच्यन्ते इत्याशङ्क्य द्वादशानां मध्ये मुख्यानामष्टाना श्रुति-
प्रसिद्धिं दर्शयितुं काञ्चिद्वचनमवतारयति—

तदभ्यमूक्ता ॥ ५ ॥

तत् पूर्वोक्तमादित्यानामष्टसंख्योपेतत्वमभिलक्ष्याऽनूक्ता काञ्चि
द्वक् समाज्ञाता ॥ ५ ॥

तामेव श्रुत्वा पठति—

(२)अष्टौ पुत्रासो अदितेर्ये जातास्तन्वं परि । देवा-
ः षडपमैव सप्तभिः परा मार्ताण्डमास्पदिति ॥ ६ ॥

अदितेर्देवतायाः पुत्रासः पुत्राः अष्टौ सन्ति । ये पुत्राः जातास्तन्त-
स्तन्वं परि अदितिशरीरं परितो व्याप्य स्तनपानार्थमास्थिताः । तेषां
मध्ये मित्राष्टैरिन्द्राभूतैः सप्तभिः पुत्रैः सह देवानुपसेवितुं प्रैव
मार्ताण्डं च विषस्वत्संज्ञकमष्टमं मार्ताण्डं सूर्यं परास्पद्य परिक्षिप्तवर्ता
अस्य देवसेवाप्रयासो मा भूदिति कचिद्गोपितवतीत्यर्थः । इतिशब्द
श्रुत्वा समाप्यर्थः ॥ ६ ॥

मादित्यवधजमानानां लोकद्वये समृद्धिकरं फलं दर्शयति—

आदित्या अर्हिमल्लोक ऋद्धा आदित्या अमुष्मि-
न्नुभयोरनयोर्लोकयोर्ऋघ्नुवन्ति देवलोकं च मनुष्यलोके
च य एता उपपन्ति ॥ ७ ॥

मित्राद्या अष्टावादित्याः । अतः सत्रानुष्ठानेन द्वयोरलोकयोः ऋद्धा
यजमाना अपि भवन्ति ॥ ७ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे चतुर्विंशःपायस्य द्वादशः खण्डः ॥

त्रयोदशः खण्डः ॥

अथ तृतीयमेकोनपञ्चाशद्वात्रं सुरमिद्रव्याभ्यञ्जनकामाना सत्रमाह—

अतिरात्रश्चत्वारोऽभिप्लवाः पडहाः सर्वस्तोमोऽ-
तिरात्रो द्वावभिप्लवौ पडहौ द्वादशाहस्य दशाहान्यति-
रात्रः ॥ १ ॥

अत्र मध्यपाठितातिरात्रपद सर्वस्तोमपदस्य विशेषणम् । स्पष्टं
मग्यत् ॥ १ ॥

अत्राऽञ्जनाभ्यञ्जने विधातुं तयोस्तावकमयंवादमाह—

प्रजापतिः प्रजा असृजत स रूक्षोऽभ्यत्तधुंरूक्षं
नाऽजानन् स आ चाऽऽङ्काऽभि चाऽऽङ्क ॥ २ ॥

पुरा कदाचित् प्रजापतिः प्रजा. सृष्ट्वा रूक्षः शुष्कोऽभ्यत्तधुं सर्ग-
प्रयासेन शरीरगतपुष्टिकाग्निरहितोऽभूदित्यर्थः । त प्रजापतिं रूक्ष
पुष्टिकाग्निरहितं नाऽजानन् प्रजापतिरयमिति प्रजा. सर्वा न ज्ञातवत्य. ।
ततस्त प्रजापति. प्रजामा स्वप्रधानार्थमा चाऽऽङ्क स्वकीययोरक्षो
रञ्जनमपि प्रक्षिप्तवान् । अभ्यङ्क च स्वशरीरे सुगन्धिद्रव्यैरभ्यङ्गमपि
कृतवान् ॥ २ ॥

इथ मग्यस्य एतासत्राधिकारिणा अञ्जनाभ्यञ्जन विधत्ते—

य आत्मानं नेव जानीरधुंस्त एता उपेयुर्पदा चा-
ऽञ्जतेऽभि चाऽञ्जते शुभमेवाऽऽत्मन्दधते जानन्त्येनान् ॥ ३ ॥

ये पुरुषा आत्मानं नेव जानीरन् । इवशब्द एवकारार्थः । ये पुरुषाः
समामध्ये स्वात्मानं न प्रव्यापयितुं शक्ता इत्यर्थः । ते पुरुषा एता एको-
नपञ्चाशद्वात्ररितुतिष्ठेयु । तासु रात्रिषु अञ्जनं चाऽभ्यञ्जनं च अक्षो
रञ्जनं शरीराभ्यसम्पादयेयु । यद्यवस्यदेष कृतं तस्मात्ते यजमाना.
शुभमेवाऽऽत्मन् वधते शोभनं स्वस्थापनचिह्नमेव स्वशरीरे धारयन्ति ।
तेन चिह्नेन समागताः प्रजा एताभ्यजमानान् जानन्ति विधाधनादि-
सम्पन्ना इत्यवगच्छन्ति ॥ ३ ॥

अञ्जनाभ्यञ्जनसाधनद्रव्याणि विधत्ते—

गौगुलवेन प्रातस्सवने सौगन्धिकेन माध्यन्दिने

सवने पैतुदारवेण तृतीयसवने ॥ ४ ॥

धूपसाधगविधासहेतुर्गुग्गुलुः प्रसिद्धः । तदीयेन विलेपेनाऽञ्जनमभ्यञ्जेतञ्च प्रातस्सवने कुम्भे । सुगन्धिश्चन्दः तृणविशेषवाची । तद्रस-
युक्तेन विलेपेन माध्यन्दिनसवने तदुमयद्रुम्युं । पैतुदारव उदुम्बर
इति केचित् । देवदारुरित्यन्ये । तदीयतैलेन तृतीयसवने तदुमयं
काप्यम् ॥ ४ ॥

विहितानि गुग्गुल्वादीनि तदुत्पत्तिप्रदर्शनञ्च प्रशंसति—

अग्निर्वै देवानां हौञ्जमुपैष्यच्छरीरमधूनुत तस्य
यन्मांसमासीत्तद्गुग्गुल्वमभवत् स्नात्वा तत्सुगन्धिते-
जनेन यदास्थि तत् पैतुदावेतानि वै देवसुरभीणि देवसुर-
भिर्मिरेव तदभ्यञ्जते ॥५॥

पूर्वमग्निदेवानां यज्ञे हौञ्जं होतृकर्म उपैष्यन् स्वशरीरमधूनुताऽक-
म्पयत् । तथा कुर्वन्स्नान्य यन्मांस मांसलक्षणः तत्क्षणात् शरीराव-
यवोऽमृत आसीत्, पतन् गुग्गुल्वमवत् । एवं स्नात्वास्थिनीं प्रक्षि-
पत्सुगन्धितेजनेन पैतुदावणी चाऽमृतानाम् । अतो देवस्याऽग्नेः शरीर-
सम्बन्धादेतानि बहू देवसुरभीणि । अस्त्वेवम्, किं तत् ? इत्याह—
ततो गुग्गुल्वाद्यभ्यञ्जनेन देवसुरभिर्मिरेवाभ्यञ्जते सन्निजम् । अत्र सूत्र-
म्—(१) 'माञ्जनाभ्यञ्जनात्तु गार्हपत्य उपसत्सु सर्पीणि फाणयेयुः पृथ-
ग्देवसुरभिर्मिर्षान्युकानि ब्राह्मणेन, तैस्सुगन्धासुपाकरणबेलायां सव-
नानां पूर्वेण हविर्दाने आसीना आञ्जीरसभ्यञ्जोरंश्च, भुक्त्वाग्ना-
ध्याय एवेति गौतमः, उक्तमानुष्यं ब्राह्मणेन, बह्वहरेतत् कुम्भ-
रिति घानक्षत्र्यशाण्डिल्यौ, सर्वस्तोम एवेति गौतमः, पृथक् इत्येक'
इति ॥ ५ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदाध्या-
यप्रकाशे चतुर्विंशध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥

चतुर्दशः खण्डः ॥

अथ चतुर्थमेकोनपञ्चाशद्वात्र सवत्सरसम्मितास्य ऋद्धिकामात्र
सत्रमाह—

अतिरात्रश्चतुर्विंशं प्रायणीयमहस्त्रयोऽभिप्लवाः
पडहा अभिजिज्ञयः स्वरसामानो दिवाकीर्त्यमहस्त्रयः
स्वरसामानो विश्वजिदेकोऽभिप्लवः पडह आयुश्च गौश्च
दे अहनी द्वादशाहस्य दशाहानि महाव्रत चाऽतिरा
त्रश्च सवत्सरसम्मिता यावती संवत्सरस्यर्द्धिस्तावत्ये-
तासामृद्धिः ॥ १ ॥

कल्पनं स्पष्टम् । अहस्त्रयसाध्यं सत्रं सवत्सरसम्मिता गवामयन-
सवत्सरसत्रेण समा । तत्रत्यानामहामत्र सद्भावादिभ्यमिप्राय । तदेयो-
क्यते—यावती सवत्सरस्यर्द्धिः संवत्सरस्यर्द्धिरहःकलति तावती वै
आसां रात्रीणा ऋद्धिः कलतिरित्यर्थः । सवत्सरसत्रे त्वाहुते अहा-
न्यस्याधिकानि स्युः, तथाऽपि प्राधान्येन यानि सन्ति ताभ्येवात्राऽपी-
त्यर्थः ॥१॥

प्रायणीयमहश्चतुर्विंशं कार्यमिति युक्तम्, तत्रिरस्य त्रिवृत्कार्यमिति स
प्ररोचनमाह—

तदाहुर्ध्वञ्चतुर्विंशमहः प्रायणीयं कुर्युः संवत्सर-
मारभ्य न समापयेयुरिति त्रिवृदेव कार्यं प्राणा वै
त्रिवृत् प्राणानेवोपयन्ति ॥ २ ॥

तत्र प्रायणीयविषये आहुञ्चोदयन्ति ब्रह्मणादिन—यद्यदि प्राय-
णीयमहश्चतुर्विंशं कुर्युः, तदा तेन सवत्सरमारभ्योपक्रम्य न समाप-
येयुः । यथा गवामयने चतुर्विंशमारभ्य द्वादश मासान् समाप्नुयु न
तथाऽत्रेत्यर्थः । अतस्तत्परित्यज्य त्रिवृदेव कार्यः । अत्र त्रिवृच्छब्द-
केचिद्दशरात्रस्य प्रथमं पृष्ठयमहस्त्रिवृत्स्तोमकं यदस्ति, तदेवाऽत्र
कार्यम् । तस्याऽपि प्रायणीयायादिति व्याचक्षते । अपरे सांवत्स-
रिक चतुर्विंशमहर्न्मातिदेशतः प्राप्तम् । तत्र चतुर्विंशत्वमपोह्य त्रिवृ-
त्स्तोमकं कर्त्तव्यं, द्वादशरात्रिकस्य केवलस्यैकस्याऽहोऽतिदेशायोगा-
दित्याहुः । प्राण इत्यादि स्पष्टम् ॥ २ ॥

अथोक्तं पक्षं निरस्य पूर्वोक्तमेव पक्षं पुनस्सिद्धान्तयति—

अथो खत्वाहुश्चतुर्विंशमेव कार्य्यं समृद्धये ॥३॥

अस्याऽयमभिप्रायः—संवत्सरे गवामयने प्राधान्येन पञ्चविंशतिरेवाऽहानि विद्यन्ते इति तेषां सर्वेषामत्र प्रयोगात् संवत्सरस्तमापितस्यात् । अत्रस्तत्राऽसमाप्तिलक्षणदोषाभावादुक्तसमृद्धयर्थं चतुर्विंशमेव कार्य्यम् । त्रिवृत्करणे चतुर्विंशस्यैवाऽभावात् संवत्सरो न समाप्यते ॥ ३ ॥

अत्र यदिवाकीर्त्यमहस्तत् तदुभयस्वरसामावञ्च प्रशंसति—

अथैते स्वरसामानः शिरो वै दिवाकीर्त्यं प्राणाः
स्वरसामानो यदिवाकीर्त्यमभितः स्वरसामानो भवन्ति
शिरस्येव तत् प्राणा धीयन्ते ॥ ४ ॥

अथाऽभिजिदन्तरं एते वक्ष्यमाणाः स्वरसामानो भवन्ति । तदन्तरं दिवाकीर्त्यमहस्तत् । तदुत्तरो वै प्रथममहः खलु, सत्रेषु तस्य मध्यमत्वेन प्रधानत्वात् । तथा सति प्राणरूपाः स्वरसामानः शिरस्स्थानां यस्य दिवाकीर्त्यस्याऽभितो भवन्ति तत्तेन शिरस्यवस्थानत्वात् समं कृत्वा प्राणाश्चक्षुरादयः धीयन्ते स्थापिता भवन्ति । एकत्वात् प्राधान्यपरिवारकत्वाच्चस्य शिरस्त्वकल्पनम् । बहुत्वसंबन्धयोगादभ्यासवत्त्वेनोपसर्जनत्वाच्च स्वरसामानां प्राणत्वकल्पनम् ॥ ४ ॥

अथैतेषां स्वरसामानमभितो यौ विश्वजिदभिजितौ अभिलक्ष्य-
कृतान्तरं ये गोमायुषी अहनी ते प्रशंसति—

अथ यावन्त्यौ प्राणौ तौ विश्वजिदभिजितावथैते
गोमायुषी मिथुनौ स्तोमायुपयन्ति प्रजात्यै ॥ ५ ॥

गोनामकं यदहस्तस्त्रिधाः रूपम् । आयुस्तु पुरुषस्यानीयम् । त्रयोः सान्तर्ये प्रजात्यै भवति ॥ ५ ॥

अथोक्ताहस्तमन्तरमावीनि दशाहानि प्रशंसति—

अथैतानि द्वादशाहस्य दशाहानि वाचमविच्छि-
न्नामुपयन्ति प्रजननाय ॥ ६ ॥

वाचा स्तोत्रश्रुतलक्षणया निष्पाद्यत्वादशाहान्यपि वाग्मूपाणि ।

तान्यनुक्रमेण यदुपयन्ति तेनाऽविच्छिन्नां धात्वमेधोपयन्ति प्रजन
नार्थम् ॥ ६ ॥

अथाऽनन्तरभाविमहावत प्रशंसति--

अथैतद्व्रतमन्नं वै व्रतं न वा अन्यत्र मुखादन्न धिनो-
ति यदुपरिष्ठाद्व्रतमुपयन्ति मुखत एव तदन्नाद्यं धयि-
ते तस्मान्मुखे सदन्न धिनोति ॥ ७ ॥

अथ याप्रपदशाहानन्तर एतद्व्रत महाव्रतमुपयन्ति । तदन्नं वै अ
न्नरूपं खलु । लोके मुखादन्यत्र मुखातिरिकावयवान्तरे न वा धि
नोति नैव प्रीणयत्याश्रयानम् । अत एतदुपरिष्ठादशाहानामनन्तर व्रतमु
पयन्ति । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ७ ॥

अथाऽऽद्यन्ते सहनी प्रशंसति--

अथैतौ प्रायणीयोदयनीयावप्यतिरात्रौ येनैव प्राणेन
प्रयन्ति तमभ्युद्यन्ति ॥ ८ ॥

यद्येतौ प्रायणीयोदयनीयावुभावप्यतिरात्रौ सवतः, प्रायेन प्राणेन
प्रयन्तुमुपक्रमते सत्र तमेव प्राणमभिलक्ष्याऽभ्युद्यन्ति ऊर्ध्वं प्रापयन्ति ॥ ८ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ

प्रकाशे चतुर्विंशोऽध्यायस्य चतुर्दशः खण्डः ॥

पञ्चदशः खण्डः ॥

अथ सवितुः ककुभ इति सह पञ्चममेकोनपञ्चाशदान्नं प्रजाप्रस
वसमावकामानां सत्रमाहु--

आतिरात्रौ नव त्रिवृन्त्यहान्यग्निष्टोममुखपदहोऽथ
यानि त्रीण्यहान्यग्निष्टोमावभित उक्थ्यं मध्यतो नव
पञ्चदशान्यहान्यग्निष्टोममुखः पदहोऽथ यानि त्रीण्यहा
न्यग्निष्टोमावभित उक्थ्यं मध्यतो नव सप्तदशान्यहा-
न्यग्निष्टोममुखः पदहोऽथ यानि त्रीण्यहान्यग्निष्टोमाव-
भित उक्थ्यं मध्यतो नवैकविंशान्यहान्यग्निष्टोम-

मुखः पडहोऽथ यानि त्रीण्यहान्यग्निष्टोमावभित उ-
क्त्यं मध्यतो द्वादशाहस्य दशाहानि महाव्रतश्चाऽति-
रात्रश्च ॥ १ ॥

अत्र क्रमेण चत्वारो नवाहाः त्रिवृदादिस्तोमकाः । तेषु सर्वेषु सा-
मानि । आदितः पट्सु अहस्तु प्रथमोऽग्निष्टोमसस्यः, अन्ये पञ्चाहा
उक्त्यसस्थाः । अवशिष्टेषु त्रिष्वहस्तु आयन्ते अग्निष्टोमसस्ये, मध्यम-
महस्तु उक्त्यमित्यहर्नवकसहचतुष्टयेषु पट्त्रिंशदहानि भवन्ति । दशाहा-
नि महाव्रतमायन्तावतिरात्रौ च मिलित्वा एकोनपञ्चाशदह क्लृप्तिः ॥१॥

अथ विहिता रात्रीः प्रशंसति--

एतामिदं सविता सर्वस्य प्रसवमगच्छत् ॥ २ ॥

प्रसवं प्रेरणं सर्वकामेष्वभ्यनुज्ञा ॥ २ ॥

अत्राऽधिकारिणमाह--

सर्वस्य प्रसवं गच्छन्ति य एता उपयन्ति ॥ ३ ॥

एतेन सर्वस्य सर्वार्थिनोऽत्राऽधिकारिण इत्युक्तं भवति ॥ ३ ॥

अत्रायं त्रिवृदादिस्तोमसङ्गत्यं प्रशंसति--

यद्गणशः स्तोमा यद्वह एव भवन्ति सह त्रिवृतः
सह पञ्चदशाः सह सप्तदशाः सहैकविंशाः सवितुर्वा
एताः ककुभः ॥ ४ ॥

यद्गणशः सहशः स्तोमास्त्रिवृदादयो यद्वह एव क्रतुसंपदाका भव-
न्ति । उक्तार्थमेवोपपादयति--सह त्रिवृत इत्यादिना । ये स्तोमसह-
एता वै सवितुः प्रेरकस्याऽऽदित्यस्य ककुभ उक्त्यन्ते ककुभिर्युचिष्ठ-
प्रदेश उच्यते ॥ ४ ॥

स्तोमसहस्रप्रयुक्तं फलमाह--

ककुभः समानानां च प्रजानां च भवन्ति य एता
उपयन्ति ॥ ५ ॥

समानानां समानविधैर्देवैर्योपेतानाञ्च प्रजानां च पुत्रभृत्यादीनां
च ककुभः समुन्नताः श्रेष्ठा भवन्ति ॥ ५ ॥

इति षाण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे चतुर्विंशाध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः ॥

षोडशः खण्डः ॥

अथ षष्ठमेकोनपञ्चाशद्वात्र प्रतिष्ठाकामाना सप्तमाह—

अतिरात्रश्चत्वारोऽभिप्लवाः षडहा महाव्रतं द्वा
वभिप्लवौ षडहौ द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रः ॥१॥

स्पष्टम् ॥ १ ॥

अत्राधिकारिणो दर्शयति—

ऋतवो न प्रत्यतिष्ठप्रेस्त एताभिः प्रत्यतिष्ठन् प्रति-
ष्ठाकामा उपेयुः ॥ २ ॥

ऋतुप्रतिष्ठासाधनत्वादेतासा प्रतिष्ठार्थिनोऽधिकारिण ॥ २ ॥

अत्र षडहवत्तुष्यं विद्यते । तत्र षट्संख्याद्वात्रैताः रात्रौ प्रशंसति—

प्रत्येव तिष्ठन्ति षड्वा ऋतव ऋतुष्वेवैताभिः प्रति-
तिष्ठन्ति यत् कलूषान् षडहानुपयन्ति कलूष्या एव ॥१॥
स्पष्टम् ॥ ३ ॥

अथ महाव्रतस्य मध्यमस्थानत्वं प्रशंसति—

अपैतद्व्रतमन्न वै व्रतं न वा अन्यत्र मध्यादन्नं धि-
नोति यद्व्रतं मध्यत उपयन्ति मध्यत एव तदन्नाय
धीयते तस्मान्मध्ये सदन्नं धिनोति ॥ ४ ॥

स्पष्टम् ॥ ४ ॥

अथ महाव्रतान्तरभाषिषडहस्य प्रशंसति—

यत् कलूषौ षडहानुपयन्ति कलूष्या एव ॥ ५ ॥

स्पष्टम् ॥ ५ ॥

अथ द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रौ च क्रमेण प्रशंसति—

अपैतानि द्वादशाहस्य दशाहानि वाचमविच्छिन्ना-
मुपयन्ति प्रजननायाऽपैतौ प्रायणीषोदयनीयावतिरात्रौ
येनैव प्राणेन प्रयन्ति तमभ्युद्यान्ति ॥ ६ ॥

उक्तार्थम् ॥ ६ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे चतुर्विंशत्यायस्य षोडशः खण्डः ॥

सप्तदशः खण्डः ॥

अथ सप्तमेकोनपञ्चाशद्वात्रमन्यन् प्रजामिमवकामानां सप्तमाह--

अतिरात्रः षडभिप्लवाः षडहा द्वादशाहस्य दशा-
हानि महाव्रतं चाऽतिरात्रश्च ॥ १ ॥

स्पष्टम् ॥ १ ॥

अथाऽऽसां प्रजामिक्रमणसाधनत्वं प्रदर्शयन्नाधिकारिणमाह--

एताभिर्वा इन्द्राग्नी अत्यन्या देवता अभवताम-
त्यन्याः प्रजा भवन्ति य एता उपयन्ति ॥ २ ॥

इन्द्राग्नी पूर्वं एताग्नी राजिमिः मन्वा देवता अत्यमवतां देवाना
भेष्टावभूतामित्यर्थः । अत इदानीमप्येता अति अन्याः प्रजाश्च भवन्ति
अमिक्तामन्त्वधिका भवन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

एता ओजोद्वारा प्रशंसति--

इन्द्राग्नी वै देवानामोजिष्ठा ओजिष्ठा भवन्ति य
एता उपयन्ति ॥ ३ ॥

स्पष्टम् ॥ ३ ॥

अथ षडहादीन् क्रमेण प्रशंसति--

यत् षल्लसान् षडहानुपयन्ति षल्लप्स्या एवाऽथैता
नि द्वादशाहस्य दशाहानि वाचमविच्छिन्नामुपयन्ति
प्रजननायाऽथैतद्व्रतमथैतौ प्रायणीयोदयनीपावतिरात्रौ
येनैव प्राणेन प्रयन्ति तमभ्युचन्ति ॥ ४ ॥

उक्तप्रायमेतत् ॥ ४ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे चतुर्विंशोऽध्यायस्य सप्तदशः खण्डः ॥

अष्टादशः खण्डः ॥

अथ ऋद्धिकामानामेकपष्टिरात्र सप्रमाद--

अतिरात्रश्चतुर्विंशं प्रायणीयमहस्त्रयोऽभिप्लवाः
पडहाः पृष्ठ्यः पडहोऽभिजित त्रयस्स्वरसामानो दिवा
कीर्त्यमहस्त्रयः स्वरसामानो विश्वजित्पृष्ठ्यः पडहस्त्र
यस्त्रिंशारम्भण एकोऽभिप्लवः पडह आयुश्च गौश्च द्वे
अहनी द्वादशाहस्य दशाहानि महाव्रतश्चाऽतिरात्रश्च
तदेतदेकपष्टिरात्रं दैवानां ब्राह्मणानाम् ॥ १ ॥

मध्वेऽभिजितप्रभृतोनि नवरात्राणि ततः पूर्वं पृष्ठ्यः पडहः । ततः
पूर्वं त्रयोऽभिप्लवा पडहा । ततः पूर्वं आद्यौ प्रायणीयचतुर्विंशौ । नय
रात्रात्परमावृत्त पडहः । ततस्त्रयस्त्रिंशस्तोममुख एकोऽभिप्लवश्च
पडहः । ततः आयुश्च गौश्च द्वे अहनी । ततो द्वादशाहस्य दशाहानि ।
ततोऽन्त्योपान्त्यौ यतोदयनीयाविति कल्पति । एतदेकपष्टिरात्रं ब्रा
ह्मणानां सङ्ग्रामकानां वस्यादीनां सत्रम् । दैवानामिति स्वार्धिकस्त-
द्धितः ॥ १ ॥

देववरुणेति मन्त्रेण देवयजनाव्यवसानानन्तरं होमः कर्तव्य इति
विधास्यति । तदर्थमावधाधिकामाह--

दैवा वै ब्राह्मणाः सत्रमासत बुधेन स्थपतिना ते ह
वा अनित्यर्षाण्य वरुणं राजानं देवयजनं दिदीक्षुस्तान्
ह वा वरुणो राजाऽनु व्याजहाराऽन्तरेभि वो यज्ञिषा-
द्भागधेयास्त देवयानं पश्यान् प्रज्ञास्यथेति तस्मात्तेभ्यो
न हविर्गृह्णन्ति न ब्रह्मम् ॥ २ ॥

पूर्वं ब्राह्मणा दैवाः बुधेन स्थपतिना यजमानेन उक्ताः सत्रमासत
ततो यद्वरुण देवराजानमनिर्याच्यैव दिदीक्षु । दीक्षयमानान् देवाः
वरुणो व्याजहारोक्तवान्--हे देवा. यतो यूय देवयजनमनिर्याच्यै-
दीक्षिताः स्थिताः, ततो वो शुभान् यज्ञियाद्भागधेयात् सोमचर्वादि-
रूपादिकं भागं अन्तरेभि वियोजयामि । किञ्च देवयानं पश्यान् देवैर्गन्त-
व्यं यज्ञमार्गं न प्रज्ञास्यथ इति व्याजहार । तस्मात्तेभ्यो न हविर्गृह्णन्ति

तथा सोमग्रहं न गृह्णति । तस्माद्देवयजनायाचनेन देवान्वरुणः शशा-
प । अतः सत्रिमिर्वह्यमाणमन्त्रेण होतव्यमित्यर्थः ॥ २ ॥

अथेतत्सत्र सर्वनिधिसाधनमिति विश्वश्रुताह—

अथ ह वै तर्हि नौषधीषु पय आसीन्न क्षीरे सर्पिर्न
माधुमे पदो न त्वाचि लोमानि न वनस्पतिषु पलाशानि
तद्यम एनदेकपष्टिरात्र देवा ब्राह्म्या उपायन् स्ततो वै
तानि भृतान्येतैर्वीर्यैः समसृज्यन्त तेजस्वन्येवाऽऽसन्
पयस्त्वन्ति ॥ ३ ॥

अथ ह वै पय सति पूर्वं वरुणायाचनदेवयजने सत्रेऽनुष्ठिते सति
तर्हि तदानीं नौषधीषु पयः सारभूतो रसो नाऽऽसीत् । न क्षीर इत्यादि
स्पष्टम् । पदो मांसरसः । तथा सति यतो यस्मादेतत् एकपष्टिरात्रं ब्रा-
ह्म्या देवा उपायन् ततस्तस्मात् स अलुतानि भूतकार्याण्योषध्यादीनि
एतैर्वीर्यैः पय आदिलक्षणैः स्वसामर्थ्यैः सहिता असृज्यन्त सृष्टा अभू-
वन् । तदेव तेजस्वनयासन् तेजोयुक्तान्यमवन् । पयस्त्वन्ति च प्रकृष्टप-
योयुक्तानि च ॥ ३ ॥

उक्तार्थविद्वासाय पूर्वसिद्धं श्लोकवदं ब्राह्मणमुदाहरति—

तदेव श्लोकोऽभ्यनूतपते ॥ ४ ॥

श्लोक इति जात्येकवचनम् । व्यत्ययेन श्लोका अभ्यनूज्यन्त-
त्यर्थः ॥ ४ ॥

तत्र प्रथमं श्लोकमाह—

किमकर्त्तन्ति यत्पुत्रान् मुहुर्देवाः अपृच्छत मही
बुधस्याऽऽसीद्दीक्षा म क्षीरे सर्पिराहरत् ॥ ५ ॥

देवा यद्यदा पुत्रान् गणेशान् किमकर्त्त किं कृतवन्तो यूयमिति मुहु-
रमीक्ष्यमोषध्यादीनां पय आदिप्राप्तिविषयमपृच्छत अपृच्छन्तेति वच-
नव्यत्ययः । यद्वा हे देवाः यूयं पुरा पृच्छतेत्युपेक्षाकथं तत् यदा अपृ-
च्छन्तः । अत्र मातया देवास्तत्प्रदनादुत्तरमनुज्ञाप्रति शेषः । बुधस्य मही
मता दीक्षा आसीत् वरुणतो देवयजनप्रार्थनपूर्विकाऽभूत् । स बुध-
क्षीरे अपगतं सर्पिराहरत् स्थापितवानिति ॥ ५ ॥

अथ द्वितीयमाह—

महीं दीक्षां सौमायनो बुधो यदुदयच्छदनन्दत्स-
र्वमाप्नोन्मन्माधुंसे मेदोऽघा इति ॥ ६ ॥

सौमायन सोमपुत्रः महर्षी दीक्षां उदयच्छत् कृतवान् । तदा सर्वं
जगदनन्दत् तत्सर्वमाप्नोत् पय आदि । किञ्च मन्मांसे मदीय-
मांसे मेदः पूर्वमपगत अघाः अघस्त स्थापितवान् । पुरुषव्यत्यय । एवं
यद्यतोः ह्युन्निति देवा उत्तरं यदु ॥ ६ ॥

अथ तृतीयमाह—

दरिद्रा आसन् पञ्चवः कृशाः सन्तो व्यस्थकाः सौ-
मायनस्य दीक्षायां समसृज्यन्त मेदसेति ॥ ७ ॥

व्यस्थका अस्थिमी रहिता । शिष्ट स्पष्टम् । ते वरुणप्रार्थनया सत्र-
मुपस्था पय आदीनि पुनच्छेद्यवन्तः । तस्मै शत्रुत्तरं भवति ॥ ७ ॥

एवमर्थवादेन वरुणतो देवयजनप्रार्थनं प्रशस्येदानीं समन्त्रकं देवयज-
नाभ्यवसानाङ्गहोमं विधत्ते—

तद्य एतदेकपाष्टिरात्रमुपेयुस्ते देवयजनमभ्यवसाय
गार्हपत्य आहुतिं जुह्युर्देव वरुण देवयजनं नो देहि
स्वाहेति ते दत्ते देवजने यजन्ते ॥ ८ ॥

तत्तत्तमाद्ये यजमाना एतत् निर्दिष्टमेकपाष्टिरात्रमुपेयुः, ते देवयजन
मिदं भाविष्यतीत्यभ्यवसाय निश्चित्य गार्हपत्येऽग्नौ देव वरुणेति मन्त्रे-
णाऽऽहुतिं जुह्युः । प्रथमं ते इति यद् वे इति धाक्याविभूतस्य सम्ब-
न्धार्थम् । तत्तदा होमः देवयजने वरुणानुज्ञाते यजन्ते ॥ ८ ॥

वकाशोपसंहारपूर्वकमधिकारिणो दर्शयति—

ते सर्वामृद्धिमाप्नुवन् सर्वामृद्धिमृष्टुवन्ति य एत-
दुपयन्ति ॥ ९ ॥

ते व्रात्या देवा उक्तेकपाष्टिरात्रं समाप्य सर्वामृद्धिमाप्नुवन्, अत-
स्समृद्धिर्धनोऽत्राऽधिकारिण इत्युक्तं भवति ॥ ९ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थे
प्रकाशे अनुविशाध्यायस्याऽष्टादशः खण्डः ॥

एकोनविंशः खण्डः ॥

अथाऽमृतत्वसाधनं शतरात्रं सप्तमाह—

अतिरात्रो ज्योतिर्गौरायुष्यहश्चतुर्दशाऽभिप्लवाः
'षडहा द्वादशाहस्य दशाऽहानि महाव्रतश्चाऽतिरात्रश्च॥१॥

स्पष्टम् ॥ १ ॥

अस्य फलं सार्धवादमाह—

देवा वै मृत्योरविभयुस्ते प्रजापतिमुपाधावधुंस्तेभ्य
एतेन शतरात्रेणाऽमृतत्वं प्रायच्छदेतद्वाच मनुष्यस्याऽ-
मृतत्वं यत् वर्षमायुरेति वसीयान् भवति सर्वमायुर्य-
न्ति वसीपाधुंसो भवन्ति य एतदुपयन्ति ॥ २ ॥

मृत्योर्मातेभ्यो देवेभ्यः प्रजापतिरेतेन शतरात्रसन्नेनाऽमृतत्वं प्राय-
च्छत् अमृतत्वस्यैतत्साधनमिति प्रायच्छदित्यर्थः । अमृतत्वमविनाश-
लक्षणं देवानाम्, मनुष्याणान्तु किममृतत्वमिति तत्राऽऽह—सर्वे प्रजाप-
तिना कल्पन्तं शतमायुरेति वसीयान् भवति जीवनकाले । एतद्वाच एत-
देव मनुष्यस्याऽमृतत्वम् । एतदुपयन्तीत्यादि स्पष्टम् ॥ २ ॥

अस्याऽनुष्ठाने कञ्चिन्नियममाह—

अभिप्रयायमभिपुण्वन्त्यमिक्रान्त्यै समानत्राऽभि-
पुण्वन्ति प्रतिष्ठित्यै ॥ ३ ॥

अभिप्रयायं सारस्वतसन्नादमिगत्याऽमिगत्य प्रतिदिनमभिपुण्वन्ति
उत्तरोत्तरममिक्रान्त्यै अभिवृद्धौ भवति । समानत्रेति विकल्पः स्यात् ।
अत्र सूत्रम्—(१) 'शतरात्रेऽभिप्रयायमभिपुण्वन्त्यमिक्रान्त्यै समानत्राऽ-
भिपुण्वन्ति प्रतिष्ठित्या इति स विकल्पः स्यात्, याऽन्तस्तुनुयुर्गया
सारस्वतेषु, यत्र तु क्व च, समानदेशे वा यथाऽन्येषामवाप्त एव, च-
क्रीवन्ति सदोहविद्धानानि कारयित्वाऽहस्संस्थासु चक्राणि विपरिव-
र्त्तयेयुरित्याचार्यास्तदभिप्रयासत्वरूपमप्रयाणाच्च समानत्राऽभिपवः,
अहरहरेतत् कुर्व्युरिति धानञ्जयशाण्डिल्यौ, अभिप्लवेप्सेवेति गौतमा,
त्रिकद्रुकेभित्येक' इति । 'अभिप्रयायमभिपुण्वन्त्यस्मिन् पक्षेऽहरहरे-
'तकुर्व्युरि'त्यादिकल्पो द्रष्टव्यः ॥ ३ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-

प्रकाशे चतुर्विंशाध्यायस्यैकोनविंशः खण्डः ॥

विंशः खण्डः ॥

अथ सर्वकामसाधन गवामयनायर्षं सवत्सर सर्वप्रकृतिभूतं सत्रमाह--

अतिरात्रश्चतुर्विंशं प्रायणीयमहश्चत्वारोऽभिप्लवाः पडहाः पृष्य पडहः स मासः स द्वितीयः स तृतीयः स चतुर्थः स पञ्चमस्त्रयोऽभिप्लवाः पडहाः पृष्य पडहोऽभिजित् त्रयः स्वरसामानो दिवाकीर्त्यमहस्त्रयः स्वरसामानो विश्वजित् पृष्यः पडहस्त्रयस्त्रिंशारम्भ णस्त्रयोऽभिप्लवाः पडहाः पृष्यः पडहस्त्रयस्त्रिंशारम्भ णश्चत्वारोऽभिप्लवाः पडहाः स मासः स द्वितीयः स तृतीयः स चतुर्थस्त्रयोऽभिप्लवाः पडहा आयुश्च गौश्च द्वे अहनी द्वादशाहस्य दशाऽहानि महाव्रजाऽति रात्रश्च ॥ १ ॥

स्पष्टम् ॥ १ ॥

अथ पूर्वविहितं गवामयनिक ब्राह्मणमत्राऽतिदिशति—

सवत्सरब्राह्मणं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

यत्संवासरब्राह्मणं 'गावो वा एतत् सत्रमासते' त्वारभ्य प्रथमपञ्च कायां चतुर्थपञ्चमाध्यायान्यानुक्त, तदेवाऽत्राऽपि ब्राह्मणमिति द्रष्टव्यम् ननु किमर्थमत्र विधान, पूर्वमेव विहितत्वात् । न ; अस्त्यत्र प्रसङ्गः, संवत्सरप्रकृत्यर्थं विधातव्यत्वात् । तर्हि पूर्वत्र वा किमर्थं विधानम् ? तत्सर्वं प्रकृतिभूतान्यहानि गवामयने विद्यन्ते । अतोऽग्निष्टोमादीनां तदपेक्षत्वात् पूर्वं वक्तव्यमेव । तर्ह्यत्राऽतिदेशमात्रेणैवाऽलम्, किमहश्चत्वारोऽभिप्लवाः सत्रमेवम्, तथाऽपि सुखबोधार्थं पुनः प्रदर्शितमित्यदोषः ॥ २ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयात् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति भीमहाराजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीर

युक्कमूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते

माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे तात्पर्यमहावाक्ये

चतुर्विंशाध्यायस्य विंशः खण्डः ॥

चतुर्विंशाध्यायस्समाप्तिमगमत् ॥

अथ पञ्चविंशोऽध्यायः ॥

प्रथमः खण्डः ॥

यस्य निश्चयसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं घन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ स्वर्गसाधनमादित्यानां मध्ये पृथ्व्यमयनमाह—

अतिरात्रश्चतुर्विंशं प्रायणीयमहर्द्धौ त्रिवृत्पञ्चदशौ
पडहौ पृथ्व्यः पडहो द्वौ त्रिवृत्पञ्चदशौ पडहौ स मासः
स द्वितीयः स तृतीयः स चतुर्थः स पञ्चमस्त्रयस्त्रिवृत्प-
ञ्चदशाः पडहाः पृथ्व्यः पडहस्त्रिवृद्वृहस्पतिस्तोमस्त्रयः
स्वरसामानो दिवाकीर्त्यमहस्त्रयः स्वरसामानः पञ्चदश
इन्द्रस्तोम उपथ्यः पृथ्व्यः पडहस्त्रयस्त्रिवृत्पञ्चदशारम्भण एकः
पञ्चदशस्त्रिवृत् पडहो द्वादशाहस्प दशाऽहानि व्यूढा
अग्निष्टोमास्त्रिवृत् उद्भिच्च प्लभिच्च द्वे अहनी द्वौ
पञ्चदशस्त्रिवृत् पडहौ पृथ्व्यः पडहो द्वौ पञ्चदशस्त्रिवृत्
पडहौ स मासः स द्वितीयः स तृतीयः स चतुर्थः पञ्च-
दशस्त्रिवृत् पडहः पृथ्व्यः पडहः पञ्चदशस्त्रिवृत् पडहो
गौश्चाऽऽयुश्च द्वे अहनी छन्दोमदशाहोऽष्टावत्वा-
रिंशं प्रथममहरथ चतुश्चत्वारिंशं चत्वारिंशं
पद्त्रिंशं द्वात्रिंशं त्रिंशं द्वे अष्टाविंशे पञ्चविंशे
शं चतुर्विंशं महाव्रतञ्चाऽतिरात्रश्च ॥ १ ॥

अत्राऽऽदितो द्वे अहनी पष्ठमासस्याऽऽत्योपात्ये भवतः । द्वौ त्रिवृ-
देत्यादिना पञ्चमासा पूरणोयाः । तत्राऽयुग्मान्यहानि त्रिवृन्ति,
युग्मानि तु पञ्चदशानीति पडहेषु त्रिवृत्पञ्चदशयोर्विवेकः । त्रयस्त्रि-
वृत्पञ्चदश इत्यादि स्वरसामान इत्यन्तेन पष्ठमासस्याऽष्टाविंशत्यहानि
राधे द्वे इति तत्पूर्तिः । तत्राऽभिजित्स्थानीयस्त्रिवृद्वृहस्पतिस्तोमः ।
देवाकीर्त्यन्तु मध्यममहर्न मासान्तर्मावि, अयं प्रथमः पक्षः । सप्तमे

मासि प्रयः स्वरसामानः । ततो विश्वजिह्वस्थानीय पञ्चदशस्तोम
 उक्थ्यसस्य इन्द्रस्तोमाः । तत आवृत्त पृथ्व्य पङ्कह एका, पञ्चदश
 त्रिवृत्पङ्कहः । अत्र पूर्वैषपर्यन्तेनाऽयुग्मान्यहानि पञ्चदशानि, युग्मानि
 तु त्रिवृन्ति, ततो द्वादशाहस्य दशाहानि । तानि च व्यूढञ्जिह्वस-
 त्रिवृत्स्तोमकान्यग्निष्टोमसंस्थानि । तत उद्भिद्वलभिदौ । ततोऽन्ते
 महामतोदयनीये । अत्र मिलित्वैको मासः । ततो द्वौ द्वौ पञ्चदशत्रि-
 वृत्ताविरयादिसस्यया अष्टमनवमदशमैकादशमासाः पूरणीयाः । तत
 पञ्चदशत्रिवृत्पङ्कहौ प्रथमतोषौ द्वितीयः पृष्ठयः पङ्कह शयष्टादशा-
 हानि । ततो गोष्टोम आयुष्टोमाविति विंशत्यहानि । तत इष्टादोमद-
 शाह इति द्वादशमासपूर्तिः । छन्दोमदशाह इत्यम्—अष्टाचत्वारिंशो
 आगत्य प्रथममहधनुर्धत्वारिंश त्रैष्टुम द्वितीयञ्चत्वारिंश पाङ्क तृतीय-
 यद्विंशत चार्हसञ्चतुर्यं, द्वात्रिंशमानुष्टुम पञ्चमं त्रिंश वैराजं षष्ठ, अष्टा-
 विंश औष्णिहे सप्तमाष्टमे, पञ्चाविंश पाङ्क नवमं, पूर्वस्तु पाङ्क अष्टाक्षर-
 पादपञ्चकापेक्षया द्वितीय पञ्चाक्षरपादपञ्चकापेक्षयेति, चतुर्विंशं नावत्रं
 दशममिति ॥ १ ॥

अथाऽस्य नाम दर्शयति—

आदित्यानाम्मध्ये पृच्छाम् ॥ २ ॥

स्पष्टम् ॥ २ ॥

अस्य फलमाह—

मध्ये पृच्छ्येन वा आदित्याः स्वर्गं लोकमाक्रमन्त
 यन्मध्ये पृष्ठान्युपयन्ति स्वर्गस्य लोकस्याऽऽक्रान्त्यै ॥ ३ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ ३ ॥

अथ पृष्ठानि प्रशंसति—

अन्नं वै पृष्ठान्यन्नमेव तन्मध्यतो धीयते तस्मान्मध्ये
 सदर्शनं विनोति ॥ ४ ॥

पृष्ठानां प्रयोगेणाऽन्नस्य सिद्धेः पृष्ठान्यन्नमित्युपसर्धते । तेषां मध्ये
 प्रयोगेण अन्नेन मध्यदेशे स्थापितं भवति ॥ ५ ॥

अथ तानि पुनः पशुरूपेण प्रशंसति—

पशवः पृष्ठानि, पशुष्वेव प्रतितिष्ठन्ति ॥ ५ ॥

स्पष्टम् ॥ ५ ॥

अथ पृष्ठगतं त्रिवृत्पञ्चदशस्तोमस्य प्रशंसति—

चक्रे वा एते साकंष्टृतीयत् त्रिवृत्पञ्चदशौ स्तोमौ
यं कामं कामयन्ते तमेतेनाऽभ्यश्नुवते यन्न यन्न हि
चक्रीवता कामयते तत्तदभ्यश्नुते ॥ ६ ॥

त्रिवृत्पञ्चदशौ स्तोमाविति यत् यौ स्तः ते एते साकष्टृतीयत्
सहैव वत्तमाने द्वे चक्रे खलु । यथा रथस्य चक्रे परिभ्रमतः एषं सर्वं
बृहद्वत् एतौ प्रायेण परिभ्रमतः । एतेन स्तोमद्वयेनेत्यर्थः । चक्रीवता
चक्रस्थानोयोक्तस्तोमद्वयवता पृष्ठे यन्न यन्न यद्यत् कामयते तत्र तत्र
तत्काम्यमश्नुते ॥ ६ ॥

अथ बृहस्पतिस्तोमं स्तौति—

अथैष त्रिवृद्बृहस्पतिस्तोम एतेन वै बृहस्पतिर्देवानां
पुरोधामगच्छत् पुरोधकामा उपेयुर्गच्छन्ति पुरोधां पुर
एनान्दधते ॥ ७ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ ७ ॥

अथ स्वरसामानो दिवाकीर्त्यञ्च सह प्रशंसति—

अथैते स्वरसामानः शिरो वै दिवाकीर्त्यं प्राणाः
स्वरसामानो यद्दिवाकीर्त्यमभितः स्वरसामानां भवन्ति
शिरस्येव तत्प्राणा धीयन्ते ॥ ८ ॥

उक्तार्थमिदम् ॥ ८ ॥

अथेन्द्रस्तोमं प्रशंसति—

अथैष पञ्चदश इन्द्रस्तोम उक्थ्य एतेन वा इन्द्रोऽ-
त्यन्या देवता अभवदत्यन्याः प्रजा भवन्ति य एतदुप-
यन्ति ॥ ९ ॥

अथ स्वरसामानन्तरं पञ्चदशस्तोमक उक्थ्यसंख्य इन्द्रस्तोम
कर्त्तव्यः ॥ ९ ॥

अथ द्वादशाहस्य दशाहानि स्तोमसंख्याधिकृतानि प्रशंसति—

अथैतानि द्वादशाहस्य दशाहानि व्यूढा अग्निष्टो-
मास्त्रिवृतो मध्यतः पाप्मनो मुच्यन्त एष वाच देवतत्त्वो

देवतल्पमेव तदारोहन्ति तत्प्या भवन्ति प्रवसीपसस्त
ल्पमाप्नुवन्ति ॥ १० ॥

अग्निष्टोमत्वात् त्रिवृत्त्वाच्च दशाहानि तेजोरूपाणि । अत एतदनु
ष्ठानात्तमोरूपात् पाप्मनो मुच्यन्त इत्युक्तम् । किञ्च एव दशरात्रः
समप्रान्तर्धत्तित्वात्तल्प इत्युपचर्यते । यथा लौकिकस्तल्पो गृहस्थाऽ
न्तः । यद्वा देवानां निवासयोग्यत्वात्तल्पत्वम् । अतस्तदेतदनुष्ठानातारो-
ऽपि देवतल्पमेव रोहन्ति । अस्त्वेवम्, किन्तत इति ? आह—तत्प्या
तत्प्यार्हा भवन्ति । तस्यैव विवरणमुत्तर वाक्यम् ॥ १० ॥

अथोद्भिद्भलमिदौ स्तूपेते—

अथैतावुद्भिद्भलमिदावेताभ्यां वै वृहस्पतिर्देवेभ्यः प-
शुदत्तजन्पशुनेवैताभ्यामुत्सृजन्ते ॥ ११ ॥

उद्भिद्यत्ते गवादिदक्षिण फलमिति उद्भिस् । तथा बलेन मिद्यते
उत्पाद्यते फलमिति बलमिस् । अथ वा बलनामानमसुरं देवगवार्थं वृह
स्पतिः मिप्रयाननेनेति उद्भिद्भलमिदेतावेकाहौ । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ११ ॥

अथ गोमायुपी प्रक्षंसति—

अथैते गो आयुपी मिथुनौ स्तोमावुपयन्ति प्रजास्यै
गौस्त्री आयुः पुमान् इत्यनयोर्मिथुनत्वम् ॥ १२ ॥

अथ छन्दोमदशाहः स्तूपेते—

अथैष छन्दोमदशाहश्छन्दसां दोहोऽर्वाञ्चि छन्दाधुं
स्तुपयन्ति तस्मादर्वाञ्चो मुखन्तः पशव उपतिष्ठन्ते ॥ १३ ॥

छन्दोमः छन्दोभिर्निर्मितो दशाहः । एष एव छन्दसां दोहः । एवं
सति अष्टाचत्वारिंश जागतं प्रथममहरित्याविक्रमेण छन्दसामचरोहे
णोपयन्ति सन्निधः । तस्माद्भुजन्त एव आदिना पालयन्तो गवादि
पशवः, अर्वाञ्चोऽधोमुखाः स्यान् स्वामिगृहमुपतिष्ठन्ते ॥ १३ ॥

अथ महाव्रत प्रक्षंसति—

अथैदूव्रतमन्नं वै व्रतं न वा अन्यन्नं सुखादन्नं, धिनो-
ति यदुपरिष्ठादूव्रतमुपयन्ति सुखत एव तदन्नाद्यं धीयते
तस्मान्मुखं सदन्नं धिनोति ॥ १४ ॥

गन्मिदम् ॥ १४ ॥

अथाऽऽद्यन्ते अहनी प्रशंसति--

अथैतौ प्रायणीयोदयनीयावतिरात्रौ येनैव प्राणेन
प्रयन्ति तमभ्युदयन्ति ॥ १५ ॥

एतदपि गतम् । अथाऽऽदित्यानामयनस्य कल्पः—‘मध्ये पृष्ठस्य
कल्मसोऽतिरात्र कल्मस चतुर्विंशमहरामिष्विकस्य प्रथमस्याऽहः प्र सो
मासो विपाञ्चित’ इत्यादिको द्रष्टव्यः ॥ १५ ॥

इति साण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदायं
प्रकाशे पञ्चविंशाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥

द्वितीयः खण्डः ॥

अथ पुरस्तात् पृष्ठ्याण्यमङ्गिरसामयनमाह—

अतिरात्रश्चतुर्विंशं प्रायणीयमहः पृष्ठयः पडहश्च-
त्वारस्त्रिवृतोऽभिप्लवाः पडहाः स मासः स द्वितीयः
स तृतीयः स चतुर्थः स पञ्चमस्त्रयस्त्रिवृतोऽभिप्लवाः
पडहाः पृष्ठ्यः पडहस्त्रिवृद्बृहस्पतिस्तोमस्त्रयः स्वरसा-
मानो दिवाकीर्त्यमहस्त्रयः स्वरसामानः पञ्चदश इन्द्र-
स्तोम उक्थ्यः पृष्ठ्यः पडहस्त्रयस्त्रिंशारम्भेण एकस्त्रि-
वृदभिप्लवः पडहो द्वादशाहस्य दशाऽहानि व्यूढा
अग्निष्टोमास्त्रिवृत उद्भिच्च यलभिच्च द्वे अहनी चत्वार
स्त्रिवृतोऽभिप्लवाः पडहाः पृष्ठ्यः पडहः स मासः स
द्वितीयः स तृतीयः स चतुर्थो द्वौ त्रिवृतावभिप्लवौ
पडहौ पृष्ठ्यः पडह आयुश्च गौश्च द्वे अहनी छन्दोमद-
शाहश्चतुर्विंशं प्रथममहर्द्धं अष्टाविंशे त्रिंश द्वात्रि-
ंशं पदत्रिंशश्चत्वारिंशश्चतुश्चत्वारिंशमष्टाच-
त्वारिंशश्चतुर्विंशं महाव्रतश्चाऽतिरात्रश्चाऽङ्गिरसां
पुरस्तात् पृष्ठ्यम् ॥ १ ॥

माघे अदनी पृष्वत् पष्ठमासान्ये भवतः । पृष्ठपडहमुजैश्चतु
 भिरभिप्लवपडहैरेको मास इत्येवमादितः पञ्चमासाः स्युः । ते चाऽभि-
 प्लवाः सर्वेऽपि त्रिवृत्स्तोमकाः । पष्ठे मासि त्रयस्त्रिंशदभिप्लवाः पृष्ठ्य-
 पडहोऽभिजितस्थानीयको वृहस्पतिस्तोमः, ततस्त्रयः स्वरसामानः,
 माघे अदनी इति षष्ठो मासः । ततो विषाकीर्त्यमहः पूर्वपदेव सप्तमो
 मासः, त्रयः स्वरसामान इन्द्रस्तोमश्च ततः आवृत्तः पृष्ठपः पडहस्त्रिवृद-
 भिप्लव एकः, ततो द्वादशाहस्य दशाहानि त्र्यूटादीनि पूर्वपदशाहविशे-
 षणानि, तत उद्भिद्वलमिदौ, ततोऽग्नये महायतोदपनीये द्वे अदनी इति
 त्रिंशदहानि । अथाऽष्टमादिषट्पारो मासाश्चतुर्भिरावृत्तैरभिप्लवैरेकेन
 पृष्ठपेन वैकैकमासकरूपनया आसन्त्यः । द्वादशस्तु मासः द्वाभ्यां त्रिवृद-
 भिप्लवाभ्यां आवृत्तेनैकेन पृष्ठपपडहेन सायुर्गोमिच्छदोमदशाहैः
 पूर्यन्ते । छन्दोमदशाहेषु चतुर्विंशप्रमृतीन्पण्यस्वारिंशपर्यन्ताभ्य-
 नुक्रमेणैव । पञ्चविंश न विद्यते, तत्स्थाने चतुर्विंशम् । तच्चाऽततो
 दशमं भवति । एतत्सत्रमाङ्गिरसां पुरस्तात्पृष्ठ्यमिर्युष्यते । प्रथमत
 एव पृष्ठपपडहस्य प्रयोज्यत्वात् ॥ १ ॥

अथाऽस्य फलं सम्रोचनमाह—

पुरस्तात्पृष्ठ्येन वा अङ्गिरसः स्वर्गं लोकमाक्रमन्त
 यत्पुरस्तात्पृष्ठान्युपयन्ति स्वर्गस्य लोकस्याऽऽक्रान्त्यै ॥१॥
 स्पष्टम् ॥ २ ॥

अथ पृष्ठान्यन्नपशुत्वेन प्रशंसति—

अन्नं वै पृष्ठान्यन्नमेव तन्मुखतो धीयते तस्मान्मुखे
 सदर्शनं धिनोति पशवः पृष्ठानि पशुत्वेन प्रतिनिष्ठन्ति ॥३॥
 स्पष्टम् ॥ ३ ॥

अथ छन्दोमदशाहपर्यन्तस्याऽहर्वर्जनं सम्पाद्य पूर्वसत्रस्याऽऽदित्या
 नामयनस्याऽर्चवादमतिदिशति—

पदन्पचक्राभ्यां साकवृद्ध्यां तत्समानमा छन्दो-
 मदशाहात् ॥ ४ ॥

अत्राभिप्लवे पञ्चदशस्याऽभावात् पूर्ववैषम्यात् (१) 'चक्रे वा एते सा
 कंवृतीपस् त्रिवृत्पञ्चदशी स्तोमावि' त्युक्तादभ्यत् छन्दोमदशाहपर्यन्तं

ब्राह्मणमत्राऽपि समानमित्यर्थः । यद्यप्यत्राऽऽयुगौरिति क्रमः, तथाऽपि मिथुनत्वार्यवादस्समान एव ॥ ४ ॥

अथ छन्दोमदशाहं प्रशंसति—

अथैष छन्दोमदशाहश्छन्दसां दोह ऊर्ध्वानि छन्दा-
५स्युपयन्त्यनपञ्च५शाथैष वाव देवयानः पन्थाः प्र देव-
यानं पन्थानमाप्नुवन्ति य एतदुपयन्त्यथैतद्व्रतम् ॥ ५ ॥

छन्दसामवरोहक्रमेणाऽनुष्ठाने क्रमेण कस्यचिच्छन्दसोऽपमंश-
स्यात् । अतस्तदभाषाय भवत्यृषिमुखश्छन्दसामवाप्तिः । एव एव छन्दो-
नुक्रमो देवलोकगमनमार्गः देवयजनमार्गः । अथैतद्व्रतमित्यत्र प्रतीक-
ग्रहण पूर्वोक्तार्थवादानुकरणार्थम् ॥ ५ ॥

आद्यन्ते अहनी प्रशंसति—

अथैतौ प्रायणीयोदयनीयावतिरात्रौ येनैष प्राणेन
५प्रयन्ति तमभ्युद्यन्ति ॥ ६ ॥

गतमिदम् । अस्याऽयनस्य पुरस्तात् पृष्ठस्य कल्सोऽतिरात्रः कल्-
सश्चतुर्विंशमहः कल्सः पृष्ठपः कल्से प्रथममहरामिष्टवस्य यथा मध्ये
पृष्ठप इत्यादिकल्पो द्रष्टव्यः ॥ ६ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे पञ्चविंशाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥

तृतीयः खण्डः ॥

अथ इतिषातवतीरयनमाह—

अतिरात्रस्त्रिवृता मासं पञ्चदशेन मासं सप्तदशेन
५मासमेकविंशेन मासं त्रिणवेन मासं त्रयस्त्रिंशेन
मासं महाव्रतं त्रयस्त्रिंशेन मासं त्रिणवेन मासमेकवि-
ंशेन मासं सप्तदशेन मासं पञ्चदशेन मासं त्रिवृता
मासमतिरात्रः ॥ १ ॥

प्रथमं प्रायणीयोऽतिरात्रः । तत्रस्त्रिवृदित्रयस्त्रिंशान्ताः आदितः
तां० मा० ७३ Vol II

पणमासा अस्मिन्मासाः। विषुवतः स्थाने महाव्रतं भवति। त एव त्रिषुदादि-
मासा उत्तरस्मिन् पक्षसि द्वादशादिसप्तमासान्ताः पणमासाः स्युः।
तत उदयनीयमहः। एतानि त्रिषुद्वयुत्तरशतत्रयमहानि स्युः। अधिक-
योद्वेयोरहोर्ध्ववस्थाविषये सूत्रकारः—(१) 'द्विवातवतोरपने द्विवाकोनौ
मासौ सुनुयुस्त्रिवृताविति गौतमः, त्रयस्त्रिंशविति धानञ्जयः, उभौ
वा त्रिंशिनौ स्याता यथैतद्ब्राह्मणमि'ति। 'त्रयस्त्रिंशवेकोनावि'ति
कल्पकारस्य मतम् ॥ १ ॥

अथाऽस्य फलं संपरोचनमाह—

ऋतवो न प्रत्यतिष्ठन्ति एतेन प्रत्यतिष्ठन् प्रतिष्ठा-
कामा उपेयुः प्रत्येव तिष्ठन्ति पशूना ऋतव ऋतुष्वेवैतेन
प्रतितिष्ठन्ति ॥ २ ॥

स्पष्टम्। ऋतुषु प्रतिष्ठानं नाम सचद्वृत्तभोगास्पदावम् ॥ २ ॥

अथ मध्यमं महाव्रतमहः प्रशंसति—

पशूनां मध्यत उपयन्ति मध्यत एव तदन्नाद्यं धीयते
तस्मान्मध्ये सद्गन् धिनोति ॥ ३ ॥

गतमेतत् ॥ ३ ॥

अथ कृत्स्नमपन पक्षिण्येन प्रशंसति—

पक्षि वा एतत्सन्नायणं यं कामं कामयन्ते तमेतेनाऽ-
भ्यशुवते यत्र यत्र हि पक्षी कामयते तत्तदभ्यशुवते ॥ ४ ॥

पूर्वोत्तरमासपदकरूपपक्षद्वययुक्तमेतत्सन्नायणम्। अस्त्वेव किरता
इति ॥ माह—य कामं कामयन्त इत्यादिना। अथ सर्वकामसाधनमेवोप-
पादयति—यत्र यत्र हि पक्षी इत्यादिना। यद्वा पक्षि वेत्यादि महाव्रत
स्यैव स्तुतिः। तच्च मध्यमाहस्त्वेन प्रधानत्वात् पक्ष्यपि भवति। अ-
थ सन्निर्वाहकत्वात् सन्नायणमित्युच्यते ॥ ४ ॥

आद्यन्तयोर्मासयोर्व्येत् त्रिवृत्वं तत् प्रशंसति—

त्रिषुता प्रयन्ति त्रिवृतोऽयन्ति प्राणा वै त्रिषुत् स्तो-
मानो प्राणैरेव प्रयन्ति प्राणेषु प्रतितिष्ठन्ति ॥ ५ ॥

त्रिवृतः प्राणत्वमसकृत्कम् ॥ ५ ॥

अथैतदयनं कर्तृद्वारा प्रशंसति—

एतद्वै दृतिघातवन्तौ स्वाण्डव उपेतो विपुवति वा-
तवानुत्तिष्ठति समापयति दृतिस्तस्मात्तनीयांशो वा-
तवता भूयांशो दार्त्तयाः ॥ ६ ॥

एतत्सत्रायणं दृतिश्च वातवांश्चेत्युभौ यजमानौ स्वाण्डवे घने उपेतः
अन्वतिष्ठातामित्यर्थः । भूतकाले व्यत्ययेन वर्त्तमानप्रत्ययः । एवमुत्तर
योरप्याख्यातपोर्द्रष्टव्यम् । तयोरनुष्ठानप्रयुक्तं किञ्चित् फलवैषम्य
वक्तुमाह—वातवान् विपुवति महायते सम्पूर्णं उत्तिष्ठति उदतिष्ठत्
सत्रं समापितवान् । दृतिस्तु द्वादशाऽपि मासानाख्याय समापयत् ।
यस्मादेवं तस्माद्वातवता वातवतो वंद्यास्तनीयांसः अत्यर्थं तनवः
कृशा अभवन् । दार्त्तया इतरथदवास्तु भूयांसो बहुतराः प्रवृक्षा अभवन्
अत उभयस्याऽनुष्ठानसङ्गादेऽपि कृत्स्नानुष्ठान प्रशस्तफलवदित्युक्तं
भवति । अत्र 'विधृतिभिः क्लृप्तं दृतिघातवतोरयनमात्रिणवेभ्यस्त्रिवृ-
द्भ्य उदरत्युक्त्यानि पञ्चदशेभ्यः षोडशिनमि'त्यादिकः कल्पो द्रष्टव्यः ॥६॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ
प्रकाशे पञ्चविंशाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥

चतुर्थः खण्डः ॥

अथ सर्वसिद्धिमाधनं कुण्डपायिनामयनमाह—

मासं दीक्षिता भवन्ति ते मासि सोमं क्रीणन्ति
तेषां द्वादशोपसद उपसद्भिश्चरित्वा सोममुपनह्य मास-
मग्निहोत्रं जुह्वति मासं दर्शपूर्णमासाभ्या यजन्ते मासं
वैश्यदेवेन मासं वरुणप्रघासैर्मासं साकमेधैर्मासं
शुनासीर्येण त्रिवृता मासं पञ्चदशेन मासं सप्त-
दशेन मासमेकविंशेन मासं त्रिणवेन मासमष्टादश

अथस्त्रिंशान्यहानि द्वादशाऽहस्य दशाहानि महाव्रत-
ञ्चाऽतिरात्रश्च ॥ १ ॥

मासे माससपूर्वैर्दक्षिता भवन्ति दीक्षितघर्माननुतिष्ठेयुः । त
एव मासि दीक्षासम्बन्धिनि सम्पूर्णं प्रायणीयायां कृतार्यां प्रथमप्रव-
र्धोपसदियसे सोम क्रीणन्ति क्रीणीयुः । तेषां द्वादशोपसदो भवन्ति ।
ततः कृतोपसदद पूर्वकृत सोममुपनष्ट उपरि देशे संरक्ष्य । तत
मासमग्निहोत्रमित्यारभ्य त्रिणवेन मासमित्यन्तं निगदसिद्धम् । आ
दितः यन्मासा द्विर्त्येकका इतरेतुसौमिकाः । द्वादशस्य मासस्य
अथस्त्रिंशकान्पद्यादशान्यहानि, ततो द्वादशाहस्य दशाहानि, ततो
महाव्रत चाऽतिरात्रश्चेति त्रिंशदहानीति द्वादशमासाः ॥ १ ॥

अथ क्रमेणाऽनुष्ठेयमग्निहोत्रादिचतुष्टयं प्रशसति—

अग्निहोत्रं दशहोता दर्शपूर्णमासौ चतुर्होता चातु-
र्मास्यानि पञ्चहोता सौम्योऽध्वरः सप्तहोता ॥ २ ॥

यदेतत् प्रथमे मास्यनुष्ठेयमग्निहोत्रमस्ति तच्च(१)'विंशित्युनि'प-
नुष्ठाकोको दशहोता । तेन यो होमोऽस्ति सोऽनेन कृतो भवतीत्यर्थः ।
एवमुत्तरधावप्येवमपि द्रष्टव्यम् । दर्शपूर्णमासौ द्वितीयमास्यनुष्ठेयावेव
चतुर्होता । तथा मासचतुष्टये क्रमेणाऽनुष्ठेयानि चातुर्मास्याभ्येव पञ्च-
होता । यः सौम्योऽध्वर उत्तरमासपदकसम्बन्धी स एव सप्तहोता ।
अग्निहोत्रादिचतुष्टयमभ्यव्युमाह्वये स्पष्टमास्नातम्—(२)'पृथिवी होता'
(३)'अग्निर्होता'(४)'महादेविर्होते'ति । तानि क्रमेण चतुर्होतृपञ्चहोतृसप्तहो-
तृणां प्रतीकाः । दशहोतृः प्रतीकस्तु प्रदर्शित एव ॥ २ ॥

अथैतेषां फलमाह—

एते वाक् सर्वेण यज्ञेन यजन्ते य एतदुपयन्ति सर्वं
एव भवन्ति ॥ ३ ॥

ये सत्रिण एतदुपयन्ति एते वाक् एते एव सर्वे अग्निहोत्रादिमेवेन
प्रकृतिविकृत्यात्मना च यो यज्ञोऽस्ति तेन कस्मिन्नाऽभीष्टा भवन्ति ।
अत एव पशुपुत्रघनस्वर्गादिफलैः समृद्धा भवन्ति ॥ ३ ॥

अथैषां शेषमक्षणे कञ्चिद्विशेषमाह—

ते सर्वे कुण्डपायिनोऽत्सरुकैश्चमसैर्मक्षयन्ति ॥ ४ ॥

सर्वे सत्रिणः कुण्डैः पातारो भवन्ति । अत एवाऽस्यैतन्नाम सम्पन्नम् । अत्सरुकैः अत्सरुर्नाम दण्डरहितो मध्येऽत्यन्तमवनतः स्थूलः पात्रविशेषः । तादृशैश्चमसैर्मक्षयन्ति हुताग्निष्टोमम् ॥ ४ ॥

अत्राऽऽतिविषयसमानता विधत्ते—

यो होता सोऽध्वर्युः स पोता य उद्गाता स नेष्टा
सोऽच्छावाको यो मैत्रावरुणः स ब्रह्मा स प्रतिहर्त्ता यः
प्रस्तोता स ब्राह्मणाच्छंसी स ग्रावस्तुत् यः प्रतिप्रस्थाता
सोऽग्नीत्स उन्नेता गृहपतिर्गृहपतिः सुमह्यण्यस्सुब्रह्म
ण्यः ॥ ५ ॥

सुगमम् ॥ ५ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे पञ्चविंशाध्यायस्य अतुर्थे खण्डः ॥

पञ्चमः खण्डः ॥

अथ सर्वसमृद्धिसाधनं तपश्चितामयनं सत्रमाह—

संवत्सरं दीक्षिता भवन्ति संवत्सरमुपसद्भिश्चर-
न्ति संवत्सरं प्रसृतो भवति ॥ १ ॥

संवत्सरं प्रसृतो भवति संवत्सरं प्रसुनुयुरित्यर्थः । सिद्धमप्यत्र ।
अत्राशुं विशेषकल्पना सत्रप्रकृतिभूतगवामयनाह, कल्हसिचत् ।
यद्वा सर्वप्रकृतिभूतज्योतिष्टोमेनाऽहं कल्हसिद्धयेत्या । तथा चाऽऽर्थेय
कल्पः—'गमवायनेन क्लृप्तं तपश्चितामयनं ज्योतिष्टोमेन वा विकल्हतेने'
ति ॥ १ ॥

तत्संवत्सरं दीक्षिता भवन्ति तप एव तेन तप्यन्ते
यत्संवत्सरमुपसद्भिश्चरन्ति पुनत एव तेन यत्संवत्सरं

प्रसृतो भवति देवलोकमेव तेनाऽपि यन्ति ॥ २ ॥

दीक्षायां एयोवतादिनियमसद्भावात् दीक्षासवत्सरेण तप एव
तप्तं भवति । ततस्सवत्सरोपसदनुष्ठानेन देवत्वप्राप्तये सत्कृता भव-
न्त्येव । ततस्संवत्सरसोमयागेन पूताः देवलोकं देवनिवासस्थानं प्रा-
प्नुवन्ति ॥ २ ॥

अस्य फल सप्ररोचनमाह—

एतेन वै तपश्चितो देवाः सर्वामृद्धिमाधुर्वन् सर्वा-
मृद्धिमृध्नुवन्ति य एतदुपयन्ति ॥ ३ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ ३ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे पञ्चाविंशाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥

पष्ठः खण्डः ॥

अथ सर्वर्द्धिसाधनं प्रजापतेर्द्वादशसंवत्सराख्यं सप्रमाह—

त्रयस्त्रिधृतः संवत्सरास्त्रयः पञ्चदशास्त्रयः सप्तदश।
स्त्रय एकविंशः प्रजापतेर्द्वादशसंवत्सरम् ॥ १ ॥

सुज्ञानमिदम् ॥ १ ॥

अथाऽस्य फल सप्ररोचनमाह—

एतेन वै प्रजापतिः सर्वस्य प्रसवमगच्छत्सर्वस्य प्र-
सवं गच्छन्ति य एतदुपयन्ति ॥ २ ॥

सर्वस्य प्रसव प्रेरणम् । तत्सर्वसमृद्धस्यैव नाऽन्यस्येति सर्वर्द्धि-
कामा अत्राऽधिकारिणः ॥ २ ॥

अथ विहितसंवत्सरत्रयचतुष्टयं क्रमेण प्रशंसति—

यत् त्रयस्त्रिधृतः संवत्सरा भवन्ति तेजो ब्राह्मव-
र्चसं त्रिधृतेज एव ब्राह्मवर्चसमवर्धयन्ते यत् त्रयः पञ्च-
दशा ओजो वर्षे पञ्चदश ओज एव वीर्यमवर्धयन्ते

यत् त्रयः सप्तदशा अन्नं वै सप्तदशोऽन्नाद्यमेवाऽवरुन्ध-
ते यत् त्रय एकविंशाः प्रतिष्ठा वा एकविंशोऽन्तत
एव यज्ञस्य प्रतितिष्ठन्ति ॥ ३ ॥

अग्निना सह त्रिवृतः प्रजापतिमुखादुत्पन्नत्वात् तस्य च गायत्री
सन्धाद्वायव्या ब्रह्मवर्चससाधनत्वाद् ब्रह्मवर्चसं तेज एव त्रिवृत् ।
अतस्तदनुष्ठातारोऽपि तदेवाऽवरुन्धते । एव पञ्चदशादिभ्यपि द्रष्ट-
व्यम् ॥ ३ ॥

अथाऽस्य प्रयोक्तृप्रशंसाद्वारेण सर्वसिद्धिलक्षणं फल दशंपति—

एतेन वै नैमिशीयाः सर्वामृद्धिमाप्नुवन् सर्वामृ-
द्धिमृध्नुवन्ति य एतदुपयन्ति ॥ ४ ॥

नैमिशीया नैमिशारण्यवासिनः ॥ ४ ॥

अथाऽस्य सत्रस्य नववर्षिकप्रयोगोऽपि विद्यत इत्याह—

ते ह सप्तदशेभ्य एवाऽध्युत्तस्युस्त व होत्रुषो नः
प्रजायामृष्याते स एतत्सत्रं समापयादिति तदेतत्स-
मीप्सन्तो ब्राह्मणास्सत्रमासते ॥ ५ ॥

ते नैमिशीयाः सप्तदशेभ्य एव सप्तदशस्वोमकेभ्यस्त्रिभ्यः संव-
त्सरेभ्यः सप्तदशं समाप्येवाऽध्युत्तस्युः सत्रादुत्थिता आसन् । त उ-
ह त एते खलु तदेवमृषु-यो दीक्षितो नोऽस्माकं प्रजायां पुत्रपौत्रादि-
लक्षणार्थां क्रम्याते यज्ञाङ्गे समृद्धस्स्यात्, स एतत् सत्रं एकविंशवर्ष-
त्रयमप्यननुष्ठाय समापयेदिति । एतावताऽस्य नवसंवत्सरानुष्ठानं
विद्यते । तथाऽपि साधनसमृद्धावप्यनापदि सप्तदशेभ्य उत्थापनं कुर्या-
दित्युक्तं भवति । यस्माद्यो नः प्रजायामृष्याता इति नैमिशीयैरुक्तं तस्मा-
दित्यर्थः । तत्सत्रं समीप्सन्तः समापयितुमिच्छन्तो ब्राह्मणा द्वादशसंव-
त्सरमेव सत्रमासते ॥ ५ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-

प्रकाशे पञ्चविंशाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥

सप्तमः खण्डः ॥

अथ सर्वादिसाधनं पद्मत्रिंशत्संवत्सराख्यं शाक्त्यानां सप्तमाह—

नव त्रिष्टुतः संवत्सरा नव पञ्चदशा नव सप्तदशा
नवैकविंशः शाक्त्यानां पद्मत्रिंशत्संवत्सरम् ॥

शाक्त्या शक्तिगोत्रोत्पन्ना कृष्यः ॥ १ ॥

अथाऽस्याऽनुष्ठाने किञ्चिद्विशेषसमृद्धिसाधनं दर्शयति—

एतेन वै गौरीवितिः शाक्तस्तरसपुरोडाशो वडपा-
वत्यां सर्वाभृद्धिमाप्नोत् सर्वाभृद्धिमृच्छुवन्ति य
एतदुपयन्ति ॥ २ ॥

गौरीवितिर्नाम कविः । तरसं मांसं तदेव सक्नीयः पुरोडाशो य
स्याऽसौ तरसपुरोडाशः । पश्चाद्यतो नाम नदी । सिद्धमभ्यस्य ॥ २ ॥
अथैतत्सत्तासरगतसंख्याद्वारा प्रशंसति—

बृहती वा एतत्सत्रायणं स्वाराज्यं छन्दसां बृहती
प्र स्वाराज्यमाप्नुवन्ति य एतदुपयन्ति ॥ ३ ॥

सत्रञ्च तदयतञ्च सत्रायणम् । एतत् सत्रायणं बृहती वै । बृहत्यापि
पद्मत्रिंशद्वत्सरा, अस्याऽपि सवत्सरगता पद्मत्रिंशत्संख्याऽस्ति । अतः
एतद्वारा एतत् बृहती । असत्वेयम्, किन्तु इति ? अत आह—बृहती
छन्दसां मध्ये स्वाराज्यमित्युक्तम् । अत एतदनुष्ठानात्तरोऽपि स्वाराज्य
माप्नुवन्ति ॥ ३ ॥

अथैतद्वत्सत्रसाधनत्वेन प्रशंसति—

तदेतच्छाक्त्यानां दशवीरमेपां दश वीरा जायन्ते
य एतदुपयन्ति ॥ ४ ॥

तदेतदुक्तं सत्रं शाक्त्यानां दशवीरं धीरयन्त्यमित्रानिति वीरा
पुत्रास्तेषां दशसंख्यानां साधकम् । अतो ये दीक्षिता एतदुपयन्ति
तेषामपि दश वीराः पुत्रा जायन्ते ॥ ४ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे साधनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थे
प्रकाशे पञ्चविंशाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥

अष्टमः खण्डः ॥

अथ स्वर्गसाधनं साध्यानां शतसंवत्सरं सत्रमाह—

पञ्चाविंशतिस्त्रिवृतः संवत्सराः पञ्चाविंशतिः पञ्च-
दशाः पञ्चाविंशतिः सप्तदशाः पञ्चाविंशतिरेकविंश-
शाः साध्यानां शतसंवत्सरम् ॥ १ ॥

स्पष्टम् ॥ १ ॥

अथैतस्य प्रयोक्तृप्रशंसनद्वारा स्वर्गसाधनत्वमाह—

साध्या वै नाम देवेभ्यो देवाः पूर्वं आसन् एत-
त्सत्राणमुपायधेस्तेनाऽऽर्जुन्यधेस्ते सगवः सपुरुषाः सर्व-
एव सह स्वर्गं लोकमायन्नेवं वाव ते सह स्वर्गं लोकं
यान्ति य एतदुपयन्ति ॥ २ ॥

पूर्वं साध्याय्याः देवाः वस्वादयो देवेभ्यः इदानीं ज्योतिष्टोमादिक-
र्म कृत्वा देवतात्वं प्राप्नुवन्त्यः पूर्वं आसन् । ते स्वदेवत्वप्राप्तयर्थं
मेतच्छतसंवत्सरं सत्राणमुपेत्य समृद्धा अभवन् । इह लोकात्पञ्चासैः
सपुरुषाः सपरिवारकाः सर्व एव कास्म्येन स्वर्गं लोकमायन् । एवमे-
वेशानीमपि ते स्वर्गमिस्थादि स्पष्टम् । अत एव साध्यानां सम्बन्धात्
साध्यानां शतसंवत्सरमिति नाम सम्पन्नम् ॥ २ ॥

अथैतच्छतसंवत्सरगतसंख्याद्वारेण प्रशंसति—

आयुर्वा एतत्सत्राण्यधेशतायुः पुरुषो यावदेवाऽऽ-
युस्तद्वरुन्वते न ह्यत्यायुषं सत्रमस्ति ॥ ३ ॥

यतः शतायुः पुरुषः, अतस्तरसंख्याकसंवत्सरसङ्ख्यायादेतत्सत्राय
णमायुरित्युच्यते । अतो यावदेवाऽऽयुः पुरुषस्य प्रजापतिना शतमिति
कृतं तत्कारस्म्येनाऽवरुन्वते, न मर्ये म्रियते । न ह्यत्यायुषं आयु-
तिकान्तं आयुषो मध्ये मरणसाधनं सत्रं नास्ति । अतः शतयायुषि
पुरुषस्याऽपेक्षितव्यानि ॥ ३ ॥

उक्तार्थं ऋचमुदाहरति—

तदभ्यनुक्ता—

तानदिहानि बहुलान्यासन्त्या प्राचीनमुदिता सूर्यस्य ।

यतः परि जार इवाऽऽचरन्त्यूपा दादृशे न पुनर्घृतीवेति ॥

अस्यामृच्चि बह्वेक्षितमित्येतावदेव निदर्शनं क्रियते-उपसःस्तुतिरेषा । तानीति तानि तेजोऽस्येवाऽहानि बहुलान्यासन् महामेक्षितत्वात् । आसन्नित्याशौर्यं । अतोऽस्माकं सन्वित्यर्थः । तानीत्युक्तं कानीत्याह—
या यानि तेजोसि प्राचीन पूर्वस्मिन् काले सूर्यस्य उदित्वा उदिते उदरे सति उपपन्नानि । यतः तपनपरिस्पर्शजनिततेजस्समूह एवैकमहः खलु अतस्तथाविधानि बहूनि सन्वित्यभिप्रायः । अतो येभ्यस्तेजोभ्यस्तदर्थं जारे पत्यौ परित आचरन्ती पत्युः समीपं सञ्चरन्ती नारी योष जारे रात्रेर्जयत्तरि आदित्ये पत्यांचरन्ती सती दृदशे सवै । किन्तु पुनर्घृतीष पुच्छयान्तरं प्रति गच्छन्ती पुच्छलीष न दृदशे तानीति सम्यग्धः ॥ ४ ॥

अथैतत् ज्योतिष्टोमस्य सादृश्येन प्रशंसति—

ज्योतिष्टोमस्याऽपनेन यान्ति ज्योतिरेव भवन्ति ॥५॥

ज्योतिष्टोमस्य यदपनं प्रायण त्रिवृदादिस्तोमचतुष्टयरूपमस्ति तेनैवेतं यन्ति । अतस्तेऽपि ज्योतिरेव तेजोरूपा एव भवन्ति ॥ ५ ॥

अथैतदप्यद्वारेण प्रशंसति—

एकविंशशोऽन्ततः स्तोमानां भवति प्रतिष्ठा वा एकविंशशोऽन्तत एव यज्ञस्य प्रतितिष्ठन्ति ॥ ६ ॥

स्तोमानां त्रिवृदादीनां मध्ये अन्ततः सप्तान्ते एकविंशस्तोमो भवति । सिद्धमभ्यत् ॥ ६ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-

प्रकाशे पञ्चविंशाध्यायस्याऽष्टमः खण्डः ॥

नवमः खण्डः ॥

अथाग्नेः सहस्रसाव्यं सहस्ररात्रं सर्वाज्ञायफलसाधनं सत्रमाह-

अतिरात्रः सहस्रमहान्यतिरात्रोऽग्नेः सहस्रसा-
व्यम् ॥ १ ॥

सहस्राण्यहानि कात्स्न्येन स्रूयते अमिषूयते सोम इति सहस्रसा-
व्यम् । एतद्गनेः सम्बन्धि सहस्रसाव्यं सत्रम् । अस्याऽऽश्वान्ते चाऽति-
रात्रौ भवत इति केचित् । अस्यैवाऽऽद्यन्ते अहनी अतिरात्रावित्यपरे ।
तथा च सूत्रम्--(१)'सहस्रसाव्ये सहातिरात्राभ्यां सहस्रमहनीत्या-
चार्या सहस्रसाव्यमिति ह्याहेत्यन्तरेणेति शौचिवृक्षिरिति ॥ १ ॥

अथाऽस्य फलं समरोचनमाह--

एतेन वा अग्निः सवस्य प्रसवमगच्छत् सर्वस्य
प्रसवं गच्छन्ति य एतदुपयन्ति ॥ २ ॥

स्पष्टम् ॥ २ ॥

अथाऽस्य कर्तृद्वारा फलान्नरं दर्शयति--

अग्नेर्वै सर्वमाद्यथै सर्वमेयामाद्यं भवति य एतदुप-
यन्ति ॥ ३ ॥

एतत्पूर्वमनुष्ठितवतोऽग्नेः खलु एतदनुष्ठानसामर्थ्यात् सर्वमपि
आद्यं अदर्शयिमासीत् । सर्वमित्यादि स्पष्टम् ॥ ३ ॥

अस्याऽहर्गतसंख्याद्वारेणैतत्प्रशंसति--

अथ यत् सहस्रसाव्यं भवति सहस्राक्षरा वै परमा
विराट् परमायामेव विराजि प्रतितिष्ठन्ति ॥ ४ ॥

परमा विराट् सख्यानां मध्ये शतं हि परम् । अतस्तावत्संख्या
वै विराट् परमेत्युच्यते 'सहस्राक्षरा विराडिति श्रुते' । एकैकस्या इ-
शसंख्यात्वात् सहस्राक्षरा भवति । सिद्धमन्यत् ॥ ४ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीयेवेदार्थ-

प्रकाशे पञ्चविंशध्यायस्य नवमः खण्डः ॥

दशमः खण्डः ॥

अथ त्रीणि सारस्वतानि सत्राणि—मित्रावरुणयोः प्रथममिन्द्रा
मयोर्द्वितीयमर्यस्मस्तृतीयम् । तत्र मित्रावरुणयोः प्रथमं सत्रमाह—

सारस्वत्या विनशने दीक्षन्ते ॥ १ ॥

सारस्वती नाम नदी प्रत्यक्प्रोताः प्रवहति । तस्या प्रागपरभागी
सर्वलोकप्रत्यक्षौ । मध्यमस्तु भागो भूम्यामृतनिमग्नः प्रवहति । नाऽ
सौ केनचिद्बुद्ध्यते । तद्विनशनामित्युच्यते । तस्योपक्रमे दक्षिणे तीरे
दीक्षन्ते ॥ १ ॥

सत्रस्य सारस्वतीयस्य दीक्षोपसदोरित्यामाह—

तेषां द्वादश दीक्षा द्वादशोपसदः ॥ २ ॥

अथ कस्मिन् दिक्से दीक्षास्म इति जिज्ञासायां सूत्रकारो मतमे
वमाह—(१) 'पृष्ठो पक्षस्येति गौतम, अमावास्यायामतिरात्रस्यादि'
ति । पूर्वपक्षस्य पृष्ठ्यामित्यर्थः । तत्रोपपत्तिः स्वपक्ष चाऽऽह—'पूर्व
स्वस्थानमावास्याय प्रयुज्यते' इति । अस्याऽपमर्शः—एवं सति शुक्ल-
पक्षस्य प्रथमायां सात्राण्यग्राह्यविहितं प्रयुक्तं स्यात् । पक्षान्तरमाह—
(२) 'सप्तम्या वा दीक्षित्वाऽमावास्याया यजनीयेऽह्न्यतिरात्र, स्यादिति
धानक्ष्व, समावय उचराभ्यामुचराभ्यामिति । अस्याऽपमर्शः—अमा-
वास्यायामुत्तरायण्यजनीये शुक्लप्रथमायामेवाऽतिरात्र । कुतः ? उच-
राभ्या गोष्टोमायुष्टोमाभ्या प्राज्ञाणोकाभ्या साम्यसिद्ध्यर्थं, प्रथमायामेव
हि तयोरनुष्ठानमिति ।

नन्वेवं सति द्वितीयाया कारणात् सात्राण्यस्य स्थानस्य' स्या
दित्याशङ्क्य स्वयमेव परिहरति—(३) 'स्वस्थानं चैवाऽमावास्यां प्रयु-
ज्यत' इति । अतः कारणात् न सात्राण्यस्थाऽपस्रश्च इत्यर्थः । तदपि
कुत इति? तत्राऽऽह (४) 'पूर्वपक्षो ह्यामावास्यायस्थानमिति । अय-
मभिप्रायः—पूर्वपक्षो हि कात्स्वरेण सात्राण्यस्य स्थानं, न केवलं प्रथमै-
वेति । अथ दीक्षोपसदोर्मध्ये प्रयोगक्रमः—पूर्वोक्तदीक्षोपक्रमयोर-
न्यतरं पक्षं परिगृह्य द्वादशदिवसपर्यन्तं दीक्षा । दीक्षान्ते प्रायणीयया
प्रचर्य राजानं क्रीत्वोपनह्य निधाय पश्चात् द्वादशोपसदः इति ॥ २ ॥

अधोपसदनन्तरमातिरात्रमनुष्ठाय तस्मिन् दिवसे साध्यायार्थं वत्सानपाकृत्य इवोभूते तेन यष्ट्यमित्याह—

यदहरतिरात्रो भवति तदहर्वत्सानपाकुर्वन्ति
संस्थितेऽतिरात्रे साध्यायेन यजन्ते ॥ ३ ॥

यदहर्हस्मिन्नहनि प्रायणीयोऽतिरात्रो भवति, तस्मिन्नहनि साध्यायार्थं वत्सानपाकृत्युः पश्चादस्तमयात् पूर्वं स्वकाले दोहयेयुः। इष्ट्यर्थं पुनश्च रात्रौ वत्सानपाकृत्य इव संस्थितेऽतिरात्रे इष्ट्यर्थं प्रक्रम्य पाश्चासादनप्रोक्षणानन्तरं प्रातर्दोहं दोहयेयुरित्यर्थः । प्रकृतौ तु दर्शं पुरोडाशसङ्गात् कपालोपधानानन्तरं प्रातर्दोहः । अत्र द्राह्यायणः—
(१) 'पुरा रात्रेः सायं दोहं दोहयेरन् संस्थितेऽतिरात्रे प्रातर्दोहमिति' ।
अतिरात्रसमाप्त्यनन्तरं तत्रैव देशे साध्यायेन यजेरन् ॥ ३ ॥

अथ साध्यायानुष्ठानानन्तरमुपरिभूतानुष्ठानाय गार्हपत्याहवनीययोर्निर्माणप्रकारमाह—

साध्यायेनेष्ट्वाऽह्वर्युः शम्यां परास्थति सा यत्र
निपतति तद्गार्हपत्यस्ततः पदत्रिंशत् प्रक्रमान् प्रक्रमति तदाहवनीयः ॥ ४ ॥

साध्याययागानन्तरं तस्मिन्नेवाऽहनि आहवनीयसमीपेऽह्वर्युस्तिष्ठन् पादमुखः शम्यां परास्थति । स्वशक्त्या सा शम्या यत्र निपतति तत्र गार्हपत्यः कर्त्तव्यः । ततोऽह्वर्युः पदत्रिंशत्प्रक्रमान् प्रक्रमति । तत्राऽऽहवनीय औत्तरवेदिकः । अत्र द्राह्यायणः—(२) 'साध्यायेनेष्ट्वाऽह्वर्युः शम्यां परास्थतीत्याहवनीयम्यन्तेन तिष्ठन् प्राङ्मुखो नित्यमिष्टिसंस्थासु प्रास्येदि'ति । आहवनीयम्यन्तेनेत्यतः पूर्वं प्राक्षणाप्रतीकोपादानम् । म्यन्तेन समीप इत्यर्थः ॥ ४ ॥

अथ सदः प्रभृतीनां निर्माणप्रकारमाह—

चक्रीवत् सदश्चक्रीवद्धविर्द्धानं चक्रीवदाम्रीधमुख-
लघुघ्नो यूपः प्रकृष्य उपोस एव नोपरवान् स्रनन्ति ॥ ५ ॥

चक्रीवत् चक्री चक्र 'अक्षुण्णचक्रयो' रित्यादौ तथा दर्शनात् । सद आदिकं चक्रं चतुःफलकादिनिर्मित कार्यमिति केचित् । अपरे तु

१. लाट्यायनश्रौतसूत्रं (१०. १५. ७) द्रष्टव्यम् ।

२. लाट्यायनश्रौतसूत्रं (१०. १५. ८) द्रष्टव्यम् ।

चक्री रथः शकटो वा तद्युक्तं सद्भादि कार्यमिति । प्रथमनिर्मितै-
रेव सदाः प्रभृतिभिरत्रोत्थानानुष्ठानादुपर्यतिदेशप्रापणाय सद्भादिषु
पृथक् पृथक् रथ वा शकटं वा सम्पादयेयुरित्यर्थः । अत्रानुक्तयोरपि पत्नी
शालाशामिश्रयोश्चक्रीवतोर्निर्माणमाह सूत्रकारः (१) — 'तथाऽपि पत्नी
शाला स्याच्छामिश्रञ्चे'ति । एतेषां प्रायणे विशेषं सूत्रकार आह — (२)
'समभ्येद्यूमिमांशः स्यादनुपूर्वं विषमे, वेदेः पांसुन् हरेयुस्तथोत्तरये-
देर्हिष्येयश्च, तान्निविष्य यथावतन निषेयुरिति'ति । पुरो वेद्यो यदि
समस्यात्तदा सद्भादिकं यथा संस्थानमेधोपेयुः निषमदेशश्चात् तदानीं
शकटगतमनयोत्वेन प्रवेशेन पृष्ठते. पृष्ठतो नवेयुरित्यर्थः । ततस्सद्-
प्रभृतिषु स्यापितेषु यथाऽऽयतन पूर्वमानीतान् पांसुन् निषेयुः, न तत्र
मन्त्रपूर्वकं घेद्यादेः करणमस्ति । तथा यूपोऽपि उलूखलबुध्नः उलूख-
लस्य मूलभागो यथा स्याद्विष्टस्तथैव कर्त्तव्यः । स एव प्रकृत्य पुरोवेद्यं
प्रति भूम्यामेवाऽऽकर्षणीयं न त्पारि धारणीयः । स च वेदिदेशे उपोस-
एव पांसुमि. पारितः प्रकृष्टाय एव, न तु खानयीत । तथा उपरवान्
अधिवषणफलकयोरधस्तात् न खनेयुः, किन्तु रेद्या एव कुर्युः । अत्र
सूत्रम् — (३) 'उलूखलबुध्नो यूप इति पृथुयुध्नः स्यात्, प्रकृत्य इति ते
पूर्वं कर्त्तव्युरेवाऽऽनुचच्छन्तः, उपोस एवेत्यभिधातस्तिष्ठेत् पांसुमि-
पर्युप्त, नोपरवान् खनन्तीत्यधिवषणफलकयोरधस्तादुपरवानामध्व-
घ्रास्तेषां प्रतिषेध आलिखेयुरिति'ति ॥ ५ ॥

अथ साध्याभ्येनैव स शुक्लपक्षे समापनीय इत्याह —

ते तमापूर्यमाणमामावात्येन यन्ति ॥ ६ ॥

येन्द्रेण मोहेन्द्रेण वा प्रत्यहं यजमानाः साध्याभ्येन यजन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

अथ तदनन्तरमाविर्भूणिमाषामनुष्ठेयं विदधाति —

तेषां पौर्णमास्यां गोष्टोमस्तोमो भवत्युक्थ्यो बृह-
त्सामा ॥ ७ ॥

तेषां साध्याभ्येन यजतां पौर्णमास्यां गोष्टोमस्तोम उक्थ्यमंस्यो
बृहत्सामा बृहत्पृष्ठ येकाहिक कर्त्तव्य इति केचिदाचक्षते । कुतो ल-
क्षणास्योक्तिरिति ? तदाह — यस्मात् सस्थिते गोष्टोमे पौर्णमासमिति
हि संस्थानात्ताद्विदधाति, गोष्टोमसमाप्तिदिवस एव पौर्णमासकर्त्त-

व्यतां विदधाति । तच्च आमावास्थं कर्म कृत्वाऽऽपूर्यमाणपक्षस्यनुष्ठितः
स्यात् पौर्णमास्यां तदनुष्ठानमिति । सूत्रकारस्तु 'पौर्णमास्यामेव गोष्टोम'
'कर्त्तव्यः । कुत ? 'तेषां पौर्णमास्यां गोष्टोमस्तोमो भवती'ति मुख्यपौर्णमा-
सीश्रवणात् । अतः 'संस्थिते गोष्टोम' इति वचनेन पौर्वापर्यं चोच्यते
न तु तस्मिन्नेवाऽहनि कर्त्तव्यतां घृते । तच्च पौर्वापर्यं पौर्णमास्यां गोष्टोमे
प्रतिपदि पौर्णमासोपक्रमेऽपि न विरुध्यते । तथाऽऽपूर्यमाणमिति वच-
नमपि भूयोभिप्रायिकमिति । अयं न्यायः 'तेषाममावास्यायामायुष्टोम'
इत्यत्राऽपि समानः । अत्र (१) 'तेषां पौर्णमास्यां गोष्टोमस्तोमो भवतीति
यज्ञनीयेऽहनि स्यादित्याचार्यां' इत्यादिकं सूत्रं द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥

अथ गोष्टोमानन्तरं यदनुष्ठेयं तद्विदधाति—

संस्थिते गोष्टोमे पौर्णमासं निर्वपन्ते ते तमपक्षी-
यमाणं पौर्णमासेन यन्ति तेषाममावास्यायामायुष्टोम-
स्तोमो भवत्युक्थ्यो रथन्तरसामा ॥ ८ ॥

आयुष्टोमो ययैकाहिकः । सिद्धमन्यत् । अत्रेष्ट्यपनेषु विनाऽन्वा-
धानं पक्षीसंयाजान्तं तन्मन्त्रम् ॥ ८ ॥

उक्ताहस्ताभ्यस्याऽस्य सत्रस्य नाम प्रदर्शयति—

मित्रावरुणयोरयनम् ॥ ९ ॥

स्पष्टम् ॥ ९ ॥

एतत्सत्रं मित्रावरुणसम्यग्धप्रदर्शनद्वारा प्रशंसति—

एतेन वै मित्रावरुणाविमान् लोकानाजयतामहो-
रात्रौ वै मित्रावरुणावहर्मित्रो रात्रिर्वरुणोऽर्द्धमासौ वै
मित्रावरुणौ य आपूर्यते स मित्रो योऽपक्षीयते स
वरुणः स एष मित्रो वरुणे रेतः सिञ्चति ॥ १० ॥

'मित्र' अहश्शुक्लपक्षयोरभिमानौ देवः । रात्रिकृष्णपक्षयोरभिमानौ
वरुण । रेतः स्वसामर्थ्यं सिञ्चति । शिष्टमुक्तमायम् ॥ १० ॥

अथ बृहतीप्रशंसनद्वारेण सरस्वत्याः कुञ्जत्वं प्रशंसति—

सरस्वत्या वै देवा आदित्यमस्तन्नुवन् सा नाऽय-

च्छत् साऽभ्यन्तरीयत तस्मात् सा कुञ्जिमतीव तं बृह-
 त्याऽस्तन्नुचन् साऽपच्छत्तस्माद्बृहती छन्दसां धीर्यव-
 त्तमाऽऽदित्यर्धं हि तयाऽस्तन्नुचन् ॥ ११ ॥

पूर्वं भूम्या वर्त्तमानमादित्यं द्युलोके निधाय सरस्वत्या अस्तन्नु-
 चन् इति स्मृतमिच्छन् । सा नाऽपच्छत् नियन्तुं नाऽशक्तौत्, किन्तु
 अभ्यन्तरीयत शिथिलाऽभूत् । तस्मात्सा सरस्वती कुञ्जिमती कुञ्जिका
 धकोपताऽभूत् । तं बृहत्याऽस्तन्नुचन्निधाय हि स्पष्टम् ॥ ११ ॥

अथाऽस्य विशेषमाह—

प्रतीपं यन्ति न ह्यन्धीपमष्ट वै पूर्वणं पक्षसा यन्ति ॥

अथ ह्यनुर्वां यस्तु सरस्वतीं प्रवहति । अतस्तदाक्षिणे कृते प्रतीपं
 प्रतिलोमं प्राञ्चो यन्ति ॥ १२ ॥

तदेव व्यतिरेकासम्भवेन द्रष्टव्यम्—

तद्धि पत्येकाऽप्येति ॥ १३ ॥

तद्धि पूर्वं पक्षं यति तस्याऽस्ते एका नदी सरस्वतीमप्येति ॥ १३ ॥
 एकेत्युक्तं सा विशेष्यते—

दृषद्वत्येव ॥ १४ ॥

सरस्वत्या विनशनादारम्य भूक्षमाश्रयणपर्यन्तोऽनुष्ठानदेशः ।
 तस्योर्ध्वप्रदेशेऽपि दृषद्वत्या अप्येव । तावत्पर्यन्तं पूर्वेण पक्ष-
 सा यन्त्यनुतिष्ठन्तो तच्छेषुरित्यर्थः ॥ १४ ॥

नदप्येव कर्त्तव्यमाह—

दृषद्वत्या अप्ययेऽपोनप्रीयं चरुं निरुप्याऽथाऽति-
 यन्ति ॥ १५ ॥

तत्सङ्गमप्रदेशे अपोनप्तुर्देवताकं चरुं जलानेकमक्षोपपरिद्वारार्थं
 निरुप्य पश्चादतिक्रम्य यन्ति । अत्र सूत्रम् (१) 'दृषद्वत्या अप्ययेऽपोन-
 प्रीयामिष्टं निर्वपेत्स्यदि सोदका स्यात्, अप्यनुदकायामिति धानञ्ज-
 यम्' इति ॥ १५ ॥

अथ विनशनादारम्य ग्राहप्रस्रवणपर्यन्तानुष्ठानं प्रशंसति—

चतुश्चत्वारिंशदाश्वीनानि सरस्वत्या विनशनात्
प्लक्षः प्रास्रवणस्तावदितः स्वर्गो लोकः सरस्वतीसम्मि-
तेनाऽध्वना स्वर्गं लोकं यन्ति ॥ १६ ॥

सरस्वतीविनशनप्रदेशादारम्य चतुश्चत्वारिंशदाश्वीनप्रमाण. प्ल-
क्ष. प्रास्रवणः । एकोऽध्व एकेनाऽहोरात्रेण यावन्तमध्वानं गच्छति
तावानेकाश्वीन । तथाविधश्चतुश्चत्वारिंशदाश्वीनैर्यावानध्वः भवति
तावान् प्लक्षप्रास्रवणो भवति । आश्वीन इत्यस्यैकाहगताश्वीनेत्यर्थः ।
ननु इतः स्वर्गो लोक इत्युक्तम् । नैष दोषः, सहस्राश्वीनेऽस्याऽन्तर्भावात् ॥
अथाऽस्मात् सत्रादुत्थानं चतुर्विधम् । तत्रैकमुत्थानं विषष्टुराह—

एतेन वै नमो साप्यो वैदेहो राजाऽञ्जसा स्वर्गं लो-
कमैदञ्जसाऽऽगामेति तदञ्जस्कीयानामञ्जस्कीयत्वम् ॥ १७ ॥

पूर्वमतेन सत्रेण सप्यपुत्रो वैदेहो विदेहदेशाधिपतिर्नमो नाम रा-
जा अञ्जसा शीघ्रं स्वर्गं लोकमैव । तस्माद्वयमपि स्वर्गमञ्जसा आगा-
मेति । तत् तस्मादञ्जस्कीयानां सारस्वतसत्रावयवभूतानामञ्जस्कीय-
त्वम् ॥ १७ ॥

अथ साप्यस्य सत्रोत्थानविधिं दर्शयति—

स एतदवभृथमभ्यवैश एष उत्तरेण स्थूलार्म्मभं ह-
दस्तद्धास्य शतं गावः सहस्रं सम्पेदुः ॥ १८ ॥

स नमो एतत् एतस्मादवभृथमभ्यवैशगच्छत् । एतच्छ्लोक्तं
विवृणोति—य एष प्रसिद्धः सरस्वत्या उत्तरेण स्थूलार्म्मदेशमतुलो
हुदो वर्त्तते तस्मिन्नित्यर्थः । कुतस्तास्मिन्नेव नमो प्राप्तवानिति ? तदु-
च्यते—तस्मा तस्मिन् हि शतसंख्याका गावो ब्राह्मणभोजनाद्यर्थमानी-
ताः अपत्योत्पादनद्वारा सहस्रं सम्पेदुः सम्पन्ना भवन् ॥ १८ ॥

तदुत्थानमाह—

शते गोवृषभमप्यृजन्ति ता यदा सहस्रं सम्प-
द्यन्तेऽथोत्थानम् ॥ १९ ॥

ये शते गोषु शत वात्सरोषु गवां प्रजननार्थं वृषभमप्युत्सृजन्ति
अतिउत्जन्ति । स्पष्टमन्यत् । अत्रोत्थाने सूत्रकारः कश्चिद्विशेषमाह—

(१) 'गोस्वृषममप्यृजतीति वत्सतरीं शते गर्भिणीषु, ता यत्र गव्यं ममय स्यात्तत्र रक्षेयुः, पुद्गवैस्तासां मुखीरन् सर्पिणा च, तासु सदृशं सम्पन्नासु पूर्वपक्षे गामातिराशं कृत्या इत्येता उच्छिष्टेयुरिति । पुद्गवैर्भोगैः स्वोपकरणवाहनादिद्वारकः ॥ १९ ॥

अथ द्वितीयमुत्थानं दर्शयति—

यदा सर्वज्यानि जीयन्तेऽपोत्थानं यदा गृहपतिर्जियतेऽपोत्थानम् ॥ २० ॥

सर्वज्यानि सपेदानि ॥ २० ॥

अथ तृतीयमुत्थानं दर्शयति—

यदा श्लक्ष्णं प्रास्त्रवणमागच्छन्त्यपोत्थानम् ॥ २१ ॥

यत्र श्लक्ष्णं प्रास्त्रवणं तज्जि सरस्वत्या उत्पत्तिस्थानम् । तदागम्य पृथोक्निमित्ताभावेऽपि सप्तादुच्छिष्टेयुः ॥ २१ ॥

अस्मिन्नुत्थानेऽनुष्ठेये विशेषमाह—

श्लक्ष्णं प्रास्त्रवणमागम्याऽग्नये कामायेष्टिं निर्वपन्ते तस्यामन्वां च पुरपीं च घेनुके दत्त्वा ॥ २२ ॥

तं समागम्याऽतिरात्रात् पूर्वमग्नये कामायेष्टिं कर्त्तव्येऽथेके । अतिरात्रात्परमग्नये । पुरुपीं दामी । घेनुके नवप्रसूतिके सवसे इत्यर्थः । तथा च सूत्रम्—(२) यदा श्लक्ष्णं प्रास्त्रवणमागच्छन्त्यपोत्थानमिति तथा प्राश्येयुर्यथैनं पूर्वपक्षं आगच्छेयुरिति गौतमः, यदेनारेकश्चिदुत्थानमागच्छेदिति धानज्जयः, श्लक्ष्णं प्रास्त्रवणमागम्य पुरस्तादतिरात्रस्याऽग्नये कामायेष्टिं इत्यादिति शाण्डिल्यः, उपारेष्टादिति धानज्जयः, तस्यामन्वां च पुरुपीं च घेनुके यज्ञोपकरणशेषांश्चाऽभिरूपायाऽन्यस्मै दद्यात्, इवामिनो हि सर्वे सत्रेषु । तेषां प्रतिग्रहं न विद्यते, उक्तोऽयमृधो ब्राह्मणेनाऽपृष्ठशमनीयमेतदिति ॥ २२ ॥

अथाऽयमृधे विशेषमाह—

कारपचवं प्रति यमुनामवभृथमभ्यवयन्ति ॥ २३ ॥

कारपचवो जनपदविशेषः । तन्मध्ये यमुना गच्छति । तां प्राप्य तत्राऽवभृथं कुर्यात्, कदाचिदपि सरस्वत्यामवभृथो न कर्त्तव्यः ।

तथा च सूत्रकारः—(१) 'न सङ्ख्येन सरस्वत्यामवभृथमभ्यवेयुर्देवय-
जनभूता होषां भवति, अविद्यमाने सरस्वत्या एवोद्धारं पाश्वर्तस्तिव'
ति । अविद्यमाने सरस्वतीप्रान्ते नद्या ह्यसम्मवे सरस्वत्या एव जल
मुद्गृह्याऽवभृथार्थं, उद्गृह्याऽपि जलं पाश्वर्त एवाऽवभृथ कर्त्त-
व्यः, न त्वन्यश्रेयर्थः ॥ २३ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे पञ्चविंशाध्यायस्य दशमः खण्डः ॥

एकादशः खण्डः ॥

अथेन्द्राग्न्योरयनाथ्य प्रजापतिमयनसाधन सारस्वत द्वितीयं सत्र-
माह—

अतिरात्रस्त्रिष्टुप्पञ्चदशमिन्द्राग्न्योरयनं गोआयुषी
'इन्द्रकुक्षी अतिरात्रः ॥ १ ॥

प्रायणीयोऽतिरात्र प्रथममहः । अथ त्रिष्टुप्पञ्चदशौ व्यत्यासेन
पक्षत्रयेऽप्यनुष्ठातव्यौ । तद्विन्द्राग्न्योरयनम् । अत्र गोआयुषी पक्षयोरन्ते
इत्यहो क्रम इति केचित् । अपरे तु पक्षयोस्त्रिष्टुप्पञ्चदशयोर्भ्यत्यासः ।
त्रिष्टुप्पक्षान्ते गोष्टोम पञ्चदशपक्षान्ते आयुष्टोम इत्याहुः । चतुर्विधो-
त्थानमत्राऽपि पूर्ववदेव ॥ १ ॥

अथाऽस्य फल संप्रोचनमाह—

एतेन वा इन्द्राग्नी अत्यन्या देवता अभवतामत्य-
न्याः प्रजा भवन्ति य एतदुपयन्ति ॥ २ ॥

सिद्धमिदम् ॥ २ ॥

अथ कर्तृद्वारा प्रशंसति—

इन्द्राग्नी वै देवानामोजिष्ठा ओजिष्ठा भवन्ति य
एतदुदयन्ति ॥ ३ ॥

गतमिदम् ॥ ३ ॥

अथ विहितक्रमेणैवाऽनुष्ठेयं प्रशंसति—

अथ यत् त्रिवृत्पञ्चदशमिद्राग्न्योरपनं गोआयुधी,
इन्द्रकुक्षी भवतोऽसव्यायाय ॥ ४ ॥

असव्यायाय दाढ्यापित्यर्थः । केवलं त्रिवृत्पञ्चदशम्यामेव सप्त-
समापने अदाढ्यं स्यात्, अतस्तत्परिहाण्य गोआयुधी भवतः । ताभ्यां
वै कथं इदमिति? तदुच्यते—'गोआयुधी ऐकाहिके गौरिषितस्वरे'
इति कल्पकारेणोक्तवादैकाहिके । अतस्तत्र त्रिवृदादीनाञ्चतुर्णामनुष्ठा-
नसम्भवादसंख्यायत्वम् । अत्र सत्रान्तविषये सूत्रम्—(१) 'एतेनैवोत्तरे
व्याख्याते, तत्राऽग्नये कामायेष्टिरपोनग्नीया च स्रुवहोमौ स्यातामिष्टिरे-
वाऽग्नये कामायेष्टिरष्टासेदतिरात्रस्येति शाण्डिल्यः' इति । अनयो-
सारस्वतयोः पूर्ववदुत्थानाभावादग्निमातिरात्रमग्नये एवोक्तेष्टिविधान
मिति । सूत्रकारमते 'अग्नये कामाय स्वाहा, अपाग्नये स्वाहे'ति स्रुवेणै-
वाऽपरहोमौ न विहितमत्रमस्ति, अन्यथा स्रुत्याध्यवधानं स्यादतिरात्रा-
त्परमिति । शाण्डिल्यपक्षे इष्टिरेव कर्त्तव्या न पुनः स्रुवहोमाविति सूत्रार्थः ।

त्रिवृत्पञ्चदशयोः पक्षयोर्व्यत्यासवतोरेवमहा व्यात्यास इति पक्ष-
युक्तौ । तत्र सूत्रकारः—(२) 'पूर्वणोस्त्रिन्द्रकुक्षी, पूर्वस्याऽग्निष्टोमौ त्रिवृती-
रायन्तरवार्द्धते पूर्वपक्ष उच्यते पञ्चदशे रायन्तरवार्द्धते अपरपक्ष इति
गौतमा, ते न पक्षयोः सञ्चारयेत्, सर्वत्र त्वेव त्रिवृत्पञ्चदशे व्यात्यासं
स्यात्, तथोर्व्यस्मिन्ननुष्ठेते पर्वाऽऽगच्छेत्तेनोत्तर पक्षमुपक्रमेत, एते-
नोक्तमुत्तरस्य त्रिकटुकैस्त्विति । गोआयुधी विश्वजिदभिजितोभ्येन्द्रस्य
कुक्षिस्थानीयत्वादिन्द्रकुक्षी इति नामधेयम् । तावन्मयोः सारस्वतयो-
क्रमेण पूर्वणोमेवतः । उत्तरस्मिन् सारस्वते तु व्यत्यासे पौर्णमास्याम
भिजिदमावास्यायां विश्वजिदिति क्रमः । अथ गौतमस्य पक्षव्यत्यासं
दर्शयति—द्वयोः पूर्वस्य सत्रस्य पूर्वपक्षे सर्वत्र त्रिवृदाग्निष्टोम एव
कार्यः, अपरपक्षे पञ्चदश उच्यते इति ब्राह्मणार्थः । तत्र रायन्तरं प्रथ-
ममहं द्वितीयं वार्द्धतमिति व्यत्यासमजामितार्थम् । 'ते न पक्षयोस्सञ्चा-
रयेदि'त्यस्याऽयमर्थः—त्रिवृत्पञ्चदशे न कदाचिदपि पक्षयोः सञ्चार-
येत्, तत्र नियतावेव भवेनामित्यर्थः । यथा पूर्वस्मिन् पक्षे दर्शः पौर्णमा-
सञ्च नियतेत् तद्वदत्राऽपि त्रिवृत्पञ्चदशाविति गौतमा । अथ स्वमत-
माह— सर्वत्र त्रित्यादिना । तस्याऽयमर्थः—यथा पूर्वपक्षे उमावपि

साम्येन व्यत्यासं स्यात् तद्वत्परपक्षेऽपीति । यदा वृद्धिक्षयवत् स्वा-
देकस्मिन् पक्षे समप्रयोगो न सिध्यति तदा कथमित्याह—'तयोर्ग्यस्मि
भ्रानुपेते' इत्यादिना । अनयोरेव व्यत्यासकरणे यस्मिन्ननुष्ठिते पक्षाऽङ्ग-
च्छेत् तत्रेन्द्रकुक्षि कृत्वा तदनन्तर उत्तरं पक्षमुपक्रमेत्, न पुन प्रथम-
प्रवृत्तेरिति । अयं न्यायः उत्तरत्रिकट्टकेष्वपि समानः । 'मथ द्विती-
यस्य सारस्वतस्य षोडशिमन्तावतिरात्रौ इतिवातघटोरयनेन कल्लते
त्रिवृत्पञ्चदशे अभिष्टोमस्त्रिवृदुक्त्यं पञ्चदश रायत्तरं त्रिवृद्दार्हत
पञ्चदशं ऐकादिके गोमायुषी' इत्यादि मशककल्पो द्रष्टव्यः ॥ ४ ॥

इति ताण्ड्यमहाप्राज्ञने सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे पञ्चविंशाध्यायस्यैकादशः खण्डः ॥

द्वादशः खण्डः ॥

अथाऽयं णोऽयनायं स्वर्गसाधनं तृतीयं सारस्वतं सत्रमाह—

अतिरात्रो ज्योतिर्गौरायुस्त्वहो विश्वजिदभिजि
ताविन्द्रकुक्षी अतिरात्रः ॥ १ ॥

अमावास्यायामुपक्रम्य आपरिसमाप्ते ज्योतिर्गौरायुरिति इवह
एवाऽनुष्ठेयः । पञ्चाद्विश्वजिदभिजितावतिरात्र इति केचित् । सूत्रकार
मतस्तु—पर्वणोरेषाऽभिजित्पञ्चाद्विश्वजित्, यस्मिन्ननुपेते पक्षाऽङ्ग-
दित्यादिकं पूर्वमेव प्रदर्शितम् । अत्र 'तृतीयस्य सारस्वतस्य षोडशि-
मन्तावतिरात्रावैकादिकात्रिकट्टका विश्वजिदभिजितौ वा गौरीवित-
स्वरा' इत्यादिकः कल्पो द्रष्टव्यः ॥ १ ॥

अथ विहितसत्रस्य स्वर्गसाधनत्वं वक्तुमर्थं णोऽयनेन स्वर्गप्राप्तिं
दर्शयति—

एतेन वाऽयं मैतं लोकमजयत् ॥ २ ॥

स्पष्टम् ॥ २ ॥

एतेनेत्युक्तं विवृणोति—

यदाहुरयं णः पन्था इत्येव वाव देवयानः पन्थाः ॥

यदयं ण आदित्यमूर्तिभेदस्य पन्था अयमित्याहुः, स एव
एव अलु देवयानः पन्थाः ॥ ३ ॥

अस्वेवं किं ततो भवतीति ? अत्र आह--

प्र देवयानं पन्थानमाप्नुवन्ति य एतदुपयन्ति ॥४॥

स्पष्टम् ॥ ४ ॥

अत्रेन देवयानप्राप्तिं प्रत्यक्षदर्शनेन साधयति--

तस्मादेवोऽरुणतम इव दिव उपददृशेऽरुणतम इव
हि पन्थाः ॥ ५ ॥

देवयानमार्गस्याऽर्धिरादिरूपत्वात्तेन गतोऽप्यर्धमा अरुणतमो
दिवि दृश्यते प्रातःकालीन आदित्योऽर्धमा सोऽरुणतमो भवति ॥५॥

अथ विहितान्यहान्यनूद्य प्रजंसति--

अथ यत् ज्योतिर्गौरायुष्यहो विश्वजिदभिजिता-
विन्द्रकुक्षी भवतोऽसंव्यायाय ॥ ६ ॥

सिद्धमिदम् ॥ ६ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेशार्धं

प्रकाशे पञ्चविंशध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥

त्रयोदशः खण्डः ॥

उक्तानि श्रीणि सारस्वतानि । अथ दार्ढ्यव्रतमिष्ट्ययनमेकपञ्चमा-
नक विषधुराह--

संवत्सर ब्राह्मणस्य गा रचेत् संवत्सर व्यर्णे नैत-
न्धवेऽग्निमिन्धीत संवत्सरे परीणद्याग्नीनादधीत ॥ १ ॥

अस्योत्तरस्य चेष्ट्ययनयोः साधारणं निषममाह सूत्रकार--
(१) 'दार्ढ्यव्रततौरयोः व्रतानि, तिष्ठेद्दिवाऽऽसीत नक्त हविरुच्छिष्टमोजी-
स्यादथ सवेद्य मांसादयल्लवणाशी न स्त्रियमुपेयाद्यथा प्रकृत्याहिता
मिबृंति पचंयेति'ति । एव सामान्यनियमोपेतः संवत्सर ब्राह्मणस्य शु-
ताण्ड्ययनसम्पन्नस्य श्रुतिवज आचार्यस्य वा प्रायश्चित्तार्थं गा रक्षेन् ।

(१) 'दार्पण्ये संवत्सरं ग्राहणस्य गारक्षेत् क्रत्विज आचार्यस्य धे'ति द्रा-
घायणः । तदनन्तरमेकसंवत्सरं सरस्वत्यास्तीरे नैतन्धवे नानापुराणि
प्राप्ताः तेषु मध्ये व्यणं नैतन्धवे एकाग्रैरौपासनस्य परिचर्यया संव-
त्सरमाग्निं परिचरेत् । पूर्वमाहिताग्निश्चेत् आग्निहोत्रेण परिचरेत् । ततः
संवत्सरादूर्ध्वं (२) परोक्षमाग्निं स्थला कुरुक्षेत्रे, तस्यामग्निनादध्यात् । आ-
धाय च यथाकालमन्वारमणीययेष्टा दशपूर्णमासावकृत्यैव दार्पण्यं
कर्तुं तत्स्थानं विसृजेदिति केचित् । दशपूर्णमासाभ्यामेवेष्टेत्यपरे ।
दार्पण्यतानहृत्येऽपि तयोर्भित्तत्वादिति तेषामभिप्रायः । पक्षद्वयेऽपि दार्प-
ण्यं दशपूर्णमासाहितानग्निं परिणह्यैव कुर्यात् । पूर्वमेवाहिताग्निश्चेत्तदु-
क्तपक्षे नाऽनुतिष्ठेत्, किन्तु तदानीं जानेवाऽग्निं दृष्ट्वा परिणह्याऽऽनी-
याऽग्निहोत्रमेव गृहीत्वा गच्छेत् ॥ १ ॥

इदानीमिच्छयनोपक्रमं दर्शयति—

स दक्षिणेन तीरेण दृपद्वत्या आग्नेयेनाऽष्टाकपालेन
शम्भापरासीयात् ॥ २ ॥

सरस्वतीदृपद्वत्योऽसम्भेदं दृपद्वतीदक्षिणेन तीरेणोपक्रम्याऽष्टाक-
पालद्वयेणाऽग्निदेवताकेनेष्टा तत्प्रभृति पद्विंशत्प्रक्रमवर्जं शम्भापरासी-
याम्यां प्राश्यन् तत्र तत्रोष्टि कुर्वन्नेव सारस्वतवद्गच्छेत् ॥ २ ॥

कुरुक्षेत्रस्य देवयजनत्वं प्रतिपादयितुमाध्यायिकामाह—

इन्द्रश्च रुशमा चाधंशं प्रास्येतां यतरो नौ पूर्वा
भूमिं पश्येति स जयतीति भूमिमिन्द्रः पश्येत् कुरुक्षेत्रं
रुशमा सोऽब्रवीदजैषं त्वेत्यहमेव त्वामजैषमितीन्द्रोऽ-
ब्रवीत्तौ देवेऽवपृच्छेतां ते देवा अमुवन्नेतावती धाव
प्रजापतेर्वेदिर्गवित् कुरुक्षेत्रमिति तौ न व्यजयेताम् ॥ ३ ॥

पूर्वं इन्द्रश्च रुशमा च ब्रह्मवादिनौ कृत्स्नभूमिपरिस्रमणस्य शग्निं
करणार्थमंशं पूर्वं प्रास्येतां प्रक्षिपताम् । जयप्रकार उच्यते—नावावयो
र्मस्ये यतरः पूर्वमासीसन् भूमिं परिगच्छति स जयतीति । एवं समय
मामाभ्येन्द्रो भूमिं पश्येत्, रुशमा तु कुरुक्षेत्रम् । तौ तथा कृत्वा पुन-
रागत्य परस्परं ममैव जयीममैव जय इत्यब्रूताम् । तौ विवदमानौ देवे-
ष्वपृच्छेताम् । तौ देवा इदमब्रुवन् कुरुक्षेत्रमेव प्रजापतेर्वेदिः तत्रैव

सर्वा भूमिरवसिता । 'एतावती वै पृथ्वी यावती चेदि'रिति श्रुतेरि
त्यभिप्रायः । अत उमाभ्यामपि मूपरिगमनस्य समखादुभयोरेपि जया
समान एवेति । अतस्तौ न व्यज्येताम् । एतावता कुक्षेत्रमेव भूमे
प्रशस्ततरो देवयजनप्रदेश इत्युक्तं भवति । तस्मादुत्थानकाल ॥ ३ ॥
अवभृथस्नानमाह—

स य आग्नेयेनाऽष्टाकपालेन दक्षिणेन तीरेण दृष-
द्वष्ट्याः शम्पापरास्तेति त्रिप्लक्षान् प्रति यमुनामवभृथ-
मभ्यवेति तदेव मनुष्येभ्यस्तिरो भवति ॥ ४ ॥

यदुक्तप्रकारेणेति स' त्रिप्लक्षान् जनपदं प्राप्य तत्रैव यमुनायाम
भ्यवेति, तत्रैव हि देशे दृषद्वती मनुष्येभ्यस्तिरोमृता । बहूदकाऽपि
सती तत्रैवाऽन्तरहिता भवतीत्यर्थः । अथ सूत्रम्—(१)'तत्र शम्पापरासनं
यथा सारस्वतेषु, न तु प्रक्रमान् प्रकामेत्, काममनकामिष्टमेकैकेनाऽ-
ह्ना संस्थापयेत्, दृषद्वत्या दक्षिणेन तीरेणैवात्, नस्था. प्रमथ्यमग्ने
प्राप्येतयेष्ट्येष्ट्या त्रिप्लक्षावहरणं प्रति यमुनामवभृथमभ्यवेयात्, यत्र
कच ततो दूरे यमुना द्यासत्रैतयेष्ट्येष्ट्या स्वयं साम गायत्रवभृथमभ्य
वेयादगायत्रा, प्रमज्जिष्यतोऽयमग्निदग्मभ्य इति चावज्जुषस्तदेव मनु
ष्येभ्यस्तिरोमवतीति, न प्राग पुनरेवादितीव, स्वर्गं लोकमाक्रमते, व्या
वर्तते धेयान् भवतीति वा, उदकान्तर्द्वानाह्ना यथा सरजस इती'ति ॥५॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदाध्या-
यप्रकाशे पञ्चविंशाध्यायस्य त्रयोदशोऽध्यायः ॥

चतुर्दशः खण्डः ॥

अथ तुरायण नामेष्ट्ययनं सर्वद्विसाधनं सत्रमाह—

आग्नेयोऽष्टाकपाल एन्द्र एकादशकपालो वैश्वदे-
वश्चरुः ॥ १ ॥

आग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यादयस्तिष्ठ इष्टयोऽनुसवन क्रमेण सवरसर-
पर्यन्तमहरहः कर्तव्यः । एका च द्विविधोऽष्टिरियं दर्शपूर्णमासवत् ।
तथा च सूत्रम्—(२)'तस्य तिस्र इष्टवः पूर्वाह्ण एका पूथक् च मध्यन्दि-

नापराहयो', स तासु पृथगनुपूर्वं हवींषि यान्युक्तानि ब्राह्मणेन, एका
वैव स्यात्तस्यां तानि सर्वाणि स्युः, संवत्सराद्भूमवभृथमम्यवेयात्तत्र
सामगानमिति ॥ १ ॥

एवं सति स्वयमेव कृष्णाजिनं प्रतिमुञ्चते । तद्विधाय स्तौति—

अदीक्षितः कृष्णाजिनं प्रतिमुञ्चते यददीक्षितः कृ-
ष्णाजिनं प्रतिमुञ्चते यो मानुष्यद्विस्तां तेनघ्नोति ॥ २ ॥

दीक्षा नाम हि देवविशेषमाधजन्मस्वीकारः । अतस्तद्वाहित्वेन
कृष्णाजिनप्रतिमोकात् मानुषीं क्रुद्धिमाप्नोति । 'तिष्ठेद्विषा रात्रावासीते'-
त्यादीष्टयवनद्वयसाधारणे यत्तपस्सूत्रकारेणोक्तं तदस्माभिः पूर्वायना-
दायुदाहृतम् ॥ २ ॥

तस्मिन्मन्त्रेन प्रशंसति—

अथ यत्तपस्तप्यते या दैवी तां तेन ॥ ३ ॥

तपसा देवमाधप्रतिबन्धकपापक्षयादैर्वासमृद्धियुक्ता ॥ ३ ॥

अथ विहिता इष्टाः क्रमेणाऽनूय प्रशंसति—

यदाग्नेयोऽष्टाकपालो भवत्यग्निमुखा वै देवता मुख-
त एव तद्देवता ऋद्धोत्पथो प्रातस्सवनमेव तेनाऽऽप्नो-
त्यथ यदैन्द्र एकादशकपालो भवत्यैन्द्रं वै माष्यन्दिनं-
मधनं माष्यन्दिनमेव सवनं तेनाऽऽप्नोत्यथ यद्वैश्वदेव-
श्चरुर्भवति वैश्वदेवं वै तृतीयसवनं तृतीयसवनमेव
तेनाऽऽप्नोति ॥ ४ ॥

निगदसिद्धमेतत् ॥ ४ ॥

अथैतस्य प्रयोक्तृसम्बन्धप्रदर्शनद्वारेण कलं दशयति—

एतेन वै तुरो देवमुनिः सर्वामृद्धिमाप्नोत्सर्वामृ-
द्धिमृद्धोति य एतदुपैति ॥ ५ ॥

स्पष्टम् । अत्र सूत्रम्—(१)'संवत्सरमहरदस्तौरेण यजेत, यष्ट्या-
ञ्ज्वरीपक्षस्य पञ्चम्यामिति गौतमो ब्रतोपायनीयमोदनमशित्वा केश-
श्मशूणि धापयित्वाऽहृतं वसनं परिधाय परिसमूह्याऽभीन् परिस्ती-
र्ये'त्यादि द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविपचिते माधवीये वेदार्थ-

प्रकाशे पञ्चविंशाध्यायस्य चतुर्दशः खण्डः ॥

पञ्चदशः खण्डः ॥

अथ प्रतिष्ठासाधन सर्पाणां सत्रमाह—

अतिरात्रावभितोऽग्निष्टोमा मध्ये सर्वो दशदशो
संवत्सरो द्वादशो विपुवान् सर्पसामानि विपुवति क्रि-
यन्ते ॥ १ ॥

प्रायणीयोदयनीयौ स्रवोदशिकावतिरात्रावभितो मधनः । मध्ये
सर्वाण्यहानि अग्निष्टोमसंस्थानि । अतिरात्रद्वयसाहितस्सर्षोऽपि सप्त
वत्सरो दशस्तोमको भवति । मध्यमन्तु विपुवदहो द्वादशस्तोमकः ।
तत्र सर्पसामानि क्रियन्ते । यतानि कल्पे निर्दिष्टानि । अथ 'द्वादशो
विपुवानि'ति विपुवत्सर्पकीर्त्तनादभिमगरापगरयोश्च गवामयने महायत
एव वर्त्तमानयोर्विद्वि विधानावाङ्मयनिकाभ्यहान्याग्निष्टोममात्रावह
तीनि दशस्तोममाप्रविकृतौनि च लिङ्गादत्र भवितव्यानि । तथा हि—
तत्रत्य ब्राह्मणम्—(१)'अभिमगरापगनौ भवतो निन्वत्येनाभ्य प्राप्य शंस
ती'ति । नैबम्, सूत्रकारेणैवमाशङ्क्य कल्पानुसारेणैव परिहृतत्वात्
आह सूत्रकार—(२)'सर्पसत्रङ्गवामयन सोमसंस्थाविकृतं स्यादित्येवे
पण्डकुपण्डाभिमगरापगराविति ह्याहेति, प्रत्यक्षविहितं त्वापैयकरूपेण
तत्राऽनुमानं विद्यते न, अभिमगरापगरावेवोपोचमेऽहति स्यातामि'ति ।
अतः कल्पकारेणैकैव विराजा द्वन्द्वेन पुन पुन' अभ्यासेन सर्पसत्रस्य
कल्पितत्वादभिमगरापगरावप्युच्यमेऽहम्येष, 'सर्वाण्यहानि तु विराज
न्वेन सर्वो दशो'ति कल्पवचनासधैवाऽनुष्ठेयानि । अत्राऽऽश्वलायन-
(३)'सर्पाणामयनं, गोआयुषी दशदशीस्तोमे, अनुलोमे पण्मासान् प्रति
लोमे पद्, ज्योतिः द्वादशी स्तोमो विपुवत्स्थाने, प्रकाशकामा उपेयुरिति ।

अथैतस्य कलं सप्ररोचनमाह—

एतेन वै सर्पा एषु लोकेषु प्रत्यतिष्ठन्तेषु लोकेषु प्र-
तितिष्ठन्ति य एतदुपयन्ति ॥ २ ॥

स्पष्टम् ॥ २ ॥

अथाऽभ्य सर्पायनत्वमुपपादयितु पूर्ववृत्ते सर्पाणा गृहपत्यादिदि

भाग तन्नामनिर्देशपुरस्सरं दर्शयति—

जर्वरो गृहपतिः, धृतराष्ट्र ऐरावतो ब्रह्मा, पृथुश्रवा
दौरेश्रवस उद्गाता, ग्लावश्चाऽजगावश्च प्रस्तोतृप्रतिह-
त्तारौ, दत्तस्तापसो होता, शितिपृष्ठो मैत्रावरुणः, तक्ष
को वैशालेपो ब्राह्मणाच्छंसी, शिखानुशिखौ नेष्टापोता-
रौ, अरुण आटोऽच्छावाकः, तिमिर्घो दौरेश्रुतोऽग्नीत्, कौ-
तस्तावध्वर्यू, अरिमेजयश्च जनमेजयश्चाऽर्जुनो प्रावस्तु
दजिरः सुब्रह्मण्यः, चक्रपिशङ्गावुन्नेतारौ, पण्डकुपण्डाव-
भिगरापगरो ॥ ३ ॥

कौतस्तौ कुतस्तस्य पुत्री अश्वस्युं प्रतिप्रस्थातारावित्यर्थः । चक्र-
पिशङ्गावपि मिलित्वा उन्नेतृकार्यकर्त्तारौ । अभिगरः स्तोता, अपगरो
निन्दिता । तौ महामते ब्राह्मणशूद्राभ्यां कर्त्तव्यौ । तद्वदत्राऽप्युपोत्तमेऽ
हनि अभिगरापगव्योः कर्त्तारौ पण्डकुपण्डौ भवतः । सुहानमस्यत ॥ ३ ॥

अथ समरोचनानि फलान्तराण्याह—

(१) एतेन वै सर्पा अपमृत्युमजयन्नपमृत्युं जयन्ति य
एतदुपयन्ति तस्मात्ते हित्वा जीर्णां त्वचमत्ति सर्पन्त्यप हि
ते मृत्युमजयन् सर्पा वा आदित्या आदित्यानामिवैषां
प्रकाशो भवति य एतदुपयन्ति ॥ ४ ॥

स्पष्टोऽर्थः । अत्र 'सर्पसत्रस्य षोडशिमन्तावतिरात्रौ जनुषैकचर्चयो
सफपौष्कले श्यावाश्वस्तस्य वै लोके गौरीविनं समानमितरं विराजा
वन्देन सर्वो दशीत्येवमादिकः कल्पो द्रष्टव्यः ॥ ४ ॥

इति ताण्ड्यमहामाह्वणे सायणाचार्यविरचिते माघधीये वेदार्थ-

प्रकाशे पञ्चविंशाध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः ॥

पौंडशः खण्डः ॥

अथ प्रजातिसाधन त्रिसवत्सर सत्रमाह—

गवामयनं प्रथमः संवत्सरोऽथाऽऽदित्यानामथाऽङ्गिर-
रसाम् ॥ १ ॥

एतदम् ॥ १ ॥

अथ क्रमेण विहितसंवत्सरत्रयं प्रशंसति—

एतेन वै गावः प्रजातिं भूमानमगच्छन्प्रजायन्ते यद्वा
भवन्ति य एतदुपयन्त्येतेन वा आदित्या एषु लोकेषु
प्रत्यतिष्ठन् प्रतितिष्ठन्ति य एतदुपयन्त्येतेन वा अङ्गिरसः
स्वर्गं लोकमायन् स्वर्गं लोकं यन्ति य एतदुपयन्ति ॥ २ ॥

सर्वत्रैतेनेत्येतच्छब्देन स्वस्वसंवत्सरसत्रं परिगृह्यते । तथाऽनुष्ठा-
दिना फलत्रयसकीर्तनमवयुत्यानुवादः ॥ २ ॥

अथ मुदयफलं समरोचनमाह—

पर आहारस्तदस्युः पौरुकुत्सो धीतहव्यः आयसः
कक्षीवानौशिजस्त एतत्प्रजातिकामाः सत्रायणमुपायधं
स्ते सहस्रधंसहस्र पुत्रानपुष्यन्तेवं वाच ते सहस्रधं
सहस्रं पुत्रान् पुष्यन्ति य एतदुपयन्ति ॥ ३ ॥

जहारस्य श्रुवेरपायमाहारः, स च परनामकः । अयेसः पुत्रः आ-
यसः । (१) देविकाशिष्ये'त्यादिना आत्वम् । उश्चिक्पुत्रः कक्षीवान् ।
शिष्ट निगदसिद्धम् । अत्र कल्पः—'त्रिसवत्सरस्य गवामयनेन कृतं
प्रथमः सवत्सरः आदित्यानामयनेन द्वितीयोऽङ्गिरसामयनेन तृतीय
इति । अत्र सूत्रकारः प्रथमोत्सवसंवत्सरयोर्व्यासमाह—(२) 'पौर्णमा-
सी प्रसवे त्रिसंवत्सरं तस्य यथाकामो वीक्षाणां, पष्टिरिति शाण्डिल्यः
प्रथमोत्सवो संवत्सरो न्यतिहरोदित्येके, अमिष्टवस्तोमपृष्ठ्यदेशरोहार्थ
इति । वीक्षाणां याथाकाम्यं द्वादशवीक्षाप्रभृतिष्वित्यर्थः । अमिष्टव-
स्तोमः पृष्ठ्यदेशरोहार्थ इति न्यत्यासे प्रमाणद्वयोपन्यासः । अमि

पृथस्य स्तोमोऽभिप्लवस्तोमः । पृष्ठस्य स्थानं पृष्ठदेशः । तयोह
मयोत्पिरोहसिध्यर्थमित्यर्थः । तथा हि रोहो नाम कनीयसः स्तोमस्य
प्रेथमकरणं ज्यायसः पश्चात्करणम् । तद्विपरीतश्च प्रत्यवरोहः । स च
निन्दितः । तथा हि तैत्तिरीयकम्—(१) 'जामि वा एतत्कुर्वन्ति यज्या
यांसं स्तोममुपेत्य कनीयांसमुपयन्ती'ति । अत्र व्यतिहारे सति प्रथमे
ऽङ्गिरसामयने त्रिवृतोऽभिप्लवाः, मध्यमे आदित्यानामयने त्रिवृत्पञ्च-
दशाः उत्तमे गवामयने सप्तदशादयोऽप्यभिप्लवेषु क्रियन्त इत्येवं स्तोम
रोहसिद्धिः । तथा प्रथमेऽङ्गिरसामयने पुरस्तात् पृष्ठ्याः सोमा भवन्ति
आदित्यानामयने मध्यतः पृष्ठ्याः गवामयने उपरिष्ठात् पृष्ठ्या इति
पृष्ठ्यदेशरोहसिध्यति । तथा निदानमपि—(२) 'तत्रैके गवामयन
मन्तवः कुर्वन्ति प्रजापतिकामसप्रत्वादेतेन वै गावः प्रजापतिं मूमानम-
गच्छन् प्रजापन्ते बहवो भवन्तीति स्तोमतश्चैव गवामयनानां रोहो
भविष्यती'ति ॥ ३ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-

प्रकाशे पञ्चविंशाध्यायस्य षोडशः खण्डः ॥

सप्तदशः खण्डः ॥

अथ सर्वर्द्धिसाधनं प्रजापतेः सहस्रसम्बत्सरसत्रमाह—

अतिरात्रः सहस्रं त्रिवृतः सम्बत्सरा अतिरात्रः
प्रजापतेः सहस्रसंबत्सरम् ॥ १ ॥

स्पष्टम् ॥ १ ॥

अथैतत्प्रसवसाधनत्वेन प्रशंसति—

एतेन वै प्रजापतिः सर्वस्य प्रमथमगच्छत्सर्वस्य
प्रसवं गच्छन्ति य एतदुपयन्ति ॥ २ ॥

स्पष्टम् ॥ २ ॥

पुनरपि जरानिवृत्तिसाधनत्वेन प्रशंसति—

एतद्वै प्रजापतिर्जर्जर्या मूर उपैसेन जरामपाह
ताऽप जरं घनते य एतदुपयन्ति ॥ ३ ॥

जर्या जरया मूरो मूढ प्रजापतिरेतत्सत्रमनुष्ठाय जरामपहत
यान् । जरामपघ्नत इत्येतत्सम्बन्धः ॥ ३ ॥

पुनरनूयैतस्य सर्वसमृद्धिसाधनत्वं दर्शयति—

तदेतत्प्रजापतेः सहस्रसंवत्सरमेतेन वै प्रजापतिः
सर्वामृद्धिमाप्नोत् सर्वामृद्धिमृच्छुयन्ति य एतदुपयन्ति ॥
स्वष्टम् ॥ ४ ॥

इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ
प्रकाशे पञ्चविंशोऽध्यायस्य सप्तदशः खण्डः ॥

अष्टादशः खण्डः ॥

अथ विश्वसृष्टिसाधन विश्वसृजामयनायं सहस्रसंवत्सर सत्र
माह—

(१) पञ्च पञ्चाशत्संख्यतः संवत्सराः पञ्च पञ्चाशत्
पञ्चदशा पञ्च पञ्चाशत् सप्तदशाः पञ्च पञ्चाशत् एकविं-
शं विद्वसृजाः सहस्रसंवत्सरम् ॥ १ ॥

पञ्चसंख्याकाः पञ्चाशतः सप्तपञ्चाशद्विंशत्संवासरसंख्यस्तोम-
का मधेयुः । एव पञ्चदशादिष्वपि द्रष्टव्यम् । मिलित्वैतद्विद्वसृजा देवा
मा सहस्रसंवत्सरं सत्रम् ॥ १ ॥

अथाऽस्याऽधिकारिसिद्धये विश्वसृक्तसम्बन्धं दर्शयति—

एतेन वै विश्वसृज इदं विश्वमसृजन्त यदिद्विमसृ-
जन्त तस्माद्विश्वसृजाः ॥ २ ॥

पूर्वं सृष्ट्यादौ सृष्टिकामा देवा एतत् सत्रमनुष्ठाय सत्यसङ्कल्पाः
सन्तः इदं विश्वमसृजन्त । एतेषां विश्वसृज इति संबन्धाऽप्येतन्निमित्ता ॥

इदानीन्तनानामप्येतत्सप्रयाजिनां फलं दर्शयति—

विश्वमेनाननु प्रजायते य एतदुपयन्ति ॥ ३ ॥

एतदुपेयुषः एतान्विष्व जगत् अनुप्रजायते एतदनुष्ठातृभ्यो ह्येन
मुपक्षीणं जायते विश्वमपि । एते विश्वस्य स्वामिनो भवन्तीत्यर्थः ।
(१) 'ह्येन' इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् । अत एनानिति द्वितीया ॥ ३ ॥

एतेन वै विश्वसृज इत्युक्तम् । के ते विश्वसृजः ? कथमेतदुपायमिति ?
तदुभयं दर्शयति—

तपो गृहपतिर्ब्रह्म ब्रह्मेरापत्न्यसृतमुद्गाता भुतं प्र-
स्तोता भाविष्यत्प्रतिहर्त्सर्त्सव उपगातार आर्त्सवाः सव-
स्थाः सत्यं होतर्त्सं मैत्रावरुण ओजो ब्राह्मणाच्छंसी
त्विषिश्चाऽपचितिश्च नेष्टापोतारौ यशोऽच्छावाकोऽग्नि-
रेवाऽग्नीद्भगो घ्रावस्तुर्दुर्गुन्नेता वाक्सुब्रह्मण्यः प्राणोऽ-
ध्वर्युरपानं प्रतिप्रस्थाता दिष्टिर्विशास्ता बलं ध्रुवगोपमा-
शाहविष्येऽहोरात्राविधमवाहौ मृत्युः शमितैते दीक्ष-
न्ते ॥ ४ ॥

तपःप्रभृतिषु याः प्रासिद्धा देवतास्तास्तथैव गृह्यन्ते । अप्रासिद्धा-
स्तु तदभिमानिभ्यो देवताः परिग्राह्याः । एतासां विमज्ज्य सत्रे विनि-
योगोऽस्मामिस्तैस्तिरीयब्राह्मणे(२) 'ऋचां प्राची'त्यास्मिन्ननुवाके प्रप-
ञ्चितः । आर्त्सवास्तदनुसम्यग्निन. शीतोष्णवर्षामिमानिन इत्यर्थः ।
दिष्टिर्ब्रह्मण आह्वा । शिष्टं निगदसिद्धम् ॥ ४ ॥

उक्तसर्वाधिक्यफलसाधनत्वसमर्थनाय पूर्वं विश्वसृष्ट्यर्थं सत्रमुपे-
युषां देवानां स्वयम्भूः ब्रह्माऽविरभूदित्यस्मिन्नर्थे पूर्वतनं श्लोकमु-
दाहरति—

तदेव श्लोको विश्वसृजः प्रथमे सत्रमासत सहस्र-
समं प्रसुतेन यन्तस्ते ह जज्ञे भुवनस्य गोपा हिरण्यमयः
शकुनो ब्रह्मनामेति ॥ ५ ॥

विश्वसृजो विश्वसृष्टिकर्त्तारस्त्वं प्रथमे सृष्टेः पूर्वभूताः सत्रमा

सत । कथमिति ? तदुच्यते—सहस्रसप्त सहस्रसंवत्सरं प्रसुतेन सोमा
मिषवेण यन्तः सप्तमासत । ते ह त एष । हेति विनेप्रहायोष
एवकारसमानार्थः । भुवनस्य गोपा कृत्स्नस्य भूतजानस्य पालयिता ।
एतत् सृष्टिप्रलयस्याऽप्युपलक्षणम् । अनेन स्वरूपं लक्षितं भवति । हिर-
ण्यमयं हिरण्यमयं शरीरं हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यते । (१) 'हिरण्यमधु-
हिरण्यकेश' इति हि श्रुत्यन्तरम् । शकुनः पक्षिरूपः । अस्ति पक्षित्वेन
श्रुतिषु सर्वत्र व्यपदेशः—'एका सुपर्णः सप्तमुदः, 'सुपर्णं विप्राः कवया'
'पुरा स पक्षीभूत्वेत्यादिषु । ब्रह्मनाम ब्रह्मति प्रसिद्धम् । अहं प्रादुरभू-
दिति सत्यम् ॥ ५ ॥

एतत्सप्तफलभूतं ब्रह्मणः साक्षात्कारं प्रतिपाद्यमानान्तनाऽनुष्ठापि-
नामपि ब्रह्मणः सालोक्यादिकलं दर्शयति—

ब्रह्मणः सलोकतां सार्ष्टितां सायुज्यं गच्छन्ति
य एतदुपयन्ति ॥ ६ ॥

सार्ष्टिः साध्यप्राप्तिः । समानैश्वर्ययोग इत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् ।
अनेन प्रसङ्गात् मध्यपनादिप्रवक्तव्यानां भेदोन्निमित्तं परदेयतास्मरणं
मपि कृतं भवति ॥ ६ ॥

अथ सर्वाधिकलक्षणं फलं दर्शयति—

तदेतद्विश्वसृजां महत्संवत्सरमेतेन वै विश्व-
सृजः सर्वानृद्धिमार्धुवन् सर्वामृद्धिमृध्नुवन्ति य एतदु-
पयन्ति ॥ ६ ॥

एतन्निगदसिद्धम् । 'इतिवातवतोरयनेन कलुप्तं विश्वसृजामयनं
ज्योतिष्टोमेन वा विकलुप्तेन ज्योतिष्टोमेन वा यथा स्तोमकलुप्तेने'ति कल्पो
द्रष्टव्य इति ।

अत्र विश्वसृजामपरिमितायुःसङ्गादाधिकारः । इदानीन्तना
नामपि कथमत्राऽधिकार इत्यर्थं विचारः । पृष्ठस्य सप्तमपादान्ते चिन्तित
सोऽत्र विरच्यते—

सहस्रवत्सरं सप्त मध्यर्वादेर्नृणामुत ।

रसायनेन सिद्धानां कुलकल्पोऽयं वोक्तः ॥

तदायुर्वायं सार्यद्विशतानामुत मासणाः ।

वत्सरोक्तिरुत द्वादशरात्रेषु दिनेषु वा ॥

आद्यो दीर्घायुषः सस्यान्मृणामेवाऽग्निसम्भवे ।
 द्वितीयोऽस्तु रसस्याऽऽयुरहेतुत्वे तृतीयकः ॥
 छरन्कर्तुः फलित्वेऽस्तु तुर्योऽर्थासम्भवे सति ।
 पञ्चमोऽस्तु चतुर्विंशत्युत्तमाः सत्रिणो यदि ॥
 षष्ठोऽस्तु यो मास एव संवत्सर इतीरणात् ।
 सहस्रमासानाधानादूर्ध्वं चेदस्तु सप्तमः ॥
 घटसरप्रतिमा द्वादश रात्रय इति श्रुतेः ।
 न रात्रिष्वद्दशब्दोऽत्र प्रतिमाया विशेषणात् ॥
 ह्यारस्यात् त्रिवृदाद्युक्तेरष्टमः पक्ष इत्येते ।
 त्रिवृदादिपदैः स्तोमविशिष्टमहुरुच्यते ॥
 नाद्वयसहस्रस्ततोऽद्वस्तु गौणो संवत्सरमिधा ।
 तस्माद्विद्वत्सृजो सत्रे सहस्रदिनामप्येते ॥

इदमाज्ञायते—‘पञ्च पञ्चाशतस्त्रिवृत्त सवत्सराः पञ्च पञ्चाशतः
 पञ्चदशाः पञ्च पञ्चाशतः सप्तदशाः पञ्च पञ्चाशत एकविंशाः, वि
 द्वत्सृजामयनं सहस्रसंवत्सरमिति । तत्र सहस्रसंवत्सरसत्रे गन्धर्वादी
 नामेवाऽधिकारः, तेषां दीर्घायुषस्तद्भावादित्याद्याः पक्षः ।

‘वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीते’ स्याद्विधिघातात्मनुभ्याणामेवाऽऽद्य
 गीपाद्यप्रयः सम्भवति, नाऽन्येषां गन्धर्वादीनामिति चेत्तर्हि रसायनेन
 सिद्धानां दीर्घायुषां मनुभ्याणामधिकार इत्यस्तु द्वितीयः पक्षः ।

रसस्याऽऽरोषपुष्ट्यादिजनकत्वमेव, न स्वायुष्यहेतुत्वमिति चेत्—
 तर्ह्येकस्मिन् कुले समुत्पन्नानां पितृपुत्रपौत्रादीनां बहूनां सहस्रायुस्त
 म्भवात् कुलाधिकार इति तृतीयः पक्षोऽस्तु ।

छरन्कर्तुः फल मयति । न च पितृपुत्रपौत्रादिष्वेकोऽपि छरन्
 करोति । तस्मान्नाऽस्ति फलमिति चेत्—तर्हि सत्रविधायकवचनबला
 देव सत्रिणां दीर्घायुर्मविष्यतीति चतुर्थः पक्षोऽस्तु ।

न ह्यस्य वचनस्य सोऽर्थः सम्भवति, तद्वाचकपदामावात् । न च
 कल्पयितुं शक्यते, सम्भावितायुष्काणामपि सत्रान्तरेषु प्रवृत्तानां
 देवान्निप्रमणानां तत्सत्रविधिबलादायुर्दृश्यदर्शनादिति चेत्—तर्हि
 ‘पञ्चपञ्चाशत’ इत्यस्य शब्दस्य पुरुषपरत्वमङ्गीकृत्य सार्धविंशतानां
 पुरुषाणामधिकारेऽभिहिते घटसरचतुष्टयेन सत्रस्य सहस्रसंवत्सरत्वं
 सम्पद्यत इति पञ्चमः पक्षोऽस्तु ।

'चतुर्विंशतिपरमाः सत्रमासीरात्रि' इति वचनादभ्यधिकानां न तत्राऽधिकार इति चेत्तर्हि 'यो मासः स सवत्सरः' इति वचनात् संवत्सरशब्दस्य मासपरत्वे सति सहस्रमासः सत्रमित्येष पृष्ठः पक्षोऽस्तु ।

अष्टमे वत्सरे उपनीतो द्वादश वर्षाणि वेदमधीत्य विंशतिवर्षवत् स्को विवाहं कृत्वा जातपुत्रोऽग्नीनादधीतः । तस्मादाधानादूर्ध्वं मर्यादाऽयुषि न सन्ति सहस्रमासा इति चेत्तर्हि 'सवत्सरस्य प्रतिमा वै द्वादश रात्रयः' इति वचनात् सवत्सरशब्दो द्वादशरात्रिपरः । तथा सति रात्रिणां द्वादशसहस्राणि सम्पद्यन्ते । तासु च रात्रिषु पृष्ठशतशतप्रयादिष्वक्षरपसवत्सरेत्वेन गण्यमानासु त्रयस्त्रिंशत्सवत्सरस्य ऊर्ध्वं मासचतुष्टयं भवति तावत्परिमितश्चाऽऽयुराधानादूर्ध्वमपि सम्भवतीति सप्तमः पक्षोऽस्तु ।

'सवत्सरस्य प्रतिमा वै द्वादश रात्रयः' इत्यस्मिन्वाक्ये सवत्सरशब्दो न रात्रिपरः । किन्तु तेन शब्देन प्रतिमा विशिष्यते । तस्मात् सप्तमः पक्षो युक्त इति चेत्-एव तर्हि सवत्सरशब्दो दिनपर इत्यष्टमः पक्षोऽस्तु । तथा सति त्रिवृत सवत्सरा इत्यादिवाक्यानां स्वारस्यं भवति । त्रिवृत पञ्चदशः, सप्तदशः, एकविंश इत्येते शब्दाः, स्तोमवाचकाः सन्तः स्तोमयुक्त एकैकस्मिन्नहनि यागरूपे लक्षणया वर्तन्ते । सत्रेषु तथाविधप्रयोगाद्ब्रह्मवाक्, न त्वहस्सहो इति अपि त्रिवृदादिशब्दाः प्रयुक्ताः । तैश्च शब्दैः सामानाधिकरण्यात् सवत्सरशब्दः स्वाययवभूतेऽहनि अवयवलक्षणया वर्तते । 'त्रिवृत सवत्सरा' इत्युक्ते त्रिवृत्स्तोमकयागयुक्ताभ्यहनीत्युक्तं भवति । तस्माद्विद्वत्सृजामृषीणामिदं सहस्रदिनमिति सिद्धान्तः ।

मध्ये पृष्ठं पूर्वमुक्तं पञ्चविंशे ततः परम् ।

उक्तमङ्गिरसां सत्रं इति यातवतोस्ततः ॥

तृतीयमयनं श्रोकञ्चतुर्थं कुण्डपायिनाम् ।

तापिञ्चत तव श्रोकं ततो द्वादशवत्सरम् ॥

पटुर्निश्वसत् श्रोकं शाकत्यानामिह सप्तमम् ।

अष्टमं त्विह साय्यानां शतसंवत्सरं ततः ।

अग्रे सहस्रसाय्यन्तु परं सारस्वतं त्रयम् ।

वार्पवर्तं तव श्रोकन्तुरायणमतः परम् ॥

एकैको यजमानोऽत्र स्यादिष्टययनयोस्तयोः ।

सर्पसत्रं ततः श्रोकं ततस्त्वं प्रकीर्तितम् ॥

द्वे सहस्रसमे पूर्वं तयोर्द्वयं प्रजापतेः ।

ततो विद्वत्सृजामुक्तमुक्तान्यष्टादश त्विह ॥ ७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्द निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विधातीर्थमहेश्वर ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीवीर

बुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्वरेण सायणाचार्येण विरचिते

माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे ताण्ड्यमहाब्राह्मणे

पञ्चविंशाध्यायस्याऽष्टादशः खण्डः ॥

पञ्चविंशोऽध्यायस्सम्पूर्णः ॥

सम्पूर्णमिदं सभाष्यं ताण्ड्यमहाब्राह्मणम् ॥

प्राप्तिस्थानम्—

चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालय
वनास सिटी ।

ताण्डमहाब्राह्मणद्वितीयभागान्तर्गतवाक्यानां

सूचीपत्रम् ।

श्रुतम्—	श्रुतम्—
अकिलासो भवति १२७	अचिउद् भवति १२७
अकृपारो वा एतेन १७६	अजम्भुनङ्ग्यायं ३४६
अकृतं वा एते ४७८	अजोऽज्योषोऽनोय ४७६
अक्षान् सनुद् १४१	अजसाऽऽपो मात्य २२
अगरम् महा मनसा १६१	अतिरात्रं पूज्य "त्रय" ११५
अगस्त्यो वै मरुत्स्य ४७३	अतिरात्रं पूज्य "पूज्य" १०३
अग्निं वै पूर्व १७०	अतिरात्रं पूज्य "महाप्रतं" १११
अग्निं यो देव ११६	अतिरात्रं पूज्यः सर्वस्तोम १०३
अग्निभिरित्येव ११७	अतिरात्रं पूज्यस्तोम १२९
अग्निरकामयन् १४०	अतिरात्रप्रतुर्विधं "चत्वार" १७०
अग्निरकामयताऽश्नाद् ६१	अतिरात्रप्रतुर्विधं त्रय ११०
अग्निरक्षसं सधते ४७५	अतिरात्रप्रतुर्विधं त्रिवृत १७५
अग्निरपैत्रं निवृषति २२७	अतिरात्रप्रतुर्विधं "द्वौ" १७१
अग्निर्वा एतस्य हव्यं २८६	अतिरात्रप्रतुर्विधं पूज्य १६६
अग्निव देवानां होत्रं ११९	अतिरात्रप्रत्वारं "द्वादशाहस्य" १४८
अग्निवै सर्वा देवता ३०५	अतिरात्रप्रत्वारं महाप्रतं ११४
अग्निहोमः पूज्येन्द्र ३१४	अतिरात्रप्रत्वारं सर्वस्तोम ११८
अग्निहोमेन वै देवा ४१७	अतिरात्रप्रत्वारं द्वादशमिष्टवा १६५
अग्निहोमं प्रथममाहति ३३४	अतिरात्रप्रत्वारं ३०१
अग्निहोमं प्रथमं ४५७	अतिरात्रप्रत्वारं महाप्रतं १८३
अग्निस्तुवत्सरा २९८	अतिरात्रप्रत्वारं पञ्चाहा पृथ १४०
अग्निस्तुष्टो नोदरीन्वत १४	अतिरात्रप्रत्वारं पञ्चाहा त्रय १४१
अग्निहोत्रं दशहोता १८०	अतिरात्रप्रत्वारं यमिष्टवाः १३१
अग्नेर्वा एतत् ६७	अतिरात्रप्रत्वारं १९५
अग्नेर्वा एतानि वैश्वानरस्य ४४१	अतिरात्रप्रत्वारं मासं १७४
अग्नेर्वै सर्वमाधन् १८७	अतिरात्रप्रत्वारं त्रिवृत ११४
अग्ने वेदोत्रं वेदव्यं ४६३	अतिरात्रप्रत्वारं त्रिवृत्ति ११२
अग्नेभिश्चित्रं ६	अतिरात्रप्रत्वारं १०२
अग्नादधं रोहन्ति २७९	अतिरात्रो गौः चत्वार ११०
अह्निरसस्त्वगो ओकं ४१३	अतिरात्रो गौः "त्रयः" १३८
अह्निरभां गोह ४१	अतिरात्रो गौः "द्वादशाहस्य" ११०

	शृङ्खला—		शृङ्खला—
अतिरात्रो गो द्वौ	५३३	अथ यदायुरतिरात्र	४१८
अतिरात्रो ज्योतिर्गोः अभिप्लव	५१८	अथ यदायुर्गोर्ज्योति	५०९
अतिरात्रो ज्योतिर्गोः उपेयु	५३५	अथ यदेषा द्विपदा	३६२
अतिरात्रो ज्योतिर्गोः गो	५२८	अथ यद्व्यस्यराणिघन	४५१
अतिरात्रो ज्योतिर्गोः क्षतुर्दश	५६१	अथ यस्य चत्वारि	३४०
अतिरात्रो ज्योतिर्गोः अश्वार	५५१	अथ यस्य ज्योतिस्तृष्टय	४१६
अतिरात्रो ज्योतिर्गोः श्रव	५४३	अथ यस्य त्रिवृत्पञ्चदश	४१८
अतिरात्रो ज्योतिर्गोः इयद्	५५७	अथ वा द्वावेवा वा	२१२
अतिरात्रो ज्योतिर्गोः द्वादशाहस्य	५१६	अथ वा द्वादशी	३६५
अतिरात्रो ज्योतिर्गोः द्वौ	५३६	अथ यानि द्वादशाहस्य	तन ५४१
अतिरात्रो ज्योतिर्गोः पञ्चाह	५४८	अथ यानि द्वादशाहस्य	वाच ५१०, ५१५
अतिरात्रो ज्योतिर्गोः शृङ्खला	५०८		५१८, ५३२, ५३४
अतिरात्रो ज्योतिर्गोः विधजित्	५१७	अथ यावन्त्यौ प्राणौ	५६१
अतिरात्रो द्वादशाहस्य	५०६	अथ सप्तदशौ पशव	३७९
अतिरात्रो द्वावभिप्लवौ	५३२	अथ द्वौ तर्हि	५६७
अतिरात्रो नव त्रिवृत्ति	५१३	अथाऽभिजिद्भिजिता	४९०
अतिरात्रो भवत्यहोरात्रे	४०६	अथैकविंशौ प्रतिष्ठा	३७९
अतिरात्रोऽभिप्लव अभिप्लव	५३३	अथैतन्नवविंशौ	४८८
अतिरात्रोऽभिप्लव अभिजित्	५३१	अथैतद्भूतमन्नं वै मध्यत	५६४
अतिरात्रोऽभिप्लव द्वादशाहस्य	५१९	अथैतद्भूतमन्नं वै मुखात्	५१२, ५७४
अतिरात्रोऽभिप्लव महाभर्त	५४४	अथतानि द्वादशाहस्य	प्रायणीय ५१४
अतिरात्रो द्वावभिप्लवौ	५५६	अथेतानि द्वादशाहस्य	वार्ध ५६१
अतिरिक्त गौरोविं	३२७	अथेतानि द्वादशाहस्य	व्यूहा ५७३
अति विद्यानि	१०४	अथतावुन्निद्रलभिदौ	५७४
अतो वै प्रजा प्रजावन्ते	५३०	अथैते गोआयुषी	५७४
अत्रिरकामयत चत्वार	४५६	अथैते स्वरासामान	५६१, ५७३
अथ त्रयविंशौ वर्ष्म	३७९	अथैतो प्रायणीयोदयनौ	५१२, ५७५, ५७७
अथ त्रिणाविमे वै	३७९	अथैष आयु	३१७
अथ पञ्चदशौ वीर्य	३७९	अथैष इन्द्राग्न्यो कुलाय	३८९
अथ यज्ज्योतिर्गौरायुः	५१८	अथैष इन्द्राग्न्योस्तोम	३९१
अथ यज्ज्योतिर्गो	४८१	अथैष ऋषभ	३८३
अथ यज्ज्योतिष्टोम	४९२, ४९४	अथैष एकत्रिक	३६६
अथ यत्तपन्तप्यते	६०१	अथैष औषधद	३६१
अथ यच्चितृत्पञ्चदशौ	५९६	अथैष गो	२१५
अथ यत्तप्यन्पञ्चदह	५०९	अथैष चतुष्टोम	३६७
अथ यत्सहस्रसाध्य	५८७	अथैष छन्दोमदसाहः	उज्ज्वानि ५७७
अथ यदन्यासकृत्	४९८	अथैष छन्दोमदसाहः	अर्वाञ्चि ५७४

पृष्ठम्—		पृष्ठम्—	
अथय उपोति	२३१, ३८१	अनुदुम्बा एता रत्रय	५१८
अथय त्रिद्विदुम्पतिः	१७३	अनुदुम्ब मम्पयने वाक्	२५२
अथय द्विषोडशो ये	२७८	अनुदुमि वृद्धवति	३८५
अथय पञ्चदश	३९०, ५५३	अनुदुम्बापर्ययं भवति	२४६
अथय पुनस्तोम	३६४	अन्तरिक्षं वै वामदेव्यं	२०६
अथय मरुस्तोम	३८७	अन्तर्गोत्सेधतिरेवी	१९२
अथय विधन.	३९३	अन्तो वै सूर द्युमं	१८८
अथय विराड्ब्राह्मणम्	३९९	अन्तो व सूर षष्ठं	४६
अथय विद्वज्योतिः	२४४	अन्नं पतव	११४
अथय विद्वज्जिह्वरूप	२६३	अन्नं पृथग्भ्राह्मणम्	४८१
अथय क्षमतीचामेदुर्गा	२०९	अन्नं वा अन्नं	११५
अथय पदपोदसो ये	२७३	अन्नं विराड्गन्	५३७
अथय सर्वज्योति	२४२	अन्नं वै जरायोधीयं	१०६
अथय सर्वस्वोमोऽपविति	३७३	अन्नं वै देवा अन्नं	११०
अथय द्विदुम्बा	४१९	अन्नं वै पृष्ठानि मन्वतः	५४२
अथयोऽद्विरमामनुजो	२६४	अन्नं वै पृष्ठानि मुन्वतः	५४६
अथयोऽपविति	३७४	अन्नं वै वाज	५०, ५२
अथयोऽभिषेवनोय	३३४	अन्नं वै सप्तदश	२८७
अयो एतच्छेवैर्वाह	१००	अन्नमत्यन्तरो भवति	३८१
अयो मन्वाहु	३०५	अन्नवत्पो गगवत्	३३०
अयो सप्तवाहुर्दग्नि	२७३	अभ्यस्मै वै कामाय १८२, ४१२, ५१५	
अयो सप्तवाहुश्चतुर्विधं	५६१	अन्तो वा अन्नं पयुना	४४७
अयोऽरम्बाः	४१०	अन्तादो भवति १०७, १३८, २८८	
अयो परोक्षस्तुन्दुमं	१९३	अन्यदन्वद्वा एता	४४८
अदीक्षितः कृत्वाग्निं	६०१	अपच्छिदिव वा पत्न्य	३४
अदमानस्य भूयो भवति	४४०	अपच्छिदिव वै	३२८
अथ क्षण परिहृत	३३९	अथ तमो ज्ञते	५२५
अथा होन्द्र गिर्वेग	२७१	अथ पाप्मानं हते	१८५
अधिरतिस्ममानागां	३८४	अथ अन्न इव वा ककुम	१०८
अथयैवं तथा	११, १२, १४	अथ अन्न इव वा जगत्य	९६
अथयौ अद्रिमि	११९	अथ अन्न इव वा त्रिदुमः	९८
एतद्दानश्रीनो पुक्त्ये	३४६	अथ अन्न इव वा सप्तमे	३१०
अनन्ता वा एता वा	५३६	अथशब्दं वा पत्न्य सन्धिसामसु	५३०
अनाकृतमेवां प्रजायते	५२०	अथशब्दं वा पत्न्य सतादा.	५५४
अनिरुन् प्रातस्मवनं	३९४	अथशब्दं वा पत्न्य विद्वज्जिति	५४५
अनोऽवन्ती प्रतिपत्	२९०	अपत्न्यो द्विपत्र	३५५
अनुद्वेते दक्षिणत	३८७	अपो वा पय रम	५६

श्रुत्य—	प्रथम—
अपाञ्छीलां वाचं	२८१ अश्वः दयावो दक्षिणा ३०७
अप्रतिष्ठितो वा एष	३६३ अष्टमेन सै देवाः ११८
अभिचर्यमाणं राजपेक्ष	१०१ अष्टरात्रेण वै देवा ४९४
अभि त्वा वृषणा सुते	४६९ अष्टौ भवति १४८
अभि घ्नन् वृहस्पता	२६, १३३ अष्टाचत्वारिंश एव १५१, १८१
अभिनिघ्नन् काण्वं	१५ अष्टावेकविंश ३९६
अभिनिघ्नेन वा	१५ अष्टाशक्ताः पञ्च १४८
अभिपूर्वमेवैताभिः	५३७ अष्टाध्वरेण प्रथमाया १५५
अभिपूर्वेण वा एते	२७७ अष्टेय वदस्त्वोभ ३२
अग्निं प्रवापसन्निपुण्यगति	५६९ अष्टौ पुत्रास्तः ५५७
अग्निवत्प्र प्रवत्प्र	२९४ असंश्लिष्टा मायति २०
अग्निं वा एते देवाश्च	१८४ असादि सोम ३५
अग्निवाह्यमानं	३०५ असाध्यं शुभं दाय ५६
अग्निं सोमात्	१२० असितो वा एतेन १३५
अग्नीं नो वाजसातयं	१३३ असुरार्णा वै बलः ६७१
अग्नीवर्तो ब्रह्मसाम एकाक्षरं	१९८ असृक्षत प्रवाजित ४०
अग्नीवर्तो ब्रह्मसाम प्रह्वयः	३२६ असौ यावत् तिरात्र ४३३
अग्न्याग्निं सोमाय	३२० अस्तोव तिरात्रस्य प्रथमे ४५३
अग्न्यायात्यं भवति	१२६ अस्तोव वा अथ ४५३
अग्न्यासङ्गं अथ	४८७ अस्थुरिवा एष २११, २४५
अग्न्यासङ्गं चन्वा	१०० अस्थुरिवा एषः अह ४७२
अग्न्यासङ्गं भवति	४७२ अस्यां हि सोऽभवति विष्टते ३२६
अग्न्यासङ्गः विश्वजित्	४८२ अहत वसान २१६, २९८
अग्न्यासङ्गप्रपञ्च	५०१ अहर्निर्वे तिरात्रः २४४
अमादास्याया पूजे	३५४ अहर्वा एतद्वल्लोपत आशुना १२१
अवा एवा एवस्यैवा	३३ अहर्वा एतद्वल्लोपत गायत्रपाद्वेन १२५
अवा दद्या हरिण्या	२६७ अहर्वा एतद्वल्लोपत देवस्याने १६१
अयुतं दक्षिणास्तद्धि	३८६ अह
अरण्ये तिष्ठो वसति	५३३ आकृष्यारं भवति १७६
अरुक्षो भवति	४१९ आग्निशवमानो पथो २२६, २२९
अरूपेण वा एता	१४० आग्नेय एकृष्टपाठ ४६५
अर्हं पुष्पं भवति	१६० आग्नेयो प्रियवी १६७
अर्हं दक्षते	२३७ आग्नेयो प्रतिपत् २९५
अर्धेद्रामतिस्वरति	७० आग्नेयोषु पूर्वेषां १७९
अर्षां सोमं द्रुममम	९ आग्नेयेनाऽऽष्टाकपालेन ६००
अश्वयवाव अश्वयतीयेन	३५३ आग्नेयैन्द्रोषु १७९
अथ प्रस्त्वोतु	३४५ अङ्गिरमस्तपस्तेषां नाः १९६

पृष्ठम् —	पृष्ठम्—
आ जागृर्विप्र०	१९०
आजि घात्रन्ति यज्ञमानं	३३१
आजिगं भवति	१९१
आजिवां एष प्रतत	१९१
अजिवां एष	८९
आजयेनाऽभिषिच्यते	२९२
आ ते अग्न इधो महि	३४
आ ते यतन्ते	६
आ ते वरस	१०८
आत्तमस्याऽप्रतिगृहीतं	४३
आत्मना वाऽग्निष्टोम	३३५
आत्मा अग्निष्टोम	३६९
आत्मा वा एष	१२३
आदित्यदेवस्य द्योतव	१६५
आदित्या अस्मिन्ल्लोके	५२३, ५५७
आदित्यानां मध्ये	५७२
आदित्यानां यमातिरात्रा	५५६
आदित्यावाऽङ्गिरमवाऽदीक्षन्त	२५३
आदित्यावाऽङ्गिरसश्चैतन्	५४५
आनूर्पं भवति	१३
आपो वै रेवत्य	५१
आपो वै क्षीररसाः	२०
आसे षड्दे उन्दासि	७३
आसेन घनेन स्तुने	१७९
आमीक भवति	१९१
आभीशर्वं एव	१६१
आमपाविर्न याजयेत्	३२०
आमदीयवं भवति	१९०
आयास्य भवति	९१
आयास्योवाऽङ्गिरस	९२
आयुर्वा एतत्प्रमाण	५८५
आयुषा वै देवा	२१७
आर्नवपवमाने	२६४
आसिपमेवाऽस्मै	७०, १७१
आमु मार्गं	१२१
आधसूक्तं भवति	१७०
आसितं भवति	१३६
आसितं भवति यदेव	१७६
इ	
इटन्वा एनेन	१२३
इडानां संशार	१५८
इडान्ता पवमाना	१०७, १४१
इडेऽमितोऽयकारं	१९
इदं वाऽन्तरिक्षः	५४२
इदं वाव प्रथमेनाऽङ्गा	४३०
इन्दुर्वाजो एवने	२८
इन्द्रं सर्वाणि	१०३
इन्द्र प्रजापतिमुपाधावत्	१७
इन्द्रमदेव्यो माया	३९५
इन्द्रश्च रसमा च	५९९
इन्द्रन्नेत्रम्काम	१२७
इन्द्राग्नी आगतं	१८८
इन्द्राग्नी वै देवानां	५६५, ५९५
इन्द्राग्नी युवामिमं	८
इन्द्राय साम गावत	३६
इन्द्राऽऽपाहि चित्र	८२
इन्द्रायेन्द्रो मरुत्वने	४७
इन्द्रे कस्ता नम	११८
इन्द्रोऽङ्कामयत पाप्मानं	३९३
इन्द्रो मदाय वावृषे	५३
इन्द्रो मारुत्वसहर्षं	४३५
इन्द्रो यतीन् तेपां	२४
इन्द्रो यतीन् स प्रजापति	३०५
इन्द्रो यतीन् सोऽमुद	१३८, ३६५
इन्द्रो वृत्र इत्वा	२०२
इन्द्रो वृत्रमहंस्तस्य	३४३
इन्द्रो वृत्रमहन् ऋषभंशत	३५१
इन्द्रो वृत्रमहन् व्याज्जं	३१८
इन्द्रो वृत्राय वज्रं तं	३२
इन्द्रो वृत्राय वज्रं सोऽप्रवीत्	४२६
इन्द्रो वै त्रिशिरसं	२८१
इन्द्रोऽभुरान् इत्वा	४९६
इमंस्त्वोममहंते	४६
इमानेव लोकान्	५०९

पृष्ठम्—

पृष्ठम्—

इमे लोकास्त्रिधाः	४५३	उद्भवाग्रेण भवति	१२८
इमे वै लोका एतानि	४४१	उद्भा उद्भूतोयं	७०
इय वै गावश्चरुयां	७४	उपगुर्वा सौधयस	११०
इय वै रथन्तरं सौ	२४६	उप स्वा जामयो गिर	२२४
इय वै रथन्तरमन्तरिर्वा	२४८	उपवतो प्रतिपद्वति	२२८
इय वै रथन्तरमस्यामेव	३२५	उपवतो प्रतिपद्वायव्य	३९८
इयं वै रथन्तरमस्यां वा	३२६	उपवन्त्यो भवन्ति	३०३
इपोऽृषीष भवति	४९	उपमदि सदर्शनं प्रातः	२३९
इहवद्भामदेव्य	५३	उपसुप्ता गायति	२०
इहेरेति गायेय	५८	उपाश्रमे गायता मरः	२४८
ई		उपैते वराव	१४८
ईश्वरो वा एपोऽष्टः	४४८	उपोषु जातमन्तुर्वा	१४०
उ		उभयं गृणवच्च	१३१
उक्थ्य वारुणे	३२८	उभयतः कृणुदग्नि	२३४
उक्थ्यपोऽक्षिमान्	३४१	उभये स्तोमा युगमन्तश्च	२६२, ३८२, ४१६, ४५९, ४५७, ४८७, ४८९
उक्थ्यो भवति वरावा	२७७	उभये स्तोमा युगमन्तश्च उभये	३४५
उक्थ्यो भवति एगुज्वेव	३२३	उमयोरन्योलोक्यो	५२४
उक्थ्यो भवति विद्वद्धानि	३९०	उमादेवैतामि	५१५
उक्थ्यो भवति सहज	२०७	उमे बृहद्रथन्तरे मरत मधुर्त	५०२
उक्षोरग्नो वा	५२	उमे बृहद्रथन्तरे भवत इयं	२२६, ३८४
उप्रगाधमिष वा ११८, ११७, १५३, १५४,		उमे बृहद्रथन्तरे भवत उभाम्यां	३७४
उष्वा ते जातमन्थस	१८९	उमे बृहद्रथन्तरे भवत गच्छति	३८६
उत्तरेणोत्तरेण	३१०	उमे बृहद्रथन्तरे भवतो भगवशसो	३७३
उत्तरो दशवो भवति	४२	उमे यदिन्द सोऽसो	५६
उत्तिष्ठोऽजसा	७	उभौ ज्ञिष्ययुक्ते	४२६
उत्ते शुष्मास ईरते	३३९	उशाना वै काव्य	१४३
उत्वा मदन्तु	१८८	उर्वरा वेदिर्भवति	२५५
उत्सेधनिषेधौ दद्यात्सामनी	३७२	उष्णोपज्ञ प्रतोऽथ	२७५
उत्सेधेन वै देवा	१९२	उष्णोपं विमर्ति शिल्पत्वाय	२३६
उत्सेधो भवति	१९२		
उदयनत एव कार्या	६८		
उदलो वा एनेन	१३९		
उदुत्पे मधुमक्षमा	१९५		
उदुम्बरो वसत्पूर्क	२३३		
उद्भवाग्रेण भवति	७०		
उद्भवीय भवति	१८०		
उद्भवीयमुक्थाना	२४७, ३२३, ३२४		

	पृष्ठम्—		पृष्ठम्—
क्र		एतद्वै देवाना सत्रं	५११
१ क्रय्या वा अन्यत्	२३९	एतद्वै परोक्षं वतं	४९३
ऋतमुक्त्वा प्रसर्पन्ति	३११	एतद्वै पुण्यमक-	४९१
ऋतवो न प्रत्यतिष्ठन् उपेयु	५३३,	एतद्वै प्रजापति	६०६
५६४, ५७८,		एतद्वै प्रत्यक्षं महावतं	२५१
ऋतवो न प्रत्यतिष्ठन् यजेत	४८०	एतद्वै यज्ञस्य	१९३
ऋषभ पावमान	१९८	एतद्वै वदयस्य	३१७
ऋषभमशोकवर	३१	एतद्वै वतमास यत्पञ्चरात्रे	४७८
ऋषभो आहगाच्छंसिनः	३४९	एतद्वै वतमासं यद्वरात्रे	४९३
ऋषभो रैवत	५८	एतद्वै आत्यघर्षं	३७५
ऋषभो वा इद	१७४	एतमुत्थं दश क्षिप प्रतितिष्ठति	४८
ऋषभो वा एष	३८३	एतमुत्थं दश क्षिप स्यते	३३८
ए		एतहि शु वै पृष्ठानि	२३१
एकं साम बहुनि	३६९	एतत्स्यैव रेवतोषु	२८४
एकं स्तोममुत्सृज्यैक	४५६	एतत्स्यैवैकविंशं	२५६
एकयुगो वैकाशिनो	४४९	एता एव समहामता	५१७, ५२०,
एकविंश पुच्छ	४८६	५३३, ५४९, ५६१	
एकविंशं स्तोमा	४९९	एता एव समहामता एतामि	५३७
एकविंशं होतु पृष्ठं	२६५	एता एव समहामता पञ्च	५३५
एकविंशतिस्त्वोमा	४७०	एतानि वाव सामानि	३४८
एकविंशमहर्भवति	४४७	एतानेव लोकान्	३०२
एकविंशोऽग्निष्टोम	२४३, २६३,	एतामिवा आदित्या द्वष्ट्र	५५६
२७८, ३७५, ३७७		एतामिवा आदित्यास्सप्त	५२३
एकविंशोऽग्निष्टोमो मत्प्रतिष्ठितः	३५७	एतामिवा आरण्या	५२०
एकविंशोऽतिरात्र	४९९	एतामिवा इन्द्र	५१७
एकविंशोऽन्तत	५८६	एतामिवा इन्द्रावनी	५३६
एकविंशोऽभिषेवनीयस्य	३५०	एतामिव देवा	५२९
एकाक्षरा वै वाक्	१९८	एतामिव प्रजापति प्रजा.	५१६
एकादश राजसामानि	३४९	एतामिव प्रजापति या	५३६, ५५१
एकादशाक्षरणिघ्न	१०४	एतामिव प्रजापतिरनन्तां	५१८
एका संस्तुतानां विराजं	३८२, ४१७	एतामिव प्रजापतिरुभौ	५५०
एका संस्तुतानां तस्मात्	२१७	एतामिव प्रजापतिरेषु	५२८
एकैका स्तोत्रीयोपनायते	३६२	एतामिव प्रजापतिस्सर्ज	५३३
एतत्तद्यदादुरेक	२११	एतामिव प्रजापतिस्सर्वा	५४७
एतद्वा आभ्यां तत्सहर्षं	४२७	एतामिव देवा आदित्य	५४८
एतद्वाव मनुष्यस्य	४९४, ५१९	एतामिव देवा देवत्वं	५११
एतद्वै दृतिवातवन्तौ	५७९	एतामिव नञ्त्राणि	५३५

	पृष्ठम्—		पृष्ठम्—
एतामिव वायु	६२०	एतेन वै देवा एषु	४२४
एतामिव सविता	६६३	एतेन वै देवा जैत्राणि	४०३
एतामो रात्रिभिः	६३८	एतेन च नमो साय्य	६९३
एता वा अर्यल्लुहपतय	६०४	एतेन ये नैमिशोया	६८३
एता वा उपदेवः	६२७	एतेन ये शुशुर्वेय	३९
एतावान्वाय त्रिरात्रः	४३९	एतेन वै प्रजापति प्रजा	४८५
एता वाव ब्रह्मस्य यदेते	६२९	एतेन ये प्रजापति पुरुष	४९९
एता वाव ब्रह्मस्य यदेतो	६०७	एतेन ये प्रजापतिस्त्वत्सरस्व ६०१, ६८२	
एता वै प्रतिष्ठितास्त्रयोदश	६०६	एतेन वै प्रजापतिरेषां	२६६
एता वै प्रतिष्ठिताश्चतुर्दश	६१०	एतेन वै मित्रावरुणौ	६९९
एता वै प्रतिष्ठिताः पञ्चदश	६१६	एतेन वै मनु	१३
एता वै प्रतिष्ठितास्तस्रदश	६१८	एतेन वै मेघातिथि	१९८
एता वै प्रतिष्ठिता विशति	६२२	एतेन वै दक्षयज्ञ	१३
एता वै प्रतिष्ठितास्त्रयोविंशति	६२८	एतेन वै वरुण	५३
एता वै प्रतिष्ठिताश्चतुर्विंशति	६३२	एतेन वै वामदेव	६४
एता वै प्रतिष्ठिताः पञ्चविंशति	६३४	एतेन वै विश्वसृज	६०६
एतेन वा अग्निस्त्वर्वरूप	६८०	एतेन वै विश्वामित्र	८४
एतेन वा सङ्घिरस	२६९	एतेन वै राक्षस	११
एतेन वा इन्द्रय इन्द्रकोशे	३०	एतेन वै शम्भोचामेद्रा	३७९
एतेन वा इन्द्रोऽत्यग्न्या	४९०	एतेन वै सर्पा अपसृत्यु	६०३
एतेन वा इन्द्राग्नी	९९६	एतेन वै सर्पा एषु	६०२
एतेन वा इन्द्रोऽयमग्नय	३९९	एतेनैव त्रीन् राजयेव	३८८
एतेन वा एकाया वा	४७७	एतेनैव द्वौ राजयेव	३८९
एतेन वाऽयमैत	६९	एतेनैव प्रविष्टाकाम	३२९
एतेन वै कपिवन	४९८	एतेनैवाऽऽमयाविन	३१८
एतेन वै कुत्स	१३८	एतेनैवाऽऽसाधकाम	३९७
एतेन वै कुमुदविन्द	४९९	एतेनैव त्वन्दसां	४३३
एतेन वै क्षेम घृत्वा	६०२	एतेनैव सर्वेण	६८०
एतेन वै गाव	६०४	एतेनैव त्रिकदुका	३२०
एतेन वै गोतम	७०	एतेनैव पूर्णोव	३०६
एतेन वै गौराङ्घ्रिरस	२३८	एतेनैव सामनि	४४०
एतेन वै गौरीविति	६८४	एतेनैव लोकेभ्य	३०
एतेन वै चित्ररथ	४१७	एतेनैवऽऽभिन्	३३९
एतेन वै जमदग्नि	४८८	एतेनैव अनदुह	३१९
एतेन वै तपश्चित	६८२	एतेनैव आसो द्वादशाह	६०३
एतेन वै तुरो देव	६०९	एतेनैव प्रथमो ब्रह्मार्ता	२९०
एतेन वै देवाः	४९३	एतेनैव ब्रह्मन्मय	३८०

४४५—

५४५—

एष वाव सशरीर
एष वै ज्योतिष्मन्तं
एष वै समृद्ध
एष वोदेति न वा
एषम्य धारया
एषा वा प्रतिष्ठिता
एषा वाव प्रत्यक्षं वाक्
एषा वै प्रजापते.
एषोऽग्निष्टोम.
एषो सहस्रस्य प्रतिष्ठाति
ये

४४६
३६६
२०६
४०७
९८
२४४
४२१
३२९
३९८
२५२

कवती प्रतिपत्
काशोवतं भवति
कामसनयो वा
काम्याऽसि प्रियाऽसि
कारपचवं भवति
कार्णवतं भवति
कातंयनं भवति
काढेय प्रथमस्याऽह
काढेयमच्छावाकसाम
किमकच्छति यत्पुत्रान्
किलासत्वात् भव
कुलमलबर्हिवा
कुतस्तोमो वा एष उद्भिर्भ
कुतस्तोमो वा एष सर्व
कुप्याजिनेऽप्यभिषिच्यते
कुल उपरिष्ठाहक्
कुलसाहै योने
केशिने वा एतहात्मन्याय

२९६
१३६
५०७
४२९
५९४
६५
१०५
४५९
१९८
५६७
५२६
१५९
२६५
२४३
२९२
७१
५३२
५७

को

कोजस्येव तद्वीर्यं
कोजो वीर्यं

१८०
७९

क्रौ

कौक्षोरग्रे भवत
कौक्षं भवति
कौम्बरो भवति
कौशनं भवति

५२
१३९
३१२
१४३

कुक्ष्यमह
क्रौञ्चं भवति
क्रौञ्चं भवति
क्रौञ्चं भवति यदेव
क्रौञ्चं भवत
क्षत्रं वा एकविंश
क्षत्रं वा एता रात्रय
क्षत्रस्येवाऽस्य प्रकाश

४९,६७
३०
४९
१३९
६६
३५९
५१४
१६२

क

कं वेद सुते
कम प्रोचीमुद्भवति
कम प्रोचीमुद्भवति पुरुष
कम प्रोचीमुद्भवति रूपेण
कम प्रोचीमुद्भवति सहस्रस्य
कमस्तमानानां
कोवान्वा
कोरयन्तरं
का नञिप्र आमुवत्
कोवा वा

१२९
२४९
३६२,४०५
२७१
२५२
५६३
१३६
८९
१९४
६५

स्त
सन्नित्रेण जीवति
सैल उत्तरवेदिप्र
सखेवाली यूषो भवति
ग
गच्छति ज्येष्ठं श्रेष्ठं
गच्छति पशुना भूमाभं.
गच्छति पुरोधां

२३४
२५८
२५८
१४४०
४२३
२९१

	शृङ्खला—		शृङ्खला—
अ		सतशतपुं शुनासीर्षस्य	२९८
अन्दोऽग्ने यज्ञा	३५८	सतशतपुं साकमेधानां	२९७
अन्दोभिर्वाहानि	४५८	सतसंवात्सरे नवनोत	४८४
अन्दोमा मण्यत	५००	सतसंवात्सरे सोमा	४७१
रिद्ध इव वा एष	३१८	सतो देवा अभवन्	३०४
विधमिव वा एतत्	३४०	सतो वा इदमिन्द्र	४२१
ज		सषा उ एव दक्षिणा	३२०
जगती अन्दोमि	४५१	ससंवत्सरं दीक्षिता	५८१
जगती वै अन्दसां	४५२	सतसर्वनिर्गतेन	४५१
जगत्यस्सत्य	८५, १२०	सोमोर्षामस्याऽष्टोर्षामर्त्वं	४०४
जने तिलो वसति	२१४	सदमक्षयन्त	३२१
जमदग्निः पुष्टि काम	४५१	सदम्यनूका	५४२
जरत्क्षो वा एष	२८५	सदम्यनूका सानीत्	५८५
जराबोधीयं भवति	१०५	सदायास्यानि भवति	२५५
ज्वरो वा गृहपति	६०३	सदाहुरपभ्रंस इव	४५८
जम्बुवृक्षो रश्मि	४५९	सदाहुरेषा वरु यज्ञस्य	४१५
जामि वा एतच्छे	२३१	सदाहुर्जामि वा एतत्	३५७
जामि द्वाद्वादस्य	९०	सदाहुर्मैत्रवादिनः कियान्	४३१
ज्येष्ठसामानि वा एतानि	४४०	सदाहुर्मैत्रवादिनोऽश्वरेण्य	४३३
ज्योति प्रज्ञानं भवति	३६९	सदाहुर्मैत्रवादिनो न वा	४३८
ज्योतिर्द्विष्टस्य एवमे	३९	सदाहुर्मैत्रवादिनो महावर्त	४३०
ज्योतिर्वा एष	४६९, ४९९	सदाहुर्नाना लोकाः	३७७
ज्योतिर्वा एषोऽग्निष्टोम	३८३	सदाहुर्नानाजोकानि	२६४
ज्योतिर्वा गायत्री	३९	सदाहुर्नैवचतुर्विधो	५६०
ज्योतिर्वै द्विरण्य	३३१	सदाहुर्नैवचतुर्विधो	४५८
ज्योतिर्प्रज्ञानं भवति	४९९	सदाहुर्नैवचतुर्विधो	२८२
ज्योतिष्टोम एव कार्यं	२८२	सदाहुर्नैवचतुर्विधो	१८५
ज्योतिष्टोमस्याऽग्नेन	५८६	सदाहुर्विलोमानस्तोमाः	३७५
ज्योतिष्टोमेनाग्निष्टुता	२८६	सदाहुर्विनायिलमिव वरावरं	५७४
ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोम एव	४१३	सदाहुर्विनायिलमिव सत्सतोवृद्धो	१३०
ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोम	अभ्यासद्वय ४९५	सदु दीर्घमित्पाहुः	६५
ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोम	आयु ४८९	सदु घुरां साम	१२३
ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोम	महावर्त ४७७	सदु व्यवर्धं यथा	१८३
स		सदु सोमदित्याहु	१६३
स वस्सखायो मदाय	६२	सदेतच्छाक्यपात्री	५८४
सतशतपुं वरुणप्रधासनां	२६६	सदेतत्प्रज्ञापते	६०६
		सदेतद्विष्टानां	६०८

	पृष्ठम्—		पृष्ठम्—
तदेव श्लोक	५६७	तस्य द्वारिणाः पवमानाः	३३४
तदेव श्लोको विश्वस्य	६०७	तस्य दिशतास्तोत्रीया	१४३
तद्य एतदेकपष्टि	५६८	तस्य नवविंशतौ स्तोत्रीया	२१२
तद्य एतं वेद	४४२	तस्य नानावीर्याणि	३२४
तद्यत्सवनानि	३२१	तस्य पञ्चदश बहिष्पवमानं	२१६
तद्यदेवा चतुर्विंशति	४५९	तस्य पूतस्य	३०६
तदि प्रत्येकाऽप्येति	५९२	तस्य प्रातस्मज्जनीयान्	३१६
तद्वेषे प्रति तेजिष्ठं	५१६	तस्य प्रातस्सवने	२९०
तपो गृहपतिर्गृह	६०७	तस्य कुहत्पृष्टं	२५१
तम इव वा पतानि	१३६	तस्य महावतं पूतं	४४७
तमिन्मै वाजयामसि	११८	तस्य सरोविशायं	३८४
तमोऽपि च	८२	तस्य सात्त्विकं	४०५
तया वा सहस्र	४३६	तस्याऽष्टादशौ पवमानी	२६३
तरोभिर्वो विद्वद्भ्यं	१९५	तस्यामिनां संक्षार	२४९
तव शिषो वर्षस्येव	५	तस्यैवा भक्तिर्	४२८
तस्मा अनुमादित्य	३५४	ता उ चतस्रस्तस्मिन्पद्यन्ते	२१७
तस्माच्छरदमोपपद्य	४७८	ताड पञ्च पञ्च	३६०
तस्माच्छर्हि मनुजानां	५१२	ता वा ण्मा गायत्र्य	२५०
तस्माचे वाचा सिद्धा	५३९	तासु यौतानं	२७१
तस्मात्तिस्रात्रं कार्यं	५४३	तासु नैपातिष्ठं	१३१
तस्माद्विपुडतो वा	४९७	तासु बार्हगिरिं	३३
तस्मादुधर्षारा	७१	तासु वैयस्यं	१३१
तस्मादेवोऽङ्गत्तम	५९८	तास्ते क्षरन्तु	१
तस्माद्य पुत्राणां	२२१	ता ह्ये ययोरिदं	१५
तस्माद्वाजपेययाजी	३२६	तिष्ठन्तेऽस्मै समाना	३२०
तस्य कण्वरपञ्चतर्	३१	तिष्ठ पृथ्व्याऽद्भ	४१६
तस्य गायत्र्यपादौ	२६८	तृच उचमो भवति	५,४४,१५०
तस्य चतुर्विंश बहिष्पवमान	४१२	तृतीयेन चाऽस्य अनुस्तरणी	४३८
तस्य चतुर्विंश	४८८	तृतीयेन चाऽस्य सोम	४३७
तस्य चतुर्विंशौ पवमानौ	२६१	तृतीयस्याऽद्भ पृथ्विं	४६०
तस्य चतुर्विंशौ चतुर्विंशत्यश्वरा	३७४	तृप्यति प्रजया पशुमि	२२०
तस्य छन्दोमाः पृथानि	३७०	तेजो मक्षवर्चसं गायत्री	२६५
तस्य त्रिवृच्छि	४८५	तेजो मक्षवर्चसं गायत्र्या	३६२
तस्य त्रिवृद्बहिष्पवमान	३८१	तेजो मक्षवर्चसं पृथानि	२६४
तस्य दीक्षणीयापो	३१४	तेजो वै गायत्री	१९६
तस्य द्वादश दीक्षोपसद	३०९	तेजो वै त्रिवृद्मक्षवर्चसं	२८४
तस्य द्वादश शतं	२१३	ते समापूर्यमाणं	५९०

पृष्ठम्—		पृष्ठम्—	
तेऽमुषंविश्वामित्रोदेहि	४३७	त्रिवृत्प्रातस्सवनं • अन्तर्वसु	४९३
तेऽमुषंविश्वामित्रोदेहि	४३७	त्रिवृत्प्रातस्सवनं • पराक	४९४
तेऽमुषं सोमाय राजे	४३६	त्रिवृदग्निपुट	२८३
तेषां द्वादश दीक्षा	५८८	त्रिवृदग्निपुटदग्निष्टोम	५१५
तेषां पौर्णमास्या	५९०	त्रिवृदग्निष्टोम	२९०
ते सर्वाभृदिमाभुर्वन्	५६८	त्रिवृदग्निष्टोमस्तस्य	२८८
ते सर्वे कुण्डपायिन	५८१	त्रिवृदग्निष्टोमस्त	२९३
ते ह सप्तदशेभ्य	५८३	त्रिवृदग्निष्टोमा उच्येति	४८१
तौ वा एताविन्द्रस्तोमौ	२२३	त्रिवृदग्निष्टोम मरुता	४४३
अथस्त्वचा	१, ५	त्रिवृदग्निष्टोम विद्वन्निव	४९६
अथस्त्रिंशच्च श्रीणि च	४२१	त्रिवृदग्निष्टोम विद्वामिन्द्रस्य	४१८
अथस्त्रिंशच्च एव स्तोम	४४, ७३, २८६	त्रिवृदग्निष्टोमो वैद्वदेवरूप	२९५
अथस्त्रिंशत्ता अथस्त्रिंशत्ता	२७६	त्रिवृद्वह्निष्पवमानं उच्यमानि	४०६
अथस्त्रिंशत्ता दक्षिणा	२९०	त्रिवृद्वह्निष्पवमानं एकविंश	४२१
अथस्त्रिंशद्देवता	५४३	त्रिवृद्वह्निष्पवमानं पञ्चदश	४०९
अथस्त्रिंशद्वह्निष्पवमानं	५३१	त्रिवृद्वह्निष्पवमानं पञ्चदश	३९७
अथस्त्रिंशत्संवत्सरा	५८१	त्रिवृद्वह्निष्पवमानं ब्राह्मणावउसिन	४१०
अथस्त्रिंशत्तोऽग्निष्टोमा	४९८	त्रिवृद्वह्निष्पवमानं सप्तदश	४०९
अथस्त्रिंशत्तोऽतिरात्रा	४५०	त्रिवृद्वह्निष्पवमानं सप्तदश	३९९
त्रिंशति अथ पर	५४२	त्रिवृद्वह्निष्पवमानं होतुराग्न्यं	४०४
त्रिककुम्भा एव	४९७	त्रिवृद्वह्निष्पवमानं	२९३
त्रिककुम्भसमानानां	४९७	त्रिपुत्रप्रतिस्त्ववति	७५
त्रिगव एव स्तोम	५, ३९	त्रिपुत्रमस्तस्यो जगत्स्य	२८
त्रिणिधनमाग्नेयं	१४	त्रिष्टोमोऽग्निष्टोम	५०१
त्रिरात्रो यद्वयद्योयं	१२५	त्रिंशद्विष्टोमिष्टोम	२२३
त्रिवे सप्त सप्ताभ्यदित्या	५२३	त्रिंशोभ्यन्वहमाकभस्ते	४७५
त्रिवत्सस्ताण्डस्तोमऋयग	२५९	त्रिंशं भवति त्रिरात्रस्य	३८
त्रिवृत् स्तोमं सम्पद्यते	२४१	त्रिणि मिथुनानि तानि	४२५
त्रिवृत्तातिरात्रेण	४१२	त्रिककुम्भं भवति	१८०
त्रिवृत्ता प्रमन्ति त्रिवृत्ता	५०५, ५४६, ५७८	त्रिंशं भवति	१३७
त्रिवृत्ता प्रैति त्रिवृत्ता	३८०, ३९९	त्वं न इन्द्राऽऽमर	१०८
त्रिवृत्तावभितो भवत	३७९	त्वं वरुण उत	१५२
त्रिवृत्पञ्चदशोऽग्निष्टोम	४६०	त्वं सुवीरो असि	२
त्रिवृत्पञ्चदशो भवति	३९१	त्वं सोमाऽसि धारयु	१६८
त्रिवृत्पञ्चदशौ प्रातस्सवनं	२४२	त्वं इन्द्र दैव्य	१६८
त्रिवृत्प्रातस्सवनं सन्धि	४६६		
त्रिवृत्प्रातस्सवनं रात्रिषाम	४१९	दक्षणिधन	१०२

	पृष्ठम्—		पृष्ठम्—
हरिश्चा आसन्	५८८	देवा वै वात्स्या	५६६
दविष्टुतया रचा	३३८	देवा वै स्वर्गो लोक	२६९
दत्ता धमसा दत्ता	३४२	देवाश्च वा असुराश्च	३६५
दत्ता दग्निनी वा	४९७	देवाश्च वा असुराश्च	४७०
दशमी भवति	३४३	देवो यो द्रविणोदा	२७२
दशर्षो भवति	१४७	देव्य आपो नक्षत्र्यश्च	४६५
दशर्षो भवत	४१	देव्यदिने स्वादिरप	४६५
दत्ताक्षर निघन	२०३	देव्यनुमतेऽन्यथेर्म	४६४
द्वयसुनिघन भवति	१७१	दैर्घ्यप्रवर्गं भवति	१६०
द्वयसुबां पतन्	१७१	द्युतानो मादृतेषो	२७१
दाशपत्यं भवति	३३	द्व्यक्षरेणोत्तरयो	१९७
द्विवोदास वै	१६६	द्व्योपचास्सस्तुदा	१९
द्विच पञ्चपदा	१७	द्व्यक्षरीमिडाभुत्तमा	३८
दीर्घजिह्वो वा द्व	३६	द्व्यक्षिशदक्षराऽनुष्टुप्	६३८
दीर्घतन्त्रोऽयः	१६३	द्व्यक्षरा निघनो भवति	३३
दीर्घधवा वै राजन्य	१६०	द्व्यक्षरा पद्योद्यो गर्भिण्य	३४७
दुष्कर वा पप करोति	३२६	द्व्यक्षरा पुष्करा भवति	३४४
द्वत ऐन्द्रोव इति	७८	द्व्यक्षरा मासा माप्नोति	३१०
द्वपद्वया अन्वये	५९२	द्व्यक्षरा मासा पञ्चर्तव	३१३
द्वपद्वयेव	५९२	द्व्यक्षरा मासा पञ्चव	३१७
देवता वा पृथ	३०५	द्व्यक्षरा मासा सवीवधतायै	७८
देवस्त्वं गच्छति य	४९३	द्व्यक्षरा भवत	७६
देव त्वष्टस्सुरेणोवा	४६५	द्व्यक्षरा राश्रय	२३५
देव घातस्सुरेणाता	४६४	द्व्यक्षरावेकविंशौ भवत	२६५
देव विष्णु उर्वध	४६४	द्वि शृष्टाभ्युपयन्ति	५७७
देववत् वै धृत	३१०	द्विगङ्गा एतेन	१२६
देव सवित्रस्सुसावित्र	४६४	द्वितीयं स्रोतस्	१२४
देव सोम रेतो वा.	४६३	द्विपदा ककुभो लोके	४०६
देवस्यानं भवति	१६१	द्विर्वा पृता नक्ष नक्ष	५१९
देवा असुराश्च प्रजापते	३०३	द्विदिङ्गार वामदेव्य	१२४
देवा प्राचाणो मनुमती	४६४	द्वे त्रिभुतो सवने पञ्चदश	४७०
देवाना य यत्	१४२	द्वे संस्तुतानां विराजं एषा	३९८
देवावद्विनौ मनुकशया	४६३	द्वे संस्तुतानां विराज द्वे	३६३
देवा वा असुरे	५०१	द्वेमत भवति	१२६
देवा वा पृथ मृगयु	१२२		
देवा वै मृतयो अष्टादक्षरात्रेण	५१९	ध	
देवा वै मृतयो द्वात्रिंशत्रेण	५६९	धर्ता दिव पञ्चते	१२०
		धर्मं भवति	१३९

	शृङ्गम्—		शृङ्गम्—
पेनु प्रातिहर्तुं पय	३४६	पञ्चर्चो भवति	११४
ध्वजे वै पुरयन्तो	४३	पञ्चर्चो द्वादश मासा	६२७
न		पञ्च वा ऋतव	७
न किटकुर्मणा	१४	पञ्चविंशोऽग्निष्टोम	२३७
न चरवारि पद्भ्य	२३०	पञ्चविंशतिस्त्रित	६८६
न जाम्यस्ति	३३८	पञ्चाशद्दक्षिणा	२९९
न मृगमयेन पित्रे	२३६	पदनिधनं भवति	१३९
न यूप मित्वगति	२९९	पदनिधनं रायन्तर	१३७
मय त्रितृप्तस्सवत्सरा	६८४	पशोरक्षममयवत्	३३
मवरात्रो वा एष	४९९	पर आह्वारस्तद्वत्	६०४
नवर्चा भवन्ति	१०३	परमं वा एतत्	१४६
नव वै प्राणा	११४	परमस्याऽऽद्यत्	६६
न वा अवक्षिण पक्षिण	३७८	परमायामेव विराजि	६९१
न वै तत्र जग्मुपे	४९९	परमेष्ठिता गच्छति	३८६, ९०२
न वै यमौ नाम	२२२	परमो वा एष यज्ञ	३४२
नाक करोति स्वर्गं	३३१	पराकेण वै देवा	४१४
नायविन्दुसाम	१३७	पराकृते त्रिरात्रोऽर्वाह	२३८
नाना मयसामानि	६४४	पराधामिर्वा	१७१
नानारूपा गायति	२०	पराकृत्यो वा अग्रा	३९८
नाना वीर्याग्यहानि	४९७	परित्यक्तं ह्यर्धं	१९९
नाऽस्मा अक भवति	४९९	परिधौ पशु	२९९
निधनान्ता पवमाना ३४, ६७, ९३, १२८,		परित्वागो गिरिष्ठा	६१
	१६४	परोक्षो पिञ्चता	१९९
निपादेषु तिष्ठो वसति	२३४	परोक्षमन्यानि सत्राणि	९३७
निहवो भवति	१७४	परोक्षमन्ये यज्ञा	३९९
नेधाधीय ऋषेयु	६२६	पवमान उक्तमस्तुच	२२७
नेनमग्यस्त्वेषु प्रत्युदेति	४०८	पवमानस्य जिघ्रन्त इति	१९९
नो दीपमानं प्रति नुदेत्	२३६	पवमानस्य जिघ्रन्तो हरे	१९४
गौधसं प्रयमन्याऽह	४९८	पवमानस्य ते करे	३३९
प		पवमानस्य विष्वायव	२
रञ्चदशं बहिष्पवमानं	४०८	पवमाने रयन्तरं करोति	२४८
रञ्चदश स्तोत्राणि पञ्चदशानि	३९१	पवस्व देव आयुषक्	१३२
रञ्चदश स्तोत्राणि भवन्ति	३६७	पवस्व देव वोतये	१६९
रञ्चदशो वै यज्ञ	६१७	पवस्व वाजसातये	२७
रञ्चरात्रो वा एष	४०२	पवस्व सोम महान्	१३३
रञ्च पञ्चाशतस्त्रितृप्त.	६०६	पवस्व सोम मदे	१६९
		पवस्वेन्दो वृषा सुत	३३९

पृष्ठम्—		पृष्ठम्—	
पशव आदिपश	५२३	पक्षिण्यो वा एता	१०८, ५४६
पशव. पृष्ठानि	४८३, ५७२	पक्षि वा एतच्छन्द	३८२
पशवदशकवयस्सत्र	३	पक्षि वा एतत्सत्रायण	५७८
पशवोऽष्टाष्ट	१९२	पक्षी ज्योतिस्मान्	३७८
पशवो वा इडा	१५८	पक्षी वा एष स्तोम	३७८
पशवो वा इपोऽधीयं	४९	पक्ष्येय नियोगने	३७८
पशवो वा उक्थानि	३४४	पशमानं इत्या एष	३८
पशवो वै अज्यरदन्तर	३११	पशमा वाउ स	३२
पशवो वै छन्दोमा	४८७	पशो भवति	३९
पशवो वै छन्दोमा पवमाना	४५३	पशुंश्चर्म बहसाम	४४८
पशवो वै छन्दोमा मज्यत	४५४	पशुश्चर्म राजन्याय	३५
पशवो वै छन्दोमा पशुप्तेव	१५९	पशोल्कामभ्यासु	२०९
पशवो वै पूषा	३६	पुनरभ्यावर्त्ते स्तोमा	२२३
पशवो वै बृहती	२९६	पुनानस्तोम पन्थानं	१८९
पशवो वै रविश्च	१३९	पुनानस्तोम अन्धै	८१
पशवो वै रेवत्य पशुपु	५८	पुनस्तात्पृष्ठेन	५७१
पशवो वै रेवत्यो गोष्टमेव	५३	पुन मिन्दुर्नुवा	१४१
पशवो वै सोम	६५	पुनपञ्चमा उपेयु	५५१
पशवो वै वामदेव	१५४	पुनपसत्र वा एतव	५३१
पशवो वै वैरूप	१२१	पुनहन्मा वा	१२५
पशवो वै शक्वयं पशुपु	३९	पुनरणा विष्णुस्त्वव	६
पशवो वै शक्वयो गोष्ट	२२	पुनयो वै ककुप्	३५
पशवो वै क्षुज्यं	१७७	पुनोजितो वो	९९
पशवो वै सुरुषं	१३९	पुनोदाशित्यव पसद	४६९
पशवो वै हरिश्चिव	१८७	पुनोधाकामो यजेत	३९२
पशवोऽस्मिन्	५२४	पुनो कोतया सस्या	२४९
पशुकामो यजेत २५६, ३१६, ३६७, ३७२,		पुनमु चैव तद्रूप	३
५५२, ४८६		पृष्टं भवति	१५९
पशुकामो यजेत पशव	३२०	पृष्टं वा एतदुक्ता	१५९
पशुकामो यजेत बृहती	३९५	पृष्ठ्यल्पदहो	४८०
पशुकामो यजेत बृहती	३९४	पृष्ठ्यल्पदहो ज्योति	४९४
पशुकामो यजेत पौषो	३०६	पृष्ठ्यल्पदहो भवति	४९५
पशुमिवा एष कृष्यते सद्य	२४९	पृष्ठ्यल्पदहो भवति	४८४
पशुमिवा एष कृष्यते सद्य	२३३	पृष्ठ्यल्पदहो महावर्त	४९३
पशुस्तोमो वा एष	२१६	पृष्ठ्यल्पदहो महावर्त	४८३
पशवने गृष्टे सिञ्चय	२२३	पृष्ठ्यल्पदहोऽन्तदाम	४८६
		पृष्ठ्यल्पदहोऽन्तदाम	४८६

	पृष्ठम्—		पृष्ठम्—
मह्यणस्सलोकता	६०८	मरतो वै देवाना	४५३
मशयशसं वा एतानि	१७६	मस्त्यत्यो गायत्र्य	४५४
महावर्चसकामो अपेयु	६१४	मस्त्यदि माह्वन्दिन	४५५
महावचसकामो यजेत	२८४	मस्त्यस्तोमो वा एष	२७८
महावादिनो भवन्ति	१४०	महानिद्रो य	१५३
मश्यादिनो वदन्ति ५९, ६८, १००, १८६,	१७७, २०८	महावैश्वामित्र भवति	३८
महा वै गायत्री	९	महो दीक्षां सौमायन	६६८
महा वै त्रिवत्	६१४	मा चिद्व्यद्विर्भावत	१९१
महा वै त्रिवरक्षत्र	३९१	मानवं भवति	१४
महा वै ब्रह्मणस्पति	२२६	मारुत भवति	१४६
महा वा नस्त्विजा	३०७	मारुतो भवति	३०६
माह्यणस्पत्या पञ्चमी	२२६, २२९	मास दोक्षिष्ठा भवन्ति	६५९
म		मार्गीयव भवति	१२३
भरद्वाजस्य षोडश	६५	माह्वन्दिनेन वै	३८१
भरद्वाजस्याश्वारक्षु	१६६	माह्वन्दिने वै पवमाने	१९२
मगयशसो भवत	३५५	माता वै रश्मय	१४४
मर्गो मर्गो	१६५	मित्र वयं हवामहे	११५
भवत्यात्मना पशस्त्व	२५४, ३०४, ४६९, ४७१	मित्र दुये पूतदक्ष	१५३
मारुत भवति	१३५	मित्रावरणयोरयन	५९१
मिन्धि विद्या	४६	मिथुनं द्वे सम्भवत	४२९
भूमानमनुते वा	५००	मिथुनं वा एतद्यत्	२२७
भेषजं वै देवाना	२४६	मिथुनाभ्यां स्तोमाभ्यां	७१८
आवृष्यवाग्यनत	२५४, ४६९	मुक्त मापत्रयत्र वै	३८१
म		मूर्धानं दिवो अरति	८८
मत्सि वायुमिष्टये	१४७	मूर्धा वा एषः	८८
मद्दिन्तो मत्सर	४०	मृगसत्र वा एतत्	६२८
मधुप्रियमिति पशव	४०	मृज्यमानस्सुहृत्स्था	४०
मधु वाऽऽशयेद्वृत्	७२	मेयो वा इषावृषीय	५१
मधुश्च्युत्त्रिषर्ष	६६	मैत्रावरुणयनूबन्धवा	२९६
मध्यत पृष्ठान्युपयन्ति	६३०	मैधातिथि भवति	१९८
मध्यजो वा अग्नि	३८०, ३८२	य	
मध्ये पृष्ठ्येन वा	६७२	य आत्मान मेव	५६३
मनुर्वे यतिक्रियाऽवदत्	५२६	य आर्षेण विद्वान्	४२१
ममोक्तचस्सामिषेभ्य	५२६	य कामयेत सहु र्वा	४७३, ४९८
		य कामयेत सर्व	४८१
		य पीणयो हीन हव	४१३
		यद्यत्सुमिषादिष्वमान	३६७

	पृष्ठम्—		पृष्ठम्—
यच्चतुर्विंशोऽग्रप्रथम	३६९	यत्पञ्चदशं बहिष्पञ्चमानं	२१६
यच्च पृष्ठानि यानि	१३१	यत्पञ्चदशौ पक्षौ	४८५
यच्चोद्भोमा पञ्चमाना	४८४	यत्पञ्चाहोऽनन्तादेव	५१८
यच्च्योतिरक्षय पूर्वे	४१४	यत्पञ्चस्य वाचो अग्रिय	३३८
यच्च्योतिर्गौरासु	४९०, ४९५, ५०९,	यत्पृष्ठ्यास्तोमा	५५४
	५१४, ५१६	यत्पट्टत्रिंशन्ति	३८९
यच्च इन्द्रमउर्ध्वत्	३७३	यत्पोदशिनि पृष्ठानि	३६८
यच्चय हि स्य	४६	यत्सम्भार्या भवन्ति	३४८
यच्चारग्ये सन्तिष्ठते	३२८	यत्सप्तदश स्तोत्राणि	३१४
यच्चापक्षीयनिधनं	३०३	यत्समा पञ्चमाना	३३५
यच्चापक्षीयमनुष्टुमि भवति	३२२	यत्सर्वाणि सप्तानि	३१६
यच्चापक्षीयमनुष्टुमि भवति वाक्	३१७	यत्सहस्राक्षरासु ब्रह्मसाम	२४०
यच्चापक्षीयमनुष्टुमि भवति वाचा	३५२	यत्सामदेवता	९१
यत्तो वै देवेभ्य	८७	यत्सोम चित्रमुक्थ्यं	१०
यत्तो वै विष्णु	३७	यत्सोमास्तोम	४६७
यत्तु भवति पञ्च	१०	यथा वा इदमग्ने	२१०
यत्तु इन्द्र मयामो	१६५	यथा वै न्योकसौ	८६
यत्कनानुमोयं दास्यते	४७४	यथा हिरण्यं निष्टपेत्	२८४
यत्कलसान् षडहान्	५६५	यथा क्षेत्रज्ञ क्षेत्राणि	४४१
यत्कलसौ षडहौ	५३४, ५६४	यदतिरात्रा सन्तरा	५५४
यत्सिन्धोऽनुष्टुमप्रत्तत्	४४६	यद्य सूर उदिते	१८८
यच्च भिन्नवृत्तः	५८२	यदतिरुक्त प्रातस्तवर्ग	३२५
यच्चिद्वृत्तौ भवति	४८६, ४८९	यद्व्यवचक्राम्भा	५५६
यच्चिद्वृत्तमभिषेचनीये	३४९	यद्व्यतोऽतिरात्रा	५१५
यच्चिद्वृत्तवृत्तं	५३१	यदभिजिह्ववति	२२२
यच्चिद्वृत्तमिष्टुत्	५१४	यद्व्यासङ्ग एष्वाह	४८८, ५००
यच्चिद्वृत्तबहिष्पञ्चमानं	४००	यद्व्यामिराज्यानि	३६८
यच्चिद्वृत्तवति प्राणान्	३९३	यद्वहिरतिरात्रो भवति	५८८
यच्चिद्वृत्तवति यदेव	२८२	यदाग्निहोत्रं जुहोति	३०३
यच्चोणि त्रिंशन्ति	३८८	यदाग्नेषोऽष्टारुपात्	६०१
यच्चोणि पञ्चदशानि	३८८	यदा प्लक्ष प्रासवर्ण	५१४
यच्चोणि सप्तदशानि	३८८	यदा वा एषाऽद्भोतस्य	३५५
यच्चोणि कृत्तिशानि	३८८	यदा संवत्सरस्य गृहपति	३०१
यत्त्रयह पुरस्तात्	४८१	यदा सर्वभ्यानि	५१४
यत्त्र यत्त्र हि पक्षौ	५०८	यदाहुरथेभ्य पन्था	५१७
यत्त्र यत्त्र हि अस्थूरिणा	४७२	यदाक्षाराणि प्रथमं	४५१
यत्त्र वै देवा इन्द्रिय	४९	यदिदमाहुर्न वा ऊर्वौ	४९१

	पृष्ठम्—		पृष्ठम्—
यदि न प्रतिवाचयेत्	४४४	यद्वा एतस्याऽङ्कं	४५६
यदिन्द्र विभ्रं	१०१	यद्वा एतस्याऽङ्कं	१२९
यदि पलायेत् वाच्यम्	४४६	यद्वा एतस्याऽङ्कं	२६८
यदि प्राप्तवान्येषु	४४७	यद्वा एतस्याऽङ्कं	२९५
यदि हृदोऽभिमन्येत	४४८	यद्वा एतस्याऽङ्कं	४३२
यदि श्वणा वा कृत्	४४९	यद्वा एतस्याऽङ्कं	४९२
यदि सतीयेत भौम	४५०	यद्वा एतस्याऽङ्कं	४
यदुज्जिदा यजेत बल	४५१	यद्वा एतस्याऽङ्कं	२४१
यदुपरिष्ठाद्वत	४५२	यद्वा एतस्याऽङ्कं	३९१
यदेक एकविंशो भवति	४५३	यद्वा एतस्याऽङ्कं	२७८
यदेकया स्तुवन्त्येको च	२६६	यद्वा एतस्याऽङ्कं	२८६
यदेकविंशोऽग्निष्टोम	२७७	यद्वा एतस्याऽङ्कं	२२७
यदेतया एकयानसिंशत्	५३६	यद्वा एतस्याऽङ्कं	३३७
यदेता यज्जिज्ञासाप्रय	५३८	यद्वा एतस्याऽङ्कं	२७२
यदेता अष्टात्रिंशद्वाप्रय	५५०	यद्वा एतस्याऽङ्कं	५५६
यदेता एकयानवत्वारिंशत्	५५१	यद्वा एतस्याऽङ्कं	९७
यदेतानि रूपान्येव	४४१	यद्वा एतस्याऽङ्कं	४०३
यदेता विंशती रात्रय	५३३	यद्वा एतस्याऽङ्कं	२८३
यदेतात्रतुल्यत्वारिंशद्वाप्रय	५४७	यद्वा एतस्याऽङ्कं	३३
यदेता सप्तविंशति	५३५	यद्वा एतस्याऽङ्कं	५०८
यदेताष्टयोविंशति	५३८	यद्वा एतस्याऽङ्कं	५१
यदेतौ बालखिलौ	६३	यद्वा एतस्याऽङ्कं	३४१
यदेव बहु प्रतिगृह्णाति	३६६	यद्वा एतस्याऽङ्कं	४४३
यदेव सौमित्रस्य	१२९	यद्वा एतस्याऽङ्कं	२१२
यदेवाऽस्मादुदेति	४३१	यद्वा एतस्याऽङ्कं	१८३
यदेवाऽस्मादुदेति तस्मै	४३१	यद्वा एतस्याऽङ्कं	३०८
यदेवाऽस्मादुदेति	२८५	यद्वा एतस्याऽङ्कं	२४०
यदेयोऽनतिरात्रः	५४३	यद्वा एतस्याऽङ्कं	३२४
यद्वागशस्त्वोमा बहव	१९८	यद्वा एतस्याऽङ्कं	३५३
यद्वागशस्त्वोमा बहव	५६३	यद्वा एतस्याऽङ्कं	६०
यद्वागशस्त्वोमास्तेन	३८८	यद्वा एतस्याऽङ्कं	५९
यद्वातं मध्यत	५७८	यद्वा एतस्याऽङ्कं	१०१
यद्वागोऽभ्युन्न द्वे	५१०, ५३४	यद्वा एतस्याऽङ्कं	३६४
यद्वाद्वादशो माध्यन्दिन	३६८	यद्वा एतस्याऽङ्कं	२५९
यद्वाहिष्ठोयं भवति	१७५	यद्वा एतस्याऽङ्कं	१५२
यद्वागो होता भवति	३४१	यद्वा एतस्याऽङ्कं	४२८
यद्यन्येन सृष्टुना	४७७	यद्वा एतस्याऽङ्कं	२८१
यद्यत्सीदैनैर्कृतं चह	४७६	यद्वा एतस्याऽङ्कं	

	पृष्ठम्—		पृष्ठम्—
यो बहु प्रतिगृह्य	३६४	वरुणाय देवता*	१६२
यो राज्य आशंसमान	३६७	वर्ष्म स्वानां भवति	३८०
यो राज्य आशसेत	३६८	चतुःकान्तानि दाभत्वाणि	२७५
योऽल्मवाचाय सन्	४४३	यता मैत्रावरुणस्य	३४५
यो वाऽस्ति सोऽधिपति*	३८४	वसिष्ठ पुत्रहत्	४६७
यो वाऽग्निद्योमे निराशं	२४७	वसिष्ठस्य जनित्रे भवत	३६३
यो वै वाजपेयस्त	३८५	वायुनुष्टुप्	३२२, ५३८
यो वै सवादेति मैत्र	३४८	वारवा एषा प्रतता	२९
यो हि त्रितृदस्य यज्ञकृतं	२६०	वारवा एषा प्रतायते	५०६
यो होता सोऽध्वर्युं	५८१	वारवै निराशो वाच	४२४
र		वारवै शबली तस्याः	४४२
रथन्तरं साम भवति	३९२, ३२५,	वाचा पर्युन्दाधार	५३८
रथन्तरमेतत्परोक्षं	८	वाचा वै सर्वे	१८
रथन्तेऽहिमन् पशवः*	२८५	वाजजिह्वति	५१, २०१
रथिष्ठं भवति	१३९	वाजदावयो भवन्ति	५०
राजस्य वाजपेय	३९०	वाजपेययाजी वाच	३२४
राजस्य वाजपेयपथ	३८३	वाजवत्यो माघ्यन्दिने	३३०
राजा च पुरोहितश्च	३९२	वाजिर्ना साम यज्ञा	३३१
राजानमपहर्षं	३१९	वारसं भवति	१०९
राजा वा पुप स्तोमाना	४५०	वामदेवत्वधुं रथन्तरं	१९६
रथमी होतुराग्नेय	३४४	वारं भवति	१३
रेवतीषु वारवन्तीयं	५६	वायो शुक्र मयामि ते	३३६
रेवत्यो भवन्ति	५०	वारवन्तीपमग्निष्टोमसाम	३२७, ३५२
रेवद्वा पृथग्वैवर्ष्यं	५६	वारुणी प्रतिपत्	२९६
रेवान् भवति यः	५७	वारुण्येषा भवति	१८६
रोहिणी एवो भवति	२३३	वारं भवति	११
रोहिण्युक्तीयं भवति	८७, २००	बालुखियापेतौ वृचौ	६२
ल		वास पोतु पवित्रत्वाय	३४५
लुप्यते वा पृथक्	५४१	वासिष्ठं भवति	१६३
व		विंशौ वै पुरुषः	५२२
वत्सतयुग्मेतुस्साण्ड	३४७	विद्वा पृथमतिपवने	३१९
वत्सश्च वै	१०९	विद्वान्वै आगंव	६४
वयं घत्वा सुतावन्त	९३	विधर्मं भवति धर्मस्य	१७६
वरासो परिचाय	४४३	विष्टति पापवयोमस	२१
वरासो नेष्टुल्लुल्येव	३४५	विनाराशंसो भवति	४४
वरुणसाम भवति	५३	वि पाप्मना वर्तन्ते	५५३
वरुणस्य वै सुपुत्राण्य	३४१	वियोनिर्वाजयेय.	३२५

	पृष्ठम्—		पृष्ठम्—
विराजं सम्पद्यते एष	३७२	शत दक्षिणा	२९७
विराजं सम्पद्यतेऽन्ते	२४३, २६२	द्यतमानिरं दुहन्ति	३२०
विराजं सम्पद्यतेऽप वा	२८७	शतान्यन्वहं दीयन्ते	४५८
विराट्सु वामदेवदं	२०४	शने गोप्युपम	५९३
विराट् ददाऽऽत्मा	६०७	श्रवणं समुद्रोऽसि	४६४
विलम्बसौधे	१२३	शम्भुः पतेन	१५१
विलोमानो वा पृता	५३१	शक्लं भवति	११
विशोविशोयं	१४०, ३२२	शाम्भवं भवति	१५१
विश्वजिदितिरात्र	४८३, ४९६, ५००	शार्कं भवति	१०३
विश्वमनसं वा ऋषिं	१७३	शिते वा जग्रे	४९१
विश्वमेमानसु	६०७	शिशुर्वा माद्विरसः	१५
विश्वमेव तद्विष	३	शिर्य वा एष स्तोमानी	२६३
विश्वामित्रो भरतानी	८८	शिशु जगत्तं	११३
विश्ववताऽतिरात्रेण	४०५	शिशुरिव वा	११२
विष्णुमत्स्यो गायत्र्य	१६	शुक्रवत्यो ज्योतिष्मत्त्व	३३०
विष्णोर्विश्वविश्ववतीषु	३३८, ३३९	शुद्धाशुदीये भवति	१३८
षोडशं भवति	१११	शुद्धाशुदीये भवत	३६०
वीरहा वा एष	२१३	शुभो वा एतां यज्ञस्य	२१४
वृद्धो वैजान	१२	शैव भवति	१५
वृषणवत्यस्त्रिपुत्र	८४	शुष्टिर्वा एतेन	६७
वृषा पवत्य धारया	८५	शुनौ भवति	६७
वैशानस भवति	९६	श्यावाश्वान्धीगरे	२०१
वैशानसा वा	९६	श्येनो भवति	५९
वैदम्बवानि भवन्ति	६४	श्येनो वा एवदह	५९
वैराजो वै पुरुष	३६५	श्येनो ह वा पृथ्वेतानि	५९
वैरूप भवति	१२१	श्यावस्तं ज्ञानं श्रुयं	१६५
वैश्व पाजयेत्	३१६	श्यावन्तीयं ज्ञानं ज्ञानं	३२१
वैश्वदेवो भवति	३०७	श्यावन्तीय भवति	१६६
वैश्वमनसं भवति	१७३	श्यावन्तीयमेव कार्यं	२६०
वैश्वानरं वा एष	२८३	श्रीर्वै पश्य	१
वैश्वानरमृत	८१	श्रीव श्यावन्तीयं	१६१
व्यत्यासमिडाश्च	२३२	श्रुयं भवति	१७१
व्यश्वो वा एतेन	१३२	श्लेष्म वा पृथगज्ञस्य	२१२
व्युष्टिर्वा एष द्विरात्र	३५६		
यतं सप्तमस्याऽह	४८४		
		यदप्यदामु स्तुवन्ति	६१
		यदुवा भवन्ति	१४८
		यदेता वृहस्यो भवन्ति	३९४

शृङ्खला—	शृङ्खला—	
पद्मा ऋतव	४८० सप्त ऋषय एतेन	४८३
पद्मा ऋतव ऋतुष्वेव	५३४ सप्त घाम्या, पशव	४८४
पद्मिण्या पद्माग्रम्य	५० सप्तदश स्तोमा	४८५
पोद्माकला पशव	३७१ सप्तदश आत्मा	४८६
स	सप्तदश उक्थ्य	३१८
॥ उत्तमे स्तोत्रे	३-४ सप्तदश उक्थ्यन्पोदशिमान्	३१३
स एतद्वचनमम्यवैत्	५९३ सप्तदशोनाग्निन्दुता	२८७
स एष प्रजापते	३८९ सप्तदशोऽग्निष्टोम	३०३, ३०९, ३१३,
स एष बृहस्पतिमव	२९१ सप्तदशो व प्रजापति	३१५
स एष शुक्लकर्ण	३९४ सप्तदशा यजति	४८५
स एष स्वपतिसव	२९१ सप्तदशोऽग्निष्टोम	३१३
स ऐश्वर्य यज्ञिदत्त	३८३ सप्तदशोऽग्निष्टोम	३०३, ३०९, ३१३,
सवत्सर दीक्षिता	५८१ सप्तदशोऽग्निष्टोम	३१३
सवत्सर न याचेत्	३३५ सप्तदशोऽग्निष्टोम	३०३, ३०९, ३१३,
सवत्सरं ब्राह्मणस्य	५९८ सप्तदशोऽग्निष्टोम	३१३
सवत्सरं वा एषा	४७१ सप्तदशोऽग्निष्टोम	३०३, ३०९, ३१३,
सवत्सरं बोधमन्त्राद्य	४७१ सप्तदशोऽग्निष्टोम	३०३, ३०९, ३१३,
सवत्सरमाह्वयं	५७७ सप्तदशोऽग्निष्टोम	३०३, ३०९, ३१३,
सवत्सरो वै धर्मं तस्य	४७८ सप्तदशोऽग्निष्टोम	३०३, ३०९, ३१३,
पशव इव वा एष	३३५ सप्तदशोऽग्निष्टोम	३०३, ३०९, ३१३,
संस्थिते गोष्टोमे	५९१ सप्तदशोऽग्निष्टोम	३०३, ३०९, ३१३,
संस्थितं भवति	२०० सप्तदशोऽग्निष्टोम	३०३, ३०९, ३१३,
तक्षीरद्वयस्य रया	२६० सप्तदशोऽग्निष्टोम	३०३, ३०९, ३१३,
पश्याम वा निपोदत्त	९८ सप्तदशोऽग्निष्टोम	३०३, ३०९, ३१३,
॥ गायत्री सम्पद्यते	२१८ सप्तदशोऽग्निष्टोम	३०३, ३०९, ३१३,
पशोऽप्य भक्षणे	३९२ सप्तदशोऽग्निष्टोम	३०३, ३०९, ३१३,
पशुधर्मं भवति	३६ सप्तदशोऽग्निष्टोम	३०३, ३०९, ३१३,
पशो बृहत्या वै देवा	३६० सप्तदशोऽग्निष्टोम	३०३, ३०९, ३१३,
पशुमिव वा पतत्	४८२ सप्तदशोऽग्निष्टोम	३०३, ३०९, ३१३,
समुत्सद् प्रजावान्	४६५ सप्तदशोऽग्निष्टोम	३०३, ३०९, ३१३,
प दक्षिणेन तारेण	५९९ सप्तदशोऽग्निष्टोम	३०३, ३०९, ३१३,
सोऽवितीयं ब्रह्मसाम	३१७ सप्तदशोऽग्निष्टोम	३०३, ३०९, ३१३,
सुवै वामदेव्यं साम	२०५ सप्तदशोऽग्निष्टोम	३०३, ३०९, ३१३,
स तु वै पृष्टेऽस्तुवीत	२२८ सप्तदशोऽग्निष्टोम	३०३, ३०९, ३१३,
अन्तर्धं गायति	१० सप्तदशोऽग्निष्टोम	३०३, ३०९, ३१३,
अन्तर्धं भवति पञ्चमस्य	२९ सप्तदशोऽग्निष्टोम	३०३, ३०९, ३१३,
अन्तर्धं भवति सन्तमस्य	८६ सप्तदशोऽग्निष्टोम	३०३, ३०९, ३१३,

पृष्ठम्—

पृष्ठम्—

सरस्वत्या वै देवा	५९१	साकम्भव भवति	१२३
सरस्वत्यास्तृतीया भवति	२०८	साध्या वै नाम	१८५
सर्व पञ्चदशो भवति	३९	साध्वं भवति	१८६
सर्वजिता वै देवा	१३७	साध्याभ्येनेष्टाऽध्वर्युः	५८९
सर्वमरुते य एव	४९४	साम त्रिष्टुभ्यश्चभिषिच्यते	३४९
सर्वमायुर्वन्ति वसोयास	५१९	सामराज भवति	१६३
सर्वमायुरेति वसोयान्	४९५	सामायेयवत्	१११
सर्वेष्वपि त्रिष्टुभ्ये	३०५	सामायेयग	१३
सर्वस्य प्रपन्न गच्छन्ति	९२	सावित्री चतुर्थी भवति	२२६
सर्वस्याऽज्ञापय	४९१	सावित्री चतुर्थी प्रजापति	१२९
सर्वस्याऽऽप्ते सर्वस्य	२८३	सुमित्रस्तन् ऋरि	३७
सर्वस्तत्तदशो भवति	३११, ३१७	सुरूपं भवति	१३५
सर्वस्तत्तदशो भवति प्रजापति	२८८, ३३०	सुरूप भवति यदेव	१५७
सर्वस्तत्तदशो भवति द्वादशेन	३४३	सुरूपस्तु मृतये	५५
सर्वस्तोमेनाऽतिरात्रेण	१८०	सुप्रमदो न आवह	१८७, २३०
सर्वस्तोमोऽतिरात्र	४१५, ४४५, ४९०	सुदविर्वा एतेन	१०१
सर्वाणि स्वराण्यान्यानि	२३०	सुयवतोषु स्तुवन्ति	२०३
सर्वा दिशोऽध्याया	२५९	सृष्टानीव शीताह	४१
सर्वाणिमान् लोकाः	४४१	सैन्धुक्षितं भवति	१५७
सर्वा निवैताभि कामान्	१०७	सोऽक्षानयत यग्ने	२२२
सर्वाभ्य एवाऽस्म दिग्भ्य	२५९	सोऽक्षामयतेऽह	२११
सर्वामृदिमाज्जोत्	५८२	सोम ऽध्वानस्मोत्तमि	९
सर्वामृदिमृज्जोति	४७७	सोमचमसो दक्षिणा	३१२
सर्वामृधो विवृते	३९५	सोमा पवन्त इन्द्रव	६३
सर्वा वा एता विराज	११२	सोमास्त्रिवितं	३१८
सर्वेषा वा एता	२०६	सोमापौषं पशुं	५२५
सर्वेषा वा एता छन्दसां	२६८	सोमो वै आद्यग	५२६
सर्वे षोडशिमग्न	४५१	सौपर्णं भवति यदेव	१७३
सर्वो दशदशो भवति	३६०	सौपर्णं भवति स्वर्गस्य	८७
सवानुत्तम	१५७	सौमित्र भवति	३६, १२२
स सर्वस्याऽज्ञापय	५२२	सौर्वाणुदुनुत्तमा	३३७
स सुन्वे यो वसुना	६२	सौम्यमं भवति	११५
सह निवृत्तस्तह	४९८	सौहृदिष भवति	१०५
सहस्र यदुत्तम तस्य	४३९	स्त्रोत्रीयस्तुष्टो भवति	७५, ११२, १४७
सहस्रमग्नमभितिष्ठति	२५२	सूरि यवाचितमच्छावाकस्य	३४२
स ह्यनिरक्त	३०७	सुगुद्गातुस्सौर्वेदगुद्गाता	३४४
सावर्ते भवति	१४३	स्वर्गकामो यनेत	२१८, २५५, २६४, २१८

	शृङ्गम्—		शृङ्गम्—
स्वर्गकामो यनेत द्वितीयात्	४१४	हरित्रीनिघनं	१५९
स्वर्गस्य लोकस्य	१२४	हविर्यज्ञैर्वा देवा	२९९
स्वर्गो लोकः पृष्ठानि	२६४	हाया इहया ओहा	३८
स्वर्गा वा एते स्तोमाः	२१९	हारायणं मयति	१२०
स्वर्मानुर्वा आसुर आदिस्थे	१३५	हाविष्कृतं मयति	१४२
स्वर्मानुर्वा आसुरस्सुते	५२५	हिवन्ति सुरमुख्यः	१३४
स्वादिष्ठया मदिष्ठया	१९९	हित्ययज्ञः अस्विज	३३९
स्वादो रित्या विद्वत्	२३	हीति निघनं	१०५
स्वाराज्यं गच्छति	३८६, ५०२	हीति वा अन्त	१४४
स्वाराज्यो वा एष	५०१	हीना वा एते कनिष्ठा	२८८
स्वाशिराम्ये	१३४	हीना वा एते मात्या	२४०
ह			
हरित्यो भवन्ति	७६, ११३		

ताण्ड्यमहाब्राह्मणद्वितीयभागान्तर्गतवाक्याना सूची समाप्ता ॥

ताण्ड्यमहाब्राह्मणोत्तरार्धगतानां लोकसिद्धान्तानुवाद

कानां न्यायसिद्धान्तानुवादकानाञ्च

आभाणकवाक्यानां सूची ॥

१ अग्निश्चायस्य प्रदाता	१७	९	२
२ अग्निर्वा एतस्य हव्यमस्ति यो यज्ञे विभ्रशने न देवता हव्यममयति	१७	८	३
३ अत्र (यज्ञे) हि रसन्तमवैति	१६	१३	७
४ अन्तो वा अद्य पशुनाम्	२१	४	६
५ अपि इ पुत्रस्य पुत्रो ज्योतिमान् भवति	१३	७	२
६ अप्रतिष्ठितो वा एष य आमयावी	१६	१३	४
७ अष्टौ वै वीरा राट् समुद्यच्छन्ति—राजघाता च राजपुत्रश्च पुरोहितश्च महिषो च सुव्रश्च घामण्यो च क्षत्रा च सख्यहीना च	१९	१	४
८ आदित्या वा इमा प्रजास्तासामेव भव्यत प्रतिष्ठितेति	१३	९	५
९ आमाघमिव वा एतयस्तस्यो दत्त प्रयति	१६	६	११
१० आहुतिर्वा एषा यद्माक्षणाव्य मुखम्	१६	६	१४
११ ईश्वरो वा एष (अस्य) अवतोऽप्यत वरा परावतमेतो	२१	४	११
१२ ऊर्ध्वो वा एतर्हि वाक्	१३	१२	१४
१३ नयमो वै पशुनामधिपतिः, राज्ञ्यो मनुष्याणाम्	१९	१२	५
१४ ण्डशा (शर्वरा) जस्या वीर्यवचनम्	१६	१३	६
१५ एतद्वाच मनुष्यस्याऽऽमृतत्वं यस्मिन्मायुरेति	२२	१२	२
१६ एतर्हि वैश्यस्य समृद्ध पश्यशव	१८	४	६
१७ एतया हि (खलेवत्या) तं रसमुत्कृषन्ति	१६	१३	८
१८ एवमिव वै पशुमसमाहित — शिरस्यवीर्योऽजीवयो धावा पार्श्वध्या वरीयान् सन्धिपन्था वरिष्ठ	१६	२	६
१९ एष वा (आदित्य) उदेति न वा एन्मन्यन् ज्योतिषा ज्योतिः प्र त्युदेति	२०	६	१४
२० एष वाच सक्षरीरस्सम्भृत्यमुष्मे लोकाव योऽश्ममेधी	२१	४	३
२१ एषा वाच प्रत्यक्ष वाग्मज्जिह्वाग्नेतक्षाद्यो वदति	२०	१४	३
२२ एषा वाच यज्ञस्य मात्रा यच्छतम्	२०	१२	१२
२३ गन्धर्वाप्तरसो वै मनुष्यस्य प्रजाया वाऽप्रजस्ताया नेक्षते	१९	३	२
२४ गरगिरो वा एते येऽमाक्षाद्य जन्यमजमदन्ति, अतुल्य वाक्यं तुल्य- माहुः, अदृश्यं दृष्टेन घनन्तश्चरन्ति, अदीक्षिता दीक्षितवाच वदन्ति	१७	१	१६
२५ गायत्र्या वै देवा इमान् लोकान् व्याप्नुवन्	१६	१४	६
२६ ग्रामो वा एतमतिपश्यते योज्य ग्रामाय यन् घाम य विन्दते	१८	६	८
२७ उद्ग इव वा एष य सोमोऽतिपश्यते	१८	६	१
२८ ज्योतिर्वै दिव्यम्	१८	७	१
२९ तस्माच्चैत्रयोना (क्षत्रवशोत्पन्ना) एषा अत्रपतिजायते तुल्य- इव द्वितीय	२०	१२	१

३० तस्माच्छरदमोपघपोऽमि सम्पच्यन्ते	२१	१५	३
३१ तस्माच्छुद्धे तीक्ष्णोयमो स्तूपात्	१३	४	४
३२ तस्मात्कीपीतमनानां न कश्चनाऽतीव जिहीते यथावरीणां हि	१०	४	३
३३ तस्मात्ते (पशवः) वाचा मिद्धा वाचाऽऽहूता आयाग्निं	२३	२८	८
४ तस्मात्पशिनः पशौ पतन्ति	१९	१०	३
५ तस्मात्पराजो गर्मास्मम्भवन्ति प्रत्यञ्च प्रजायन्ते	१५	५	१६
६ तस्मात्पुत्रो मातरमच्येति	१०	१	१३
७ तस्मात्सर्वो वार्धं पुदपो वदति	१३	१२	३
८ तस्माद्गृते (गर्मा) अवाचीनविन्त्ये न्नाऽव्यवन्ते	१५	५	१६
९ तस्मादुपशुद्धा पशवः	१३	४	५
१० तस्मादेको वदून् पोषान् पुष्यति	१९	५	१०
११ तस्मात् पुत्राणां दार्यं धनतममिवोपैति सं मन्यते	१६	४	४
१२ तस्माद्यो राजन्वानां हरीयते न स पुमर्यं वयेति	१९	१२	९
१३ तस्माद्वाजे प्रोच्य विजं जिवन्ति	२१	१	१
१४ तस्मात् द्विजोदशा पशवः	११	४	३
१५ तस्मात्त व्यवश्चमन्नायभ्याऽनवपदाय	१५	७	३
१६ तस्माग्निमुनात्प्रजायते	१६	१२	६
१७ तस्य पूतस्य स्वदितस्य मनुष्या अन्नमदग्ति	१८	१	१२
१८ दद्यामि (अङ्गुलीमि) वा इदं पुरः प्रतिष्ठितः	१९	२	६
१९ दुग्ध इव वा एष रिरिचानो यत्सर्वं ददाति	१६	५	२३
२० दुष्करं वा एष करोति यत्सर्वं ददाति	१६	५	६
२१ देवता वा पुतं परिमृजन्ति यमवृतमभिसमन्ति	१८	१	११
२२ द्वे स्त्रियां कने प्रजननाय	१९	३	९
२३ न मृगमयेव पिरेत्	१६	६	१४
२४ न वा अपशः पक्षिमाप्नोति	१९	१०	३
२५ न वा अदन्त्या रथो बहति	१३	१	१३
२६ न वा ऊर्वी (जामदग्न्यो) पत्न्यौ सञ्जानाते (दग्धिं नोत्पच्छेते)	२१	१०	६
२७ न वै तत्र जामुपे किञ्चनाऽकम्	२१	८	४
२८ न ह वा सतृपमा, पशवः प्रजायन्ते	१३	५	१८
२९ न हि ब्रह्मचर्ये वरन्ति (मात्या) न कृषिं वणिज्याम्	१०	१	२
३० नो दीयमानं प्रति मुदेत्	१६	६	१२
३१ परमं वा एतद्ब्रह्मार्थं यमश्नु	१३	११	१८
३२ पशवो वा एतमतिपवन्ते योऽर्जं पशुभ्यस्सन् पशून् विन्दते	१८	५	१०
३३ पशुमिवां एष श्युष्यन्ते यस्तपस्वहर्षं ददाति	१६	८	७
३४ प्रजा वा एतमतिपवन्ते योऽर्जं प्रजायास्सन् प्रजा न विन्दते	१८	५	९
३५ प्रजा वै कुलार्थं पशवः कुलाय गृहा कुलायम्	१९	१५	१
३६ प्राणा वा एतमतिपवन्ते य आमयावी	१८	५	११
३७ बृहत्या वै देवास्त्वर्गं लोकमादन्	१६	१२	७
३८ मरतां प्रतिदण्डा माक्षणा	१८	१०	८

६१ भेषजं वै देवानामथर्वाण	१६	१०	१०
७० मनुर्वै यत्किञ्चाज्ज्वदचक्षेपज	२३	१६	७
७१ मिथुनं वा ण्ठयत्सरस्वोश्च सरस्वती च	१६	९	४
७२ मुखत एव वाच विसृजन्ते मुखतो यजियं कर्म	२०	१४	३
७३ यव वा आपो धिर्वर्तन्ते तदोपययो जायन्ते अथ यथाऽऽतिष्ठन्ते निर्मु			
तुका (निर्गमनशाला) तत्र भवन्ति	१३	९	१६
७४ यत्र हि चक्रोवता कामयते तदभ्यशनुते	१६	१९	४
७५ यथा वा अदो मणौ सुप्रभोत	२०	१६	६
७६ यथा वा हृदमग्नेर्जातादमयो विद्वियन्ते	१६	१	३
७७ यथा वै अरुक्ते पसवो न रमन्ते	१७	७	२
७८ यथा वै व्योक्तौ (पक्षिणौ) विप्रवृत्तः, तौ यथा ममानोय भंगुज्यात्	१४	३	८
७९ यथा दासायाश्चापामालम्भमुपादरोहति	१८	१०	१०
८० यथा भोष्टाप बलिं हियमाण पश्यान् पयं नुरेदपति	१९	७	४
८१ यथा दग्धेष्मवता (श्वेत) य काम कामयते तमभ्यशनुते	१६	१	१३
८२ यद्गृन्मयशे भवति स्व एव मुखे आहुतिं जुहोति	१६	६	१४
८३ यदा हि वा लज्जमय गौर्याऽधोऽय पुरुषो वाजी	१३	९	१३
८४ यद्वै मनुष्याणां प्रत्यक्षं तद्देवानां परोक्षम्	२२	१०	३
८५ यद्वै यज्ञस्य दुरिष्टं तद्दुराणो गृह्णाति	१३	२	६
८६ यद्वै श्रेष्ठे परिविष्यमाणे वदति (भोजनकैश्च) अत्रापस्य सोऽवपद	१५	७	३
८७ यन्मनुष्याणां परोक्षं तद्देवानां प्रत्यक्षं	२२	१०	३
८८ यस्मिन् श्वेदं यज्ञकृतौ विप्रशने सैव तस्य प्रायश्चित्ति	१६	८	७
८९ या मितदक्षिणैव स्यादेव एव कार्ये	१६	१	७
९० यावद् वै कुमारैः सतेः जात एते न	१८	१	२४
९१ यावद् सद्यस्त्र गाव उत्तराधरास्तावदम्माकलोकारस्वर्गा लोक	१६	८	६
९२ ये वै विद्वांसस्ते पक्षिण येऽविद्वांसस्तेऽपक्ष	१४	१	१३
९३ योग्यशुर्वेदा वै जगदक्षमरिन्दहत्पथैर्नामविरत्यथाऽस्मिन्नोपययो			
जायन्ते	१७	७	०
९४ यो वाऽलवत्समुद्रं प्रस्नाति न स तत्र वदेति	१४	९	१४
९५ विद्वा एतमतिशब्दे यो राजाऽऽह्वयते	१८	९	६
९६ विश्वं हि पशुमिविन्दते	१३	१	७
९७ शरादि मर्त्यं संवत्सरस्य	२१	१६	३
९८ शिरो वा अग्रे सम्भवतस्सम्भवति	२२	९	४
९९ शुभो वा एतथस्य यदक्षिणा	१६	१	४
१०० श्वेदं पशव	१३	२	४
१०१ श्रेष्ठा वा एतथस्य यदक्षिणा	१६	१	१३
१०२ स हि (श्वेत) वयसामाशिष्ठ	१३	१०	१६
१०३ सोमो वै प्राज्ञान	२३	१६	९
१०४ होना वा एते हीयन्ते ये कनिष्ठास्सन्तेऽप्यस्या प्रवसन्ति	१७	३	२

पूर्वमीमांसायामुद्धृतताण्ड्यमहाब्राह्मणवाक्यानां सूची ॥

वाक्यानि—

ताण्ड्यमहामाह्वण— पूर्वमीमांसास्थल—

स्थलनिर्देश— निर्देश—

निर्देश:-

	अ खं मा	अ पा अ
विद्युम्यो हिङ्गरोति स प्रथमया उद्यतो त्रिदुतो विद्युति	२.११	१४३.
विद्युम्यो हिङ्गरोति स पराबोमि परिवर्तिनो त्रिदुतो		
विद्युति	२२१	१.३
विद्युम्यो हिङ्गरोति स पराबोमि. कुलापिनी त्रिदुतो		
विद्युति	२३१	१४३
पञ्चसु मास्तु धार्ढता प्रमाया आप्यन्ते	४४१	१.२.६
* अयं सदृशमानव इत्यतिवृत्तसाऽऽद्यनीयमुपतिष्ठन्ते	४.१०	११७.
द्वाभ्या लोमाऽवयति द्वाभ्यां त्वच (द्वाभ्यामसृक्)		
द्वाभ्यां मांलं द्वाभ्यामस्थि द्वाभ्यां मज्जानम् }	४१२१	६.६.१
वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कार्यम्	५३८	३२१२
* एकाष्टकायां दोशैरन् एषा वै संवत्सरस्य पत्नी	५११	६६१०
* एरुस्मा अन्यो यज्ञ कामायाऽऽदियते सर्वेभ्यो		
ऽग्निष्टोम. (एरुक्स्मै कामायाभ्ये यज्ञकृत्व }	६३.२	४३८.
आदियन्ते. ज्योतिष्टोम)		
क्षानौ स्तोत्रं भग्नौ शस्त्रम्	६३५.	२३१२.
तस्माद्वात्रेयं चन्द्रेणेच्छन्ति (आत्रेयाय हिरण्यं ददाति)	६६११.	२२.१.
(१) यदुद्गाताश्चच्छिद्यते यजेन यजमानो ह्यु }		
अप्येन्द्रक्षिणस्त यज्ञकृत्	६७१४.	६६.१७
* यजमानो वै प्रस्तर	६७१७	१४१३
एते लखपमिन्दव इति बहुभ्य	६९१३	३३९
* अ वै बृहन्न रयन्तरमेक छन्दो यच्छतः 'बृहती }		
प्रथमा (यत्तपो. पूर्वा बृहती) ककुमावुत्ती }	७७५	१२६
* ईश्वरं च रयन्तरमुद्गातुश्च प्रमथितो. }		
(रयन्तरं) प्रस्तूयमाने सम्मोष्टस्त्वदं प्रति बोधेत }	७७१५	१०६३
* न गिरा गिरेति भूयात् ऐरं हृत्त्वोद्गोयम्	८६१०	१११७
मवमिस्तुवन्ति	८.८२	

१ पूर्वमीमांसाया वाक्यमिदमन्यथोपलभ्यते ।

* एतच्चिहाङितानि वाक्यानि पूर्वमीमांसायां भाष्यादौ तत्तदधिकरणे विषयवाक्यत्वेन गृहीतानि, इतराणि स्वानुपपत्तिस्तयोद्भूतानीति बोध्यम् ।

* यो वृष्टिकामस्त्यात् योऽन्नाद्यकामो यस्स्वर्ग- कामस्तस्य सौभरेण स्तुवीत, होषिति वृष्टिकामाय निधनं कुर्यात् ऊर्गित्यन्नाद्यकामाय ऊ हति स्वर्ग- कामाय	८८१८	२२१
* यदि सत्राय (दीक्षितानां) दोषेरष्य साम्पुत्ति ष्टेव (उत्तिष्टेत्) सोममपभज्य विद्यजिताऽति तिरात्रेण यजेत (यजेत्)	९३१	६९७
* यदि सोम न विन्देयु पूती घानमिषुणुयु	९९३	६३१३
* यदि (सत्राय स) दीक्षितानां प्रमीपेत (स) दृष्ट्वा (हृष्णाग्निने) अस्थीन्पुनश्च यो (अस्य) नेदि- ष्टी स्यात्तं (तस्य स्थाने) दीक्षयित्वा (तेन) सह यजेत्	९८१	९८२१६
द्वादश दीक्षाः द्वादशोपसद	१०३९	
* छन्दोसि वा अन्योन्यस्य लोकमन्यध्यायन् गाय श्रीं त्रिष्टुभ त्रिष्टुब्जगस्या जगती गायत्र्या	१०९१३	१०९२६१
* बाह्विर्गमैश्चाक्षणाय (बाह्वणस्य) रायोव जीव वैश्वराय (वैश्वस्य)	१३४१८	४३२
संत्पिते षडदे मनु वा ऽऽशयेव	१३१२१६	९२११
* अण्वरपन्तरं (पृष्ठ) भवति	१४३१६	९२१९
* कौरस भवति	१४११२६	१०४१०
कौक्ष भवति (कौक्षान भवन्ति)	१४११३०	१०४१०
पेक्षो राजन्म	१६४८	१४१३
पुष वाव प्रपमो (यज्ञो) यज्ञानां (यज्ञ्योति ष्टोम) य पुतेनार्जनिद्वयस्थाऽन्येन यजेत	१६१२	३३११
* यो हि त्रिवृदग्न्यं यज्ञक्रतुमापद्यते स तं दीपयति तस्य नवतिशत स्तोत्रीयाः	१६१४	९३१६
* गौश्चाऽश्वश्चाऽध्वतरश्च गर्दभश्चाऽन्नाश्चाऽध्वयश्च भीह्वयश्च	१६१८	९३१३
तिलाश्च भाषाश्च तस्य द्वादशशतं दक्षिणा	१६११०	१०३११
* अथैष ज्योति.	१६८१	२२८
* अथैष सर्गज्योति	१६९१	२२८
* अथैष विश्वज्योति	१६१०१	२२८
* सन्वालो यूषो भवति	१६१३८	७३१
* त्रिवत्सस्साण्डस्सोमक्रयण	१६१३९	९२१६
त्रिवृदग्निद्विष्टोमस्तस्य वापग्न्यास्वेकविंशमग्निष्टोमसाम	१७६१	२२१२
* एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो यजेतेन यजेत	१७७१	२२१३

	अ लं आ	स पा अ
य. कामपेताऽनामयताऽमुं लोकं (अनामय स्वर्गं लोकं) इयाम् }	१७ १७ १	१७ २ २०
पेरिवी पशुं नियुजन्ति (नियुजति)	१७ १३ ४	९ १ ११
अथ, दयावो दक्षिणां स ह्यनिष्कः स द्रष्टाणे देव सोमयमसो दक्षिणा, औदुम्भरः, सगोत्राथ द्रष्टाणे देव (औदुम्भरः सोमयमसो दक्षिणा स प्रियाय सगोत्राय द्रष्टाणे देव) }	१८ १ २०	१० ३ १८
दश दश चमसमभियन्ति (दशदशैर्दं चमसमनुप्रसपेयु)	१९ ८ ४.	३ ५ १६
१ वसिष्ठस्य जनित्रे भवत	१९ ३ ८	१० ४ १०
६ संस्तुतानां विराजमतिरिष्येते	१९ २ ९	२ ४ २
१ पशुकामो यजेत यदुद्भिदा यजेत (उद्भिदा यजेत पशुकाम)	१९ ७ २, ३	१ ४ २
१ उभे शृद्धयन्तरे भवत	१९ ८ ३	९ २ १६.
श्रेष्ठद्विष्टमानं	२० १, २	१ ४, ३.
१ सोमनेऽस्य मुखं य एव पेद	२० १६ ६	१ ५ १
अग्निमुपनिधाय स्तुवते	२१, १ ९	३ २ ८
१ य कामपेत बहु स्यामिति स एतेन यजेत	२१, १४ २	११ २ १२
सतदश पृथनीतुः	२१, १४ ७	१२ ७ १५
ततः संवत्सरे	२१ १४ ८.	"
ब्रौह्मीनन्वह	२१ १४ १०	"
१ चत्वारि त्रिदशत्पदान्ममिष्टोममुत्तानि	२२ ९ १	७ ३ २
१ मनोर्कं चप्साभिधेयं भवन्ति	२३ ११ ६	१० ६ १८
१ प्रवितिष्ठन्ति (ह वै) य एता (क्षात्रो) उपयन्ति	२३ २० ४	४ ३ ६
गौगुल्येन प्रातस्सवने सौगन्धिनेन माध्यन्दिनसवने यो होता सोम्ययुं	२४ १३ ४	१० ४ ७.
१ पञ्चाक्षं प्राचवगमागम्य (प्राप्य) अग्नये कामाय	२५ ४ ५	३ ८ १०
१ उपनद्भिश्चरित्वा सोममुपनद्य मासमग्निहोत्रं जुहोति	२५ ४ १	१० २ १४
१ एतेन वै गौरीवितिदशास्त्य	२५ ७ २	२ ३ ११
१ पञ्च पञ्चाशतस्त्रिदशसंवत्सराः पञ्च पञ्चाशतः पञ्चदशाः पञ्च पञ्चाशतस्सप्तदशाः पञ्च पञ्चाशतः पञ्चविंश विचक्ष्वां सहस्रसंवत्सरम् }	२५ १८ १	६ ५ ८

